

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

**III. SELİM DÖNEMİ MİHRİMAH SULTAN, RÜSTEM
PAŞA VE HACE AYŞE SULTAN VAKIFLARININ
OSMANLI DEVLETİ'NİN SOSYO-EKONOMİK
HAYATINDAKİ YERİ**

Doktora Tezi

ARZU KANSOY

İstanbul, 2021

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

**III. SELİM DÖNEMİ MİHRİMAH SULTAN, RÜSTEM
PAŞA VE HACE AYŞE SULTAN VAKIFLARININ
OSMANLI DEVLETİ'NİN SOSYO-EKONOMİK
HAYATINDAKİ YERİ**

Doktora Tezi

ARZU KANSOY

Danışman: PROF. DR. RAHMİ DENİZ ÖZBAY

İstanbul, 2021

GENEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı	: Arzu KANSOY
Anabilim Dalı	: İktisat
Programı	: İktisat Tarihi
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Rahmi Deniz ÖZBAY
Tez Türü ve Tarihi	: Doktora - Ekim 2021
Anahtar Kelimeler	: Mihrimah Sultan, Rüstem Paşa, Hacı Ayşe Sultan, Cağalzâde, Vakıf, İmaret, Muhasebe, Gelir-Gider, III. Selim Dönemi, Hicrî 1203-1226 Yılı, Bilanço.

ÖZET

III. SELİM DÖNEMİ MİHRİMAH SULTAN, RÜSTEM PAŞA VE HACE AYŞE SULTAN VAKIFLARININ OSMANLI DEVLETİ’NİN SOSYO-EKONOMİK HAYATINDAKİ YERİ

“III. Selim Dönemi Mihrimah Sultan, Rüstem Paşa ve Hacı Ayşe Sultan Vakıflarının Osmanlı Devleti’nin Sosyo-Ekonomik Hayatındaki Yeri” konusu incelenmeye çalışılmıştır. Çalışma önsöz, özet, giriş, dört bölüm, sonuç, ekler ve kaynakçadan oluşmaktadır. Giriş kısmında vakıfların önemi tarihsel bilgiler eşliğinde anlatıldı. Osmanlı Devleti açısından vakıfların taşıdığı değer vurgulandı. İktisat Tarihi açısından vakıf çalışmalarının kıymetine dikkat çekildi. Tez konusunun hangi aşamalardan geçerek belirlendiği dile getirildi. Tezi çalışırken karşılaşılan güçlükler üzerinde duruldu. Birinci bölümde; vakıfların genel tanımı ve çeşitleri, sosyo-ekonomik fonksiyonları, idare sistemi, hukukî yönü hakkında bilgiler verildi. İncelenen üç vakfın vakfiyeleri tanıtıldı ve vakıflarının biyografileri anlatıldı. İkinci bölümde; incelenen üç vakfın bünyesindeki eserler, vakıf çalışanları ve maaş ödemeleri hakkında bilgiler verildi. Üç vakfın hicrî (h.) 1203-1226/1788-1812 yılları arasındaki gelir ve giderleri üzerinde duruldu. Üçüncü bölümde; temel imaret kavramları üzerinde duruldu. III. Selim Dönemi’nde Osmanlı Devleti’nin sosyo-ekonomik durumu anlatıldı. Ardından Osmanlı’da temel gıda mallarının iâşesi konusu ele alındı. Vakıflara bağlı imaretlerin harcama kalemleri aktarıldı ve bunların analizleri yapıldı. Dördüncü bölümde; Mihrimah Sultan, Rüstem Paşa ve Hacı Ayşe Sultan Vakıfları için tutulan hicrî 1212/1797-8 senesi bilançosunun ayrıntılı analizi yapıldı ve bu analizden çeşitli sonuçlar çıkarıldı. Sonuç kısmında ise incelenen üç vakfın idare, muhasebe, bilanço, ödeme ve borçlarda tek bir vakfa (Cağalzâde Vakfı) dönüştüğü anlatıldı. Cağalzâde Vakfı ile ilgili incelenen bilançolar üzerinden elde edilen ekonomik veriler sunuldu.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname : Arzu KANSOY
Field : İktisat
Programme : İktisat Tarihi
Supervisor : Prof. Dr. Rahmi Deniz ÖZBAY
Degree Awarded and Date : PhD - October 2021
Keywords : Mihrimah Sultan, Rüstem Pasha, Hacı Ayşe Sultan, Cağalzâde, Waqf, Imaret, Accounting, Income-Expense, III. Selim Period, Hijri 1203-1226 Year, Balance Sheet.

ABSTRACT

IN THE III.SELIM PERIOD MIHRIMAH SULTAN, RÜSTEM PASHA AND HACE AYŞE SULTAN WAQFS THE ROLE OF THE OTTOMAN STATE IN THE SOCIO-ECONOMIC LIFE

“In the III.Selim Period Mihrimah Sultan, Rüstem Pasha and Hacı Ayşe Sultan Waqfs The Role of the Ottoman State in the Socio-Economic Life” has been studied. The study consists of preface, abstract, introduction, four chapters, conclusion, appendices and bibliography. In the introduction, the importance of waqfs was explained with historical information. The value of waqfs for the Ottoman State was emphasized. Attention was paid its value of waqfs studies in terms of Economic History. It was stated that the thesis topic was determined through which stages. The difficulties encountered while working on the thesis were emphasized. In the first part; The general definition and types of waqfs, their socio-economic functions, administrative system and legal aspects information about were given. The three waqfs examined and their charters were introduced and their founders biographies were explained. In the second part; Information was given about the buildings of the three waqfs examined, their employees and their salary payments. The income and expenses of the three waqfs between the years hijri 1203-1226/1788-1812 were emphasized. In the third part; basic imaret (public kitchen) concepts were emphasized. The socio-economic situation of the Ottoman Empire during the III.Selim period was explained. Then, the issue of the provision of basic food goods in the Ottoman Empire was discussed. The expenditure items of the imarets affiliated to the waqfs were transferred and their analyzes were made. In the fourth chapter; A detailed analysis of the balance sheet of the year hijri 1212/1797-8 was held for the Mihrimah Sultan, Rüstem Pasha and Hacı Ayşe Sultan waqfs, and various conclusions were drawn from this analysis. In the conclusion part, it was explained that the three waqfs examined turned into a single waqf (Cağalzâde Foundation) in terms of administration, accounting, balance sheet, payment and debts. The economic data obtained through the analyzed balance sheets regarding the Cağalzâde waqf were presented.

ÖNSÖZ

Doktora tez çalışmasına Prof. Dr. Gülfettin Çelik hocamızın yönlendirmesi ile “*Mihrimah Sultan Vakıfları’nın Üsküdar’ın Sosyo-Ekonomik Hayatındaki Rolü*” adı ile başladık. Ancak Prof. Dr. Gülfettin Çelik, Ankara’ya atanması ve yoğun çalışmaları dolayısıyla tez danışmanlığımızı bırakmak zorunda kaldı. Tezimle daha önce de yakından ilgilenen Prof. Dr. Rahmi Deniz Özbay’ın danışmanlığını almasını tavsiye etti. Tez danışmanlığımızı alan Rahmi Hocamızın “Önemli olan nedir?” sorusu tez çalışmamıza yeni bir boyut kazandırdı. Bu soru neticesinde yaptığımız çalışmalar sonucunda tez başlığı “*III. Selim Dönemi Mihrimah Sultan, Rüstem Paşa ve Hâce Ayşe Sultan Vakıflarının Osmanlı Devleti’nin Sosyo-Ekonomik Hayatındaki Yeri*” olarak yeniden belirlendi.

Tez çalışması devam ederken Kapadokya bölgesindeki İhlara Vadisi’ni görme şansım oldu. İnsanların inançları için nasıl kayaları oyarak kiliseler, katedraller yaptıklarını görmek büyüleyici idi. İnsanoğlu, Mısır’da piramitleri, Orta Amerika’da Maya tapınaklarını, Asya ve Avrasya’da kurganları vb. daha birçok muazzam yapıyı inanç uğruna yapmıştır. Türk-İslam dünyasında görülen vakıflar da inanç etkisiyle kurulmuşlardır. Sonradan pek çok araştırmacı bu kurumun ortaya çıkışını çeşitli nazariyelerle açıklamaya çalışsa da asıl başlatıcı faktör inançtır. İnanç içseldir, ancak insan içindekileri dışa dökmek ister. Türk-İslam dünyasında insanlar inançlarının dışa vurumu olarak vakıfları kurmuşlardır. Vakıf kültürünün en ileri seviyesi ise Osmanlı Devleti’nde yaşanmıştır. Osmanlı insanı ölümden sonra yaşamda da kendilerine faydası olması amacıyla vakıflar kurarak topluma katkı sağlamıştır. Ahiret inancı, insanlığın varoluşundan itibaren vardır. Mısır’da kişisel yarar göz önünde bulundurularak ahiret yaşamı için piramit ve mastaba adlı eserler inşa edilmiştir. Türk-İslam dünyası ise kendi ahiret kazancının yanına kamu yararını da eklenerek inanç uğruna vakıflar oluşturmuş ve söz konusu dışa vurum tarzını başka bir boyuta taşınmıştır. Bu uğurda camiler, mektepler, imaretler, çeşmeler, kervansaraylar ve köprüler gibi kamu yararına hizmet eden eserler oluşturmuşlardır. İnsanlık tarihine bakınca insan düşüncesinin devamlı geliştiği görülmektedir. İnanç da bir tür düşüncedir. Eskiden sadece kendini

öbür dünyada hazırlama gayesi varken zamanla kamu yararını gözeterek öbür dünyaya ulaşma düşüncesi gelişmiştir.

Osmanlı Devleti'nde vakıflar ülkenin her köşesine yayılan, hemen hemen sosyal hayatın her alanda hizmet gösteren, devletin kuruluşundan yıkılışına kadar var olan ve hatta yıkıldıktan sonra da mevcudiyetini devam ettiren çok köklü kuruluşlar olmuşlardır. Vakıflar tarihsel, hukukî, iktisadî ve sosyal yönleri olan çok boyutlu kurumlardır. Çok boyutlu vakıf yapısını tümüyle araştırmak ve ona tüm yönleriyle vâkıf olmak çok güçtür. Tez çalışmasına Mihrimah Sultan Vakfı üzerinden başladım. Ancak incelemeler derinleştikçe birleştirilmiş 3 vakıf ile karşı karşıya olduğumu idrak ettim. Vakfa ait bilançoları araştırdığımda Mihrimah Sultan Vakfı'na ait kayıtların, vâkıfenin eşine ve kızına ait olan Rüstem Paşa Vakfı ve Hacı Ayşe Sultan Vakfı ile birlikte tutulmuş olduklarını gördüm. Yaklaşık yarım asra yakın ömür sürmüş olan böyle köklü bir kurumu incelemek zaten yeterince güçlük barındırırken karşıma üç vakıf birden çıkınca zaman sınırlamasına gitmeye karar verdik. Bu karar neticesinde 24 yıllık bir zaman diliminde Cağalzâde Vakfı olarak adlandırabileceğimiz birleştirilmiş üç vakfi derinlemesine incelemeye karar verdik. Böylece “III. Selim Dönemi Mihrimah Sultan, Rüstem Paşa ve Hacı Ayşe Sultan Vakıflarının Osmanlı Devleti'nin Sosyo-Ekonomik Hayatındaki Yeri” adını taşıyan bu tez çalışmasına başlamış oldum. Kısaca zamanla birleşerek Cağalzâde Vakfı'na dönüşen bir aileye ait 3 ayrı vakfın 24 yıllık dönemi derinlemesine incelendi.

Sultan II. Mahmud hakkında anlatılan bir hikaye vardır. Hikayeye göre sultana keçiboynuzunu çok överler. Sultan kendisine keçiboynuzu getirilmesini ister. Keçiboynuzlarından birini ağzına çiğnedikten sonra atar ve “*Bir dirhem bal için beş çeki odun çiğneyemem.*” der. Bu çalışmada özellikle bazı konuların aydınlatılması için bir çeki keçiboynuzu yemekten başka çare yoktu. Çünkü bilanço verilerinin tam olarak anlaşılmaları ve okuyucuya bir değer ifade etmeleri ancak tarihsel araştırmaların yapılması ve sunulması ile mümkün olabilirdi.

Son olarak doktora çalışmam ile yakından ilgilenen, teşvik ve yardımlarını hiç esirgemeyen, bu tezin oluşmasında katkı sunan değerli akademisyenler ve dostlarımı yad etmek istiyorum. Psikoloji bilimi insanın iki motivasyon kaynağı olduğunu

söylemektedir. Bunlardan ilki içerden diğeri ise dışarıdan gelmektedir. İç kaynaklarımın işe yaramadığı, enerjimin tamamen tükendiği anlarda değerli tez danışmanı hocam Prof. Dr. Rahmi Deniz Özbay verdiği destek ve yönlendirmeler ile bu tez çalışmasının tamamlanmasını mümkün kılmıştır. Tez hakkında bize yönelttiği can alıcı ve düşündürücü sorular ile tezin doğru bir istikamete girmesini sağlamıştır. Prof. Dr. Rahmi Deniz Özbay hocama en derin saygı ve teşekkürlerimi sunarım. Uzayan tez yazım sürecinde ilim yolunda kalmamı sağlayan ilk tez danışmanım Prof. Dr. Gülfettin Çelik'e ayrıca teşekkür etmek isterim. İlk dönem tez izleme jürimde bulunan Prof. Dr. Ahmet Tabakoğlu, Prof. Dr. Tiğınçe Oktar, Prof. Dr. Mehtap Özdeğeri ile ikinci dönem tez izleme jürimde bulunan Prof. Dr. Fehmi Yılmaz ve Doç. Dr. Fahri Solak'a ilgi ve destekleri için teşekkür ederim. Tez savunma jürimde bulunan ve tezimi okuyarak yaptıkları eleştiriler ile katkıda bulunan Doç. Dr. Şefik Memiş ve Dr. Öğr. Üyesi Akansel Yalçınkaya hocalarıma teşekkür ederim. Yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Selahaddin Güriş, Prof. Dr. H. Ahmet Arslantürk, Arş. Gör. Şaban Kızıllarslan ve Ataşehir Dilek Sabancı Meslek Lisesi öğretmenlerinden Aydın ve Kamile Soylu'ya teşekkür ederim. Tez çalışmaları sırasında arşiv belgelerini okumakta yardımlarını esirgemeyen, siyakat ve divani yazılarını okumayı kendilerinden öğrendiğim arşiv görevlilerinden Mustafa Küçük ve Sinan Satar'a özellikle teşekkürü borç bilirim. Tez çalışmalarını yürütürken sıcak ve verimli bir çalışma ve araştırma ortamı sunan, kaynaklara ulaşmayı kolaylaştıran İSAM Kütüphanesi'ne, kurucu, yönetici ve çalışanlarına ayrıca teşekkür etmek isterim. Son olarak benim ben olmamı, bugünlere gelmemi ve okumamı sağlayan rahmetli dedem Abdullah Akbaş ve babaannem Kezban Akbaş'a; bütün tez çalışmamı baştan sona en ince ayrıntısına kadar dikkatlice okuyarak katkılarını sunan ve çalışmanın tamamlanmasında emeğini esirgemeyen eşim Dr. Umut Kansoy'a ve çocuklarıma teşekkürü borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

TABLO LİSTESİ.....	xii
ŞEKİL LİSTESİ.....	xv
KISALTMALAR	xviii
1. GİRİŞ	1
2. OSMANLI VAKIF SİSTEMİ VE MİHRİMAH SULTAN, RÜSTEM PAŞA VE HACE AYŞE HÜMAŞAH HANIM SULTAN VEYA CAĞALZÂDE VAKIFLARI	9
2.1. Vakıfların Genel Tanımı ve Çeşitleri	9
2.2. Vakıfların Sosyo-Ekonomik Fonksiyonları.....	20
2.3. Vakıfların İdare Sistemi.....	32
2.4. Vakıfların Hukukî Yönü.....	40
2.5. Mihrimah Sultan, Rüstem Paşa ve Hace Ayşe Sultan Vakfiyeleri.....	45
2.5.1. Mihrimah Sultan Vakfiyesi	49
2.5.2. Rüstem Paşa Vakfiyesi	50
2.5.3. Ayşe Sultan Vakfiyesi	51
2.6. Vâkıfların Özellikleri.....	51
2.6.1. Mihrimah Sultan.....	51
2.6.2. Rüstem Paşa	67
2.6.3. Hace Hümaşah Ayşe Hanım Sultan	75
3. MİHRİMAH SULTAN, RÜSTEM PAŞA VE HACE AYŞE SULTAN VAKIFLARI BÜNYESİNDEKİ ESERLER İLE HİCRİ 1203-1226/1788-1812 YILLARINDA VAKIFLARIN GELİR VE GİDERLERİ.....	80
3.1. Vakfın Sahip Olduğu Eserler.....	80
3.1.1. Dinî Alandaki Eserler	87
3.1.1.1. Camiler ve Mescitler	87
3.1.1.2. Hazireler	92

3.1.1.3.	Mezar ve Türbeler	93
3.1.1.3.1.	Mihrimah Sultan Mezarı	94
3.1.1.3.2.	Rüstem Paşa Türbesi	94
3.1.1.3.3.	Ayşe Sultan Türbesi	94
3.1.1.3.4.	Sinan Paşa Mezarı ve Sinan Paşa Türbesi.....	96
3.1.1.3.5.	Osman Bey Mezarı.....	97
3.1.1.3.6.	Sadrazam Ethem Paşa Türbesi	97
3.1.1.4.	Tekke (Tekye).....	98
3.1.2.	Sosyal Alandaki Eserler	98
3.1.2.1.	İmaretler.....	98
3.1.2.2.	Güneş Saatleri ve Muvakithaneler.....	100
3.1.2.3.	Çeşmeler	103
3.1.2.4.	Hamamlar	104
3.1.3.	Eğitim Alanındaki Eserler	107
3.1.3.1.	Medreseler	108
3.1.3.2.	Sıbyan Mektepleri	114
3.1.4.	Ek Hizmet Birimleri	115
3.1.4.1.	Su Hizmetleri.....	115
3.1.4.2.	Kütüphane Hizmetleri.....	118
3.1.4.3.	Konaklama Hizmetleri.....	118
3.1.4.4.	Diğer Hizmetler	119
3.2.	Maaş Ödemeleri ve Vakıf Çalışanları	120
3.2.1.	İdari Hizmetlerde Çalışanlar	127
3.2.1.1.	Müteveli, Kayyumhan ve Kâimmakâm-ı Müteveli.....	127
3.2.1.2.	Nâzır	130
3.2.1.3.	Kâimmakâm-ı Müteveli ve Kâtibi.....	132
3.2.1.4.	Câbî, Atlı Câbî (Subaşı) ve Cibâyet Kâtibi	132
3.2.2.	Dinî Hizmetlerde Çalışanlar	137
3.2.2.1.	Vaiz.....	137
3.2.2.2.	Hatip	138
3.2.2.3.	İmam.....	139
3.2.2.4.	Hafız, Huffâz ve Dârü'l-kurrâ Şeyhi	140

3.2.2.5.	Meddah ve Hoşhân	141
3.2.2.6.	Muarref.....	141
3.2.2.7.	Şeyhü'l-Kurrâ	142
3.2.2.8.	Kârî	142
3.2.2.9.	Duâgu	143
3.2.2.9.	Cüzhan, Reis-i Cüzhan, Muarref, Müteferrik-i Eczâ, Sermahfil	144
3.2.2.10.	Kürsihan	147
3.2.2.11.	Müsebbih	147
3.2.2.12.	Müezzin	148
3.2.2.13.	Ser-mahfil	150
3.2.2.14.	Naathân, Devirhân, Mushafhân, Duahân, Tesbihhân	150
3.2.2.15.	Yasinhân, Ammehân, Tebarekehân, Fatihahân, İhlâshân ...	153
3.2.2.16.	Hacı.....	154
3.2.3.	İmarat Hizmetlerinde Çalışanlar	154
3.2.3.1.	İmarat Şeyhi.....	155
3.2.3.2.	Vekilharç ve Kâtibi.....	156
3.2.3.3.	Kilerci, Kilerci Şakirdi ve Kâtibi.....	157
3.2.3.4.	Anbârî	158
3.2.3.5.	Reis-i Habbâz, Habbâz ve Habbâz Şakirdi.....	158
3.2.3.6.	Reis-i Tabbah, Tabbahlar ve Şakirdi	159
3.2.3.7.	Gendüm-kûb	160
3.2.3.8.	Hime-keş ve hammal-ı guşt, odun hafızı.....	160
3.2.3.9.	Kazgan-şuy, kase-şuy ve kase-keş.....	161
3.2.3.10.	Nekkâd.....	162
3.2.3.11.	Nakîb-i Nân ve Nakîb-i Guşt.....	162
3.2.3.12.	Matbah Kayyımı	163
3.2.4.	Eğitim Hizmetlerinde Çalışanlar	164
3.2.4.1.	Müderris	164
3.2.4.2.	Dersiâm.....	166
3.2.4.3.	Muîd	167
3.2.4.4.	İlim Talebeleri	167

3.2.4.5.	Muallim	169
3.2.4.6.	Halife	170
3.2.5.	Güvenlik ve Temizlik Hizmetlerinde Çalışanlar	171
3.2.5.1.	Bevvâb	171
3.2.5.2.	Kayyımhân	172
3.2.5.3.	Bekçi: Türbedar	173
3.2.5.4.	Kayyım	174
3.2.5.5.	Şadırvan, Tabhâne ve Abhane Kayyımı	174
3.2.5.6.	Ferrâş	175
3.2.5.7.	Ahurî	177
3.2.5.8.	Kennas ve Kennâs-ı Hela	177
3.2.5.9.	Diğer Hizmetlerde Çalışanlar	177
3.2.5.10.	Muvakkit	178
3.2.5.11.	Noktacı	179
3.2.5.12.	Çerâğcı-Çırakçı	180
3.2.5.13.	Hafız-ı Kütüb	181
3.2.5.14.	Buhurî	182
3.2.5.15.	Meremmmetci	184
3.2.5.16.	Suyolcu	185
3.2.5.17.	Sakalık	186
3.3.	Vakıfların Gelir Kalemleri ve Değerlendirilmesi	186
3.3.1.	Müşâherânlar	191
3.3.2.	Mukâtaalar	192
3.3.3.	Muacceleler	196
3.3.4.	Diğer Gelirler	198
3.3.4.1.	Bakaya	199
3.3.4.2.	İstirdad-ı Cizye	201
3.4.	Vakıfların Gider Kalemleri ve Değerlendirilmesi	202
3.4.1.	Vâkıf Soyu	205
3.4.2.	Hademeler	206
3.4.3.	Câbiler	207
3.4.4.	İmaret Masrafları	207

3.4.5. Muayyen Masraflar	209
3.4.5.1. Vakıfta Aydınlatma	212
3.4.6. Tamirat ve Diğer Masraflar	213
3.4.7. Vakıf Borçları.....	223
3.4.8. 1203-1226 Yılları Gelir ve Gider Fazlaları ve Genel Değerlendirme	226

4. VAKIFLARA BAĞLI İMARETLER VE HARCAMA KALEMLERİNİN

ANALİZİ..... 228

4.I. Türk- İslam Dünyasında ve Osmanlıda İmarat Kültürü ve Temel İmarat Kavramları.....	228
4.1.1. İmâret, Zâhire, İâşe ve Narh ile İlgili Kavramlar	230
4.1.2. Para Birimi	239
4.1.3. Zaman Birimi	251
4.1.4. Ölçü Birimi.....	253
4.2. III. Selim Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nin Sosyo-Ekonomik Durumu	257
4.3. Osmanlı'da Temel Gıda Mallarının İâşesi.....	294
4.4. Vakfa Bağlı İmâretler ve Hicrî 1203-1226 Yılları Arasında İmâretlerde Kullanılan Temel Gıda Mallarının Analizi.....	304
4.4.1. Buğday.....	307
4.4.2. Pirinç	316
4.4.3. Sade Yağ.....	320
4.4.4. Bal	326
4.4.5. Safran.....	330
4.4.6. Nohut	336
4.4.7. Tuz.....	340
4.4.8. Kalay	344
4.4.9. Un	346
4.4.10. Odun (Hîme, Hatab)	351
4.4.11. Üzüm (mevizân)	355
4.4.12. Zahire Taşınması (Nakl-i zehâyir)	358
4.4.13. Diğer	359

4.5. İmâret Harcama Kalemlerinin Analizlerinin Değerlendirilmesi	361
5. MİHRİMAH SULTAN, RÜSTEM PAŞA VE HACE AYŞE SULTAN	
VAKIFLARININ HİCRÎ 1212/1797-8 SENESİ BİLANÇOSUNUN	
AYRINTILI ANALİZİ	365
5.1. Muhasebe (Bilanço) Analizi	369
5.2. 1212 Yılı Vakıf Bilançosunun Birinci Bölümü: Gelirler (Asl-ı Mal)	379
5.2.1. Ani'l-Müşâherân-ı Mezkûrîn der İstanbul ve Üsküdar ve Gayruhu ...	383
5.2.2. Ani'l-Müşâherân-ı Mezkûrîn der Anadolu ve Rumeli	386
5.2.3. Ani'l-mukâtaât-ı mezkûrîn ber vech-i tedâhül ber muceb-i muhâsebe-yi evvel	387
5.2.4. Ani'l-Muaccelât-ı Mezkûrîn.....	391
5.3. 1212 Yılı Vakıf Bilançosunun İkinci Bölümü: Giderler (Vuzı'a Min Zâlik)	398
5.3.1. Cemâ'ât-ı Vezâyif-i Hademe-i Mezkûrîn an Havâlât-ı Câbiyân.....	400
5.3.2. Cemâ'ât-ı Vezâyif-i Evlâdân me'a Hademe-yi Sâ'ire der Sergi	402
5.3.3. Harc-ı Kilâr-ı İmâret-i Âmire der Üsküdar	406
5.3.4. Harc-ı Kilâr-ı İmâret-i Âmire der Tekfur Dağı	410
5.3.5. Harc-ı Kilâr-ı İmâret-i Âmire der Sapanca.....	413
5.3.6. İhracât-ı Mu'ayene der İstanbul ve Üsküdar	417
5.3.7. İhracât-ı Mu'ayyene-i Mezkûrîn der Tekfûr Dağı	423
5.3.8. İhracât-ı Mu'ayyene-yi Mezkûrîn der Sapanca.....	425
5.3.9. Masârıf-ı Müteferrika-ı Mezkûrîn.....	427
5.3.10. Ta'mîrât ve Gayruhu bâ Hücet-i Şer'yye	430
6. SONUÇ	443
EKLER	454
KAYNAKÇA.....	537

TABLO LİSTESİ

	Sayfa No.
Tablo 1: Cağalzâde Vakıfları Toplam Gelirleri ve Yüzdeleri	189
Tablo 2: Cağalzâde Vakıfları Müşahere Gelirleri	191
Tablo 3: Cağalzâde Vakıfları Mukâtaa Gelirleri	195
Tablo 4: Cağalzâde Vakıfları Muaccele Gelirleri	197
Tablo 5: Cağalzâde Vakıfları Diğer Gelirleri	198
Tablo 6: Cağalzâde Vakıfları Bakayası	200
Tablo 7: Cağalzâde Vakıfları İstirdât-ı Cizyesi	201
Tablo 8: Cağalzâde Vakıfları Toplam Giderleri ve Yüzdeleri	203
Tablo 9: Cağalzâde Vakıfları Vezâif-i Evlâdân	205
Tablo 10: Üsküdar, Tekfurdağı, Sapanca İmaret Mutfağı Harcamaları	208
Tablo 11: İhracat-ı Muayyene Masrafları	210
Tablo 12: Cağalzâde Vakıfları Zuhurât ve Tamirat Vesair Masraflar	222
Tablo 13: Cağalzâde Vakıfları Deyn-i Vakf	224
Tablo 14: Cağalzâde Vakıfları Makbûz	225
Tablo 15: Cağalzâde Vakıfları Gelir ve Giderleri	227
Tablo 16: 1786-1812 İmaretlerde Tüketilen Bazı Temel Gıda Malları ve Fiyatları ..	295
Tablo 17: Hicrî 1203-1226 Yılları Arasında Üsküdar, Tekfurdağı, Sapanca İmaretleri'nde Kullanılan Buğday (Hinta) Birim Fiyatı (Fî) Toplam Miktar (Kıyye) ve Yapılan Toplam Harcamalar (Akçe/1000)	313
Tablo 18: Hicrî 1203-1226 Yılları Arasında Üsküdar, Tekfurdağı, Sapanca İmaretleri'nde Kullanılan Pirinç (Erz-i Misrî) Birim Fiyatı (Fî) Toplam Miktar (Kıyye) ve Yapılan Toplam Harcamalar (Akçe/1000)	318
Tablo 19: Hicrî 1203-1226 Yılları Arasında Üsküdar, Tekfurdağı, Sapanca İmaretlerinde Kullanılan Sadeyağ (Revgân-ı Sâde) Birim Fiyatı (Fî) Toplam Miktar (Kıyye) ve Yapılan Toplam Harcamalar (Akçe/1000)	324
Tablo 20: Hicrî 1203-1226 Yılları Arasında Üsküdar, Tekfurdağı, Sapanca İmaretleri'nde Kullanılan Bal (Asel) Birim Fiyatı (Fî) Toplam Miktar (Kıyye) ve Yapılan Toplam Harcamalar (Akçe/1000)	328
Tablo 21: Hicrî 1203-1226 Yılları Arasında Üsküdar, Tekfurdağı ve Sapanca İmaretleri'nde Kullanılan Safran (Zaferân) Birim Fiyatı (Fî), Toplam Miktar (Kıyye) ve Yapılan Toplam Harcamalar (Akçe/100)	334

Tablo 22: Hicrî 1203-1226 Yılları Arasında Üsküdar, Tekfurdağı ve Sapanca İmaretleri'nde Kullanılan Nohut Birim Fiyatı (Fî), Toplam Miktar (Kıyye) ve Yapılan Toplam Harcamalar (Akçe/100)	338
Tablo 23: Hicrî 1203-1226 Yılları Arasında Üsküdar İmareti'nde Kullanılan Tuz (Nemek) Birim Fiyatı (Fî) Toplam Miktar (Kıyye) ve Yapılan Toplam Harcamalar (Akçe/10).....	342
Tablo 24: Hicrî 1203-1226 Yılları Üsküdar, Tekfûrdağı ve Sapanca İmâretleri'nde Kullanılan Kalay ve Kalaycı (Kalaygîr) İçin Yapılan Toplam Harcamalar (Akçe).....	345
Tablo 25: Hicrî 1203-1226 Yılları Üsküdar ve Tekfûrdağı İmâretleri'nde Kullanılan Un (Dakîk-i Hâs) İçin Birim Fiyat (Fî), Toplam Miktar (Kıyye) ve Yapılan Toplam Harcamalar (Akçe)	349
Tablo 26: Hicrî 1203-1226 Yılları Arasında Üsküdar ve Tekfurdağı İmâretleri'nde Kullanılan Odun (Hîme) İçin Birim Fiyat (Fî), Toplam Miktar (Kıyye) ve Yapılan Toplam Harcamalar (Akçe)	353
Tablo 27: Hicrî 1203-1226 Yılları Arasında Üsküdar İmâreti'nde Kullanılan Kuru Üzüm (Mevizân) İçin Birim Fiyat (Fî), Toplam Miktar (Kıyye) ve Yapılan Toplam Harcamalar (Akçe).....	356
Tablo 28: Hicrî 1203-1226 Yılları Arasında Üsküdar İmâreti'nde Kullanılan, Zahirî Taşınması (Nakl-i Zehâyir) İçin Birim Fiyat (Fî), Toplam Miktar (Kıyye) ve Yapılan Toplam Harcamalar (Akçe)	358
Tablo 29: Hicrî 1203-1226 Yılları Arasında Tekfûrdağı ve Sapanca İmaretleri'nde Yapılan Diğer Harcamalar	360
Tablo 30: Üsküdar, Tekfurdağı ve Sapanca İmaretleri'nde Kullanılan Malların Ağırlıkları.....	363
Tablo 31: 1212 Bilançosu Tahsil Edilen Gelirleri ve Oranları	382
Tablo 32: Vakıflara Ait İstanbul ve Üsküdar'daki Müşâherânlar ve Kira Miktarları	383
Tablo 33: Vakıflara Ait Anadolu ve Rumeli'deki Müşâherânlar ve Kira Miktarları.	386
Tablo 34: Hicrî 1212 Yılında Mihrimah Sultan, Rüstem Paşa ve Hâce Ayşe Sultan Mukâataalarının Kazaları, Gelirleri (Kuruş Olarak) ve Hangi Vakfa Ait Oldukları	388
Tablo 35: Muaccelâtların Kimden Mahlûl Olduğu, Nerede Bulunduğu, Oranı ve Fiyatı	392
Tablo 36: Vakıflar ve Gelir Türleri, Miktarları	394
Tablo 37: Cemâ'ât-ı Vezâyif-i Hademe-i Mezkûrîn an Havâlât-ı Câbîyân	401
Tablo 38: Cemâ'ât-ı Vezâyif-i Evlâdân Me'a Hademe-yi Sâ'ire der Sergi	402
Tablo 39: Harc-ı Kilâr-ı İmâret-i Âmire der Üsküdar	407
Tablo 40: İmarette Pişen Yemekler ve İçine Katılan Malzemeler	408
Tablo 41: Harc-ı Kilâr-ı İmâret-i Âmire Der Tekfur Dağı	412

Tablo 42: Sapanca İmâreti Mutfak Masrafı	415
Tablo 43: İhracât-ı Mu‘ayene der İstanbul ve Üsküdar	419
Tablo 44: İhracât-ı Mu‘ayene-i Mezkûrîn der Tekfûr Dağı, Rodosçuk Yalakabâd ve Karışdıran	424
Tablo 45: İhracât-ı Mu‘ayene-i Mezkûrîn der Sapanca	425
Tablo 46: Tamirat ve Diğer Masraflar	431
Tablo 47: 1212 Bilançosu’na Göre Vakıfların ve Harcama Kalemleri ve Yüzdeleri	435

ŞEKİL LİSTESİ

	Sayfa No.
Şekil 1: Cağalzâde Vakıfları Toplam Gelir.....	189
Şekil 2: Cağalzâde Vakıfları Müşahere Gelirleri	192
Şekil 3: Cağalzâde Vakıfları Mukâtaa Gelirleri	195
Şekil 4: Cağalzâde Vakıfları Muaccele Gelirleri	197
Şekil 5: Cağalzâde Vakıfları Diğer Gelirleri.....	198
Şekil 6: Cağalzâde Vakıfları Bakayası.....	200
Şekil 7: Cağalzâde Vakıfları İstirdât-ı Cizyesi.....	201
Şekil 8: Cağalzâde Vakıfları Toplam Masraf.....	203
Şekil 9: Cağalzâde Vakıfları Toplam Vezâyif	206
Şekil 10: Cağalzâde Vakıfları Hademe Maaşları 1203-1223.....	207
Şekil 11: Üsküdar, Tekfûrdağı, Sapanca İmaret Mutfağı Harcamaları.....	209
Şekil 12: Cağalzâde Vakıfları İhracat-ı Muayyene Masrafları	211
Şekil 13: İhracat-ı Muayyene Masrafları Tekfûrdağı ve Sapanca İmareti	211
Şekil 14: Cağalzâde Vakıfları Zuhurât ve Tamirat Vesair Masraflar	222
Şekil 15: Cağalzâde Vakıfları Deyn-i Vakf	224
Şekil 16: Cağalzâde Vakıfları Makbûz	225
Şekil 17: Cağalzâde Vakıfları Gelir ve Giderleri	227
Şekil 18: Osmanlı Vakıf İmareti 6 Temel Gıda Maddesi Fiyat Grafiğı (1785-1815) 296	
Şekil 19: Üsküdar, Tekfûrdağı ve Sapanca İmaretleri'nde Kullanılan Buğday Oranlarının Karşılaştırılması.....	314
Şekil 20: Üsküdar, Tekfûrdağı ve Sapanca İmaretleri'nde Kullanılan Pirinç (Erz-i Misrî) Oranlarının Karşılaştırılması.....	319
Şekil 21: Üsküdar, Tekfûrdağı ve Sapanca İmaretleri'nde Kullanılan Sadeyağ (Revğân-ı sâde) Oranlarının Karşılaştırılması	325
Şekil 22: Üsküdar, Tekfûrdağı ve Sapanca İmaretleri'nde Kullanılan Bal (Asel) Oranlarının Karşılaştırılması.....	329
Şekil 23: Üsküdar, Tekfûrdağı ve Sapanca İmaretleri'nde Kullanılan Safran (Zaferân) Oranlarının Karşılaştırılması.....	335
Şekil 24: Üsküdar, Tekfûrdağı ve Sapanca İmaretleri'nde Kullanılan Nohut Oranlarının Karşılaştırılması.....	339

Şekil 25:	Üsküdar, Tekfûrdağı ve Sapanca İmaretleri'nde Kullanılan Tuz (Nemek) Oranlarının Karşılaştırılması.....	343
Şekil 26:	Hicrî 1203-1226 Yılları Üsküdar, Tekfûrdağı ve Sapanca İmâretleri'nde Kullanılan Kalay ve Kalaygîr İçin Yapılan Toplam Harcamalar (Akçe) ...	345
Şekil 27:	Üsküdar, Tekfûrdağı ve Sapanca İmaretleri'nde Kullanılan Un (Dakîk-i Hâs) Oranlarının Karşılaştırılması.....	350
Şekil 28:	Üsküdar ve Tekfûrdağı İmaretleri'nde Kullanılan Odun (Hîme) Oranlarının Karşılaştırılması.....	354
Şekil 29:	Hicrî 1203-1226 Yılları Arasında Üsküdar İmâreti'nde Kullanılan Kuru Üzüm (Mevizân) İçin Birim Fiyat (Fî), Toplam Miktar (Kıyye) ve Yapılan Toplam Harcamalar (Akçe).....	357
Şekil 30:	Hicrî 1203-1226 Yılları Arasında Üsküdar İmâreti'nde Kullanılan, Zahirî Taşınması (Nakl-i Zehâyir) İçin Birim Fiyat (Fî), Toplam Miktar (Kıyye) ve Yapılan Toplam Harcamalar (Akçe)	359
Şekil 32:	Üsküdar, Tekfurdağı ve Sapanca İmaretleri'nde Kullanılan Malların Ağırlıkları.....	363
Şekil 33:	1212 Vakıf Bilançosu'nda Geçen Evlâd-ı Vakıf.....	378
Şekil 34:	1212 Bilançosu Tahsil Edilen Gelirleri ve Oranları	382
Şekil 35:	Anî'l-Müşâherân-ı Mezkûrîn der İstanbul ve Üsküdar ve Gayruhu Hicrî 1212	384
Şekil 36:	Anadolu ve Rumeli'deki Müşâherânların Vakıfları ve Kira Miktar Oranları	386
Şekil 37:	Anî'l-Mukâtaât-ı Mezkûrîn Ber Vech-i Tedâhül Ber Muceb-i Muhâsebe-i Evvel Hicrî 1212.....	389
Şekil 38:	Anî'l-Muaccelât-ı Mezkûrîn Vakıf Türü ve Gelir Oranına Göre Türü.....	393
Şekil 39:	Hicrî 1212 Senesi Muhasebesi Gelirlerinin Vakıflara Göre Dağılımı.....	395
Şekil 40:	1212 Senesi Bilanço Giderlerinin Yüzdelik Oranları	399
Şekil 41:	Cağalazâde Vakfında Câbî ve Hademe Maaşı Oranları ve Üç Vakfa Göre Hademe ve Câbî Maaş Oranları.....	401
Şekil 42:	a) Evlâdân, Hademe, Cabi Maaş Oranları b) Vakıflara Göre Evlâdân, Hademe, Cabi Maaşları.....	403
Şekil 43:	1212 Senesi Vakıflara Göre Maaş Yüzdeleri	404
Şekil 44:	Harc-ı Kilâr-ı İmâret-i Âmire der Üsküdar Yüzde Miktarları	409
Şekil 45:	Unun Talep Esnekliği	412
Şekil 46:	Harc-ı Kilâr-ı İmâret-i Âmire der Tekfur dağı Yüzde Miktarları	413
Şekil 47:	Harc-ı Kilâr-ı İmâret-i Âmire der Sapanca Yüzde Oranları	415
Şekil 48:	İmaretlerde Yapılan Toplam Masraf Oranları	417

Şekil 49:	İhracât-ı Mu‘ayene der İstanbul ve Üsküdar	422
Şekil 50:	İhrâcât-ı Mu‘ayene-i Mezkûrîn der Tekfûr Dağı, Rodosçuk Yalakabâd ve Karışdırın.....	424
Şekil 51:	İhrâcât-ı Mu‘ayene-i Mezkûrîn der Sapanca	425
Şekil 52:	Vâkıflara Göre İhracât-ı Mu‘ayene Masrafları	426
Şekil 53:	Vakıflara Ait Tamirat ve Masraflar	432
Şekil 54:	Vakıfların Ortak Masrafları ve Borçları	433
Şekil 55:	1212 Bilançosu Genel Masrafları	436
Şekil 56:	1212 Senesi Vakıflara Göre Toplam Gider Oranları	437
Şekil 57:	1212 Bilançosu’na Göre Vakıfların Gelirleri ve Giderleri	441

KISALTMALAR

A.	Arapça
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.s.	Aleyhisselâm
A.Ş.	Anonim Şirketi
AE. SSLM.III	Ali Emîrî Sultan Selim III
AE.	Ali Emîrî
Ar.	Arapça
B.	Receb
Bkz.	Bakınız
BOA.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	Cemâziyelâhir
C.	Cilt
C. EV.	Cevdet Evkâf
C. MF.	Cevdet Maarif
C..ML..	Cevdet Maliye
Ca.	Cemâziyelevvel
Ç.	Çoğul
Çev.	Çeviren
d.	Defter
D.	Doğumu
Der.	Derleyen
DİA.	Diyanet İslam Ansiklopedisi
Diğ.	Diğerleri
e.	Edat
Ed.	Edebiyat
Ed.	Editör
Ens.	Enstitü

Ev.	Evkâf
EV. HMM. d.	Evkâf-ı Haremeyn Defteri
F.	Farsça
f.	Fiil
Fak.	Fakültesi
gr.	Gram
H.	Hepsi
h.	hicrî
HASV.	Hace Ayşe Sultan Vakıfları
HAT.	Hatt-ı Hümâyûn
Hız.	Hazreti
Hızl.	Hazırlayan
İ.	İsim
İA.	İslam Ansiklopedisi
İst.	İstanbul
kg.	Kilogram
L.	Şevval
Ltd.	Limited
M.	Miladi
M.	Muharrem
MEB İA.	Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
MSV.	Mihrimah Sultan Vakıfları
N.	Ramazan
No.	Numara
nr.	Numara
Nşr.	Neşreden
OSAV.	Osmanlı Araştırmaları Vakfı
ö.	Ölümü
R.	Rebûlâhir
Ra.	Rebûlevvel
RPV.	Rüstem Paşa Vakıfları
S.	Safer

s.	Sayfa
s.	Sıfat
Ş.	Şaban
T.	Türkçe
TTK.	Türk Tarih Kurumu
Üni.	Üniversitesi
vb.	Ve benzerleri
vd.	Ve diğerleri
VGM.	Vakıflar Genel Müdürlüğü
VGMA.	Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
Vol .	Volume
vs.	Vesaire
Y.M.M.	Yeminli Mali Müşavirler
Yay.	Yayınları
yy.	Yüzyıl
Z.	Zilhicce
z.	Zarf
Za.	Zilkade

1. GİRİŞ

Dünyada ilk vakfın Hz İbrahim'in Zemzem Kuyusu'nu Kâbe için vakfetmesi sonucu kurulduğuna inanılır. İslam öncesinde farklı toplumlara ait vakıf örnekleri mevcuttur. Örneğin Hitit Kralı Hattuşili, bir evi Tanrıça İştar'a vakfettiğini İstanbul Arkeoloji müzesindeki bir tablette dile getirmektedir. İslamiyet öncesinde pek çok millet pek çok vakıf kurmuştur. İslamî döneme gelindiğinde ise muazzam miktarda ve sayılamayacak çeşitlilikte vakıflar kurulmuştur. İslam'da ilk fiilî vakıf örneğini bizzat Hz. Peygamber (a.s.) vermiştir. Hz. Muhammed önce Medine'de sahip olduğu yedi akarını, daha sonra da Fedek ve Hayber hurmalıklarından hissesine düşeni Allah yolunda vakıf buyurmuşlardır. İlkçağ uygarlıklarında vakıflar olsa da vakıf kültürü İslam uygarlığı ile yaygınlaşmıştır. Vakıf kurumunun zirvesi olarak Osmanlı Devleti'ndeki vakıf uygulamaları gösterilebilir. Vakıflar fethedilen yerlerin Türkleşmesi ve İslamlaşmasında öncü rol oynamışlardır. Vakıfların söz konusu öncülük faaliyetleri Osmanlı küçülürken vakıflara karşı hasmane faaliyetlerin yürütülmesine neden olmuştur. Özellikle Osmanlı Devleti, Balkanlar'dan çekildikten sonra birçok vakıf eseri söz konusu düşünceler ile yakılıp yıkılmıştır.

Vakıflar Osmanlı Devleti'nin mali yapısının şekillenmesine katkı sağlayan en önemli kurumlardan biridir. Vakıflar artan önemleriyle Osmanlı'nın son döneminde nezâret idaresinde yani bakanlık seviyesinde temsil edilmişlerdir. Günümüzde devletlerin yapması gereken başta din, eğitim, sağlık, sosyal ve kültürel hizmetleri halka ulaştırmışlardır. İslam medeniyetinde vakıf, bir mülkün alım ve satım işlemlerinden hariç bırakılarak yararının hayrî işlere adanması anlamına gelmektedir. Hayrî işlere ebediyen tahsis edilen bir kurum olarak vakıflar maddi ve manevi birçok amacı yerine getirmektedir. Başta ahiret sonra dünya mutluluğu sağlamak. Allah'a yaklaşma, cehennem azabından kurtulma, cenneti kazanma, öbür dünyaya hazırlık yapma gibi manevi faydalara ulaşmak için vakıflar kurulmaktaydı. Öte yandan vâkıfların serveti vakıf hukukundan faydalanarak dokunulmaz kılmak, malı mülkü değer bilmez

varislerden korumak ve ailenin maddi geleceğini garantiye almak, serveti müsâdereden korumak gibi amaçları da bulunmaktaydı.

Vakıf hizmetlerinden yararlanan kişiler dinî, sosyal, bilimsel, askerî, sportif, sanatsal ve eğitim-öğretim açısından birçok faydalar temin etmektedir. Vakıflar lüks tüketime gidecek kaynakların tasarruf edilerek zaruri ihtiyaçlara ayrılmasını, sosyal yararı yüksek yatırımların yapılmasını sağlamaktadır. Toplumun birçok tabakası değişik oranlarda vakıflardan yararlanmaktadır. Vakıflar zenginlerden fakirlere kaynak aktarımını ve böylece sınıflar arasında kaynaşmayı sağlamaktadır. Bu yönü ile vakıflar servet eşitsizliğini azaltıcı yönde faaliyet göstermekte ve sosyal eşitsizlikleri bir nebze olsun ortadan kaldırmaktadırlar. Vakıflar, ayrıca üst tabakadan alt tabakaya kaynak aktarırken orta sınıfların genişlemesine katkı sağlamaktadır.

Vakıflar vasıtasıyla servet toplumun faydasına harcanarak devletin yapacağı kamu hizmetleri yerine getirilmektedir. Böylece devletin giderlerinin azalması sağlanmaktadır. Vakıflar kurdukları cami, medrese, imaret, mektep, han ve hamam gibi yapılar ile şehir kültürünün oluşmasına katkı sağlamaktadır.

Bütün sosyal kurumlar gibi vakıfların da sosyal alana, iktisada, siyasete ve hukuka dayanan temelleri bulunmaktadır. Vakıf hizmetleri bir yönü ile ekonomi alanına girmektedir. Vakıflar sadece para kazanma hırsı ile kurulmuş yapılar olmamakla birlikte yaptıkları hizmetlerin ekonomik boyutları bulunmaktadır. Bahis konusu ekonomik boyut vakıflara günümüz tabiri ile işletme özelliği kazandırmaktadır.

Mikro açıdan vakıflar bir işletmedir bunun sonucunda her işletme gibi akılcı, karlı ve verimli bir şekilde işletilmelidirler. İşletmecilik kurallarına uyularak yönetilmelidirler. Makro açıdan ise vakıflar verdikleri hizmetler ile milli servetin dağıtımını, alt yapının gelişmesi, istihdamın sağlanması, sosyal yapının iyileşmesi, sosyal ve siyasi istikrarın sağlanması gibi faydalar sağlamaktadırlar. Ayrıca devletin güçlenmesi, gelirin adil dağılımı, fırsat eşitliği, şehir ve köylerin gelişmesi, şehirlerarası ulaşımın güvenliği ve geliştirilmesi gibi yararlar da sağlamaktadırlar.

İktisat Tarihi açısından bakıldığında zaman vakıflar hakkında bilgi sunan iki ana kaynak bulunmaktadır. Bunlardan birincisi vakfiyeler ve ikincisi muhasebe defterleridir.

Diğer kaynaklar nispeten daha az bilgi arz etmektedirler. Vakfiyeler, vakıfların kuruldukları andaki durumlarını ve sonraki eklemeleri gösteren bir nevi fotoğraf kayıtları sunmakta yani yazıldıkları dönem hakkında anlık bilgi sunmaktadırlar. Oysaki vakıf muhasebeleri dinamik yapıları ile bir video çekimi tarzında süreci gösteren veriler sağlamaktadırlar. Vakıfların geçirdikleri değişim ve dönüşümler bir video çekimi gibi vakıf bilançolarının istatistiksel analizlerinden izlenebilmektedir. Vakıf muhasebe defterlerindeki gelir ve giderler ile tarihsel veriler birlikte incelendiklerinde vakıfların geçirdikleri değişim ve dönüşümler daha sağlam bir şekilde takip edilebilirler. Böylece vakıfların oynadıkları iktisadî roller hakkında daha detaylı bilgilere ulaşılabilir. Vakıf muhasebelerin analiz edilmesi ile yerel tarımsal ve ekonomik koşullar hakkında bilgilere ulaşılabilir ve bu konularda yorumlar yapılabilir. Bu kayıtlar sayesinde mutfak kültürü ve tüketim ürünleri hakkında bilgiler elde edilebilmektedir. Ayrıca yazıldıkları senelerin fiyat listelerini oluşturmayı mümkün kılarak ekonomi hakkında önemli veriler sunmaktadırlar.

Vakfiyeler, vakfin akarlarını, vakıfların nasıl yönetileceklerini, vakfedilen malların hangi hayır işlerinde kullanılacaklarını gösteren önemli belgelerdir. Vakfiyelerde vakıfların gelir kaynakları, vakıfların yönetimi, harcamaların nerelere yapılacakları, vakıflardan kimlerin faydalanacakları gibi vâkıf tarafından konulan bütün şartlar yer almaktadır. Daha önce hem Mihrimah hem de Rüstem Paşa vakfiyeleri üzerine çalışmalar yapılmış olması çalışmanın bilanço ağırlıklı yürütülmesine imkan sağladı. Bununla birlikte vakfiyeler (Birinci Bölüm’de Mihrimah Sultan, Rüstem Paşa ve Hacı Ayşe Sultan Vakfiyeleri), vakıf bünyesindeki bina ve yapılar (İkinci Bölüm’de Vakfin Sahip Olduğu Eserler), vakıf harcamaları (İkinci Bölüm’de Maaş Ödemeleri ve Vakıf Çalışanları) gibi konularda gerekli verileri toplayabilmek amacıyla söz konusu vakfiyeler ve vakfiyeler üzerine yapılan çalışmalardan istifade edildi ve gerekli bilgiler sunuldu.

Yukarıda üzerinde durulduğu üzere vakfiyeler ve vakfiyeler üzerine yapılan çalışmalardan yeri geldiğinde işlenen konuları daha anlaşılır hale getirmek üzere istifade edilmiştir. Ancak bu tezin ana kaynağı vakıf muhasebe defterleridir. Bu tezde fotoğraf kaydı yerine video kaydı sunulmaya gayret edilmiştir. Bir başka deyişle vakfin

statik değil, dinamik durumu sergilenmeye çalışılmıştır. Bu amaçla özellikle h. 1203-1226 / 1788-1812 yıllarına ait veriler vakıf muhasebeleri üzerinden toplanmıştır. Bu verilerden yola çıkarak dönemin sosyo-ekonomik yapısını izlemeyi sağlayacak olan bir pencere açılmıştır. Bu pencere, ilgili dönemi araştıran günümüz araştırmacılarının çalışmalarından da istifade edilerek daha da geniş bir pencere haline getirilmeye çalışılmıştır.

Cağalzâde Vakfı'nı yani Mihrimah Sultan ailesine ait birleştirilmiş üç vakfı konu alan bu tez dört bölümden oluşmaktadır. Cağalzâde Vakfı olarak adlandırılan bu vakfın içinde yer alan Mihrimah Sultan Vakfı aslında Edirnekapı Mihrimah Camisi, Üsküdar Mihrimah Camisi ve Üsküdar İmareti gibi pek çok eserden oluşmaktadır. Vakıf bünyesinde bulunan Rüstem Paşa ve Hacı Ayşe Sultan'a ait iki vakıf da aynı şekildedirler. Bu nedenle zaman zaman ifade kolaylığı açısından “vakıf” ve “vakıflar” ifadeleri birbirlerinin yerine kullanılması bir zorunluluk haline gelmiştir.

Tezin birinci bölümünde “*Osmanlı Vakıf Sistemi ve Mihrimah Sultan, Rüstem Paşa ve Hacı Ayşe Hümaşah Hanım Sultan Vakıfları*” başlığı altında vakıfların genel tanımı ve çeşitleri, sosyo-ekonomik fonksiyonları, idare sistemleri, hukukî yönleri, Mihrimah Sultan, Rüstem Paşa ve Hacı Ayşe Sultan Vakfiyeleri, vâkıfların özellikleri hakkında bilgiler sunulmaktadır. Ayrıca “Vakıfların Genel Tanımı ve Çeşitleri” ve “Vakıfların Hukukî Yönü” başlıkları ile vakıfların yapısı ve hukuku anlatılmaktadır.

İkinci bölümünde “*Mihrimah Sultan, Rüstem Paşa ve Hacı Ayşe Sultan Vakıfları Bünyesindeki Eserler ile Hicrî 1203-1226/1788-1812 Yıllarında Vakıfların Gelir ve Giderleri*” başlığı altında ilk olarak söz konusu üç vâkıfın çeşitli alanlarda hizmet etmek üzere kurdukları vakıflar anlatılmıştır. Vâkıfların toplu haldeki külliyesi bir bütün olarak verilmiştir. Bu bölüm vakfın gelirlerinin nereden gelip nereye harcandığı hakkındaki genel bilgiler arz etmektedir. Bu bilgiler vakfiyeler, vakıf çalışmaları ve genel tarih eserlerinden temin edilmiştir. Bu bölümde ele alınan “Vakıf Gelirleri” kısmında ise muhasebe bilançolarına göre müşâhere, mukâtaa, muaccele ve diğer başlıkları altında yer alan kalemler sıralanmaktadır. Hicrî 1203-1226 yılları arasındaki bilanço kayıtları üzerinden dönem hakkında bazı verilere ve tespitlere ulaşılmaktadır. Vakıfların gider kalemlerinden olan maaş, imaret, muayyen masraflar,

tamirat ve diğ er masraflar h. 1203-1226 yıllarına ait veriler analiz edilerek orijinal olarak oluşturulan tablo ve grafikler ile birlikte sunulmaktadır. Kısaca ikinci bölümün sonunda Cağalzâde Vakfı'nın gelir ve giderlerinin bilançolar üzerinden tablo ve grafikleri oluşturularak sunulmuştur.

    nc  bölümde “III. Selim Dönemi’nde Osmanlı Devleti’nin Sosyo-Ekonomik Durumu” başlığı altında dönemin genel görünümü ve makro iktisadî gelişmeleri sunulmuştur. “Vakıflara Bağlı İmar tler ve Harcama Kalemlerinin Analizi” başlığı altında imaret faaliyetlerinin daha iyi anlaşılması için gerekli olan zahire, iaşe, narh, para, zaman, ölçü gibi temel bazı kavramlar incelenmiştir. Mikro ölçekte bir kurum olan incelediğimiz Cağalzâde Vakfı'nın (bir aileye ait birleştirilmiş    vakıf) devrin makro gelişmelerden nasıl etkilendiğini ortaya çıkarmak amacı ile III. Selim Dönemi’nde Osmanlı Devleti’nin sosyo-ekonomik durumu tespit edilmeye çalışılmış ve “III. Selim Dönemi’nde Osmanlı Devleti’nin Sosyo-Ekonomik Durumu” başlığı altında ortaya konulmuştur. Özellikle bu dönemin seçilmesinde döneme ait bilançoların birkaç yıl hariç bir seri olacak şekilde tamamlanmış olması etkili olmuştur. Temel gıda mallarının iaşesi hakkındaki kayıtlar vakıfların iaşesine de ışık tutmaktadır. Bu nedenle çalışmada bu konu üzerinde de durulmuştur.     nc  bölümde işlenen bu konular daha sonra IV. bölümün sonunda ele alınacak olan vakfa bağlı im retlerin incelenmesinde ve bu im retlerde hicrî 1203-1226 yılları arasında kullandıkları buğday, pirinç, sadeyağ, bal, safran, nohut, tuz, kalay, un, odun ve üzüm gibi temel gıda mallarının analiz edilmesi ve değerlendirmesi sırasında önemli katkı sağlayacak konulardır.

    nc  bölümde imaretlerde harcanan buğday (hint ), pirinç (erz-i misrî), sadeyağ (revgân-ı sade), bal (asel), safran (zaferân), nohut, tuz (nemek), kalay ve kalaycı (kalaygir), un (dakik-i has), odun (h me), kuru üzüm (mevizân), zahire taşıma (nakl-i zehâyir) ve diğ er başlıklarında yer alan 12 kalemde birim fiyat (fi), toplam miktar (keyl/kıyye) ve toplam harcama (akçe) olmak üzere 3 alanda veriler sunulmuştur. Sunulan 24 yıllık veriler kendi içinde bölümlenerek 6 yıllık 4 çeyrek bölüm halinde incelenmiştir. Hicrî 1203-1208 yılları ilk çeyrek, h. 1209-1214 yılları ikinci çeyrek, h.1215-1220 yılları     nc  çeyrek ve h. 1221-1226 yılları dördüncü çeyrektir. Çalışmada bu çeyrekler hakkında bilgi verilmeden önce tüketilen temel mallar

hakkındaki genel bilgiler sunulmuştur. Sonra Osmanlıda bu ürünlerin tüketimine dair bilgiler aktarılmıştır. Daha sonra Cağalzâde Vakfı bünyesinde bulunan Üsküdar, Tekfurdağı ve Sapanca imaretlerinde kullanılan 12 kalem ürünün muhasebe kayıtlarından elde edilen sayısal veriler aktarılmış ve yorumlanmıştır. H. 1203-1226 yılları arasında imaret mutfaklarında kullanılan temel gıda mallarının analizi yapılmıştır.

Dördüncü bölümün nerdeyse tamamı hicrî 1212 yılına ait vakıf muhasebesinin ayrıntılı bir incelenmesini içermektedir. Muhasebe kayıtlarında Mihrimah Sultan Vakıfları, eşi Rüstem Paşa Vakıfları ve kızları Hacı Ayşe Sultan Vakıfları hakkındaki bilgiler birlikte tutulmuştur. Bu nedenle de gelirler ve giderlerin hangi vakıflara ait olduğu incelediğimiz muhasebe bilançolarından tespit edilememektedir. Bu nedenle vakfiyeler ve vakfiyeler üzerine yapılan çalışmaların incelenmesi suretiyle hangi gelirin hangi vakfa ait olduğunun tespiti çalışmamızın önemli bir konusunu teşkil etti. Bu konuda ciddi bir gayret gösterildi. Ancak yine de hangi giderin hangi vakfa ait olduğu tam olarak tespit edilemedi. Devrin muhasebe kayıtlarından çalışmaya konu olan üç vakfın tek bir vakıf olarak işlem gördüğü sonucuna ulaşılmaktadır. Bilançolar incelendiğinde günümüzde şirket ortaklığı ve şirket evliliği tabir edilen durumun gerçekleştiği anlaşılmakta ve dördüncü bölümde bu husus detaylı bir şekilde işlenmektedir.

Çalışmaya ilk başlanan dönemde Mihrimah Sultan Vakıfları'nın ele alınması planlanmıştı. Fakat yapılan arşiv çalışmaları ve vakıf bilançosu analizleri neticesinde bahsedilen üç vakfın birleştirildiği tespit edildi. Böylece Mihrimah Sultan Vakıfları, Rüstem Paşa Vakıfları ve Hacı Sultan Vakıfları'nı birlikte çalışılması bir zorunluluk haline geldi ve tez konusunu genişletmek gerekti. Konunun genişlemesi araştırmayı çok daha kompleks ve karmaşık bir hale getirdi. Doğal olarak bu durum çalışma sahasının zorlaşmasına ve çalışma süresinin çok daha fazla bir zamana yayılmasına neden oldu. Bundan dolayı ilgili vakfı/vakıfları kuruluşlarından son döneme kadar inceleme planından vazgeçildi. Bilanço incelemelerinde sadece hicrî 1203-1226/1788-1812 yılları arasındaki dönem üzerinde duruldu ve tezde incelenecek zaman aralığı daraltıldı.

Dördüncü bölümde “Mihrimah Sultan, Rüstem Paşa ve Hacı Ayşe Sultan Vakıflarının Hicrî 1212/1797-8 Senesi Bilançosunun Ayrıntılı Analizi” başlığı altında önce muhasebelerin nasıl hazırlandığı ve nitelikleri hakkında genel bilgiler verildi. Ardından vakıfların gelir ve giderleri bilançolar üzerinden oluşturulan tablo ve grafikler ile analiz edildi. Bu analiz sonucu bilançoda yer alan 3 ayrı vakfın tek bir vakfa yani “Cağalzâde Vakfı’na” dönüştüğü tespit edildi. Bu konuda sonuç bölümünde ayrıntılı açıklamalar yapıldı.

Çalışmaya toplu bir bakışla bakıldığında; ikinci bölümünün son kısımda arşiv çalışmaları sonucunda h. 1203-1226 yılları arasında Mihrimah Sultan, Rüstem Paşa ve Hacı Ayşe Sultan Vakıflarının gelir ve giderlerinin bilançolar üzerinden tablo ve grafikleri oluşturuldu. Üçüncü bölümün son kısımda h. 1203-1226 yılları arasındaki imaret mutfaklarında kullanılan temel gıda mallarının analizi yapıldı. Dördüncü bölümün neredeyse tamamı h. 1212 yılı bilançosunun incelenmesine ayrıldı. Bu kısımlar tezin en orijinal kısımlarıdır. Ancak bu kısımların daha iyi anlaşılabilmesi için akademik kaynaklardan ve vakfiyelerden faydalanarak tezin birinci bölümünü ve diğer bölümlerinin bazı kısımlarını oluşturmak gerekti. Bahsedilen kısımlar diğer kısımlar kadar orijinal olmamakla birlikte, tezde incelenen asıl konunun anlaşılması bakımından ele alınmaları gerekliydi.

Sonuç kısmında ise incelenen üç vakfın idare, muhasebe, bilanço, ödeme ve borçlarda tek bir aile vakfına (Cağalzâde Vakfı) dönüşümü anlatıldı. Cağalzâde Vakfı ile ilgili incelenen hicrî 1203-1226 yılları arasındaki bilançolar üzerinden elde edilen ekonomik veriler sunuldu. Bu veriler üzerinden ulaştığımız değerlendirme ve kanaatler aktarıldı.

Sözlük çalışmasına da büyük bir önem atfedilmiştir. Bunun nedeni geçmişin, dilini bilmediğimiz yabancı bir ülke haline gelmiş olmasıdır. Tarih bilimiyle uğraşanlar bilirler ki toplumlar ve insanlar gibi kelimeler de dönüşüm geçirmektedirler. Geçmişte var olan birçok kelime bugün kullanılmazken bazıları ise anlamları değişerek kullanılmaya devam etmektedir. Söz konusu anlam değişimleri bazen geçmiş dönemleri çalışanları yanlış yollara saptıracak kadar büyük olur. Hangi yoldan gidilirse gidilsin geçmiş ve şimdi birbirlerini tamamlayan bir bütünün parçaları olmakla birlikte aynı

zamanda diline aşına olunmadığında iki yabancı ülke kadar birbirlerinden uzaktırlar. Geçmiş denilen bu yabancı ülkede yolumuzu aydınlatacak en büyük yardımcılar sözlük ve ansiklopedilerdir. Bu nedenle geçmişte kaybolmamak için ciddi bir sözlük ve ansiklopedi çalışması yapıldı.

2. OSMANLI VAKIF SİSTEMİ VE MİHRİMAH SULTAN, RÜSTEM PAŞA VE HACE AYŞE HÜMAŞAH HANIM SULTAN VEYA CAĞALZÂDE VAKIFLARI

2.1. Vakıfların Genel Tanımı ve Çeşitleri

Bir kurum olarak vakıfların nasıl işlediklerini ve hangi alanda faaliyet gösterdiklerini anlayabilmek için öncelikle vakıflarla ilgili genel bilgiler üzerinde durmamız gerekmektedir. Vakıf kelimesi sözlükte “durmak, alıkoymak, duruş” anlamına gelmektedir.¹ Vakıf terimi kısaca şöyle açıklanabilir: Yararı kamuya ait olmak üzere bir mülkü alım ve satımdan hariç bırakmaktır.² Ayrıca vakıf terim olarak bir mülkün sahibi tarafından hayrî bir işe ebediyen tahsisi olarak tanımlanabilir.³

Vakıf kelimesi vakfedilen mal anlamında kullanıldığında çoğulu “*evkâf* ve *vukûf*” dur. Fıkıh dilinde ise vakıf ile eşanlamlı olarak “*habs*⁴, *hubus*, *ahbâs*, *ihtibâs*, *tahbîs*, *tesbîl*, *sebîl*” kelimeleri de kullanılmaktadır. Hanefî ve Osmanlı kaynaklarında ise bu kelimeler yerine daha çok vakıf kelimesi ve türevleri kullanılmaktadır. İslam hukukçularına göre vakıf şu dört unsurdan oluşmaktadır: İrade beyanı (sîga), vakfeden (vâkıf), vakfedilen mal (mevkûf) ve vakıftan yararlananlar (mevkûfûn aleyh / meşrutun leh / masraf-ı vakıf). Hanefî, Şafî, Hanbelî ve bazı Maliki mezheplerine göre vakfedilen mal vakfedenin mülkiyetinden çıkmaz.⁵

İlk vakfın Hz. İbrahim tarafından Zemzem Kuyusu’nun tamir edilerek Kâbe için vakfedilmesi ile kurulduğuna inanılır.⁶ Vakıflar çok eski kültür unsurları olup İlkçağ uygarlıklarında bile örnekleri görülmektedir.⁷ Ancak vakfın tam manası ile

¹ Şemseddin Sami, “Vakf”, **Kâmûs-i Türkî**, 5. Basım, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995, s.1495-1496.

² Adnan Ertem, “Osmanlıdan Günümüze Vakıflar”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı: 36, Ankara: 2011, s. 26.

³ Fuad Köprülü, “Vakfa Ait İstilahlar Meselesi” adlı çalışmasında vakfa ait istilah yani terimlerin iyi araştırılmasının vakıflar konusunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacağını söylemektedir. Bkz. Fuad Köprülü, “Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti”, **Vakıflar Dergisinden Seçmeler**, Ankara: 2013, s. 241-251.

⁴ Ziya Kazıcı, vakfın sözlük anlamını “alıkoymak ve menetmek” olarak vermiştir. Bkz. Ziya Kazıcı, **Osmanlı Vakıf Medeniyeti**, İstanbul: Bilge Yayınları, 2003, s. 35.

⁵ Hacı Mehmet Günay, “Vakıf”, **DİA**, C. 42, İstanbul: 2012, s. 475-479.

⁶ Kazıcı, s. 56.

⁷ Eski Anadolu kültüründen Hititler döneminde milattan önce 1280-1290 tarihli bir vakfiyede Kral Hattusilis bir evi tapınak olarak ibadete vakfediyor. Oğlu Duthalyas’ı vakfın idaresine atarken, evi ve müştemilatını her türlü

uygulanması İslâmî dönemde olmuştur. Bununla birlikte vakıf kelimesi Kur’ân-ı Kerim’de geçmemektedir. Bu durum da tartışmalara yol açmaktadır. Vakıf uygulamaları İslam kültüründe Hz. Muhammed ve sahabelerin uygulamalarına dayandırılmaktadır.⁸ Nitekim *“İnsan ölünce, şu üç ameli dışında bütün amellerinin sevabı kesilir: Sadaka-i cariye, kendinden istifade edilen ilim, arkasından dua eden hayırlı evlâd.”* hadisi İslam’da vakıf uygulamasının temeli sayılmaktadır. Vakıf kelimesi Kuran’da geçmemesine rağmen Âl-i İmran (âyet 92), Müslümanları vakıf yapmaya yöneltmektedir. Bu âyetin meali şöyledir: *“Sevdiğiniz şeylerden infâk etmedikçe asla “birr”e (hayrın kemaline) eremezsiniz! Her ne infâk ederseniz, Allah onu hakkıyla bilir.”*

İslâm tarihinde ilk vakfı kuranın bir hurmalığı vakfeden Hz Ömer olduğu belirtilmektedir.⁹ Vakıf terimi başlangıçta hukukî bir akdi ifade etmek için kullanılmakla birlikte zamanla hayratın sürdürülebilmesi için gerekli olan bina, arazi, para gibi akarlar içinde kullanılmaya başlanmıştır. Bunlara *asl-ı vakf* da denir. Vakıf, aynı zamanda kamu hizmetine sunulan “hayır ve hayrat” denilen kısmını da belirten bir kelimedir.¹⁰ Abbasiler zamanında iyice önem kazanan vakıflar için “Vakıflar Nezâreti” ile tüm vakıfları idare eden bir teşkilat kurulmuştur.¹¹

Türklerin İslâm dünyasına hakim olduğu dönemde vakıfların önemi ve sayısı büyük oranda artmıştır. Bu bağlamda herkesin gücü yettiğince iyilik yapması anlayışına dayanan yardımlaşma felsefesini Türk filozofu Farabi 10. yüzyılda *El-Medinetü’l-Fazıla* (Erdemli Şehir) isimli eserinde tasarlamış ve kurgulamıştır.¹² İbn-i Haldun, *El Mukaddime* adlı eserinde bu dönemde vakıfların sayısının büyük oranda arttığını şöyle dile getirmektedir:

“İki yüz yıldan beri Türk devletlerinde kendi soylarından gelen hükümdarların iktidar mücadelesi ve kötülüklerinden, kölelik ve bağımlılık gibi belli zorluklardan korunmak için medrese, zaviye ve ribat gibi vakıflar yaptırmışlardır. Bu

vergiden muaf tutmuş ve sözlerini tutmayanların tanrının lanetine uğrayacaklarını belirtmiştir. Bkz. Halim Baki Kunter, “Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı: I, Ankara: 1938, s. 117.

⁸ Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf”, **DİA**, c.42, İstanbul: 2012, s.479-486.

⁹ Reşit İskenderoğlu, “İlim ve Kültür Müesseseleri Yönü ile Vakıflar”, **II. Vakıf Haftası 3-9 Aralık 1984**, Ankara: 1985, s. 36-40.

¹⁰ Yediyıldız, s. 479-486.

¹¹ Kazıcı, s. 76.

¹² Yediyıldız, s. 482-483.

nedenle vakıflar artmış. Bu vakıf eserlerde birçok insan Irak'tan Fas'a kadar ilim öğrenmek için gelmiş. Birçok hoca ve talebe yetişmiştir."¹³

16. yüzyılda Kınalızâde Ali Çelebi, Farabi'nin *Medinetü'l-Fazıla* adlı eserinde sunduğu ortamın¹⁴ Kanuni Sultan Süleyman zamanında hayat bulduğunu belirtmektedir.¹⁵ Bununla bağlantılı olarak Osmanlı toplumunda sahip olunan mal ve mülk üzerinde toplumun da hakkı olduğu düşüncesi eski Türk kültüründen ve İslam kültüründen gelmektedir.¹⁶

Vakıflar dinî, eğitim-öğretim, sosyal, iktisadî, askerî, su ve spor tesisleri gibi hayatın hemen hemen her alanında kurulmuş ve kurulmaktadır.¹⁷ Bütün sosyal kurumlar gibi vakıfların da sosyal alana, iktisada, siyasete ve hukuka dayanan temelleri bulunmaktadır. Söz konusu temeller tarihi metotla en iyi şekilde anlaşılabilir.¹⁸ Vakıflar, İslam dünyasında yaygın olmalarına rağmen, bu kurumun kökeni ve gelişmesi ile ilgili fazla açıklama yoktur. Vakıfların oluşumu ile ilgili Batılılar tarafından bazı açıklamalar getirilmiştir. Fakat bu bakış açıları Avrupa merkezlidir.¹⁹

Vakıflardan bahseden Batılı eserler arasında genel İslam hukukundan, arazi meselesinden, toprak mülkiyetinden ve verasetten bahseden eserler tali olarak bulunmaktadır. Buna karşın vakıf müessesesinin mahiyeti ve İslamî vakıf hukukundan bahseden ana eserler ana kaynak olarak bulunmaktadır.²⁰ Batılılar, Selçuklu ve uzantısı Osmanlı toplumu için "*Vakıflar Cenneti*" tabirini kullanmışlardır.²¹ Roma Hukukçusu İtalyan Gatteschi, İslam vakfının Roma hukukundan ve Musevilik ahkâmından

¹³ Aras Neftçi, "Vakıf Mimarı Mirasımız", *Vakıflar Dergisi*, 2006 Vakıf Medeniyeti Özel Sayısı, Ankara: 2006 s. 30-37.

¹⁴ "Ahlâkî erdemlere bağlılık açısından devlet şekillerini erdemli olan ve olmayan diye iki kategoriye ayıran Fârâbî'ye göre erdemli devletin sadece bir şekli bulunmaktadır; bu da ahlâkî erdemleri ilke edinmiş, iş bölümü ve sosyal dayanışmanın en mükemmel düzeyde gerçekleştiği, hukukun ve sosyal adaletin tam olarak uygulandığı, bilgelerin başkan olduğu bir devlettir." Bkz. Mahmut Kaya, "el-Medinetü'l-Fâzıla", *DİA*, C. 28, Ankara: 2003, s. 318-320.

¹⁵ Yediyıldız, s. 482-483.

¹⁶ Tuncer Baykara. "Vakfın Gelişme ve Gerilemesindeki Etkenler", *II. Vakıf Haftası 3-9 Aralık 1984*, Ankara: 1985, s. 19-21.

¹⁷ Kazıcı, s. 154.

¹⁸ Aydın Bolak, "Vakıflar", *II. Vakıf Haftası (3-9 Aralık 1984) (Konuşmalar ve Tebliğler)*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1985, s.120-121.

¹⁹ Batıdaki vakıflar, dinî işlerle ilgilenen kilise vakfı, okul, hastane gibi hayır işleri yapan dünya vakfı ve karma vakıflar olmak üzere üç çeşittir. Bkz. Hilmi Ziya Ülken, "Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği", *Vakıflar Dergisi*, Sayı IX, Ankara:1971, s. 13-37.

²⁰ Fuad Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü", *Vakıflar Dergisi*, Sayı II, Ankara: 1942, s.1-3.

²¹ Ertem, s. 36.

alındığını söylemektedir. Bu teoriye “*Roma Hukuku Menşei Teorisi*” denir. Bu teoriden yola çıkan bazıları ise İslam vakfının menşei olarak Bizans’ı görmüşlerdir. Böylece “*Bizans Hukuku Menşei Teorisi*”ni geliştirmişlerdir.²² Batılıların vakfın ortaya çıkışı ile ileri sürdükleri diğer düşünce ise “*Devlet Menfaati Teorisi*”dir.²³ Buna göre vakıfların oluşumu kamu yararı içindir.

İslam hukukçuları vakfın İslam’dan kaynaklandığını öne sürerek “*İdealist İslami Teori*” adlı bir teori geliştirmişlerdir.²⁴ Diğer bir teori ise “*Tepki Teorisi*”²⁵ dir. Bu teoriye göre, vakıf İslam dininin verasetle ilgili koyduğu kanunlara tepki olarak gelişmiştir.²⁶ Bununla birlikte İslam hukukçuları miras hükümlerini ortadan kaldırmak ve etkisini azaltmak üzere kurulan vakıfların sahih olmadığı görüşündedirler.²⁷ Araplar Cahiliye Devri’nden getirdikleri gelenekle kız çocuklarını vakıf yoluyla mirastan mahrum bırakmaya çalışırken, Türkler de bu durum tam tersine gerçekleşerek kız çocuklarına mirastan eşit pay bırakılmaya çalışıldığı görülmektedir.²⁸ Ancak bu bir genel görüştür. Kanıtlanması için vakfiyeler üzerinde çok kapsamlı çalışmalar yapmak gerekmektedir.

Mustafa Kami, Birinci Dünya Savaşı sonrasında İstanbul’un Türklerin elinden çıkmasını ecdadın İstanbul’da vakıflar yoluyla yaptırdığı abidevi eserlere bağlamaktadır.²⁹ Ancak İslam dinini ilk saflığına döndürmek isteyen Vahhâbilik ve Selefîye gibi hareketlerin vakfı bir “*bid’at*” yani sonradan ortaya çıkan bir müessese olarak görmüşlerdir.³⁰ Bahaeddin Yediyıldız “*Moda mekanda taklit ise, adet zamanda taklittir.*” düşüncesinden yola çıkarak Türklerin vakıf kurumu uygulamaları hakkında şu yorumlarda bulunmaktadır: “*Vakıf, Türklerin İslam öncesi ve İslami devirdeki*

²² Bizans hukuku menşesini savunanlar: H. Becker ve Mercel Morand’dır. Bizans’ta vakfiyeye *typica* denirdi. Bkz. Köprülü, s. 7-11.

²³ Devlet Menfaati Teorisini savunanlar: Zeyş ve Van Berchen’dır. Zeyş’e göre fetih topraklarının Peygamber’in ölümünden sonra Betülmal adına tutulması ile vakıflar oluşmuştur. Bkz. Köprülü, s. 6.

²⁴ İdealist İslam Felsefesini savunan batılılar: M. Belin, Nauphal, Mercier, Clavel, M. Zeis ve Sauteyra et Cherbonneau’dır. Bkz. Köprülü, s. 5.

²⁵ Tepki Teorisine “*Aksül’amel Teori*” denir. Mouradja d’Ohsson, Robe, Mercier, Marcel Morand bu teoriyi destekler. Bkz. Köprülü, s. 5.

²⁶ Ömer Yörükoğlu, “Vakıf Müessesesinin Hukukî, Tarihî, Felsefî Temelleri”, **II. Vakıf Haftası 3-9 Aralık 1984 (Konuşmalar ve Tebliğler)**, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1985, s. 115-119.

²⁷ Öztürk, s. 249.

²⁸ Bahaddin Yediyıldız, “Vakıf”, **İA**, C.XIII, I. Basım, İstanbul: 1982, s.156.

²⁹ Şefaattin Deniz, “Evkâf Nedir? Aşir Efendi Zade Mustafa Kâmi”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı: XXX, Ankara: 2007, s. 73-86.

³⁰ Bahaeddin Yediyıldız, “Müessese-Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplum ve Vakıf Müessesesi”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı XV, Ankara:1982, s.32.

*adetlerden oluşturdukları bir yapı olup zaman içinde bir taklittir.*³¹ Öyleyse vakıf bir adettir. Vakıf bir gelenektir. Adet ve gelenek zamanda taklittir. Vakıf kurumu geçmişin taklididir denilebilir.

Osmanlı Devleti devrinde vakıf kuranlar birkaç tabakada incelenebilir. Birinci olarak hükümdarlar ve aileleri gelir. İkinci olarak vezirler, beylerbeyi gibi üst kademe yöneticiler gelmektedir. Üçüncü olarak tasavvuf ocaklarının yaptığı tekke, zaviye ve dergâh vakıfları gelmektedir. Dördüncü olarak zenginlerin servetlerini korumak ve hayırsever olarak anılmak amacıyla kurdukları vakıflar gelmektedir. Beşinci olarak âlim ve şairler gelir ki bunların fakir olmaları az sayıda vakıf tesis etmelerine yol açmıştır. Bununla birlikte Ebusuud Efendi ve Molla Fenari gibi bazı varlıklı alimler geniş vakıflar kurmuşlardır.³² Son olarak sıradan halk arasından gücü nispetinde hayır yapmak isteyenler gelmektedir. Bunların kurdukları vakıflar diğerlerine göre nispeten küçük ölçeklidirler.

Toplumların sosyallik, duyarlılık, hod-kâmlık gibi ortak sosyal değerleri bulunmaktadır. Bunlar toplumu vakıf yapmaya yönelten sebeplerdir.³³ Ayrıca Osmanlı toplumunda tesiri olan gruplarından ulema, tekke şeyhleri ve duâ-gûyân denilen dua okuyucular kendi lehlerine vakıflar kurdurmuşlardır. Mesela 16. yüzyılın başında Emir Buhârî'ye ait Nakşibendî Tekkesi lehine 44 vakıf kurulmuştur. Çünkü bu tarikata mensup şeyhler vaazları ile devlet adamları ve zenginler üzerinde etkili olmuşlardır.³⁴ Vakıflardan yararlanan bu sosyal zümreler aynı zamanda vakıfların devamlılığı için önemli roller oynamışlardır. İki tarafın da faydalandığı simbiyoz bir yaşam şekli oluşmuştur.

Toplumsal tabakada yer alan kesimlerin servetleri paylaşmasının üç yolu vardır. Bunlar devletin vergiyi taksim etmesi (*teâvün-i iştirak*), eşitler arasında mal ve hizmet değişimi (*teâvün-i mübadele*) ve son olarak hayırda ve iyilikte yardımlaşma (*teâvün-i ihsan*)dır. Vakıf müessesesi iyilik ve yardımlaşmayı (*teâvün-i ihsan*) gerçekleştirerek servetin tekrar bölüşünü sağlamaktadır. En hayırlı vakıf, insanların en

³¹ Yediyıldız, s.61.

³² Ülken, s.32.

³³ Yediyıldız, s. 85.

³⁴ Yediyıldız, s.78-79.

şiddetli ihtiyacını görendir. Vakıf müesseseleri ile “iyi niyet ve ihlas ile ödünç verme” (*karz-ı hasen*) eylemi de gerçekleştirir. Bununla birlikte vakıflara eleştirel bakanlar toplum içinde çalışıp kazanmadan yaşayan bir tembeller sınıfı (mürtezika) oluşturduğunu ifade etmişlerdir.³⁵

M. Hamdi Yazır gibi bazı alimler ise tüm vakıf sistemine değil de, bazı vakıf uygulamalarına karşıdır. Yazır, bir kişinin faydalanması için kurulan veya bir kabir ve türbede kandil yakılması için kurulan vakfın caiz olmadığını belirterek vakfın insanlığın faydasına olması gerektiğini belirtmiştir. M. Hamdi Yazır, vakıf sisteminin insanları ataletle düşürdüğü ve birçok malı tedavülden alarak iktisadî hayatı durgunluğa ittiği eleştirilerine ise şu şekilde yanıt vermektedir: İslam dinî, *istiane* (yardım alma) esası üzerine değil; *iane* (yardım etme) esası üzerine kuruludur. Bu sebeple ataletin desteklendiği eleştirisi doğru değildir. Ayrıca vakıflar ile sağlanan fayda vakfın neden olduğu söylenen iktisadî zarardan misli misli fazladır.³⁶

Vakfa olumsuz bakan kesimler ahlakî olarak beşikten mezara sosyal yardımın kişisel girişimi öldürdüğünü ve asalak bir sınıf yarattığını söylemektedirler. Onlara göre vakıflar nedeniyle gayrimenkul ve servetin tedavülüne engel olunmuş ve iktisadî ilerleme gerilemiştir. Buna karşın vakıfların servetin müsâderesine karşı dinî bir sigorta özelliği gösterdiği söylenir. Ancak sadece 19. yüzyıldaki vakıfların vaziyetine bakarak yüzyıllardır var olan bir müesseseyi mahkûm etmek pek objektif bir bakış açısı değildir.³⁷ Ancak vakıflar hakkındaki bu olumsuz eleştiriler Ziya Gökalp gibi bazı son dönem Osmanlı düşünürlerini vakıfların aleyhine şiirler yazdırtacak kadar etkilemiştir.³⁸ Vakıfların Osmanlı toplumu üzerinde her iki yöndeki görüşleri de destekler nitelikte olumlu ve olumsuz derin izler bıraktığı görülmektedir. 1920-1921’de Türkiye’deki sosyal ve iktisadî hayatı araştırmaya gelen Amerikalı heyetin başkanı M. Colin tarafından kısa bir çalışmadan sonra vakıf kurumu hakkında Evkâf İdaresi’nden bilgi istenilmiştir. Bu husus vakıf kurumunun Osmanlı toplum yapısı üzerindeki etkisini son dönemde bile büyük ölçüde devam ettirdiğini göstermektedir. Değişik dönemlerde yapılan çalışmalar Türk İktisadî hayatının %15,77’sına vakıfların hâkim olduğunu

³⁵ Nazif Öztürk, “İslam ve Türk Kültüründe Vakıflar”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı: XXIX, Ankara: 2005, s. 9-20.

³⁶ Nazif Öztürk, **Elmalı Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995, s.7-8.

³⁷ Köprülü, “Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü”, s. 25.

³⁸ Ziya Gökalp, **Yeni Hayat Doğru Yol**, Nşr. M. Cumhuriyet, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1976, s. 35; Kazıcı, s. 20.

göstermektedir. Barkan, 16. yüzyılın ilk yarısında vakıfların iktisadî hayatın %17'sini oluşturduğunu belirtmektedir.³⁹

İslam ülkelerinde devlet başka bir İslam devletinin hâkimiyetine düşse bile sahih vakıfların şartlarına riayet etmek zorundadırlar. Böylece İslam ülkelerinde vakıfların serveti başka bir devletin işgalinden koruma yolu olduğu da görülmektedir.⁴⁰ Osmanlı Devleti, Balkanlar'dan çekildikten sonra bu döneme ait birçok vakıf eseri yakılıp yıkılarak bölgenin Hristiyanlaşması sağlanmaya çalışılmıştır.⁴¹ 19. yüzyılda İslam ülkelerini işgal eden sömürgeci ülkeler vakıf kurumunu kendilerine engel olarak görmüşlerdir. Bu nedenle Cezayir'den Hindistan'a kadar vakıfların iktisadî refah ve sosyal gelişmeye engel olduğu propagandası yapmışlardır. 100 yıl boyunca vakıf mallarının alınıp satılır hale getirilmesi için hukukî çareler aramışlar, bu konuda yasalar çıkarak vakıf sisteminin tasfiyesine çalışmışlardır.⁴² 1867'de Paris hükûmeti, evvelce İngiltere, Hariciye Nezâreti'nin yaptığı gibi Babiâli'ye başvurarak vakıf arazilerin mülke dönüştürülmesini teklif etmişlerdir. Yani Müslümanların kendi emlaklerini serbestçe kullanmaları için vakıf usulünün yeniden düzenlenmesini tavsiye etmişlerdir.⁴³

Vakıfların iktisadî ilerleme ve sosyal gelişmeye engel olduğu iddiası araştırılması gereken bir konudur. Batılıların vakıf konusundaki iddialarının sonuçları ve peşinden gelen uygulamalar da araştırılması gereken diğer iktisat tarihi konularındandır.

Vakıflara *imaret* adı da verilmiş Osmanlı klasik dönemde şehirler imaretler etrafında kurulmuştur.⁴⁴ Özellikle külliyeler⁴⁵ toplumsal kaynaşmayı sağlayan

³⁹ Nazif Öztürk, **Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995. s. 25. Nazif Öztürk, vakıf oranını %15,77 verip değişik dönemlerde diyerek yüzyıl belirtmemiştir.

⁴⁰ Köprülü, s. 13.

⁴¹ Bahaeddin Yediyıldız, **Türk Kültüründe Vakfın Yeri**, s. 407.

⁴² Yediyıldız, s. 479.

⁴³ Öztürk, s. 193.

⁴⁴ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına ait Araştırmalar" **İktisat Fakültesi Mecmuası**, XXIII/1-2, İstanbul: 1962-1963, s. 239; Tahsin Özcan, **Klasik Dönem Osmanlı İmaret Sisteminin İktisadi İşleyişi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniv. SBE, 1991. s. 7-14.

⁴⁵ Vakıf hukukuna bağlı olarak bir cami, medrese veya türbe etrafında gelişen bu yapıları tamamlayan yapı topluluklarına külliye denir. Bu sosyal tesisler halka hizmet amacıyla yapılmıştır. Kısaca külliye olarak adlandırılan yapılara "*manzume, hey'et, imâret, site, imâret sitesi, kompleks*" gibi isimler de verilmiştir.

katalizörler olmuşlardır.⁴⁶ İstanbul'un fethinden sonra Fatih'in kumandanlarını toplayarak “*Şimdi küçük cihaddan büyük cihada geldik*” diyerek İstanbul'un imarını kastettiği belirtilir. Vakıflar şehirlerde devletin görev alanına giren birçok hizmeti gerçekleştirerek devletin işini kolaylaştırmışlardır. Böylece büyük ölçüde tasarruf sağlanmıştır. Bu şekilde kurulan en ünlü şehir Damat İbrahim Paşa'nın doğum yeri olan Muşkara Köyü'nde kurulan vakıflar sayesinde ortaya çıkan Nevşehir (Yenişehir) oluşmuştur. İslam dünyasında şehirlerin yollar üzerinde kurulan çeşitli tesisler vasıtasıyla birbirine bağlanmasında vakıfların büyük rolü olmuştur. Şehirlerarası ulaşım için birçok yol, köprü, kale, deniz feneri, kervansaraylar inşası vakıflar eli ile gerçekleştirilmiştir.⁴⁷

Vakıflar, şehirlere su temin eden suyolları yapımında da etkin rol oynamışlardır.⁴⁸ Osmanlı Devleti'nin 15. ve 16. yüzyıllardaki yayılma sürecinde, vakıflar fethedilmiş yerlerin İslamlaştırılmasında da önemli roller üstlenmişlerdir.⁴⁹ Bununla bağlantılı olarak vakıf sistemi, Osmanlı *iskân siyasetini* kolaylaştıran önemli unsurlardan biri olmuştur. Böylece fethedilen stratejik bölgelerin Türkleşmesi ve Müslümanlaşması sağlanmıştır.⁵⁰ Özellikle vakıf gelirlerinden faydalanan zaviyeler seyahat ve ticâret için tehlikeli bölgelerde kurulmuşlar ve böylece yolcular ve tüccarlar için bir sığınak ve dinlenme alanı işlevi de görmüşlerdir. Devlet tarafından da destek gören zaviyeler bir tür vakıftırlar. Vakıflar, sahip oldukları mali ve idari özerkliklerden faydalanarak bulundukları bölgelerin İslamlaşmasına katkı sağladılar.⁵¹

Siyasi ve askerî varlık göstermeyen Mengücekliler gibi bazı Türk sülaleleri kurdukları vakıflar ve vakıf eserleri sayesinde şöhret bulmuşlardır. Mengücekliler Divriği

Medine'deki Mescid-i Nebvî bu anlamda bir külliye gibi çok fonksiyona sahip ilk yapı olarak görülebilir. Bkz. Ahmet Vefa Çobanoğlu, “Külliye”, **DİA**, C. 26, Ankara: 2002, s. 542-544.

⁴⁶ Doğan Kuban, “Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler” **Vakıflar Dergisi**, Sayı: VII, İstanbul: 1968, s. 53-115.

⁴⁷ Sulhi Tekinay, “Vakıfların İmparatorluk Hayatındaki Olumlu ve Olumsuz Etkileri”, **II. Vakıf Haftası 3-9 Aralık 1984 (Konuşmalar ve Tebliğler)**, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1985, s. 148-150.

⁴⁸ Orhan Cezmi Tuncer, “Anadolu'da Vakıflar ve Bayındırlığa Katkısı”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı: XXIX, Ankara: 2005, s. 21-26.

⁴⁹ Yediyıldız, s. 483.

⁵⁰ İsmet Miroğlu, “Türk İslam Dünyasında Vakıfların Yeri”, **II. Vakıf Haftası 3-9 Aralık 1984**, Ankara: 1985, s. 122-123.

⁵¹ Nazif Öztürk, “Toplum Devlet İlişkilerinde Vakıf”, **II. Vakıf Haftası 3-9 Aralık 1984 (Konuşmalar ve Tebliğler)**, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1985, s. 32-35.

Ulu Camisi bu hususta örnek olarak gösterilebilir.⁵² Vakıflar devletin yapacağı birçok hayrî hizmeti sağladıkları gibi dullar, yetimler, kimsesizler gibi kesimlere yardım ederek sosyal yardımlaşmayı da sağlamaktaydılar. Bunları yaparken birçok sanat eserinin ve mimari eserin oluşmasında da katkı sağlamaktaydılar. Vakıflar, Mehmet Fuat Köprülü'nün de belirttiği gibi servet sahiplerinin mallarının müsâderesini engellediği ve servetin ailede kalmasını sağladığı gibi, Ömer Lütfi Barkan'ın ifadesine göre *şart-ı vakıf* ile miras hukukunu istediği gibi değiştirme hakkını servet sahibine sağlamaktadır.⁵³

Vakıflar hukukları gereği siyasi ve idari istikrarsızlıklar dışında kalmaktadırlar. Böylece toplum hayatında istikrar ve süreklilik unsuru olmuşlardır.⁵⁴ Osmanlı'da çok fazla vakıf kurulmasının bir nedeni de aile vakıfları kurmak yönündeki büyük temayüldür. Bu vakıf türü aile servetlerini vakfedenden sonra idare edecek yetersiz kişilere ve müsrif mirasçılara karşı korumayı ve onları da güvence altına almayı amaçlamaktaydı.⁵⁵ Diğer Türk devletlerinde ve Osmanlı'da görülen müsâdere uygulamasına karşı ve mülkün veraset ile bölünmesine karşı vakıflar bir tür Ortaçağ sigortası idiler.⁵⁶ Vakıflar şer'î miras hukukunun parçalayıcı ve dağıtıcı tesirlerinden aile mülklerini kurtardığı gibi evlatlık vakıfları (*şart-ı vâkıflar*) da bir çeşit vasiyetname mahiyetindeydiler.⁵⁷ Zikredilen hususlar sonucundan "*Vakfiye bir tür vasiyetnamedir.*" denilebilir.

Devrin inancına göre vakıflar kurucularına maddî ve manevî pek çok menfaat sağlamaktaydılar. Bu menfaatler arasında en önemlileri olarak iyi bir gelecek hazırlama, dünya ve ahiret mutluluğu sağlama, malları artırma ve ebedi kılma, malları dokunulmaz kılma, manevi ve sosyal mertebelerde en yüksek derecelere ulaşabilme, kendi/aile

⁵² Bahaeddin Yediyıldız, "Türk Kültür Sistemi İçinde Vakfın Yeri", **Vakıflar Dergisi**, sayı: XX, Ankara: 1998, s. 430-408.

⁵³ Tekinay, s. 149.

⁵⁴ Cumhuriyet döneminde 1967 yılında kabul edilen 903 sayılı kanunla vakıflara vergi muafiyeti verilmesinin kurulan vakıf sayısını artırdığı bildirilmektedir. Vakıf kurumu servet koruyucu bir faktör yüklenmiştir. Bkz. Ülker Güzel, "Cumhuriyet Döneminde Vakıflar ve Ekonomik ve Sosyal Problemleri Çözüm Yolları", **V. Vakıf Haftası Restorasyon ve Vakıfların Ekonomik ve Sosyal Etkileri Semineri**, (7-13 Aralık 1987), Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1987, s. 203-207.

⁵⁵ Fikret Eren, "Osmanlı Dönemi Vakıfları", **V. Vakıf Haftası Restorasyon ve Vakıfların Ekonomik ve Sosyal Etkileri Semineri** (7-13 Aralık 1987), Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, s. 195-201.

⁵⁶ Ülken, s. 19-20.

⁵⁷ Ömer Lütfi Barkan, "İslam-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller, Şer'i Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar", **Vakıflar Dergisi**, C.2, Ankara: 1942, s. 1243-1287.

adlarını ölümsüz kılma, kıyamete hazırlık yapma, cenneti kazanma ve cehennemden kurtulma, Allah’a yaklaşma sayılabilir.⁵⁸

Osmanlı Devleti’nde vakıflar çeşitli özelliklerine göre pek çok türe ayrılmaktadırlar. Mesela mülkiyetlerine göre sahih vakıf ve gayri sahih vakıf olarak ikiye ayrılmaktadır. Yönetim tarzlarına göre mazbut vakıflar ve gayri mazbut vakıflar diye ikiye ayrılmaktadırlar. Gayri mazbut vakıflar ise kendi içinde mülhak vakıflar ile *eizze* ve *guzzat*⁵⁹ vakıflarından oluşan müstesna vakıflar diye ikiye ayrılmaktadırlar. Vakıflar, kiraya verilme türleri bakımından *mukâtaalı*,⁶⁰ *icâreteynli*,⁶¹ *icâre-i vahideli*⁶² ve *icâre-i vahide-i kadimeli*⁶³ vakıflar olmak üzere dört çeşide ayrılmaktadırlar. Bu vakıf çeşitlerinden sahih vakıflar mülk araziden yapıldı. Gayri sahih vakıf, mîrî arazinin öşür ve rüsumunun (vergilerinin) vakfa tahsisi ile gerçekleşirdi. Bu tip vakıflar devlet reisleri ve onların yetki verdiği kişiler tarafından mîrî topraklar üzerinde vakıf kurulması ile tesis edilirdi. Yöneticileri (*mütevelli*) devlet tarafından atanan vakıflara mazbut vakıf denirdi. Mülhak vakıflar, mütevellileri tarafından yönetilir ve devlet tarafından denetlenirlerdi. Müstesna vakıflar mütevellileri tarafından yönetilen ama

⁵⁸ Bahaeddin Yediyıldız, **XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi**, Ankara: 2003. s. 13.

⁵⁹ Eizze Arapça azîz’in çoğulu olarak erenler, muhterem, aziz kimseler anlamına gelmektedir. Bkz. Ferit Devellioğlu, **Osmanlı- Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, 13. Basım, Anlara: Aydın Kitapevi Yayınları 1996. s. 221; Guzzât veya guzzat Arapça gazinin çoğuludur. Gaziler. Bkz. Devellioğlu, s.296.

⁶⁰ Mukâtaa hazineye ait bir gelirin belli bir bedel ile iltizama verilmesine denir. Mukâtaalar, biri malikane diğeri mîrî mukâtaa olmak üzere iki sınıftır. Malikaneler kaydıhayat şartı ile verilirken, mîrî mukâtaalar bir, iki ve üç seneliğine tevcih olurdu. Bkz. Midhat Sertoğlu, **Osmanlı Tarih Lûgati**, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1986, s. 229; Arapça’da alınmış bir kelime olan mukâtaa kat’edilmiş, kesilmiş, kesik ve ayrı anlamlarına gelmektedir. Bkz. Devellioğlu, s. 679; Mukâtaa: Arsası vakıf üzerindeki bina ve ağaçları mülk olan akarı kullanan arsa için verilen yıllık ücrettir. Buna “*icare-i zemin*” de denir. Mukâtaa ile kiralanan üzerinde ağaç ve bina olmayan müstegallata “*mukâtaa-i kadimeli müstegallât-ı vakfiye*” adı verilir. Bkz. Öztürk, s. 161.

⁶¹ İcâreteyn: Vakfa gelir getiren akarların peşin ve veresiye olarak çift kira ile kiracıya verilmesidir. İcâreteyn “çifte kiralama veya iki kira bedeli” anlamına gelmektedir. Vakıf malları gerçek kıymetine yakın veya eşit peşin kira bedeli (icâre-i muaccele) ve buna ilâve olarak her ay veya yıl sonunda ödenecek veresiye kira bedeli (icâre-i müeccele) karşılığında kiraya verilmesi işlemlerine denir icâreteyn denir. Çift kira bedeli ile kiraya verilen vakıf akarlarına “icâreteynli vakıflar, icâreteynli akârât-ı mevkûfe, icâreteynli müsakkafât ve müstegallât-ı mevkûfe” adları verilmektedir. İcâreteyn muamelesi, Osmanlı Devleti zamanında doğmuş ve gelişmiştir. Ahmet Akgündüz, “İcâreteyn”, **DİA**, C. 21, İstanbul: 2000, s. 389-39.

⁶² İcâre-i vahide, vakfa ait bir mülkün kiraya verilmesi hakkında kullanılan bir tabirdir. Araziler üç, binalar en fazla bir seneliğine kiraya verilebilirdi. Kiracı akdin sonunda hiçbir hak iddia edemezdi. Kiraladığı yeri başkasına devredemezdi. Bkz. Sertoğlu, s.158.

⁶³ İcâre-i vahide-i kadimeli uygulaması 1913 yılında yürürlüğe giren İntikalât Kanun-ı Muvakkati ile gelmiştir. Bu kanun ile icare-i vahideli ve icare-i vahideli kadimeli diye vakıflar ikiye ayrılmıştır. İcare-i vahideli kadimeli vakıflara vakfiyelerine göre çift kira denilen icareteyn uygulaması yapılmaması gerekirken bu vakıfların harap olması üzerine süre belirtmeden kiralananlar ve ferağ ve intikal gibi başkasına bağış ve devir gibi işlemlere izin verilmiştir. İcare-i vahideli vakıflar ise nispeten yeni kuruldukları için ferağ ve intikal yapılamayan harap olmamış vakıflardır. Bu yüzden icareteyn uygulaması yapılmamıştır. Ahmet Akgündüz, “İcâre-i Vâhide” **DİA**, C. 21, İstanbul: 2000 s. 388-389; İcare-i vahideli: Kısa süreli, aylık veya senelik kiraya verilen akarlardır. Bkz. Öztürk, **Elmalılı Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar**, s.161; İcâre-i vâhide-i kadimeli: İcare-i tavile de denir. İcare-i vahideli bir akarın belli sebeplerle üç seneden fazla müddetle daimi kiraya verilmesidir. Bkz. Öztürk, s. 161.

denetlenmeyen *eizze* ve *guzzat* vakıflar idiler. Cumhuriyet devrinde 907 sayılı kanun ile “*tesis*” kelimesi vakıf şeklinde alınmış ve böylece tüm vakıf türleri denetime tabi tutulmuştur. Mukâtaalı, icâreteynli, icâre-i vahideli ve icâre-i vahide-i kadimeli vakıflar bir tür kira uygulamasıdır.⁶⁴ Bu kiralar içinde çifte kira anlamına gelen icâreteyn 16. yüzyılda icat edilmiş ve 18. yüzyılda ise icareteyne⁶⁵ verme oranı zirveye ulaşmıştır. Kiracılar için en karlı kira biçimi mukâtaadır. Bu tip kiralamada kiralanan sahada bulunan her şey şahsi mülk edinilir. Bu şahsi mülkler miras bırakılarak varise geçebilmektedir. Bu kira tertipleri ile vakıf artık yok olma derecesine gelmiş kaynakları kurtarmaktadır. Eğer kiracının varisleri inkıraz ederse mal ve haklar vakıf müessesine geri döndürülmektedir. Mukâtaa da icâreteyn de netice itibariyle gizli birer satış sözleşmesidirler.⁶⁶ Mukâtaa uygulamasında, vakıf arsası, bu arsa üzerindeki bina, ağaç gibi sonradan yapılan her şey mülk kabul edilir. Bu mülkün sahibinden arsa kullanımı için şimdiki intifa hakkına benzer bir şekilde senelik bir kira alınır. Alınan bu kiraya “*mukâtaa*” dendiği gibi “*icâre-i zemin*” veya “*icâre-i seneviye*” de denilmektedir. Bu işlemlerin uygulandığı yerlere ise “*mukâtaalı vakıf*” denir.⁶⁷

Zaman içinde çevrenin (coğrafi, siyasi ve ekonomik durumun) değişmesi vakıf kuranların şartlarının da değişmesine yol açmaktadır. Vakıflara gelir sağlayan akarların sınırlar dışında kalması vakıf bütçelerini zorlamaktadır. Bunun yanında Osmanlı Devleti zaman zaman dine aykırı bir durum olmasına rağmen vakıf gelirlerine el koyabilmektedir. Bunun sonucunda çeşitli tartışmalar ortaya çıkmaktadır. En son Birinci Dünya Savaşı sırasında vakıf mallarına el konulunca Şeyhülislam Efendi istifa etmiştir.⁶⁸ Tarihte zaman zaman vakıflara devlet tarafından el koyulması, vakfiyenin hükümsüz kılınması devletçe bir gasp sayılmamış, ulema bazı şartlar altında hükümsüz kılmayı yani *neshi* haklı ve meşru bulmuştur.⁶⁹

⁶⁴ Şakir Berki, “Türkiye İmparatorluk ve Cumhuriyet Devrinde Vakıf Çeşitleri”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı IX, Ankara:1971, s. 1-12.

⁶⁵ İcareteynli: Süresiz kiralanan vakıf akarlarıdır. Önce kıymetlerine yakın yüklü bir peşin kira (muaccel) ve sonrasında her sene müeccel bir kira ödenmesi şartıyla müstecire (kiralayan) verilir. Mirasçılara intikal eden bir kiralamadır. Olağanüstü koşullarda bu kiralamaya gidilir. Bkz. Öztürk, s. 158.

⁶⁶ Bahaeddin Yediyıldız, “XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı XVIII, Ankara: 1984, s. 21-23.

⁶⁷ Kazıcı, s.147.

⁶⁸ İlber Ortaylı, “Bizim Medeniyetimizde Vakıf Müessesesi Çok Önemlidir”, Röp: Mahmut Bıyıklı, **Vakıflar Dergisi**, 2006 Vakıf Medeniyeti Özel Sayısı, Ankara: 2006, s. 26-29.

⁶⁹ Halil İnalcık, “Vakıf Medeniyeti”, **Vakıf Medeniyeti Yılı, Vakıf Medeniyeti Özel Sayısı**, Ankara: 2006, s. 6-7.

Vakıflar ile ilgili üzerinde durulması gereken önemli bir hususta mütevellilerdir. Mütevelliler vakıf idaresi karşılığında bir maaş alırlardı. Bu ücret genelde vakıf gelirlerinin onda biri idi. Ayrıca vakıf akarlarının kiralanmasından da bir pay alırlardı.⁷⁰ Mütevellilerin vakıflardan alacakları hisseler enflasyona bağlı olarak zamanla aşınmaktaydı veya vakfı yöneteceklerin elinden vakıf tamamen çıkmaktadır.⁷¹

Osmanlı Devleti devrinde toplumun en zengini de en fakiri de vakıf yapmak için yarışır olmuştur. Vakıf hizmetleri toplum hayatının her safhasına yayılmıştır. Nitekim Esat Arsebük, bu durumu veciz bir şekilde şöyle dile getirmektedir: *“Osmanlı’da vakıflar sayesinde bir adam vakıf bir evde doğar, vakıf bir beşikte uyur, vakıf mallardan yer ve içer, vakıf kitaplardan okur, vakıf bir medresede hocalık eder, vakıf idaresinden ücretini alır ve öldüğü zaman vakıf bir tabuta konur, vakıf bir mezarlığa gömülürdü.”*⁷²

2.2. Vakıfların Sosyo-Ekonomik Fonksiyonları

Vakıflar, sultanların cömertliğinin ve hayırseverliğinin bir göstergesi olarak halk nazarında onların meşrutiyyetinin destekleyicisi olmuşlardır. İdeal hükümdar imajını güçlendirmeye hizmet etmişlerdir. Vakıfların, toplumsal geliri tekrar topluma dağıtıcı bir etkisi vardır. Vakıfları zengin sınıfların fakir sınıflara karşı ahlakî sorumluluk örneği olarak gören sınıflar olduğu gibi onları toplumda tembelliği ve yoksulluğu artıran bir uygulama olarak görenler de bulunmaktadır. Vakıflar şehirlerin oluşumunda etkili olmuşlardır. Vakıflar kadınların, yaptıkları eserlerle, kendilerini kamusal alanda gösterme yoludur. Vakıflar, mülkiyetin sürekliliğini sağlamışlardır. Vakıflar, bireysel ve toplumsal mirasın sonraki kuşaklara aktarılmasını sağlamaktadır. Vakıflar fonksiyonları ve büyüklükleri ile farklı alanlarda hizmet vermektedirler. Vakıflar (vakıf kurucuları) cihetinden bakıldığında ise vakıflar, kurucular için önemli bir manevi tatmin alanı olmuştur. Sultanlar tarafından ve saray çevresinden kurulan vakıflar, vakıfların oransal olarak az bir kısmını oluştursa da bunlar özel vakıflara göre oldukça büyük, zengin ve

⁷⁰ İncalcık, s. 6-7.

⁷¹ Ortaylı, s. 27.

⁷² Esat Arsebük, *Medeni Hukuk, Başlangıç ve Şahsın Hukuku*, İstanbul: 1938, s. 298; Ertem, s. 36; Kazıcı, s. 27.

güçlü vakıflardır. Bu vakıfların sahip oldukları kaynakların zenginlikler yekûn olarak diğerlerine göre daha fazladır.

Aile vakfı veya *ehlî vakıflar* ve *adî vakıflar*, vakfın tevliyetinin ve bütün gelirlerinin banisinin kendine ve kendinden sonra nesline verildiği vakıflardır. Neslin inkırazı halinde gelirler fakirlere, kamu müesseselerine ve Mekke ve Medine sakinlerine verilmektedir. Yarı ailevi vakıf ise hem hayrî hem de ailevî vakıf özelliklerini taşımaktadır. Bu vakıflar kuruluş senetlerinde belirtilen hayır işlerini görürken vakfın mütevelliliği ailede kalmaktadır. 18. yüzyılda Osmanlı vakıflarının %75'i yarı-ailevidir. Bu vakıf çeşidi hem hukukî hem de siyasi tehditlere karşı da mülkü korumaktadır.⁷³ Gerçekten de vakıfların bu koruma işlemi Tanzimat sonrası dönemde müsâderenin kalkması ve ferdî mülkiyetin korunmasını sağlamakla birlikte zürri vakıf miktarının azalmasına yol açmıştır.⁷⁴

Evkâf-ı Hayrîye terimi, “*evkâf-ı zürriyye*” ve “*evkâf-ı ehliyye*” denilen aile vakıflarından diğer vakıfları ayırmak için kullanılmaktadır. İslam'ın ilk devirlerinden itibaren aile vakıflarına izin verilmiştir. Aile vakıflarında, *vâkıf* malını neslinden gelenlerin faydalanması için bir aile fonu gibi vakfeder. Ancak Osmanlı'da bu yola o kadar çok başvurulmuştur ki aile vakıflarının hükümetin zenginlerin mallarını müsâdere etmemesi için tesis edildikleri fikri yerleşmiştir. Çünkü devlet resmî görevlerde bulunanların sırf mevkileri dolayısıyla bu büyüklükte *terekelere* (miras) sahip olduklarını iddia ederek miraslarını müsâdere etmekteydi. Devlet çalışanlarının maaşları, yetkileri ve sınırları günümüzdeki gibi tam belli olmadığından kişinin şahsi malı nerede başlar ve biter, kamu malı nerede başlar ve biter bilinemediğinden devlet memurları da servetlerinin ne kadarının kendilerinin sayılacağını bilememekteydiler. Vakıf sistemi burada servetin aile içinde kalmasını sağlayarak yardıma yetişmektedir.⁷⁵ Evlatlık vakıflar ayrıca aile nüfuz ve şerefine ve köylerde yerli bir toprak sınıfının, merkezi devlet tarafından daim tehdit edilen varlıklarının devamını sağlamaya

⁷³ Yediyıldız, s.16-18.

⁷⁴ Nazif Öztürk, **Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, s. 45.

⁷⁵ Furuzan Selçuk, “Vakıflar (Başlangıçtan 18. Yüzyıla Kadar)- Islamic Society and the West”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı VI, İstanbul: 1965, s. 21-29.

yarıyordu.⁷⁶ Evlatlık vakıflar İslam miras sisteminin kısıtlamalarından kurtulmayı da sağlamaktadır. Evlatlık vakıflara yönetici olarak aile üyeleri seçilmektedir. Ayrıca bazı aile üyeleri vakıf hizmetinde çalıştırılmaktadır. Söz konusu dönemlerdeki yaşam koşulları göz önüne alındığında aile vakıfları nihai amaçlarına ulaştıkları söylenebilir.

Vakıflar devletin yapması gereken işlevleri yerine getirdikleri için bir devlet kurumu olarak görülebilirler. Kamu hizmetlerine karşılık kendilerine tahsis edilenler, vergileme yoluyla elde edilen kamu geliridir. 16 yüzyılda kamu gelirlerinin %17'si vakıfların elindeydi. Bu oran İstanbul, Trakya ve Rumeli'de %32 idi. Mîrî mülklerin ve vakıf mülklerin en büyük farkı toplanan toprak vergi gelirlerinin tahsis alanlarının farklılığıdır. Kamuya ait alanlar ancak sultan tarafından verilen bir *temlikname*⁷⁷ ile vakfedilebilmektedir. Bir vakfın sahih sayılması için vakıf malının özel mülk olması gerekmektedir. Bununla birlikte kamu kaynaklarının vakfedilmesi ile sahih vakıfların yanında gayri sahih vakıflar oluşmuştur. Ancak idari bir tasarruf ile oluşturulan (söz konusu) gayrisahih vakıflar her zaman hukukî nitelikleri nedeniyle bir tartışma konusu olmuştur. Devlet, vakıfları sıkı bir izlemeye tabi tutmuş, bu durum zengin vakıf kayıtlarının tutulmasını sağlamıştır. Bu kayıtların önemine ilk kez Ömer Lütfi Barkan değinmiştir.⁷⁸ Mîrî araziden *rakabesi*⁷⁹ devlete ait, tasarrufu ahaliye verilen arazinin öşür, *resm-i ferâğ ü intikal*⁸⁰ gibi mîrî menfaatleri doğrudan doğruya hükümdar tarafından müddetsiz bir şekilde ahaliye temlik edilmiştir. Ahali ise bu temliki hayra vakfetmiştir. Bununla birlikte bu uygulama hukuken geçerli sayılmamaktadır. Bu tip tahsislere vakıf denmesi hayır işlerine tahsis edilmelerinden ve devamlılıklarından

⁷⁶ Ömer Lütfi Barkan, “İslam-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu’nda Aldığı Şekiller III, İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıflarının Hususiyeti”, **Vakıflar Dergisi**, C. 2, Ankara: 1942, s.1289-1329.

⁷⁷ Temlikname, mîrî arazinin gelirinin birine verilmesini veya şartlara uyarak rakabesinin temlikini belirten bir belgedir. Mülk olarak verildiğini gösteren belge. Temlikname-i hümayun, mülkname, mülkname-i hümayun ve mal kağıdı eşanlamlıdır. Mülk gibi tasarruf eden bazı temlikname sahiplerine Tanzimat sonrası temlikname karşılığında tapu verilmiştir. Bkz. Devellioğlu, s. 1074; Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C. III, İstanbul: MEB Yayınları 1993, s.455.

⁷⁸ Tevfik Güran, **Ekonomik ve Mali Yönleri ile Vakıflar Süleymaniye ve Şehzade Süleyman Paşa Vakıfları**, İstanbul: Kitabevi, 2006, s. 1-55.

⁷⁹ Rakabe mal anlamındadır. Rakabeye sahip olan izin almadan satar, vakfeder, üzerine bina kurabilir. Mîrî arazilerde rakabe devlete ait iken, tasarrufu sahibine verilmektedir. Bu durumda sahibi müstecir (kiracı) vaziyetindedir. Rakabe ve tasarruf, mal ve menfaat olarak çevrilebilir. Pakalın, C. III, s. 7.

⁸⁰ Ferağ ü intikal: Alım satımda tapu muameleleridir. Devellioğlu, s. 257

kaynaklanmaktadır. Bu tür vakıflar hukukî manada vakıf sayılmadıklarından gayr-i sahîh vakıf adını almaktadırlar.⁸¹

Vakıflar hakkındaki bilgi kaynaklarının en önemlileri öncelikle vakfiyeler ve ikinci olarak da vakıf muhasebe bilançolarıdır. Vakfiyeler özellikleri itibariyle statik bir yapıya sahip iken vakıf muhasebe bilançoları ise dinamik bir yapıya sahiptirler.

Vakıf muhasebe defterleri vakıf gelir ve giderlerinin yıl yıl tutulduğu defterlerdir. Vakıf muhasebe bilançosunda *kasa hesabı* olarak nitelendireceğimiz ilk bölüm kendi içerisinde şu üç alt bölüme ayrılmaktadır: 1. Gelirler (*asl-ı mal*) 2. Giderler (*vuzia min zalike*) 3. Bakiyeler. Bunlar içerisinde gelirler (*asl-ı mal*), *mahsulât*⁸², vakfa ait dükkan, oda ve bostan kiralrı ise *müşaheret*⁸³ başlığı altında ele alınmaktadır. Ayrıca söz konusu gelirlerden başka mukâtaa iltizam bedelleri, cizye ve diğer vergi türü gelirler, bazı kiler fazlası ürün ve eşyaların satış gelirleri (*mebiat*),⁸⁴ kiracı değişmesi ile alınan *icâre-i muaccele*⁸⁵ denilen peşin kiralr gibi gelirlerdir. Ayrıca tahsil edilmeyen miktarları ertesi yıla devreden bakıyyeler de gelirler (*asl-ı mal*) bölümünde belirtilmektedir. Vakıf muhasebesinde ikinci olarak bahsedilen giderler arasında *vezâif*⁸⁶ denilen maaşlar, vakıf gelir fazlalarından maaş verilenlere ödenen sosyal yardım niteliğindeki *zevaid-i horanlar*⁸⁷, imaret mutfağının harcamaları, *meremmet*⁸⁸ denilen tamirat giderleri belirtilirdi. Son olarak gelir ve gider dengesi yapılarak vakfın kasa mevcudu veya bir harcama fazlası varsa vakfın borcu gösterilirdi. Vakıf tarafından

⁸¹ Ali Himmet Berki, “Vakıfların Hukuku Yazıları”, **Vakıflar Dergisinden Seçmeler**, Ankara: 2013, s. 98.

⁸² Mahsulât: Arapça ürün, verim ve hasıl olan anlamına mahsulün çoğuludur. Hasıl olan, elde edilen şeylerdir. Ehli hayvanlardan elde edilen şeyler, topraktan yetişen ürünler, sanayi maddeleridir. Burada vakfa gelir getiren kaynaklar olarak asl-ı mal eşanlamısı olarak alınmıştır. Devellioğlu, s. 570.

⁸³ Müşaheret: Aylıkla tutma veya kiralama demektir. Müşaheretin ve müşaheret haran aylıklı demektir. Pakalın, C. II, s. 635.

⁸⁴ Mebi’: Hukukta satılmış, satılan şey anlamında kullanılan bir tabirdir. Mebiat: Satılan şeyler. Pakalın, C. II, s. 424.

⁸⁵ İcare-i muaccele: İcareteyn denilen çift kiralama sisteminde vakıf malları için yüklü miktarda bir defada peşin olarak alınan kiradır. Bu şekilde yüklü kirayı peşin ödeyen kiraladığı şeyin tamamını tasarruf eder. Bu hakkını başkasına satar, devir ve hibe ederdi. Özellikle harap olan vakıf malları bu sayede tekrar imar edilmiştir. Sertoğlu, s. 158.

⁸⁶ Vezâif: Arapça vazifenin çoğuludur. Vazife: görev, ödev ve iş ücreti. Devellioğlu, s. 1140, 1149.

⁸⁷ Zevaid: Bir gelirinden tüm masrafları çıktıktan sonra arta kalan fazlalıklar. Genelde vakfın evlâdına ve ahfadına vakfiyece tahsis edilirdi. Vakfın, nazır, mütevellî ve câbî gibi vazifelileri bu zevaiden ücret aldıkları gibi büyük vakıflarda zevaid muhtaçlara da tahsis edilmiştir. Böyle hallerde kimlere ne oranda tahsis edileceği vakfın nazırına bırakılırdı. Zevaid-i horan: Fazlalık yiyen anlamındadır. Sertoğlu, s. 374.

⁸⁸ Meremmet: tamir; meremmetçi: tamirci, saray Bostancı Ocağı’na bağlı saray binalarının tamiri ile ilgilenen ocak mensubudur. Tersane, kale ve yollar da meremmetçilerin görev yaptığı alanlar arasındadır. Sertoğlu, s. 222.

tahsil edilmeyen şahıs borçları muhasebe bilançosunun sonunda yer almaktadır. Kasa mevcudu ile ertesi yılın muhasebe bilançosuna aktarılmaktadır.⁸⁹

Muhasebe bilançoları pek çok sultan vakfı gibi asıl mütevellisi olan sultan veya sadrazam adına vekâleten atanan mütevellisi ve yardımcısı kâtip tarafından hazırlanarak Hameyn muhasebesi kalemine takdim olunur. Evkâf müfettişinin katılımıyla denetimi gerçekleştirildikten sonra siyakat olarak yazılmış bir sureti Hameyn Muhasebe defterlerine kaydolunurdu. 16. ve 17. yüzyıllarda muhasebe metinleri uzun metinler halindedir. Maaşlarla ilgili bilgiler ayrıntılıdır. 18. ve 19. yüzyıllarda muhasebe kayıtları daha kısadır. Maaşlarla ilgili ayrıntılara yer verilmemiştir. Sadece yapılan ödeme miktarı verilmiştir. 16. yüzyılda muhasebeler güneş yılı esaslı tutulurken, 17. yüzyıllarda muhasebe bilançoları hicrî yıl üzerinden tutulmuştur. 17. yüzyıl sonunda tekrar mali yılı esas alan muhasebeler tutulmuştur.⁹⁰ Müteveli değişiklikleri nedeniyle bir hicrî veya mali yıldan daha kısa dönemleri kapsayan pek çok muhasebe bilançoları mevcuttur. 1830-1 mali yılına kadar hesap birimi olarak akçe kullanılmıştır. Bu tarihten itibaren zahire fiyatları dışındaki bilgiler kuruş (guruş) olarak gösterilmiştir.⁹¹

Kira gelirleri vakıf için önemlidir. Vakıf akarı kabul edilen han, oda, hamam, dükkan ve bostanlardan sağlanan gelirler iki türdür. Birincisi *icâre-i müeccele*⁹² veya *müşaharet* denilen aylık kiralardır. İkincisi *icâre-i muaccele* denilen peşin kira ile kiracının ölümü veya herhangi bir sebeple kira sözleşmesinin bozulması sonucunda yeni bir kiracıya kiralanması sırasında peşin olarak tahsil edilen gelirlerdir. Vakfın *müeccele* ve *müşaharet* denilen kira gelirleri düzenli bir gelir kaynağıdır. Ancak *muaccele* denilen peşin kiralar düzenli bir gelir kaynağı olmadığı için miktarları yıldan yıla büyük farklılıklar gösterebilmektedir. Peşin kira gelirleri diğer gelirler başlığı altında yer alabilir.⁹³

⁸⁹ Güran, s. 11-12.

⁹⁰ Güneş yılı ve ay yılı uygulamaları ve sorunları hakkında daha geniş bilgi için bakınız. Halil Sahillioğlu, “Sıvış Yılı Buhranları”. İktisat Fakültesi Mecmuası, 27(1-2), İstanbul: Ekim 2011, s.75-111.

⁹¹ Güran, s. 11-13.

⁹² İcare-i müeccele: İcareteyn denilen çifte kiralama siteminde iki tip kira verilirdi. Bunlardan biri icare-i müeccele ile vakıf malları için aylık ve yıllık müddetsiz kiraya verilmesidir. Diğer kira çeşidi için icare-i muaccele ile ilgili dipnota bakınız. Sertoğlu, s. 158.

⁹³ Güran, s. 17.

Asl-ı vakf adını alan vakfı finanse eden taşınır ve taşınmaz mallar sadrazam, şeyhülislam, başdefterdar, kadılar, Enderun, Dârü's-saâde ve Bâbüsaâde ağaları, İç hazinedarbaşı, nakibü'l-eşraf gibi görevlilerin nezâretindedir. Toprak şeklindeki vakıflara *müstegallât*, bina şeklindeki vakıflara *musakkafât* denir. Vakfın mülkiyeti yani rakabesi devlete ait vakıflara *irsadî vakıf*⁹⁴ denirdi. Mülkiyeti özel mülkiyete ait ise bu tip vakıflara *gayr-i irsadî vakıf* denirdi.⁹⁵ 19. yüzyılın başında İstanbul'daki arazi ve emlâkın tamamı vakıf olmuştur. Vakıflar özerktir ve vakıflara devlet müdahalesi zordur. Avrupalılar, Londra, Paris ve Berlin Kongreleri'nde⁹⁶ bu konuyu belirtmişler.⁹⁷ Bu konudaki çalışma ayrı bir makale konusu olabilir.

Vakfa gelir sağlayan akarlar *icâre-i vahideli* (tek icârlı), mukâtaalı, icâreteynli denilen usullerle işletilirdi. *İcâre-i vahideli* vakıflar ay ve sene gibi belli bir süreliğine vakıf tarafından kiraya verilen yerlerdir. Bunlar başkasına *ferağ* (devir) edilemez, mirasçılara bırakılamaz. *İcâre-i vahide* şeklinde kiraya verilen *musakkafât* yani tavanlı işyeri gibi veya *galle* (gelir) getiren *müstegallât* yani tavansız arsa gibi olabilirdi. Mukâtaalı vakıflarda kiraya verilen arsa gibi *müstegallât*lar üzerinde bina yapılabilir ağaç dikilebilirdi. Vakıf arazisini kullanan şahıs vakfa bir bedel öder. Her yıl ödenen bu bedele *mukâtaa* adı verilirdi. *Mukâtaalı vakıf* akarında toprak üzerinde yapılan yapı ve ağaçların mülkiyeti bunu yapan şahsa ait olurdu. Bu yapı veya ağaç bunları yapan şahıs tarafından müteveli izniyle başkasına satılabilir, devredilebilirdi. Bina ve ağaçların maliki bunları miras bırakılabilirdi. *Mukâtaalı vakıflar* vakfın kullanılmayacak şekilde onarıma düşmesi sonucunda zorunluluktan ortaya çıkmıştır. Özellikle İstanbul'da meydana gelen yangın ve depremler birçok vakıf akarının kullanılmayacak duruma düşmesine neden olmuş ve vakıfların mukâtaa şeklinde işletilmesine yol açmıştır. Akarların işletilmesinde yukarda bahsedildiği gibi ortaya çıkan zorluklar bir başka usule daha yol açmıştır. Bu usulün adı *icâreteynli vakıftır*. *İcâreteynli vakfın* diğer bir adı da *çift icârlı vakıftır*. Söz konusu vakıf türünde arazi ve üzerindeki yapılardan yararlanmak

⁹⁴ İrsadî vakıflar mülkiyeti devlete ait olmak üzere tasarrufu devlet başkanının izniyle kamu yararına tahsis edilen vakıflardır. İrsadî vakıf devlet arazisinin tahsisatı ile yapıldığından bu tür vakıflara "*tahsisat kabilinden vakıflar*" veya "*gayr-i sahih vakıflar*" denirdi. Ahmet Akgündüz, "İrsadî Vakıf", *DiA*, C. 22, İstanbul: 2000, s. 448-450.

⁹⁵ Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, İstanbul: Dergah Yayınları 2016, s. 445-452.

⁹⁶ Londra (1841), Paris (1856) ve Berlin (1878) Kongreleri Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı sorunlar üzerine Avrupa'da toplanan kongrelerdir. Mısır İsyanı ve sonrası gelişmeler Londra Kongresi, Kırım Savaşı sonrası Paris Kongresi ve 93 Harbi sonucunda Berlin Kongresi toplanmıştır.

⁹⁷ Eren, s. 199-200.

isteyen şahısların bu yapıların bedeline eşit bir bedel vermeleri gerekmektedir. Bahsedilen peşin bedele *icâre-i muaccele* denirdi. *İcâre-i muaccele* dışında her yıl vakfa düşük bir kira bedeli ödemesi de gerekmektedir. Bu ödemeye de *icâre-i müeccele* denirdi.⁹⁸

Mukâtaalı vakıf ile icâreteynli vakıf arasındaki en önemli fark *mukâtaalı vakıfta* arazi vakfa ait, üzerindeki yapılar yapıyı yapan şahsa aittir. *İcâreteynli vakıfta* ise hem arazi hem de yapı vakfa aittir. Çünkü *icâreteynli vakıfta* alınan *icâre-i muaccele* ile vakfa ait yapılar tamir edilerek akarlar yok olmaktan kurtarılmaktadır. Arazi üzerindeki yapının mülkiyeti vakıfta kalmaktadır. Ancak mukâtaalı vakıfta ise yok olan akarlar *mutasarrıf* (yararlanan) şahıs inşa etmektedir. Bu sebeple arazi vakfin olsa da üzerindeki yapı ve ağaçlar vakfa ait değildir. *İcâreteynli vakıfta* mutasarrıfın sonradan ekledikleri devir edilebilir ve miras bırakılabilirdi.⁹⁹ Vakıf sisteminde kullanılan *mukâtaa*, toprak sisteminde kullanılan *mukâtaadan* farklıdır. Vakıf mukâtaasına “*zemin kirası*” da denir.¹⁰⁰ Hem *mukâtaalı* hem de *icâreteynli vakıf* uygulamaları vakıfların düştüğü mali zorluklar yüzünden kabul edilen uygulamalardır. *İcare-i vahideli* vakıf uygulamaları ise her zaman tercih edilen uygulamalardır.

İltizam sadece vergi gelirleri tahsil için merkezi hazinenin kullandığı bir yöntem değildir. Vakfın gelirlerinden mukâtaa gelirleri güneş yılı ile her yıl mart ayından başlayarak iltizama verilerek tahsil edilirdi. *Aynî*¹⁰¹ olarak tahsil edilen vergilerin mukâtaa şeklinde düzenlenerek iltizama verilmesinin amacı geniş bir mali bürokrasiye yol açmadan nakdi harcamaların yapılabilmesidir. Ayrıca hava şartlarının üretimde büyük dalgalanmalara yol açtığı tarım sektöründeki gelirler iltizam sistemiyle yıllık gelir farklarında oluşacak riskler en aza indirilmiştir. Mukâtaaların iltizama verilmesi gelirden nispi bir istikrar sağlamıştır. İltizam bedelleri üretim ile ilgili olduğundan bu bedeller üzerindeki oynamalar üretimdeki değişimler ile alakalıdır İlgili

⁹⁸ Eren, s.199.

⁹⁹ Eren, s.199-200.

¹⁰⁰ Ülken, s. 16. Zemin kirası: İcâre-i zemin, mukâtaa-ı zemin ve bedel-i öşür veya kısaca mukâtaalı denilen bu uygulama ile mülkiyeti devlete ve vakıflara ait yerlerin belli durumlarda özel şahıs veya kurumlara kiraya verilmesine ve kira bedeline denir. Bu tip kiralama uzun sürelidir. Kiralanan arsa üzerine bina yapılmasına ve ağaç dikilmesine izin verilir. Bkz. Nazif Öztürk, “Mukâtaalı Vakıf”, *DİA*, C. 6, İstanbul: 2006, s.132-134. Zemin kirası bir tür öşür kirasıdır. Daha önce ürünlerinden öşür vergisi alınan arazi üzerine bina vs. yapılarak tarımın dışında kalması dolayısıyla öşre bedel alınan yıllık kiradır. Bkz. Sertoğlu, s. 41.

¹⁰¹ Aynî: Para olarak değil maddi eşya olarak verilen, hep o, başkası değil, tıpkısı anlamındaki Arapça kelimedir. Bkz. Devellioğlu, s. 56.

sektörün ekonomik performansı ile ilgili ipucu verir.¹⁰² 1770’lerden sonra, 1830 yılında kadar vakıf mukâataalarının iltizamı konusunda vakıf yönetimlerinin yetkileri kısıtlanmıştır. Süleymaniye Vakfı mukâataalarının gelir artışları “*Darphane*” tarafından iltizama verilmiştir. Bu nedenle 1830’ların başına kadar devam eden uygulama sebebiyle vakıf mukâataalarının geçek iltizam bedelleri vakıf muhasebesi bilançolarından izlenme imkanı bulunmaz. Bu yeni uygulama çerçevesinde vakfın gider fazlaları “*Darphane*” tarafından karşılanmaya başlanmıştır. Bu durum Mihrimah ve Rüstem Paşa vakıfları için de geçerli midir? Bu konu kapsamlı, çetrefili bir alan olduğundan başka bir araştırmanın konusu olabilir.

Vakfın vergi türü gelirlerinden önemli bir tanesi topraklarda oturan yetişkin erkek reayadan hicrî yıl esasına göre tahsil edilen cizye vergisi gelirleridir. Cizye gelirleri Süleymaniye vakfında olduğu gibi bazen vakfa tahsil edilebilirdi.¹⁰³ Vakıflara tahsil edilen köyler örfî vergilerden muaftırlar.¹⁰⁴ Vakfın ilginç bir gelir kaynağı ise *mebiat* olarak adlandırılan satış gelirleridir. Ayrıca imaret kileri fazlalarının ve bozulmuş ve eskimiş eşyanın satışından elde edilen gelir düzensiz ve miktarı az bir gelirdir.¹⁰⁵

Vakıf belli bir hayır amacına ulaşmak için kurulur. Bu amaç hayrî ve dinî olabileceği gibi sosyal, bilimsel, sportif ve sanatsal olabilir. Vakıf bir mal topluluğu olarak tüzel bir kişi kabul edilir.¹⁰⁶ Vakıfların gerçekleştirdiği birçok dinî, hayrî ve sosyal hizmetleri bulunmaktadır. İlk olarak vakıf servetin boş yere harcanmasını engeller. İkinci olarak fakir kesimlere yardım sağlar. Dilencilik önlenir.¹⁰⁷ Üçüncü

¹⁰² Güran, s.18-19.

¹⁰³ Güran, s. 29.

¹⁰⁴ Kazıcı, s. 88; Mihrimah ve Rüstem Paşa vakıflarında toplanan cizye gelirleri vakfa mı verilmektedir? Devlet tarafından mı tahsil edilmektedir? Bu sorular üzerinde ayrıca çalışılması gereken sorunlar arasında yer almaktadır.

¹⁰⁵ Güran, s. 33.

¹⁰⁶ İlhan Akbulut, “Vakıf Kurumu, Mahiyeti ve Tarihi Gelişimi”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı XXX, Ankara: 2007, s. 61-72.

¹⁰⁷ Mehmet Genç, “Klasik Osmanlı Sosyal-İktisadî Sistemi ve Vakıflar”, **Vakıflar Dergisi**, C. 42, Ankara: Aralık 2014, s. 9-18. İngiltere ve Fransa’da 17 ve 18. yüzyıllarda nüfusun %40’ı fakirdir. 500.000 nüfuslu Londra ve Paris’in 50.000 kişilik bir dilenci kitlesi bulunurken, 1736’da İstanbul’da hepsi gayrimüslim olarak 322 dilenci vardır. Yapılan tetkik ile bunların sadece 70’inin dilenebilecek fakirlikte olduğu için Pazar günleri kilise de dilenmesine izin verilmiştir. Fransız seyyah Joseph de Tournefort 18. yüzyılın başında bulunduğu İstanbul ve Anadolu’da dilenci görmediğini belirtmiştir. Dilencilüğün Osmanlı’da az görülmesinin en önemli sebebi vakıf sistemidir. Nitekim Cemil Meriç’in “*-Osmanlı hayatında dram yoktu ki, roman olacaktı.*” ifadesi vakıf sisteminin söz konusu toplumsal dramı önlediğini göstermektedir. Osman Nuri Topbaş, **Vakıf- İnfak- Hizmet**, İstanbul: 2011, s. 31.

olarak zengin bir devlet bile olsa kamu hizmetinin görülmesinde vakıflar devlete yardımcıdır. Özellikle giderleri azaltma yönünde. Dördüncü olarak dinî ihtiyaçların sağlanması için yapılan yapılar dinî ve tarihi değeri vardır. Beşinci olarak milli servetin daimi işletmesini sağlar. Son olarak ise eğitim alanında hizmetlerde bulunmak gibi fonksiyonları bulunmaktadır.¹⁰⁸ Bu işlevler ayrıntıya girdikçe daha da artar.

Vakfın gider kalemlerine bakınca en önemli kalem maaş ödemeleridir. Vezaif başlığı altında vakıf çalışanlarının maaşları ödenmektedir. Bilançonun kapsadığı dönemin tamamı süresince görev yapmış olanların maaşları ile dönem içinde göreve yeni başlayan ve görevinden ayrılmış olan kişiler ay ve gün hesabıyla kısmî ödeme yapılan kişilerin “*müşahere*” adı verilen maaşları ayrı ayrı belirtilmiştir. 16 ve 17. yüzyıl muhasebelerinde maaşlar, görev yerleri ve çeşitleri itibarı ile günlük ve aylık olarak gruplar halinde ayrıntılı gösterilmiştir. 18 ve 19. yüzyıl muhasebelerinde sadece toplu maaş ödemelerine yer verilmiştir.¹⁰⁹ Vakıf idarecileri dışında cami ve imaret çalışanları da maaş alan kesimlerdir. Görevlilere maaş dışında vakıf gelir fazlalarından ödenen *zeva'id-i horan* denilen bir ödeme yapılmaktadır. 17. yüzyıl ortalarında Süleymaniye vakfının bilançolarında bu tip ödemeler gösterilmiştir. Ayrıca imaret mutfağına et alınmasına son verilmesi ile birçok vakıf görevlisine et bedeli ödenmiştir. Bu tip ödemeler diğer vakıflarda bulunmakta mıdır? Araştırılması gereken bir konudur.¹¹⁰

Vakıfların idare edilmesinde en önemli unsurlardan birisi de insan unsurudur. Vakıf hizmetlerinde genel hatları ile iki çeşit personel görev yapmaktadır. Mütevellî, *nazır*¹¹¹ ve *câbi*¹¹² gibi idari görevliler ve din, eğitim ve sosyal hizmet alanında çalışan hizmet görevlileridir.¹¹³ Vakıflar birçok alanda hizmet vermektedirler. Vakıfların dinî alanda sadece cami ve mescit gibi dinî ibadethanelerin inşasında değil, dinî yerlerdeki mum ve kandillerin temini ve camilerde mevlit okutulması ve hatim okutulması gibi

¹⁰⁸ Şakir Berki, “Vakıfların Gördüğü Çeşitli Hizmetler”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: VI, İstanbul: 1965, s. 85-91.

¹⁰⁹ Güran, s. 36.

¹¹⁰ Güran, s. 40-41.

¹¹¹ Nazır: Arapça nezâret kelimesinden gelmekte olup bakan, gözeten ve nezaret eden anlamlarına gelmektedir. Vekil ve bakan, bir yüzü bir tarafı olan anlamlarına da gelmektedir. Nazır-ı vakf, mütevellîye vakfa ait işlerde nezaret eden görevliye verilen addır. Devellioğlu, s. 812.

¹¹² Câbi: Vakıflı akar kiralarnı toplamakla görevli bulunan kimse, vergi tahsildarı, çekirge anlamlarına gelmektedir. Bkz. Devellioğlu, s. 121.

¹¹³ Öztürk, s. 45.

dinî vecibelerin yapılması gibi dinî hizmetler; sıbyan mektepleri, medreseler, dârü'l-hadis, dârü'l-kurrâ, tıp medreseleri ve hatta müzeler gibi eğitim hizmetleri; tımarhane, dârü's-şifâ, tabhâne gibi sağlık hizmetleri; belediye hizmetleri; yol, köprü, kanal, kemer, bent, çeşme, sebil, kaldırım, kervansaray, deniz feneri gibi bayındırlık hizmetleri; kale, istihkâm, gemi, top yapımı, lengerhane, dökümhane, saraçhane, kemankeş zaviyeleri, pehlivan tekkeleri, ok meydanı gibi iç ve dış güvenlikle ilgili hizmetler vakıflar tarafından verilen hizmetlerden bazılarıdır. Bu hizmetler ile toplumda bazı fonksiyonlar gerçekleşir. Bunlar arasında sosyal çatışmaların engellenmesi, gelir ve servet dağılımının düzenlenmesi, sosyal ilişkilerin düzenlenmesini sayabiliriz. Ayrıca vakıflarda çalışanlar ve vakıf binalarının tamiri için işçi çalıştırılması istihdamı arttırmaktadır. Sosyalleştirici faaliyetlerle ve toplumda yabancılaşmayı önleyici faaliyetler ile sosyal bütünleşmeyi sağlar.¹¹⁴

Osmanlı Devleti vakıf olarak kurulan medrese ve mekteplerde verilen eğitimle dil birliği, cami ve mescitler ile din birliği, fethedilen yerlerde yapılan eserler ile coğrafya birliği, yine vakıf olarak kurulan manevi ve maddi kültür örnekleri ile tarih birliği, vakıfların felakete uğrayanlara yardımı ile toplumda kader birliği oluşturmuştur.¹¹⁵

Vakıf imaretinde tüketilen temel gıda fiyatları üzerinden uzun dönem fiyat hareketleri izlenebilir. Tevfık Güran'a göre fiyatların genel seviyesindeki artışlar 1789'dan itibaren hız kazanmıştır. Osmanlı Devleti'nde 1586 yılında yaşanan enflasyona göre bu dönemki enflasyon kalıcıdır. 1787-1845 yılları arasında geçen 60 yılda fiyatlar genel seviyesi 8,6 kat artmıştır. Fiyatlar yıllık ortalaması %3,7 artış göstermektedir. Devletin 1789, 1809 ve 1829 yılları arasında gerçekleştirdiği önemli para operasyonları fiyatlar önemli bir sıçrama göstermiştir. Fiyat artışlarının temel nedeni “tağşiş” olarak adlandırılan madeni paradaki değerli maden miktarının azaltılması gösterilebilir. Bununla birlikte fiyat artışlarının tek sebebi sadece tağşiş değildir. Fiyat artışları ve tağşiş arasındaki ilişki iki yönlüdür. Tağşişlerin nedeni bazen fiyat artışlarıdır.¹¹⁶ Bazen de tağşişlerin yol açtığı fiyat artışları para arzında daralmaya

¹¹⁴ Ertem, s. 35-42.

¹¹⁵ Ertem, s. 42-43.

¹¹⁶ Güran, s. 44-52.

neden olmaktadır. Bu durum aşmak için para arzını bollaştırmak amacı ile taşıtlara ihtiyaç duyulmaktadır. Para operasyonlarının ve fiyat artışlarının vakıf gelir ve giderlerini nasıl etkilediği bir ölçüde vakfın muhasebesinde görülebilir.

Osmanlı'nın güçlü dönemlerinde topraktan gelen gelirler [vakıflar için] önemli bir gelir kaynağıdır. Ancak devlet küçülmeye başlayınca vakıfların gelirleri azalmıştır. Bunun yerine yeni gelir kaynakları aranmaya başlanmıştır. Bu imkan da ortadan kalkınca bir çok vakıf kuruluşu çöküntüye uğramıştır. Önemli bir kısmının görevlerini devlet üzerine almıştır.¹¹⁷ Vakıf hizmetlerinin bir yönü ekonomi alanına girer ancak bu sırf para kazanma ve kar elde etme hırsı değildir. Kazanılan gelirler ile vakfın hayratının devamı amaçlanır. Bu hayrat işlemlerinin en iyi şekilde yürütülebilmesi, vakfın işletmecilik kurallarına uygun bir şekilde yönetilmesi ile mümkün olur.¹¹⁸

Vakıf her zaman zarara uğrayacak diye bir koşul yoktur. İyi yönetilen vakıflar gelir fazlası vermektedir. Bu gelir fazlasına “*dolap*” denirdi. Bu fonla vakfa gelir getirecek başka mülkler alınabilirdi. Saltanat vakıflarının gelir fazlası *Harameyn Dolabı*'nda birikirdi. 17. yüzyıldan itibaren hükümet borca girdikçe bu gelirlerden *istikraz* yani borç alma yoluna gitmiştir.¹¹⁹ *Fiskalizm*'in aşırı zorlaması ile istikrazlar aşırı hale gelmesi sonucunda muhtemelen vakıflar mülklerine bakım yapıp, tamir etmekte zorlanır durumda gelmişlerdir.

Vakıf emlakın kullanamaz duruma düşmesi üzerine “*istibdal*”¹²⁰ uygulaması başlatılmıştır. Bu uygulama ile kötü duruma düşen mülk aynı kıymette iyi durumdaki mülk ile değiştirilerek yeni mülk vakfa tahsis edilir. Eski vakıf mülkte değiştiren şahsın mülkü haline gelirdi. Bu uygulama vakıf zararına olduğundan 16. yüzyılda Kanuni Sultan Süleyman vakıf mülkü harap dahi olsa ne satışına ne de *istibdali*ne izin vermedi ve kanunla yasakladı. Harap vakıf mülkleri için vakıftan faydalananların geliri azalsa bile vakıf gelirinin bir kısmının öncelikle tamire ayrılmasını şart koydu. Vakıf emlakının mamur tutulmasında nazırlar da mütevelliler gibi sorumlu tutuldu. *İstibdal*

¹¹⁷ Özcan, s. 13.

¹¹⁸ Ahmet Gökçen, “Vakıfların Ekonomik Yönü ve Vakıf Müesseselerinin İktisadi Tesirleri”, **II. Vakıf Haftası 3-9 Aralık 1984**, Ankara: 1985, s. 124-126.

¹¹⁹ Furuzan, s. 27.

¹²⁰ *İstibdâl*: Değiştirme, değiştirilme, bir şey verip yerine başka bir şey isteme, bir vakfi mülk ile mübadele etme, askerliğini bitirenlere tezkere vererek yerine yenilerini alma. Bkz. Devellioğlu, s. 454.

uygulaması 18. yüzyılda zamanın şartlarının zorlaması ile tekrar padişah fermanı ile kabul edildi.¹²¹

Türkiye’de vakıfları külli bir bakış açısı ile değerlendiren Sabahaddin Zaim olmuştur. Vakıfları iktisadî ve işletme faaliyetleri, vakıf müessesinin fonksiyonları, sosyal yardım ve sosyal güvenlik açılarından inceleyerek vakıflarla ilgili tavsiyelerde bulunmuştur. Vakıf kurumuna iktisadî açıdan bakıldığında servetin dağılımı, karlılık, harcamalarda verimlilik gibi yönleri vardır. Mikro açıdan vakıf bir işletmedir. Her işletme gibi akılcı, verimli ve karlı bir şekilde yönetilmelidir. İşletmecilik kurallarına uymalıdır. Makro açıdan ise vakıflar milli servetin dağıtımını, istihdamın sağlanması, alt yapının gelişmesi, sosyal yapının iyileşmesi, sosyal ve siyasi istikrarın sağlanması gibi faydalar sağlar. Ayrıca devletin güçlenmesi, gelirin adil dağılımı, fırsat eşitliği, köy ve şehirlerin gelişmesi, şehirlerarası ulaşımın geliştirilmesi gibi faydalar da sağlamaktadır.

Vakıflar fonksiyonları açısından lüks tüketime gidecek kaynakların tasarruf edilerek zaruri ihtiyaçlara ayrılmasını, tüketimin yönlendirilmesini ve sosyal faydası yüksek kamu yatırımlarının yapılmasını sağlar. Vakıflar sosyal yardım açısından ise fakirlikle mücadele ederek düşük gelirli sınıflara hassasiyetlerine yakıştır, gücendirmeden yardım yapılmasını sağlar. Böylece sınıflar arasında kaynaşmayı sağlar.¹²² Vakıflar, sosyal tabakalar arasında üst tabakadan alt tabakaya kaynak aktararak orta sınıfların genişlemesine katkı sağlar.¹²³

Vakıfların iyi hizmet edebilmesi için vakıf varlıkları tam tespit edilmeli ve gelirleri çoğaltılmalıdır. Vakıf akarlarının işletilmesinde piyasa kuralları uygulanmalı, vakıf değerleri cari kurlar üzerinden değerlendirilmelidir. Pasif akarlar aktif hale getirilmelidir. Vakıflar gelir fazlası temin ettiklerinde yeni akarlar temin edilmelidir.¹²⁴

Vakıfların üstlendikleri sosyo-ekonomik roller vakfiyelerden öğrenilebilir. Ancak vakfiye bilgileri durağandır. Belli bir zamanda donmuş bilgiyi göstermektedir. Akışkan dinamik bilgi ise vakıf muhasebe defterlerinde gizlidir.

¹²¹ Furuzan, s. 28-29.

¹²² Sabahaddin Zaim, “Vakıfların Milli Ekonomiye Etkileri”, **V. Vakıf Haftası Restorasyon ve Vakıfların Ekonomik ve Sosyal Etkileri Semineri (7-13 Aralık 1987)**, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1987, s. 209-213.

¹²³ Ertem, s. 27.

¹²⁴ Zaim, s. 212.

Arşiv kayıtlarda muhasebe defterlerinde tutulan bu kayıtlar kadılar tarafından denetlendiği için pek çok vakfın muhasebe defterleri *kadı sicillerinde* de bulunabilir.¹²⁵ Bazen vakfın şeriye siciline kaydedilmesinden önce bazı vakıflar için ayrı bir defter tutularak merkezi idareye veya müfettişe verilirdi.¹²⁶ Vakıf muhasebe defterlerindeki gelir ve giderlerin tespiti, detaylı analizi ile vakfın oynadığı ekonomik rol hakkında tarihsel veriler zaman içindeki dalgalanmaları gösterecek şekilde elde edilebilir. Vakfın büyüme ve küçülmesi ile ilgili veriler, gelir ve giderler üzerinden yapılan finansal analiz ile yerel tarımsal ve ekonomik koşullar hakkında yorumlar yapılabilir. Vakıf muhasebelerinden elde edilen veriler ile mutfak kültürü ve tüketim ürünleri hakkında bilgiler elde edilebilir ve dönemle ilgili fiyat serileri oluşturulabilir.¹²⁷

Vakıf muhasebeleri ile ilgili en eski defter olan Fatih ve II. Bayezid vakıf muhasebe defterleri Ömer Lütfi Barkan tarafından neşredilmiştir.¹²⁸ Vakıfların sosyal ve hayrî işler dışında daha çok aile vakfı olarak kurulmaları sonucunda servet korunmasının amaçlandığı ve bu durumun devlet kaynaklarını kuruttuğu Fatih tarafından fark edilmiştir. Kısaca Fatih çok sayıda aile vakfı kurulması sonucunda vakıf sayısının ölçüsüzce artması ile devlet kaynaklarının azalmaya başladığını idrak etmiştir.¹²⁹ Vakıfların çoğalması yüzünden tımarlı sipahi sayısı azalmaya başladı. Bu sebeple Fatih *irsadî* vakıfları bir fermanla geçersiz saydı.¹³⁰ Fatih toprakları vakıf haline dönüştürmenin şeriata aykırı olduğunu söyleyerek, mîrî arazinin vakfa dönüşmesinin devleti zarara uğrattığını iddia ederek sırf arazilerden oluşan vakıfları feshetmiş ve gelirlerin hazineye aktarmıştır.¹³¹

2.3. Vakıfların İdare Sistemi

Vakıf tesis eden kimseye vâkıf denir. Vakfeden istediği kişiyi mütevellî atamakta serbesttir. Ancak padişah vakıflarının mütevellî ve nâzırları önemli devlet

¹²⁵ Şeriye Sicilleri günümüzde İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi'nde ve Ankara Milli Kütüphane Eski Yazmalar bölümünde muhafaza edilmektedir.

¹²⁶ Bilgin Aydın, Rıfat Günelan, *XV- XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Maliyesi ve Defter Sistemi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2008, s. 213.

¹²⁷ Kayhan Orbay, "Vakıfların Bazı Arşiv Kaynakları", *Vakıflar Dergisi*, Sayı XXIX, Ankara: 2005, s. 27-41.

¹²⁸ Aydın, Günelan, s. 214.

¹²⁹ Yediyıldız, *XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu*, s. 20-21.

¹³⁰ Kazıcı, s. 99.

¹³¹ Yediyıldız, s. 43.

görevlileridir. Nazırlar vakıf tasarrufuna nezâret etmek ile görevli olan vakfın mütevellisinin sorumlu olduğu kişidir.¹³² Zamanla bu işlerden anlamayan ordu mensuplarının, sipahilerin bu vakıflara tayin edilmesi vakıfların kötü idaresine yol açmıştır.¹³³

Sultan vakıfları dışında vâkıf öncelikle kendini müteveli tayin eder, sonra ise neslinden gelenlere tevliyeti bıraktırırdı. Vâkıfın nesli tükenince nazır yeni bir müteveli seçerdi. Yeni müteveli genelde kapı kullarından ve imamlardan seçilirdi. Vakıf idaresi boş kalınca özellikle ulemadan fakir olanların mütevelliliğe aday gösterilmesi uygun olurdu. Ancak vakıfların idaresi incelendiğinde sivil ve askerî zengin sınıfın tevliyeti ele geçirdiği görülmektedir. Bunlar, zengin olduğu için mi müteveli olmuştur. Müteveli olduğu için mi ihya olup zenginleşmiştir. Bu husus tartışma konusudur. Vakıfların yönetiminin üst düzey görevliler tarafından ele geçirilmesi bunları yaptığı lüks harcamaların vakıf gelirlerinden sağlandığı konusunda eleştiriler yapılmasına yol açmıştır. Birçok dürüst yönetici olmasına karşın kadı, şeyh ve müftü gibi vakıf idaresinde olup yetkilerini kötüye kullananlar bulunur. Bunlardan tespit edilenler cezalarını çekerlerdi.¹³⁴

Mütevelliler vakıf işlerini görmek için tayin edilen kişilerdir. “*kayyım-ı vakf*” ve “*mütekellim-i ale'l-vakf*” de denirdi. Müteveli azil edilmeden onun makamına hakim tarafından atanan kişiye ise “*kâimmakâm-ı müteveli*” denirdi.¹³⁵ İdari işlerde vakıf memurları yukarıdan aşağıya doğru birbirinin *murakıbidir*.¹³⁶ Müteveli eshab-ı cihete; nazır müteveliye; kadı ve hükümet nazıra murakıptır. Herhangi hukuku bir işlem murakıp olan üst makamın dava ve teşebbüsü ile olur. Ayrıca vakıftan faydalanan mevkufun aleyh ve diğer ilgili cemaatler vakfın murakabesi yani vakfın yararını takip edebilirler. Bu özellikleri ile vakıftan faydalananlar vakıf memurları üzerinde murakıptırlar yani vakfı denetleyenlerdir.¹³⁷

¹³² Öztürk, s. 170.

¹³³ Furuzan, s. 25.

¹³⁴ Furuzan, s. 25-27.

¹³⁵ Öztürk, s. 170.

¹³⁶ Murakıp: Denetçi, kontrolör, murakebe eden, koruyan, Allaha bağlanmış anlamlarına gelmektedir. Bkz. Devellioğlu, s. 684.

¹³⁷ Öztürk, s. 209.

Efendilerin izni ile vakıf kuran köleler çok fazla sayıdadır. Birçok vakfiyede köleler vakıf gelirlerinden faydalanmaktadır. Bu durumda köleler hem vâkıf, hem mevkuf (vakfedilen), hem de mevkufun aleyh (vakıftan yararlanan) olabilmektedirler.¹³⁸ Ayrıca azatlı kölelerin aile fertleri ile aynı seviyede yaşamalarını temin edecek şartlar vakfiyelere konulmuştur. Bu açıdan bakıldığında insanlar arasındaki eşitsizliği kaldırarak nisbî bir eşitlik kurulduğu da söylenebilir.¹³⁹

Vakfin yöneticisi olan mütevellide hukukî ehliyeteye sahip olma, akıl baliğ olma, güvenilir olma, vakıf işlerine yürütecek kudrette olma şartları aranır. Müteveli erkek de olabilir kadın da olabilir. Köleler, Müslüman olmayan kişiler ve bedeni özürlüler de müteveli olabilir. Bir vakfa birden çok müteveli atanabildiği gibi, bir kişinin birden çok vakfa müteveli olması da mümkündür. Müteveli görevini bir vekil atayarak yönetebilir. Görevini, kadının onaylaması ile başkasına ferağ (terk) edebilir.¹⁴⁰ Müteveli görevinden kendi rızası ile istifa edebilir. Buna mütevellinin kendini azli denilebilir. Vakfı kuran veya kadı mütevelliyi sebepli ve sebepsiz görevden alabilir diyenler olduğu gibi vakfiye şartlarına aykırı olarak sebepsiz görevden alınamaz diyenler de bulunmaktadır ve bunlar çoğunluktadır. Mütevellinin görevden alınmasının en büyük sebebi vakfa hıyanetidir. Vakfin zararına tasarrufta bulunması mütevellinin vakfa hıyanetine yorumlanır. Mütevellinin toplumca kabul edilmeyen akıl ve şeri hukuka aykırı davranışlarına *sefahet* denir ve görevden alınma sebebidir. Akli dengesini kaybeden vakıf işlerinde ihmal ve gevşeklik gösteren müteveli görevden alınabilir.¹⁴¹ Müteveli genelde bir kişi olur ancak büyük vakıflarda mütevellinin birden çok kişi olduğu da görülmektedir. Vakıfta nâzır varsa müteveli ve vakfı denetlerdi. Nazır yoksa mütevellinin idare ve hesapları kadı tarafından denetlenirdi. Osmanlı'nın son zamanlarında ise bu denetlenme işi Evkâf Nezâreti tarafından gerçekleştirilmiştir.¹⁴²

Vakfin nazırları önemli devlet görevlileridir. Nazır sadece mütevelliyi denetlemezdi, nesli tükenmiş, mütevellisi olmayan vakıfların mütevellisini seçerdi. Nazır ve mütevelliler, vakıftan yaptıkları hizmete karşılık “*çizmepâhâ*” denilen bir

¹³⁸ Yediyıldız, *Vakıf*, s. 157.

¹³⁹ Yediyıldız, s. 172.

¹⁴⁰ Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, II. Baskı, İstanbul: OSAV Yayınları, 1996, s. 314-325.

¹⁴¹ Akgündüz, s. 337-339.

¹⁴² Eren, s. 198-199.

ücret alırlardı. Müteveli ve nazırların üstlerinde 1586 itibaren *Dârü's-saâde Ağası* denilen Kızlar Ağası bulunurdu. 18. yüzyıla kadar nerdeyse 500 caminin¹⁴³ vakıf işlerine bakmakla yükümlü olan Kızlar Ağası her hafta mütevelliler toplantısı yapardı. Aynı zamanda nazırı bulunduğu kutsal şehirlerin vakıfları için Harameyn Divanı'na katılırdı. Kızlar Ağasına yardım etmek için Bursa ve Edirne'de iki Harameyn Müfettişi tayin edilirdi. III. Mustafa devrinde Sadrazam Ragıp Paşa, vakıf yetkilerini kötüye kullandıklarından ve aşırı menfaat elde ettiklerinden Kızlar Ağası'ndan vakıflarla ilgili yetkileri aldı. İltizam ile idare edilen vakıf gelirlerinin tahsilini Defterdarlara bıraktı. Kızlar Ağası'na mahrum kaldıkları gelire istinaden bir tazminat ödendi. Vakıflar ehliyetsiz mütevellilerden kurtarıldı. Vakıf gelirleri artırıldı. Ancak bu düzelmenin uzun sürmediği anlaşılmaktadır. D'Ohsson Kızlar Ağası idaresinde vakıflarda daha az yolsuzluk yapıldığını söylemektedir.¹⁴⁴

Fatih Sultan Mehmet, vakıf denetimi işini merkezi bir denetime alma ihtiyacı duymuştur. *Hakimü'l-Hükkâm* adı ile ilk kez kurulan baş kadılığa tüm vakıfların denetlenmesi görevini vermiştir. I.Mehmet, I.Selim ve I.Süleyman dönemlerinde vakıfların idaresi sadrazamlara verilir iken, II. Bayezid şeyhülislamlara vermiştir. Zamanla padişahların ve nesilleri kesilmiş olanların vakıflarının idaresi devlet adamlarına verilmiştir. İstanbul'daki emlak ve arsaların birçoğu vakıf mülkü haline gelmiştir. Vakıflarla ilgili işler yeri geldiğinde bir kaptan-ı derya, bir yeniçeri ağası, bostancıbaşı, sekbanbaşı veya kadının idaresinde olduğu için karışmıştır. Evkâf Nezâreti'nin kurulması bu karışıklıklara son vermiştir.¹⁴⁵

Nezâret kelime olarak bakma gözetleme, teftiş, yoklama, muayene, idare anlamlarına gelmektedir. Nezâret iki kısımdır; İlk olarak vakıfların yönetim işlerine bakmaya ve kurallara göre yürütmeye özel nezâret denir. İkincisi olarak halkın işlerini yürütmeye ve düzene sokmaya, kazaî kararları uygulamaya ise genel nezâret denir. Bazı

¹⁴³ Muradja D'Ohsson, Osmanlı ülkesinde gayrimenkullerin büyük kısmı camilere tahsis edilmiştir diye görüş ileri sürmektedir. Bu görüşe J. Dupont da katılmaktadır. Bahaeddin Yediyıldız, "XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: XVIII, Ankara: 1985, s. 25.

¹⁴⁴ Furuzan, s. 24-28.

¹⁴⁵ Feramuz Berkol, "Vakıf Müessesesi Hukukî Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü", *Vakıflar Bülteni I*, İstanbul: 1970, s. 9-19.

vakıfların mütevellilerine nazır da denir. Sonradan nazır kelimesi mütevellilere ve vakfın idaresine nezâret eden şahıslara denilmiştir.¹⁴⁶

Vakıf denetiminde iki zümre aktif rol oynamaktadır. Birincisi verginin toplandığı reaya ve esnaftır. Bunlar Vakıf yöneticileri gelirleri toplarken herhangi bir haksızlık yaparsa hemen şikayet davaları açarlardı. Denetimde aktif ikinci zümre ise vakıflardan faydalanan *murtezika* denilen gruptu ve en ufak bir haksızlığa izin vermezler ve haklarını ararlardı.¹⁴⁷ Böylece nazır da müteveli de işini doğru yapmadığında sonuçlarına katlanmak zorunda kalırdı.

1586 yılında Dârü's-saâde Ağası Habeşi Mehmet Ağa evkâf idaresine getirilmiştir. Habeşi Mehmet Ağa, *Müfettişlik*, *Muhasebecilik*, *Mukâtaacılık*, *Yazıcılık* adlı dört memuriyet ile Evkâf-ı Hameyn işlerini yürütmüştür. I. Abdülhamid ise 1774 yılında *Evkâf Kitabeti*'ni kurarak Evkâf Nezâreti'nin kuruluşuna öncülük etmiştir. Evkâf-ı Hümayun Nezâreti, adı altında 1826 yılında Hamidiye ve Mahmudiye Vakıfları yönetilmeye başlanmıştır. Diğer kurumların idaresindeki vakıflar zamanla bu nezârete bağlanmıştır.¹⁴⁸ Bu çalışmanın ana konusu olan Mihrimah Sultan Vakfı II. Mahmut zamanında devletleştirilerek Evkâf Nezâreti'ne bağlanmıştır. Bugün ise Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün hizmetindedir.¹⁴⁹

Vakıf nezâreti çeşitli aşamalardan geçmiştir. İlk olarak Fatih Sultan Mehmet vakfın nezâretini sadrazama bıraktığı h.868/1464'te *Sadriâli Nezâreti* oluşmuş, vakıflar çoğalınca sadrazam yerine reisü'l-küttaplar vakıfları yönetir olmuştur. İkinci olarak II. Bayezid'in vakıf idaresini h.912/1506 yılında Şeyhü'l-islam'a bıraktığı *Şeyhü'l-İslam Nezâreti* oluşmuştur. Bu dönemde Tezkireci Efendiler vakıf işlerinde şeyh'ül-islam'a yardımcı olurlardı. Üçüncü olarak ise Hürrem Sultan'ın h.952/1545 yılında vakıflarının yönetimini Kapı Ağası'na bıraktığı Bâbüssaâde (*Kapı*) Ağası Nezâreti kurulmuştur. Bu dönemde Kapı Ağası'na kapı halifeleri vakıf işlerinde yardımcı olurlardı. Dördüncü olarak ise Dârü's-saâde Ağası Habeşi Mehmed Ağa'nın gayretleri ile h.995/1586'de Kapuagâsı Nezâreti, Evkâf-ı Hameyn Nezâreti'ne bağlanmıştır. Buna göre gelirinin

¹⁴⁶ Seyit Ali Kahraman, *Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti*, İstanbul: Kitabevi, 2006, s. 1.

¹⁴⁷ Genç, s. 16.

¹⁴⁸ Niyazi Bayraktaroğlu, "Evkâf Nazırları", *Vakıflar Bülteni I*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970, s. 119-120.

¹⁴⁹ Sinan Ceco, Şeyma Aslıvar, *İstanbul'un 100 Vakfı*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2010, s. 129-130; Öztürk, s. 177.

bir kısmı veya tamamı Haremeyn'e bağışlanan vakıflar bu nezârete bağlanırken zamanla padişahların, hanım sultanların vakıfları ve diğer vakıflar da bu nezârete bağlandılar.¹⁵⁰

Dârü's-saâde Ağası vakıf işlerini görmek için Çarşamba günü divan toplardı. Bu divana nezârete bağlı dört memuriyetin başları katılırdı. Bu memuriyetlerden birincisi Evkâf-ı Hümâyun ve Haremeyn vakıfları mülhakatına bakan Evkâf-ı Haremeyn Müfettişliği'dir. İkincisi Vakıf muhasebesini ve cihetlerini kaydeden Evkâf-ı Haremeyn Muhasebeciliğidir. Üçüncüsü mukâtaaya bağlı musakkafât ve müstegallâtın kayıt, ferağ, intikal, rûsum ve hasılat işleri ile uğraşan Evkâf-ı Haremeyn Mukâtaacılığıdır. Dördüncüsü vakıfların her türlü yazışmasını yapan Dârü's-saâde Yazıcılığı'dır. Bu memuriyetler vakıflarla ilgili işleri yürütürlerdi. Divanda ayrıca ruznamçeci, baş halife ve diğer görevliler bulunurdu. Daha önce anılan dört nezârete sonradan İstanbul, Üsküdar, Eyüp, Galata Kadıları; Kapdan Paşa, Yeniçeri Ağaları, Sekbanbaşı ve Bostancı Başının nezâretleri eklenince nezâret sayısı 12 tane oldu. En önemlisi ise Haremeyn Nezâreti Evkâfı'dır. Dârü's-saâde Ağaları genelde dürüst ve hayırsever insanlar iken 18. yüzyılın ortalarında bazı ağaların görevi kötüye kullanmaları sebebi ile görevden azil, sürgün ve idam cezaları aldılar.¹⁵¹ Bu kötü yönetim I. Abdülhamit'in kendi vakıfları için Hamidiye Evkâfı'nı kurması ile sonuçlandı.

Sultan I. Abdülhamid kendi Hamidiye Evkâfı'nı h.1188/1775'te vakıf genel yönetiminden sorumlu Mütevellî Kaymakamlığı, vakfın gelir ve giderini yazan *câbî*lerin muhasebelerini tutan Evkâf Kitabeti, vakıfların Günlük masraflarını tutan ve vekilharçın günlük işlerini inceleyen Ruznâmçe Kitâbeti gibi üç memuriyetten oluşan başında Mirahur Mustafa Ağa'nın bulunduğu bir idare tarzı ile yönetti. Sultan I. Abdülhamit'in kendi vakfı ile ilgili kurduğu bu teşkilat ilerde oğlu II. Mahmud'un vakıflarının katılması ile büyüdü h.1224/1809. Daha sonra Hamidiye ve Mahmudiye Vakıfları Evkâf-ı Hümâyun Nezâreti'ne dönüştü.¹⁵²

Vakıflardan soyu tükenenlerin vakıfları padişah teveccühü ile bir takım saray mensuplarına “*çıraklık*” olarak tevcih edilmektedir. Soyu tükenerek evlat

¹⁵⁰ Kahraman, s. 2-3; Öztürk, s. 67.

¹⁵¹ Öztürk, s. 6; Kahraman, s. 2-4.

¹⁵² Kahraman, s. 4; Öztürk, s. 45.

mütevelliliğinden çıkan vakıflara nazırları kendi mütevellilerini atadılar. Vakıf yöneticilikleri bir tür memuriyete dönüştü. Bunlara “*sadaka tevliyetleri*” denilirdi. Vakıf yönetimindeki keyfilik ve vakıf gayrimenkullerinde yapılan yolsuzlukların arkası kesilmeyen şikayetlere konu olması ve vakıf yönetiminin toplum yararına ıslahı, vakıflar arası kaynak aktarımı sağlayarak geliri giderini karşılayamayacak vakıflara destek olmak gibi iyi niyetlerle Evkâf-ı Hümayun Nezâreti kuruldu.¹⁵³ Ancak arşiv belgelerinde de gösterdiği gibi vakıfların imkan ve potansiyelleri ihtiyaç halinde uygun düşen her fırsat ve zamanda devletin diğer sektörlerine aktarıldı.¹⁵⁴ Bu durum birçok vakıf kurumunun tamirat için bile gerekli ödenekleri bulamamasına yol açtı.¹⁵⁵

Cumhuriyet döneminde 3 Mart 1924 tarihinde 429 sayılı kanun ile Şeriye ve Evkâf Vekaleti kaldırıldı. Vekâlet bir müdürlük haline getirilirken, vakıflara bağlı mektep ve medreseler Maarif Vekâleti’ne bağlandı, tekke, zaviye ve türbeler ise kapatıldı.¹⁵⁶

Mütevellinin bir kısım görevlerini yerine getirmek üzere ihtiyaç üzere kadı tarafından atanan görevlilere *kaim-makam-ı müteveli* denir. Vakıf ile ilgili bir dava olduğu durumda kaim-makam-ı müteveli atanmaktadır. Bu görevli hangi amaçla atanmışsa vakıfta sadece o yönde tasarrufta bulunabilir. Tayin ihtiyacı kalkınca görevi sona erer.¹⁵⁷ Mütevellinin ehliyetsizliği ve veya vakfa karşı hıyaneti sabit olursa idarecilikten azil olunur.¹⁵⁸

18. yüzyılda Türk vakıflarının %64’ünün nezâreti doğrudan kadılara bağlı iken, %36’sının nezâreti çeşitli kişilere verilmiştir. Türk vakıflarının %56’sı vakfı kuran kendini müteveli tayin etmiştir. Ölümlerinden sonra bu vazifeye evlâtlarını tayin etmişler. Neslin inkırazından sonra ise akrabalarını veya azatlı kölelerini müteveli tayin etmişler. Vakıfların %11’inin mütevelliliği aile dışından kişilere verilirken, %33’ünün tevliyeti ise kadı ve nazırlara verilmiştir.¹⁵⁹

¹⁵³ Öztürk, s. 69.

¹⁵⁴ Öztürk, s. 72.

¹⁵⁵ Öztürk, s. 73.

¹⁵⁶ Öztürk, s. 93.

¹⁵⁷ Akgündüz, s. 311-314.

¹⁵⁸ Ali Himmet Berki, “Vakıflarda Şartlara Riayet Meselesi”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı VII, İstanbul: 1968, s. 12-16.

¹⁵⁹ Yediyıldız, Vakıf, s. 162.

Vakıf kuranların cinsiyetine bakıldığında kadın vâkıflarının erkek vâkıflardan daha küçük ölçekli vakıflar kurdukları görülmektedir. Kadın vakıflarının %55,6'sının yıllık geliri 100 akçeyi geçmezken, erkek vakıflarının gelirleri 10.000 ve 20.000 akçeye ulaşmaktadır. Erkek vakıflarının daha azı ayakta kalabilmiştir. Kadınların kurduğu vakıfların %56,2'si, Erkeklerin kurduğu vakıfların %46,8 ayakta kalabilmiştir. İncelenen vakıflarda erkeklerin kurduğu vakıflarda kadın müteveli oranı %6,1 iken, kadınların kurduğu vakıflarda kadın müteveli oranı %25,8 dir. Kadın mütevelliler daha çok vakfın kuruluş zamanında görev almıştır. Sonraki döneminde vakfın yönetimi kadın mütevellinin soyundan gelen erkeklere geçmiştir. Kurulan vakıflarda eğer erkek mütevellisi ise kadınların yararlanma oranı %20,9 iken kadın mütevellilerin olduğu vakıftan kadınların yararlanma oranı %38,5'dir.¹⁶⁰

Kendisine ihtiyaç duyulmayan vakıflara *müstağn-en anı vakıf* denir.¹⁶¹ Bu vakıfların kendine ihtiyaç duyulmadığında gelirlerinin varislerine mi yoksa diğer hayrî kurumlara mı tahsis edileceği sorununu hukukçular tartışmıştır. Hayrî kurumlara verilmesi vakfın hayrî bir kurum olduğu düşünülünce İslam hukukçularınca kabul edilen uygulamadır.¹⁶² Ancak Çağalzâde vakıflarında müstan-en anı vakf olma durumu yoktur.

Vakıflar idareleri yönünden *mazbut vakıflar* ve *gayri mazbut vakıflar* olarak ikiye ayrılır. Gayri mazbut vakıflar ise kendi içinde *mülhak vakıflar* ve *müstesna vakıflar* olarak ikiye ayrılabilir. Mazbut vakıflar Evkâf Nezâreti tarafından yönetilirken günümüzde Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından idare edilir. Mülhak vakıflar ise Vakıflar Genel Müdürlüğü denetimi altında mütevellileri tarafından idare edilir. Müstesna vakıflar ise Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün denetimine tabi değildir.¹⁶³ Günümüzde vakıfların yönetimi, temsili, denetimi ve işletilmesi için 1935 senesinde 2762 Sayılı Vakıflar Kanunu çıkarılmıştır. Bu kanunun 1. maddesinde mazbut vakıfları Vakıflar Genel Müdürlüğü, mülhak vakıfları ise mütevellileri veya seçilen kişi veya heyetlerin yöneteceği kabul edilmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü katma bütçe

¹⁶⁰ Kadriye Yılmaz Koca, *Osmanlı'da Kadın ve İktisat*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1998 s. 143-144; Bilgilerin alındığı yer; ayrıca bakınız. Gabriel Baer, "Women And Waqf", *Asian And African Studies*, 1983 tarihli eserinde İstanbul vakıflarından 500 tanesini seçerek çalışmaları yürütmüştür.

¹⁶¹ Ali Himmet Berki, "Müstağn-en'anı Vakıflar", *Vakıflar Dergisi*, Sayı VII, İstanbul: 1968, s. 17-18.

¹⁶² Ali Himmet Berki, *Vakıfların Hukuku Yazıları*, s. 109.

¹⁶³ Eren, s. 200-201.

sistemine göre yönetilmektedir. Bu yüzden mazbut olan vakıfların ayrı ayrı bütçesi yoktur. Mülhak vakıflar ise mali yapısı ve gayrimenkulleri mütevellileri tarafından yönetilirken, kendilerine özgü bütçe ve muhasebeleri tutulmaktadır. Mazbut ve mülhak vakıfların gelir kaynaklarının %90'ını gayrimenkul kiralari oluşturmaktadır.¹⁶⁴ Günümüzde mazbut, mülhak ve müstesna vakıf sayılan eizze ve guzzat vakıfları devlet denetimine alınmıştır.¹⁶⁵ Bu çalışmanın konusu olan Cağalzâde vakıflarının mülhak mı mazbut mu, müstesna mı olduğu net değildir. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün vakıf Sorgulama sayfasında sadece mülhak, cemaat, yeni, yabancı vakıf türlerinde Cağalzâde vakıflarından bahsedilmemesine dayanarak¹⁶⁶ bu vakıfların mazbut vakıf olarak idare edilmekte oldukları söylenebilir.

2.4. Vakıfların Hukukî Yönü

Vakıf kurulunca vakfedilen malda, vakfın kapsamına aykırı bir tasarrufta bulunulamaz vakıf ve vakfın sahip oldukları satılamaz, bağışlanamaz ve mirasa konu olamaz¹⁶⁷ Osmanlı uygulamasında irsâdi vakıf, tahsisat kabilinden vakıf ve gayri sahih vakıf gibi çeşitli isimlerle anılan vakıflar devletin liderliğinde eğitim, sağlık, bayındırlık, din ve kültür alanlarında hizmetler sunmuştur. Bu tip vakıflarda devlet hazinesine ait bir mülkün mülkiyeti devlette kalma şartıyla mülkten yararlanma hakkı sultan tarafından verilen bir izin ile vakfa verilir. Bu tip izn-i sultani tahsisat nevinden vakıflara *gayr-i sahih vakıf* da denilmiştir. Sahih vakıf denmemesinin sebebi vakfa tahsis edilen mülkün tahsisi yapan kişinin şahsi malı olmamasıdır. Mîrî vakıf gayri sahih olarak bir hayra vakfedilebilir. Sahih olarak verilmesi için mîrî arazinin temlik sahih ile temlik edilmesi gereklidir. Mîrî arazi, malikin emrine “*mülkname-i hümayun*” verilirse o zaman sahih olarak vakfedilebilir.¹⁶⁸ Bu mülkler kuruluş esnasında fethetilen Evronos ve Mihail Bey gibi kimselere mülk verilen topraklar olduğu gibi padişahların yetkilerine dayanarak temlikname ile verdikleri topraklardır. Mîrî sistem

¹⁶⁴ Bayram Şibil, “Vakıfların Mali Bünyesi ve Kaynakları”, **II. Vakıf Haftası 3-9 Aralık 1984 (Konuşmalar ve Tebliğler)**, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1985, s. 111-112.

¹⁶⁵ Şakir Berki, “Vakıfların Devlete ve Devletin Vakıflara Hizmeti”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı VII, İstanbul: 1968, s. 45-52.

¹⁶⁶ Vakıflar Genel Müdürlüğü, “Vakıf Sorgulama”, <https://www.vgm.gov.tr/vakif-sorgulama/vakif-sorgulama?Page=1&CityId=34&FoundationCategoryId=3> (Erişim 11.04.2001).

¹⁶⁷ Akgündüz, s. 163.

¹⁶⁸ Akgündüz, s. 541-554.

daha çok kırsal kesim için geçerlidir. Şehir ve mahalle etrafında yer alan “*tetimme-i süknâ*” denilen yarım dönüm ile bir dönümlük yerler tevcih ve tasarrufa göre mülk sayılmaktadır.¹⁶⁹ İşte bu tip topraklar vakfedilince sahih vakıf denilmiştir.

Temlik arazinin vakıflaştırılması ile meydana gelen vakıflara irsadî vakıf denilmektedir. Bu vakıflar amaçlarına göre *irsad-i vakıf* ve *irsadi gayr-i sahih* olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Vakıf devletin yapması gereken bir alanda hizmet veriyorsa *irsad-i sahih vakıf* denilirdi. Fatih, devletin gelirlerinin azalmasına yol açan *irsad-i vakıfları* kaldırmasına karşın, Oğlu II. Bayezid, sosyal ve hayrî hizmetlerini dikkate alarak tekrar kurulmalarına izin vermiştir.¹⁷⁰

Sahih ve gayr-i sahih vakıfta diğer bir hususta şudur: Devletin yapması gereken bir hizmet için vakfa yapılan tahsisle söz konusu vakıf, sahih (geçerli) sayılırken devletin yapmakla yükümlü olmadığı bir hizmet için vakfa yapılan tahsis gayr-i sahih (geçersiz) kabul edilir. Mîrî arazinin gayri sahih olarak vakfa tahsis olması ile arazinin rakabesi hazineye aitken, devlete ait vergi gelirleri ve tasarruf hakları vakfa bırakılır. Gayri sahih vakıflar, mazbut vakıflardır. İdareleri Evkâf Nezâreti tarafından yapılır. Tek istisnaları müstesna vakıflardır.¹⁷¹ Sahih ve gayri sahih vakıf ayrımı devlete ait bir kısım gelirin devlet masrafına tahsisine “*doğru tahsis*” yani sahih vakıf der. Devlete ait gelirin devlete ait olmayan giderlere harcanmasına “*doğru olmayan tahsis*” yani *gayr-i sahih vakıftır*. Öşür ve haraç alınan bir mülk sahibi tarafından vakfedilirse o yerin öşür ve haracı düşmez ve bu vergilerin devlete verilmesi gerekir.¹⁷²

Osmanlı hukukunda feshi mümkün olmayan vakıflara “*lazım vakıf*” denir. Vakıftan vazgeçme hakkı (fasih hakkı) varsa bunlara “*gayr-ı lazım vakıf*” denir. Vasiyet şeklinde kurulan vakıflar lazım vakıf olarak kurulmuştur.¹⁷³

Başta müteveli olmak üzere vakıf görevlilerinin kontrolü kadı ve nazır nezaretindedir. I.Abdülhamit zamanında Evkâf-ı Hamidiye İdaresi altında h.1242/1826 Evkâf-ı Hümayun Nezâretine dönüşecek kurum oluşturuldu Bu kurum *kesedarlık*,

¹⁶⁹ Hasan Yüksel, **Osmanlı Sosyo-Ekonomik Hayatı'nda Vakıfların Rolü (1585-1683)**, Sivas: 1998, s. 15.

¹⁷⁰ Öztürk, s. 248.

¹⁷¹ Ali Himmet Berki, **Vakıflar**, İstanbul: Aydınlık Basımevi, 1946, II. Basım, s. 135; Akgündüz, s. 559-561.

¹⁷² Ülken, s. 16-17.

¹⁷³ Ertem, s. 30.

zimmet halifeliği, *sergi halifeliği* olmak üzere üç bölüm olarak kurulmuştur. Vakıfların nezâretini bu kuruma yüklenmiştir.¹⁷⁴ Kesedârlık vakıfla ilgili *ilâmları*¹⁷⁵, *takrirleri*¹⁷⁶ ve *inhaları*¹⁷⁷ yazmakla görevlidir. Zimmet Halifeliği vakıfların borç tahvillerini, iltizâm bedellerini, icârların zimmet pusulalarını düzenlemekle görevlidir. Sergi Halifeliği ise vakıf nezâretine gelen meblağları almak ve masrafları ödemekle yükümlüdür.¹⁷⁸ Evkâf Nezâreti, Osmanlı ülkesinde müstesna vakıflar dışındaki bütün vakıfların nezâreti görevini üstlenerek muhasebelerini yapmaya başlamıştır. Böylece Evkâf Nezâreti, mazbut ve idaresi mazbut vakıfların hem mütevellisi hem nazırı olmuştur.¹⁷⁹

Osmanlı hukukunda evlâdın yararlandırıldığı birkaç çeşit vakıf türü vardır. Bunlar “*Zürri*”, “*Ehlî*” ve “*Evlâdiye*” vakıflarıdır. Bu vakıflar arasında bazı farklar vardır. *Zürri* vakıflar geliri, kendi veya bir başka şahsın evlâdına ve evlâdının evlâdına tahsis edilmiştir. *Ehlî* vakıflar; ise gelirlerini evlâd ve soyundan gelenler dışında akrabalara tahsis edilen vakıflardır. Bu vakıfların mukabili “*Hayrî*” vakıflardır. Evlâdiye vakıflar ise geliri evlâdına, evlâdın evlâdına yani evlâdın soyuna vakfedilen vakıflardır.¹⁸⁰ İlk zürri vakıf Zübeyr b. Avvam’ın kızları boşandığında veya kocalarından ayrıldıklarında sıkıntıya düşmemeleri için bıraktığı vakıf evdir. Hz Muhammed: “*Fakire sadaka sadakadır, yakın akrabaya sadaka ise hem sadaka, hem sıladır.*” diye buyurmuştur. İslam hukukçuları da tasarrufu mirasçılara bırakılan zürri vakıfların caiz olduğunu belirtmektedirler.¹⁸¹ Araştırdığımız hicrî 1212 muhasebesinden anlaşıldığı kadarıyla tezimize konu olan Çağalzâde Vakıfları bir evlâdiye vakfıdır.

Vakıf kamuya yardımdır. Bir kişi bir hayır yapar mesela bir imaret yapar bunu fakirlere tahsis ederse bu bir vakıftır. Ancak bu imaret adı belli muayyen fakirlere

¹⁷⁴ Özcan, s. 38.

¹⁷⁵ İlâm: Kelime anlamı olarak bildirme, bildirilme, anlatma anlamlarına gelmektedir. Bir davanın mahkemece nasıl bir hüküm ve karara bağlandığını gösteren resmi belgedir. Bkz. Devellioğlu, s.426.

¹⁷⁶ Takrir: Arapça karardan gelir. Yerleştirme, sağlamlaştırma, anlatma, anlatış, önerge, resmi yazı ile bildirme, siyasi nota, tapuda mülkünü başkasına sattığını söyleme, Resmi dairelerden Babîâliye gönderilen yazı anlamlarına gelmektedir. Bkz. Devellioğlu, s. 1027.

¹⁷⁷ İnâh: Ulaştırma, yetiştirme, bir vazifeye tayin veya bir maaşa terfi için yazılan yazı anlamlarına gelmektedir. Bkz. Devellioğlu, s. 437.

¹⁷⁸ Yediyıldız, **Vakıf**, s. 163.

¹⁷⁹ Akgündüz, s. 560-561.

¹⁸⁰ Şener, Abdülkadir, “Eski Hukukumuzda Göre Evlâdiye Vakıflarda Gelirin Taksimi”, **XII. Vâkıf Haftası Kitabı Ailenin Eğitimi ve Korunmasında Vakıfların Rolü Semineri (5-6 Aralık 1994: Ankara)**, Ankara: 1995, s. 41-42. İslam Ansiklopedisi’nde vakfiye maddesinde zürri, evlatlık ve ehli vakıfların aynı vakfın eş anlamlısı olduğunu belirtilerek eksik bilgi verilmektedir. Bu tip vakıflar yukarıda da belirtildiği üzere hukukî açıdan farklı vakıflardır. Bakınız. Hacı Mehmet Günay, “Vakıf”, **DİA**, C. 42, İstanbul: 2012, s. 478.

¹⁸¹ Kazıcı, s. 134-135.

yapılırsa bu bir *teberrudur*.¹⁸² Eşya üzerinde mali bir hakkı başkasına devretmeye “*temlik*” denir. Temlik bir bedel karşılığında yani ivazlı olursa “*muâvaza*” ivazsız diğer bir deyişle bedelsiz olursa buna “*teberru*” denilir.¹⁸³ Kanuni Sultan Süleyman kızı Mihrimah Sultan’a verdiği mîrî topraklar üzerinde faydalanması temlik kapsamındadır. Ayrıca *ivazsız* yani bedelsiz olduğu için *teberru* da denebilir.

Temlik mülk olarak vermek demektir. *Temlikname* diğer bir adı *mülkname*dir. Temlikname diplomatik açıdan değerlendirildiğinde bir berat ve hüccet gibi değerlendirilir. Padişahların temlik ettiği yerlerin vakfa dönüştürülmesi şeran ve hukuken ihtilaf konusu olmuş ve Tanzimat Dönemi’nde bazı şartlara bağlanmıştır. 1858 Arazi Kanunnamesi’ne göre padişah şeri olarak mülkname ile temlik olunan mîrî arazi vakfedilebilirdi. Buna göre sahih olan ve olmayan temlik kavramı ve buna bağlı olarak da *tahsisat kabilinden vakıflar* ve *sahih vakıflar* diye ikiye ayrılmıştır. Bunları birbirinden ayıran temel faktör padişah tarafından verilen bir temlikname var olup olmamasıdır.¹⁸⁴ Bu açıdan bakıldığında Mihrimah Sultan Vakıfları’nın temlikleri bizzat babası Sultan Süleyman tarafından verildiğine göre Tanzimat sonrası dönemde *sahih vakıf* olarak sınıflandırılmalıdırlar.¹⁸⁵

16. Asırdan beri ziraat arazisinin şer’an vakfı hakkında şüpheler bulunmaktadır. İşin temelinde yalnız özel mülk vakfedilebilirdi. Ziraat arazisi özel mülk olmayıp devlete ait olduğundan vakfa uygun görülmezdi. Ancak padişah iradesi ile özel mülke çevrilerek vakfa dönüştürülen araziler vardır. Fatih Sultan Mehmet bir verginin gelirini bir vakfa tahsis etmiştir.¹⁸⁶ Kanuni Sultan Süleyman ise sadece bir vergi değil, tüm vergileriyle birlikte kızı Mihrimah Sultan’a ileride vakıf yapılacak topraklar bahşetmiştir. Vakıflar malın mülkiyeti itibari ile sahih ve gayri sahih kısımlarına ayrılır. Vakfın akarı mülk arazi ise vakfa sahih vakıf denir. Vakıf denilince akla gelen budur. Devlete ait arazinin yani mîrî mülkün mülkiyeti devlete ait olmak şartıyla vakfın yararına verilmesidir. Bu tip vakıflara gayrisahih vakıf, irsadi vakıf veya tahsisat

¹⁸² Berki, s. 86.

¹⁸³ Bilal Ayırkan, “Temlik”, *DİA*, C. 40, İstanbul: 2001, s. 428-429.

¹⁸⁴ Mehmet İpşirli, “Temlikname”, *DİA*, C. 40, İstanbul: 2001, s. 430-431.

¹⁸⁵ Mihrimah Sultan Vakıfları hakkında eklenmesi gereken bir diğer yorum ise şudur: Mihrimah Sultan Vakfı, Fatih Sultan Mehmet döneminde olsa idi, *gayri sahih vakıf* kabul edilirdi. Bu örnek zamanla vakıf hukukunun nasıl değiştiğini göstermektedir.

¹⁸⁶ Furuzan, s. 21-29.

kabilinden vakıf denir. Buna göre kuru mülkiyeti devlete kalan mîrî arazi eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik hizmetlerinin finansmanı için tahsis edilmektedir. Bu konuda zamanın müellifi Koçi Bey bile mîrî toprağın vakıf toprağına dönüşmesine karşı çıkanlar arasında olmuştur. Bu açıdan bakılınca Mihrimah Sultan'ın vakıflarının akarları mîrî arazi olduğundan gayri sahih arazi olarak sınıflanabilir. Ancak bu sınıflamada 1858 Arazi Kanunnamesi ile değişmiştir. Çünkü sahih olup olmama padişahın iznine göre belirlenmiştir. Mihrimah Sultan vakıf akarları padişah izni ile kurulduğu için 1858 yılından sonra sahih vakıf olarak sınıflanabilir. Rüstem Paşa'nın vakıf akarları çoğunlukla paşanın geliri ile mülk edindiği yerler olduğu için ve padişah izni ile kurulduğu için sahih vakıftır. Ayşe Sultan'ın vakıf akarları kendisine kalan miraslardan olduğundan mülkün vakfidir. Padişah izinlidir. Sahih vakıftır.

Vakıflardan yararlanma açısından ise vakıflar ise “*aynî*” ile yararlanan ve “*aynî*” ile yararlanılmayan vakıflar olarak ikiye ayrılır. Aynî ile faydalanılan vakıflara hukukta “*müessesat-ı hayrîye, hayrât ve meberrât*” ismi verilir. Aynî ile yararlanan vakıflar ise herkesin yararlandığı cami, çeşme gibi vakıflardır. Sadece fakirlerin yararlandığı imaret, dulhane gibi vakıflardır.¹⁸⁷ Cağalzâde Vakıfları hem aynî hem de aynî olmayan, hem herkesin kullandığı hem de sadece fakirlerin yararlandığı vakıf çeşitlerini içerir.

Osmanlı vakfiyelerinde saray, yalı, menzil (konak) ve küçük evler (oda ve hane) adlarını taşıyan dört tip mesken türü ile karşılaşılmalıdır. 18. yüzyılda vakfedilmiş binaların hemen hemen %70'ini menziller teşkil etmektedir. 18. yüzyılda vakıfların toplam %30'u dükkan, anbar gibi ticâret mahalleri ile imalathane, hamam vb. gibi sinaî işletmeler oluşur.¹⁸⁸

Vakıf akarları bağ, bahçe, maden ocağı ve arazi ise bu gayrimenkullere “*müstegallât*” denir. Vakıf akarları ev, çarşı gibi çatılı üstü kapalı ise bunlara “*müsakkafât*” denilir. Vakıf akarları işletme usulü açısından icâre-i vâhideli, icâreteynli, mukâtaalı, icâre-i vâhide-i kadimeli şeklinde dörde ayrılır. Bunların bir

¹⁸⁷ Günay, s. 478.

¹⁸⁸ Bahaeddin Yediyıldız, “XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı XVIII, Ankara: 1985, s. 9-11.

kısımında da zamanla gedik¹⁸⁹, hulûv¹⁹⁰, örf-i belde ve sükna¹⁹¹ gibi aynî nitelikli tasarruf hakları oluşmuştur. Vakfedilen mal kamu malı sayılır ve artık satılamaz, hibe edilemez, hiçbir şekilde temellük edilemez, Vakıf malların işletilmesi vakıf şartlarına göre rayiç bedellerle yapılır. Fakihler yani İslâm hukukçuları vakfın bakım ve onarımı için belirli kayıt ve şartlar çerçevesinde vakfın borçlanmasına izin vermişlerdir. Vakıf idare etme yetkisine *velâyet* (vilâyet) denilmektedir. Bu yetkiye *tevlîyet* adı da verilir. Osmanlı hukukunda çoğunlukla tevlîyet kelimesi kullanılmıştır. Vakıfların tevlîyetinde baş sorumlu devlet başkanıdır. Devlet başkanı tevlîyet yetkisini kadılar aracılığıyla gözetim ve denetim yaptırarak kullanır. Vakfın vakıf şartlarına göre işletilmesi için tayin edilen kişiye “*mütevelli* veya *nazır*” denilir.¹⁹²

2.5. Mihrimah Sultan, Rüstem Paşa ve Hacı Ayşe Sultan Vakfiyeleri

Vakfiye diğer adıyla vakıfnâme, vakfedilen malın hangi hayır işlerinde kullanılacağı, nasıl yönetileceğini gösteren senettir. İlk vakıflar sözlü kurulmuştur. Zamanla görülen aksaklıklar vakfiyelerin yazılı hale gelmesine ve vakfiyelerin yazılmasına yol açmıştır. Vakfiyelerde vakfın yönetimi, harcamaların nereye yapılacağı, vakfın gelir kaynakları, vakıftan kimin faydalanacağı gibi vâkıfın bütün şartları yazılı haldedir. Vakfiyeler üç çeşit olarak günümüze ulaşmıştır. Bunlar orijinal vakfiyeler, vakıf kitabeleri ve vakfiye suretleridir. Vakfiye Suretleri zamanla eskiyip yıpranan vakfiyeler sebebi ile oluşturmuştur. Vakfiye suretlerine “*sevâd*” da denir. *Sevad*ların sahteciliği açık olması sebebi ile dikkatli kullanılması gerekir.¹⁹³ Vakıf suretleri, tapu tahrir defterleri ve şeriye sicilleri vakfiye suretleri kaydedilmiştir. Bu suretler rulo ve kitap şeklindedir. 16.yüzyıla kadar vakfiyeler rulo halinde iken sonraki devirde kitap şeklinde vakfiyeler yazılmıştır. 16. yüzyıldan itibaren kitap şeklindeki vakfiyeler tezhiplerle süslüdür.

¹⁸⁹ Gedik: Bir çeşit girdardır. Vakıf arazileri üzerindeki ağaç ve bina gibi yapılara hukuk dilinde girdar denilir. Buna halk arasında gedik denir. Bir akarda esnafın işini yapabilmesi için içinde sabit olan alet edavata gedik denir. Akar ile birlikte kiralanır. Bkz. Öztürk, s. 85.

¹⁹⁰ Hulûv: Akarın rakabesi üzerinde sürekli kullanılan mücerret bir menfaattir [Bir vakıf dükkânını kiralayan birinin kirâ devresi sonunda tekrar kiralama iddiasında bulunamaması gibi]. Muttasıl gediği de hulûv kapsamındadır. Bkz. Öztürk, s. 85.

¹⁹¹ Sükna: Gedikler iki çeşittir. Akara bağlı olan ondan ayrılamayan muttasıl gedik; akardan ayrılabilen munfasıl veya havaî gedik. Muttasıl gediğe örfi hukukta sükna denilmektedir. Bkz. Öztürk, s. 85.

¹⁹² Günay, s. 478.

¹⁹³ Osman Gazi Özgüdenli, “Vakfiye”, *DİA*, C. 42, İstanbul: 2012, s. 465-467.

Türklere ait bilinen ilk vakfiye örneğini Karahanlı Hükümdarı İbrahim Tamgaç Han 1066 yılında hazırlamıştır. O tarihten itibaren Türk devletlerinde tarafından çok sayıda vakfiye yazılmıştır. Selçuklulara ait 80 tane tespit edilen vakfiye bulunmaktadır. En fazla vakfiye ise Osmanlı devrine aittir. Osmanlı devrine ait 27.000'i aşkın vakfiye ve zeyli Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün arşivinde bulunmaktadır. 1324'de Orhan Gazi'ye ait Farsça vakfiye dışındakiler Arapça ve Türkçe olarak yazılmıştır. 16. yüzyıl başlarına kadar Arapça yazılan vakfiyeler, 16 ve 18. yüzyıllar arasında Arapça ve Türkçe ve 18. yüzyıldan sonra çoğunlukla Türkçe olarak yazılmıştır. Hukukî işlemlerde kolaylık sağlanması için eski sultanların vakfiyeleri Arapça'dan Türkçe'ye çevrilmiştir. Bu amaçla Kanuni Sultan Süleyman Hazine-i Âmire muhafaza edilen Arapça vakfiyelerin Türkçe'ye çevrilmesi için hüküm vermiştir.¹⁹⁴ Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde 24.853 Osmanlıca vakfiye bulunmaktadır. Ayrıca 1945 Arapça vakfiyeden 1502'si Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bu vakfiyelerin 443'ü Türkiye sınırları dışında kalan vakıflar olduğu için henüz Türkçe'ye tercüme edilmemiştir. Osmanlıca ve Arapça toplam 26.798 vakfiye bulunmaktadır.¹⁹⁵ Yukarıdaki bilgiler ışığında bahsedilen Mihrimah Sultan Vakfiyesi Türkçe ve Arapça dillerinde ve kitap şeklinde hazırlandığını söyleyebiliriz. Rüstem Paşa'nın ve Ayşe Sultan'ın vakfiyeleri kitap şeklinde Türkçe yazılmıştır.

Vakfiyeler genelde şu bölümlerden oluşmaktadır. 1. Tescil tevkiî veya tasdik ibaresi 2. Âyet ve hadisleri içeren dinî bölüm 3. Vakfın kurucusuyla ilgili kişisel bilgiler; adı, mesleği vb. 4. Vakfedilen mal ve mülk yani mevkuf hakkında bilgi 5. Vakıf Şartları 6. Mütevellinin özellikleri 7. Vakıftan rûcû ve mürâfaa ilgili hakimin kararı 8. Beddua bölümü 9. Hicrî tarihin Arapça yazıyla yazıldığı tarih bölümü 10. Şahitlerin hakkında bilgi verilen Şuhudu'l-hal bölümüdür.¹⁹⁶ Vakfiyeler toplumu oluşturan halk tabakalarını, yaşamlarını ve zihniyetlerini kavramamıza imkan sağlayan

¹⁹⁴ Hasan Yüksel, vakfiye sayısının 27.000'den fazla olduğunu söylemektedir. Bkz. Hasan Yüksel, "Vakfiye", **DİA**, C. 42, İstanbul: 2012, s. 467-469; Bahaeddin Yediyıldız ise vakfiye sayısının 26.300 olduğunu bildirmektedir. Bkz. Bahaeddin Yediyıldız, **XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003, s. 6; Niyazi Bayraktaroğlu (1970) ve İbrahim Ateş (1984) ise Vakıflar Genel Müdürlüğü'ndeki vakfiye sayısını 26.798 olarak tespit etmişlerdir. Çeşitli araştırmacılar tarafından verilen vakfiye sayıları arasındaki zikredilen farklar, zaman içinde artan tarih araştırmaları ile bulunan yeni belgelerin toplam sayıyı arttırmış olmasından kaynaklanabilir. Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti devrinde kurulan yeni vakıflara ait olan vakfiyelerin eklenmiş olması da bu sayıyı arttırmış olabilir.

¹⁹⁵ Niyazi Bayraktaroğlu, "Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivçi", **Vakıflar Bülteni I**, İstanbul: 1970, s. 94-99.

¹⁹⁶ Yüksel, s. 469; Yediyıldız, vakfiyelerin kapsamını yedi bölümde incelemiştir. Bkz. Yediyıldız, **Müessese-Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumunu ve Vakıf Müessesesi**, s. 24.

vesikalardır. Vakfiyelerden anlaşıldığına göre vakıflar iyi bir gelecek hazırlama, bu dünyada ve öbür dünyada refah ve mutluluk, malları artırma ve onları dokunulmaz ve ebedi kılma, manevî ve sosyal hiyerarşide üst düzeye ulaşma, adlarını ölümsüz kılma, kıyamete hazırlık ve cehennem ateşinden kurtulma düşüncesiyle kurulmuştur.¹⁹⁷

Vakıf incelemelerinde kullanılacak kaynaklar başta vakfiyeler olmak üzere vakıflarla ilgili diğer belgeler Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunmaktadır. Vakıf incelemeleri üç ana kategoride yapılabilir. Birincisi belli bir zamana bağlı vakıfların incelenmesi, İkincisi belli bir mekandaki vakıfların incelenmesi ve son olarak bazı vakıfların derinlemesine incelenmesi¹⁹⁸ Bugün Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde 1'den 2238'e kadar sayılı olarak bulunan vakıf kütük defterleri ihtiva ettikleri belge ve bilgilere göre 23 çeşide ayrılmıştır. Birinci sırada 6234 adet vakfiye defteri bulunmaktadır. Diğer defterler esas, hazine, fihrist, ferman tafsil, ahkam, ilmuhaber, hurufat, ferman fihristi, nizamât, maaş, mühür tatbik, hüccet, şurû, hulasa, duâ-gû, intifa hakkı, köye devir, şart tebdili, tevzin, tercüme, tesis, merkezi sicil defterleridir.¹⁹⁹

Vakıflarla ilgili defterler bazı genel özelliklerine göre tasnif edildiğinde, fihrist, vakfiye ve benzerleri, vakıf idare ve hukuku, vakıf görev tevcih, vakıf sistemi ve ayrıca dosyalar ilgili defterler olarak yedi temel başlık ortaya çıkmaktadır.²⁰⁰ Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde bulunan 237.496 adet belgenin 26.798 tanesi vakfiye veya vakfiye zeylidir. Vakfiyelerin orijinalleri daha çok sülûs ile diğerleri nesih ve divani ile yazılmıştır. Hazine kayıtları siyakat ve fermanlar ise divani ile yazılmıştır.²⁰¹ Vakfiyeler yeri geldiğinde *delil* ve *hüccet* (kanıt ve belge) kabul edilir. Vakfiyelerden vakıf eserin

¹⁹⁷ Yediyıldız, s. 25-27.

¹⁹⁸ Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf İncelemelerinde Metod Araştırmaları", **II. Vakıf Haftası 3-9 Aralık 1984 (Konuşmalar ve Tebliğler)**, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1985, s. 16-18.

¹⁹⁹ Vakıf defterleri hakkında ayrıntılı bilgi için şu makaleye bakılması tavsiye edilir. Bkz. İbrahim Ateş, "Vakıf Belgeler Arşivi'nin Dünü Bugünü", **II. Vakıf Haftası 3-9 Aralık 1984**, Ankara: 1985, s. 26-31; Vakıf arşivinde 2150 vakıf kütük defterinden bahsedilmektedir. İbrahim Ateş ise 2238 adet vakıf kütük defteri olduğunu belirtmektedir. Arada 88 vakıf kütük defteri fazlalık vardır. Ancak bunun bir yanlışlıktan ziyade iki makale yazılmasının arasında geçen 14 yılda yapılan araştırmalar ile Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne katılan yeni vakıf kütük defterleri ile artmış olduğunu düşünmekteyiz. Bkz. Niyazi Bayraktaroğlu. "Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivci", **Vakıflar Bülteni I**, İstanbul: 1970, 94-99.

²⁰⁰ Vakıf defterleri hakkında daha fazla bilgi için bakılması tavsiye edilir. Bkz. Mustafa Alkan, "Türk Tarihi Araştırmaları Açısından Vakıf Kayıtları Arşivi", **Vakıflar Dergisi**, Sayı XXX, Ankara: 2007, s. 3-34.

²⁰¹ Ateş, s. 30-31.

hangi devre ait olduğu ve mimarisinden devrin sanat ve biliminin gelişimi, tarihi şahıslar ve aileler, vakfiyede geçen şehir, kasaba ve köylerin eski adları, ayrıca vakfiye yazılış üslubu hakkında bilgi elde edilir.²⁰² Vakıflarla ilgili birinci eden kaynak olarak mimarî kayıtları da saymak gerekir. Özellikle vakıflara ait cami medrese gibi çatılı hayratın keşif, inşa ve tamiratı ile keşif defteri, inşaat defteri, tamirat defteri, malzeme-i inşaiyye defteri, mesarif-i ebniyye defteri gibi defterler gibi arşiv kaynaklarından ilginç ve değerli bilgiler ortaya çıkabilir.²⁰³ Ancak bu defterlerin uzun ve ciddi bir mesai isteyen çalışmalar ile araştırılması gerekmektedir.

Vakıf araştırmalarında bilgisayarın ortama girmesi ile vakıflarla ilgili çok fazla verinin işlenebilmesi olanağı ortaya çıkmıştır. Daha geniş alandaki bilgileri işleyebilme yapabilme olasılığı ortaya çıkmıştır. Bilgisayarı iktisat tarihi çalışmalarında kullanma üç aşamada olmaktadır. Bu aşamalar veri işleme, programlama ve yorumlamadır. Bilgisayar ncesi dönemde soru sorularak kaynaklara bakılırken; şimdi veri toplanarak bunların teknolojik imkanlarla tahlil edilmesi ve soru sorulması gibi bir yöntem kullanılmaya başlanmıştır.²⁰⁴

Vakfiyeler zerine yapılan araştırmalar yalnızca vakıfları aydınlatmaz aynı zamanda, iktisadî tarih, şehir tarihi, sosyal tarih, iskan tarihi, idari tarih, mali tarih, dinî tarih ve tarihi topoğrafya hakkında çok değerli bilgiler sunar.²⁰⁵ Vakfiyelerden çok çeşitli bilgiler öğrenilebilir: Vakfın amacı, vakfın gelir kaynakları, gelirlerinin nereye harcanacağı, gelirleri harcama şartları, hangi kadroların tesis edildiği, bu kadrolarda kaç kişi istihdam edildiği, çalışanların maaşları, vakfın idaresi ve denetimi ilgili koşullar öğrenilebilir. Vakfın gelir kaynakları arasında bulunan bağ, bahçe, çiftlik, köy ve mezra, hane, oda, dkkán, mahzen, ambar, han, hamam değerimen, boyahane, kiremithane, sabunhane gibi imalathaneler hakkında bilgi edinilebilir. Bir bölgenin sosyo-ekonomik yaşamına ait önemli ipuçları yakalanabilir. İmaret mutfağı ve mutfakta tüketilen temel tüketim malları hakkında bilgi edinilebilir. Ancak zamanla artan kadrolar, maaşlar,

²⁰² Ali Himmet Berki, “Vakıfların Hukuk ve Tarih Bakımından Kıymeti”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı: VI, İstanbul: 1965, s. 5-7.

²⁰³ Muzaffer Erdoğan, “Osmanlı Mimarisi Tarihinin Otantik Yazma Kaynakları”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı VI, İstanbul: 1965, s. 111-136.

²⁰⁴ Ramazan Acun, “Bilgisayar ve Vakıf Araştırmaları”, **Vakıflar Dergisi**, C. 20, Ankara: 1988, s. 365-377.

²⁰⁵ Fuad Köprülü, “Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı I, Ankara: 1938, s. 5.

malzeme fiyatları hakkında vakfiyeler pek fazla bilgi vermez. Vakfiyeler yazıldığı dönem için geçerli olan cari bilgiler verir. Ancak bu bilgiler statiktir. Zamanla oluşan değişimi göstermez. Değişimi göstermenin yolu vakıf muhasebe defterlerinin incelenmesidir.²⁰⁶

Vakfiyeler incelendiğinde vakıfların çok çeşitli hizmetler için kuruldukları görülmektedir. Eğitim-öğretim, kültür ve yapım-bakım işleri, dinî hizmetler, sağlık hizmetleri, hayrî ve sosyal yardım hizmetleri, güvenlik işleri, ulaşım ve temizlik işleri, ekonomik fayda sağlayan hizmetler, şehircilik hizmetleri vakıflar yoluyla yapılmaktadır. Hizmetler sınıflandırıldığında üç başlıkta toplanmaktadır. Birincisi binalar ve tesisler içerisinde verilen Kuran-ı Kerim veya mevlit okunması gibi hizmetler, ikincisi herhangi bir bina olmadan yapılan hayır ve şart hizmetleri, üçüncüsü ise vakıf görevlilerine yapılan hizmetlerdir.²⁰⁷

Vakfiyeler kadılar huzurunda şahitler ile mühürlenir. Kağıt ve parşömen üzerine kağıt ve tomar şeklinde yazılır; bazen de özet halinde yapılan bina duvarına/vakıf binasının duvarına kazınırdı. Bütün vakfiyeler İstanbul'da Maliye'nin üç bürosundan birine veya vilayetlerde Maliye şubelerine tescil ettirildi. Vakfiyelerde vakıf gelirlerini kötüye kullananlar için bir beddua bölümü de bulunurdu.²⁰⁸

2.5.1. Mihrimah Sultan Vakfiyesi

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde 635 numaralı defterde Mihrimah Sultan Vakfına ait 6 vakfiye bulunmaktadır. Bunlar içerisinde 12. sıra numaralı vakfiye Arapçadır. Tercümesi yine Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde 2148 numaralı defterin 15. sırasında 234.-252. sayfaları bulunmaktadır. Bunlar dışında bir de aşağıda sıraladığın 6 vakfiye arasında 28 numaralı vakfiye yok. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde

²⁰⁶ Orbay, s. 27-41.

²⁰⁷ İbrahim Ateş, "Hayrî ve Sosyal Hizmetler Açısından Vakıflar", **Vakıflar Dergisi**, Sayı XV, 1985, s. 55-56.

²⁰⁸ Furuzan, s. 27-28.

28 numaralı vakfiyelerdeki karyelerin sınırlarını belirten *hudutnâme*²⁰⁹ bulunmaktadır.²¹⁰ Söz konusu altı vakfiye şunlardır:

- 1) 635 nolu defter 1.-32. sayfaları arasında 1. sıra numaralı vakfiye
- 2) 635 nolu defter 62.-78. sayfaları arasında 8. sıra numaralı vakfiye
- 3) 635 nolu defter 78.-82. sayfaları arasında 9. sıra numaralı vakfiye
- 4) 635 nolu defter 82.-83. sayfaları arasında 10. sıra numaralı vakfiye
- 5) 635 nolu defter 83-91. sayfaları arasında 11. sıra numaralı vakfiye
- 6) 635 nolu defter 97-125. sayfaları arasında 12. sıra numaralı vakfiye

2.5.2. Rüstem Paşa Vakfiyesi

Rüstem Paşa evkâfı ile ilgili kayıtlar eşi Mihrimah Sultan ve kızı Ayşe Sultan kayıtları ile beraber tutulmuştur. 17. yüzyıl başlarında hayatta kalan tek evlatları Hacı Ayşe Sultan'ın vefatından sonra vakıfların kayıtları tamamen birleştirilmiş olmalıdır. Rüstem Paşa soyundan gelenler arşiv kayıtlarında Ciğalazâde, Cağalzâde, Cağalazâde diye anılmışlardır.²¹¹ Rüstem Paşa soyundan gelenler Ciğalazâde lakabı ile anılmışlardır. Bundan dolayı Rüstem Paşa evkâfı Cağalzâde Evkâfı olarak anılmıştır.²¹² Aşağıda verilen vakfiyelerden İlk altı sırada verilenler Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde

²⁰⁹ Hududname: Memleket sınırını tayin eden belgedir. Harp sonucu hazırlanan harita ve rapora da bu ad verilir. Memleket dahilindeki bir çiftlik ve arazinin sınırlarını göstermek üzere yapılan vesikalara da hududname denir. Bkz. Pakalın, C. I, s. 852.

²¹⁰ F. Cangüzel Zülfikar, "Mihrimah Sultan'ın Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde Bulunan Vakfiyelerinin Değerlendirilmesi", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1989, s. 4-12.

²¹¹ **Ceğale** adı mezar taşlarında **Ciğale**, **Cağali**, **Cağal** veya **Cegale** olarak yazılmıştır. Mihrimah külliyesinin yöneticileri soylarının geldiği Sadrazam Damat Rüstem Paşa ile Ceğalezâde Sinan Paşa'yı yahut Rüstem Paşa'nın kardeşi olan Üsküdar'da Mihrimah Sultan Camisi'ndeki türbede gömülü olan kaptan-ı derya Sinan Paşa'yı birbirine karıştırdıklarını iddaa etmektedir. Bu bilgisizlik mezar taşlarına dahi yansımıştır. Ceğalazâde Rüstem Paşa diye biri yoktur. Ceğalazâde Sinan Paşa vardır. Mesine veya Cenevrelî'dir. Babası Piyale Paşa tarafından esir edilmiştir. Asıl adı **Cipion**, soyadı **Cigale**'dir. Bu Sinan Paşa İstanbul'da **Cağaloğlu** semtine adını vermiştir. Bu semtte bir sarayı vardır. Rüstem Paşa aslen Bosnalıdır. Bu iki aile arasındaki asırlık yanlış düzeltilmelidir. Bkz. İbrahim Hakkı Konyalı, s. 229; Rüstem Paşa, Kanuni Sultan Süleyman'ın damadıdır. Kızı Ayşe Hanım Sultan soyundan gelenlere **Mihrimah Sultanzâdeler** denir. Bu sülale Ceğalezâde Sinan Paşa sülalesi ile birleşmiştir. Evlilik yoluyla iki sülalenin birleşmesi ve tek bir sülale olarak anılması olmayacak bir olasılık değildir. Bu durum soy çalışmalarında şecere hazırlanırken dikkat edilmesi gereken hususlardandır. Mehmed Süreyya Bey, s. 111, 982; Ayrıca Arşiv'de görevli bulunan ve bir seneye yakın sıyakat dersi aldığım Sinan Satar hocam Cağal adının "**çakaldan**" bozulma bir isim olabileceğini belirtti. Özellikle Rüstem Paşa gibi Osmanlı tarihinin eleştiri oklarını üzerine çeken bir sadrazamına karşı halk, bu ismi hızla benimseyerek kolaylıkla kullanmış olabilir.

²¹² Hacı Ahmet Arslantürk, "Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Rüstem Paşa", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul: 2011, s. 57.

bulunmaktadır. 7. sırada verilen vakfiye ise Türk İslam Eserleri Müzesi (TIEM)'nde bulunmaktadır.²¹³

- 1) 635/2 nolu defter 137-145. sayfaları arasında 13. sıra numaralı vakfiye
- 2) 635/2 nolu defter 145-149. sayfaları arasında 14. sıra numaralı vakfiye
- 3) 635/2 nolu defter 149-151. sayfaları arasında 15. sıra numaralı vakfiye
- 4) 635/2 nolu defter 151-153. sayfaları arasında 16. sıra numaralı vakfiye
- 5) 635/2 nolu defter 153-167. sayfaları arasında 17. sıra numaralı vakfiye
- 6) 582/1 nolu defter 287. sayfaları arasında 197. sıra numaralı vakfiye
- 7) 648 nolu defter 145. sayfaları arasında 60. sıra numara ile kayıtlı vakfiye
- 8) 953 (1546) tarihli defterdeki vakfiye

2.5.3. Ayşe Sultan Vakfiyesi

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde 635 numaralı defterde Ayşe Sultan adına kayıtlı aşağıda sayılan 6 vakfiye bulunmaktadır.

- 1) 635 nolu defter 33.-49. sayfaları arasında 1. sıra numaralı vakfiye
- 2) 635 nolu defter 49.-58. sayfaları arasında 2. sıra numaralı vakfiye
- 3) 635 nolu defter 58.-59. sayfaları arasında 3. sıra numaralı vakfiye
- 4) 635 nolu defter 59.-60. sayfaları arasında 4. sıra numaralı vakfiye
- 5) 635 nolu defter 60.-61. sayfaları arasında 5. sıra numaralı vakfiye
- 6) 635 nolu defter 61. sayfaları arasında 6. sıra numaralı vakfiye

2.6. Vâkıfların Özellikleri

2.6.1. Mihrimah Sultan

Mihrimah Sultan'ın annesi Hürrem Sultan'dır. Hürrem Sultan, 1506 yılında Ukrayna'nın bugün Polonya toprakları içinde kalan Rutenya'da doğmuştur. Her zaman şen ve güler yüzlü olmasından dolayı Hürrem adı verilmiştir.²¹⁴ Bir rahibin kızıdır.

²¹³ Arslantürk, s. 57-64.

²¹⁴ İbrahim Pazan, **Padişah Anneleri**, İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı, 2007, s. 62-70.

Gerçek adı Alexandra Lisowska'dır. Batılı kaynaklarda Rossa, Roza, Rosanna, Rvziae, Roxelane denilirken, Osmanlı kaynaklarında Haseki Sultan olarak geçer.²¹⁵ Roxelana ne "Rusyalı" ne de "kızıl" anlamlarına gelmektedir²¹⁶ Aslında kendisine Rutenyalı bakire anlamına gelen Lehçe bir kelimeden dolayı Roxelana denmiştir.²¹⁷ Kanuni biricik kızını çok sever ve her istediğini yapardı. Hürrem Sultan kocasının bu hassas noktasını iyi değerlendirirdi. Kanuni'den istediğini yaptırmak için ara sıra kızının ismini kullanırdı. Yazdığı mektuplarda Mihrimah'ın adını anarak dileklerini sunmuştur.²¹⁸ Hürrem Sultan Topkapı Sarayı'ndaki etkisi kızı ile katlanarak artmıştır. Mesela Hürrem Sultan'ın devlet işlerine karıştığı 1551'de Mihrimah'ın eşi Rüstem Paşa'nın kardeşi Sinan Paşa'ya donanmayı emanet etmesi bunun en üst göstergesidir. Bu etkilerden biri Rüstem'in idamının engellenmesi ve tekrar ikinci kez veziriazamlığa atanmasıdır. Kanuni Sultan Süleyman'a en garazkar olanlar bile onun Hürrem'e aşırı düşkünlüğü dışında fazla olumsuz bir şey söyleyemezler.²¹⁹ Bu bağımlılık en çok Hürrem ve oğullarına, kızı Mihrimah ve damadı Rüstem Paşa'ya ve hatta damadın kardeşi Sinan Paşa'ya yaramıştır.

Mihrimah Sultan'ın Mustafa, Mehmet, Selim, Bayezıd, Cihangir adında beş erkek kardeşinden Mustafa hariç ana bir kardeşidir. Erkek kardeşleri dışında iki kız kardeşi bulunmaktadır. Biri Müezzinzâde Ali Paşa ile evlenmiştir. Diğeri ise Yahya Efendi'nin manevi evlâdı olarak Yahya Efendi Türbesi'nde Raziye Sultan ismi ile yatmaktadır. Bu kız kardeşler Hürrem Sultan'dan değildirler. Siyasi olarak fazla aktif rol oynamadıklarından haklarında fazla bilgi yoktur.²²⁰

Farsça güneş ve ay anlamına gelen Mihrumah kelimesini Tarihçi Peçevi Mihrumah; Zuhuri Danışman Mihrmah, Hammer Mihrimah, Necdet Sakaoğlu Mihrumâh, vakfiyeler ve yazılış kolaylığı sebebi ile diğer kaynaklar Mihrimah olarak

²¹⁵ Cahit Baltacı. "Hürrem Sultan", **DİA**, İstanbul: 1998, s. 498-500.

²¹⁶ Andre Clot, **Muhteşem Süleyman Osmanlı Altın Çağı**, Turhan Ilgaz (çev.), İstanbul: Epsilon Yayıncılık, 2005, s. 66-69.

²¹⁷ Peirce, s. 80.

²¹⁸ Nejat R Uçtum, **Hürrem ve Mihrumah Sultanların Polanya Kralı II. Zigmund'a Yazdıkları Mektuplar**, Belleten, C. XLIV, Sayı 176, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1980, s. 705.

²¹⁹ Feridun Emecen, "Süleyman I", **DİA**, C. 38. İstanbul: 2010. s. 62-74.

²²⁰ Çağatay Uluçay. **Padişahların Kadınları ve Kızları**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1980, s. 34-39.

kullanmışlardır. Bu çalışmada Mihrimah yazılışı kabul edilmiştir.²²¹ Osmanlı kadınlarında ilk sultan unvanını kullanan Mihrimah'ın babaannesi Hafsa Sultan'dır. Daha önce “*hatun*” unvanı kullanılırdı. Mihrimah ise sultan unvanını isminden sonra kullanırdı. Sultan unvanını tek başına geldiğinde padişahın kız çocukları kastedilirdi. Sultan unvanını sadece kadınlar kullanmaz. Sultan Selim örneğinde olduğu gibi erkekler de ismin önünde kullanırlardı. Sultanların kız çocuklarına ise “*Hanım Sultan*” denirdi.²²²

Mihrimah Sultan'ın tam olarak kaç yılında doğduğu bilinmese de babası Kanuni Sultan Süleyman'ın tahta çıkışının ilk yılları olan h. 928/1522 yılında dünyaya geldiği kabul edilmektedir. Dünyaya gelişi günde 5 defa 3 kez top atışı ile halka ilan edildi. Erkek olsaydı 5 kez top atışı yapılacaktı. Valide Sultan olan Hafsa Sultan ve Veziriazam olan Pargalı İbrahim Paşa'nın gönderdiği beşik, yorgan ve örtü ile beşik alayı ile eski saraydan yeni saraya getirilerek babasına takdim edildi. Padişah cariyelerinden biri doğum yaptığında statüsü değişirdi. Kadınlar arasında derecesi yükselirdi. Ayrıca İslam hukukuna göre cariyeye sahibinden çocuk sahibi olursa özgürlük belgesini alırdı. Hürrem Sultan bu hukukî hakkı kullanarak ilk çocuğu Mehmet ile birlikte beş yılda biri kız beş çocuk doğurmuştu. Onun doğurganlığı Türk tarihçilerin pek anlatmadığı Avrupalı tarihçilerin not düştüğü bir nikahın gerçekleşmesine vesile olmuştur.²²³ Hürrem Sultan'ın padişah ile nikahı halka duyurulmuştur. Osmanlı hanedanlığı ilk kez bir cariyeye sultan eşi haline gelmektedir. Halkın bundan hoşnut kalmadığı Hürrem Sultan'a karşı bir nefret oluştuğu Venedikli bir kaynakta belirtilmiştir.²²⁴

²²¹ Can Alpgüvenç, **İki Hanım Sultan Hürrem ve Mihrimah**, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2011, s. 110; Necdet Sakaoğlu, **Bu Mülkün Kadın Sultanları, Vâlîde Sultanlar, Hâtunlar, Hasekiler, Kadın Efendiler, Sultan Efendiler**, 4. Basım, İstanbul, Oğlak Yayınları, 2008, s. 187.

²²² Ebru Eynalli, “Vakıfsever Bir Hanım Sultan Mihrimah”, **Restorasyon-Konservasyon-Arkeoloji ve Sanat Tarihi Yıllığı**, Mihrimah Sultan Cami Özel Sayı Sayı: 9, İstanbul: 2014, s. 8.

²²³ Hürrem ve Süleyman'ın düğünü hakkında zamanın kaynaklarından Busbecq Mektupları'nda ve Ceneviz Saint-George Bankası Kayıtları'nda bilgi verilmektedir. Bkz. Clot, s. 66-69; Emecen, s. 73; İngiliz Sir George Young 1530'da Hürrem Sultan'a düğün ve nikah dolayısıyla “*Haseki Sultan*” denildiğini söylemektedir. Mustafa Ali, *Künhü'l Ahbar* isimli kitabında “*taht-ı nikâh-ı padişahide*” (padişah nikahı altında) diyerek bu evlenmeye netlik kazandırmaktadır. Bkz. Sakaoğlu, s. 165 -166.

²²⁴ Venedikliler çıkarlarına yarayabilecek aile üyelerini saptamak için sultan ailesi kadınlarını takip ederlerdi. Navagero ve Trevisano adlı iki elçi raporlarında nikahı kaydetmişlerdir. Bkz. Emecen, s. 73; Peirce, s. 85.

Osmanlı saray geleneklerine uymayan bu nikah Hürrem'e cadılık güçleri atfedilerek açıklanmaya çalışılmıştır.²²⁵ Bu nikahtan sonra Hürrem Sultan'a Haseki Sultan denilmiştir. Cariye çocuk doğurunca hukuksal ve toplumsal olarak üst konuma ulaşır. *Ümm-i veled* yani çocuk anası olarak satılamaz ve efendisi ölünce özgür olurdu. Cariye çocukları özgür karısının çocukları ile eşit sayılırdı. Ayrıca Müslümanların köle edilmesi yasaktı.²²⁶ İslam hukukuna vakıf bir kadın, evlenirken yalnız bir eş alma şartını eşine koyabilirdi. Hatta Kırım Hanının Kızı Hafsa Sultan'ın Yavuz Sultan Selim ile bu şart ile evlendiğini de aynı zamanda yaşadığı için bildiğini düşünürsek²²⁷ Kanuni Sultan Süleyman'a tek eş şartı koymuş olabilir. Bildiğimiz kadarıyla daha sonra Kanuni Sultan Süleyman'ın Hürrem ile evli olduğu sürede başka bir eş ile evlenmemiştir. Mihrimah'ın babaannesi ve annesinden bahsedilmesinin sebebi nasıl akıllı ve dirayetli kadınlar tarafından yetiştirildiğinin daha iyi anlaşılması içindir.

Mihrimah Sultan akıllı, hukuk bilen, kendine güvenen bir annenin tek kızı olarak doğdu. Onun tedrisatından geçerek eğitim gördü. Bu eğitim sırasında süt ninesi olan daye kadın²²⁸, eğitim veren dadı ve diğer cariyelerden annesi yardım aldı. Beş altı yaşına gelince Kuran-ı Kerim eğitimi ile başlayan Türkçe, Arapça, Farsça, matematik, tarih, coğrafya, müzik, dikiş, nakış eğitimi ile devam eden dersler aldı. Aldığı kaliteli eğitimin izlerin gerek babası Kanuni Sultan Süleyman'a ve gerekse Lehistan Kralı Zigmund August'a yazdığı mektuplardaki²²⁹ dil ve diplomatik üslupta görülmektedir.²³⁰ Çocuk sultanların eğitimlerinde ve eğlendirilmesinde kullanılan ilginç bir yol da saraya Kafkas asıllı bebekli cariyeler alınmasıdır. Küçük hanım sultanlar bu

²²⁵ Leslie P. Peirce, **Harem-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümdarlık ve Kadınlar**, 6. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.

²²⁶ Peirce, s. 39.

²²⁷ Hafsa Sultan'ın Kırım Hanının kızı olduğuna veya Dulkadiroğlu ailesine mensup bulunduğuna dair bilginin doğru olmadığı söylenmektedir. Bkz. Emecen, **Süleyman I**, s. 62-74.

²²⁸ Dayeler, sultan ve şehzadelere süt verdikleri için el üstünde tutulurlardı. Çocukları sultan ve şehzadelerin sütkardeşi sayılırdı. Dadı ve dayeler dışında kimse sultanları kucağına alamaz ve sevemezdi. Sultanların eğitiminde ve yetiştirilmesinde büyük katkıları vardır. Bkz. Çağatay Uluçay, **Harem II**, 4. Basım, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001, s.139.

²²⁹ Bu mektuplar hanım sultanlara ait olan değerli taşlarla süslü hatem denilen yüzük mühürle mühürlenmiş olmalıdır. Bkz. Hülya Tezcan, **Osmanlı Sarayının Çocukları**, İstanbul: Aygaz Yayınevi, 2006, s. 40.

²³⁰ Hem Hürrem hem de Mihrimah Sultanlar Lehistan ile Osmanlı'nın arasının iyi olması için politika yürütmüşlerdir. Bunda en önemli etken Lehistan'a bağlı bir bölgeden esir edilen Hürrem Sultan'ın kendini bir Rus'tan ziyade Polonyalı saymış olmasıdır. Bkz. Uçtım, s. 697-715; Mihrimah Sultan bu mektupları yazdığı sırada yani 1548'de 26 yaşındadır. Mihrimah ve annesi Lehistan'da Türk modasının başlamasına ve Lehistan'daki atölyelerin Bursa ve İstanbul gibi önemli dokuma merkezleri ile iletişim kurarak Osmanlı tarzı aksesuarlar, giysiler, kumaşlar üretmesine vesile olmuşlardır. Alpgüvenç, s. 117.

minik bebekle ilgilenerek, ona annelik yaparak ve evcilik oynayarak yetişkinliğe hazırlanırlardı.²³¹

Padişahların damatlarını vezirler arasında seçme politikası II. Bayezid döneminde başlamıştır. I. Selim zamanında gelenek halini almıştı. Sultan Süleyman bu politika ile en güçlü devlet adamlarını hanedana bağlamak iyice yerleşti. Böylece evlilik damadın mevkisini artırırken sultan kızlarının da statüsü artırıyordu. Yabancı elçilerin padişah kızlarının evliliklerini yakından takip etmelerinin bir nedeni de bu olmalıdır.²³² Padişahlar, kızları evlenme çağına gelince damatları kendileri belirlemişlerdir. Damatlar siyaseten güçlü kişiler arasından seçilirdi. Damat adayı genelde Enderun mektebinden yetişen, evli, çocuklu ve yaşını başını almış kişilerdir. Padişah kızı ile evlenmek damadın hanedana girmesini sağlar ve siyasi otoritesini artırır. Padişah, vezir-i azama hattı hümayun yazarak damadın nişan takımlarını yollamasını isterdi. Uygun aday evli ise sultana hürmeten eşini boşaması adet olmuştur. Rüstem Paşa'nın da evlenirken yaşının geçkin olduğu hatta çocuğu olduğunu bilinmektedir. Ancak Mihrimah Sultan ile evlenmeden önce evli midir? Eşini boşamış mıdır? Bunlar yanıtları verilmesi gereken sorulardır. Ancak evli olması ve eşini boşamış olması gayet mümkündür.²³³

Padişah damatları sultanların üzerine başka kadın alamadıkları gibi odalık da kullanamazlardı.²³⁴ Mihrimah Sultan evlenme çağına geldiğinde babası tarafından Diyarbakır Beylerbeyi Rüstem Paşa ile evlendirilmek istendi. Ama çıkan bir dedikodu evliliği biraz yavaşlattı. Rüstem Paşa'nın rakipleri cüzamlı olduğu iddiasını ortaya atmışlardı. Padişah hassa hekimlerinden birisini göndererek durumu tetkik ettirilmiş. Hekim Rüstem Paşa'da bit bulunca durum değişmiş. Bitli birisinin cüzamlı olmayacağı bildirilmiştir. Böylece düğüne cevaz çıkmıştır.²³⁵ Bu tarihten itibaren Rüstem Paşa

²³¹ Mihrimah'ın o dönemin İslam inancı sebebi ile oyuncak bebeği yoktur. Oyuncak bebek yerine hanım sultanlara köle bebek satın alınmaktadır. Teamüle göre Mihrimah Sultan ve diğer hanım sultanlar evlendiklerinde çocuk iken bakmış oldukları söz konusu bebekleri nedime olarak yanlarında götürebilmektedirler. Eynallı, s. 6-22; Tezcan, s. 155.

²³² Peirce, s. 91-96.

²³³ Eynallı, s. 10.

²³⁴ Uluçay, s. 237.

²³⁵ Mustafa Kaçar, "Mihrimah Sultan", *DİA*, C. 30, İstanbul: 2005, s. 39-40

“*Kehle-i İkbâl*” (İkbal Biti) diye anıldı.²³⁶ Bunun üzerine şu beyit yazıldı. “*Olıcak bir kişinin bahtı kavi talihi yar Kehlesi dahi mahallinde anın işe yarar.*”²³⁷

Mihrimah Sultan’ın Rüstem Paşa ile düğünü Receb h.946/11-26 Kasım 1539’da Şehzade Beyazid ve Cihangir’in sünnet düğünleri ile birlikte olmuştur. Padişah kızlarının eşlerinin görevli olduğu yere gitmesi adet iken, Mihrimah’ın İstanbul’da ayrılmaması için damat Rüstem Paşa kubbe vezirliğine atanarak İstanbul’a getirilmiştir.²³⁸ Bu düğün sultan kadar hasekinin de işine geliyordu. Politik bir çimento işlevi gören düğünle sultan ve haseki kendine önemli bir yandaş bulan tek kişiler değillerdir. Ayrıca damadın ve sultan kızının statüsü de düğün ile artıyordu.²³⁹

Düğünden sonra Mihrimah Sultan bundan sonra annesi Hürrem Sultan ile birlikte eşinin ve kardeşi Beyazıt’ın yükselmesi ve Şehzade Mustafa’nın gözden düşmesi için çalıştı. Rüstem Paşa çabalar sonucunda h.951/1544’de veziriazam oldu. H.960/1553’te Şehzade Mustafa katledilince oluşan tepkiler ile Kanuni damadını veziriazamlıktan aldı. Mihrimah ve Hürrem Sultan’ın gayretleri ile idamlıktan kurtulan Rüstem Paşa iki yıl sonra h.962/1555’de tekrar veziriazam oldu. Bu iki yıllık dönemde veziriazam olan Kara Ahmed Paşa’nın Hürrem ve Mihrimah Sultan etkisi ile idam edilerek tekrar Rüstem’in veziriazam olması sağlanmıştır.²⁴⁰ Rüstem’in Mihrimah ile evlenmesi sadece kendisine değil, kardeşine de yaramıştır. Düğün sonraki dönemde Rüstem Paşa’nın kardeşi Sinan deniz kaptanı olarak atanmıştır.²⁴¹

Şehzade Mustafa’nın gözden düşmesi için Rüstem’in onun ağzından İran Şahı Tahmasb’a bir mektup yazarak “*padişah olması ile aralarında dostluk kurulacağını ve Şah’ın kızı Feride ile evlenmek istediğini*” bildirdi. Şahın cevâbî mektubunu ele geçiren Rüstem uygun bir zamanda mektupları sultana göstererek şehzadenin sonunu hazırlayacaktı. Şehzade Mustafa’nın saltanata giden yolda tek engelin Rüstem olduğu ve başı kesilirse işler kolaylaşır yolundaki ordu dedikoduları Rüstem’i korkutarak

²³⁶ Uluçay, s. 34-35.

²³⁷ Erhan Afyoncu, **Muhteşem Süleyman Kanuni Sultan Süleyman ve Hürrem Sultan**, İstanbul: Yeditepe Yayınevi 2011, s. 86.

²³⁸ Sakaoğlu, s. 188.

²³⁹ Peirce, s. 204-205.

²⁴⁰ Sakaoğlu, s. 187-191; Peçevi, s. 19.

²⁴¹ Afyoncu, s. 100.

şehzade aleyhine harekete geçmesini hızlandırmıştır.²⁴² 1553'te şehzadenin katli Rüstem'in azline yol açmıştır. Azledildikten sonra Üsküdar'daki konağında ikamet etti. Bu iki yılda otoritesinden bir şey kaybetmediği onu ziyaret etme ve hediyeler sunma gereği duyan Avusturya elçisi Busbecq tavrından anlaşılmaktadır.²⁴³

Kanuni Sultan Süleyman kız kardeşleri Hatice, Şah Sultan, Fatma'yı veziriazamları İbrahim²⁴⁴, Lütfi ve Kara Ahmed ile kızı Mihrimah Sultan'ı Rüstem Paşa ile torunları Hümaşah, İsmihan'ı ise Semiz Ali Paşa ve Sokullu Mehmed Paşa ile evlendirerek hanedanı güçlendirmeyi esas alan bir geleneği yaygınlaştırmıştır.²⁴⁵ Süleyman'ın dokuz sadrazamından sadece üçü damadı olmamıştır. Sultan kızları dul kalınca babasının sarayına geri dönerdi. Mihrimah ve halası Şah Sultan saraya dönerek tekrar evlenmemişlerdir.²⁴⁶ Bununla birlikte Bailo Danile Barbarigo, Mihrimah'ın kocasının halefi Semiz Ali Paşa'ya evlenme teklifinin paşa tarafından reddedildiğini belirtir. Şehzade Selim, Mihrimah Sultan'ın elindeki Rüstem Paşa Sarayı'nın kendi damadı Kaptan-ı derya Piyale Paşa'ya verilmesini istemiştir. Kanuni, oğlunu bu konuda terslemiş ablasını rahat bırakmasını istemiştir.²⁴⁷

Mihrimah Sultan hasta iken esir bir İspanyol hekim tarafından tedavi edilmiştir. Hekim Mihrimah Sultan'ın nabzını kontrol edebilmek için Rüstem Paşa'yı güç bela ikna edebilmiş ve diğer kolunu da görmek isteyince Rüstem Paşa kızmış "*Kalk Gidelim*" diye tepki vermiştir.²⁴⁸ Rüstem Paşa'ya hekim olarak İspanyol hekimi öneren kardeşi Sinan Paşa'dır. Sinan Paşa kardeşinin ve bir aile efradının varlığının bu hastaya bağlı olduğunu ölürse mahvolacaklarını belirtmiş. Eğer tedaviyi yaparsa yapacağı en küçük iyiliğin esaretten özgür olmak olduğunu belirtmiştir. Mihrimah 1533'te İran Seferi sırasında Şehzade Mustafa'nın katli ve azledilen eşi Rüstem sebebiyle üzüntüsünden düşük yapmış olabilir. Bu sebeple tedavisini yapan ve başarılı olan

²⁴² Afyoncu, s. 103.

²⁴³ Afyoncu, s. 111.

²⁴⁴ İbrahim'in Hatice ile evli olmadığını eşinin Muhsine Hanım olduğunu ve Hatice Sultan'ın kocası İskender Şah oğlu Osmanşah Beyoğlu olduğunu söyler. Bkz. Çağatay Uluçay, **Kanuni Sultan Süleyman ve Ailesi İle İlgili Bazı Notlar ve Vesikalar**, Kanuni Armağanı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1970, s. 233.

²⁴⁵ Emecen, s. 73.

²⁴⁶ Peirce, s. 93-95.

²⁴⁷ Gülru Necipoğlu, **Sinan Çağı Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür**, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: 2013, s. 397-772.

²⁴⁸ M. Çağatay Uluçay, **Harem II**, 5. Basım, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2003, s. 19.

İspanyol hekimin azat edilmesi için Sinan Paşa'ya haber göndermiştir.²⁴⁹ İspanyol Pedro, Sinan Paşa'nın aynı şehirde olmalarına ve kardeşinin karısı olmasına rağmen Mihrimah'ı görmediğini belirtmektedir.²⁵⁰ Bunun sebebi geleneklerden olduğu kadar Rüstem Paşa'nın kıskançlığı da etkin olmuş olabilir. Rüstem'in Mihrimah'ın hastalanması sebebiyle ecnebi bir erkek hekime göstermesi bile onun eşinin sevgisinden midir? Yoksa ona bir şey olduğunda sahip olduklarını kaybetme korkusundandır mı? Bilinmez.

II. Selim Bursa'da görevli iken Mihrimah babası, annesi ve kocası ile birlikte h.951/1544 yılında kardeşini ziyaret etmiştir.²⁵¹ 1558'de annesinin ölümü ile sarayda nüfuzu artan Mihrimah Sultan Şehzade Beyazıd'ın kayıtsızlığı sebebi ile Şehzade Selim'i destekledi. II. Selim Topkapı Sarayı'na sultan olmak için vardığında Mihrimah Sultan onu karşılamıştır.²⁵² Mihrimah Sultan, II. Selim'in tahta geçişi sırasında hazine-i amire-yi açtırmayarak ihtiyaçlar için 50.000 altın borç vermiştir.²⁵³ 1562'de II. Selim'in üç kızının düğün masrafları da Mihrimah Sultan tarafından karşılanmıştır.²⁵⁴ II. Selim, zevcesi Nur Banu Sultan, dadısı şair Hubbî Ayşe Hatun ile kız kardeşi Mihrimah Sultan'ın tesirinde kalmıştır.²⁵⁵ Yeni padişahlar başkente gelince ilk işlerinden biri hareme vararak hanedanın kadın üyelerinin desteğini alırlardı. Haremde annesi Hürrem öldüğü için kız kardeşi Mihrimah karşıladı. Bu hareme geliştiki ivedilik padişahların sadece sevdikleri ile kavuşma arzusu değil, başkentteki durum hakkında güvenilir birisinden bilgi alma ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Bu durum hanedandaki kadın üyelerinin hiyerarşideki önemini de gösteren bir durumdur.²⁵⁶ II. Selim'in kızı Esmihân

²⁴⁹ Cristobal de Villalon, **Türkiye Seyahati (Viaje de Turquía) Kanuni Devrinde İstanbul 1557 Yılında Bir El Yazması**, Çev. Yeliz Demirören, İstanbul: Erko Yayıncılık, 2011, s. 99-106.

²⁵⁰ Villalon, s. 298.

²⁵¹ Uluçay, s. 250.

²⁵² Feridun Emecen, "Selim II", **DİA**, C. 37, İstanbul: 2009. s. 414-418.

²⁵³ Selânikî Mustafa Efendi, **Tarih-i Selânikî**, Hzl. Mehmet İpşirli, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1989, s. 43. II; Selim'in babası Kanuni'nin Belgrad'dan cenazesini almak için hızla hareket etmiş ve yenicherilere Vezir-i Azam Sokullu Mehmet Paşa'nın önerisine rağmen cülus bahşişi ile ilgili bir söz etmemiştir. Bu durum saraya gelinceye kadar Yeniçeriler arasında huzursuzluğa yol açmıştır. İstanbul'a gelen padişahın saray girmesi engellenmiştir. İşte Mihrimah Sultan'ın yardımı bu anda vuku bulmuştur diyebiliriz. Bkz. Tezcan, s. 116.

²⁵⁴ Necipoğlu, s. 397-772.

²⁵⁵ Emecen, **Selim II**, s. 414-418.

²⁵⁶ Pierce, s. 361.

Gevher Sultan halası Mihrimah Sultan gibi sözü geçer bir muktedir sultan olarak halasına benzetilmektedir.²⁵⁷

Mihrimah Sultan, Rüstem Paşa'nın h.968/1561'de ölümünden sonra bir daha evlenmedi. Rüstem Paşa ile evlenmesinden Ayşe, Hümaşah ve Osman (ö.1576) adında üç çocukları olmuştur.²⁵⁸ Sicilli Osmanî'de Ayşe Hümaşah Sultan adında bir kızı ve Mihrimah Sultan Külliyesi'ndeki Sinanneddin Yusuf Paşa türbesinde medfun iki oğlu olduğu bildirmektedir.²⁵⁹ Mihrimah Sultan, Kanuni Sultan Süleyman'ın h.974/1566 yılında ölümünden sonra II. Selim ve III. Murad dönemlerinde sarayın en nüfuzlu kadınlarından birisidir. Bu dönemde Eski Saray'da yaşadı ve kendisine en yüksek dereceden maaş bağlandı. Vefat tarihi o sırada İstanbul'da bulunan Alman seyyahı Stephan Gerlach tarafından 25 Ocak 1578 olarak kaydedilmiştir.²⁶⁰ Mihrimah Sultan ölünce Süleyman'ın bu tek ve sevgili kızının özel konumuna hürmeten Süleyman'ın türbesine gömüldü. Süleyman ve Mihrimah 17. yüzyıl sonuna kadar II. Süleyman ve II. Ahmed gömülene kadar türbede yalnız yattılar.²⁶¹

Mihrimah Sultan sadece Türkler tarafından önem verilen bir kişilik olarak kalmamıştır. Avrupa'da da merak edilmiştir. Bu ilgi Avrupa'da onun adını taşıyan portrelerin yapılmasına yol açmıştır. Ressam Tiziano tarafından yapılan portresi Londra'daki Courtauld Institute Galleries'de "*Cameria Muhteşem Süleyman'ın Kızı, Azize Catherine*" olarak sergilenmektedir. Bu eserden Giorgio Vasari, "*En Büyük Ressam, Heykeltıraş ve Mimarların Yaşamı*" adlı kitabının 1568 yılı baskısında Tiziano'nun portrelerinden bahsederken "*Büyük Türk'ün karısı Rossa'nın ve kızı Cameria'nın en güzel giysiler ve takılar içinde portreleri görülebilir*" denmektedir.²⁶² Mihrimah Sultan'ın resminde "*Camila Solmani Turcarum Imperatoris Filia*" yazan portrelerin İtalyan ressam Tiziano (1477?-1576: Mihrimah Sultan ile aynı çağda yaşamıştır) yaptığı porteler kayıptır. Fakat 16., 17. ve 18. yüzyıllarda yapılan Mihrimah

²⁵⁷ Sakaoğlu, s. 199.

²⁵⁸ Mihrimah Sultan'ın Ayşe Hümaşah ve Osman adında iki çocuğunun olduğunu bildirmektedir. Bkz. Çağatay Uluçay, **Padişah Kadınları ve Kızları**, 6. Basım, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2012, s. 67; Sakaoğlu aynı bilgiyi vermektedir. Bkz. Sakaoğlu, s. 190.

²⁵⁹ Alpgüvenç, s. 113; Sicilli Osmanî, C. I, s. 83.

²⁶⁰ Kaçar, s. 39-40.

²⁶¹ Peirce, s. 263.

²⁶² Zeynep İnankur, "Tiziano'nun Mihrimah Sultan Portresi", **Antika Dergisi**, Yıl 3, Sayı 30, İstanbul: Ekim 1987, s. 4-9.

sultan portrelerine örnek oluşturmıştır. Fransız ressam Jean Jaques Boissard 1581’de Mihrimah Sultan’ı resmetmiştir.²⁶³ Mihrimah Sultan’ın portreleri Londra dışında İstanbul Rahmi Koç Müzesi’nde, diğeri ise Polonya Plock²⁶⁴ şehir müzesinde sergilenmektedir.²⁶⁵ Bu portrelerin Mihrimah Sultan’a ait olup olmadığı ayrı bir tartışma konusudur.

Mihrimah Sultan’ın Anadolu kervanyolunun ulaştığı Üsküdar’da iki minareli cami, üç çeşme (biri sonradan eklenmiş), bir şadırvan, su yolları, hazne, hela, medrese, sıbyan mektebi ve kervansaray ve imaret-tabhâne h.954/1547²⁶⁶ yaptırmış, Külliye için Bağlarbaşı ve İcadiye membalarından su getirilmiştir. Edirne’yi İstanbul’a bağlayan Sultan yolu girişindeki Edirnekapı’da tek minareli bir cami, bir çeşme, bir medrese ve sıbyan mektebi, bir çifte hamamdan oluşan bir külliye h.973/1566’da inşa ettirmiştir. Edirnekapı hayratına su getirmek için Zincirli Suyu denilen tesisi yaptırmıştır. Edirnekapı’da Güzel Ahmet Paşa Türbesi de bulunmaktadır.²⁶⁷ Bulgaristan’da 16. yüzyılın ilk yarısında kurulan Avretalan (Koprivštitsa) Mihrimah Sultan’ın evkâfındandır. Mekke’de Aynizübeyde suyollarını tamir ettirmiş ve bu iş için 500.000 altın harcamıştır.²⁶⁸ Bu harcamaların bir kısmını kocası Rüstem Paşa’nın ölümünden sonra satılan cebehânesinin satışından elde edilen 25.000 altından ve vakfettiği 100.000 altın gelirden sağlamıştır.²⁶⁹ Aynizübeyde suyollarını Süleyman’ın girişimi olarak sunan Peçevi ve Evliya Çelebi’ye ters düşen bir kaynak vardır. Bu iş amacıyla Venedik’ten taş işlerini yapmak için kullanılacak keskidin 200.000 ölçü çeliğin Mihrimah tarafından istendiğini Venedik elçisi Constantino Garzoni tarafından yazılmıştır. Bir başkası Aynizübeydeyi Hürrem yaptırdı der. Ancak bu onur Mihrimah’a aittir.²⁷⁰

²⁶³ İlber Ortaylı (Ed.), Topkapı Sarayı Harem-i Hümayûnu Padişahın Evi Harem, İstanbul: Korpus Kültür Sanat Yayıncılık, 2012, s. 146-153.

²⁶⁴ Plock Müzesi’ndeki tablo hakkındaki bilgi için bkz. Alpgüvenç, s. 110.

²⁶⁵ Eynallı, s. 17-18.

²⁶⁶ Üsküdar külliyesinin Ocak 1548’de temelini atıldığı Rüstem Paşa ile evli olmasına rağmen caminin Arapça kitabesinde “ Hakanlar Hakanı, Sultanlar Sultanı Sultan Süleyman’ın Kızı Sultan Hanım” unvanı ile anılmıştır. Bkz. Sakaoğlu, s. 190.

²⁶⁷ Murat Sav, Kıvanç H. Kuşüzümü, “Restorasyon Çalışmaları Çerçevesinde; Mihrimah Sultan Camii”, **Vakıf Restorasyon Yıllığı-Konservasyon-Arkeoloji Sanat Yıllığı**, 1, İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü İstanbul Bölge Müdürlüğü Yayınları (2010), s. 43-53.

²⁶⁸ Kaçar, s. 40.

²⁶⁹ Arslantürk, s. 73-74.

²⁷⁰ Peirce, s. 282.

Başta Hürrem Sultan sonrasında kızı Mihrimah ve Kanuni Sultan Süleyman'a mektup yazmışlardı. Bu mektuplardan biri Hürrem-Mihrimah-Rüstem üçlüsünün kurduğu üçlü ittifak ile Şehzade Mustafa'nın katli sırasında Rüstem Paşa'nın affı için yazılmıştır. Bu sayede Rüstem'in idamı engellenmiştir.²⁷¹ Hürrem ve Mihrimah Sultan etkisi ile Rüstem Paşa veziriazamlıktan azledildikten sonra tekrar sadarete gelmiştir.²⁷² Mihrimah ve annesi Hürrem'in Kanuni'nin üzerindeki etkisi ile Macaristan Seferi'ni geciktirdiğine dair Rüstem Paşa'nın Alman elçisine ima ettikleri ile de anlaşılır.²⁷³ Mihrimah Sultan'ın özellikle Malta şövalyelerinin hacı gemilerine saldırması üzerine babasını Saint Jean Şövalyeleri'nin elindeki Malta'ya sefer yapılması konusunda ikna etmiştir.²⁷⁴ Malta Seferi için kendi kesesinden 400 gemi taahhüt etmiştir.²⁷⁵ Süleyman'ın şahadeti ile son bulan Zigetvar Seferi'nin 1566'da yapılmasında Sokullu Mehmet Paşa ve kızı Mihrimah Sultan'ın rolü olmuştur.²⁷⁶ Mihrimah Sultan Kanuni'nin torunu III. Murad zamanında Safiye Sultan yerine Valide Sultan Nur Banu tarafını tutmuştur.²⁷⁷ Bu taraf tutuş birlikte çalışmayı da getirmiştir. Bir örnek vermek gerekirse Fransızlar tarafından denizde esir alınarak Fransa Kraliçesi Catherine de Medicis maiyetine dahil edilen iki Türk kadının geri verilmesi için Mihrimah, İsmihan ve Nurbanu Sultanlar III. Murad zamanında birlikte çalışmışlardır.²⁷⁸

Hürrem Sultan etkisiyle başladığı söylenen hanım sultanların gücünün artması III. Murad zamanında artarak devam etmiştir. Bu nedenle döneme “*Kadınlar Saltanatı*” da denilmiştir. Bu dönemin başlamasında Mihrimah Sultan'ın da etkisi olmuştur.²⁷⁹ Bu dönemde saray kadınları sadece kendi çıkarlarına değil, diğer kadınların da yararına olabilecek bir yasa çıkarılmasını sağlamışlardır. II. Selim döneminde 1566-1568 yılları arasında mîrî arazi toprakları sadece erkek evlâda geçerken, artık “*tabu bedeli*” ile kız evlâda geçmesi kabul edilmiştir.²⁸⁰ Bu kanun Orta Asya'dan gelen ordu-millet kavramı

²⁷¹ Uluçay, s. 80

²⁷² Gerlach, s. 729.

²⁷³ Ghiselin de Busbecq, **Kanuni Devrinde Bir Sefirin Hatıratı (Türk Mektupları)**, Ankara: İstiklal Matbaası, 1953, s. 55.

²⁷⁴ Clot, s. 156.

²⁷⁵ Necipoğlu, s. 400.

²⁷⁶ Emecan, s. 71.

²⁷⁷ Uluçay, s. 43.

²⁷⁸ Pierce, s. 314.

²⁷⁹ Çağatay Uluçay, **Haremde Mektuplar**, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2011, s.75-79; Kadınların Saltanatı'nın Hürrem ile başladığını belirtir. Bkz. Peirce, s. 75.

²⁸⁰ Koca, s. 72.

ile alakası vardır. Böylece Mirî arazi sahipleri miras sıralamasıyla eş, kız evlat, kız kardeş, ana, torun olarak vergisini vermek koşuluyla askerî sınıfa dahil olmuş oluyorlardı.

Hafsa, Hürrem ve Mihrimah Sultanlar yaptıkları anıtlar ile gelecekteki sultanların için standart olan hayır işlerinde öncülük rolünü yarattılar. Mihrimah Sultan aynı babaannesi Hafsa Sultan gibi Üsküdar İskele Camisi'ni iki minareli yaptırmıştır. Hürrem için ise tek minareye izin verilmiştir.²⁸¹ İskele Meydanı'nın kuzeyinde Paşa Limanı Caddesi başında 16. yüzyılda inşa ettirilen külliye'nin Kanuni Sultan Süleyman tarafından kızı için yaptırdığı kabul edilir.²⁸² Ancak Mihrimah Sultan'ın vakfiyelerinde eserlerinin (vakıf) kendisi tarafından yaptırıldığı kayıtlıdır.²⁸³ Mimar Sinan tarafından külliye'nin yapımına 1540 yılı civarında başlanmış 1547 yılında inşası bitirilmiştir. Sonraki yıllarda külliye'ye iki türbe, çifte hamam, ahşap bir kasır ve bir muvakkithane eklenmiştir. Sultan III.Selim zamanında, 1789-1807 yıllarında buğday deposu olarak kullanılan han Pervititch'in²⁸⁴ paftasında kuzeyinde değirmen olması muhtemel bir bina ve medrese ile birlikte "L" şeklinde işaretlenmiştir. Külliye bünyesindeki imaret-tabhâne 1936 yılında yol genişletilirken yıktırılmıştır. 19. yüzyıl fotoğraflarında görülen hanın 1920'de harap olarak ortadan kalktığı belirtilmektedir. Günümüzde imaret-tabhâne, han, kasır ve muvakkithane ortadan kalkmıştır. Çifte hamam mağazaya olarak dönüştürülerek özelliğini kaybetmiştir. Günümüzde külliye içerisindeki medrese bâninin adını taşıyan sağlık merkezine, sıbyan mektebi ise çocuk kütüphanesine dönüşmüştür. Sinaneddin Yusuf Türbesi diye biline türbede kimliği bilinmeyen iki kadın ve iki erkek medfundur. İkinci türbe ise 1893 yılında vefat eden Sadrazam İbrahim Ethem Paşa'ya ait olup ailesinden üç kişi burada defnedilmiştir. Külliye'de bulunan hazire'de en eski mezar h.961/1554 yılında vefat eden Mihrimah Sultan'ın kayınpederi olan Kaptanıderya Sinan Paşa'ya aittir. Diğer mezarların büyük çoğunluğu bu aileye aittir. Külliye'deki en ilginç mezar güneybatı köşesindeki minare dibinde

²⁸¹ Peirce, s. 279.

²⁸² Mahmut Ak, "Vakıf Kurucusu Bir Hanım Mihrimah Sultan", **Vakıflar Dergisi_2006 Vakıf Medeniyeti Özel Sayısı**, Ankara: 2006, s. 80-87.

²⁸³ Eynallı, s. 20.

²⁸⁴ Jacques Pervititch (1877-1945), Hırvat asıllı sigorta şirketi için 1922-1945 yılları arasında İstanbul'un haritalarını çıkaran topografıdır. Bkz. Müsemma Sabancıoğlu, "Jaques Pervititch and Insurance Maps of Istanbul", **Dubrovnik Annals**, 7 (2000), s. 89-98: <http://www.levantineheritage.com/pdf/Jacques-Pervititch-Musemma-Sabancioglu-2003.pdf> (Erişim 23.05.2021).

bulunan Rüstem Paşa'nın diğer eşinden oğlu Osman Bey'in h.984/1576 tarihli lahidir.²⁸⁵ Camisi 1894 depreminde olumsuz etkilen külliye²⁸⁶ yapılan tamiratlar ve yukarıda bahsedilen bir takım eksikliklerle günümüze kadar gelmiştir.

Mihrimah Sultan'ın emrinde padişah tarafından tayin edilen her işine koşan ve mali işlerini yürüten bir kethüdası bulunmaktaydı. Mali işlerini görmesi için has ve paşmaklık denilen padişah tarafından kendisine verilen dirlikleri de bulunmaktaydı. Sultanların gelirlerini idare ve tahsil eden voyvoda ve kethüda unvanlı memurlar Mihrimah Sultan'ın hizmetinde çalışırdı.²⁸⁷ Padişahlar kızlarına ve kardeşlerine çiftlikler, mukâataalar temlik ederlerdi. Böylece hanım sultanların rahat ve zengin bir hayat yaşamalarını sağlardı. Dul sultanlara matbah-ı amirece ve şehreminlerince tayinat verilmesi kanundur. Padişah kızları ölünce muhallefatına yani mirasına el konulurdu. Hazine adına malları zapt edilirdi. Genelde vefat edenin alacak verecek hesaplaşmasında borçlu çıkardı. Borçları hazinece ödenirdi. Zengin sultanların saraylarının ve eşyalarının önemli bir kısmının diğer sultanlara bağışlandığı da olurdu.²⁸⁸ Mihrimah Sultan'a babası birçok has bağışladı. Filibe'de 10 köyün, Tatarpazarı, Usturumca ve Samakov'da daha bir o kadar köy ile demir madenlerinin vergi gelirleri bağışlanmıştı. Sadece babasından değil eşi Rüstem Paşa'dan da yüklü bir servette miras kalmıştır.²⁸⁹ Sultanlar ekonomik gelirlerini yeri gelince siyasi statülerini göstermek için kullanmaktan çekinmezlerdi.

İslam Medeniyetinde mehir²⁹⁰ ve miras aile bağlarına dayanan iktisadî kazançlardır. Kadınlar iktisadî işlerini takip için genellikle vekil kullanmışlardır. Mahkemede bizzat kendilerini temsil etme haklarına sahip olmalarına rağmen vekil kullanmayı tercih etmişlerdir. Kadınların kendi mallarındaki tasarruf hakkı kendilerine aittir. Osmanlıda Kadınlar batılı hemcinslerine göre çok daha rahattılar ve toplumsal yapının şekillenmesinde etkiliydiler.²⁹¹ Kanuni Sultan Süleyman zamanında Osmanlı ülkesine gelen Stephan Gerlach, bu duruma şaşırmandan ve bu durumu anlamadan

²⁸⁵ İsmail Orman, "Mihrimah Sultan Külliyesi", *DİA*, C. 30, İstanbul: 2005, s. 40-42.

²⁸⁶ Ak, s. 80-87.

²⁸⁷ Eynallı, s. 11.

²⁸⁸ Uluçay, *Harem II*, s. 114-115.

²⁸⁹ Sakaoğlu, s. 189.

²⁹⁰ Mehir: mehr, ücret anlamına gelmektedir. Bir fıkıh terimi olarak evlilik esnasında evlenecek erkeğin kız tarafına ödediği para veya malı ifade eder. Bkz. Mehmet Akif Aydın, "Mehir", *DİA*, C. 28, İstanbul: 2003, s. 389-391.

²⁹¹ Yılmaz Koca, s. 9-24.

edememiştir.²⁹² Anadolu kadınları, İngilizce “*putting out*” sistem ve Almanca “*verlag*” sistem denilen ve Türkçe *ev ekonomisi* olarak adlandırılabilir olan yöntem ile parça başı ürünler üreterek üretime katkıda bulunuyor ve belli bir ölçüde ekonomik güce ulaşabiliyorlardı..²⁹³ Bununla birlikte Mihrimah Sultan’ın kendisine kalan servetlerle bu tarz bir ekonomik girişim yapmaya ihtiyacı olmamıştır.

Mihrimah Sultan III. Murad zamanında da güçlü bir konumdaydı. Sultan’ı etkilemek isteyenler önce hediyeleri ile Mihrimah Sultan’a başvururlar arzu hallerini ona iletirlerdi. Mesela Yahudiler Hz İsa’ya hakaret eden bir Yahudi’nin daha ağır cezalandırılmasını önlemek için Mihrimah Sultan’a başvurmuşlardı.²⁹⁴

Mihrimah’ın ölüm tarihi için kaynaklarda birbirine yakın tarihler verilmektedir. Mesela Gerlach ölüm tarihini 25 Kanunusani 1578 olarak verirken²⁹⁵, Kara Çelebizâde Zilkade h.948/1541 olarak vermektedir. vermektedir.²⁹⁶ *Hadikatü’l Cevâmi’* ve *Sicilli Osmanî*’de Mihrimah Sultan’ın h.954/1557’de daha babası hayatta iken öldüğü kayıtlıdır ki bu yanlış olmalıdır, çünkü eğer böyle olsaydı III. Murad’ın padişahlığında Mihrimah, *Hala Sultan* olarak ün salamazdı.²⁹⁷ Bakî, Mihrimah’ın ölümü üzerine bir mersiye yazmıştır.²⁹⁸ Bu mersiye göre Mihrimah Sultan 25 Ocak 1577’de ölmüştür. Merhumenin günde 2000 duka (haftada 14000 duka) geliri olduğu ve bu gelirden Ahmet Paşa ile evli olan kızı Ayşe Sultan’a her hafta 2000 duka gelir göndermiştir. Mihrimah Sultan’ın mirasının üçte ikisi devrin padişahına III. Murat’a üçte biri hayattaki tek çocuğu Ayşe Sultan’a kalmıştır.²⁹⁹ Mihrimah Sultan’dan devlet hazinesine geçen Yeni İl Hassı gibi bazı sultan hasları III. Murad’ın annesi Nur Banu Sultan’a aktarılmıştır. Nur Banu bu hasları kendi vakfına bağışlamıştır.³⁰⁰

²⁹² Gerlach, s. 200, 457-478.

²⁹³ Koca, s. 55.

²⁹⁴ Gerlach, s. 623.

²⁹⁵ Alpgüvenç, Stephan Gerlach’ın bu tarihi 25 Ocak 1574 olarak verdiğini belirtmektedir. Ancak Stephan Gerlach’ın Türkiye Günlükleri kitabında bu tarih 25 Ocak 1578 olarak geçmektedir. Bkz. Alpgüvenç, s.147.

²⁹⁶ Uçtum, s. 706.

²⁹⁷ Sakaoğlu, s. 187-191.

²⁹⁸ Necdet Sakaoğlu, *Osmanoğullarının Ünlü Kadın Sultanları*, İstanbul: Creative Yayıncılık, 2007, s. 111.

²⁹⁹ Gerlach, s. 723.

³⁰⁰ Pierce, s. 296.

14. yüzyılda Kuzey Afrikalı gezgin İbn-i Batuta “*Türkler ve Tatarlar arasında her hatun birçok bölge ve gelirlere sahiptir.*” diye bir gözlemini yazmıştır.³⁰¹ Bu durum yüklü paşmaklık topraklar verilen Osmanlı saray kadınlarında da devam ettiğini söyleyebiliriz. Mihrimah Sultan’ın en önemli gelirleri arasında paşmaklık gelirleri bulunmaktadır. Padişah annesi, kızları ve hanımlarının çeşitli ihtiyaçları için bazı arazilerin vergi gelirlerinin ayrılmasına paşmaklık denilirdi. Mihrimah Sultan’a da babası tarafından devlet topraklarından ihtiyaçları için bir kısım topraklar verilmişti. Saray kadınlarına bu tip topraklar verilmesi 17. ve 18. yüzyıllarda artmıştır. Verilen topraklara paşmaklık denilmiştir. 18. yüzyılda paşmaklık terimine son verilerek yerine has tabiri kullanılmaya başlanılmıştır.³⁰² Kaynaklara bakıldığı zaman terim olarak Osmanlı maliyesinde paşmaklık valide sultan ve hanım sultanlara bağlanan ödenek anlamında kullanılmıştır. Sözlük anlamı olarak paşmak veya başmak kelimesi ayakkabı, pabuç anlamına gelmektedir. Valide ve hanım sultanlara verilen paşmaklık hasları başta Mihrimah Sultan olmak üzere Nur Banu Sultan ve Kösem Sultan gibi hayırseverler elinde vakıflara ve vakıf akarlarına dönüşmüştür. Paşmaklık hasları sahipleri öldüğünde ilerde yeniden tahsis edilmek üzere hazineye kalırlardı. Bu tip paşmaklık topraklarının vakıf toprakları olarak devlet tasarrufundan çıkmasına başta Koçi Bey olmak üzere bazı Osmanlı aydınları ve ileri gelenleri karşı çıkmışlardır.

Fethedilen topraklar üzerinden yapılan farklı temlik türleri bulunmaktadır. *Yurtluk*, *eşkincili mülk* ve *malikane-divani* gibi temlik türleri bunlara örnek olarak verilebilir. Temlik edilen varlıklar vakfedilebilir. Mülkname de yazan “*mülk-i mahz ve hakkı sırf*” da mülk ve vakfedilen topraktan ve toprak üzerinde yaşayan kimselerden alınması mümkün ve mutat olan vergilerdir. Malikane divani sisteminde ise vakfedilen köylülerden alınan vergi değil toprağın kuru mülkiyet hakkıdır. Bu yüzden bu toprakları işleyen köylüden malikane hakkı denilen bir toprak kirası mülk ve vakıf sahibi tarafından istenebilir. Malikane hakkına mahsulün (hububat, bağ, bağçe, bostan ve kovan öşrü ve değirmen resmi dahildir.) beşte, yedide veya onda biridir. Bunun dışında kalan köylünün devlete vermekle yükümlü olduğu divanî hissesi denilen mahsulün onda birinden yarısına yükselen toprak haracı, çift, bennak, caba, gerdek, tapu

³⁰¹ Pierce, s. 293.

³⁰² Mehmet İpşirli, “Paşmaklık”, *DİA*, C. 34, İstanbul: 2007, s. 186-187.

ve ağnam resimleri ve sair şeri ve örfi vergiler devlet adına sipahiler tarafından toplamaktadır. Bu vakıf temlikleri Rumeli’de görülen selâtin ve vüzera vakıfları gibi serbest değilse bile halkın faydasına temlik edilmiş vakıflardır.³⁰³

Fethedilen toprakların temliklerinin şariat hükümlerine uygun olması gerekmektedir. Aksi takdirde hükümdarın saray adamlarına böyle temlikler verilemez. Nitekim Koçi Bey, Kanuni Sultan Süleyman’ın kızı Mihrimah Sultan ve damadı Rüstem Paşa’ya mîrî arazinin vakfedildiğini söyleyerek bu durumu eleştirir. Verilen temliklerin bir *mülk-i tevâfükten* yani bir padişaha mülk olacak büyüklükte olduğunu ve bu vakıflardan hala 100 yük akçe gelir geldiğini ve has olacak arazinin zayı olduğunu söyler.³⁰⁴ Ancak Maverdi’ye göre devlet başkanının temlik hakkı vardır. Kolonizasyon temlikleri, yurtluk ve ocaklık ve eşkincili mülk ve gazilere verilen temlikler imam (devlet başkanı) için her zaman mümkündür.³⁰⁵

Mihrimah Sultan eşinin ölümünden sonra Eski Saray’a yerleşti. Kendisine 600 akçe gelir bağlandı. Bu bir sultan kızına bağlanan en yüksek gelirdi. III. Murad’ın Hasekisi Safiye Sultan günde 700 akçe, Sokullu Mehmet Paşa’nın hanımı İsmihan Sultan 300 akçe, Piyale Paşa eşi Gevher Sultan 250 akçe gelire sahiptiler.³⁰⁶ Biraz abartıyla Costantino Garzoni (1573) günlük 2500 altınlık (150.000 akçe) günlük gelir ile Mihrimah’ın tüm paşalardan hatta tahttaki kardeşinden bile daha zengin olduğunu söyler.³⁰⁷ Bir karşılaştırma yapmak gerekirse Hafsa Sultan veliaht annesi olarak günde 150 akçe alırken, oğlu Süleyman üçte biri kadar gelire sahipti. Anne olarak Hafsa Sultan hanedanı temsil ediyordu. Ancak Hürrem haseki olarak günde 2000 akçelik gelire sahipti. Bu durum Süleyman’ın ona istisnai bir davranışdır.³⁰⁸ Mihrimah, sultan kızı olarak ve annesi Hürrem haseki olarak önceki ve sonrakilerden gelir olarak daha üst bir statüye sahiptiler. Bu gelir fazlalığı yaşadıkları devrin muhteşemliğini de yansıtıyordu.

³⁰³ Barkan, “İslam-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu’nda Aldığı Şekiller III, İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıflarının Hususiyeti”, s. 1289-1296.

³⁰⁴ Köprülü, s. 28; Ali Kemali Aksüt, **Koçi Bey, Risalesi**, İstanbul: Vakıf Gazete Matbaa, 1939, s. 63-64.

³⁰⁵ Ömer Lütfi Barkan, “İslam-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu’nda Aldığı Şekiller II, Mülk Topraklar ve Sultanların Temlik Hakkı”, **Vakıflar Dergisi**, C. 2, Ankara: 1942, s. 1269-1287. Maverdi, evlatlık vakıfların hazine mülkünden yapılan temlikleri caiz görmemiştir. Dr Worms bu yorumu Müslüman ülkelerde toprağın mülk olamayacağına bağlamaktadır. Kanımıza göre bu nazariye Cezayir, Fas ve Trablusgarp gibi ülkelerin arazi mülkiyetini kendi istedikleri şekle sokmak isteyen müstemlekecilerin işine yaramaktadır.

³⁰⁶ Pierce, s. 178.

³⁰⁷ Necipoğlu, s. 400.

³⁰⁸ Pierce, s. 181.

Hürrem ve Mihrimah’a tanınan ayrıcalıklar başka hiçbir padişahın cariye ve/veya kızına tanınmadığı için bu statüde olanların yaptıkları ve hayırseverlikler onlarınki kadar büyük ölçüde olmamıştır. Büyük mimari eserlerin banilikleri bundan sonra valide sultanlar tarafından yapılmıştır.

Batıya yapılan seferlerde padişahlar namazlarını Mihrimah Sultan’ın Edirnekapi’daki camisinde kılarlardı. Romancı Arthur Straton Mimar Sinan hakkında romanında bu camiyi onun Mihrimah’a olan tutkusunun ifadesi olarak yorumlamıştır. Onun bu yorumu günümüz Türkiye’inde sanki gerçekmiş gibi yorumlanmıştır. Edirnekapi Camisi tek kubbeli camilerin en zarif örneğidir ve Sinan’ın Türkiye’de en çok kopya edilen eserlerinden biridir.³⁰⁹

2.6.2. Rüstem Paşa

Rüstem Paşa, Saray Bosna yakınlarındaki Butomir veya Sarajevsko Polje’nin batısındaki bir köyde 1500’li yılların başında Opukoviç veya Çigaliç aile adıyla bilinen Sırp kökenli bir domuz çobanın oğlu olarak doğmuştur. Bazı kayıtlar onun Hırvat, Boşnak ve Arnavut olabileceğini yazarlar.³¹⁰ Osmanlı’da soy ismi olmadığından falan oğlu falan diye tanımlanırlardı. Baba ismi bilinmediğinden ve kullanılmak istenmediğinden sonradan Müslüman olanlar Abdullah ve Abdülmennan oğlu diye anılmıştır. Rüstem de böyle anılmaktadır.³¹¹ Rüstem Paşa Enderun’da yetiştikten sonra rikâp ağası³¹² olarak atanmıştır.³¹³ Rüstem Paşa dönemi yazarlarından Peçevi kul cinsinden onun Hırvat asıllı olduğunu bildirmektedir. Enderun’da yetişen Rüstem Paşa Mohaç Savaşı’na silahtar olarak katılmış. İstanbul’a dönüşünde ahırlardan sorumlu baş mirahur olmuştur. Makbul İbrahim Paşa sultanın gözüne giren Rüstem Paşa’yı 1533’te Teke Sancakbeyi yaparak saraydan uzaklaştırmıştır. 1536’da Dulkadiroğlu Beylerbeyi, sonra Karaman Sancakbeyi ve Diyarbakır Beylerbeyi olmuştur. Devrin şair ve tarihçilerini kollamadığı için onlar tarafından kaba ve cimri olarak görülmüş ve “mekri”

³⁰⁹ Necipoğlu, s. 420.

³¹⁰ Erhan Afyoncu, “Rüstem Paşa”, *DİA*, İstanbul: 2011, C. 35, s. 288-290.

³¹¹ Yediyıldız, s. 174.

³¹² Rikâp Ağası: Üzengi ağası, rikâp üzengi demektir. Rikâb-ı hümayun şeklinde padişah yakını ve maiyeti olarak kullanılmıştır. Hükümdar veya sadrazam sefere gittiğinde İstanbul’da kalan memurlara, memuriyet unvanının başına bu kelime ilave edilerek hitap edilirdi. Bkz. Sertoğlu, s. 284.

³¹³ Can Alpgüvenç, *İki Hanım Sultan Hürrem ve Mihrimah*, s. 111.

(hileci) ve devlette rüşveti başlatan kişi olarak anılmıştır. Şehzade Mustafa'nın katlindeki rolü ile adı Mekri Rüstem diye daha çok anılmıştır.³¹⁴ Hadikatü'l-Vüzerâ'da Osmanzade Ta'ib yakışıklılıktan yoksun, kısa, sakallı ama yetenekli ve akıllı olarak Rüstem'i tarif etmiştir.³¹⁵ Rüstem'in yükselişi padişahın elindeki bir şeyi düşürmesiyle başlamıştır. Oradakilerin bir kısmı düşen şeyi padişaha vermek için koştururken Rüstem pencereden atlayarak herkesten önce düşeni Süleyman'a vermiştir. Bu hareketi ile padişahın gözüne girmiştir. İbrahim Paşa sultanın gözüne giren Rüstem'i Anadolu'ya atayarak İstanbul'dan uzaklaştırmıştır.³¹⁶ Rüstem Paşa, Taşlıcalı Yahya diye anılan şairin Şehzade Mustafa'nın katli için yazdığı şiir için Süleyman'dan şairin katli iznini alamasa da onun II. Bayezîd vakfı mütevelliliğinden atılmasını sağlayarak kendisi hakkında olumsuz şeyler yazan şairi cezalandırmıştır.³¹⁷ Mustafa'nın düşüşünde hiç şüphesiz Rüstem'in rolü olmuştur. Mustafa'nın sultanlığı Rüstem'in azli daha da kötüsü idamı anlamına gelebilirdi. Hürrem oğullarını kaybedebilirdi. Hürrem ve Mihrimah statülerini kaybederek Mahidevran'ın kaderinin gösterdiği fakirliğe düşebilirdi.³¹⁸ Rüstem, padişahlara yönetilecek eleştirilerde bir günah keçisi olma rolünü kendinden önce ve sonrakilerin oynadığı gibi yerine getirmiştir. Hürrem, Mihrimah ve Rüstem üçlü hizipleşmesi aslında Osmanlı veraset sisteminin bir sonucudur.

Tarihçi Mustafa Alî, Rüstem Paşa'nın Topkapı Sarayı'nın iç ve dış hazinelerini dolduran mali ve yönetsel zekasını överken aynı zamanda rüşveti (irtişâ) başlatan kişi olduğunu da bildirmektedir. Buna rağmen hüsnü tedbir sahibi olarak yüksek makamları makul paralar karşılığında liyakat sahiplerine verdiğini ve isimlerini deftere kaydederek makamlarında azledilmeden kalmalarını sağladığını bildirmektedir. Ancak ondan sonra gelenler ne makul ücretlere, ne liyakate ne de görevlerinde kalmaya dikkat etmeyen diğer yöneticilere karşı Mustafa Alî gibi müellifler Rüstem Paşa'nın devletin namusuna halel getirmeyen rüşvetine “*kul köle olayım*” diyen yazarlar. Mustafa Alî, Kara Ahmed Paşa'nın katli sebebiyle ve şiiri sevmemesi ve şairlere düşmanlığı sebebiyle de onu eleştirmektedir.³¹⁹ Rüstem Paşa'nın 200-300 tanesi kendi iç oğlanı olan 1.500 kölesi

³¹⁴ Afyoncu, s. 289; Şehzade Mustafa'nın katline gelen yıla “*Mekri Rüstem*” sözü ile (960/1553) tarih düşürülmüştür. Bkz. Peçevi, s. 215.

³¹⁵ Sakaoğlu, s. 106.

³¹⁶ Afyoncu, s. 85-86.

³¹⁷ Peçevi, s. 216.

³¹⁸ Pierce, s. 111.

³¹⁹ Necipoğlu, s. 421.

vardı. Yıllık 24.000 dükalık gelirine ilaveten senede 60.000 dükayı aşan hediyeler alırdı. Rüstem Paşa, Hekim Çelebi (ö.1566) lakaplı Nakşibendi şeyhine bağlıydı. Şeyhin en gözde halifesi olan Mahmud Çelebi'yi ikinci babası olarak gören Rüstem Paşa ona “*Baba Çelebi*” lakabını takmıştı. Baba Çelebi aynı zamanda Rüstem'in kızı Ayşe Sultan'ın hocası idi.³²⁰

Tarihçiler onu sevmese de kendisinin de bir tarih kitabı yazmıştır. Ayrıca 5000 yazmadan oluşan bir kütüphanesi olması kitaba değer veren bir kişi olduğunu göstermektedir. Eli sıkılığı yüzünden 40 gün sürecek olan kendi düğünü bile 15 gün ile sınırlanmasını önermiş böylece saray hazinesinin ve kendisinin aşırı harcama yapmasını önleyerek israfı engellemiştir.³²¹ Damatlar düğünleri sebebi ile genelde sultana çok ağır borçlanırlardı. Damat geline yüklü miktarda mihr-i müeccel öderdi. Nişan ve nikah farklı zamanlarda yapılırdı.³²² Damat evlenirken peşin olarak gelin adayına “*mehr-i muaccel*” verdiği gibi gelecekte vermeyi kabul ettiği “*mehr-i müeccel*” denilen önemli bir meblağı öder. Bu miktar 20.000'den 600.000 altına kadar değişirdi. Ayrıca geline gönderilen değerli takı ve kıyafetler gönderilirdi.³²³ Geline nikahtan önce ödenecek mihrin nikah öncesi ve sonrası diye ikiye bölünerek ödenmesinde damadın vezir bile olsa sultan kızının mihrini kaldıracak maddi güçte olmaması etkili olmuş olmalıdır.

Rüstem Paşa'nın söz konusu evliliği II. Bayezid döneminde ilk örnekleri görülen bir siyasetin eseridir. Bu siyaset devşirme devlet adamlarını hanedana bağlamak suretiyle köle elitin potansiyel merkezkaç gücünü budamayı hedeflemekteydi.³²⁴ Rüstem Paşa ile Mihrimah Sultan'ın nikahı büyük bir ihtişamla 23 Receb 946 (4 Aralık 1539) kıyılmıştır.³²⁵ 16. yüzyıla kadar sultan kızı olan hanımlarını yanında götüren damatlar Rüstem Paşa damatlığında bu geleneği bırakmak zorunda kalmışlardır.³²⁶ Süleyman'dan önce tek damat veziriazam damat II. Bayezid'in kızı Hundi Hatun ile

³²⁰ Necipoğlu, s. 421-422.

³²¹ Eynallı, s. 13-14.

³²² Uluçay, s. 173-178.

³²³ Tezcan, s. 128.

³²⁴ Pierce, s. 100-108.

³²⁵ Eynallı, s. 14.

³²⁶ Ahmed Akgündüz, *İslam Hukukunda Kölelik- Cariyelik ve Osmanlı'da Harem*, 6. Baskı, İstanbul: Osav Yayınevi, 2006, s. 326.

evlenen Hersekzade Ahmed Paşa idi. Daha önce sultan kızları sancakbeyleri ile evlenirlerdi.³²⁷

Onun eli sıkılığı sayesinde saray bahçesinde yetişen çiçekler bile satışa sunularak kar elde edilmiştir. Rüstem Paşa'nın İbrahim Paşa gibi padişahla yakınlığına ve sırdaşlığına benzer bir statü edinmesi için Mihrimah ve annesi Hürrem çalışmalarına rağmen Kanuni Sultan Süleyman bir kez yapılan budalalığın yeter olduğunu söyleyerek izin vermemiştir. Ancak Rüstem'e İbrahim'den daha fazla yetki verilmiştir. Çünkü hazineyi boşaltmayıp dolduruyordu. Rüstem'in uyguladığı tımar sistemi yerine iltizam sistemi ve bir tür *makam vergisi* olan "*pişkeş*" (eleştirenler bu vergiyi rüşvet olarak anmaktadır) sayesinde Kanuni Sultan Süleyman döneminde yaşanan mali istikrar Rüstem Paşa'nın iktisadî dehasına çok şey borçluydu. Ancak bu politika halkın desteğini almadığı için Rüstem halkın sevgisini kazanamamıştır.³²⁸ Rüstem Paşa aldığı yerinde tedbirlerle hassa gelirlerini toplamada gösterdiği titizlikle iç ve dış hazineyi doldurmakla kalmayarak Yedikule hazinesini de ağzına kadar doldurmuştur. Onun sadrazamlık dönemi uç köylerde tek bir evin talan olmadığı halkın güvenlik ve sefa içinde yaşadığı bir dönemdir. Ancak zamanın müelliflerinin rüşvetçilik dediği (makam vergisini) başlatmasına rağmen deftere bir kez kaydolunan mansıbın işten çıkarılmadığı ve en insafli pişkeş vergisini aldığı bildirilmektedir. Bir gün Erzurum Beylerbeyi'nin yolladığı 5000 altın at parasını fazla bularak bunun 2000'ini geri göndererek "*O mansıbın bundan fazlasına gücü yetmez*" der. Rüstem'in bir kadından 2000 filori alarak onu iyi bir göreve yerleştirmiştir. Rüstem Paşa'nın rüşvet ile birçok makamlara atama yapmasına rağmen irtişa yani rüşveti akıl ve insaf sınırlarında tepki çekmeyecek oranda tutabilmiştir. Ama sonraki devlet adamları döneminde iş çığırından çıkmıştır.³²⁹ Busbecq, Avusturya ile yapılacak barış antlaşması için Rüstem'e rüşvet teklif etmiş ve kabul ettirmiştir. Elçinin 5000 dukasına memnun olan veziriazam iş bitince kabul edeceğini belirterek kendisi için bu miktarı saklamasını istemiştir. Bu dönemde İstanbul'da bulunan elçi Gerlach, rüşveti almasına rağmen yöneticilerin sonunda kendi istedikleri gibi davrandığını belirtmektedir. Bununla birlikte devlet adamları rüşvet

³²⁷ Pierce, s. 109.

³²⁸ Afyoncu, s. 288-289.

³²⁹ Ahmet Mumcu, **Tarih İçinde Genel Gelişimiyle Birlikte Osmanlı Devleti'nde Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet)**, 2. Baskı, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1985. s. 111, 132; Ayrıca bu konuda bkz. Tayyip Gökbilgin, "Rüstem Paşa Hakkında İthamlar", **İst. Üni. Ed. Fak. Tarih Dergisi**, C. VIII, Sayı 11-12, 1956, s. 15 vd.

aldığı devletlerin ufak tefek işlerini görmekle birlikte Osmanlı menfaatlerini korumuşturlar.³³⁰

Rüstem Paşa öldüğünde devletin en zengin adamlarından biri olarak vefat etmiştir. Rüstem Paşa'nı hayır hasenatı, savaş ve barış zamanı harcamaları, Mihrimah'a verdikleri sayılamayacak kadar çoktur. Buna rağmen öldüğünde büyük bir servet bırakmıştır. Aşağı yukarı 11.300.000 altın tutan bir tereke bırakmıştır.³³¹ Bunlar arasında Anadolu ve Rumeli'de 1000 çiftlik, 1000 yük altın para, 1160 deve, 2900 at, 170 köle, 5000 kitap, 8130 mushaf, 780.000 sağlam para, 80.000 tülbent, 5000 kaftan, 1100 Altın üskûfe, ³³²290 kebe ve yük, 2000 cebe ve zırh, 600 gümüş eğer, 500 altın işlemeli eğer, 130 gümüş üzengi, 860 altın kakmalı kılıç, 1500 altın kakmalı tolga, 100 altın topuz, 30 değerli mücevher, 476 elastarı³³³ bulunmaktadır. Türlü halı kilim, kap kaçak gibi ufak eşyalarının hesabı tutulmamıştır.³³⁴ Rüstem Paşa 9 Temmuz 1561'de ölünce İstanbul'da Şehzade Mehmed Camisi haziyesine defnedilmiştir.³³⁵ 1561'de Rüstem Paşa'nın ölümü ile Mihrimah Sultan maddi ve manevi gücünü nispeten yitirmiştir. Nitekim babasından yardım istemek zorunda kaldığı ve babasından istediği para ve diğer şeyleri aldığına dair bir mektup vardır.³³⁶ Bu durum Rüstem Paşa'nın mallarının devlet adına müsâdere edilmesinden kaynaklanmış olabilir. Bununla birlikte Mihrimah'ın babası üzerindeki etkisini kullanarak müsâderenin Rüstem Paşa'nın bütün mallarına uygulanmasını engellemiş olması olasıdır.

Hanım sultanlar ile evlenenlere “*damat, enişte, güveyi*” denilirdi. Genelde sultanlarla evlenen damatlar yaşlı olduğundan sultanlar dul kalırdı. Bir sultan eşini boşayabildiği halde bir damat hanedana saygısızlık sayılacağından karısını

³³⁰ Mumcu, s. 158

³³¹ Necipoğlu, s. 400; Marcantonio Barbaro (1573) Rüstem Paşa'nın 15.000.000 altınlık servet bıraktığını ve bu servetten yılda en az bir milyon sequin (30.000.000 akçe) gelir sağlandığını bildirmektedir.

³³² Üskûfe: Üsküf, yeniçeri başlıklarının bir çeşidi olup bu da börk gibi keçe külahtır. Sertoğlu, s. 353.

³³³ Elastarı: Astar yeniçeri, avcı ustası ve karakullukçuların başına geçirdikleri serpuştur. Pakalın, C. I, s. 95.

³³⁴ Peçevi İbrahim Efendi, **Peçevi Tarihi I**, Hzl. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları/467, s. 17-18; Arslantürk, s. 44-47; Necipoğlu, s. 423; 1700 kul, 1106 yularlı deve, 780.000 altın (46.800.000 akçe) 209 yük keçe (2.009 adet) 2000 zırh, 1500 gümüş miğfer, 130 çift altın üzengi, 760 murassa kılıç, 1000 gümüşlü şiş (meç), 32 kıymetli mücevher, terekenin kıymetini tahmin edenler 112 yük (11.200.000 Akçe) değer vermişlerdir. 1000 yük gümüş, 815 çiftlik, 476 su değirmeni, 8000 Kuran ki bunların 130 tanesinin cildi mücevher kakmalıdır. 5000 cilt fazla değişik kitap, Yukarıdaki bilgilerden farklı verilen verilmeyenler yazılmıştır. Tavi (Uzunboylu, yani Sokullu) Mehmed Paşa cönkünden Kıbrıs Beylerbeyi iken vefat eden Sinan Paşa Mecmuasından kopyalanmıştır. Bkz. Arslantürk, s. 44.

³³⁵ Arslantürk, s. 21.

³³⁶ Tezcan, s. 31.

boşayamazdı. Sultan kocasını beğenmez ve onunla geçinemez ise hükümdardan izin alarak onu boşardı. Hükümdar damada kızarsa onu damatlıktan atabilirdi. Nitekim Kanuni'nin kız kardeşi ve Mihrimah'ın halası olan Şah Sultan ile evli Lütfi Paşa hem damatlıktan hem de veziriazamlıktan atılmıştır.³³⁷ Rüstem Paşa'nın dört sarayı bulunmaktadır. İbrahim Paşa Sarayı'nın karşısında yer alan saray "*Mihrimah Sultan Sarayı*" diye anılmaktadır. Sultan Ahmed Cami yapılırken Ayşe Sultan tarafından Sultan I. Ahmed'e satılır. İkinci Saray ise bugünkü Cağaloğlu'nda İran Elçiliği ve İstanbul Lisesi arasında kalan arsada bulunan saraydır. Bu saray ailenin damadı Cigalazâde Yusuf Sinan Paşa tarafından kullanılmıştır. Cağaloğlu semtinin adı da bu sarayı kullananlardan gelmektedir. Üçüncü saray Bakırköy'de Kazlıçeşme'de Defterdar İskender Çelebi Çiftliği'nde bulunur. Mimar Sinan inşa etmiştir. Dördüncü saray ise Üsküdar Salacak'ta İmrahor Camisi karşısında boğaza nazır konuşlanmıştır. Vakfiyesine göre bu sarayı kızı Ayşe Sultan ve bu kızından torunları Abdurrahman Bey, Fatma ve Safiye hanımların kullanımına bırakmıştır. Rüstem Paşa söz konusu saraylarını aile evi ve sadrazamlık konağı olarak kullanmıştır.³³⁸

Rüstem Paşa'nın veziriazamlık yapmadığı 1553-1555 yılları arasında İstanbul'a gelen Alman elçisi Busbecq'in anlattıklarına göre Rüstem Paşa keskin ve uzağı görür bir zekaya sahipti. Çok cimri olan Paşa, bu özelliğini devlet yararına kullanmaktadır. Öyle ki hiçbir gelir kaynağını heba etmeyen Paşa, sarayın bahçesinde yetişen sebze ve çiçekleri, ilaveten esirleri ayrı teçhizatlarını ve atlarını ayrı satarak devlet hazinesini doldurmuştur. Rüstem Paşa'nın görevden alınmasını başlatan olaylar silsilesi şöyledir: Paşa, İran seferindeyken gönderdiği mektupla ordunun Mustafa dışında baş istemediğini tahtını ve tacını kurtarmak isteyen sultanın bizzat harekete geçmesi gerektiğini bildirdi. Bu olaylar Şehzade Mustafa'nın Amasya Sancağı'ndan çağrılarak katledilmesine yol açtı. Ordunun tepkisi Rüstem Paşa'nın veziriazamlıktan azli ile sonuçlandı.³³⁹ İki yıllık sadaret arasında İstanbul'a gelen Alman elçisi Stephan Gerlach, Rüstem Paşa'nın Yahudileri ülkeden kovmak istediğini anlatmaktadır. Ancak Kanuni, Tanrının istese bütün çiçekleri tek renk yaratabileceği gibi bütün dinleri de tek

³³⁷ Uluçay, **Harem II**, s. 167-68; Nicolae Jorga, **Kanuni ve Dönemi Yenilmez Türk**, Çev. Nülüfer Epçeli, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2008, s.102.

³³⁸ Arslantürk, s. 27-30.

³³⁹ Ghiselin de Busbecq, s. 28-37.

bir din haline getirebileceğini belirterek. “*Tanrı, çiçek renklerinin çeşitliliği gibi dinlerin de çeşitliliğinden hoşlanır.*” demiştir. Bu nedenle Yahudileri kovmanın Tanrıya karşı gelmek olduğu söyleyerek Rüstem’in bu isteğine karşı çıkmıştır. Gerlach, Rüstem Paşa’nın Hristiyanları da fazla sevmediğini belirtmiştir. Arnavutköy (Kutsal Melek köyü) ve Yahudi köyü arasında Aziz Demetrius’a adanmış bir kilise olduğu ve Rüstem Paşa’nın bu kiliseyi yıktırdığını belirtmiştir. Ayrıca Gerlach’ın Rüstem Paşa tarafından hapsedildiğini de belirtmek gerekmektedir. Onun paşa ile ilgili söz konusu yorumlarını bu açıdan değerlendirmek gerekmektedir.³⁴⁰ Rüstem Paşa 9 Temmuz 1561’de dropsi (istiska: ödem) yüzünden öldüğünde Müslüman esirlerin bırakılması için 40.000 düka (2.4000.000 akçe) ayırmıştır. O ölürken erkek kardeşi Kapudan Sinan Paşa ve Nefise diye kız kardeşi hayatta bulunmaktadır.³⁴¹

Rüstem Paşa o zamana kadar ticarette uygulanan iltizam metodunu ilk defa toprak dirliklerinin gelirlerini toplamak için kullanmıştır. Rüstem Paşa padişah dirliği olan hasları iltizama verme usulünü getirdi. Bu usulle tımar ve zeamet alan kapıkulları aldıkları dirlikleri iltizama vererek, başkentte oturabilirlerdi. İltizam işi zamanla vezir hasları ve evkâf topraklarına genişlemiştir.³⁴² Rüstem Paşa zamanında iltizam artmıştır. Ayrıca bu dönemde yapılan seferler, artan harcamalar ve fiskalizmin³⁴³ zorlaması ile bir göreve atanan kişiler veziriazama para öder, bu paralar defterlere kaydedilir. Bu para gizli alınıp verilmezdi. Buna rağmen Rüstem Paşa aleyhine devrin kaynaklarında ve arşiv belgelerinde bazı olumsuz bilgiler mevcuttur. Rüstem Paşa devlet arazilerini özel mülke çevirerek evlatlarına vakıf olarak bıraktığı için de eleştirilmiştir.³⁴⁴

Rüstem Paşa devlet haslarını iltizama vermeyi icat etti. İltizam usulü evkâf topraklarına kadar yayıldı. “*İltizam alan mültezimler eski dirlik sahipleri gibi gelirin*

³⁴⁰ Stephan Gerlach, **Türkiye Günlüğü 1573-1576**, C. I, Ed. Kemal Beydilli, Çev. Turkis Noyan, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007, s. 144-147.

³⁴¹ Necipoğlu, s. 423.

³⁴² Niyazi Berkes, **Türkiye İktisadi Tarihi**, İstanbul: 2013, s. 284-285.

³⁴³ Fiskalizm: Hazineye ait gelirleri, mümkün olan en yüksek seviyeye çıkarmak ve ulaştığı düzeyin altına inmesini engellemek anlamına gelen iktisadî bir terimdir. Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul: Ötüken Neşriyat 2000, s. 50.

³⁴⁴ Afyoncu, s. 289.

çoğalmasını düşünmediklerinden çiftçiye baskıda bulunarak ülkenin harap olmasına sebep oldu.” şeklinde Koçu Bey’in eleştirileri bulunmaktadır.³⁴⁵

Ferdinand’ın elçisi Laszky, Rüstem Paşa’ya ikinci vezirliğinde, 2000 duka altın verilerek Kral Zapolya’nın Macar topraklarının Kral Ferdinand lehine çözülmesi için diğer divan üyelerine verilmesi gereken ücretler, diğer deyişle rüşvetler, hakkında bilgi vermektedir. Bu rüşvetler alınmış mıdır? Kesin bilgi yoktur.³⁴⁶ Ancak elçilerin bu tip çalışmaları Şarlken’in elçileri olan Busbecq, Verantius ve Zay hapse atılması ile sonuçlanmıştır. Rüstem Paşa 1561 görevi bittikten sonra Semiz Ali Paşa veziriazamlığı zamanında Şarlken’in elçileri serbest bırakılmışlardır.³⁴⁷

Almanların “zalim ve iğrenç”, Fransızların “korkunç yaratık” dediği zeki, uzak görüşlü, tedbir sahibi, tutumlu, zengin, şairlerden hoşlanmayan ama Zeyniyye ve Nakşi tarikatı şeyhleriyle iyi geçinen ve yakın ilişki kuran Rüstem Paşa 28 Şevval 968/12 Temmuz 1561’de istiskâdan (ödem) öldü. Hanedan içinde kendi statüsüne uygun bir yer olan İstanbul’da Şehzade Cami haziresindeki türbesine gömüldü. İki seferde toplam 14,5 yıl veziriazamlık yapmıştır. Öldüğünde servetinin 15 milyon duka ve 12 milyon altın olarak kaydeden kaynaklar bulunmaktadır. İstanbul, Ankara, Kastamonu, Daday, Dibek, Erzincan, Erzurum, Tekirdağ, Sapanca, Kütahya, Ermenek ve Medine şehirlerinde toplam 12 cami ve mescid, 7 mektep, 32 hamam, 22 çeşme, 273 oda, 54 mahzen, 563 dükkan, 28 han ve kervansaray, 5 medrese onun kurduğu vakıflardan bir kısmıdır.³⁴⁸

Rüstem Paşa’ya ait ilginç bir bilgi de 969/1561 tarihli ona ait olduğu sanılan “*Rüstem Paşa Tarihi*” adlı eserdir. Almanca’ya bile çevrilen bu eser daha sonra yapılan araştırmalara göre Matrakçı Nasuh’un tarih kitabının bir özetidir. Eserin bizzat Rüstem Paşa mı yoksa başka biri tarafından mı özetlendiği anlaşılamamıştır.³⁴⁹ Bu konuda yapılan bir tezde bu eserin Matrakçı Nasuh’un Rüstem Paşa için hazırladığı Câmiü’t-

³⁴⁵ Ülken, s. 33.

³⁴⁶ Arslantürk, s. 34; Peçevi kendi dönemini Rüstem Paşa dönemine kıyas ederek rüşvet adındaki pişkeşlerin bir hediye olduğunu ifade eder. Bkz. İbrahim Peçevi, **Tarih-i Peçevi**, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, no: 2353, vr. 4a-4b.

³⁴⁷ Johann Wilhelm Zinkeisen, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi(1453-1574)**, Erhan Afyoncu (Ed.). Çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011, s. 596-607.

³⁴⁸ Afyoncu, s. 289. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Necipoğlu, s. 424.

³⁴⁹ Afyoncu, s. 290.

Tevarih'in son kısmı olduğu ve zamanına şahit olan önemli bir tarih eseri olduğunu belirtir. Matrakçı Nasuh belli bir zaman Rüstem için çalışır ancak nedeni belli olmayan bir sebepten araları bozulduğu için eser yarım kalır.³⁵⁰ Rüstem Paşa'nın kütüphanesinde birçok Kuran Mushafı bulunmaktadır. Vefatından sonra bu Mushaflar eşi Mihrimah Sultan tarafından paşanın camisi ve türbesine vakfedilmiştir. Paşanın vefatından sonra Mihrimah Sultan³⁵¹ soyu ile evlenen Cağalzâde soyunun bir şecere transkripti Ahmet Arslantürk'ün doktora tezinde bulunmaktadır.³⁵²

2.6.3. Hacı Hümaşah Ayşe Hanım Sultan

Ayşe Sultan kaynaklarda Ayşe Hümaşah Sultan veya hacca gittiğinden Hâce Ayşe Sultan diye anılmaktadır. Ayşe adı kendisine babaannesi Kanuni Sultan Süleyman'ın annesi Ayşe Hafsa Sultan'dan³⁵³ dolayı verilmiştir. Ayşe Hümaşah'ın doğumu 1543; ölümü 1594'dir. İlk evliliğini Sokullu Mehmet Paşa'dan sonra veziriazam olan Semiz Ahmet Paşa³⁵⁴ ile yapmıştır. Bu evlilikten Müteferrika Osman Bey (Karahisar Sancak Beyi, ölümü: h.999/1590-1), Mustafa Paşa (Kilis Sancak Beyi, şahadeti: h.1001/1593), Mehmet Bey (Niğbolu Beyi ölümü: h.1001/1593), Kapıcıbaşı Abdurrahman Bey (ölümü: h.1004/1595-6) dünyaya gelmiştir.³⁵⁵ Civankapıcıbaşı ve Sultanzâde unvanları ile ünlü sadrazam Mehmed Paşa Mihrimah'ın Abdurrahman Bey'den gelen torunudur.³⁵⁶ Abdurrahman Bey Annesi Ayşe Sultanı hacca götürmüş ve

³⁵⁰ Göker İnan, Rüstem Paşa Tarihi (H.699-968/ M.1299-1561), **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2011, s. 11-14; 63-65.

³⁵¹ Arslantürk, s.111-112.

³⁵² Arslantürk, s.161.

³⁵³ Pazan, s. 62.

³⁵⁴ Ahmed Paşa adı geçtiğinde damad-ı sultan veya Mihrimah Sultan'ın damadı diye özellikle vurgulanarak verilmiştir. Bu Mihrimah Sultan'ın önemini gösteren bir uygulamadır. Genelde padişah damatları belirtilir. Ancak semiz ve güzelce ünvanı kullanılmamıştır. Bkz. Selânikî, s. 27-37.

³⁵⁵ “Ahmed Paşa -Semiz- : Arnavutoğludur. Kanuni Sultan Süleyman devrinde Mabeyn-i Hümayundan kapıcıbaşılıkla çıkmıştı. Sonra Mihrimah Sultanazade Ayşe Hanım Sultanı nikahlamıştır. Bu sebepten h. 965/1558 de Yeniçeri ağası oldu. h.971/1563-64 de Anadolu beylerbeyisi, sonra Rumeli beylerbeyisi olmuştur. Sonra vezir oldu. Sırasıyla vezir-i sani oldu. Şaban h. 987/1579 de sadrazam oldu. Rebülevvel h. 988/Nisan/Mayıs 1580 de vefat eylemiştir. Edirnekapi'da medfundur. Tedbirli, akıllı bir vezirdi. Hanım Sultandan olan oğullarından Osman Bey, müteferrika ve h.999/1591 da Karahisar beyi olup vefat etmiştir. Mehmed Bey, İran harbinde Özdemirzade Osman Paşa'nın vefatında Mühr-i Hümayunu getirmiştir. Sonra Niğbolu beyi olup h. 1001 /1593 de Bosna'da harbde köprüyü geçerken şehit olmuştur. Diğer Abdurrahman Bey, h. 1004/1596'de annesini Hacca götürmüştür. Kapıcıbaşı olup bir müddet sonra vefat eyledi. Bunun oğlu Sadrazam Civan Kapıcıbaşı Mehmed Paşa'dır. Dördüncü oğlu Mustafa Paşa'dır.” Bkz. Mehmed Süreyya, **Sicilli Osmanî**, I, s. 202

³⁵⁶ Sicilli Osmanî'den aldığı bilgileri aynen vermektedir. Bkz. Cavid Baysun, “Mihr-ü-Mâh Sultan”, **İA. C. VIII**, s. 307-308.

hacı olmasını sağlamıştır.³⁵⁷ Gülru Necipoğlu, Ayşe Sultan'ın ilk evliliği için Güzelce Ahmet Paşa³⁵⁸ ile evlendiğini yazmıştır. Mihrimah Sultan'ın Rüstem Paşa'nın mülkünün yağmalanmasını önlemek için Semiz Ali Paşa ile vezir Ahmed Paşa (Güzelce veya Semiz) ile çalışmışlardır. Bu çalışmalar vezirin Mihrimah tarafından damat olarak seçilmesini sağlamıştır. Ahmet Paşa, Kanuni zamanında ikinci vezir, II. Selim zamanında üçüncü vezir olmuştur. Sonrasında h.968/1580'de 6 ay veziriazamlık yaptıktan sonra ölen Ahmet Paşa (ö.1579) sonra III. Murat devrinde 1582'de Nişancı Feridun Bey³⁵⁹ ile evlenen Ayşe Sultan'ın ikinci evliliği de kocasının ölümü ile kısa sürmüştür. Ayşe Sultan'ın kızı Saliha Sultan ise Cağalzâde Sinan Paşa (ö.1605) ile evlenmiş ve torunu ise Civan Kapıcıbaşı Mehmet Paşa'dır (ö.1646). O da veziriazam olmuştur.³⁶⁰

Ahmet Paşa ve Ayşe Sultan'ın Osman, Mustafa ve Abdurrahman ve Mehmet adında dört oğlu olmuştur. Sadrazam Mehmet Paşa Mihrimah Sultan'ın Abdurrahman Bey'den gelen torunudur.³⁶¹ Ayşe Sultan ilginç bir şekilde tarih kitaplarına girmiştir. Stephan Gerlach, Türkiye Günlüğü adlı eserinde O sırada Yeniçeri Ağası olan Cigalazade Sinan Paşa'nın eşi olan Saliha Sultan'ın annesi Ayşe Sultan'ı ziyarete giderken 30-40 kadar hizmetkâr ve gümüş basamaklı kırmızı kumaşla kaplı ve içerisini kimsenin göremediği süslü bir araba ile ihtişamlı geçişi kaydedilmiştir. Arabanın önünden birkaç atlı, onların arkasından 30-40 hizmetkâr ve onların arkasından arabanın önünden 2 zenci hadım gelmektedir. Arabanın arkasından acemi oğlanları yürümektedir. En arkadan ise 2 harem ağası gelmektedir. Bu olay Mart 1577 yılında gerçekleşmiştir.³⁶² Acemi oğlanlarının kendisine eşlik etmesi eşinin görevi sayesinde.

³⁵⁷ Mehmet Süreyya, s. 202.

³⁵⁸ Gülru Necipoğlu, Ahmet Paşa için Güzelce lakabını Venedik kaynaklarına dayanarak kullanmaktadır. Bkz. Necipoğlu, s. 400; *Tarihi Selanikî*'de Ahmet Paşa'nın lakabı verilmemiştir. Bkz. *Tarihi Selanikî*, s. 27-37; Necdet Sakaoğlu ve Mehmet Süreyya, Ahmet Paşa için Semiz lakabını kullanmıştır. Bkz. Mehmet Süreyya, s. 202; Necdet Sakaoğlu s. 190.

³⁵⁹ Afyoncu, s. 290; Mehmet Süreyya, Sadrazam olan Civan Kapıcıbaşı Mehmet Paşa'nın Ayşe Sultan'ın kızı Saliha Sultan yerine, oğlu Abdurrahman Bey'den torunu olduğunu belirtmektedir. Bkz. Mehmet Süreyya, s. 202.

³⁶⁰ Ayşe Hümaşah Hanım Sultan ile Nişancı Feridun Ahmet Bey'in evliliği 990/1582 tarihindedir. Bkz. Eynallı, s. 16; Sadareti Sultan İbrahim dönemindedir. Bkz. Afyoncu, s.289.

³⁶¹ Uçtun, s. 707.

³⁶² Gerlach, s. 535.

Sultanların kız çocuklarına “*Hanım Sultan*” denirdi. Ayşe Hümaşah’ın tam ismi Hâce/Hacı Ayşe Hümaşah Hanım Sultan ()dır.³⁶³

Ayşe Hümaşah Sultan’ın iki ismi olması bazı karışıklıklara yol açmaktadır. Bunlardan birincisi Mihrimah Sultan’ın Ayşe ve Hümaşah adında iki kızı olduğu düşüncesidir. Ancak vakfiyeden anladığımız kadarıyla Mihrimah Sultan’ın bir kızı vardır. Çünkü vakfiye bir tek bu kız evlâda göre düzenlenmiştir. Oğlu Osman genç yaşta ölünce hayatta tek kalan kızı vakfın mütevellisi olarak atanmıştır. Mihrimah Sultan’ın ikinci bir kızı olsa bile çok küçük yaşta ölmüş olabilir. İleriki dönem tarih kayıtları ona ait hiçbir bilgi vermemektedir. Mantığa göre kızı varsa ona vakfiyede yararlanması için bazı hakların verilmesi gerekirdi. Küçük yaşta ölmüş ise zengin bir sultan olan annesi onun adına türbe vb. hayır eseri yaptırması ve bunun vakfiye ve tarihi belgelerde anılması gerekirdi. Bu durumun Ayşe Hümaşah’ın çift isimli olmasından kaynaklanan bir sorun olduğu düşünülebilir.

Ayşe Hümaşah’ın isminden kaynaklanan ikinci bir karışıklık ise Kanuni Sultan Süleyman’ın Şehzade Mehmet’ten olma torununun adının da Hümaşah olması ve her ikisinin de aynı zaman diliminde yaşamalarıdır. Ancak ikinci Hümaşah önce Ferhad Paşa sonra Mehmet Paşa ile evlenmiştir.³⁶⁴ Dedesi Kanuni Sultan Süleyman üzerinde etkisi olduğu söylenir. Hürrem Sultan’ın ölümünden sonra kızı Mihrimah ve torunu Ayşe Hümaşah Kanuni nezdinde onun yerini almışlardır. Aldığı bazı kararlarda etkili olmuşlardır denilebilir.³⁶⁵ Mihrimah babasının danışmanı olarak başkentte olmadığı zamanlarda bile ona haberler yolladı, babasının mektuplarını yerlerine ilettiler. Sultan Süleyman’ı Malta Seferi’ne teşvik etti.³⁶⁶

Cigalazâde Sinan Paşa, Mihrimah Sultan’ın torunu Saliha Sultan ile evlenince açılan ikbal yolları sadrazamlığa kadar gitmiştir. 1544’de Messina da doğan Scipione (Cigalazâde Sinan Paşa) babası ile birlikte Cerbe Savaşı’nda (1560) Osmanlı Devleti’ne esir düştü. Devşirilerek Enderun Mektebi’ne alındı. İran savaşlarında ve deniz seferlerinde kaptan-ı derya olarak ve Haçova Savaşı’nda aktif ve faydalı şekilde yer

³⁶³ Metinde verilen Hacı Ayşe Sultan’ın Osmanlıca yazılışı muhasebe belgelerinden alınmıştır. Bkz. BOA, EV. **HMH.d. 07360**, 1.M.1212, Sayfa 1: 2A.

³⁶⁴ Uluçay, s. 67.

³⁶⁵ Çağatay Uluçay, **Harem II**, İstanbul: 2013, s. 100.

³⁶⁶ Peirce, s. 90.

aldı. 27 Ekim 1596'da veziriazamlığa getirildi. Veziriazamlığında göreve gelmeyen 30.000 tımar sahibinin tahsisatını kesmesi Celali eşkıyasının artışına yol açtı. Yine savaşa gelmeyen Kırım Hanı Gazi Giray'ı azlettirip yerine Fetih Giray'ı getirmesi sebebiyle bir buçuk ay kaldığı sadrazamlıktan azledilerek önce Şam Beylerbeyliği'ne sonra tekrar kaptanıderyalığa atandı. Kaptan-ı deryalığı sırasında Venedik ve Fransa gemileriyle taşınan buğdaylara el koyarak Türk gemi ve tüccarlarına imkan sağladı. 1606 yılında I. Ahmet tarafından atandığı Diyarbekir'de vefat etti. Öldüğünde 2 milyon altın serveti ve 600 kölesi bulunmaktadır. Bu mirastan bir kısmı Mihrimah Sultan'ın torununa aktarılmış olabilir. Kendisi dışında iki oğlu devlet hizmetinde bulundular. Oğlu Mahmud vezirlik yaptı.³⁶⁷ Cağaloğlu Sinan Paşa'nın muhteşem sarayının bulunduğu semt onun adıyla Cağaloğlu olarak anılmıştır. Cağaloğlu Sinan Paşa'nın erken dönem sayılacak bir zamanda Mihrimah Sultan'ın torunu ile evlenmesi iki ailenin birbirine karışması ve Sinan Paşa soyundan gelenlerin vakıf mezarlığına gömülmesi ile sonuçlanmıştır. Mihrimah Sultan'ın Cigalazâde Sinan Paşa ile evlenen torunu kimdir? Bu evlilikten olan çocuklar var mıdır? Bu çocuklardan vakıftan faydalanan ve vakıf mütevellisi olan var mıdır? Bunlar araştırılması gereken hususlardır.

Ayşe Hümaşah Sultan'a babası Rüstem Paşa'dan kalan sarayı kullanmaktadır. Hatta kızı Saliha Sultan'ın düğününü Rüstem Paşa Sarayı'nın divanhaneğinde yaptığı açıklanmaktadır.³⁶⁸ 5 Kasım 1575 yılında Yeniçeri Ağası Cigalazâde Sinan Paşa'nın Semiz Ahmet Paşa'nın kızı ile evlenme merasimini anlatılmıştır. Bu merasim Mihrimah'ın kız torununun düğünüdür. Mihrimah Sultan, Semiz Ahmet Paşa'nın kayın validesidir. Mihrimah Sultan'ın Semiz Ahmet Paşa ve Ayşe Hümaşah Sultan'dan torunu olan Saliha Sultan evlenmektedir. Kızının ve bütün torunlarının evlenme masrafları Mihrimah Sultan tarafından görülmektedir. Gelinin sağdıcı Rumeli Beylerbeyi Siyavuş Paşa'dır. Bu düğün için binlerce florin harcadığını belirtilmektedir. Bu, düğünlerin ne kadar debdebeli olduğunu gösteren bir anlatımdır.³⁶⁹

³⁶⁷ Söz konusu oğullar Mihrimah'ın soyundan mıdır? Vakıftan ödenek almışlar mıdır? Vakıfta müteveli olmuşlar mıdır? Araştırılması gereken konulardır. Bkz. Mahmut H. Şakiroğlu. "*Cigalazâde Sinan Paşa*", *DİA*, C. 7, İstanbul: 1993, s. 525-526.

³⁶⁸ Sakaoğlu, s. 190.

³⁶⁹ Gerlach, s. 456-457.

Hümaşah Sultan annesinde sadece yüklü miras devralmamış aynı zamanda onun renkli çekici ve akıcı şekilde ve tatlı dil ile yazdığı mektupların üslubunu da devam ettirmiştir.³⁷⁰ Annesi Mihrimah Sultan bu şekil ve üslupta mektup yazmayı ise annesi Hürrem Sultan'dan öğrenmiştir. Bu yetenek aslında büyükanneden toruna bir mirastır.

Mihrimah Sultan kurduğu vakıflarda mütevellilik hizmeti karşılığı kendisine bir ücret tahsil etmiş ve bu görevin kendisinden sonra kızı Ayşe Sultan'a verilmesi ve zamanla bu görev için zam şartı da koymuştur. Ayrıca müteveli maaşından başka Ayşe Sultan'a günde 200 akçelik bir harçlığı vakıftan tahsis etmiştir. Ayrıca Ayşe Sultan'ın soyundan gelen kız ve erkek çocuklarından baliğ olanlara nesilden nesile günde 50 akçe bağlanmasını istemiştir. Vakfiyedeki bu şartlar, vakfin bir zürri vakıf olmasına yol açmıştır.³⁷¹ Mihrimah Sultan'ın Ayşe Sultan'dan olma iki torunu ve oğlu Osman Bey, Üsküdar Mihrimah Sultan cami haziresinde defnedilmiştir.³⁷² Mihrimah'ın oğlu Osman Bey kendisinden iki yıl önce 1576'da ölmüştür.³⁷³ Mihrimah, vakfiyesinde oğlunun soyundan gelen kimseyi anmamaktadır. Büyük olasılıkla oğlu çocuksuz olarak ölmüş olmalıdır.

³⁷⁰ Sakaoğlu, s. 180.

³⁷¹ Zülfikar, s. 1-144.

³⁷² Afyoncu, s. 290.

³⁷³ İnan, s. 111.

3. MİHRİMAH SULTAN, RÜSTEM PAŞA VE HACE AYŞE SULTAN VAKIFLARI BÜNYESİNDEKİ ESERLER İLE HİCRİ 1203-1226/1788-1812 YILLARINDA VAKIFLARIN GELİR VE GİDERLERİ

3.1. Vakfın Sahip Olduğu Eserler

Gerek Mihrimah Sultan gerekse Rüstem Paşa'nın İstanbul ve civarında bulunan vakıf eserlerinde Edirnekapı, Üsküdar, Tahtakale, Tekfurdağı'nda yapılan külliyelerde Mimar Sinan'ın imzası vardır. Mimar Sinan Osmanlı'nın en parlak devri olarak geçen 16. yüzyılın mimarı olarak Mihrimah Sultan, Rüstem Paşa gibi işverenlerine en güzel eserlerinden bir kaçını vermiştir.³⁷⁴ Bu eserler yeri geldikçe anılacaktır. Bu bölümde ele alınan eserler vakfın gelirlerin nereden kazanıldığı nereye harcandığı açısından önemlidir.

Üsküdar Mihrimah Sultan Külliyesi

Üsküdar İskeleyi'nde ilk külliye Kanuni Sultan Süleyman'ın biricik kızı olan Mihrimah Sultan yirmili yaşlarında iken kocası Rüstem Paşa'nın vezirâzamılığı sırasında yapılmıştır. Mihrimah Sultan'ın Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde 635 numaralı defterde Türkçe 32 sayfa tutan h.957/1550-1 yılına tarihli vakfiyesinde Üsküdar'da cami, 16 hücreli ve 1 dersaneli medrese, imâret, kervansaray, mektep, kiler, sekiz odalı misafirhane, ambar, ahır, çeşme ve sebil'den bahsetmektedir. 635/2 numaralı vakfiyede hayır eserlerine gelir getirecek Selanik, Filibe, Tatarpazarı, Samakov, Avret Hisarı, Kara Ferye, Yenişehir, Gerniş, Çatalca kazalarındaki akarların hududu tespit edilmiştir.

³⁷⁴ Mimar Sinan Dönemi İktisadi yaşamı için bu kaynaktan faydalanabilir. Bu eser Osmanlı Devleti'nin gelir kaynakları üzerinde özellikle durmaktadır. Bu kaynaklardan biri de vergilerdir. Bu vergiler sadece devlet arazilerinden mi alınmaktadır? Vakıf arazilerinden mi alınmaktadır? Sorusunu ortaya çıkarmaktadır? Acaba vakfa bırakılan vergi kaynakları var mıdır? Varsa bunlar hangisidir? Vakıftaki vergi kaynaklarını devlet istemekte midir? Bu devletin gelir getiren vergi kaynakları devlet eliyle mi, yoksa vakıf eliyle mi toplanmaktadır? Bkz. Sabahattin Zaim, "Mimar Sinan Döneminin İktisadi Durumu", **Türk Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde Mimar Sinan Dönemi Sempozyumu**, 5-8 Aralık 1988, VI. Vakıf Haftası, İstanbul: 1989, s. 47-64.

Üsküdar Mihrimah Sultan Külliyesi cami, medrese, 8 odalı tabhâne³⁷⁵ misafirhane, bir ahırlı (kervansaray) han, mutfak, yemekhane kiler anbardan oluşan imaret ile Asya'ya giden yolculara hizmet eden bir hayır kuruluşudur. 1558 yılındaki vakfiyede biri Üsküdar ve biri Yenibahçe'de iki sıbyan mektebi de eklenmiştir. Vakfiyeye göre vakfın mütevellileri ve nâzırları vâkıf soyundan gelecek ve eğer vâkıfın soyu sona ererse bu vakfın geliri imparatorluğun anayolları boyunca kaldırım ve çeşme yapımında kullanılacaktır.³⁷⁶

Üsküdar İskele Meydanı deniz toprak doldurularak oluşturulmadan önceki gravürlerde caminin deniz kenarına yapılmış ahşap dükkanlar vardır. Beşiktaş'tan Üsküdar'a deniz ulaşımının ulaştığı bu noktadaki külliye ve çarşı 16. yüzyılda burada meydanın gelişimine zemin hazırlamış olabilir.³⁷⁷ Cuma günleri İskele Camisi'nin önünde kurulan pazar, caminin cemaatini arttırmaktadır. Külliye'nin ön tarafında III. Ahmet tarafından yaptırılmış üzerine Nedim'in mısraları işlenmiş h.1141/1728-9 tarihli bir çeşme vardır.³⁷⁸

Mimar Sinan ilk kez Üsküdar İskele Camisi'nde çift revak kullanmıştır. Mihrimah ve Rüstem Paşa'nın ikişer camisi (Üsküdar, Edirnekapi, Tahtakale ve Rodosçuk) çift revaklıdır.³⁷⁹ İskele Camisi'nin çift minareli olması onun bir sultan camisi olduğunun düşünülmesine sebep olmuştur. Evliya Çelebi yanlış olarak külliyenin Kanuni Sultan tarafından merhum kızı Mihrimah Sultan için yaptırıldığını bildirmektedir.³⁸⁰

Edirnekapi Mihrimah Sultan Külliyesi

Mihrimah Sultan bu külliyei kırklı yaşlarında zengin bir dul olarak babasının ölümünden az önce II. Selim döneminde 1562-1565 yılları arasında Mimar Sinan'a yaptırılmıştır. Cami, 17 odalı medrese, mektep, hamam, türbe ve dükkandan

³⁷⁵ “Tabhane, Osmanlı döneminde güç bulma evi (dinlenme yeri) anlamına gelen bir kurumdur. Bu kurumda yoksul, hasta, yorgun, iş arayan, aç kalmış vb. kimseler barınmakta idi.” Bkz. Gönül Erkan, “Tabhane”, **Toplum ve Sosyal Hizmet**, C. 16, Sayı 2 (Ekim 2005), s. 53; Tabhane nekahethane manasındadır. Hastalar nekahat devrini geçirmesi için genelde tabhaneler dârü's-şifâ denilen hastanelerin yanında inşa edilirdi. Bkz. Ünal, s. 656.

³⁷⁶ Necipoğlu, s. 404.

³⁷⁷ Doğan Kuban, “Mihrimah Sultan Külliyesi”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 5, İstanbul: 1994, s. 456-457.

³⁷⁸ Nizamettin Biber, **İstanbul Camileri**, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2007, s. 18.

³⁷⁹ Necipoğlu, s. 405.

³⁸⁰ Necipoğlu, s. 408.

oluşmaktadır.³⁸¹ Külliye, 1894 yılındaki depremde zarar görmüştür.³⁸² İstanbul suriçi denilen bölgede yedi tepe üzerinde kurulmuştur. Külliye İstanbul'un Edirnekapı tepesi denilen tepesindedir.³⁸³ Mihrimah Sultan vakfiyesini 1570 yılında tescil edilmesine rağmen Edirnekapı Medresesi'ne ilk kez 1568-9 yılında medrese hocası atanmıştır. Bu bilgilerden külliye'nin Kanuni Sultan Süleyman'ın 1566 yılındaki ölümünden sonra tamamlandığı anlaşılmaktadır. Edirnekapı Külliyesi'nin yapılacağı bazı yerler Kara Ahmet Paşa (ö.1555) mütevellisi Hüsrev Kethüda tarafından alınmıştır. Bu konuda Mihrimah Sultan babasından ferman alarak kendi camisinin inşa edilmesini istemiş ve diğer caminin bu bölgede yapılmasını men ettirmiştir. Kethüda Hüsrev Bey şeyhülislamdan aldığı fetva ile Mihrimah'ın bina projesini durdurmaya boş yere çalışmıştır.³⁸⁴ Edirnekapı Camisi Aya Yorgo Kilisesi'nin yerine yaptırılmıştır. Yıkılan kiliseye karşılık şehir kapısının öbür tarafına kendi camisinin karşısına aynı adı taşıyan bir kilise inşa ettirildiği söylenir.³⁸⁵ Edirnekapı külliyesine su temin etmek için Zincirli Suyu denilen Mihrimah Suyu tesisini de yaptırmıştır.³⁸⁶

Edirnekapı'daki Mihrimah Sultan Külliyesi'nde dârü'l-kurrâya bitişik olarak damadı Güzelce Ahmed Paşa ve çocuklarının türbeside Mimar Sinan tarafından yapılmıştır. Türbe Ayşe Sultan'a ait vakıf tarafından destekleniyordu.³⁸⁷ İstanbul'da Cuma günleri kurulan iki çarşıdan biri Üsküdar İskele Camisi önünde, diğeri Edirnekapı Camisi önünde kurulmaktadır. Ayrıca gümrükhane binası buradadır. Bu durum cami cemaatini artırmaktadır. Edirnekapı Medresesi'nde dersane yoktur. Medrese işlevini cami görmektedir.³⁸⁸ Camisi, medresesi, ve hamamı olan külliye'nin imaret ve dârü's-şifâsı yoktur.

Külliye'nin, Edirnekapı etrafının İslamlaşmasına katkısı olmuştur. Osmanlı padişahlarının batı seferlerine çıkmadan İstanbul'da namazlarını kıldıkları cami

³⁸¹ İki medrese ve çifte hamam vardır. Bkz. Erdem Yücel, "Edirnekapısı Mihrümâh Camisi", *Türkiyemiz*, Şubat 1982, s. 1-6-36.

³⁸² Tahsin Öz, *İstanbul Camileri*, C. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1962. s. 49-50.

³⁸³ Biber, s. 18.

³⁸⁴ Necipoğlu, s. 411.

³⁸⁵ Necipoğlu, s. 419.

³⁸⁶ Sinan Ceko ve Şeyma Aslıvar, *İstanbul'un 100 Vakfı*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi (Kültür A.Ş.) Yayınları, 2010, s. 129-130.

³⁸⁷ Necipoğlu, s. 413.

³⁸⁸ Necipoğlu, s. 414.

niteliğindedir. Edirnekapı, Osmanlı sefer alaylarının Hristiyan topraklarına giderken ve dönerken kullandıkları sur kapısıdır.

Tahtakale Rüstem Paşa Külliyesi

Rüstem Paşa, Tahtakale Rüstem Paşa Külliyesi'ni Mimar Sinan'a yaptırmıştır. Bu külliye Üsküdar Mihrimah Camisi'nden sonra Mimar Sinan'ın deniz kıyısına yakın inşa ettiği ikinci külliye'dir. Külliye ticaretin en yoğun olduğu bölgede yapılmıştır. Bunun için çevresi dükkanlar ve sokaklar ile çevrilidir. Caminin kitabesi yoktur. Rüstem Paşa külliye bitmeden vefat ettiği için bitirilmesi eşi Mihrimah Sultan'a kalmıştır. Vakfiyesine göre 1561 yılında külliye'nin tamamlandığı söylenebilir. Ancak Mimar Sinan'a külliye suyunun izin belgesi 1563 yılında verilmiştir. Külliye, 1660 yangınında ve 1766 yılındaki depremlerde zarar görmüş ve tamir edilmiştir.³⁸⁹ Külliye, üst katta cami, alt katta depo, dükkan, çeşme ve iki handan oluşmaktadır. Külliye çok yoğun bir ticari bölgede kurulmuştur. Bu bölgede daha önce var olan Hacı Halil Ağa Cami bina ve arazisi istimlak edilerek külliye oluşturulmuştur.³⁹⁰ Hacı Halil Mescidi'nin bir diğer ismi Kenise Mescidi'dir. Bu bina kiliseden dönüştürülen bir camidir. 20 Şubat 1562'de İstanbul kadısına yazılan izn-i sultani ile cemaat yeri dar olan Tahtakale'deki mescidin daha büyük bir cami yapılması için yıktırılması onaylandı. Ayrıca cami yapımı için Ayasofya mukâtaası kiralanmış, Cami yapımı için çevredeki vakıfların binaları ise istibdal (takas) ile alınmıştır. Camiye ait olduğu sanılan üç handan birinin adı Zindan Han, diğerinin ismi Kurşunlu Han'dır. Ayrıca Kağıthane Suyolu'ndan 1,5 lüle³⁹¹ su, cami ihtiyaçları için bağışlanmıştır. Tahtakale Cami başkentin en hareketli ticari limanın çevresinde konumlanmıştır. Cami için Uzunçarşı denilen işlek caddede Rüstem Paşa 10 dükkan ve 16 bekar odasını cami giderleri için

³⁸⁹ Süleyman Faruk Göncüoğlu ve Zeliha Kumbasar, **Gelenekten Geleceğe Camiler**, İstanbul: 2006, s. 184-185.

³⁹⁰ Z. Hale Tokay, "Rüstem Paşa Külliyesi." **DİA**, C. 35, İstanbul: 2008, s. 291-292.

³⁹¹ Lüle (lüle): Bir akarsu ölçüm birimi: Su saatlerinin bulunmadığı dönemlerde suyun miktarını akışının kalınlığına göre değerlendiren ölçü sisteminde iki *hilâl* bir *çuvaldız*, dört *çuvaldız* bir *masura*, iki *masura* bir *kamış* ve dört *kamış* bir *lüle* ederdi. Bkz. İlhan Ayverdi, **Kubbealtı Lugatı (Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük)**, C. 2, s. 1880; Dört *kamış*ın bir lüle olduğu belirtildi bununla birlikte kamış, su yolcular (su kanallarını inşa edenler) tarafından kullanılan bir tabirlerdendi, tasarruf kayıtlarında geçmezdi, söz konusu kayıtlarda nadiren hilal ve çoğunlukla masura kaydı geçerdi. Bkz. Pakalın, II, s. 372; 1. Değirmende suyun az olduğu zamanlarda seviyeyi yükseltmek için çıkışa konulan dar halka. 2. Çeşme vb. yerlere takılan küçük boru; lüle. Bkz. Yaşar Çağbayır, **Ötüken Türkçe Sözlük (Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı)**, C. 3, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007, s. 2984.

başılamıştır. Caminin merdivenle girilen bölümünde müezzin ve kayyımın ikamet ettikleri kapı köşkleri vakfın hayratındandır.³⁹²

Tahtakale Camisi için tarihçi Ramazanzade Mehmet erken bir dönem kaynağı olarak camiye Mihrimah Sultan'ın yaptırdığını belirtmektedir. Hasanbeyzade ise caminin denetçisi olarak Mihrimah Sultan'ı belirtmektedir. Rüstem Paşa'nın 1570 tarihli vakfiyesi Mihrimah Sultan'ın etkin rolü hakkında bilgi vermektedir.³⁹³

Rüstem Paşa³⁹⁴ vefat ettiğinde 15 milyon dükalık büyük bir miras bırakmıştır. Osmanlı kaynaklarında serveti 12 milyon altın olarak zikredilmektedir. Gelibolulu Mustafa Ali, Rüstem Paşa'nın cebehanesinin satışından 11.200.000 akçe elde edildiğini bildirmektedir. Bu altınların 7.500.000 akçesi Tahtakale Camisi'nin yapımında kullanılacaktır.³⁹⁵ Kurduğu vakıflarla Hırvatistan, Macaristan, Balkanlar, Rumeli, İstanbul, Anadolu, Medine ve Kudüs olmak üzere ülkenin birçok bölgesinde hayır eseri yaptırmıştır.³⁹⁶ Söz konusu hayır eserleri aşağıda yer almaktadır:

- a) Ankara'da bir hamam ve kervansaray
- b) Kastamonu Daday ve Dibek'te birer cami
- c) Erzincan'da bedesten, han ve hamam
- d) Erzurum'da Taşhan denilen Rüstem Paşa Kervansarayı
- e) Kütahya'da hamam ve medrese
- f) Ermenek'te bir cami
- g) Medine'de bir medrese

³⁹² Necipoğlu, s. 428-436.

³⁹³ Necipoğlu, s. 440.

³⁹⁴ Rüstem Paşa günümüzden baktığımızda iktisat dehası denilebilecek bir mali politikacı sayılabilir. Paşa bir tür makam vergisi sayılan "caize" vergisini kayıt dışından çıkararak yasal ve kayıtlı hale getirmiştir. Göreve tayin edilen kişilerin ödedikleri paralar resmî defterlere kaydedilir. Gizli alınıp verilmezdi. Bu uygulamada Kanuni Sultan Süleyman'ın 13 büyük sefer ile oluşan fiskal zorlamaların rolü büyüktür. Lütfi Paşa durumu ana su koluna su taşıyan küçük derelerin suyunun tamamen kısılması ile ana kaynağın kuruyacağı örneği ile eleştirmiştir. Ayrıca seyyahlar bile Topkapı Sarayı'nın bahçesinde yetişen çiçekleri satarak kazanç elde ettiğini söylerler. Hazinesi doldurmuş ve saraydaki üç hazine odası dolunca bir oda daha hazine için ayrılmış ve hazinenin duvarına Rüstem Paşa tarafından doldurulduğu yazılmıştır. Koçi Bey Rüstem Paşa'nın iltizamı yaygınlaştırdığı ve devlet arazisini özel mülke dönüştürerek bunları çocuklarına vakıf bıraktığını söyleyerek eleştirmiştir. Bkz. Ali Kemali Aksüt, **Koçi Bey, Risalesi**, İstanbul: 1939, s. 63-64; Ancak tarım toplumuna has bir uygulama olan iltizamın Osmanlı maliyesi tarafından fiskalist zorunluluktan yaygınlaştığı unutulmamalıdır. Ayrıca Koçi Bey'in ikinci eleştirisi Rüstem Paşa için değil, Kanuni Sultan Süleyman'a için yapılmalıdır. Çünkü paşanın vakfının ana gelir kaynakları geniş araziler değil, gelir getiren değirmen, hamam, dükkan gibi gayrimenküllerdendir. Oysa Kanuni Sultan Süleyman'ın kızı Rüstem Paşa'nın hanımı Mihrimah Sultan Vakıf akarları ise babasının yaptığı büyük temlikler ile devlet arazileridir.

³⁹⁵ Necipoğlu, s. 424.

³⁹⁶ Erhan Afyoncu, "Rüstem Paşa", **DİA**, C. 35, İstanbul: 2008, s. 288-290.

- h) İstanbul'da bir cami, medrese ve kütüphane, beş han, iki han mescidi, iki mektep
- i) Tekirdağ'da bir cami, medrese, kütüphane, mektep kervansaraydan oluşan külliye
- j) Sapanca'da bir cami, bir mektep, bir imaret ve zaviye
- k) Toplam 12 cami ve mescid, 7 mektep, 32 hamam, 22 çeşme, 273 oda, 54 mahzen, 563 dükkân, 28 han ve kervansaray, 5 medrese³⁹⁷

Rüstem Paşa Afyon, Van, Erzurum ve Erzincan'daki Bedestenleri ve İstanbul Hekim Çelebi Zaviyesi gibi hayır eserleri ile şehirleşmeye katkıda bulunurken, halk arasındaki olumsuz imajını düzeltmektedir. Rüstem Paşa 1544, 1557, 1560, 1570 yıllarında yazılan vakfiyelerde sağlığında ve ölümünden sonraki hayır eserlerini belirtmektedir. Rüstem Paşa gelir getirici birçok eser yaparken, hayır vakıflarından nispeten az yapmıştır. Bunun için ölümünden sonraki cebehanenin satılarak hayır binaları yaptırmayı vakfetmiştir.³⁹⁸ Rüstem Paşa cebehanesinin satışından elde edilecekler ile kurulacak para vakfı ve diğer vakıflarının hem mütevellisi hem de nâzırı olarak kızı Ayşe Sultan'ı ve sonraki dönemde onun soyundan gelenleri bu işle görevlendirmiştir. Gelirleri 16 câbî tarafından toplanan vakfın fazla gelirleri ile çeşme ve kaldırımlı yollar yapılması vakfiyede belirtilmiştir.³⁹⁹

Rüstem Paşa'nın Mihrimah Sultan'dan Ayşe Hümaşah adlı bir kızı ve Osman adında bir oğlu olmuştur. Osman Bey yirmili yaşlarda ölmüş ve Ayşe Sultan'dan olma iki torunu Üsküdar Mihrimah Sultan Küliyesi'nin haziresinde defnedilmiştir. Rüstem Paşa ve Mihrimah Sultan'ın soyu kızları Ayşe Sultan ile devam etmiştir. Ayşe Sultan, Veziriazam Semiz Ahmed Paşa ile evlenmiştir. Ahmet Paşa'nın h.988/1580) yılında ölümünden sonra, h.990/1582 Nişancı Feridun Ahmed Bey ile evlenmiştir. Ayşe

³⁹⁷ Hacı Ahmet Arslantürk, "Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Rüstem Paşa", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2011, s. 42-47; Rüstem Paşa'nın sahip olduğu mülkler ve yerleri ile ilgili şu eserde bilgi bulunmaktadır. Bkz. Necipoğlu, s. 424-434.

³⁹⁸ Necipoğlu, s. 420-423.

³⁹⁹ Necipoğlu, s. 424

Sultan'ın torunlarından Civan Kapıcıbaşı lakaplı Mehmed Paşa, Sultan İbrahim döneminde sadarete kadar yükselmiştir.⁴⁰⁰

Tekirdağ Rüstem Paşa Külliyesi

Tekirdağ Rüstem Paşa Külliyesi Sadrazam Rüstem Paşa tarafından yaptırılmıştır. Külliye'nin bir kısım yapıları Tekfurdağı'nda (Tekirdağ) Mimar Sinan tarafından yapılmıştır. Cami, medrese, imaret, kervansaray, kütüphane, çifte hamam ve bedestenden (müteşekkil olan külliye) h.960/1553 yılında yaptırılmıştır.⁴⁰¹ Günümüzde cami ve bedesten dışındaki yapılar tamamen ortadan kalkmıştır.⁴⁰² Marmara'nın kuzeybatısındaki ticaret yolları üzerinde Mimar Sinan tarafından Rüstem Paşa için Rodosçuk ve Tahtakale üzerinde cami külliyesi inşa edildi. Rodosçuk külliyesi sıbyan mektebi, ticari çifte hamam, 4 çeşme, 6 kaldırımlı yol, 45 mahzen, 8 tabakhane, 12 dükkandan oluşan vakıf, Rumeli'den gelen yolun sol kolu üzerindedir. Bölgedeki Rodosçuk İskeleyi tuz, şarap, odun, deri ve kumaş gibi yasal; tahıl gibi yasadışı malların satışında uzmanlaşan bir iskeledir. Halka hizmet için yapılan cami külliyesinden günümüzde 1841 ve 1955-71 yılları arasında tamirat geçiren cami kalmıştır. Diğer ek binalar harap olmuştur.⁴⁰³

Sapanca Rüstem Paşa Külliyesi

Mimar Sinan Rüstem Paşa için Sapanca'da küçük bir cami ve külliyesini yapmıştır. Külliye Marmara Denizi'nin doğusunda, İzmit Körfezi'ndeki yol üstündedir. Bu yol başkente odun ve kereste taşımak için kullanılırdı. Sapanca kıyısındaki külliye, cami, sıbyan mektebi, imaret, tabhâne olarak hizmet eden zaviye, kervansaray, hamam, kaldırımlı yol ve ticari yapılar ile birlikte yapılmıştır. Hamam dışında ek binalar zamanla yok oldu. Sapanca Camisi 1932'de yeniden inşa edildi. Mimar Sinan, Sapanca haricinde Rüstem Paşa için yol üzerinde Dibek (cami, çifte kervansaray, tabhâne, çeşme ve kaldırımlı yol) ve Samanlı'da (cami, kervansaray, kaldırımlı yol ve ticari müştemilatı

⁴⁰⁰ Afyoncu, s. 290.

⁴⁰¹ Oktay Aslanapa, "Mimar Sinan'ın Medreseleri", **VI. Vakıf Haftası Türk Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde "Mimar Sinan ve Dönemi" Sempozyumu**, 5-8 Aralık 1988, İstanbul: 1989, s. 201-212.

⁴⁰² N. Çiçek Akçıl, "Rüstem Paşa Külliyesi", **DİA**, C. 35, İstanbul: 2008, s. 293-294.

⁴⁰³ Necipoğlu, s. 425-427.

ile) küçük cami külliyelerini Rüstem Paşa için inşa etmiştir. Bu eserler günümüze ulaşmamıştır.

3.1.1. Dinî Alandaki Eserler

Vakıfları sahip olduğu cami, mescit, hazire, mezar, türbe ve tekkeler gibi dinî alanlardaki eserler Mihrimah Sultan, Rüstem Paşa ve Ayşe Sultan adlarına yaptırılmışlardır. Bu eserler zaman içinde bazı değişiklikler geçirerek yollarına devam etmişlerdir.

3.1.1.1. Camiler ve Mescitler

Hicrî 1200 ve 1226 yılları arasında vakfın sahip olduğu külliyeler içinde üç büyük cami bulunmaktadır. Bu camiler Edirnekapı Mihrimah Sultan Cami, Üsküdar Mihrimah Sultan Cami ve Tahtakale Rüstem Paşa Cami'dir. Ayrıca vakfın çeşitli yardımlarda bulunduğu camiler de vardır. Bu yardımlar bir kerelik ve daimi yardımlar şeklinde iki çeşittir. İlkinde vâkıflar bazı camilerin inşasına veya tamirine yardım için bir kerelik bir inayette bulunmaktadır. İkincisinde ise bazı camilere aydınlanma için zeytinyağı alınması, imam maaşlarının ödenmesi ve cami temizliği yapan ferraşların ücretlerinin ödenmesi gibi masrafların sürekli olarak vakıf tarafından karşılanması vakfiyede belirtilmiştir. Muhasebede masraf kısmına kayd olunmuştur.

Üsküdar Mihrimah Sultan Cami

Üsküdar'da saray hanımlarının yaptırdığı en eski camilerden birisi İskele Cami veya Büyük Cami denilen Mihrimah Cami'dir.⁴⁰⁴ Cami, Kanuni Sultan Süleyman tarafından h.954/1547 yılında yaptırılarak sevabı kızı Mihrimah Sultan'a bağışlanmıştır.⁴⁰⁵ Ancak caminin kitabesinde Mihrimah Sultan isminden bahsedilmemiş

⁴⁰⁴ Fügen Akben, Üsküdar'da Mihr-ü-mah Sultan Külliyesi, **Yayınlanmamış Mezuniyet Tezi**, İstanbul: 1967, s. 18.

⁴⁰⁵ İbrahim Hakkı Konyalı caminin 954/1548 yılında tamamlandığını belirtmektedir. Bkz. İbrahim Hakkı Konyalı, **Abideleri ve Kitabeleri ile Üsküdar Tarihi**, Türkiye Yeşilay Cemiyeti Yayınları, C.1, İstanbul: 1976, s. 217; Ayrıca Bekir Yılmazörnek'in çalışmasına bakılabilir. Ancak dikkatli kullanılması gereken bir kaynaktır. Vakfiyeleri tezinde yoğun kullanan Ahmet Arslantürk ve F. Cangüzel Zülfikar'ın vakfiyelerden yararlanırken yaptığı gibi sadece belge numarası vererek geçmemiştir. Okuyucuya bilgileri kontrol olanağı vererek sayfaları belirtmiştir. Eserin bu güzelliğine karşın verdiği ilgili sayfa numaraları incelendiğinde 92-94 numaraların olmadığı ve 33, 35, 39, 40, 48, 55 ve 59 numaralı vakfiye sayfalarının ise Mihrimah Sultan Vakfiyesi olarak

bunun yerine adı “Sultan Süleyman Kızı Hanım Sultan” olarak geçmiştir.⁴⁰⁶ Can Alpgüvenç kitabede isim bulunmamasının ana sebebini İslam geleneğinde kadınlara saygı gösterilmesine bağlamıştır.⁴⁰⁷ İskele Cami, Mimar Sinan eserlerinden biridir.⁴⁰⁸ Cami sahn, son cemaat yeri, ön avlu, şadırvan gibi bölümlerden oluşur.⁴⁰⁹ Eski kaynaklarda *leb-i deryada* yani deniz kıyısında kurulduğu bildirilmektedir. Sonraki devirde cami önündeki deniz doldurularak alan kazanılmıştır. İskele Cami veya Üsküdar Mihrimah Sultan Cami şu an Üsküdar’da Hâce Hesna Hanım Mahallesi, İskelebaşı Caddesi, Hakimiyeti Milliye Caddesi 526 Ada, 3. Parsel, 3622,02 yüzölçümlü alandadır.⁴¹⁰

İskele Camisi’nin birer şerefeli iki minaresi vardır. Yapıldığında bir minaresi olan camiye Üsküdar halkının “*Biz de İstanbul’daki camiler gibi mahya asmak istiyoruz*” diye istekte bulunmaları üzerine ikinci minare eklenmiştir.⁴¹¹ 1710 yılında yaptırılan Gülnüş Sultan (Yeni Valide) Cami yapımında çıkarılan topraklar Üsküdar İskele Cami önünde denize dökülmüştür. Doldurulan bu deniz alanına III. Ahmed 1728 yılında bir çeşme yaptırmıştır. Çeşme ve cami gravürlerde görünen çatısı inişli çıkışlı anbarlar yapıldı.⁴¹² Cami yakınında III. Selim zamanında buğday anbarı yapılmıştır.⁴¹³

Avrupalı Allom, gravürlerinde deniz tarafından bakarak “*Büyük Cami*” adını verdiği İskele Camisi’ni çizmiştir. Camide son cemaat yerinin solundaki mermer sütunun alt bileziğinde “*Elçiler Şah’a giderler, Muharrem’in ikisinde 1070*” ifadesi kazınmıştır. 1659 yılına gelen bu tarihte IV. Mehmed zamanında İran Şahı’na elçi yollanmıştır. Evliya Çelebi’nin söylediğine göre cami ve türbelerin sütunlarına pirinç

verilse de Hacı Ayşe Sultan Vakfıyesi olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Yılmazörnek’in verdiği bilgiler F. Cangüzel Zülfikar ile büyük oranda örtüşmektedir. Bkz. Bekir Yılmazörnek, Üsküdar Mihrimah Sultan Külliyesi, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010. s. 23.

⁴⁰⁶ Kadınların isimleri kitabe ve arşiv belgelerinde geçmezken, vakfiye, hüccet ve ilam gibi hukukî belgelerde isimleri mutlaka zikredildi. Bkz. Konyalı, s. 219.

⁴⁰⁷ Can Alpgüvenç, **İki Hanım Sultan Hürrem ve Mihrimah**, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2011, s. 117.

⁴⁰⁸ Sai Mustafa Çelebi, **Tezkiretü’l bünyan: Mimar Sinan’ın Kendi Ağzından Hayat ve Eserleri**, Hzl. Sadık Erdem, İstanbul: Binbirdirek Yayınları, 1988. s. 35-38.

⁴⁰⁹ Ernst Egli, **Osmanlı Altın Çağının Mimarları**, Çev. İbrahim Ataç, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2009. s. 109.

⁴¹⁰ Konyalı, s. 49-57.

⁴¹¹ Sennur Sezer ve Adnan Özyağcınar, **Öyküleriyle İstanbul Anıtları**, C. II, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2010.

⁴¹² Alpgüvenç, s.118.

⁴¹³ Ayvansarayî Hüseyin Efendi, Ali Sâti’ Efendi, Süleyman Besim Efendi, **Hadikâtü’l- Cevâmi’ (İstanbul Camileri ve Diğer Dîni – Sivil Mi’mârî Yapılar)**, Hzl. Ahmed Nezih Galitekin, İstanbul: İşaret Yayınları, 2001. s. 593.

bilezik kazımakla görevli memurların bulunduğundan söz eder.⁴¹⁴ Aziz Mahmud Hüdâî Üsküdar Mihrimah Sultan Camisi'nde vaaz vermiştir.⁴¹⁵ Bu görevi sırasında Rüstem Paşa ve Mihrimah Sultan'ın kızı Ayşe Sultan'ın teveccühünü kazanmış ve yardımlarına nail olmuştur. Ayşe Sultan halen Hüdâî türbesinde tarihsiz bir mezarda gömülüdür.

Camide Çalışan Görevliler ve Maaşları:

Camide yapılan harcamalar: Her 12 Rebülevvel ayında Hz Muhammed'in doğumunda mevlid okunması, gelenlere gülsuyu dağıtılması, buhur ve yemek verilmesi için vakfiyede 1300 akçe ayrılmıştır.⁴¹⁶ Muhasebe kayıtlarında bu harcama için araştırdığımız döneme ait masraf kaydedilmemiştir. Söz konusu geleneğin vakfın kurulduğu dönemlerde bir süre devam ettiği ve vakıf maddi açıdan zayıfladığında ise bu uygulamadan vazgeçildiği anlaşılmaktadır.

Edirnekapi Mihrimah Cami

Edirnekapi Mihrimah Camisi, Mihrimah Sultan tarafından h.957-963/1550-1557 senelerinde Mimar Sinan'a yaptırılmıştır.⁴¹⁷ Bu külliyedeki eserler arasında, iki medrese, mektep, hünkâr kasrı ve Rüstem Paşa'nın damadı Ayşe Sultan'ın eşi Güzel Ahmed Paşa'nın türbesi, çarşı ve çifte hamam vardır. Cami avlusuna dayanan, günümüze ulaşmayan 63 dükkan külliyenin akarıdır. Yılın belli gününde Edirnekapi Mihrimah Sultan Camisi'nde güneş batarken, Üsküdar Mihrimah Sultan Camisi'nden ay doğar. Bu durum Mihrimah'ın Mihr: Güneş ve Mâh: Ay anlamına gelen adını anımsatmaktadır. Söylenceye göre Mihrimah, İstanbul'da Üsküdar'daki camisinde ilk sabah ezanı okunurken, son sabah ezanı Edirnekapi'daki camisinde okunsun istemiştir.⁴¹⁸ Yapının 1566'da inşaatına başlanıldığı 1568 yılında bitirildiği düşünülmektedir. Çünkü ilk müderris 1569 yılında atanmış ve vakfiyesi 1570'de yazılmıştır. Bu camiler ticaret yolları üzerindedirler. Edirnekapi Mihrimah Camisi,

⁴¹⁴ Alpgüvenç, s. 118-120.

⁴¹⁵ Konyalı, s. 338.

⁴¹⁶ Zülfikar, F. Cangüzel, Mihrimah Sultan'ın Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde Bulunan Vakfiyelerinin Değerlendirilmesi", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara Üniversitesi, Ankara: 1989, s. 44-45.

⁴¹⁷ Tahsin Öz, *Ağırnaslı Sinan*, Kayseri: Ağırnas Belediyesi Yayınları, 2005. s. 296-297.

⁴¹⁸ Sezer ve Özyağiner.

1648, 1690, 1719 ve 1894 depremlerinde zarar görmüş ve tadilata uğramıştır.⁴¹⁹ 1766, 1907-10 yılları arasında tamire geçiren cami, 2007-2009 yılları arasında restore edilmiştir.⁴²⁰

Tahtakale Rüstem Paşa Cami

Cami, Tahtakale’de Hasırcılar Caddesi üzerinde Mihrimah Sultan’ın eşi sadrazam Rüstem Paşa tarafından 1560 yılında yaptırılmıştır. Rüstem Paşa ölünce eserin inşası eşi Mihrimah Sultan tarafından Rüstem Paşa’nın servetinden finanse edilerek tamamlanmıştır. Yeri çukur olduğu için alt katta mahzen ve dükkanlar ve üst katta camisi bulunmaktadır. Cami, en güzel İznik çinileri ile Mimar Sinan’a⁴²¹ yaptırılmıştır. Mimar Sinan bu camide birçok özgün unsur denemiştir. Ancak bu özelliklerinden ziyade kubbe eteklerine kadar çini ile kaplanmış tek cami olması yönüyle daha çok dikkat çekmektedir. Camiye gelir getirmesi için Mimar Sinan’a cami yanında inşa ettirilen Rüstem Paşa Hanı (Büyük Çukur Han) ve Küçük Çukur Hanı ile ticaret bölgesi Tahtakale’de 1561’de büyük bir ticari kompleks oluşturmuştur. Rüstem Paşa Şehzade Camisi’ne gömülmüştür.⁴²² Cağaloğlu Sarayı yakınında bir medresesi vardır.⁴²³

Rüstem Paşa Hanı Mescidi

Rüstem Paşa yaptırmıştır. Minberine evlâdiyet ve meşrutiyet üzere müteveli bulunan İbrahim Bey atanmıştır. Mahallesi bilinmemektedir.

⁴¹⁹ Orhan Cezmi Tuncer, “İstanbul Edirnekapi Mihrimah Sultan Camisi Geometrik Kurgusu”, **Vakıflar Dergisi**, 33, Ankara: 2010, s. 113.

⁴²⁰ Murat Sav ve Kıvanç H. Kuşüzümü, “Restorasyon Çalışmaları Çerçevesinde Mihrimah Sultan Cami”, **Vakıf Restorasyon Yıllığı**, İstanbul: 2011, s. 43-53.

⁴²¹ Mimar Sinan tarafından Mihrimah Sultan ailesi için yapılan eserler:

- 1) Tekirdağ Rüstem Paşa Külliyesi tamamlandı (1543).
- 2) İstanbul’da Üsküdar Mihrimah Sultan Külliyesi tamamlandı (1547).
- 3) Tekirdağ Rüstem Paşa Camii yapıldı (1552).
- 4) Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı yapıldı (1561).
- 5) Eminönü Rüstem Paşa Külliyesi tamamlandı (1561).
- 6) Şehzade Camisi’nde Rüstem Paşa Türbesi tamamlandı (1562).
- 7) Edirnekapi Mihrimah Sultan Külliyesi tamamlandı (1562). Bkz. Selçuk Mülayim, **Sinan bin Abdülmennan Bir Dünya Mimarının Hayat Hikayesi, Eserleri ve Ötesi**, İstanbul: İsam Yayınları, 2010, s. 207-213.

⁴²² Eminönü Camileri, **Rüstem Paşa Cami**, İstanbul, s. 161-164.

⁴²³ Ayvansarayî Hüseyin Efendi ve Ali Sâti’ Efendi, Süleyman Besim Efendi, s. 169.

Cağalazâde Vakfının 1212’de Yardım Yaptığı Kurumlar:

- a) Hoca Kasım Mescidi⁴²⁴
- b) Kebeciyân Hanı Daye Hatun Türbe, Minare ve Cami
- c) Çaşnigir Odalarında Daye Hatun Mescidi⁴²⁵
- d) Mirahor Câmî⁴²⁶
- e) Tekirdağ’daki Rodosçuk Camisi
- f) Yalakabad Cami
- g) Karışdırın Cami
- h) Sapanca Cami

Rüstem Paşa Vakfiyesi’nde yardım yapılacağı belirtilen cami⁴²⁷ ve mescidler⁴²⁸

- a) Estargon Mescidi
- b) Samanlı Camisi
- c) Kastamonu Atik Atabey Camisi
- d) Kastamonu Daday’da Menekşe Dağı Camisi

Yukarıdaki cami ve mescitlerde dikkati çeken bir husus İstanbul’daki cami ve mescitlere h.1212 senesinde hala yardımlar sürdürülürken, İstanbul’a uzak yerlerdeki vakfın sahip olmadığı ama yardım edilen dinî ibadet yerlerine yapılan yardımlar muhasebe kayıtlarında görülmemektedir. Bu durum söz konusu yardımların kesildiği

⁴²⁴ Vakfiyelere göre bu mescidi vâkıfe tamir ettirmiş ve Mihrimah Sultan’ın evine yakın olan bu mescid için günde 2’şer akçe ücretle imâm, müezzîn ve kayyım tayin etmiştir. Ayrıca alınacak levazım için günlük 2 akçe ayırmıştır. Bkz. Cangüzel, s. 47.

⁴²⁵ Mihrimah Sultan dâyesi Asiye Hatun mescidin bânîyesidir. Rüstem Paşa hizmetlilerinden Çaşnigir Ali Çelebi’nin odalarının üstünde olmak ile şöhret olmuştur. Mezbur oda ve mescidin dahi vakıfları Rüstem Paşa vakfına mülhâktır. Mahmud Paşa yakınındadır. Mahallesi yoktur. Bkz. Ayvansarayî Hüseyin Efendi, Ali Sâtî’ Efendi ve Süleyman Besîm Efendi, s. 123.

⁴²⁶ *Mehmed Ağa -Hacı-: Cağaloğlu Sinan Paşa’nın mirahurudur ki, Üsküdar’da Mirahur Camiini bina eyledi.* Bkz. Mehmed Süreyya Bey, **Sicilli-i Osmani**, Hzl. Seyit Ali Kahraman, İstanbul: 1994, s.137; Karşısında Ayşe Sultan daru’l-kurrâsı ve Mihrimah Mektebi vardır. Mahallesi vardır. Hüseyin Efendi, Ali Sâtî’ Efendi ve Süleyman Besîm Efendi, s. 636.

⁴²⁷ VGMA, d.635/2, no:17.

⁴²⁸ Rüstem Paşa vakfiyesine göre vakıfta toplam 9 çerağcı hizmet vermekte idi. Bu dokuz çerağcıdan 2 tane çerağcı günde 4 akçe ile Tahtakale Camisi’nin, 2 tanesi günde 3 akçe ile Tekirdağ’daki Rodosçuk Camisi’nin 1 çerağcı günde 1 akçe ile Estargon Mescidi’nin, 1 çerağcı günde 2 akçe ile Samanlı Camisi’nin, 2 tanesi günde 2 akçe ile Sapanca Camisi’nin, 1 tanesi günde 1 akçe ile Kastamonu Atik Atabey Camisi’nin, 1 tanesi ise günde 2 akçe ile Kastamonu Daday’da Menekşe Dağı Camisi’nin aydınlatılması ile sorumludur. Cami ve mescitlerin aydınlatılması için zeytinyağı ve balmumunu çerağcı denilen görevliler bir çeşit kandilde kullanır ve aydınlatmayı sağlardı. Ancak h. 1212 senesi muhasebe kayıtlarında bu cami ve mescitlerin aydınlatma giderlerinden bahsedilmemektedir. Bkz. Arslantürk, s. 153.

anlamına gelmektedir. Vakıf h.1200-1226 yılları arasında borçlanmıştır. Vakfın bütçesini denkleştirmek amacı ile söz konusu yardımları kestiği anlaşılmaktadır.

3.1.1.2. Hazireler

Üsküdar Mihrimah Sultan Camisi'nin solu ve kible tarafı kabristandır. Bu mezarlıkta yatanlar incelendiğinde bu küçük hazirede üç tip defin çeşidi vardır denilebilir. Birincisi vâkıf soyundandır. İkincisi ise vakıfta görev yapan kimselerdir. Üçüncüsü zamanın itibarlı kişilerdir. Özellikle araştırdığımız dönemde arşiv vesikalarında ismi geçen vâkıf soyu ve vakıfta çalışanlar açısından mezar taşları önemlidir.

Mihrimah Sultan'ın eşi Rüstem Paşa'nın kardeşi kaptan-ı derya Sinan Paşa'nın mezarı buradadır. Bu hazireye defnedilen kişilerden bazıları şunlardır:

- Hicrî 1200'de Mihrimah İmareti'nde altmış sene fodlacıbaşılık yapan Hüseyin;
- Hicrî 1203 yılında ölen Cağalazâde İbrahim Bey'in zevcesi Fatıma Hatun;
- Hicrî 1203 yılında ölen Cağalazâde Mehmet Sıtkı Bey;
- Hicrî 1204 yılında ölen Hassa Baş Mücellidi Seyyidi Efendi;
- Hicrî 1204 yılında ölen Hassa Baş Mücellidi Seydiye Efendi'nin Annesi Emine;
- Hicrî 1207'de ölen Cağalazâde kethüdası Osman Ağa'nın karısı Züleyha;
- Hicrî 1210 yılında ölen Mihrimah Cami Kayyumbaşısı Hacı Hüseyin;
- Hicrî 1212 yılında ölen Cağalazâde Ali Bey'in Mahdumu Ali Arif;
- Hicrî 1213 yılında ölen Hassa Silaşörlerinden Cağalazâde Derviş Ali Bey;
- Hicrî 1214 yılında ölen Cağalazâde Ali'nin Kerimesi Rabia;
- Hicrî 1215 yılında ölen Cağalazâde Ali'nin Kerimesi Bihnas Hanım;
- Hicrî 1215 yılında ölen Cağalazâde Mehmed Bey'in oğlu Ahmed;
- Hicrî 1224 yılında ölen Cağalazâde Ali Bey'in kızı Asuman;
- Hicrî 1227 ölen Mukabele Süvâri Kalemi Serhalifesi Hafız Efendi karısı Cağalazâde Hayrîye;

- Hicrî 1230 yılında ölen Cağalazâde Esmâ Hanım Kızı Fatımadır.⁴²⁹

Yukarıda isimlerini verilen mevtalar araştırdığımız döneme ait kim sorusuna yanıt vermektedirler. Özellikle hanımlar eşlerinin yaptığı işe göre konumlanmaktadır. Hicrî 1212 senesi muhasebesinde adı geçen İbrahim Bey'in⁴³⁰ Hanımı Fatıma Hanım (ö.h.1203), Kethüda Osman'ın Karısı Züleyha Hanım (ö. h.1207), Mukabele Süvari Kalemi Serhalifesi Hafız Efendi'nin Hanımı Hayrîye (ö. h.1227) diye anılmaktadır. Mehmet Beyoğlu Ahmet (ö. h.1215) ve Esmâ Hanım Kızı Fatıma (ö. h.1230) bunların en önemlileri arasında yer almaktadırlar. Buradaki en önemli verilerden biri Ali Beyin kızları Rabia (ö. h.1214), Bihnas (ö. h.1215), Asuman (ö. h.1224) ve torunu Ali Arif (ö. h.1212)dir. Ancak 1212 senesi muhasebesi hazırlanırken soy şeceresi tablosunda görüleceği üzere Ali Bey'in çocukları olarak Salih Bey, İsmet Bey, Refia Hanım ve Vedade Hanım isimleri verilmektedir. Bu durum arşiv belgelerinde ya yanlış bir okumadır ya da söz konusu mevtalar çok küçük yaşta öldüklerinden soy ağacına katılmamışlardır.⁴³¹

3.1.1.3. Mezar ve Türbeler

Üsküdar Mihrimah Sultan Camisi'nde Osman Bey Türbesi bulunur. Bu türbe Rüstem Paşa'nın Mihrimah Sultan'dan önceki hanımından olma oğlu adına yapılmıştır. Hicrî 984/1576-7 yılında ölmüştür. Bu türbede Rüstem Paşa'nın Mihrimah Sultan'dan olma yirmili ve otuzlu yaşlarda vefat eden iki oğlu da isimlessiz olarak gömülmüşlerdir. Mihrimah Sultan sadece kendi ailesinden vefat edenlere mezar ve türbe yaptırmakla

⁴²⁹ Konyalı, s. 224-229.

⁴³⁰ İbrahim Bey-Cağalazâde:-Sinan Paşa'nın torunlarındanır. Sultan III. Selim devrinde vefat ederek Üsküdar'da İskele Camiine defnedilmiştir. Bu aileden Hacı Hasan Bey de bu senelerde vefat etti. Bunlardan Süleyman Salim Bey 1212 (1797/8) de vefat edip Şehzade Camiine defnedildi. Oğlu Üsküdar Mollası Tahir Bey, 1242 (1826/7) de Bektaşilik töhmetiyle sürülmüş ve 1243 de bıkırılıp 1247 (1831/2) de vefat ederek babasının yanına defnedilmiştir. Bu aileden Mahmud Bey, 1229 (1814) da vefat eyledi ki, şehzade Camiine defnedildi. Oğlu Enderun-ı Hümayundan çıkma Mustafa Rağıp Bey Sultan II. Mahmud sonlarına yetiştirmiştir. Üsküdar'da medfundur. Yine bunlardan Mütevelli İbrahim Halil Bey, Cemâziyelevvel 1307 (Ocak 1890) de vefat etmiştir. Bkz. Mehmet Süreyya, s. 141.

⁴³⁰ Mehmet Süreyya, s. 83.

⁴³⁰ Mihrimah Sultan kızı Ayşe Sultan öldükten sonra bir türbe yapılmasını vasiyet etmiştir. Cangüzel, s. 47.

⁴³¹ Soy şeceresi ile ilgili tablo oluşturulurken H. 1212 senesi muhasebesi yanında faydalanan diğer kaynaklar şunlardır: Arslantürk, s.159-163; EV.d. 30448, s. 96-97; Mehmed Süreyya Bey, *Sicilli-i Osmani*, Hzl. Seyit Ali Kahraman, İstanbul: 1994.

kalmamış, Üsküdar'daki tabhâne ve handa ölenlerin bile defnedilmesi için vakfiyesinde 100 akçe tahsis etmiştir.⁴³²

3.1.1.3.1. Mihrimah Sultan Mezarı

Mihrimah Sultan, babasının Süleymaniye'deki türbesine defnedildi. Mezarı başında ruhu için Kuran okuyanların maaşı kendi vakfindan ödenmesini şart koşturmuştur.⁴³³

3.1.1.3.2. Rüstem Paşa Türbesi⁴³⁴

Mihrimah Sultan eşi Rüstem Paşa için kardeşi Şehzade Mehmed'in külliyesi haziresinde türbe ve sebil yaptırmıştır. Masrafları Mihrimah Vakfı'ndan karşılanmıştır. İnşa kitabesinde h.968/1561 yılına tarihlenen türbede Rüstem Paşa'dan az önce vebadan ölen tek oğlu da defnedilmiştir. Baba oğul aynı türbede yatmaktadırlar.⁴³⁵

3.1.1.3.3. Ayşe Sultan Türbesi⁴³⁶

Mihrimah Sultan ve Rüstem Paşa'nın kızları Ayşe Sultan anne ve babası tarafından kurulan vakıfların ilk mütevellisidir. Mirası sadece kendine bırakılan vakıf mütevelliliği değildir. Ayşe Sultan'a Cağaloğlu Mahmud Paşa'da saray ile birlikte Sinan'ın yaptırdığı diğer üç saray da miras olarak kalmıştır. Üsküdar'da yazlık, At meydanında kışlık, İstanbul kara surları dışında bir yazlık saray kendisine miras olarak kalmıştır.⁴³⁷

Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde 635 numaralı defterde ölümünden dört yıl önce tescil ettirdiği vakfiyesinde kendisine yaptırdığı türbe için bazı gelirler

⁴³² Zülfikar, s. 52.

⁴³³ Gülru Necipoğlu, **Sinan Çağı Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür**, Çev. Gül Çağalı Güven, Belgin Çınar, Fahri Aral, Cem Tüzün, Ed. H. Pınar Mutlu, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013, s. 400.

⁴³⁴ Mihrimah Sultan, eşi Rüstem Paşa ile oğlu ve kızı için üç türbe yapılmasını istemiştir. Bu üç türbede hizmet edecek görevlilerin toplam sayısı 285'tir. Günlük toplam 637 akçe almaktadırlar. Bkz. Zülfikar, s. 47.

⁴³⁵ Necipoğlu, s. 437.

⁴³⁶ Mihrimah Sultan kızı Ayşe Sultan öldükten sonra bir türbe yapılmasını vasiyet etmiştir. Bkz. Zülfikar, s. 47.

⁴³⁷ Necipoğlu, s. 401.

vakfetmiştir.⁴³⁸ Mehmet Süreyya Sicilli Osmanî’de Ayşe Sultan’ın Üsküdar’da Halvetî-Celvetî tarikatının kurucusu olan, Mihrimah Sultan’ın Üsküdar’daki Camisi ve Sultanahmet Camisi’nde vaizlik yapmış olan Aziz Mahmûd Hüdâî Efendi’nin cami ve hankah külliyesinde⁴³⁹ medfun olduğunu bildirmektedir.⁴⁴⁰

Hümaşah, Ayşe Sultan’ın kızı ve Mihrimah Sultan’ın torunu Cigalazâde Sinan Paşa⁴⁴¹ ile evlendi. Taht kavgasında II. Selim’i tutan paşa, Mihrimah Sultan hanesinin Rüstem Paşa’nın ölümünden sonra güçlü bir erkek ihtiyacını karşılıyor. Hem de kardeşi ile arası açık olan Mihrimah Sultan için önemli siyasi bir adım oluyordu. Erken dönemde yapılan bu evlilik ile Çigaliç diye anılan Rüstem Paşa sülalesi Cigalazâde sülalesi ile birleşince Cağaloğlu ismi ortaya çıkmış olabilir mi? Mihrimah Sultan’ın torunu için Rüstem Paşa’nın Cağaloğlu’ndaki sarayı çeyiz amacıyla verilmiş olabilir mi? Daha sonra Cigalazâde Sarayı adı ile ünlenen bina bu bina mıdır? Bu konuların araştırılması gerekmektedir. Daha sonra bu saray sebebiyle bölge Cağaloğlu adını almıştır. Bu arada artık Rüstem Paşa ve Mihrimah Sultan ve Ayşe Sultan Vakıfları araştırdığımız dönemde Cağalazâde Vakıfları adı ile başta muhasebe belgeleri olmak üzere arşiv belgelerinde yer almaya başlamıştır. Ayrıca Cigalazâde soyundan gelen birçok kişi Üsküdar’daki cami meşrutasında yatmaktadır. Söz konusu hususlar bu iki ailenin iç içe geçmiş veya tek aile haline gelmiş olduklarını göstermektedir. Bütün bunların bir sebebi Rüstem Paşa soyunun kızıdan devam etmesidir. Diğer sebebi ise

⁴³⁸ Vakıflar Genel Müdürlüğü’nde Ayşe Sultan’a ait beş adet vakfiye 635 numaralı defterde Annesi Mihrimah Sultan ve babası Rüstem Paşa’nın vakfiyeleri arasında bulunmaktadır. Ayşe Sultan Vakfiyesi’nin tanzimi h. 27.07.1003 / 07.04.1595 tarihinde gerçekleşmiştir. Rumeli Kazaskerliği vakfiyeyi tescil etmiştir. Vâkıf adı: Ayşe Hanım Sultan bint-i Rüstem Paşa’dır. Lakabı Mihrimah Sultan’ın Kerimesi veya Hacce’dır. Hayrî, zürri ve mazbut bir vakıftır. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Mihrimah Valide Sultan ve Ayşe Sultan ve Rüstem Paşa Vakfiyeleri (635/2 Nolu Defter)

⁴³⁹ Ayşe Sultan annesinden miras kalan Üsküdar sahil sarayından ayırdığı bir bahçeyi ve bir miktar suyu bağışlayarak Hüdayî külliyesine yardımcı olmuştur. Ayrıca 1595 yılında aynı arsa üzerine yaptırılan zaviyeyi de vakfetmiştir. Hüdayî’nin müridleri arasında bulunan Ayşe Sultan’ın damadı Cigalazâde Sinan Paşa da 1606 yılında dergâha vakıflar bağışlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bakınız. Necipoğlu, s. 403.

⁴⁴⁰ *Ayşe Hanım Sultan-Hace-: Kanuni Sultan Süleyman Han’ın kızı Mihrimah Sultan’ın kızıdır. Eski Sadrazam Ahmed Paşa ile nikahlandı. 1003 (1595) de oğlu ile hacca gidip dönüşünde vefat eyledi. Naaşı Hüdayî Türbesine defnedildi. Oğulları vardır.* Bkz. Mehmet Süreyya, s. 49.

⁴⁴¹ Scippione Cicala, 1560 yılında Cerbe Savaşı’nda babası ile Napoli adına savaşırken Osmanlı’ya esir düştüler. Baba Yedikule Zindanları’nda hapsedilirken, oğul Enderun’a alınarak Yusuf Sinan adı verildi. Mihrimah Sultan’ın torunu ile evlenince ikbal yolları açıldı. Eflak İsyanı’nı bastırdı. Şark seferinde Safevilere karşı başarılı oldu. 1591’de kaptan-ı derya oldu. Korsanlara karşı başarılı seferler yaptı. Haçova Meydan Savaşı’ndaki faal rolü 1596’da vezirazamlıkla sonuçlandı. 30.000 göreve gelmeyen tımarın tahsisatını kesti. Kuvvet göndermeyen Kırım Hanı Gazi Giray’ı azlederek Fetih Giray’ı atadı. Muhallifleri sebebiyle sert önlemleri yüzünden bir buçuk ay sonra azledildi. Şam Beylerbeyliği ve Kaptan-ı deryalık yaptı. I. Ahmed zamanında İran Seferi’ne gitti. Diyarbakır’da 1606 yılında vefat etti. Kendisinden sonra iki oğlu devlet hizmetinde önemli görevler yaptılar. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mahmud H. Şakiroğlu, “Cigalazâde Sinan Paşa”, *DİA*, C. 7, İstanbul: 1993, s. 525-526; “Cağaloğlu Sarayı” onun adına yapılmıştır. Oğlu Mahmud Paşa’dır. Bkz. Mehmet Süreyya, s. 111.

soy ismi kanunu olmaması sebebiyle soyların birbirine karışmasıdır. Ayrıca Mihrimah Sultan'ın yönetici aileye mensup olması sebebiyle sadrazam olmalarına rağmen özünde birer köle olan Rüstem Paşa ve Cigalazâde Sinan Paşa'ya göre daha yüksek bir sosyal konuma sahip olmasıdır. Her ne kadar ataerkil bir toplum olan Türkler Osmanlı hanedanı zamanında özellikle hanedana uygulanan, hanedana ait kadınların soy devamında bir üstünlük durumuna sahip oldukları söylenebilir. Ancak bugünkü hukuk açısından bakarsak Mihrimah Sultan ile Rüstem Paşa soylarının kurduğunu söyleriz ki bu tarihte anakronizma (zaman yanılması) denilen bir duruma yol açar. Yani geçmiş bugün gibi düşünme sorunsalına. Mihrimah Sultan soyundan gelenler Ankara'da Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde yaptığım araştırmaya göre hala vakıftan yararlanmaktadırlar.

3.1.1.3.4. Sinan Paşa Mezarı ve Sinan Paşa Türbesi

Rüstem Paşa'nın kardeşi olan kaptan-ı derya Sinanneddin Yusuf Paşa Üsküdar'da Mihrimah Sultan Külliyesi'ndeki hazireye gömüldü. Hicrî 960/1553 ölmüştür. Sinan Paşa Trablusgarb'ı feth etti ve Turgut Paşa'yı Osmanlı'ya kazandırdı. Mimar Sinan'a Beşiktaş'ta yaptırdığı cami, medrese, mektep ve çifte hamamdan oluşan külliyesi bitmeden öldüğünden kendi yaptırdığı yere gömülememiştir.⁴⁴² Bu sebeple Üsküdar'daki Mihrimah Sultan Camisi'ndeki hazireye gömülmüştür. Merhûm Sinan Paşa yengesi Mihrimah Sultan'ı vekil tayin etmiştir. Vasiyeti doğrultusunda külliyesi abisi Rüstem Paşa nezâreti altında tamamlandı.⁴⁴³ Bu Sinan Paşa, (Cigale)zâde Sinan Paşa ile karıştırılmaktadır. Cigalazâdenin neslinden gelen birçok kişi Mihrimah Sultan'ın İskele Cami'sinde, Kaptan-ı Derya Sinan Paşa'nın yanına gömülmüşlerdir.⁴⁴⁴ Bu karışıklıkta Mihrimah Sultan ve Rüstem Paşa'nın kızları Ayşe Sultan'dan doğma iki torunu ile birbiri ardına evlenen Cigalazâde (Cağaloğlu) Sinan Paşa ile kurulan ailevi

⁴⁴² Filiz Gündüz, "Sinan Paşa Külliyesi", *DİA*, C.37, İstanbul: 2009, s. 232-234.

⁴⁴³ Sinan Paşa'nın İskele Camisi'ne gömüldüğünü gören zamanın şahitleri olan İspanyol Pedro ve Mekke Şerifi'nin elçisi Kutbeddin Mekkî bu hayır yapısının Sinan Paşa tarafından yaptırıldığını düşünerek yazıya geçirmişlerdir. Bu durum bir Çin atasözünü doğrular niteliktedir. "*Duyduğuna hiç inanma ve gördüğünün de yarısına inan*" Bu durum tarih ilminde kritik yönteminin ne kadar elzem olduğunu da göstermektedir. Tarihi hele de iktisat tarihi ile uğraşan bir kişinin yazabilmek için gerekirse bir arının pek çok kaynaktan bal alması gibi, araştırdığı konuda pek çok kaynağa başvurarak ve kritik sürecini işleterek olayların en doğru bilgisine ve yorumuna ulaşması mümkün olacaktır. Gülru Necipoğlu eserinde birçok kaynak, Avrupa kaynakları, özellikle de İtalyan kaynakları kullanmaktadır. Onun çalışması Kanuni döneminde Türk kaynaklarında geçmeyen veya üstünkörü geçilen alanlarda bize ilginç bilgiler sunmaktadır. Bkz. Necipoğlu, s. 403.

⁴⁴⁴ Konyalı, s. 343-344.

bağların etkisi vardır. Ceneviz asıllı Cicala ailesinden gelen Sinan Paşa (ö. 1605) Üsküdar Mihrimah Sultan Külliyesi'ndeki türbede yatmaktadır.⁴⁴⁵

Sinanneddin Yusuf Paşa Türbesi'nde üçü erkek dört kişi medfundur. Biri Yusuf Paşa'dır. Bunlardan ikisi Mihrimah Sultan'ın Rüstem Paşa'dan olan iki oğludur. Dördüncü kişinin kim olduğu belli değildir.⁴⁴⁶

3.1.1.3.5. Osman Bey Mezarı

Rüstem Paşa'nın bir başka hanımından olan oğlu Osman Bey'in mezarı h.984/1576 yılında Üsküdar Mihrimah Sultan Camisi'nde son cemaat yerinin sağ tarafına defnedilmiştir. Osman Bey ve Ayşe Sultan'ın iki torunu buradaki hazirededir.⁴⁴⁷

3.1.1.3.6. Sadrazam Ethem Paşa Türbesi

Sadrazam Ethem Paşa ile oğlu Galip Bey ve aynı aileden üç kişi Mihrimah Sultan Camisi'nde medfundur.⁴⁴⁸ Sadrazam Ethem Paşa⁴⁴⁹, Cağalazâde ailesinden midir? Ya da paşanın ailesi siyasi yetki ve güçlerini kullanarak türbenin merkezi bir konumda bulunan bir caminin yanında yapılmasını nasıl sağlamıştır?

⁴⁴⁵ Üsküdar Mihrimah Sultan Külliyesi'ndeki türbe Gülru Necipoğlu'na göre Rüstem Paşa'nın damadı Sinan Paşa'ya aittir. Bkz. Necipoğlu, s. 403; İbrahim Hakkı Konyalı'ya göre ise bu türbe Rüstem Paşa'nın kardeşi Sinan Paşa'ya aittir. Hatta Konyalı, ailenin karışıklık yaparak damat Cağalazâde Sinan Paşa soyundan gelenlerin bu kardeş Sinan Paşa'nın türbesinde gömüldüğünü söylemektedir. Gülru Necipoğlu'nun iddiasına göre ise yanılan damat Sinan Paşa soyu değil, İbrahim Hakkı Konyalı'dır. Konyalı, s. 343-344. İki aile bir noktada akrabalık yoluyla birleşmişlerdir. Bu nedenelede aynı hazireye gömülmeye başlanmışlardır.

⁴⁴⁶ Alpgüvenç, s. 124.

⁴⁴⁷ Erhan Afyoncu, Rüstem Paşa, **İA**, C. 35, İstanbul: 2008, s. 290.

⁴⁴⁸ Alpgüvenç, s. 123-124.

⁴⁴⁹ İbrahim Edhem Paşa (1818-1893) Osmanlı Devleti'nde 5 Şubat 1877 - 11 Ocak 1878 arasında sadrazamlık, nazırlık ve büyükelçilik gibi görevlerde hizmet vermiş bir devlet adamıdır. İbrahim Ethem Paşa'nın oğlu İsmail Galip Bey ise Türk nümismatikinin kurucusu sayılır. İbnülemin Mahmut Kemal İnâl, **Son Sadrazamlar**, C. 2, 3. Baskı İstanbul: Dergah Yayınları, 1982, s. 600.

3.1.1.4. Tekke (Tekye)

Yeşilzâde Mehmed Salih'in Rehber-i Tekâyâ isimli kitabında Celvetî tekkeleri arasında İskele Camisi'nde "Mihrimah Sultan Tekyesi" bulunduğu ve Perşembe günleri ayin yapıldığı yazmaktadır. Toplam 22 Celvetî tekkesinin 14 tanesi Üsküdar'dadır.⁴⁵⁰

3.1.2. Sosyal Alandaki Eserler

Vakfın sahip olduğu eserler arasında imaretler, muvakithaneler ve güneş saatleri, çeşme ve hamam gibi dört başlıkta toplanabilecek olan Mihrimah Sultan, Rüstem Paşa, ve Ayşe Sultan'a ait sosyal eserler bulunmaktadır. Bunlar vakfın ilk kuruluş anlarında var olan eserlerdir. Bizim araştırdığımız dönemde yani neredeyse kuruluşunda 240 yıl sonrası bazı dinî eserler bazı değişikliklerle yola devam etmişlerdir. Ancak günümüzden yaklaşık 220 yıl öncesine ait olan bu eserler tadilat ve restorasyon gibi faaliyetler nedeniyle zamanla dönüşüm geçirmişlerdir.

3.1.2.1. İmaretler

Mihrimah İmareti, Paşa Limanı Caddesinde mazbut⁴⁵¹ ve haraptır.⁴⁵² Üsküdar'da Mihrimah Medresesi'nin solunda deniz tarafındadır. Mihrimah İmareti ve tabhâne Üsküdar Kaymakamı İzzeddin Çağpar tarafından yol genişletmek için yıkılmıştır. Mustafa Kemal Atatürk bu sebeple onu azletmiştir.⁴⁵³

Üsküdar Mihrimah Sultan İmareti'nde, vakfiyesine göre 8 odalı bir misafirhane, 1 mutfak, 1 ekmek fırını, 1 kiler, 1 anbar, 1 ahır ve 1 han bulunmaktadır.⁴⁵⁴

Evliya Çelebi, Üsküdar'da Mihrimah Sultan İmareti'nde her gün iki defa birer bakır sini ile herkese birer tas buğday çorbası ve birer nan (ekmek), her gece birer mum ve her at başına bir yem sadakası vardır. "Misafir Sarayı" denilen imarethanede vakfiye şartlarına göre üç günden fazla kalanlara yemek verilmezdi. Kimsenin de üç günden

⁴⁵⁰ Ahmet Nezih Gültekin, *Osmanlı Kaynaklarına Göre İstanbul Cami, Tekke, Medrese, Mekteb, Türbe, Hamam, Kütüphane, Matbaa, Mahalle ve Selatin İmaretleri*, İstanbul: İşaret Yayınları, 2003, s. 253.

⁴⁵¹ Mazbut kavramı Birinci Bölüm'de açıklanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bu bölüme bakınız.

⁴⁵² Konyalı, s. 58.

⁴⁵³ Konyalı, s. 445.

⁴⁵⁴ Zülfikar, s. 53.

fazla kalmasına izin verilmezdi.⁴⁵⁵ Abdullah Kuran, imarethanenin 1722 yılındaki yangından sonra ortadan kalktığını ifade etmektedir. Ancak 1789-1805 yılları arasında imaret hizmet vermekte ve gelen misafirlerine ikramda bulunmaktadır.⁴⁵⁶ Kullanılmaz hale gelen imaret ve tabhânenin arsasına yeni binalar yapılmıştır. 1936'da yol genişletilmesinde tamamen yıkılmıştır.⁴⁵⁷

İmaret yangın geçirse de tamir görerek tekrar hizmete sokulmuştur. Ancak muhasebelerde bu tip masrafların kaydedilmemiş olmasına bakılarak artık Evliya Çelebi'nin belirttiği gibi misafirlerinin atlarına yem verilmediği ve akşam için mum dağıtılmadığı anlaşılmaktadır.

Üsküdar Mihrimah Sultan İmaretinde vakfiyeye göre verilenler:

- 1) İmaretin mutfağı her gün 12 kile un ve 6 okka tuzdan ekmek pişirilmesi.
- 2) Yemek pişirilmesi için üç vezne odun, ekmek için ise iki vezne odun verilmesi.
- 3) 130 okkalık koyun eti yahnisi yapılması.
- 4) Her sabah 3,5 ölçek pirinç, 15 dirhem karabiber, 5 dirhem sakız, 2 şinik nohut, 1,5 şinik tuz, 5 okka soğan, 2 akçelik maydanoz, 60 okka dövülmüş buğday, 50 dirhem kimyon ile pirinç çorbası yapılması mevsiminde 20 okka yoğurt, +akçelik ıspanak, 30 okka kabak ve 20 okka kabak konulması
- 5) Bayram günlerinde ve cuma günlerinde, Ramazan, Regaip, Berat gecelerinde 7 kile ve 3 şinik pirinç, her kile pirinç için 23 okka ve 100 dirhem yağ, 15 dirhem karabiber, 5 dirhem sakız, 2 şinik nohut, 1,5 şinik tuz, 5 kiyye soğan ile pilav pişirilmesi.
- 6) 2 kile ve 5 şinik pirinç, 4,5 okka yağ, 22,5 okka asel, ayrıca zerde yemeği için 27 okka bal, 12 okka nişasta, 5 okka siyah erik, 5 okka incir, 5 okka badem, 2 okka kayısı, 15 dirhem safran ile zerde yapılması.

⁴⁵⁵ Mehmet Zillioğlu ve Evliya Celebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, Sadeleştiren Tefik Temel Kuran, Necati Akbaş, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1976, C. I, s.328.

⁴⁵⁶ Abdullah Kuran, **Mimar Sinan**, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986, s. 52; Reha Günay, **Sinan'ın İstanbul'u**, İstanbul: Yem Yayınları, 2006; Ayrıca bkz. Mustafa Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler", **Güzel Sanatlar Akademisi Türk Sanatı Tarihi Araştırmalar ve İncelemeleri I**, İstanbul: 1963, s. 350.

⁴⁵⁷ Alpgüvenç, s.131.

- 7) 2 kile pirinç, 1 okka pestil, 20 okka meviz-i surh (kırmızı üzüm), 40 okka meviz-i siyah (siyah üzüm), 5 okka siyah erik, 3 okka badem, 1 şinik nohut, 100 dirhem nane ile ekşi çorba pişirilmesi.
- 8) Misafirler geldiklerinde adam başına 40 dirhem bal ve 1 ekmek alınması.
- 9) Her gün 5 kişilik sofralarda 16 sofraya;
 - a) Her sofraya 250 dirhem pirinç, 100 dirhem yağ, 2 dirhem karabiber ile pilav yapılması,
 - b) Her sofraya için 100 dirhem pirinç, 30 dirhem yağ, 100 dirhem bal ile zerde yapılması;
 - c) Her sofraya 50 dirhem pirinç, 15 dirhem pestil, 50 dirhem meviz-i surh, 100 dirhem meviz-i siyah, 15 dirhem siyah erik, 15 dirhem nane ile ekşi çorba verilmesi.
- 10) Handaki misafirlere handaki ocaklar adedince, fakir ve salih kimselere özel günlerde pişen yemeklerden; her gün pişen sabah ve akşam çorbasından eti ve ekmeği ile birer tas çorba verilmesi.
- 11) Medresedeki talebelere birer parça et, ikişer ekmek, birer tas çorba verilmesi.
- 12) Medrese müdirlere⁴⁵⁸ iki parça et, dört ekmek, iki tas çorba verilmesi.
- 13) İmaret çalışanlarına et, ekmek ve yemek verilmesi.⁴⁵⁹

3.1.2.2. Güneş Saatleri ve Muvakithaneler

İnsanlar mekanik saatlerin bilinmediği zamanlarda usturlap⁴⁶⁰ kum, su ve güneş saatlerinden kullanırlardı. Güneş saatleri, bir levhaya dikine yerleştirilmiş bir çubuğun güneşin geliş açısına göre gölgesinin almış olduğu konum ile vakit tayin ederlerdi. İslam dininde namaz ibadetinin güneş vaktine göre yapılması zamanı kesin bilinmesini gerektirmektedir. Sabah namazı, tan yerinin ağarması ile bir diğer deyişle

⁴⁵⁸ Muid: Medreselerde müzakerecilik edenler ve müderris yardımcısı mertebesinde bulunanlar hakkında kullanılır bir tabirdir. Sahn medreselerinde hücre sahibi bulunanlar ve liyakatli bulunanlar da bu adı alırlardı. Muidler yine aynı medresedeki talebenin derslerini müzakere eder ve “Sahn”ın talisi makamında bulunan “tetimmelerde de hocalık yaparlardı. Bkz. Pakalın, C. II, s. 573.

⁴⁵⁹ Üsküdar’daki Mihrimah Sultan vakfının karşısına Rüstem Paşa’nın bir han yaptırdığı, imaretin o hanın misafirlerine yemek vermesi h.957/1550 tarihli 8. vakfiyede şart koşulmuştur. Bkz. VGM, **Defter no: 635-2**, 8 nolu vakfiye s. 62; Zülfikar, s. 55-57.

⁴⁶⁰ Usturlap: Yıldızların hareketlerini incelemek ve hesap etmek için yapılan aletin adıdır. Bkz. Pakalın, C. III, s. 554.

Güneş ufkun 19 derece altında iken başlar. Öğlen namazı güneş tam tepeye ulaşınca yani o yer meridyenine erişince, bir diğer deyişle gölgenin en kısa olduğu an başlar. Gölge cismin bir veya iki katı olunca ikindi namazı başlamaktadır. Müminler için namaz vakitlerinin düzgün ve doğru tespiti önemli bir meseledir. Bu sebeple bazı camilerde zaman tayini ile uğraşan muvakkitler görevlendirilmekte ve güneş saatleri yapılmaktadır.⁴⁶¹

Üsküdar Mihrimah Sultan Camisi'nin sağ köşesindeki duvarda bir basîte [basîta]⁴⁶² yapılmıştır. Bu güneş saatini h.1183/1769 yılında, cami kurulduktan 222 yıl sonra, Yeni cami muvakkiti Derviş Yahya Muhyiddin çizmiştir. Evkâf memurlarından saatçizâde Mehmet Arif Efendi yapmıştır. Mihveri bozursa da günümüze gelen en iyi *basîteler*dendir. Muvakkithaneler namaz saatlerinin tespit edildiği yerlerdir. Osmanlı güneş saatleri yatay ve dikey ve silindir olarak üçe ayrılmaktadırlar. Yatay olanlara masa tipi, dikey olanlara duvar tipi denir. İstanbul'da kayıtlara elli üç güneş saatinin çoğunluğu duvar tipi güneş saatleridir. En gelişmiş örneklerinden biri Üsküdar Mihrimah Sultan Camisi'nin batı duvarında bulunmaktadır.⁴⁶³

Muvakkithane tabirini büyük olasılıkla ilk Osmanlılar kullanmıştır. Daha önceleri Emeviler ve Abbasiler devrinde muvakkitler olmasına rağmen muvakkithane tabiri yoktur. Bu terimin ilk kullanımı Osmanlı Devleti zamanıdır. 18. yüzyıldan sonra sayıları gittikçe artan muvakkithaneler inşa edilmiştir.⁴⁶⁴ Osmanlı güneş saatlerinin özellikle üçgen tipindeki en parlak devri de 18. yüzyıldır. Üçgen saatlerinin en başarılı ve güzel örneklerinden biri 1770 yılında yapılan Üsküdar Mihrimah Camisi'ndedir. Güneş saatlerinin yapımı her işini müneccimlere ve yıldız falına göre yapan III. Mustafa'nın saltanatı (1757-1774) yılında⁴⁶⁵ artmıştır. Bu sebeple yıldızların gözlenmesi artmıştır. Fakat bu gözlemler astronomik faaliyetlere dönüşmemiştir.⁴⁶⁶

⁴⁶¹ Can Alpgüvenç, *Abideleri İle Osmanlı İstanbul'u*, İstanbul: Nesil Yayınları, 2008, s. 119-120.

⁴⁶² Basîte/Basîta (بصیطة): (Ar. bast "yaymak, genişletmek"ten basîta) Üzerinde günün saatleri işaretli bulunan ve gölgenin düşüşüne göre saatin kaç olduğunu gösteren güneş saati. Bkz. Ayverdi, s. 287; 1. Düz yer; yüzey. 2. Yeryüzü; arz. 3. Yatay güneş saati. Bkz. Çağbayır, s. 478.

⁴⁶³ Konyalı, s. 224.

⁴⁶⁴ Salim Aydı, "Muvakkithane", *DİA*, C. 31, İstanbul, s. 413-415.

⁴⁶⁵ III. Mustafa talihe ve ilmi nücûma (yıldız ilmi) aşırı inanırdı. Eşref saatsiz bir iş görmezdi. Vezirlerini yıldızı yüksek olanlardan seçerdi. 1763'te Berlin'e gönderilen Ahmet Resmi Efendi'den Prusya Kralı II. Friedrich'e başvurarak başarılarının ve zaferlerinin arkasında bulunduğunu düşündüğü müneccimlerini İstanbul'a göndermesini istemiştir. Prusya Kralı ise birincisi tarih bilgisi, ikincisi ordunun eğitilmesi ve üçüncüsü hazinenin

Üsküdar İskele Camisi'nde iki tane güneş saati vardır. Birincisi doğu tarafında cami duvarına üçgen biçiminde çizilmiştir. İkinci güneş saati ise batı yönüne ayrı bir levha ile h.1183 / 1769 yılında ayrı bir kaideye çizilen yukarıda adı anılan saattir. Edirnekapı Mihrimah Sultan Camisinde biri dörtgen diğeri üçgen olmak üzere üst üste çizilmiş iki güneş saati vardır. İki saatte doğrudan duvara çizilmiştir. 1766 ve 1894 depremlerinde zarar görmüşlerdir.⁴⁶⁷

Güneş saatinde en önemli çizgi hattı, öğlen çizgisidir. Güneş saatlerinde “*el mazi ani'z zeval*” (öğleden sonraki saat), “*el baki ila'z zeval*” (öğleden önceki saat) ifadeleri yazılıdır. Güneş saatlerinde burç çizgileri bulunur. 7 çizgi ile burçlar ikişer ikişer ayrılmıştır. Bu burçlar seretan (yengeç), esed (aslan), sümbüle (başak), mizan (terazi), akrep, kavs (yay), delv (kova), cedi (oğlak), hut (balık), hamel (koç), sevr (boğa), cevza (ikizler) burçlarıdır. Burçlar gökteki yıldız kümeleridir. Gökyüzünde görünmeleri zaman tesbiti için önemli olduğu için güneş saatlerinde belirtilmişlerdir.⁴⁶⁸

Muvakkithaneler küçük rasathaneler olarak anılmaktadır. Muvakkithaneler zamanın belirlendiği mekanlardır. Buraları vakit belirleyen kişilerin meskenidirler. Muvakkithaneler camilerin külliyesi içinde bir iki oda halinde bulunur. Muvakkithanelerde önceleri güneş saatleri vasıtasıyla sonraki dönemlerde ise mekanik saatler ile namaz vakitleri belirlenirdi. Saat tamirciliği yapıldı. Ayrıca matematik ve astronomi dersleri verilirdi. Çalışanlarına muvakkit, muvakkit-i sala veya saatçi denirdi. Bazı muvakkitler, astronomi ve matematik alanında kıymetli eserler vermişlerdir.⁴⁶⁹ Yıldızlar ilmi ve kozmografya bilmek zorunda olan muvakkitlerin camilerin sokağa bakan pencerelerinden birindeki küçük odalarında veya kendilerine ayrılan muvakkihanelerde namaz vakitlerini tayin ederek müezzinlere bildirirlerdi.⁴⁷⁰ 1547

dolulu olması olmak üzere başarısını üç unsura bağlı olduğunu bildiren bir mektup göndermiştir. Bkz. Kemal Beydilli, “Mustafa III”, **DİA**, C. 31, İstanbul: 2006, s. 280-283.

⁴⁶⁶ III. Mustafa zamanından sonra, Üsküdar Mihrimah Sultan Camisi Güneş Saati dışında Süleymaniye Cami (1772), Laleli Cami (1779), Kasım Paşa Tersanesi (1782), Topkapı Sarayı (1793), Şehzade Cami Muvakkithanesi (1795), Erzurum Şeyhler Cami (1771), Konya Mevlana (1797), Kütahya Müzesi'nde (1797), Kahire İslam Eserleri Müzesi'nde 1774) bulunan yoğun bir güneş saati yapımı sürecine girildi. Bkz. Nusret Çam, **Osmanlı Güneş Saatleri**, İstanbul: Kültür Bakanlığı, 1990. s. 10-19-20.

⁴⁶⁷ Çam, s. 62-64-72.

⁴⁶⁸ Alpgüvenç, s. 121-122.

⁴⁶⁹ Salim Aydın ve Zeliha Kumbasar, “Üsküdar Semtinde Bulunan Muvakkithaneler ve Güneş Saatleri”, **Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V**, C. I, Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul: 2007. s. 55-76.

⁴⁷⁰ Bahaeddin Yediyıldız, **XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003, s. 232.

yılında Mihrimah adına yapılan İskele Camisi yapılırken müştemilatı arasında bir de muvakkithane yapılmıştır.

3.1.2.3. Çeşmeler

Üsküdar'da Mihrimah Sultan'a ait iki çeşme şu an işlev görmektedir. Birincisi Mihrimah Sultan Çeşmesi olup İskelebaşı Caddesi'ndedir. Kitabesinde h.1092/1681-2 tarihinde yapıldığı yazmaktadır. Çeşme IV. Mehmet zamanına tarihlenmektedir. Oysaki Üsküdar İskele Cami h.954/1548 tarihinde yapılmıştır. Camilerin abdest alma yeri olarak çeşme ve şadırvanlara ihtiyacı olduğuna göre söz konusu kitabenin bir tadilat dönemine ait olması gerekmektedir. İkincisi Mihrimah Sultan Çeşmesi ise Üsküdar'da mahkeme binasının arkasındadır. Sıbyan mektebinin altında bulunan bu çeşmenin orijinal kitabesi, h.1247/1831-2 tarihinde II. Mahmud'un tuğrasını taşıyan kitabe ile değiştirilmiştir.⁴⁷¹ Tamiratın 1831'de olduğunu söyleyen tuğralı madalyon kaybolmuş eski kitabenin yerine sonradan Üçüncü Kadın Çeşmesi'nin 1728 tarihli kitabesi konulmuştur.⁴⁷² Ayrıca bu iki çeşme dışında bir “su teknesi”⁴⁷³ varmış. Her ikisi de mazbut ve mâmurdur.

Mihrimah Sultan'ın Rüstem Paşa türbesi yakınında yaptırdığı bir çeşmesi daha vardır. Bu çeşmeye şem‘(mum), ibrik, cârûb (süpürge), kîzân (kulplu bardak) ve gerekli diğer levazım alınması için 2 akçe ayrılmıştır. Yine bu çeşmede sıcak günlerde 1'er yük kar, Temmuz ve Ağustos aylarında 2,5 yük kar, Ramazan ayı sıcaklara gelince 1'er denk kar su soğutmak için kullanılması vakfiyesinde şart koşulmuştur.⁴⁷⁴

Rüstem Paşa'nın Eminönü Uzunçarşı Caddesi'nde Rüstem Paşa Camisi'nin altında bir çeşmesi bulunmaktadır. Klasik tarzda kesme taştan yapılan basit ve sade bir cami çeşmesidir.⁴⁷⁵

⁴⁷¹ Yılmazörnek, s. 64-66.

⁴⁷² Alpgüvenç, s. 127.

⁴⁷³ Su Teknesi: Musluktan akan suyun toplanıp aktığı çukur olan tekne, “kurna” olarak da isimlendirilir. Bkz. Ebru Çetinkaya, Bursa Çeşmeleri, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 2012, s. 8.

⁴⁷⁴ Zülfikâr, s. 52-53.

⁴⁷⁵ İstanbul Büyükşehir Belediyesi, **Bir Medeniyet Mirası, İstanbul Çeşmeleri**, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2015, s. 44-45

3.1.2.4. Hamamlar

Hamam⁴⁷⁶ kültürü Roma İmparatorluğu'nda yaygındı. Romalılar hamama therma derlerdi. Bu kelime Anadolu'da bazı bölgelerde kaplıcalara termal denmesi ile devam etmektedir. Roma'dan sonra Avrupa'da küvette yıkanma ve banyo kültürü çok uzun zaman sonra hamamların yerini alırken Osmanlı İmparatorluğu'nda kendine özgü bir hamam kültürü gelişti.⁴⁷⁷ Osmanlı hamamların büyük çoğunluğu vakıf olarak yapılmıştır. Çoğunlukla bir külliye de hamam varsa ilk inşa edilen yapı hamam olurdu. İnşaat yıllarca sürebileceği için işçilerin temizliği için hamam öncelikle yapılırdı.⁴⁷⁸ 19.yy ikinci yarısından sonra sırf gelir getirmesi için hamamlar yapılmıştır. Vakıf hamamları cami, medrese veya bir esere vakfedilmiş gelen gelirler vakfın akarı olmuştur. İlk zamanlar vakıflar mütevelliler eliyle yönetilirken sonraları icareteyn usulu işletilmiştir. Bu usul uzun vadede hamamların şahıs mülkiyetine geçmesine yol açmıştır. Bugün vakıf hamamı yoktur. Hamamların dış görüşüne önem verilmezken, iç görünüşüne özen gösterilmiştir. Hamamların en gösterişli yeri soyunma odaları, çeşme ve fiskiyeli bir havuzun bulunduğu camekân (*câmegâh*) adlı bölümdür.⁴⁷⁹

İstanbul çarşı hamamları genelde çifte hamam olarak inşa edilmiştir. Çifte hammamlardan birisi kadınlara ayrılırken diğeri erkeklere ayrılırdı. Çifte hamamlar, pek nadir haller dışında kapılarını aynı cadde ve sokağa açmazlardı. İhtisâb kanunları tek hamamların ne zaman kadınlara hizmet edeceğini, suyun sıcaklığını, kullanılacak peştemallerin boyutunu ve temizliğine kadar kesin nizama bağlardı.⁴⁸⁰ Hamamlarda erkek müşterileri yıkayan tellaklar,⁴⁸¹ kadınları yıkayanlar natırlar, dış hizmetlere bakanlar, hamam ateşi ile uğraşanlar külhancılar görev almaktaydı. Tek hamamlar

⁴⁷⁶ Hamam sözcüğü Türkçe'ye "ısıtmak, sıcak olmak" demek olan Arapça hamm kökünden gelmiştir. Hamam yerine Anadolu'da sıcak veya ısıcak denilmektedir. Bkz. Orhan Yılmazkaya, **Aydınlık Kubbenin Altındaki Sıcaklık Türk Hamamı İstanbul Hamamları Rehberi**, İstanbul: Çitlenbik Yayınları, 2002, s. 15.

⁴⁷⁷ Yılmazkaya, s. 10.

⁴⁷⁸ Yılmazkaya, s. 17.

⁴⁷⁹ Camekân kelimesi Farsça soyunulan yer câmegâh kelimesinden gelir. Osmanlı hamamları iç düzenlemede camekân ile birlikte, çeşitli kaynaklarda "soğukluk" ya da "kapırası" denilen "ılıkılık"; Arapça "harare" denilen "sıcaklık"; hamam için yakılan ateşin bulunduğu "külhan" olmak üzere dört bölümden oluşmaktadır. Bkz. Yılmazkaya, s. 41.

⁴⁸⁰ Kazıcı, s. .

⁴⁸¹ Tellak kelimesi Arapça elle sürme, oğuşturma anlamına gelen delk kökünden gelmektedir. Tellaklık genelde Arnavutların yaptığı bir hizmet türüdür. Ancak Lale Devri'ne (1718-1730) son veren Patrona Halil adlı yeniçeri hem yeniçerilerin patrona sınıfına mensub, hem de tellaklık yapan bir Arnavut olduğu için I. Mahmud zamanında tellakların Arnavutlardan tercih edilmemesi istenmiştir. Bunun yerine tellaklar Anadolu'dan Sivas ve Tokatlılar arasından seçilmeye başlanılmıştır. Bkz. Yılmazkaya, s. 49-52.

sabah erken, akşam geç vakitlerde erkeklere ayrılır diğer zamanlarda ise kadınlara ayrılır ve buna kuşluk⁴⁸² hamamı denirdi. Bazı hamamların suyu 30-35 km uzaktan getirilmiştir. O devirlerde su getirmek hamam yapmaktan zordur. Abkeş denilen su uzmanları, bulunan kaynakları mevcut su kanallarına aktarırlardı. Bu sulara “katma” denirdi. Bir hamamın günlük 1,5- 2 *masura*⁴⁸³ suya ihtiyacı vardı. 1 masura su günümüzde 14,5 metre küp su demektir. Su getiremeyenler su kuyusu açtırırdı. Çekilen su hamama verilirdi. Hamamların su ısıtmak için oduna ihtiyacı olması kuruldukları yerlerdeki korulara zarar vermelerine yol açmıştır. Külhanda⁴⁸⁴ yakılan ateş, hamamların altlarında bulunan cehennemlik adlı kanallar ile hamamları ısıtırdı.⁴⁸⁵

İstanbul’da fethin ardından Fatih zamanında beş hamam kurulmuştur. Evliya Çelebi, abartarak Üsküdar’da 800 hamam bulunduğunu yazmıştır.⁴⁸⁶ Çalışmamız açısından önemli olan Mihrimah Sultan Hamamı, Edirnekapı’da Fevzipaşa Caddesi üzerinde inşa edilmiştir. Mihrimah Sultan tarafından Mimar Sinan’a⁴⁸⁷ yaptırılmıştır. Mimari açıdan mütevazı olan eser, biçim mükemmelliğine erişmiştir. Eser çifte hamam olarak kadın ve erkekler için yapılmıştır. İki bölüm plan ve hacim bakımından birbirinin

⁴⁸² Erkeklerin yıkanma saati kuşluk saati denilen 10:30-11:00’de bittiği için bu isim bu hamamlara verilmiştir. Bkz. Yılmazkaya, s. 25.

⁴⁸³ Mâsûrâ (ماصورا): 1. Çeşme, musluk vb.lerine takılan ve akacak suyun miktarını belirleyen içi boş boru parçası, çeşme lülesi, çeşme zıvanası. 2. Bir akarsu ölçü birimi. Su saatlerinin bulunmadığı devirde suyun miktarını akışının kalınlığına göre değerlendiren ölçü sistminde iki *hilâl* bir *çuvaldız*, [iki *çuvalız*, bir *ikilik*], dört *çuvaldız* bir *masura*, iki *masura* bir *kamış* ve dört *kamış* bir *lüle* ederdi. Bkz. Ayverdi, s.1950-1951; Resmi su ölçüsü. *Lülenin* rub’u (dörtte biri), *çuvaldızın* dördü” şeklinde izah olunmuştur. Bir *masura* dört *çuvaldız*, bir *çuvaldız* iki *hilâl*, iki *çuvaldız* bir *ikilik*, iki *masura* bir *kamış*, sekiz *masura* bir *lüle*, üç *lüle* bir *salma* şeklinde adlandırılmıştır. Yarım “*masura*”dan az miktarda tasarruf olunan (kullanım hakkına sahip olunan) su bir evin ihtiyacını temin edemeyeceği için öteden beri yarım *masuradan* noksan olan su akıtılmazdı. İstanbul’daki suların kıymetleri muayyendi. Taksim, Halkalı ve Turunçlu suları birer masurasının kıymeti on beş bin kuruştı. Boğaziçi’nin Anadolu ve Rumeli cihetlerinde tatlı ve acı suların her bir masurasının kıymeti ise on bin kuruştı. Sulara vakıf da cari idi. Satış sırasında kıymetleri üzerinden harç alındığı gibi Evkâf namına başka harç da istifa olunurdu. Evkâf Nizamnamesi’ne zeyl olunmuş madde-i nizamiye (nizamiye maddesi) gereğince suların her masurasına yıllık otuz kuruş *icâre-i müeccele* tahsis edilirdi... Taşrada alınıp satılan suların satışı sırasında idare meclislerince kıymetleri tayin ettirilir, tayin olunan kıymet üzerinden harç alınır. Bkz. Pakalın, C II, s. 414; Bir *ikilik* (ایکلیک) yarım *masuraya* denk gelmekteydi. Bununla birlikte tasarruf (kullanım) kayıtlarında *ikilik* tabiri yazılmazdı, nadiren *hilâl*, çoğunlukla *masura* tabiri kullanılırdı. Bkz. Pakalın, C. II, s. 47.

⁴⁸⁴ Külhanlar II. Abdülhamit zamanında sadece hamamları ısıtmak için değil yasaklı yayınları yakmak için kullanılmıştır. Bu iş için özellikle Çemberlitaş hamam külhanı kullanılmıştır. Bu durum ortaya çıkınca devlet matbaasında bu işlem için bir ocak kurulmuştur. III. Selim tebdil-i kıyafetle yaptığı teftişlerde külhanlara külhanbeylerinin sokulmaması için İstanbul’un idari yöneticisi sadaret kaymakamına ferman yollamıştır. Külhanbeyleri, külhanlara sığınan kimsesiz çocuklardır. Dilencilik, serserilik, hırsızlık, tulumbacılık ve kabadayılık yaparak geçimini sağlayan kimselerdir. Külhanbeyleri Nizam-ı Cedit ordusuna asker olarak III. Selim zamanında yazılmıştır. Bkz. Yılmazkaya, s. 21-63.

⁴⁸⁵ Mehmet Nermi Haskan, **İstanbul Hamamları**, İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, 1995, s. 6-7; Yılmazkaya, s. 21.

⁴⁸⁶ Kemal Ahmet Aru, **Türk Hamamları Etüdü**, İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi, 1949, s. 80.

⁴⁸⁷ Mimar Sinan yaptığı konak ve saray hamamları dışında İstanbul’da 15-29 arası çarşı hamamı da yapmıştır. Bu hamamların 16’sı hala ayakta. İçlerinden 6’sı hala hamam olarak kullanılmaktadır. Bkz. Yılmazkaya, s. 42.

aynısıdır. Hamam 1719 depreminde zarar görmüştür. Günümüzde hizmet vermektedir.⁴⁸⁸ Evliya Çelebi, hamamları sayarken hamamları bulundukları semtlere ve bu semtte yaşayanların çoğunlukla yaptıkları işlere göre ayrıldığını veya ayrılması gerektiğini söylemektedir. Herhalde tellakların çoğunluğu Arnavutlardan oluştuğu için olacak, bu hamamın Arnavutlara ayrılmalıdır diye belirtir.⁴⁸⁹ Hamamın önünde Mihrimah Sultan'ın bir çeşmesi vardır. Hamamın kitabesi yoktur. Ancak hicrî 11 Muharrem 973 / 8 Temmuz 1565 tarihli bir hükümden bu hamamın Edirnekapı Camisi'nden üç yıl sonra yapımına izin verildiği anlaşılmaktadır. Hicrî 5 Recep 1134 / 24 Mayıs 1719 İstanbul depreminde cami ve hamamların kubbesi çökmüştür.⁴⁹⁰

Akbıyık Hamamı, Ahırkapı'da Akbıyık Camisi karşısındadır. Ancak hamamın Akbıyık Camisi ile bir ilişkisi yoktur. Şinasi Akbatu bu hamamın Mihrimah Sultan tarafından 1547'de tamamlanan Üsküdar Camisi için akar olarak yapıldığını aktarmaktadır.⁴⁹¹ Ancak hem *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* ve *Hadikat'ü-l Cevami*'de bu hamamdan bahsetmemiştir hem de 1546 tarihli vakıf defterinde Akbıyık Vakıfları yazılırken bu hamamın adı yazılmamıştır. Söz konusu hamam çifte hamam olup kitabesi günümüze ulaşmamıştır.⁴⁹²

Mihrimah Sultan Vakfı'na ait olan diğer bir hamam Zincirlikuyu Hamamı'dır. Karagümrük Zincirlikuyu'da mevkiide (Hamam, Karagümrük, Zincirlikuyu mevkiinde) Atık Ali Paşa Camii civarında Hasan Fehmi Paşa Caddesi ve Ali Paşa Hamamı Sokağı'nın birleştiği yerdedir. 1562-1565 yılları arasında Edirnekapı Cami yapımında bu hamam yapılmıştır. Eser, 19. yüzyılda İstanbul Haritası'nda yanlış olarak Semiz Ali Paşa Hamamı olarak gösterilmiştir. Hamam, çifte hamamdır. 1959'da kadınlar kısmı iptal edilmiştir. 1995 yılında hamamın külhanı yıkılarak bahçesiyle birlikte yerine apartman yapılmak istenilmiştir.⁴⁹³

⁴⁸⁸ Akif Kuruçay, **İstanbul'un 100 Hamamı**, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi (Kültür A.Ş.) Yayınları, 2012, s. 141-143.

⁴⁸⁹ Yılmazkaya, s. 16.

⁴⁹⁰ Haskan, s. 243-244.

⁴⁹¹ Şinasi Akbatu, **İstanbul Hamamları**, İl Yıllığı, İstanbul: 1973, s. 433-495.

⁴⁹² Haskan, s. 21-22.

⁴⁹³ Haskan, s. 300-301.

Üsküdar'da Mihrimah Sultan Çifte Hamamı olarak anılan fakat külliye ile ilişkisi açık bir şekilde belli olmayan, diğer adı “*küçük hamam*” olarak bilinen hamam 1994’de yıkılmıştır. Arsası günümüzde süpermarket olarak kullanılmaktadır.⁴⁹⁴

Tezkiretü'l-Ebniye'de Mimar Sinan'ın eserleri arasında Cebe Ali Kapısı'nda Rüstem Paşa Hamamı yapıldığı belirtilmektedir.⁴⁹⁵ Rüstem Paşa 16. yüzyılda vakıflarına akar olsun diye bu hamamı yaptırmıştır⁴⁹⁶. Hamam kelimesi birçok deyimde kullanılmıştır. Bunlardan biri halk arasında mal mülk sahibi kişiler için kullanılan “*han hamam sahibi*” deyimidir. Bu deyim, Rüstem Paşa'yı hem gerçek anlamda hem de deyim olarak en iyi tarif eden ifadedir. Eminönü'nde Cağaloğlu Hamamı diye anılan eser 1741-1742'de Sultan I. Mahmud tarafından Ayasofya'ya akar olarak yapılmıştır. Halen Türkiye'de çalışan en eski işletmelerden biridir. Bulunduğu bölgede İtalyan Cicala ailesinden gelerek Osmanlı hizmetine giren Cağaloğlu (Cigalazâde) Sinan Paşa adlı vezirin konağı bulunmaktadır. Bu nedenle söz konusu hamam Cağaloğlu Hamamı adı ile anılmaktadır ve Rüstem Paşa ile bir ilgisi yoktur.⁴⁹⁷ Bu hamam İstanbul'daki son büyük hamamdır. Bunun nedeni I. Abdülhamid döneminde, 1786 yılında yaşanan su ve odun sıkıntısı nedeniyle İstanbul'da yeni hamam inşa edilmeyeceğinin duyurulmuş olmasıdır.⁴⁹⁸

3.1.3. Eğitim Alanındaki Eserler

Vakfin sahip olduğu eğitim alanındaki eserler medreseler ve sıbyan mektepleridir. Mihrimah Sultan ve Rüstem Paşa'ya ait eğitim eserleri bulunmaktadır. Bu eserler vakfın ilk kuruluş anlarından itibaren var olmuşlardır. Ancak uzun vadede bazı değişiklikler geçirerek yollarına devam etmişlerdir.

⁴⁹⁴ Alpgüvenç, s. 131.

⁴⁹⁵ Haskan, s. 259.

⁴⁹⁶ Yılmazkaya, s. 17.

⁴⁹⁷ Semavi Eyice, “Cağaloğlu Hamamı”, *DİA*, C. 7, İstanbul: 1993, s. 12-13.

⁴⁹⁸ Yılmazkaya, s. 75-77.

3.1.3.1. Medreseler

Medreselerin İslam dünyasında doğup ve gelişmesinin kaynaklarından biri iki fikrin rekabetidir. Şiilik ve Sünnilik mezheplerinin yayılması için iki mezhep taraftarlarının kurduğu müesseseler medrese kültürünün oluşmasını sağlamıştır. Her iki mezhepte medreseler yoluyla kendi inancını yaymaya çalışmıştır. Sünni dört mezhep üzerine kurulu medreseler de bulunmaktadır.⁴⁹⁹ Osmanlı medreseleri Sünnilik inancı üzerine kurulmuştur.

Vakfiyede medreseler ile ilgili işlemler düzenlenmiş olsa da medreseler ile herhangi bir açılış, tamir vb. hukukî tasarruf kadılarının denetimi altındadır. Medreselerin amaç, yapı, işleyiş boyutları vakıf sahibi tarafından ve kadı, naib, kâtip, mukayyid ve şühüddü'l-hal'den oluşan mahkeme üyeleri tarafından tescil edilmektedir. Vakfiyelerin ilk kaydı makeme sicillerine yapılır. Bir nüshası vakıf sahibine ve bir nüshası evkâf defterine kaydedilebilirdi. Eğitim finansmanını anlamak için vakfiyeler ve vakıf muhasebeleri birinci eden kaynaktır. Vakıf içinde kurulan medreseler finansman için devlete ihtiyaçları olmadığından işleyişlerinde serbest olabilmışlardır. Mali özerklik, akademik özerklik için bir sigorta işlevi görmüştür. Mütevelliler günlük, aylık, yıllık gelir giderlerini yansıtan muhasebe bilançoları hazırlayıp Anadolu ve Rumeli Muhasebe Defterleri'ne kayıt yaptırarak bunları defterdarlıkta muhafaza etmişlerdir. Bu sebeple medreseye yapılan bir tevcihi medrese, bölge kadılığı, Anadolu ve Rumeli Defterleri ve Defterdarlık'ta kaydı bulunabilir.⁵⁰⁰

Medreseler, birinci dereceden orta ve üst düzey Osmanlı eğitim kurumlarıdır. Medreseler, müderrislerin aldığı maaşa göre kendi içlerinde sınıflara ayrılmaktadır. Müderrisi günlük 20 akçe alan medreselere Haşiye-i Tecrid (Yirmili Medrese) denirdi. Aynı mantıkla Miftah (Otuzlu Medreseler), Kırklı Medreseler, Ellili Medreseler ki kendi içinde Hariç ve Dahil Medreseler diye ayrılırdı. Tetimme Medreseleri ve Sahnı Seman Medreseleri de ellili medreselerdir. Süleymaniye Medreseleri ise altmışlı medreselerdir.

⁴⁹⁹ Reşit İskenderoğlu, "İlim ve Kültür Müesseseleri Yönü ile Vakıflar", **II. Vakıf Haftası 3-9 Aralık 1984**, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1985, s. 36-40.

⁵⁰⁰ Hasan Akgündüz, **Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi, Amaç, Yapı ve İşleyiş**, İstanbul: 1997, s. 479-492.

Medreselerde fıkıh, hadis kelim, mantık, belagat ve tefsir konularında kitaplar okutulurdu. Süleymaniye Medresesinde ise tıp ve matematik eğitimleri de verilirdi. Eğitimler medreselere göre değişirdi. Ama en az eğitim süresi 3 ay en fazla 3 yıldır.⁵⁰¹ Medrese dersleri üç kısımda incelenir. Hesab, hendese (geometri), hey'et (astronomi) ve hikmetten (felsefe) oluşan cüz'iyat; mantık, belegat, kelim, sarf ve nahivden oluşan ulûm-ı âliye (alet ilimleri); hadis, fıkıh, usûl-i fıkıh, tefsirden oluşan ulûm-ı'âliyye (din ilimleri) diye sınıflandırılırdı.⁵⁰²

Medrese tahsil süresi en az beş altı ay, en fazla bir yıl tutmaktadır. Medreselerde hadis, fıkıh, tefsir ve kelim gibi dersler okutulurdu. Medreselerde sınıf geçme değil ders ve kitap geçme sistemi vardı. Mesela Yirmili Medreselerde Haşîye-i Tecrit ismiyle anılan kitap okutulurdu. Öğrenci zeki ve çalışkansa üç senede Sahn-ı Seman'a ulaşırken, gayretsiz bir öğrenci bu mertebeye 10 ya da 11 yılda ulaşabilirdi. En alt seviyeden en üst seviyeye kadar bütün medreseleri destekleyen vakıflar vardı. Müderrisler vakıflardan maaşlarını alırlardı. Sultanlar tarafından kurulan medreseler üst eğitim kurumlarını oluşturmaktaydı. Kanuni Sultan Süleyman devrinde kelim bir çeşit felsefe kabul edilerek medrese eğitiminden kaldırıldı. Akli ilimlerin müfredattan çıkarılmasının yanısıra zâdegânlar kanunu ve beşik ulemalığı sistemi ile küçük çocuklara müderrislik payesi verilmesi medreselerin bozulmasına yol açtı. Mihrimah Sultan⁵⁰³ ve gerekse Rüstem Paşa Medreseleri'nin müderrisleri günlük 50 akçe yevmiye aldıklarından bu medreselerin ellili medrese grubundandır.⁵⁰⁴ Sultan Süleyman'ın ailesinden kadınların kurduğu medreseler medâris-i dahil olarak kabul edilirdi. Bu üst eğitim kurumları elit ulema için kariyerin önemli bir basamağı sayılırdı.⁵⁰⁵

⁵⁰¹ İlhan Yıldız, "Osmanlı'da Medrese: İşleyiş Tarzı ve Ortaya Çıkan Sorunlar", **Vakıflar Dergisi**, s. 33. Ankara: 2010, s. 126.

⁵⁰² Mübahat S. Kütükoğlu, **XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000, s. 8.

⁵⁰³ Mihrimah Sultan Medresesi'nde görev yapmış bazı müderrislerin isimleri ve bazı temlik isimleri vardır. Bkz. Cahid Baltacı, **XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri**, C. II, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2005, s. 561-567.

⁵⁰⁴ Yıldız, s. 125-136.

⁵⁰⁵ Pierce, s. 301.

Üsküdar Mihrimah Sultan Medresesi

Kanuni Sultan Süleyman tarafından kızı Mihrimah Sultan için yaptırılmıştır. Masraflarının büyük kısmı Mihrimah Sultan tarafından karşılanmıştır.⁵⁰⁶ Mihrimah Sultan Medresesi, h.954/1547 yılında Mimar Sinan tarafından 16 odalı 1 dershaneli olarak inşa edilmiştir.⁵⁰⁷ Kubbelerinin kurşunla kaplı olması yüzünden “*Kurşunlu Medrese*” ismini taşır.⁵⁰⁸ Bir külliye içinde yer almasına rağmen ayrı inşa edilmiştir.⁵⁰⁹ Medresenin iki girişi vardır. Kare planlı ve kubbelidir. Ortasında bir şadırvan vardır.⁵¹⁰ Vakfiyesine göre ellili medreselerden birisidir.⁵¹¹ Kısaca müderrisine günde 50 akçe ödenirdi. Muid’e 5 akçe, öğrencilere 2 akçe ödenirdi. Müderrisleri arasından Çivizâde Mehmet Efendi (ö. 1587), Hasan Kethüdazâde Mehmet Efendi (ö.1612) meşhurdurlar.⁵¹²

Medreseler orta ve yüksek eğitimin yapıldığı yüksek eğitim kurumlarıydı. Kendi içlerinde iki gruba ayrılırlardı. Bir gurubu genel eğitim verirken diğer gurubu mesleki alanlarda eğitim verirdi. Meslek medreseleri arasında hafız yetiştiren dârü’l-kurrâ, hadis alimi yetiştiren dârü’l-hadis, tıp eğitimi veren dârü’ş-şifâ medreseleri yer almaktaydı. Üsküdar Mihrimah Sultan Medresesi ise bir genel medrese idi. Bilinen ilk müderrisi İmamzâde Mehmed Efendi idi.⁵¹³

Mihrimah Sultan Medresesi şu an Üsküdar ilçesi Hâce Hesna Hatun Mahallesi, İskele Meydanı, İskelebaşı Caddesi, 526 Ada, 2 Parsel, 1876 yüzölçümlü alandadır.⁵¹⁴ Sultantepe eteğinde bulunan medrese Mimar Sinan’ın mimarbaşılığının ilk dönemlerinde Şehzade Külliyesi ile birlikte yapılmıştır. Külliye h.954/1547 yılında

⁵⁰⁶ Ahmet Gül, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim ve Öğretim ve Bunlar Arasında Dârü’l-Hâdislerin Yeri*, Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu, 1997, s. 125.

⁵⁰⁷ Yılmazörnek, s. 42.

⁵⁰⁸ Alpgüvenç, s. 125.

⁵⁰⁹ Kütükoğlu, XX. *Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, s. 6.

⁵¹⁰ Mustafa Göleç, Fatih Güldal, *İstanbul’un 100 Mektebi ve Medresesi*, İstanbul: 2012, s. 81.

⁵¹¹ Müderrisine günde 50 akçe verilen medreselere ellili denilmektedir.

⁵¹² Gül, s. 125; İstanbul, Üsküdar Mihrimah Sultan Medresesi’nde çalışan müderrisler hakkında bilgi için ayrıca bkz. Baltacı, s. 563-592.

⁵¹³ Cahit Baltacı, *XV-XVI Asırlarda Üsküdar Medreseleri*, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V*, C. I, Ed. Çoşkun Yılmaz, İstanbul: 2007, s. 97-100.

⁵¹⁴ Konyalı, s. 48-57.

yapılırken, Medrese ise h.957/1550 yılında yapılmıştır.⁵¹⁵ Mihrimah Sultan Vakfı'nın fazla geliri olması halinde Üsküdar'da 12 hücreli 1 dershaneli ikinci bir medrese kurulması ve buraya atanacak 1 müderrisin 40 akçe ile atanması, 11 ilim talebesi olan bir dânişmende günlük 2 akçe verilmesi, 1 bevvâbın günde 1,5 akçe ile görevlendirilmesi şartı koşulmuştur.⁵¹⁶ Bununla birlikte vakfiye'de belirtilen bu medresenin yapımı bir tasavvur olarak kalmıştır. İkinci medresenin kurulamamasının en büyük nedeni vâkıf soyundan gelenlerin gelir fazlasını kendi tasarruflarında kullanılmalarıdır. Medresede 1792'de 15 talebe ikamet ederken, 1914 tarihli teftiş raporunda medresede 35 talebe kalmaktaydı.⁵¹⁷ 1918 yılında ise medreselerde talebe yoktur. Yalnızca Şemsi Paşa, Valide-i Atik ve Üsküdar Mihrimah Sultan Medreseleri'nde yaşları küçük "ihzâriye" (hazırlık) öğrencileri eğitim görmektedir.⁵¹⁸ Medrese, tekke ve türbeleri kapatan kanun ile kapanan medrese, zamanla bakımsızlıktan yıkılmaya yüz tuttu. Eser, 1958-61 yılları arasında restore edilmiş ve "*Süt ve Mektep Çocukları İçin İçtimâî Hıfzısıhha Bakımevi*" yapılmıştır. 1975'te "*Ruh Hastalıkları Dispanseri*" haline getirilmiştir. Dışı pek değişmemişse de iç mimarisi çok değişmiştir. Gümümüzde medrese Mihrimah Sultan Tıp Merkezi olarak kullanılmaktadır.⁵¹⁹

Edirnekapı Mihrimah Sultan Medresesi

Medrese, cami, sıbyan mektebi, çifte hamam ve çarşıdan oluşan bir külliyein parçasıdır.⁵²⁰ Fatih semtinde Kargümrük Mahallesi'nde Fevzi Paşa Caddesi ve Kale Boyu Caddesi'nin birleştiği Edirnekapı girişinde külliyein içindedir. Mimar Sinan'ın eseridir. 22 hücreden oluşan medrese, kare planlı ve kubbelidir. Kubbeli revaklıdır. Dershanesi olmayan medresenin derslane işlevini herhalde cami görmektedir. Avluda yer alan bir şadırvan medreseye güzellik katmaktadır. Medrese'de 1792 tarihinde 4 öğrenci varken, 1869'da öğrenci sayısı 43'tür. 1914 sayımında 40-50 öğrencinin kalabileceği kayıt tutulmuştur. 2010 yılından beri restore edilmektedir.⁵²¹ Yapım

⁵¹⁵ Eserde medrese ile ilgili plan, fotoğraf gibi görsel kaynaklar ve medrese müderrislerinin adları bulunmaktadır. Bkz. Zekeriya Kurşun, Bekir Cantemir, Mustafa Göleç, **Yaşayan İstanbul Medreseleri-II**, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2008, s. 275.

⁵¹⁶ Zülfikar, s. 52.

⁵¹⁷ Göleç; Güldal, s. 81.

⁵¹⁸ Kütükoğlu, s. 22.

⁵¹⁹ Alpgüvenç, **İki Hanım Sultan Hürrem ve Mihrimah**, s. 126.

⁵²⁰ Kütükoğlu, s. 268.

⁵²¹ Göleç; Güldal, s. 80-81.

tarihine ait bir bilgi olmasa da yukarıda anılan tarihler medrese geçmişi hakkında biraz olsa da bir bilgi verebilir.⁵²² Medreselerin bir kısmı cami ile aynı avludadır. Edirnekapı Mihrimah Sultan Medresesi de cami ile aynı avluda bulunmaktadır.⁵²³ Medreseye ilk müderris olarak h.976/1569'de Manav Şemsi Efendi 50 akçe ile atanmıştır.⁵²⁴

İstanbul Rüstem Paşa Medresesi

Rüstem Paşa'nın Tekirdağ, Hayrabolu, Kütahya ve Rusçuk'ta birer medresesi vardır. İçlerinden en bilineni İstanbul Cağaloğlu Mahmud Paşa'da Sururi Mahallesi'nde Rüstem Paşa Sokağı ile Hoca Hanı Sokağı'nın birleştiği yerde Mimar Sinan'a yaptırdığı caminin yanındadır. Halen ayakta olan medrese 22 oda ve 1 derslikten oluşacak şekilde h.954/1547-8 yılında tamamlanarak hizmete açılmıştır. Başka bir kaynakta medresesinin 1550-1⁵²⁵ yıllarında tamamlandığı bildirilmektedir. Kimi kaynaklarda bu medresenin Mimar Sinan'ın ilk eseri olduğu belirtilmektedir. Avlusu kare içinde sekizgen planlı revaklarla çevrilidir. Avlu ortasında bir şadırvan bulunur. Paye bakımından ellili medreselerdendir. Önemli müderrisleri arasında Atâullah Ahmet Efendi (ö.1572) ve Azmî Pîrî Çelebi (ö.1582)⁵²⁶ bulunmaktadır. Medrese bir manzumeye bağlı olmadan inşa edilmiştir.⁵²⁷ Medresenin 1792 yılında 37, 1869'da 59, 1914'de 63 talebesi bulunmaktadır. 1963'deki teftiş raporuna göre ise medresede ancak 40 talebe kalabileceğini kayıtlıdır.⁵²⁸ İstanbul Rüstem Paşa Medresesi'nin akarı olan çiftliklerin sayısı 1000'i, değirmenlerin sayısı 476'ı bulmaktadır.⁵²⁹

Rüstem Paşa bu medreseyi sağlığında Mimar Sinan'a inşa ettirilmiştir (1550-1). Medrese, ölümünden sonra eşi Mihrimah tarafından bitirilen Tahtakale Camisi'nin

⁵²² Medrese ile ilgili plan, fotoğraf gibi görsel kaynaklar ve medrese müderrislerinin adları için bkz. Kurşun, Cantemir, Göleç, s. 131.

⁵²³ Kütükoğlu, s. 6.

⁵²⁴ Edirnekapı Mihrimah Sultan Medresesi'nde çalışan müderrisler hakkında bilgi verilmektedir. Bkz. Baltacı, s. 562-563.

⁵²⁵ Hicri 954/1547 yılında medresenin yapıldığını söyleyen Atı gibi kaynaklar olsa da Medrese kitabesinde 1550 yılı yazmaktadır. Medrese ile ilgili plan, fotoğraf gibi görsel kaynaklar ve medrese müderrislerinin adları için bkz. Zekeriya Kurşun, Bekir Cantemir, Mustafa Göleç, **Yaşayan İstanbul Medreseleri-I**, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2008, s. 67.

⁵²⁶ İstanbul Rüstem Paşa Medresesi'nde çalışan müderrisler hakkında bilgi için bkz. Gül, s. 126; Göleç; Güldal, s. 84; Baltacı, s. 603-606.

⁵²⁷ Kütükoğlu, s. 6.

⁵²⁸ Kurşun, Cantemir, Göleç, s. 71.

⁵²⁹ Baltacı, s. 604.

yanında değil, Mahmud Paşa'daki (Cağaloğlu) kışlık sarayın bulunduğu mahallede yer almaktadır.⁵³⁰

Hayrabolu Rüstem Paşa Medresesi

Hayrabolu'da Rüstem Paşa'nın bir medresesi bulunmaktadır. Medrese h.950/1543-4 yılında inşa edilmiştir. Daha sonra h.1063/1652-3 tarihinde tamir geçirmiştir. Paye bakımından medrese h.950/1543-1544 yıllarında otuzlu, h.963/1555-1556 yıllarından itibaren kırklı, h.1005/1596-1597 tarihinden itibaren ise ellili medreseler arasında yer almaktadır. Hicrî 950/1543 yılında Emir-zâde Alemşah Abdurrahman, 30 akçe ile bu medreseye ilk müderris olarak atanmıştır.⁵³¹

Tekirdağ Rodoscuk Rüstem Paşa Medresesi

Tekirdağ Rodoscuk Rüstem Paşa Medresesi halan ayakta bulunan cami ve kitabesine göre h.960/1553'te inşa edilmiş olmalıdır. Paye bakımından 1565'de kırklı, 1591'de ellili medresedir. Günümüzde medrese ayakta değildir.⁵³²

İstanbul Ayşe Sultan Medresesi

Mihrimah Sultan ile Rüstem Paşa'nın kızı ve Sadrazam Ahmet Paşa'nın karısı olan Ayşe Hümaşah Sultan tarafından yapılmıştır. Ayşe Sultan h.1003/1595-1596 yılında Hüdâî türbesine gömülmüştür.⁵³³ Edirnekapi'da bulunan medrese paye itibari ile h.995/1786-87'de ellili iken, h.1063/1652-1653'te ise altmışlı medreseler arasında yer almaktadır. Daha sonra yıkılmış ve günümüze ulaşmamıştır.⁵³⁴

⁵³⁰ Necipoğlu, s. 401.

⁵³¹ Hayrabolu Rüstem Paşa Medresesi'nde çalışan müderrisler hakkında bilgi için bkz. Bkz. Baltacı, XV. XVI. **Asırlarda Osmanlı Medreseleri**, s. 606-607.

⁵³² Tekirdağ Rodoscuk Rüstem Paşa Medresesi'nde çalışan müderrisler hakkında bilgi için bkz. Baltacı, s. 608.

⁵³³ Ayşe Sultan'ın Aziz Mahmud Hüdâyî ile evlendiği rivayet edilmektedir. Hüdâyî külliyesi, Doğancılar semtinde bulunmaktadır. Tevhithane, derviş hücreleri, mutfak, evler, cümle kapısı ve iki çeşmeden oluşan külliye 1594 yılında Ayşe Sultan tarafından Mahmud Hüdâyî adına yaptırılmıştır. 10.000 metrekairelik alana sahiptir. 1850'de Üsküdar'da yanan külliye Sultan Abdülmecid Han tarafından yeniden inşa ettirilmiştir. Bkz. Alpgüvenç, **Abideleri İle Osmanlı İstanbul'u**, s. 152-157.

⁵³⁴ Gül, s. 86.

3.1.3.2. Sıbyan Mektepleri

Sıbyan kelimesi Arapça “*sabi*” kelimesinin çoğuludur. Küçük erkek çocuk anlamına gelmektedir. Sıbyan mektebi küçük erkek çocuklar için okul demektir. Ancak burada küçük kız çocukları da erkek çocuklar ile aynı haklara sahip olarak okurdu. Kız ve erkek mektepleri çoğu zaman ayrı olurdu. Bitişik olduğunda ise kız ve erkek çocuklar ayrı birer sıra oluştururdu. İlk sıbyan mektebi Fatih tarafından “*dâru’t-talim*” adıyla Fatih Külliyesi içinde kurulmuştur.⁵³⁵ Osmanlı Devleti’nde bir üst eğitim kurumu olan medresede eğitim almak için önce sıbyan mektebinde eğitim almak gerekirdi. Sıbyan mekteplerine 5-6 yaşlarındaki çocuklara okuma yazma, temel matematik, bazı dinî bilgiler, tecvit dersi verilmiştir. Sıbyan mektebilerine “*Daru’t-Talim, Mahalle Mektebi, Taş Mektep, Mektap-i İbtidaiyye*” denilmiştir. Öğretmenlerine muallim ve öğrencilerine kalfa denilmektedir. Bu mekteplerde erkek ve kız çocukları karma eğitim görmüşlerdir. II. Mahmud zamanına kadar sıbyan mektebine gitmek zorunlu değildi. Zenginler ve vakıflar sıbyan mektebi muallim ve öğrencilerine yardım yaparak eğitim şartlarını geliştirmişlerdir. Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan bir yıl sonra 1924 yılında 364 sıbyan mektebi çalışır durumdaydı.⁵³⁶

Mihrimah Sultan Mektebi, Büyük Yokuş’ta mazbuttur. Muallim meşrutası ise Selman Ağa Mahallesi Çeşme Sokağı, Mahkeme Arkası Sokağı’nda mazbût ve mâmurdur.⁵³⁷ Mektep, Mimar Sinan tarafından h.954/1548 yılında tamamlanmıştır.⁵³⁸ Külliye’nin bir parçasıdır. Sıbyan mektebi, yazlık dersane olarak kullanılan kubbeli bir revak ve bununla eş büyüklükte bir kışlık mekandan oluşmaktadır. Dikdörtgen planlı meyilli bir arazidedir. Daha önce önünde bir çeşme varken burası şimdi bir dükkandır. *Mirat-ı İstanbul* adlı eserde nakledildiğine göre mektebin takında “*Men ‘allemenî harfen fekâd sâyyarâni ‘abden*” (Bana bir harf öğretenin kölesi olurum) yazmaktadır.⁵³⁹

Üsküdar’da Ayazma Mahallesi’nde Doğancılar Caddesi’nde bulunan Rüstem Paşa Mektebi mazbuta evkâftandır.⁵⁴⁰ Rüstem Paşa 1562 yılında öldüğü için bu mektep

⁵³⁵ Alpgüvenç, *İki Hanım Sultan Hürrem ve Mihrimah*, s. 58.

⁵³⁶ Yıldız, s. 125.

⁵³⁷ Konyalı, s. 56.

⁵³⁸ Abdullah Kuran, “Üsküdar’da Mihrimah Sultan Külliyesi”, *Sanat*, İstanbul: 1977, s. 16.

⁵³⁹ Göleç; Güldal, s. 17-18.

⁵⁴⁰ Konyalı, s. 54.

bu tarihten önce yapılmış olmalıdır. Sanat tarihçileri mektebin Mimar Sinan tarafından yapıldığını ifade etmektedir. Muallimin mektepteki dersleri çingirakla duyurması o dönem için farklı bir uygulamadır. Mektep h.1315/1897’de onarılmıştır. Mektep dersaneler, öğretmen odası ve bir bahçeden oluşmaktadır. 1913’de Muallim-i evvelin maaşı aylık 100 kuruştur. Mektepte muallim-i evvel dışında 3 tane muallim daha vardı. 80 erkek, 50 kız öğrencisi bulunmaktaydı. Yakın zamanda tamir edilen eser Divan Edebiyatı Vakfı tarafından kullanılmaktadır.⁵⁴¹

Mihrimah Sultan’ın iki tane mektebi bulunmaktaydı. Biri Yenibağçe Senti’nde diğeri Karabaş Mahallesi’nde idi. Bu mekteplerde Müslüman çocuklarına Kuran-ı Kerim ve temel dinî bilgiler bir muallim tarafından öğretilmekteydi. Bir halife, verilen bilgileri tekrar ettirmekte, bir kennâs ise temizliği sağlamaktaydı.⁵⁴² Bu okullarda okuma yazma ve dinî bilgileri öğrenmeye başlayan çocuklar için neşeli şarkılarla tıpkı sünnet düğünlerinde yapılan alaylar gibi sokaklarda törenler düzenlenirdi.⁵⁴³ Günümüzde Üsküdar Sultan Tepe Mahallesi’ndeki İskele Camisi’nin arkasındaki sıbyan mektebi şu an çocuk kütüphanesi olarak kullanılmaktadır.

3.1.4. Ek Hizmet Birimleri

Vakfın sahip olduğu ek hizmet birimleri, su hizmetleri, kütüphane hizmetleri, konaklama hizmetleri ve diğer eserler gibi dört başlıkta toplanabilir. Mihrimah Sultan, Rüstem Paşa ve Ayşe Sultan’a ait ek hizmet birimleri bulunmaktadır. Bunlar vakfın ilk kuruluş yıllarında var olan eserlerdir. Ancak uzun vadede bazı değişikliklere uğrayarak yola devam etmişlerdir.

3.1.4.1. Su Hizmetleri

En az 18 vakıf su isale hattı ve pek çok vakıf çeşme Üsküdar’ın suyunu sağlamaktadır. Mahalleler cami ve mescidler etrafında gelişmiştir. Başlangıçta küçük su

⁵⁴¹ Göleç; Güldal, s. 17-18.

⁵⁴² Zülfikar, s. 50; VGM, **Defter no: 635-2**, 8 nolu vakfiye, s. 48; Zülfikar, s. 50-52.

⁵⁴³ Bu bilgi Kanuni zamanındaki 14 medrese için verilmiştir. Ancak okuma yazma sıbyan mekteplerinde öğrenilirdi. Medreseler bir üst eğitim kurumu idiler. Bkz. Nicolae Jorga, **Kanuni ve Dönemi Yenilmez Türk**, Çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul: 2008, s. 91-117.

galerileri ihtiyacı giderirken artan nüfus için Mihrimah isalelerinde olduğu gibi Çamlıca eteklerindeki uzak kaynakların suları getirilmiştir. Üsküdar Vakıf Suları üç koldan getirilmiştir. Birinci kol Bulgurlu, Ümraniye, Küçük Çamlıca'dan Altunizade ve Validebağı yolu ile gelen 3 lüle'yi⁵⁴⁴ aşan sulardır. İkinci kol ise Aziz Mahmud Hüdâî, Mihrişâh Valide Sultan, Cevrî Kalfa, Tophanelioğlu, Altunizâde Suyolu, Arslan ağa, Baki Efendi, Özbekler Dergahı, Kemankeş, Ref'i Efendi Suyudur Üçüncü kol olarak ise İcadiye Dereboyu'nda bulunan Yahudi Mezarlığı'nda, Kuzguncuk Deresi'nde 17 kaynaktan toplanıp Üsküdar İskele Camisi için akıtılan 2 lüle 4 masura miktarı olan sulardır.⁵⁴⁵

İstanbul şehremenâti kurulunca suyolları için hizmet tabiri kullanılmaya başlanılmıştır. Mihrimah Suyolu, "*Mihrimah Hizmeti*" diye anılır olmuştur.⁵⁴⁶ Vakıf suları gerekirse bir gelir karşılığında kiraya verilebilmekteydi. Bu şekilde gelir elde edilmesine hukukta *istirbâh*⁵⁴⁷ aynı zamanda mukâtaa da denilmekteydi.⁵⁴⁸ Bu tip bir gelirden Mihrimah Sultan Vakfı faydalanmış mıdır? Şu ana kadarki çalışmalarımızda böyle bir bilgi ile henüz karşılaşmadık. Eskiden suyollarının bakımı ve tamiri su yolcuların vazifesiydi. Cumhuriyet döneminde bu işleri tamirciler yapmaktadır. Mihrimah hizmetinde görevli şahıslara suyollarının bakım ve tamir işleri için bir miktar ödeme yapılmaktadır.⁵⁴⁹

Sular mîrî, vakıf ve özel katma sular diye ayrılır. Az miktar olan sular daha büyük suyollarına katılarak kente ulaştırılmıştır. Bunlara özel katma sular denirdi. Suyolları selâtin evkâfı aracılığı ile hukukî denetimine bağlanmıştı. 18. ve 19. yüzyıllarda katma suların bağlanarak taşındığı suyolları arasında Ayşe Sultan,

⁵⁴⁴ Su miktarının ölçülmesinde 1 Lüle: 4 Kamış: 8 Masura: 32 Çuvaldız: 64 Hilal gibi sabit ölçü birimleri kullanılırdı. Bkz. Gülfettin Çelik, *İstanbul Su Külliyyatı XIV (Vakıf Su Tahlilleri 2, Su Hukuku ve Teşkilatı)*, İstanbul: İstanbul Araştırmaları Merkezi, 2000, s. 31.

⁵⁴⁵ Fatma Şensoy, XIX. Yüzyıl İstanbul'unda Vakıf Sular, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005. s. 22-24.

⁵⁴⁶ Çelik, *İstanbul Su Külliyyatı XIV (Vakıf Su Tahlilleri 2, Su Hukuku ve Teşkilatı)*, s. 117.

⁵⁴⁷ *İstirbah* (استرباح): [Ar. ribh > *istirbah*] 1. Aşırı faizle para verme. 2. Faizle para verilme. Bkz. Çağbayır, s. 2242; Faizle kazanç elde etme. Bkz. Ayverdi, s. 1455; Parayı gelir getirmek üzere vermeye "*istirbah*" denir. Vakıf ve sandıklarda muhafaza edilen paralar, ihtiyaç duyanlara *istirbah* edilmiş ve murabaha ile işletilen paralar sayesinde başta vergi olmak üzere bir takım ortak mükellefiyetlerin karşılanması, çalışamayacak duruma gelenlerin iâşesi, mahallenin bakım ve tamiri, cenazelerin kaldırılması, müezzin, muallim gibi görevlilerin ücretlerinin ödenmesi vb. işler çok daha kolay hale gelmiştir. Bkz. Tuba Oğuz, "Muhasebecilerin Eserlerinde Muâmele-i Şeriyenin Yeri: Çözüm Yöntemleriyle Murabaha Problemleri", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi Temmuz 2017*, Sayı 13, 2017, s. 122-166.

⁵⁴⁸ Çelik, *İstanbul Su Külliyyatı XIV (Vakıf Su Tahlilleri 2, Su Hukuku ve Teşkilatı)*, s. 57.

⁵⁴⁹ Çelik, *İstanbul Su Külliyyatı XIV (Vakıf Su Tahlilleri 2, Su Hukuku ve Teşkilatı)*, s. 155.

Mihrimah ve Rüstem Paşa suyolları da vardır.⁵⁵⁰ Çıkarıldığı mahal, sahibi, miktarı ve ayarı tespit edilen suların bağlanma noktaları keşf, mülkiyet, satış ve ferağ hüccetlerinde mutlaka belirtilirdi. Bu durum mülkiyet hakkının korunması için önemliydi. Üsküdar'da sular bağlanırken geniş bir coğrafya kayda geçirilir. Hukukî düzen bu bölgelere uygulanır. Suların bağlanması için ana suyolunun vakıf mütevellisi tarafından bağlanmaya izin verdiğine dair bir temessük⁵⁵¹ verilmesi gerekirdi. Temessük, bağlanma işleminin hukukî olması için gerekliydi.⁵⁵² Vakfın verdiği temessükler olsa bile bu konuda arşiv belgesi bulunamamıştır.

Mihrimah Sultan sadece Üsküdar'daki külliyesine su getirmekle ilgilenmemiştir. Abbasi Halifesi Harun Reşit'in Hanımı Zübeyde Hanım'ın 828-829 yılında Mekke'ye su getirmek için yaptırdığı Aynizübeyde Suyolu'nu⁵⁵³ tamir ettirmiştir. Bu su yolu zaman zaman tamire ihtiyaç göstermiştir. Mihrimah Sultan da kendi zamanındaki tamirata üstlenmiştir. Bu tamirat için 50.000 altın tahsis etmiştir. Söz konusu tamirat 1563-1573 yılları arasında on yıl sürmüştür. Bu suyollarının tamiri için III. Mustafa ve III. Selim zamanında ödenekler ayrılmıştır.⁵⁵⁴

Mihrimah Sultan, ebeveynlerinin başlattığı Ararat Dağı'ndan Kâbe'ye uzanan suyolları projesini devam ettirmiştir. Bu projenin masraflarını karşılamak için merhûm eşinin cebehanesinin⁵⁵⁵ satışından elde edilip vakfedilen paradan 125.000 altın yani 7.500.000 akçe ödünç almıştır. Selanikî ve Ataî bu su yoluna 500.000 altın yani

⁵⁵⁰ Çelik, *İstanbul Su Külliyesi XIV (Vakıf Su Tahlilleri 2, Su Hukuku ve Teşkilatı)*, s. 38-39.

⁵⁵¹ Temessük (تمسک): (Ar. mesk "sıkı tutmaktan" temes-suk) 1. Tutunma, güvenerek sarılma, yapışıp sıkı tutma. 2. Borç senedi, senet. 3. Antlaşma, sulhnâme vb.nde iki tarafça alınıp verilen mühürlü kâğıt. 4. Yetki belgesi, tasarruf vesikası [Eskiden vakıf yerlerinin tasarrufuna dair evkâf memurları ve mütevelliler tarafından arazi-i emîriyye için tımar ve zeâmet sahiplerine verilen belgeler hakkında kullanılmıştır]. 5. Kefâleti gösteren belge. Bkz. Ayverdi, s. 3016.

⁵⁵² Çelik, *İstanbul Su Külliyesi XIV (Vakıf Su Tahlilleri 2, Su Hukuku ve Teşkilatı)*, s. 32.

⁵⁵³ Mimar Sinan'ın Süleymaniye Camisinin temelleri atıldıktan bir süre sonra kaybolmuştur. Yazar bu kayboluşun Ayn-ı Zübeyde suyollarının tamiri için Mihrimah Sultan'ın hizmetinde çalışması ve hayrın gizli kalmış olmasını istemesindendir; diye bir iddiada bulunmaktadır. Osman Nuri Topbaş, *Vakıf-İnfak-Hizmet*, İstanbul: Erkam Yayınları, 2011, s. 43.

⁵⁵⁴ Mustafa L. Bilge, "Aynizübeyde", *DİA*, C. 4, İstanbul: 1991, s. 279-280.

⁵⁵⁵ Cebehane (جبه خانه): Gerek harb âletlerine ve gerekse bunların muhafaza olundukları yere verilen isim. Bkz. Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1986, s. 62; Eskiden silah ve harb levazımının hıfzına mahsus yere verilen addır. Sonraları barut fişek, gülle gibi mühimmata ve bu gibi harb mühimmatının bulundurulduğu yere "cebehane" denilmiştir. Bkz. Pakalın, C. I, s. 264.

30.000.000 akçe harcadığını belirtmektedirler.⁵⁵⁶ Bu bilgilerden 1 altının 60 akçe olduğu görünmektedir.

3.1.4.2. Kütüphane Hizmetleri

Hicrî 956/1549 tarihli Mihrimah Sultan Vakfıyesinde hâfız-ı kütübe 2 akçe ücret verilmesi şart koşulmuştur. Bu ücret 1595-1596 yılları arasında günde 3 akçeye çıkmıştır. Hâfız-ı kütüb medrese mensuplarına kitap vermek ve kitapların temizliğini yapmak gibi görevleri görevleri yerine getirirdi. Yusuf Ağa, İskele Camisi'nde 377 kitaptan oluşan bir kütüphane kurdu. Valide Sultan İmamı Davud Efendi bin Abdulhalim, 40 kitabını 1682 yılında bu camiye vakfederek bir akçenin hâfız-ı kütübe ödenmesini istemiştir.⁵⁵⁷

Rüstem Paşa'nın Eminönü'nde Mahmut Paşa Cami yakınında h.957/1550 yılında Mimar Sinan'a yaptırdığı medresede kurdurduğu kütüphanede günde 5 akçe ile bir hâfız-ı kütüb görev yapmaktaydı. Kütüphanede 120 cilt kitap vardı. Öğrenciler ödünç kitap alabilmekteydi. Günümüzde bu eserler Süleymaniye Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir. Rüstem Paşa kitaplara meraklı bir sadrazam idi. Bunun kanıtı terekkesinden çıkan 5.000 kitaptır.⁵⁵⁸ Ayrıca Rüstem Paşa tarafından yazıldığı söylenen *Rüstem Paşa Tarihi* diye de bilinen 1561 yılına kadar gelen bir tarih kitabı vardır.⁵⁵⁹

3.1.4.3. Konaklama Hizmetleri

Evliya Çelebi, Seyahatnamesi'nde Üsküdar'da 11 misafirhane bulunduğunu belirttiikten sonra, İskele Camisi'ne ait yüzer ocaklı ve yüzer tavla at alan, deniz kıyısında bir kervansaray olduğunu bildirmektedir. Kurşunla kaplı olduğundan "*Kurşunlu Han*" veya "*Fatih Hanı*" diye anılan bu kervansaray İskele Camisi ile birlikte Mimar Sinan'a kesme taştan yaptırılmıştır. Kervansaray, Sultan III. Selim

⁵⁵⁶ Venedik Elçisi Marcantonio Barbaro 1569 yılında gönderdiği raporda su yolu için 500.000 altın harcadığını doğrular. Ayrıca su yolları yapılırken dağlık araziye delmek için kullanılacak çeliği Venedik'ten defalarca istediğini ancak savaş araçlarının yapımında kullanılan çeliğin Papa'nın Müslümanlara satışını yasaklaması sebebiyle ticaretinin gerçekleşmediği bilgisi verilir. Necipoğlu, s. 401.

⁵⁵⁷ Tuba Çavdar, "Osmanlı Döneminde Üsküdar'da kurulmuş Kütüphaneler", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V*, C. I, Ed. Çoşkun Yılmaz, İstanbul: 2007, s. 78.

⁵⁵⁸ İsmail E. Erünsal, "Rüstem Paşa Kütüphanesi", *DİA*, C. 35, İstanbul: 2008, s. 294.

⁵⁵⁹ Rüstem Paşa Tarihi'nin Matrakçı Nasuh Paşa'nın eserinin özeti olduğu ifade edilmektedir. Bkz. Afyoncu, s. 290.

döneminde buğday ambarı olarak kullanılmıştır. 18. yüzyıla ait fotoğraflarda tepe pencere ve çift meyilli çatı ile örtülü olduğu görülmektedir. 1920’lerde harap duruma gelen han, 1930’da Üsküdar Kaymakamı İzzettin Çağpar tarafından yol yapmak için dinamit kullanılarak kaldırılmıştır.⁵⁶⁰

Rüstem Paşa Kervansarayı, h.968/1560 yılında Sadrazam Rüstem Paşa tarafından Edirne’de Mimar Sinan’a yaptırılmıştır. Büyük avlulu kısmı şehir hanı, küçük kısmı menzil hanı niteliğinde olan iki katlı bir binadır. Ön cephesinde yirmi bir adet dükkan bulunmaktadır. 1960-5 yıllarında restore edilen kervansaray 1972’den itibaren otel hizmeti vermektedir.⁵⁶¹

Günümüzde Türkiye’de Selçuklu döneminden 112 Kervansaray, Osmanlı döneminden kalan 221 kervansaray, han ve kapan vardır. Selçuklular devrindeki kervansarayların yerini, Osmanlı’da hanlar almıştır. Hanlar iltizam yoluyla işletilirdi. Kervansaraylar oldukça iyi gelir getirirlerdi.⁵⁶²

3.1.4.4. Diğer Hizmetler

Vakfın etrafındaki kaldırım ve yollar, vakıf tarafından yapılır ve gerektiğinde tamir edilirdi. Şehir kaldırımlarının inşa masraflarının karşılanması iki şekilde yapılmaktaydı. Birincisi devlet tarafından diğeri ise vakıf tarafından karşılanırdı. Vakıfların etrafındaki yol ve kaldırımlar büyük vakıflar tarafından yapılmaktaydı.

İstanbul iskeleleri arasında işleyen deniz vasıtaları kayık, pereme⁵⁶³ ve mavnalar dır. 1565 yıllarında İstanbul’dan Üsküdar’a işleyen 2 hassa peremesi vardı. Bunlar 12 kişi alacak büyüklükteydi. Dört, üç ve iki kürekli peremeler

⁵⁶⁰ Alpgüvenç, s. 129.

⁵⁶¹ N. Çiçek Akçıl, “Rüstem Paşa Kervansarayı”, *DİA*, C. 35, İstanbul: 2008, s. 290-291.

⁵⁶² Zaim, s. 59.

⁵⁶³ Pereme daha çok yakın iskeleler arasında gidip gelen ve haberleşme işlerinde kullanılan altı çift kürekli hızlı bir kayıktır. Bkz. Fehmi Yılmaz, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul: 2010, s. 527; Bizans döneminde Galata-Eminönü arasında çalışan kayıklardır. Fetihten sonra Türkler İstanbul’la Üsküdar arasında yolcu taşımada bu kayıkları 1960’lara kadar kullandı. İstanbul’a gelen Avrupalılar için pereme ile Haliç ve Boğaziçi’nde dolaşmak Venedik’te gondol ile dolaşmaktan farksızdır. Bkz. Necdet Sakaoglu, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul: 2016, s. 551-552.

bulunmaktaydı.⁵⁶⁴ Vakfa ait kayık ve pereme var mıdır? Vakıf deniz taşımacılığından gelir kazanmakta mıdır? Bunlar araştırılması gereken konulardır. Ancak araştırdığımız dönem ile ilgili kayık ve pereme kayıtlarına ulaşamamaktadır.

3.2. Maaş Ödemeleri ve Vakıf Çalışanları

Maaş ödemeleri, kaynakları açısından çeşitlilik göstermektedirler. Devlet hizmetinde çalışanlar devletten maaşlarını alırken; imam, hatip, müezzin gibi dinî görevliler vakıftan; usta, kalfa, çırak ve işçiler işverenden; nafakaya ihtiyacı olanlar *kadının* belirlediği miktarda ebeveyn veya çocuklarının hisselerinden ücret alırlardı. Vazife beratları padişah tarafından hak sahiplerine verilirdi. Vazifenin mahiyeti ve vazifelinin alacağı ücret belirtilirdi. Usta, kalfa, çırak ve işçi yevmiyeleri narh meclisinde belirlenirdi. Ruz-ı kasım (sonbahar) ve ruz-ı hızır (ilkbahar) nevrudan mihricana (ilkbahardan sonbahara); mihricandan nevrusa (sonbahardan ilkbahara) olmak üzere senede iki kez ücretler belirlenirdi. 17. yüzyılda ise ustalar âlâ (iyi), evsat (orta), ednâ (düşük) olarak derecelendirilmekteydi. Vakıf çalışanlarının ücretlerine bir örnek vermek gerekirse 1792’de Ankara Mahmud Paşa Vakfı görevlilerinden hatip 4 akçe, vaiz 2 akçe, cüzhan ve vakıf kâtibi 3 akçe yevmiye almaktaydılar. Vakıf çalışanları nakdî ücretlerin yanı sıra bir takım aynî ücretler de almaktaydılar.⁵⁶⁵

Vakıfta çalışan idareci memur, görevli, hademe ve câbilerin ödemeleri yazılır. Vakıf çalışanları İdari Hizmetler, Dinî Hizmetler, Eğitim Hizmetleri, İmaret Hizmetleri, Güvenlik Hizmetleri, Temizlik Hizmetleri ve Diğer Hizmetleri alanlarında hizmet vermektedirler. Bu görevlilerin maaş ödemelerini daha iyi anlamak için Osmanlı Devleti’nde maaş ve görevli anlamına gelen vazife, cihet, câmekiyye gibi kavramları ve görevin birinden diğerine geçişi için gerekli olan ferâğ ve intikal işlemlerini bilmek gerekmektedir.

Vazife kelimesi belli bir süre için takdir edilen yiyecek, maaş ve iş anlamlarına gelmektedir. Çoğulu vezâiftir. Vakfın muhasebe kayıtlarında berâ-yı vazîfe başlığı

⁵⁶⁴ Cengiz Orhonlu, **Osmanlı Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar: Şehir Mimarları, Kaldırımcılık, Köprücülük, Suyolculuk, Kayıkçılık, Gemicilik, Nehir Nakliyatı, Kervan Yolları**, Drl. Salih Özbaran, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984, s. 43-85.

⁵⁶⁵ **Mustafa Öztürk, XVIII. Yüzyılın Sonlarında Orta Anadolu’da Fiyatlar, Ankara: 1993, s.1835-1836.**

altında hademe ve evlâd-ı vakfa yapılan ödemelerin adları geçer. Vazife, İslam hukukunda belli bir sürede yapılması istenen iş, görev veya kadrodur. Görevi yürütenler bu iş karşılığında bir maaş, tahsisat veya toprak vergisi alırlardı. Vazifeliler devlet veya vakıf için götürü veya saat usulü çalışan meslek ve zanaat sahipleriydiler. Kamu görevlilerine “*âmil, kâtip ve erbâb-ı menâsıb*” denilirken bu unvanlar vakıf çalışanları için kullanılmazdı. Vakıflar için “*cihât veya mürtezika-i evkâf*” gibi tabirler kullanılmaktaydı. Vakıflar bünyesinde çeşitli meslek sahiplerinin ne şart ve özelliklerle çalışacakları, vâkıf tarafından akde dayalı iş sözleşmesi ile ve tarafların hür iradesiyle belirlenmekteydi. İmamlık, müezzinlik gibi birçok meslek grubuna iş sağlayan vakıflar sayesinde vakıflar hukuku aynı zamanda iş hukukunu da içermektedir. Bu hukuk da vazifenin bitmesi, ölüm, azil, belirlenen işin veya sürenin bitmesi, acziyet ve gaiplik gibi sebepler ile gerçekleştirdi. Vazifenin sona ermesi vakfiyedeki şartlara göre gerçekleştirdi. Vakfın bünyesinde çalışan birinin azli vâkıfa aitti. Vakıflarda acziyet veya vazifeye ihanet gibi bir sebep bulunmadıkça devlet başkanı ve kadı müdahale edemezdi.⁵⁶⁶ Cağalzâde Vakfının Mütevellisi Mehmet Tahir Beyefendi’nin azledilmesi bu duruma bir örnek olarak sunulabilir.

Vazife kelimesi bazen vakıftan verilen maaş ve tahsisat için kullanılmaktaydı.⁵⁶⁷ Osmanlı resmi kayıtlarında “*erbâb-ı cihât*” veya “*ashâb-ı cihât*”, bazen aynı anlama gelen “*ashâb-ı vazâif ve mürtezika-i evkâf*” kelimeleri kullanılırdı. Vakıfta çalışıp bundan faydalananlar anlamına gelirdi.⁵⁶⁸ Faydalanmazlarsa bunlara “*sahib-i cihet*” adı verilir. Örneğin caminin imamı vakıftan maaş, yevmiye alıyorsa hem “*sahib-i cihet*” hem de “*sahib-i vazife*” diye anılırdı. İmamlığı karşılığında vakıftan bir şey almıyorsa yalnız “*sahib-i cihet*” olurdu. Vakıflarda hizmete cihet, maaşa vazife denilmekteydi. Beratlarda bu durum “*günlük şu kadar akçe vazife ilen şu cihete mutasarrıf*” tabiri ile belirtilmektedir.⁵⁶⁹

Maaş ve tahsisat anlamında atâ (atıyye), câmekiyye, mevacib, rızık, ulufe ve arpalık gibi adlar da kullanılmaktaydı. Vakıf görevlisine ödenen vazife yanında malum

⁵⁶⁶ Tuncay Başoğlu, “Vazife”, *DİA*, C. 42, İstanbul: 2012, s. 579-582.

⁵⁶⁷ Günlük ücret, yevmiye ve maaş ve vazife-i haran ise ücretliler ve maaş alanlar anlamını vermektedir. Ünal, s. 716.

⁵⁶⁸ Mehmet İpşirli “Cihet”, *DİA*, C. 7, İstanbul: 1993, s. 546-548; Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara: 1995, s. 170.

⁵⁶⁹ Öztürk, s. 167.

(belirlenmiş miktar) diye belirtilirdi.⁵⁷⁰ Osmanlıda vazife kelimesinin eş anlamlısı olarak cihet kelimesi de kullanılmaktaydı. Cihet kelimesi vakıfların çeşitli dinî, sosyal ve kültürel hizmetlerdeki görevlerinde çalışanlar için kullanılmaktaydı. Evkâfa ait hizmet ve maaşlar için cihet ve vazife anlamına gelen “*delalet*” kelimesi de kullanılmaktaydı.⁵⁷¹ Cihetin verilmesi ve intikali kadılar kanalıyla olmaktadır. Hak sahipleri bir arzuhal ile mahallin kadısına başvururdu. Müftüden fetva, mütevelliden görüş ile cihet alacak şahsın durumu teftiş edilir ve sonrasında kadı, ilâm ve arz ile durumu devlet merkezine bildirirdi. Bu işler, merkezde “*Divan-ı Hümâyun Ruûs Kalemi*” tarafından görülürdü. İnceleme sonrasında bir anlaşmazlık yoksa “*cihet ruûsu ve cihet beratı*” verilirdi. Cihet tevcihinde temel kural babadan oğula intikaldi. Her cülus töreninde yenilenmesi gerekirdi. Bu işlem için berat harcı alınırdı. Cihet sahiplerinin aldıkları maaşlar Vakıf muhasebelerinde “*el-vezâif*” adı altında yazılırdı. Cihetlerle ilgili değişiklikler cihet defterlerine 19. yüzyıl sonlarına kadar siyakat sonrasında ise rik’a olarak yazılmıştır.⁵⁷²

Cihet kelimesinin çoğulu “*cihât*” kelimesidir. Vakıfların artması, cihet türlerinde ve miktarlarında artış meydana getiren en önemli faktör olmuştur. Osmanlı resmî kurumlarında maaş ödenen kesimlere “*erbâb-ı cihât, ashâb-ı cihât, ashâb-ı vezâyif, mürtezika-i evkâf*” adları verilmekteydi. Vakıftan maaş alan cihet sahipleri ikiye ayrılmaktadır. İmamlık, hatiblik, müezzinlik, câbîlik ve kâtiplik gibi ilmi yeterlilik isteyenlere cihât-ı ilmiyye; ferraşlık, türbedarlık ve kayyımlik gibi bedenî çalışmaya dayalı olanlara cihât-ı bedeniyye adı verilmekteydi. Ayrıca cihetler kendi arasında vakfın asıl amacını gerçekleştiren müderrislik, hatiplik ve müezzinlik gibi görevleri içeren “*cihet-i zarûriyye*” veya diğer adıyla “*cihet-i asliyye*” ile ikinci dereceden hizmetler olan muhaddislik, müfessirlik ve fakihlik gibi görevleri içeren “*cihet-i fe’riyye*” olmak üzere de ikiye ayrılmaktaydı.⁵⁷³ Bu görev sahipleri askerî yani memur statüsünde sayıldıklarından kendilerine bir takım imtiyaz ve ayrıcalıklar verilmekteydi. Cihet tevcihi verileceklerin kimler olacağı vakfiyelerde gösterilen şartlara göre belirlenmekteydi. Vakfiyelerde cihetler şartlı ve şartsız olarak verilmekteydi. Evkâf-ı

⁵⁷⁰ Başoğlu, s. 581.

⁵⁷¹ Mithat Sertoğlu, “Cihet”, **Osmanlı Tarih Lugatı**, İstanbul: 1986, s. 67.

⁵⁷² İpşirli, s. 547.

⁵⁷³ Fehmi Yılmaz “Cihet-i Asliye”, “Cihet-i Fer’iyye”, “Cihet-i Zaruriyye”, **Osmanlı Tarih Sözlüğü**, İstanbul: 2010, s. 97.

Hümâyün Nezâreti 1826 yılında kurulmadan önce vakfiye şartlarının uygulanması ve cihet verilmesi, cihetin intikali ve kontrolünden kadılar ve kazaskerler sorumluydu.⁵⁷⁴

Cihetin mahlûlü yani bir kadronun boşalması üç yol ile olurdu. Birinci cihet sahibinin ölümü, ikincisi cihet sahibinin “*kasr-ı yed*” (el çekmek) denilen usul ile görevini bırakmasıydı. Üçüncüsü ise cihetten azil idi. Kasr-ı yede fıkıh kitaplarında “*nüzul-i ani’l vazâif*” denilmektedir. Kasr-ı yed iki şekilde olurdu. Birincisi istifa yoluyla, ikincisi ise cihet sahibinin bir bedel karşılığı başka birine cihetini ferağ etmesi yoluyla olurdu. Bu durum cihet sahibinin bir şartla istifası ile mümkün olurdu.⁵⁷⁵ Cihetin kasr-ı yedi (şartlı istifa), genelde cihetin aile içinde kalması için babadan oğula hatta babadan kıza ve diğer akrabalara kalması şartıyla yapılırdı.

Cihet işlemleri genelde vakıfların bulunduğu yerlerde yapılmaktaydı. Hak sahipleri bir arzuhal ile kadiya başvurlardı. Kadılar yaptığı araştırmadan sonra mütevelliden onay, gerekirse müftüden fetva alırlardı. İ’lam veya arz ile durumu devlete bildirmekteydiler. Devletin merkezinde cihet işleri ile Divân-ı Hümâyün Ruus Kalemi ilgilenmekteydi. Divan bürolarında kayıtlar incelendikten sonra sorun çıkmazsa hak sahibine cihet ruusu ve cihet beratı verilmekteydi. Cihette karışıklılık çıkması durumunda bazen kırk elli yıllık kayıtlar tespit edilip, özetleri kâğıda hangi devlet kaleminin verildiği, tarihi ve imzası ile yazılmaktadır. 17. yüzyıldan itibaren ilmi cihetlerde şeyhülislam yerine kazasker yetkili olmuşlardır. Arzuhaller üzerinde bu sebeple “*mûcibince tevcih bulunmak mercûdur*” şeklinde şeyhülislamın “*işâret-i aliyyesi*” bulunmaktadır. Cihet tevcihinde padişahın mutlak ve nihaî yetkisi bulunmaktaydı.

Cihet tevcihlerinde temel nitelik babadan oğula intikal idi. Cihet beratları intikaller, anlaşmazlıklar veya padişahların tahta cülûsu sebebiyle yenilenmekteydi. Bu beratlardan kanunnamede belirtilen miktarlarda berat harcı alınmaktaydı. Cihet sahiplerinin muhasebe defterlerinde el vezâif adı altında aldıkları maaşlar bazı vakıflarda harcamaların üçte ikisini oluşturmaktaydı. Bazen “*zevâid*” adı altında artakalanlardan fazla cihetlerin tahsisi ile büyük vakıflarda hiçbir iş yapmayan zümreler

⁵⁷⁴ İpşirli, “Cihet”, s. 546-548; Ayrıca bkz. Sertoğlu, s. 67; Pakalın, C. I, s. 292; Ünal, s. 152; Sakaoğlu, s. 133-134; Yılmaz, s. 97.

⁵⁷⁵ Öztürk, s. 186.

beslenirdi. Böylece zevâid horan denilen sayıları git gide artan bir zümre oluştu. Bazen nüfuzlu kişiler, birçok vakfın zevaîdini kendine tahsis ettirerek bunu bir kazanç haline getirmektedirler. Mesela Şeyh Salim, duâgu cihetinden 1000 akçe gelir elde etmekteydi. Özellikle duâgu (dua edici) vazifesine getirilenler niteliği olmayan, birilerinin adamı diye cihet sahibi yapılan kimseler idiler. Vakıfların ve işletmelerin harcamalarının büyük bir kısmını oluşturan personel harcamaları ve boş yere ödenen maaşlar kurumların bozulma sebepleri arasında yer almaktadır.⁵⁷⁶

Zevâidhor (vakfın gelir fazlasını yiyenler) adı ile vakfın aslında olmayan kadro dışı zümrelerin atanması vakıfların nasıl bazı kişilere gelir kapısı haline getirildiğini ortaya koymaktadır.⁵⁷⁷ Vakıf gelirlerinden artakalan “zevâid” denilen kaynak için “zevâid-i horan” denilen sayıları gitgide artan bir zümre ortaya çıkmıştır. Nüfuzlu kişiler birkaç vakfın zevaîdini toplayarak kendilerine bir kazanç kapısı haline getirmişlerdir. M. Nuri Paşa, III. Murad devrinde Şeyh Şüca’nın vakıflardan aldığı duâgu hizmeti ile birçok işe yaramazın maaşa bağlandığını anlatmaktadır. Başka bir örnek vermek gerekirse Veziriazam Köprülü Mehmet Paşa’nın idam ettirdiği Şeyh Salim, vakıflardan ve duacı cihetinden elde ettiği gelirler günde 1000 akçeyi bulmaktaydı. Şeyh Salim örneği⁵⁷⁸ vakıf fazlası olan zevâidlerin nasıl yok yere harcandığının bir göstergesidir.

Vakfiyelerde cihetlere verilecek maaşlar günlük yevmiye şeklinde hesaplanmaktaydı. Eğer cihet sahibinin görevi aylık veriliyorsa buna câmekiyye veya rızık denilmekteydi. Câmekiyye, Farsça elbise parası, hizmetçilere verilen ücret, maaş anlamlarına gelen câmegi kelimesinin Arapçalaşmış şeklidir. Aylık alanlara câmegî-hâr denilmekteydi.⁵⁷⁹ Câmekiyye, devlet hazinesinden veya vakfın gelirinden aylık şeklinde verilen maaştı. Müretteb de denilen vazifeler aylık maaş şeklinde ise câmekiyye veya rızık, maaş altı aylık veya yıllık veriliyorsa atâ denilmekteydi. Câmekiyye, hizmet karşılığı veriliyorsa ücrettir. Karşılıksız verilirse, fakire verilirse “sadakadır”, karşılıksız zengine verilirse “sıla” adını almaktadır. Bazı Osmanlı Hukukçuları bu tür hakların bedelli ve bedelsiz başkalarına devredilebileceği ferağ usulünü kabul

⁵⁷⁶ İpşirli, “Cihet”, s. 546-548.

⁵⁷⁷ Barkan, *İmaret Sisteminin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar*, s. 1047.

⁵⁷⁸ İpşirli, “Cihet” s. 548.

⁵⁷⁹ Ahmet Akgündüz, “Câmekiyye”, *DİA*, C. 7, İstanbul: 1993, s. 45.

etmişlerdir.⁵⁸⁰ Vakıf cihetlerinin el değıştirmesinde ferâğ ve intikal işlemleri, cari geçerliliğı olan uyğumalar idi. Ferâğ ve intikal, İslam hukukunda başka manalarda kullanılsa da arşiv vesikalarında görüleceğı üzere vakıf cihetlerinin el değıştirmesinde önemli bir uygulama idi.

Ferâğ kelimesi bırakmak, satmak, işten çekilmek, ferahlık ve asudelik anlamlarına gelmektedir.⁵⁸¹ Vakıf işlemlerinde bir görevi bir başkasına devretmeye ferâğ denilmektedir. Bu işlemde devir edene “*fariğ*”, devir alana “*mefruğun bih*”, devir edilen görev veya mala “*mefruğun leh*” denilmekteydi. Devir karşılığında devir alan mefruğun bihin, devir eden fariğe ödediğı paraya ise bedel-i ferâğ denilmekteydi.⁵⁸² Görevin devri anlamında ferâğ yerine feragat kelimesi de kullanılmaktaydı. Ferâğ, tasarruf hakkı bulunan kişinin yani mutasarrıfın bu hakkından bedelli (ivâzlı ferâğ) veya bedelsiz (ivâzsız ferâğ) vazgeçmesidir. Ferâğ iki taraflı ivâzlı bir işlem idi. Ancak vakıflarda buna üçüncü bir kişi daha da eklenmekteydi. O kişi de vakfın mütevellisidir. Ferâğ için mütevellinin izni şart görülmektedir. İzinsiz ferâğlar muteber görülmez yok hükmünde sayılırdı. İmamlık, hatiblik gibi dinî hizmetlerde bulunanların, vakıf gayrimenkullerinde tasarruf hakkı bulunanların bu haklarını ferâğ etmeleri caiz görmemiştir. Kadılar bu tip ferâğlardan oluşan bedel davalarını dinlememişlerdir. Bedel-i ferâğ geri alma hakkı vermişlerdir. Ferâğ işlemi mal devri anlamına geldiğinde mîrî arazi ve icâreteynli vakıflarda yoğun olarak uygulama alanı bulmuştur. Bu anlamda üç tip ferâğ vardır: “*vefâen ferâğ, istiğlâlen ferâğ, ölünceye kadar bakma kaydıyla ferağdır*”. Vefâen ferağ uygulamasında mîrî ve vakıf malı satılması ve rehin verilmesi prensip olarak mümkün olmadığından kişi borcu karşılığında verdiği malı vefatına kadar geri alma hakkını korumaktaydı. İstiğlâlen ferâğ uygulamasında ise farig borcuna karşılık malın kendisine kiralanması şartıyla ferâğ etmekteydi. Ölünceye kadar bakma şartıyla ferâğda, farig tasarruf hakkının ölünceye kadar kendisine bakılması şartıyla ferâğ etmektedir.⁵⁸³

⁵⁸⁰ Ahmet Akgündüz, **İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, s. 268-273-433.

⁵⁸¹ Pakalın, C. I, s. 602.

⁵⁸² Yılmaz, s. 179.

⁵⁸³ Ali Bardakoğlu “Ferâğ”, **DİA**, C. 12, İstanbul: 1995, s. 351-354.

Arşiv belgelerinde ferâğ ile birlikte kullanılan diğer bir kelime ise intikal kelimesidir. İntikal, sözlükte yer değiştirmek, göçmek anlamlarına gelmektedir. Terim olarak İslam hukukunda bir hakkın belirli kimselere geçmesi anlamına gelmektedir. Genelde mirasın mirasçılara geçmesi anlamına gelmektedir. Ancak mîrî ve vakıf mallarının el değiştirilmesinde de kullanılmaktadır. İntikal “şer’î intikal” ve “âdi intikal” olarak iki kısma ayrılırdı. Şer’î intikal, terekeye ait malların rakabesiyle birlikte tasarruf hakkının mirasçılara geçmesidir. Bu intikal çeşidine “irs” ve “tevârüs”de denilmekteydi. İslamda ferâiz diye anılan miras hukuku bu intikalle olur. Vakıf hukukunda ise intikal kelimesi ile vakıf arsaları ve akarları üzerindeki tasarruf hakkının mutasarrıfın ölümü ile yakınlarına geçmesi kastedilmekteydi.⁵⁸⁴ İntikal sahipleri, mutasarrıfın fûrusu (alt soyu), mutasarrıfın usulü (üst soy), ana baba usulü, eştir. Bu çalışmada ele alacağımız intikal vakıftaki vazife veya cihettin bir başkasına devri anlamındadır. Kelimenin bu manada kullanımı aslında sözlük ve terim anlamlarından pek de uzak değildir.

Vakıfların Yönetimi

Vakıf yönetimi işine tevliyet, denetimi işine nezâret denilmektedir. Vakıflar mütevellî tarafından yönetilmekte, nâzır tarafından denetlenmektedir. Ancak vakıflarda kadı sicillerinden anlaşıldığı kadarıyla bir iç denetim yapısı da bulunmaktadır. Vakfın genel yönetiminde mütevellî, kâtip ve câbî’den⁵⁸⁵ meydana gelen bir yönetici kadro bulunmaktadır. İlk mütevellî genelde vakfı kuran kişidir. Mütevellîler halk arasında muteber kişilerdir. Evlâdiyelik vakıflarda mütevellî vakfın soyundan gelen kadın veya erkek adayların aslah, ekber ve erşed⁵⁸⁶ olmalıdır. Mütevellî bütün gelir ve harcamalardan sorumlu olduğundan, bu göreve gelmek kolay değildir. Mütevellinin atanması nâzırın onayı, kadı arzı, Haremeyn vakıflarında müfettiş vekilinin ilamı ve sonunda ferman ile kesinleşmektedir. Bazen iki kişi müştereken mütevellî olabilir. Mütevellîler vefat, feragat (görevden vazgeçme) ve ref⁵⁸⁷ (görevden alınma) ile

⁵⁸⁴ Ahmet Akgündüz, “İntikal”, **DİA**, C. 22, İstanbul: 2000, s. 353-355.

⁵⁸⁵ Câbî hakkında ayrıntılı bilgi bu bölümde ilerleyen sayfalarda verilmiştir.

⁵⁸⁶ Aslah kelime anlamı olarak en uygun, en faydalı, en iyi olan anlamındadır. Bkz. Avni İlhan, “Aslah”, **DİA**, C. 3, İstanbul: 1991, s. 495-496; Ekber evlâd kaidesi padişahın sonra en büyük evlâdın tahta geçme kuralıdır. Erşed ise en olgun manasındadır. Ayrıca bkz. Fehmi Yılmaz, **Osmanlı Tarih Lugatı**, İstanbul: 2010, s. 152.

⁵⁸⁷ Feragat hükümdarlık veya mal hakkından vazgeçmesidir. Ref yürürlükten kaldırma, önceki uygulamayı yasaklama anlamına gelmektedir. Bkz. Yılmaz, s. 179-539.

görevlerini bırakmaktadırlar. Müteveli yerinde bulunmadığında yerine kadının onayı ile kâimmakâm-ı müteveli adı verilen vekil atanırdı. Büluğa ermemiş vâkıf soyu ve vakfın bulunduğu yerden belli bir süre ayrılması nedeniyle vekil genelde câbî ve müderrislerden atanmıştır. Kâtipler vakfın muhasebesini tutarak, kiraya verilen yerlerin tutanakları ve yazışmalarını yaparak yönetimin işini kolaylaştırırlardı. Câbîler vakfın gelirini toplayan tahsildarlardır. Câbîlerin sayısı külliyein büyüklüklerine göre kâtipler gibi artar ve azalırdı. Câbîler gelirleri müteveliye teslim ile yükümlüdür. Ancak topladıkları gelirleri gereksizce ellerinde tutarak usulsüzlük yaptıkları da olurdu. Vakıflarda müderris, muallim ve imamlar aslî görevlerinden hariç medrese, mektep ve caminin yöneticisidirler. Müderrisler sadece ders vermez talebe ve medrese çalışanlarının maaşını öder, ahlakî durumlarını takip eder ve tamirat ile ilgilenirlerdi. Cüzhanların başında bulunan sermahfil cüzhan yöneticisi olarak onların başındadır. Cüzhanların göreve gelip gelmediklerini ve cüzleri okuyup okumadıklarını kontrol eden noktacı da sermahfilin yönetimindeki bir denetçi olarak iç denetimi gerçekleştirirdi. Dış denetimi ise h.995/1586 yılına kadar Kapı ağası yaparken, bu tarihten itibaren Daru's-saade Ağaları tarafından yapılmıştır. Hicrî 1242/1826 yılından itibaren ise Evkâf-ı Hümâyün Nezareti, vakıfların nezareti ve denetimini gerçekleştirmeye başlamıştır.⁵⁸⁸

3.2.1. İdari Hizmetlerde Çalışanlar

Vakıflarda idari hizmetlerde çalışan yönetim, denetim ve kayıt işlerinde çalışan müteveli, kayyumhan, kâimmakâm-ı müteveli, kâtip, nâzır, câbî, atlı câbî, subaşı ve cibâyet kâtibi gibi görevliler, bu görevlilerin çalışma alanları, sorumlulukları ve yetkileri genel anlamda bu bölümde anlatılacaktır. Vakfiyelere göre vakıfta çalışan idari görevliler hakkında bilgi verilecektir.

3.2.1.1. Müteveli, Kayyumhan ve Kâimmakâm-ı Müteveli

Müteveli, vakfın işlerini idare etmek üzere tayin edilen kimsedir. Mütevellinin görev ve yetkisine velâyet (vilâyet), görevlendirmeye tevliyet denilmektedir. Osmanlı

⁵⁸⁸ Salih Pay, “Osmanlı Külliyyelerinde Yönetim (Bursa İvaz Paşa Külliyesi Örneği)”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 9, Sayı 1, Bursa: 2000, s. 9.

uygulamasında mütevellinin yaptığı iş için çoğunlukla tevliyet kullanılır. Mütevellî vâkıf tarafından tayin edilirdi. Bu şekilde tayin edilenlere “*meşrut mütevellî*” denirdi. Aksi takdirde hakimın tayin ettiği kişi mütevellî olurdu. Hakim tarafından atananlara ise “*mansub mütevellî*” denirdi. Hanefî mezhebine göre vâkıfın evlât ve hısımları arasında mütevellîliğe ehil olan biri varsa onu yabancılara tercih etmek gerekirdi. Mütevellîlere “*kayyım*”, “*mütekellim ale’l-vakf*” ve “*nâzır*” adları da verilmekteydi. Kayyım kelimesi, bazan mütevellî ile aynı mânada bazan da “*mütevellî gözetiminde vakfın işlerinde çalışan görevli*” anlamında kullanılmaktaydı. Arap âleminde ve bazı fıkıh kitaplarında nâzır “*vakıf mütevellisi*” anlamında kullanılırken Osmanlı uygulamasında ise “*mütevellinin vakıf tasarruflarını kontrol eden ve işlerin usulüne uygun yapılıp yapılmadığını denetleyen kimse*” anlamına gelmektedir. Hâkimlerden sonra tayine yetkili ilk idarî makam 1586 yılında kurulan Evkâfı Haremeyn Müfettişliği olmuştur. Daha sonra 1775 yılında I. Abdülhamid, Hamidiye Vakıfları’nın idaresini müstakil olarak yürütmek üzere Mütevellî Kâimmakâmılığı adıyla bir daire kurdu. 1831 yılında kurulan Evkâfı Hümayun Müfettişliği’ne, İstanbul ve çevresindeki vakıflar için mütevellî kâimmakâmı tayin etme yetkisi verilmiştir. Taşrada ise şer’iyye mahkemeleri mütevellî atamıştır. Mütevellîlik ve nâzırlık görevi aynı kişiye verilemezdi. Çünkü bir insan hem denetleyen hem de denetlenen olamaz. Mütevellî yaptığı tevliyet işinde her zaman vakfın çıkarını düşünmeliydi.⁵⁸⁹

Mütevellî'nin Yapabileceği İşler

- a) Vakıf malını mahkeme kararına dayanarak ve izin alarak gerektiğinde satmak
- b) Vakfı gerekirse borçlandırma.
- c) İşlemeyen mekanları tavsiye etme.
- d) Görevlilerin maaşlarını artırma.
- e) Vakfiyede bulunmayan konuları çözüme kavuşturma.
- f) Yukarıdaki maddelerdeki değişiklikleri hakim kararı ile yapabilir.
- g) Vakfiyede belirtilen hizmetleri yerine getirme

⁵⁸⁹ Nazif Öztürk, “Mütevellî”, **DİA**, C. 32. s. 217-220; Ayrıca bkz. Nurettin Turgay, “Mütevellî”, **Şamil İslam Ansiklopedisi**, C. 4, İstanbul: Şamil Yayınevi, 1991, s. 404; Ali Himmət Berki, **Vakfa Dair Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tabirler**, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Neşriyatı, 1966, s. 43; Pakalın, C. II, s. 640; Yılmaz, s. 488; Ünal, s. 507; Sakaoğlu, s. 518.

- h) Müsakkafât ve müstegâllatların bakım ve onarımı
- i) Çalışanların tayini, ücretlerin ödemesi ve çalışma ortamlarının düzenlenmesi.
- j) Akarları kiraya verme, varidat toplama, hesapları tutma
- k) Vakıf için gerekli harcamaları yapma.
- l) Yıl sonu hesaplarını gerekli makamlara verme.
- m) Çalışanların işlerini gereği gibi yapıp yapmadığını denetleme.
- n) Mal kaybına uğratmayacak ve gelirlerinde azalmaya yol açmayacak konularda mütevellî kendi iradesi ile yani resen yetkilidir.

Mütevellinin Yapamayacağı İşlemler

- a) Hileli muvâzaalı işlemler yapmak.
- b) Vakıf mallarını rehin vermek.
- c) Bağış yani teberru etmek, bedelsiz vakıf malından yararlandırmak.
- d) Teminatsız ve kefilsiz vakıf malını ödünç vermek, taksim etmek.
- e) Vakıf malları üzerinde mülkiyet talep etmek.

Belirtmek gerekir ki mütevellî hem kendisi hem de vekilinin yaptığı zararlı işlemlerden sorumludur.⁵⁹⁰

Vakıf muhasebeleri belirli dönemlerde incelenirdi. İster muhasebe dönemlerinde isterse hâkimin lüzum görmesi üzerine muhasebe kayıtlarını inceleme isteğini mütevellî geriye çeviremezdi. Vâkıf, mütevellinin muhasebesine bakılmaması yönünde bir şart koymuş olsa bile bu kural uygulanmazdı. Ancak vakfiyede, vakfın muhasebesinin denetiminde daha sıkı şartlar varsa buna uymak mecburidir. Gerekirse hâkim bu konuda cebir kullanabilirdi. Fakat ciddi bir gerekçe yokken hâkim hesabı tekrar kontrol etmeyi isteyemezdi. Muhasebe kayıtlarından vakıfların iyi yönetilip yönetilmediği anlaşılmaktadır. Vakıf muhasebesi mütevellîlerin en önemli

⁵⁹⁰ VGM, **Defter No:635-2**, 1. Nolu vakfiye s. 33; 8. Nolu Vakfiye s. 58; Zülfikar, s. 57-58. Mütevellî atamasında vakıf kurucusu tarafında belirlenmiş şartlar ve ehliyet dışında vâkıfın kız ve erkek çocukları arasında hiçbir ayırım yapılmaz. Bu kuralın işlerliği Mihrimah Sultan Vakıfları'nda kızı Ayşe Sultan'ın mütevellîliğinde görülmektedir. 1550 yılındaki vakfiyede mütevellî ücreti günlük 40 akçe olarak belirlenmiştir. Mütevellîlik makamına sadece vâkıfın kızı Ayşe Sultan atanmakla kalmamış ve ondan sonraki evlatlarına bu görevin verilmesi şart koşulmuştur. Ayrıca aile fertlerine kızı Ayşe Sultan'a günde 200 akçe harçlık tahsis edilmiştir. Soyundan gelenlere bu harçlık 50 akçe olarak verilecektir. Vakfın gelir fazlası kızı Ayşe Sultan'a verilecektir. Bkz. Öztürk, s. 217-220.

sorumluluklarındandır. Her müteveli kendi görev dönemine ait işlemlerin hesabını vermek mecburiyetindedir. Evkâf Nezareti kurulunca muhasebeleri denetlemek evkâf memurlarına verilmiştir. Günümüzde mülhak vakıf mütevellilerinin muhasebeleri Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından kontrol edilmektedir. Mütevelliler yaptıkları işler karşılığında ücret alırlar. Ücretleri zamana, vakfın imkânlarına ve mütevellinin sosyal konumuna göre değişiklik göstermektedir.⁵⁹¹

Mihrimah Sultan Vakfı, ilk kurulduğunda (16. yüzyıl) vâkıfın hayattaki tek çocuğu olan Ayşe Sultan günlük 50 akçe vazife ile ilk müteveli olarak görevlendirildi.⁵⁹² Ayrıca Mihrimah Sultan, kayd-ı hayat şartıyla Ayşe Sultan'a günde 200 akçelik ayrı bir harçlık bağladı. Mütevelliliğin vâkıfın neslinde kalacağı vakfiyede şart koşulmuştur. Vâkıf soyundan gelen mütevellinin bir diğer geliri de vakfiyede şart koşulmuş olan tüm masraflar görüldükten sonra kalan gelir fazlasının kendisine verilmesiydi.

Rüstem Paşa Vakfı'nın ilk müteveli kethüdası Mehmed bin Abdurrahman (Abdölmennan) idi. Ancak daha sonra mütevellilik işi kızı Ayşe Sultan'a verilmiştir. Çünkü bu görevin daha sonra soyundan gelenlere aktarılması şart konulmuştur. Müteveli olan Ayşe Sultan Rüstem Paşa Vakfı'ndan cihet vazifesi dışında günde 300 Osmânî⁵⁹³ alacaktır. Mihrimah Sultan Vakfı'nın mütevellisi aynı zamanda Rüstem Paşa Vakfı'nın da mütevellisidir. Mhrimah Sultan Vakfı'ndan müteveli maaşı olarak günde 50 akçe almaktadır.⁵⁹⁴

3.2.1.2. Nâzır

Nâzır, gözcülük eden denetleyen kimse anlamına gelmektedir. Osmanlıda vakıfları yöneten kimselere de nâzır adı verilmekteydi. Esnaf örgütlerinde ve

⁵⁹¹ Öztürk, "Müteveli", s. 217-220.

⁵⁹² Cangüzel, s. 58. Ayrıca bakınız. Müteveli için Cangüzel, sayfa 76'daki tabloda günlük 40 akçe gösterilmektedir.

⁵⁹³ Osmânî [Mes.]: İkinci Sultan Osman zamanında basılan gümüş paranın adıdır. Bu paralar padişahın cülusundan yedi sekiz ay sonra yani 1028 senesi muharremi guresinde (ilk günü) (1618) sadır olan fermana istinaden Darphane nazırlığına tayin olunan Bekir Efendi marifetiyle bastırılmıştır... Birinci Sultan Mustafa'nın ikinci saltanatı zamanında onluk Osmânilerden basılmıştır. Yalnız vezinleri eskisine göre biraz noksandı. Sultan İbrahim zamanında da onluklardan kesildiği gibi yarım yani beş akçalığı da darpolunmuştur. Bu beş akçalıklar beş kırat ağırlığında idi. Bkz. Pakalın, C. II, s. 736.

⁵⁹⁴ Arslantürk, s. 157-164.

mekteplerde nâzırlar görev almaktaydı. II. Mahmud döneminde eminlik ve kethüdalık terimi yerine de kullanılmaktaydı. Ayrıca Tanzimat döneminde bakanlar için nâzır ve bakanlıklar için nezâret adları kullanılmıştır.⁵⁹⁵ Nezaret eden ve bakan anlamına gelen nâzır, vakfın umumi işleri ile ilgilenen kişi için kullanılan addır. Genel anlamda işlerle ilgilenen kişilere de nâzır denilmiştir. Bakan anlamında kullanılan nâzır kelimesinin yerini daha sonra vekil kelimesi almıştır.⁵⁹⁶ Nâzır adı kurum ve faaliyetlere nezaret eden görevli anlamında çok değişik yerlerde kullanılmaktadır. Mesela Fatih döneminden 1838'e kadar baş defterdara nâzır denilmiştir. Bir diğer kullanım alanı devlet için iş yapan, top dökümü, bina ve gemi inşası işlerini geçici olarak denetleyen kimselerdir. Ayrıca 15. yüzyılda mukâtaa vergilendirilmesini denetleyen görevlilere de nâzır denilmiştir. Vakıflarda nâzır-ı vakf denilen görevliler vakfın yöneticilerini denetlemekteydi.⁵⁹⁷ Nâzır, vakfın şartlarına ve vakfın menfaatine aykırı hareket gördüğü zaman gerekli mercilere şikayet ederdi. İcabında mütevelliyi azledebilirdi. Nâzır-ı imaret terkibi ise imaretlerde çalışan kimse için kullanılırdı.⁵⁹⁸ Nâzır, mütevellinin işlerine müdahale edemez ancak işlerinin vakfiyeye uygun olup olmadığını denetlerdi. Nâzır, müteveli olamaz; müteveli de nâzır olamazdı.⁵⁹⁹ Diğer bir deyişle denetçi ile denetlenen aynı kişi olamazdı.

Müteveli vakfın hesabını görürken, nâzırlar ise mütevellinin hesabını denetlerdi. Müteveli ve nâzırın vakıf tarafından kendilerine verilen aylık maaşları vardır. Çok defa kendilerine verilen ücretleri az gören bu iki görevli aralarında anlaşıkları zaman vakıftan büyük servetler elde edebilmekteydiler.⁶⁰⁰

Mihrimah Sultan Vakfı vakfiyesine göre Mekke Şeyhi olan zat Mekke'de okunacak hatimi takip edecek, kârîleri görevini yapması için denetleyecektir. Bu nâzırlık vazifesi için kendisine yıllık 10 filori⁶⁰¹ verilecektir. Medine'de Medine şeyhi

⁵⁹⁵ Sakaoğlu, s. 523-524.

⁵⁹⁶ Sertoğlu, s. 236-237.

⁵⁹⁷ Yılmaz, s. 496-497.

⁵⁹⁸ Pakalın, C. II, s. 666.

⁵⁹⁹ Ünal, s. 513.

⁶⁰⁰ Ollivier, *Türkiye Seyahatnamesi (1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul)*, Çev. Oğuz Gökmen, Ankara: 1977, s. 158.

⁶⁰¹ Filori : Flöri yahut flörin Miladî 11. Asırdan evvel (Floransa şehrinde darp edilen ve üzerinde bir zambak çiçeği resmedilen altın paralara verilen addır. Zamanla altın paralara flörin adı verilmesi temayül eylemiştir. Osmanlıda da aynı şekilde altın paralar için bu ad kullanılmıştır. Bu ad Osmanlı Koçi Bey, Kâtip Çelebi ve Peçevî gibi Osmanlı müverrihleri tarafından Osmanlı paraları için de kullanılmıştır... Bkz. Pakalın, C. I, s. 629.

olan zat Mescit-i Nebevi’de okunan hatimi takip edecek, kârîleri görevini yapması için denetleyecektir. Bu nâzırlık vazifesi için kendisine yıllık 10 filori verilecektir. Aynı şekilde Halilü’r-Rahman’daki dergah şeyhi de 30 cüzhanı görevlerini yapması için denetleyecek ve bu nâzırlık vazifesi için kendisine yıllık 10 filori verilecektir.⁶⁰²

Rüstem Paşa Vakfı’nda Mısır’daki 2 köy ve 1 salhane için görevli 1 nâzır yıllık 10 altın sikke almaktadır.⁶⁰³ Sapanca İmaretî’nde 1 nâzır 8 akçe ile vazife yapmaktadır.⁶⁰⁴

3.2.1.3. *Kâimmakâm-ı Mütevellî ve Kâtibi*

Kâimmakâm birisinin yerine vekil olan kişi anlamına gelmektedir. Kâimmakâm-ı mütevellî ise bazı işlerini görmek için kadılar tarafından atanan görevlilerdir.⁶⁰⁵ Eğer mütevellî küçük ise bülûğa erinceye kadar kadıların mütevellînin yerine vekil olarak atadığı kimsedir.⁶⁰⁶ Rüstem Paşa Vakfı’nda 7. 8. 12. ve 13. câbîler aynı zamanda mütevellî kâimmakâmıdır. Bütün câbîlerin ana görevi gelirleri toplamak ve idareye teslim etmektir. Ancak mütevellî kâimmakâmı olan câbîler bölgelerinin sadece gelirlerini toplamakla kalmazlar aynı zamanda topladıkları gelirler ile bulundukları yerlerde gerekli harcamaları yapmakla da yetkilidirler. Tekirdağ Rodoscuk İmaretî’nde 1 matbah şeyhi aynı zamanda kâimmakâm-ı mütevellî olarak günde 10 akçe, diğer 1 kâimmakâm kâtibi ise günde 5 akçe almaktadır. Sapanca İmaretî’deki 1 kâimmakâm-ı mütevellî 15 akçe gelir almaktadır.⁶⁰⁷

3.2.1.4. *Câbî, Atlı Câbî (Subaşı) ve Cibâyet Kâtibi*

İslam ve Türk devletlerinde vergi ve haraç toplayanlar için kullanılan “câbî” kelimesi, Osmanlı’da vakıf gelirlerini toplayanlar için de kullanılmıştır. Arapça bir kelime olan câbî tahsildar demektir. Vakıf defterleri ve vakfiyelerde câbîlerin adları

⁶⁰² Cangüzel, s. 49.

⁶⁰³ VGMA, d.635/2, no:14.

⁶⁰⁴ VGMA, d.635/2, no:17.

⁶⁰⁵ Yılmaz, s. 304.

⁶⁰⁶ Pakalın, C. II, s. 141.

⁶⁰⁷ Arslantürk, s. 165-166.

geçmektedir.⁶⁰⁸ Gelirlerinin miktarına göre vakıflardaki câbî sayısı artar veya azalır. Büyük vakıflarda mütevellî, nâzır, kâtip ile vakıf idaresinde yer alırlardı. Câbîlerin tayin, azil ve teftiş işleri için vakfın bulunduğu yerin kadısı yürütürdü. Câbîlerin yaptığı işe “*cibâyet*” denirdi. Görevlerindeki değişiklikler için merkezi idareden berat verilirdi. Uzak yerlerdeki vakıf arazi gelirlerini toplayan veya câbîlerin topladığı vakıf gelirlerini vakıf merkezine götüren görevlilere atlı olmaları dolayısıyla câbî-yi süvari denilmekteydi. Büyük vakıflarda sadece dükkan, han, hamam ve ev gibi vakıf binaların gelirlerini toplamakla görevli olanlara Câbî-yi müsakkafat denilmekteydi. Câbîler 1 ile 10 akçe arasında yevmiye almaktaydılar. Bu ücret vakfiyelerde çok defa günlük (yevmi), bazen da aylık veya yıllık olarak belirtilirdi. Ayrıca yevmi ücrete ek olarak aynî ödeme de yapılabilmekteydi. Câbîler maaşları yanında boşalan vakıf gayrimenkullerinin kiraya verilmesi, el değiştirmesi gibi işlemlerden elde edilen “*mahlûlât muaccelesi*” adlı gelirlerinin yarısından mütevellî ve kâtiplerle birlikte bir pay almaktaydılar.⁶⁰⁹

Câbîler görevleri sırasında özellikle tahsil edilmeyen vakıf gelirleri açısından büyük sorunlar yaşamaktaydılar. Vakıf reayasının bir tımar arazisi içerisinde bulunması câbîlerle sipahiler arasında gelirlerin tahsili konusunda birçok soruna yol açmaktaydı. Para işleriyle uğraşmaları yolsuzluklarda câbîleri ön plana çıkarmaktaydı. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda icâreteyn uygulaması sebebiyle parasal işlemler çok karmaşık bir hale gelmiş, mütevellî ve câbîlerin isimleri birçok yolsuzluğa karışmıştı. Bu durum sık sık görevden alınmalarına veya adli takibata uğramalarına yol açmaktaydı. Mütevellî ile câbînin kendi aralarında anlaşmaları halinde kolaylıkla yapılabilen bu tür yolsuzluklar ortaya çıkarsa davalara doğrudan doğruya mahalli kadılar bakmaktaydı. 1826’da Evkâf-ı Hümâyûn Nezareti’nin kurulması ile câbîlikler sınırlandırıldı. Tanzimat’tan sonra câbîlik kaldırılarak bu işler için “*tahsildarlar*” görevlendirildi.⁶¹⁰ Subaşılar,⁶¹¹ atlı

⁶⁰⁸ Pakalın, C. I, s. 253; Ayrıca bkz. Yılmaz, s. 89; Ünal, s. 136; Sertoğlu, s. 44.

⁶⁰⁹ Mehmet İpşirli, “Câbî”, *DİA*, C. 6, İstanbul: 1992, s. 529.

⁶¹⁰ İpşirli, “Cabi”, s. 530.

⁶¹¹ Subaşı, Osmanlı’da şehir güvenliğini sağlayan, Türk devletlerinde ordu kumandanı olan kimsedir. Bkz. Mücteba İlgürel, “Subaşı”, *DİA*, C. 37, İstanbul: 2009, s. 447-448; Sü-başı özellikle adli hükümlerin icrasından ve genellikle başkentteki inzibati kurallara uyulmasını sağlamakla mesuldür. Bkz. J H. Kramers, “Subaşı” *MEB, İA*, C. II, II. Baskı, İstanbul: 1979; Ayrıca bkz. Mithat Sertoğlu, s. 318; Pakalın, C. III, s. 259-261; Yılmaz, s. 97; Ünal, s. 624; Sertoğlu, s. 66; Sakaoğlu, s. 619.

câbîler yerine kullanılmaya başlandı. Câbîlerin mukâtaaların denetlenme görevi vardır. Mihrimah Sultan Vakfı'nın atlı câbîsi günde 5 akçe ücret almaktaydı.⁶¹²

Arapça ketb (yazmak) fiil kökünden üretilen kâtip kelimesi yazı işleriyle uğraşan, yazıcı anlamındadır. Gelen arz, arzuhal, mazhar türü belgelerden kayıt çıkarmak; derkenar, ferman, berat, tezkire türü belgeleri hazırlamak; dairelere yazılan yazıların suretlerini çıkarmak, başka kalemlere verilecek ilmühaberlerin yazılması, defterlerin tutulması kâtiplerin görevleri arasında yer almaktaydı. Yazışmanın önce müsveddesini hazırlayan kâtipler, sonra kağıdı temize çekerlerdi. Kâtipler yaşlandıkları zaman görevlerinden genelde kendi çocukları lehine feragat ederlerdi. Kâtiplerden görevini suistimal edenleri işten çıkarılar veya daha ağır suçlarda sürgün, el kesme, kürek cezası ve idam gibi cezalara çarptırılırdı. Kâtipler maaşları yanında ekmek, arpa gibi tayinat da almaktaydılar.⁶¹³

Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı'nın h.957/1550 tarihli, bir numaralı vakfiyesinde s. 34'de câbînin 2 cibâyete⁶¹⁴, atlı câbînin günde 5 akçe, kâtibin günde 10 akçe alacağı kayıtlıdır.

Mihrimah Sultan Vakfı'ndaki câbîler h.965/1557 yılında 5 bölgeye ayrılmıştır. Söz konusu görev yerleri şunlardır:⁶¹⁵

- 1) Câbîlik Görev yeri: Filibe Kazası'nda Tatarpazarcığı'nda, Samaku ve Çernevi kadılarına bağlı köyler.
- 2) Câbîlik Görev yeri: Selanik ve Nurkub kazalarında Avrethisarı, Timurhisar ve Karaverye kadılıklarına bağlı köyler.
- 3) Câbîlik Görev yeri: Yenişehir Kazası'na bağlı köyler.
- 4) Câbîlik Görev yeri: Çatalca Kazası ve Kesrice Kazası'na bağlı köyler.

⁶¹² Zülfikar, s. 76.

⁶¹³ Erhan Afyoncu, Recep Ahıskalı, "Kâtip", *DİA*, C. 25, Ankara: 2002, s. 49-55.

⁶¹⁴ Cibâyete terimi evkâfa ait bir terimdir. II. Beyazid Vakfı çok büyük olduğu için ve vakfa ait gelirlerin bir elden toplanması zor olduğu için vakıf gelirleri bölümlere ayrılarak ayrı ayrı toplanmaya başlanmıştır. Bu usule de cibâyete denilmiştir. Cibâyetlerin geliri câbîler tarafından toplanmaktadır. Bu câbîler ve kâtipleri genelde vâkıf soyundan gelmektedir. Sertoğlu, s. 66; Pakalın, C. I, s. 287; Yılmaz, s. 97; Ünal, s. 151-152; Sertoğlu'nun ikinci baskısında câbî kâtibi yerine câbî hatibi ifadesi kullanılmıştır. Yazım yanlış olma ihtimali yüksektir. Düzeltilecek metinde verilmiştir. Bkz. Sertoğlu, s. 66; Mihrimah Sultan Vakfiyesi'ne göre h. 965/1557 tarihli 8 numaralı vakfiyede ise 5 câbî ve 5 cibâyete kâtibi görevlendirilmiştir. Câbîler günde 5 akçe, cibâyete kâtipleri de 4 akçe maaş alırdı Bkz. Zülfikar, s. 33-35.

⁶¹⁵ Arslantürk, s.118'de ekler bölümündeki harita câbîlerin görev yerini göstermektedir. Bkz. Arslantürk, s. 166-168.

- 5) Câbîlik Görev yeri: Anadolu'da Yenişehir Kazası'nda bulunan 8 değirmen, Gebze Kazası'ndaki köyler.

Rüstem Paşa'nın h.968/1561 tarihli vakfiyesinde 16 vakıf câbîsinin sorumluluk alanları ve ücretleri belirtilmiştir. Rüstem Paşa Vakfı'nda toplam 11 câbî kâtibi câbîlerin topladığı gelirleri kaydederdiler. Câbîler ve câbî kâtipleri günlük toplamı 124 akçe ile görev yapmaktaydı.⁶¹⁶ Aşağıda görüleceği üzere Rüstem Paşa Vakfı'nın gelir toplama işini yürüten 16 câbînin, 8'i Balkanlar'da, 6'sı Anadolu'da ve 2'si ise Arabistan ve Mısır'da görev yapmaktaydılar. Üzerinde mütevellî kâimmakâmlığı görevi olan câbîler daha yüksek ücretler almaktaydı. Evkâf gelirlerini üreten birimlerin az olduğu yerlerde (Evkâf gelirlerinin daha az olduğu yerlerde) câbîlerin ücretleri ya daha azdı ya da başka görevleri de birlikte yürütmekteydiler. Yukarıda tanıtılan dördüncü ve beşinci câbîliklerdeki görevlilerin aynı zamanda Mihrimah Sultan'ın Üsküdar'daki imaretinin de câbîleri olması, Rüstem Paşa ile eşinin vakıflarının câbîlerinin yaptığı işler açısından beraber işletildiğini göstermektedir. Rüstem Paşa Vakfı'ndaki 16 câbî, 11 câbî kâtibi toplam 27 vazifeli vakfın gelirlerini toplamaktaydı. Rüstem Paşa Vakfı'ndaki câbîlerin görev yerleri 8 bölgeye ayrılmıştı. Bu görev yerleri şunlardır:⁶¹⁷

- 1) Câbîlik görev yeri: İstanbul, Galata, Üsküdar ve Samanlı (Yalova)'da günlük ücret câbî için 6 akçe; kâtip için 5 akçedir.
- 2) Câbîlik görev yeri: Rodoscuk (Tekirdağ), Malkara, Hayrabolu, Vize, İpsala ve Boğazhisar'a tâbi Lapseki ve Yenice-i Karasu'da câbî için günlük ücret 8 akçe, kâtip için ise 6 akçedir.
- 3) Câbîlik görev yeri: Edirne, Çirmen, Zağra-i Atik ve Filibe'de câbî için günlük ücret 6 akçe; kâtip için ise 5 akçedir.
- 4) Câbîlik görev yeri: Usturumca, Tikveş ve Köprülü'de câbî için günlük ücret 3 akçedir. (Mihrimah Sultan'ın Üsküdar İmareti'nin câbîlikleriyle birlikte işlemektedir.)

⁶¹⁶ Arslantürk s. 154'de, câbî ve câbî kâtiplerinin sayısı toplam 25 olarak vermektedir. Sayfa 165'de ise 16 câbî ve 11 câbî kâtibi olarak 27 görevli olduğunu yazmaktadır. Bkz. Arslantürk, s.154-165.

⁶¹⁷ Arslantürk, s.166-168; Arslantürk, s. 118 ekler bölümündeki haritada câbîlerin görev yerini göstermektedir. Bkz. Arslantürk, s.118.

- 5) Câbîlik görev yeri: Niğbolu, Tırnova ve Hezargrad'da câbî için günlük ücret 3 akçedir. (Mihrimah Sultan'ın Üsküdar İmareti'nin câbîlikleriyle birlikte işletilmektedir.)
- 6) Câbîlik görev yeri: Bosna'da Saray, Iskradin ve İvrana kalelerinde câbî için günlük ücret 3 akçedir.
- 7) Câbîlik görev yeri: Budin'de Peşte ve Estergon kalelerinde câbî için günlük ücret 10 akçe; kâtip için ise 4 akçedir
- 8) Câbîlik görev yeri: Temeşvar, Lipova, Beçkerek, Sıranda, Belgrad, Semendire, Kuçayna'da câbî için günlük ücret 10 akçe; kâtip için ise 4 akçedir.
- 9) Câbîlik görev yeri: Bursa, Tire, Nazilli, Kestel, Sapanca'da câbî için günlük ücret 6 akçe; kâtip için ise 4 akçedir.
- 10) Câbîlik görev yeri: Demirli Karahisar'da câbî için günlük ücret 2 akçedir.
- 11) Câbîlik görev yeri: Kütahya, Pazarcık, Sahib-i Karahisar (Afyon), Söğüt, Lefke, Geyve, Bolvadin ve Ereğli'de câbî için günlük ücret 6 akçe; kâtip için ise 4 akçedir.
- 12) Câbîlik görev yeri: Ankara ve Beypazarı'da câbî için günlük ücret 6 akçe; kâtip için ise 4 akçedir.
- 13) Câbîlik görev yeri: Kara Amid (Diyarbakır) ve Van'da câbî için günlük ücret 10 akçe; kâtip için ise 4 akçedir.
- 14) Câbîlik görev yeri: Erzurum ve Erzincan'da câbî için günlük ücret 8 akçe; kâtip için ise 4 akçedir.
- 15) Câbîlik görev yeri: Hama, Humus, Şeyzer, Haleb, Safed, Trablusşam'da dönemin Haleb Defterdarı Murad Çelebi'nin takdiriyle câbî ve kâtiplerin günlük ücretleri belirlenecektir.
- 16) Câbîlik görev yeri: Mısır'daki Minyetülmuhlis ve Sendiyun köylerinde câbî için günlük ücret 1 akçedir.

Yukarıda sıralanan câbîliklerden 4. ve 5.'nin câbîleri Rüstem Paşa ve Mihrimah Sultan Vakfı'nın gelirlerini birlikte toplamaktaydılar. 7. 8. 12. ve 13. câbîliklerdeki câbîler aynı zamanda mütevellî kâimmakâmıdır. Bütün câbîlerin ana görevi gelirleri toplamak ve idareye teslim etmektir. Ancak mütevellî kâimmakâmı olan

câbîler aynı zamanda topladıkları gelirler ile bulundukları yerlerde gerekli harcamaları yapmakla da yetkilidiydiler.⁶¹⁸

3.2.2. Dinî Hizmetlerde Çalışanlar

Mihrimah Sultan Vakfı'nda dinî hizmetler 2 cami, 2 mescid ve 3 türbede görülmektedir. Üsküdar İskele Cami, Edirnekapı Cami, Hoca Kasım Mescidi, Mihrimah Sultan Türbesi, Rüstem Paşa Türbesi, Ayşe Sultan Türbesi Mihrimah Sultan Vakfı'nın dinî hizmetlerinin görüldüğü yerlerdir. Rüstem Paşa Vakfı'nda dinî hizmetler 8 cami, 4 mescid ve 1 türbede görülmektedir. İstanbul Tahtakale Cami, Rodosçuk Cami, Büyük Karıştırın Cami, Samanlı Cami, Sapanca Cami, Dibek Cami, Daday Cami, Çanşnigir Han Mescidi, Kebeciler Han Mescidi, Edirne Kervansaray Mescidi, Estergon Mescidi ve Rüstem Paşa Türbesi Rüstem Paşa Vakfı'ndaki dinî hizmetlerin görüldüğü yerlerdir.

3.2.2.1. Vaiz

Sözlükte “*öğüt vermek, uyarmak, sakındırmak*” anlamındaki “*va'z*” kelimesi terim olarak bir topluluğa dinî ve ahlâkî konularda nasihat etmek, din hakkında bilgiler verip teşvik ve uyarıda bulunmak anlamına gelmektedir. Bu işi yapan kişiye ise vaiz adı verilmektedir. Vaizler cami ve mescitlerde din konusunda açıklama yaparak nasihatte bulunan kişilerdir. Vaizlerin yaptığı vaaz verme işine “*mev'iza*” (çoğulu mevâiz) “*tezîr*”, “*irşad*”, “*nasihat*”, “*tebşir*” ve “*inzâr*” adları da verilmektedir.⁶¹⁹ Bazen dersiamlar⁶²⁰ da vaizlik yapmaktaydılar. Mesela dersiamlardan İstanbullu Cemâleddin Efendi 120 kuruşla Rüstem Paşa Camisi'nin vaizliği ile birlikte 100 kuruş maaşla

⁶¹⁸ Arslantürk, s. 165-166.

⁶¹⁹ Cirit, “Vaaz”, *DİA*, C. 42, İstanbul: 2012, s. 404-407.

⁶²⁰ Dersiam: Medreselerde talebeye ders veren müderrislerin unvanı idi. II. Abdülhamit'in saltanatının ortalarına kadar dersiam olmak isteyen mezun hocalar senede bir defa teşekkül eden heyete müracat eder, imtihan olurlardı... Dersiamlığa her sene 15 kişi ayrılırdı. Dersiamlık için ehliyet gösteren bu 15 kişiye dört sene sonra ruusla beraber 200 kuruş maaş bağlanır ve ondan sonra sıraları geldikçe maaşları arttırılırdı. İkinci Abdülhamit maaşsız ders okuttukları dört sene zarfında dersiamlara Hazine-i Hassa'dan dörder lira maaş tahsisini usul ittihaz etmişti. Ruus ita ve maaş tahsisi üzerine Hazine-i Hassa'dan bağlanan maaşlar kesilirdi. Okuttuğu talebeye icazet veren Dersiamlar hakkında müciz dersiam tabiri kullanılırdı. Bkz. Pakalın, C. I, s. 427-428.

Nuruosmaniye Cami'nde Pazar ve Pazartesi günleri vaizlik görevlerini yerine getirmekteydi.⁶²¹

Rüstem Paşa Vakfı'nın h.968/1561 tarihli 17 numaralı vakfiyesinde (vakfiyenin 153-167 sayfaları) belirtildiğine göre bir tek Rodosçuk Camisi'nde günlüğü 5 akçeye vaiz atanmıştır.

3.2.2.2. *Hatip*

Cuma ve bayram namazlarında hutbe okuyan ve namaz kıldırان kimsedir.⁶²² Hutbede hatibin devrin hükümdarının adını dua ile anıp mülkünün (ülkesinin) daim olması için dua etmesi İslam devletlerinde hükümdarlık sembollerindendir. Hatip bir camide en yüksek mevkideki kimsedir.⁶²³ Cuma namazının farzı olan hutbeyi okumak devlet yöneticileri ve halifenin görevi iken, camilerin çoğalması ile hutbe görevi imamlara bırakılmaya başlanılmıştır. Ancak büyük camilerde hutbe işi, bu işte uzmanlaşmış hatipler tarafından yapılmaktaydı. Vakıflar, hatiplere cihet denilen bir aylık bağlamaktaydılar.⁶²⁴

Rüstem Paşa Vakfı'nda sadece hatiplik ile dört vazife vardır. Çünkü imamlık aynı zamanda hatiplik görevi olan bir cihetidir. Rüstem Paşa Vakfı'ndaki 5 imam aynı zamanda hatiplik yapmaktadır. Bunlardan biri Rodosçuk Camisi'nde günlük 15 akçe ile; Büyükkarışdırان Camisi'nde günlük 6 akçe ile; Sapanca ve Samanlı Cami'sinde günlük 6 akçe ile 1'er imam, hatiplik göreviyle birlikte görevlendirilmiştir. Daday Camisi'nde ise 1'er imam 3 akçe ile vazifelendirilmiştir.⁶²⁵

⁶²¹ Akgündüz, s. 68; Mihrimah Sultan'ın Üsküdar'daki camisinde görevli vaizin taşınması gereken özellikler vakfiyede sayılmaktadır. Vakfiyeye göre Hanefi Mezhebi'ne göre tefsir ve hadis ilmine vakıf, ilim ve takva ehli bir kişi olmalıdır. Cuma, Ramazan, kandil gün ve gecelerinde ne hatimlerden sonra Müslümanlara vaaz vermesi, vaaz sonrası tüm peygamberlere, salihlere, zamanın sultanına ve vâkıfa dua etmesi gerekmektedir. Bayramlarda ve Cumalarda imamlık yapacaklardır. Vaizler Hanefi Mezhebi'nden olacaktır. 2 tane vaiz vardır. Bir tanesi Üsküdar'da diğeri Edirnekapı Camisi'nde görev yapmaktadır. Ücretleri 10'ar akçedir. Bkz. Zülfişar, s. 42-46.

⁶²² Yılmaz, s. 233; Sertoğlu, s. 144.

⁶²³ Ünal, s. 307.

⁶²⁴ Sakaoğlu, s. 300; Berki, s. 22.

⁶²⁵ Arslantürk, s. 144.

3.2.2.3. İmam

Arapça "öne geçmek, sevk ve idare etmek" anlamlarına gelen "emm" kökünden gelen imam, terim olarak "cemaatle kılınan namaza önderlik eden kimse" ve "devlet başkanı" anlamlarına gelmektedir. Osmanlı'da imamlar padişah beratı ile hizmete alındıkları için askerî sınıftan sayılmaktaydılar. Bununla birlikte maaşlarını vakıflardan alırlardı. Tayinleri vakıf mütevellisinin teklifi ile olmaktaydı.⁶²⁶ Bazı camilerin birkaç imamı olurdu. En kıdemli imama baş imam denirdi. Bazı büyük köylerde iki imam bulunur, birine "imam-ı evvel", diğerine "imam-ı sâni" denilirdi.⁶²⁷ Dinî alanda otorite ve güvenilir hadis aktaranlara da imam denilirdi.⁶²⁸ İmamet kelimesi imamlık yerine kullanılmaktaydı. Namaz kıldırان imamet-i suğra, Müslümanların halifesine ise imamet-i kübra adları ile anılmaktaydı.⁶²⁹

Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı'nda 2 cami ve 2 mescid bulunmaktadır. Bunlar Üsküdar ve Edirnekapı Camileri'dir. Burada çalışan imamlar 1 tanesi 10 akçe 1 tanesi 8 akçe günlük yevmiyesi vardır. Esirci Kemal Mescidi'ne imam atanmamışken, Hoca Kasım Mescidi'ne günlük 2 akçe yevmiye ile 1 imam görevlendirilmiştir.⁶³⁰

Rüstem Paşa Vakfı'nın vakfiyesine göre İstanbul Tahtakale Camisi'nde günlük 8 akçe, Rodoscuk Camisi'nde (hatiplik görevi ile birlikte) günlük 15 akçe, Büyükkarışdırان Camisi'nde (hatiplik ile birlikte) günlük 6 akçe, Samanlı Camisi'nde (hatiplik ile birlikte) günlük 6 akçe, Sapanca Camisi'nde (hatiplikle birlikte) 6 akçe, Dibek Camisi'nde (muallimlikle birlikte) günlük 5 akçe, Daday Camisi'nde (hatiplikle birlikte) günlük 3 akçe, İstanbul Çarşıgır Han Mescidi'nde günlük 3 akçe, Bit Pazarı'ndaki Kebeciler Han Mescidi'nde günlük 4 akçe, Galata'daki Han Mescidi'nde günlük 2 akçe, Edirne Kervansaray Mescidi'nde günlük 4 akçe ve Estergon Mescidi'nde günlük 4 akçe ücret ile birer imam görevlendirilmişti. Bu imamlar sayıldığında Rüstem Paşa Vakfı'nda toplam 12 imam görev yapmaktaydı.⁶³¹

⁶²⁶ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "İmam", *DİA*, C. 22, İstanbul: 2000, s. 179, 178-181; Ayrıca bkz. Kemal Beydilli, "İmam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 22, s. 181.

⁶²⁷ Sakaoğlu, s. 343.

⁶²⁸ Yılmaz, s. 279.

⁶²⁹ Pakalın, C. II, s. 60.

⁶³⁰ Zülfikar, s. 42-47.

⁶³¹ Arslantürk, s. 144.

3.2.2.4. *Hafız, Huffâz ve Dârü'l-kurrâ Şeyhi*

Hafız, Kuran-ı Kerim ezberleyerek tilâvet denilen okuma tarzına, tecvit denilen okuma kurallarına göre okuyan görevlilerdir. Bu iş için özellikle kör çocuklar öncelikle seçilmekteydi.⁶³² Hafızın çoğulu huffâz kelimedir. Arapça'da hıfzedici saklayıcı anlamına gelen hafız kelimesi aynı zamanda Allah'ın isimlerin biridir. Bu nedenle evleri yangından korumak için “*Ya Hafız*” levhası takılırdı.⁶³³ Hadisleri kaynak ve menşeleri ile ezberleyenlere “*hafizü'l-hadîs*” denirdi. Mevlana'nın Mesnevî'sini ezberleyen Mesnevîhânlara ise “*hafız-ı Mesnevî*” denirdi.⁶³⁴

Dârü'l-kurrâ, Kuran-ı Kerim'in okunuşunu öğretmek ve hafız yetiştirmek için kurulan ve kıraat eğitimi verilen medreselerdir. Dârü'l-kurrâ, medresenin bir odası ya da tamamen bağımsız bir medrese olabilirdi.⁶³⁵ Osmanlı'da ilk dârü'l-kurrâ Yıldırım Bayezîd zamanında Bursa'da kurulmuştur. Genelde cami hizmetlerinde çalışanlar buradan yetişmektedir. Bu medreselerde “*El Cezeri*” ve “*Şatibiye*” adıyla ün bulan kitaplar okutulmaktaydı.⁶³⁶ Bazı vakıflarda ayrı bir yapı olarak kurulurdu. Giderleri ilgili vakıfça karşılanırdı.⁶³⁷ Dârü'l-kurrâ medresesinin başındaki kişiye “*Dârü'l-kurrâ Şeyhi*” denirdi. Kuran okuyanların en yaşlısına ve en muteberine ise “*şeyhu'l-kurrâ*” adı verilmekteydi. Şeyhü'l-kurrâlar kütüphane hocalığı, tefsir dersi verme, münacat ve na'at okutma gibi görevler alırlardı. Bunlara “*reisü'l-kurrâ*” adı da verilmekteydi.⁶³⁸

Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı'nın h.957/1550 tarihli 1 numaralı vakfiyesinde 7 kişinin hafız olarak her Cuma günü aşır⁶³⁹ okumakla görevlendirilmiş ve içlerinden biri sermahfil⁶⁴⁰ olarak atanmıştı. Duâgûyan sınıfından 9 hafız ise günlüğü 2 akçe ile ayrıca 1 hoşhân (güzel okuyan) ise günlüğü 5 akçe ile görevlendirilmişti.

⁶³² Sakaoğlu, s. 276.

⁶³³ Pakalın, C. I, s. 704

⁶³⁴ Yılmaz, s. 210.

⁶³⁵ Yılmaz, s. 124.

⁶³⁶ Ünal, s. 184.

⁶³⁷ Sakaoğlu, s. 165.

⁶³⁸ Sakaoğlu, s. 641.

⁶³⁹ Aşır: 1. On. 2. Onluk elde etme. 3. Kur'an-ı Kerim'den okunan on âyetlik bölüm. Bkz. Çağbayır, s. 332; Cemâatle kılınan namazlardan sonra veya mânevî toplantılarda Kur'an-ı Kerim'den okunan âyetler. Bkz. Ayverdi, s. 193; Aşır-han: Kur'an'dan seçtiği on âyeti istediği zamanlarda okumakla görevli dua-okuyucu. Bkz. Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf İstilahları Lügatçesi”, **Vakıflar Dergisi**, 17 (1983) s. 56.

⁶⁴⁰ Sermahfil (سر محفل): Saray görevlilerinden birine verilen addır. “Müezzinbaşı”nın muavini (yardımcısı) yerinde idi. Müezzinler “*mahfil*” denilen ayrı ve yüksekçe bir yerde oturdukları için bu adı almıştı. Bu vazifeye sesi

Rüstem Paşa'nın Cağaloğlu'ndaki Medresesi'nde 10 hafızlık talebesi huffâz günde 1 akçe ile ilim görmekteydi. Huffâzların ve dârü'l-kurrâ başında 1 dârü'l-kurrâ şeyhi günlüğü 8 akçe ile görevlendirilmektedir.⁶⁴¹

3.2.2.5. *Meddah ve Hoşhân*

Meddah çeşitli hikayeler anlatarak halkı eğlendiren kişidir.⁶⁴² Ancak camilerde görev alan meddahlar daha çok dinî hikayeler anlatarak halkı düşündüren kimselerdir. Meddahlar muarrifler gibi ilk zamanlarda dinî konuları anlatırlar hükümdar ve vâkıf hakkında övgüler düzerlerdi.⁶⁴³

Hoşhân/Hoş-hân (خوش خوان), okuyuşu tatlı ve güzel olan anlamına gelmektedir.⁶⁴⁴ En güzel sesli hafızlardan biri hoşhan olabilirdi. Hafızlar 2 akçe alırken hoşhân olan hafız 5 akçe alırdı. Hoşhânların maaşlarının hafızlardan 3 akçe daha fazla olduğu görülmektedir. Bu durum hafızlara göre mertebelerinin daha yüksek olduğunu göstermektedir.⁶⁴⁵

3.2.2.6. *Muarrif*

Muarrif tarif eden, bir şeyi anlatan anlamına gelen Arapça bir kelimedir.⁶⁴⁶ Muarrif, camilerde ve tekkelerde hayır yapanları, bağışçıları iyilikle yad eden müezzin ve vakıf görevlisi anlamına gelmektedir. Ayrıca resmi kurumlarda huzura gelen kişilerin sıfat ve kimlikleri ile açıklayarak duyuran kişilere de muarrif adı verilmekteydi. Cüzleri ayırıp dağıtma muarrifin görevidir.⁶⁴⁷

güzel, musikide de bilgili olmakla beraber sarayda itibar kazanmış olanlar tayin olunurlardı. Vazifesi müezzinlik nöbeti tutmakla beraber koğuş ağalarından lüzumu halinde müezzinlere mülazım olmak üzere seçilenlere ezan ve kamet usulünü öğretmek ve müezzinliğe layık görülenleri müezzinbaşıya tavsiye eylemek de görevleri arasında idi. Açılan müezzinliğe mülazimlerin en eskisi gedîge geçilir ve gedikler yoluyla terakki ederek ser mahfil olurdu. Bkz. Pakalın, C. III, s. 187.

⁶⁴¹ Arslantürk, s. 142.

⁶⁴² Ünal, s. 453; Yılmaz, s. 408; Sakaoğlu, s. 463.

⁶⁴³ Pakalın, C. II, s. 552.

⁶⁴⁴ Hoşhân/Hoş-hân (خوش خوان): Okuyuşu tatlı ve güzel olan. Bkz. Ayverdi, s. 1288.

⁶⁴⁵ Zülfikar, s. 43-67-68.

⁶⁴⁶ Pakalın, C. II, s. 552.

⁶⁴⁷ Yılmaz, s. 443.

Mihrimah Sultan Vakfı'nda cami ve mescitlerde 2 muarriif günlüğü 3 akçe, 3 muarriif 2 akçe ile görevlendirilmekteydi. Duagûyan sınıfından 9 muarriif 3 akçe ile, 3 muarriif 2 ise akçe ile görevlendirilmektedir. Türbelerde 4 muarriif 3 akçe ile görevlendirilmektedir. Haremeyn ve Halilü'r-Rahman'da 3 muarriif 3 akçe ile görevlendirilmektedir.⁶⁴⁸

Rüstem Paşa Vakfı'nın İstanbul Tahtakale Camisi'nde 1 muarriif 3 akçe, Rodoscuk Camisi'nde 1 muarriif 2 akçe, Samanlı Camisi'nde 1 muarriif 1 akçe, Sapanca Camisi'nde 1 muarriif 2 akçe, Dibek Camisi'nde 1 muarriif 1 akçe ile görevlendirilmekteydi.⁶⁴⁹ Ayrıca vakıf cüzhanlardan bazıları da muarriif görevini de icra etmekteydi. Mesela Medine'deki muarriif aynı zamanda cüzhan görevini de ifa etmekteydi. Cüzhân 7 akçe maaş alırken muarriif olan cüzhân 10 akçe almaktaydı. Medine'de Mescid-i Münevvere'de 1 muarriif 3 altın sikke ile hepsinden daha fazla maaş almaktaydı.⁶⁵⁰

3.2.2.7. Şeyhü'l Kurrâ

Kuran-ı Kerim'i iyi okuyan üstad hafızlara "kurrâ" denirdi. "Şeyh-ül kurrâ" ise kurrâ reisi anlamına gelmekteydi. Hafızların başkanına kurrâ başkanı manasına gelen şeyh-ül kurrâ ismi verilmekteydi. Vakfiyede şeyh-ül kurrâ görevi belirtilmemesine rağmen arşiv belgelerinde bu göreve Hafız Mehmet Efendi'nin atandığı görünmektedir.⁶⁵¹

3.2.2.8. Kârî

Kârî okuyucu anlamına gelmektedir. Kuran-ı Kerim okuyanları ifade eden bir kelimedir. 19. yüzyılda gazeteciliğin gelişmesi ile gazete okuyucularına da kârî adı verilmiştir.⁶⁵²

⁶⁴⁸ Zülfikar, s. 63-73.

⁶⁴⁹ VGMA, d.635/2, no:17.

⁶⁵⁰ VGMA, d.635/2, no:14.

⁶⁵¹ Yılmazörnek, s. 82.

⁶⁵² Sakaoğlu, s. 384.

Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı'nın h.965/1557 tarihli 8 numaralı vakfiyesinde sayfa 65'te 24 kişi günlüğü 3 akçeye Mihrimah Sultan Türbesi'nde gece gündüz nöbetleşe Kuran okumakla görevlendirilmektedir. Ayrıca Ayşe Sultan Türbesi'nde 16 kişi gece gündüz nöbetleşe Kuran okumakla görevlendirilmektedir. İçlerinden en alim olanı “*reis-i kârî*” olarak atanacaktır. Bu görevlilere isim verilmemiştir. Ancak sonraki arşiv belgelerinde bahsedilen duâgular bu sınıftan olabilir.

Mihrimah Sultan Vakfı'nda mescit ve camilerde 6 kârî günlüğü 1,5 akçe ile görevlendirilmektedir. Duagûyan sınıfından 64 kârî günlüğü 3 akçe, 81 kârî günlüğü 2 akçe, 6 kârî ise günlüğü 1,5 akçe ile görevlendirilmektedir. 3 reis-i kârî ise günlüğü 3 akçe ile görevlendirilmektedir. Ayrıca türbelerde 64 kârî günlüğü 3 akçe ile görevlendirilmektedir. İlaveten Haremeyn ve Halilü'r-Rahman'da 81 kârî günlüğü 2 akçe, 3 reis-i kârî günlüğü 3 akçe ile görevlendirilmektedir.⁶⁵³

3.2.2.9. *Duâgu*

Dua çağırma ve yardım istemek manasındadır.⁶⁵⁴ Dinî törenlerin sonunda dua etmekle görevli kimseye duâgu denilmektedir.⁶⁵⁵ Çoğulu duâguyan olarak kullanılmaktadır.⁶⁵⁶ Düğün, hatim ve mevlüt gibi dinî toplantılarda dua edenler hakkında da duâgu tabiri kullanılmaktadır. Duâgulara bazen duacı veya duahan da denilmektedir. Ancak duahân genelde tekkelerde zikrin sonunda dua edenler için kullanılan bir adlandırmadır. Duacı ise esnaf teşkilatında dua etmekle görevli olan kimseye denilmektedir. Sarayda da duâgu adı altında bir saray mansıbı ulemaya verilirdi ve gümrük mukâataasından günde 1000 akçe geliri olurdu.⁶⁵⁷ Duâguluk 5 ve 25 akçe gelir getiren bir vazife olarak görülmektedir.⁶⁵⁸ Duâgular diğer ulema sınıfı ile birlikte kendi lehine vakıf yapılması konusunda zenginler üzerinde etkili olmuşlardır. Duâgulara ödenen ücretlerin miktarı çok değişiktir. Aldıkları ücret onların lehine kurulmuş vakıfların zenginliğine bağlıdır. Duâgular 18. asırda 30 akçeye varan yevmiyeler almaktaydılar. 18. yüzyılda vakıf gelirlerinin %15'i, ruhların kurtuluşu,

⁶⁵³ Zülfikar, s. 63-73.

⁶⁵⁴ Kasım Kurfalı, “Dua”, **MEB İA**, C. III, İstanbul: 1978, s. 650-652.

⁶⁵⁵ Yılmaz, s. 141.

⁶⁵⁶ Ünal, s. 208.

⁶⁵⁷ Berkes, s. 331.

⁶⁵⁸ Pakalın, s. C. I, 478-479.

devletin refahı ve Türk ordusunun zaferi için dua eden duâgulara gitmektedir.⁶⁵⁹ Vakıf gelirlerinden en çok faydalanan gruplardan biri duagû denilen kimselerdir. Duagûların en önemli görevi bu dünyaya ve ahirete ait bazı isteklerin, niyazların gerçekleşmesi için Allah’a dua etmek ve yakarıştadır.⁶⁶⁰

Bazı vakıflar vakfiyelerinde dua etmek için bazı kişileri görevlendirmişlerdir. İmaretlerde verilen ekmeğe “*fodula/fodla*”⁶⁶¹ denirdi. Duâgulara imaret, tekke ve zaviyelerde verilen yemeklere “*duâgu fodlası*” denirdi. Duâgu vazifesi boşalınca erkek ve kız çocuklarına eşit olarak tevcih edilmiştir. 1863’te çocuksuz ölen duâgu vazifelilerinin üçüncü şahıslara tevcihi yasaklanmıştır. Zamanla duâgu fodlaları bir tahvîl gibi alınıp satılır hale gelmiştir. Layık olmayan birçok kişi imaretlerden fodla sahibi olmuştur. Kalitesinin düşmesi üzerine fodla yerine “*fodla bedeli*” verilmeye başlanmıştır.⁶⁶²

Vakfiyede duâguluk görevi belirtilmemiştir. Ancak arşiv belgelerinde duâgu hizmetinde bulunanlar ve atamaları kayıtlıdır. Bu görev vakfiyede yazılmamasına rağmen nasıl var olmuştur? Vakıf mütevellisi bu tip bir görevi vakfiyede olmadan ihdas edebilir mi? Duâgu görevi vakfiyede acaba başka bir isimle anılmış olabilir mi? Bu durum varsa tanımda iş tanımları önemli değil midir? Duagûyan dinî hizmetlerde belli sınıf için kullanılan genel bir ifade de olabilir.⁶⁶³

3.2.2.9. Cüzhan, Reis-i Cüzhan, Muarref, Müteferrik-i Eczâ, Sermahfil

Kuran-ı Kerîm’in 20 sayfadan oluşan 30 bölümünden her biri cüz adını almaktadır. Çoğulu eczâ olan cüz kelimesi sözlükte bir nesnenin bir parçası, bir bölümü

⁶⁵⁹ Bahaeddin Yediyıldız, “Müesseseler-Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumuna ve Vakıf Müessesesi”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı XV (1985), s. 51-52.

⁶⁶⁰ Bahaddin Yediyıldız, “Vakıf”, *İA*, I. Basım İstanbul: 1986, s. 169.

⁶⁶¹ Fodla: Yassı pide şeklinde yapılan bir nevi ekmeğin adı idi. Özlü undan yapılmazdı. Çünkü özlü un yumuşak olur ve çabuk parçalanırdı. Fodla saraylılar için yeni sarayda harcı fırında, yeniçeriler için ocağa bağlı fırınlarda yapıldığı gibi imaretlerin ilgasına kadar oralarda da yapıldı. Ocak fırınlarında yapılan fodlalar ocaktaki muayyen şahıslar ile av köpeklerine, imaretlerde yapılanlar ise vakıf şartlarına göre hakkı olanlara verilir. Medrese talebelerine verilmek üzere imaretlerde yapılan fodlalar yeniçerilerin tam ve yarım tayın ekmekleri gibi doksan dört yahut kırk beş dirhem idi. Medreseye yeni giren talebeye mülazım istihkakı olarak bir tam fodla verilir, hücre sahibi olunca bir misli artırılırdı. Herhangi bir vakıftan ayrıca meşrutası varsa üç, dört fodlaya kadar sahip ve müstehak olanlar da vardı... Bkz. Pakalın, C. I, s. 634.

⁶⁶² Öztürk, s. 176.

⁶⁶³ Osman Cilacı, “Dua”, *DİA*, C. 9, s. 529; Mehmet İpşirli, “Duâgu”, *DİA*, C. 9, s. 541; Berki, s. 13.

anlamına gelmektedir.⁶⁶⁴ Kuran-ı Kerîm sureleri, Hz Osman zamanında Fatiha ile başlayıp Nâs suresi ile bitecek şekilde bir sıraya konulmuştur. Kuran'ın iniş (nüzl) sırasına göre değil de söz konusu sıraya göre düzenlenmesine “*Mushaf tertibi*” adı verilmiştir. Mushaflarda en yaygın bölümlendirme 30’lu cüz şeklinde olmuştur. Bunda en büyük etkenin Kuran’ın 30 günde hatmedilmesini kolaylaştırmak olduğu düşünülmektedir. Söz konusu 30 cüzlü bölümlendirme Ramazan aylarında indirilen hatimler için kolaylık sağlanmıştır.⁶⁶⁵ Cüzhan kelimesi de Kuran-ı Kerim’in 20 sayfasını bir günde okuyan vakıf görevlisi için kullanılmaktadır. Özellikle vakfin cami ve türbelerinde cüzhanlar görevlendirilmiştir. Cüz okumak için verilen atıyyeye “*cüzhanlık vazifesi*” denirdi.⁶⁶⁶ Cüz, Kuran-ı Kerim’in bölümleri anlamına gelirken han kelimesi Farsça okumak çağırmak manasına gelen hânden fiilinin geniş zaman köküdür. İki kelime birleştirilerek cüz okuyan anlamına gelen cüzhan kelimesi türetilmiştir.⁶⁶⁷

Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı’nın h.957/1550 tarihli 1 numaralı vakfiyesinde 30 kişi cüzhan olarak atanmıştır. Bu görevlilerin camide sabah namazından sonra toplanarak Kuran-ı Kerim’in 30 cüzünü okumaları gerekmektedir. Hatim sonlarında İhlâs, Fatihâ, Bakara, Muavvazeteyn sureleri okunacaktır. İçlerinden birisinin “*reis-i cüzhan*” olarak başkan olması ve günde 2 akçe alması gerekmektedir. Cüzleri ayırarak toplayan bir kimsenin muarref olması ve peygambere, ashabına, geçmiş sultanlara, büyüklere, vâkıfa dua edilmesi için özen göstermesi gerekmektedir. Bu nedenle muarrefin günlük 2 akçe ücret alması şart koşulmuştur. Ayrıca cami imamının da 1 cüzü okuması ve ücretinin 2 akçe olması şart koşulmuştur. Bunlar haricindeki 27 cüzhanın 1,5 akçe alması şart koşulmuştur. Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı’nın h.965/1557 tarihli 8 numaralı vakfiyesinde sayfa 56 ve 58’de reis-i cüzhan, muarref ve imam’ın ücretleri 3 akçeye; 27 cüzhanın ücreti günlük 2 akçeye çıkarılmıştır. 10 kişilik bir cüzhan grubunun ikindiden sonra cüz okuması, en iyilerinin reis olması ve günlük 3 akçe alması; diğerlerinin günde 2 akçe ücret alması şart koşulmuştur. 1 kişi muarref olup yevmiyesinin 1 akçe olması şart koşulmuştur. Esirci Kemal Mescidi’nde 4 kişi günlüğü 1,5 akçeye birer cüz okumaları ve vâkıfenin ruhuna

⁶⁶⁴ M. Yaşar Kandemir, “Cüz”, *DİA*, C. 8, İstanbul: 1993, s. 147-148.

⁶⁶⁵ Mehmet Emin Maşalı, “Mushaf”, *DİA*, C. 31, s. 242-248.

⁶⁶⁶ Berki, s. 10.

⁶⁶⁷ Pakalın, C. I, s. 318; Sertoğlu, s. 68; Yılmaz, s. 101; Ünal, s. 156; Sakaoğlu, s. 137.

göndermeleri için görevlendirilmişlerdir. Yine aynı vakfiyede 3 kişi bir cüz ve 300 İhlâs suresi okumaları şartıyla günlük 3 akçe ile görevlendirilmiştir.

Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı'nın h.965/1557 tarihli 8 numaralı vakfiyesinin zeylinde sayfa 65'te Mihrimah Sultan vefat edince türbesinde biri sabah namazından sonra diğeri ikindi namazından sonra olmak üzere iki hatim indirilmek için 30 cüzhan günlüğü 2 akçe ile görevlendirilmiştir. Yalnız aralarından 3 tanesi noktacı⁶⁶⁸ olarak 2 akçe yerine 3 akçe yevmiye ile görevlendirilmişlerdir.

Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı'nın h.965/1557 tarihli 8 numaralı vakfiyesinin zeylinde sayfa 66'da Mihrimah Sultan'ın kızı Ayşe Sultan Türbesi'nde 60 cüzhan görevlendirilmiştir. 30 tanesi sabah namazından sonra, 30 tanesi ikindi namazından sonra birer cüz okuması karşılığında günde 2 akçe alacaktır. Cüzhanların 6 tanesi noktacı olarak 3'er akçe alacaktır. Bunlardan 3'ü sabah 3'ü ikindi vakti görev yapacaktır.

Cami ve mescitlerde günlüğü 2 akçeye 146 cüzhan, 1,5 akçeye 31 cüzhan, 5 akçeye 1 cüzhan, 2 akçeye 1 ser⁶⁶⁹ cüzhan, 3 akçeye 1 reis-i cüzhan atanmıştır. Ayrıca duâguyan sınıfindan günlüğü 2 akçeye 305 cüzhan, 1,5 akçeye 31 cüzhan, 5 akçeye 1 cüzhan, 4 akçeye 1 ser cüzhan, 3 akçeye 4 reis-i cüzhan atanmıştır. Türbelerde ise 162 cüzhan günlüğü 2 akçeye, 3 reis-i cüzhana ise 2 akçeye cihet verilmektedir. Müteferrik-i eczâ (ayrık cüzhanlar) olan 2 kişi ise günlük 3 akçe almaktadır.⁶⁷⁰

Sermahfil saray müezzininin yardımcısına denir. Mahfil yüksekçe ve ayrı bir yerdir. Müezzinler bu mahfilde otururdu. Müezzinler, yanlarına verilen sesi güzel mülahızmlara ezan ve kamet usulünü öğreterek onları müezzinliğe hazırlardı.⁶⁷¹

Rüstem Paşa Vakfı'nda Rodoscuk Camisi'nde 30 cüzhan'dan 1 sermahfil, 1 muarriif, 1 noktacı 3 akçe alırken 27 cüzhan 2 akçe gelir sağlamaktadır. Sapanca

⁶⁶⁸ Hayır kuruluşlarında hizmetlilerin görevlerinin başına vaktinde gelip gelmeyenleri noktalayan ve gelmeyenlere öğütte bulunarak devamsızlıkları tespit eden noktacı denilen görevliler iş yapmaktadır. Bkz. Develioğlu, s. 960

⁶⁶⁹ Farsça her şeyin ucu, reis, baş anlamında gelmektedir. Bkz. CL. Huart, "Ser", **MEB, İA**. C.10 İstanbul: 1967, s. 502.

⁶⁷⁰ Zülfikar, s. 64-67-70.

⁶⁷¹ Pakalın, C. III, s. 187; Yılmaz, s. 580.

Camisi'nde 30 cüzhan'dan 1 sermahfil, 1 muarriif, 1 noktacı 3 akçe alırken, 27 cüzhan 2 akçe gelir sağlamaktadır. Estergon Mescidi'nde 1 cüzhan 1 akçe almaktadır.⁶⁷²

Medine'de Mescid-i Nebevî'de 30 cüzhan (kurrâ) yıllık 7 altın sikke almaktadır. Mescid-i Nebevî cüzhanlardan biri hâfız-ı kütüb ve biri muarriif olarak yılda 3 altın sikke almaktadır. Böylece Mescid-i Nebevî cüzhanları toplam 10 altın sikke almaktadır. Kudüs'te Mescid-i Aksa'da 30, Tahtakale Camisi'nde 10 cüzhan görev almaktadır.⁶⁷³

3.2.2.10. Kürsihan

Kürsi cami ve medreselerde müderris ve vaizlerin üstüne birkaç basamak merdivenle çıktığı oturmaya mahsus sedirin ismidir. Bunların üstüne minder konulur. Minder önüne kitap koymaya mahsus rahle yerleştirilir. Bazı kürsiler sedef oymalı ve tahtadan yapılırken, bazıları mermerden yapılmıştır.⁶⁷⁴ Cuma namazından sonra vaaz veren kimselere “*kürsi şeyhi*” adı verilirdi. Bunlara “*Cuma vaizi*” de denirdi.⁶⁷⁵ Bu tabirin doğrudan kürsihan ile bir bağlantısı var mı? Araştırılması gerekir.

Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı'nın 957/1550 tarihli 1 numaralı vakfiyesinde, sayfa 36'da belirtildiğine göre Kuran-ı Kerim'i güzel okuyan 2 kürsihandan birinin sabah namazından sonra Yasin Suresi'ni ve ikincisinin ikindi namazından sonra Amme Süresi'ni okuması gerekmektedir. Bu görevlilerin günlükleri 2 akçedir.

3.2.2.11. Müsebbih

Müsebbih kelimesi, Arapça sebh ve sibâhet kökünden gelmekte olup tesbîh eden, Subhânallah diyen anlamına gelmektedir.⁶⁷⁶ Vakıflardaki müsebbihler de tesbih çekerek Subhânallah derlerdi. Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı'nın h.965/1557 tarihli 8 numaralı vakfiyesinde müsebbih olan 7 kişinin öğle namazında toplanarak 1000 kere

⁶⁷² VGMA, d.635/2, no: 17.

⁶⁷³ VGMA, d.635/2, no: 14.

⁶⁷⁴ Pakalın, C. II, s. 344.

⁶⁷⁵ Yılmaz, s. 369; Sakaoğlu, s. 369; Sertoğlu, s. 196; Pakalın, 344; Ünal, s. 425.

⁶⁷⁶ Ferit Develioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lugat*, 21. Baskı, Ankara: Aydın Kitabevi, 2004, s. 738.

kelime-i tevhid ve 1000 salavat-ı şerif okumaları ve sevabını vâkıfa bağışlamaları istenmektedir. Ücretleri günlük 1 akçedir.

Mihrimah Sultan'ın cami ve mescitlerinde 17 tane müsebbih 1 akçe ile görevlendirilmiştir. Duâguyan sınıfında da 17 tane müsebbih 1 akçe ile görevlendirilmiştir. Kürsihan ve müsebbih görevini kontrol için 1 noktacı görevlendirilmiştir.⁶⁷⁷ Rüstem Paşa ve Ayşe Sultan Vakfı'nda çalışan müsebbih için bilgi bulunmamaktadır.

3.2.2.12. Müezzin

Camilerde kamet getiren ve ezan okuyan imam yardımcısına müezzin denir.⁶⁷⁸ Sarayda Enderun'dan yetişen müezzinler padişahın namaz kıldığı yerde ezan okurlardı. Bunlara baş müezzin veya müezzin başı da denirdi.⁶⁷⁹ Müezzinler padişah beratı ile göreve gelirler ve vergi ödemezlerdi. Osmanlı Devleti'nde vergi yükümlülüğünden muaf olan gruplar askerî sınıf sayıldığından müezzinler de askerî sınıf kabul edilmişlerdir. Müezzinlerin güzel sesli ve hoş sedalı olmaları istenirdi. Bu kurala küçük yerlerde uyulmasa da büyük şehirlerde dikkat edilirdi. Hicrî 1208/1793 tarihli belgede, bir saray mektebi olan Galata Sarayı'nda müezzin kadrosunun boşalması halinde kasriyed ve evlâdiyet şartıyla intikali doğru olmadığı layık bir kimsenin tayin edilmesi talep edilmiştir. Sarayda görev yapan müezzinlere “*müezzin-i hâssa, müezzin-i şehriyârî, hünkâr müezzini*” denirdi. Başlarında ser müezzin bulunurdu. Müezzinlerin sayısını kendi mesleğinin de müezzinlik olduğunu söyleyen Evliya Çelebi kendi dönemi için 700 olarak belirtir. Müezzin tayinlerinde dinî bilgi ile güzel ses ve mûsiki bilgisi de aranırdı. Ancak görevin küçük yerleşim birimleriyle kırsal kesimlerde babadan oğula veya diğer aile fertlerinden birine geçmesi bu ölçünün her zaman geçerli olmadığını gösterir. Büyük şehirlerde ise adaylar yapılan sınavlara göre müezzinliğe tercih edilmekteydi. Vakfiyelerde müezzin tayin edilecek kişilerin özellikleri, görev alanları ile ezan ve kâmet dışında yükümlü oldukları salâ gibi vazifeler bildirilmiştir.⁶⁸⁰

⁶⁷⁷ Zülfikar, s. 63-73.

⁶⁷⁸ Yılmaz, s. 469.

⁶⁷⁹ Sakaoğlu, s. 508.

⁶⁸⁰ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Müezzin”, *DİA*, C. 31, s. 491-496.

Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı'nın h. 957/1550 tarihli 1 numaralı vakfiyesinde 4 müezzin, beş vakit muvakkitin verdiği bilgiye göre nöbetleşe ikişer ikişer temcid⁶⁸¹ ve ezan okumaları, cuma günü dördünün birden salaya devam ederek mukabeleli ezan ve hutbe ezanı okumaları şart koşulmuştur. Seslerinin güzel olması gerekmektedir. Günlük 4 akçe almaktadırlar. Ayrıca diğer cami ve mescitlerde 1 müezzin 6 akçe, 3 müezzin 5 akçe, Hoca Kasım Mescidi'nde 1 müezzin 2 akçe ile görev yapmaktadır. Her sene Rebûlevvel ayının 12'sinde yani Hz Muhammed'in doğduğu gün naat-ı şerif⁶⁸² ve medh⁶⁸³ ve aşr-ı şerif⁶⁸⁴ okumaları gerekmektedir.⁶⁸⁵

Rüstem Paşa Vakfı'nda Tahtakale Camisi'nde 2 müezzinden biri günlük 5 akçe, diğeri günlük 6 akçe; Rodoscuk Camisi'nde 3 müezzinden biri 5 akçe, diğeri 6 akçe ve salâ müezzini ise günlük 2 akçe; Büyükkarışdıran Camisi'nde 1 müezzin günlük 3 akçe; Samanlı Camisi'nde 2 müezzinden biri 3 akçe, diğeri günlük 1 akçe; Sapanca Camisi'ndeki 2 müezzin günlük 3 akçe; Dibek Camisi'nde 2 müezzinden biri 3 akçe, diğeri (salâ) günlük 1 akçe; Daday Camisi'nde 2 müezzinden biri 2 diğeri (salâ) günlük 1 akçe; Çarşınır Han Mescit'inde bir müezzin günlük 2 akçe; Galata Mescit'inde bir müezzin 3 akçe; Edirne Kervansarayı Mescit'inde bir müezzin 3 akçe; Estergon Mescit'inde bir müezzin günlük 4 akçe ücret alarak hizmet vermekteydi. Rüstem Paşa Vakfı'nda toplam 19 müezzin ciheti bulunmaktaydı.⁶⁸⁶

⁶⁸¹ Temcid/temcit (تمجيد): 1. Ululama, yüceltme. 2. Sabah namazından evvel minarelerden belli makamlarda okunan niyaz ilahisi. 3. Sahur vakti, sahur: "*Temcide kalkmak.*", "*Temcid yemeği*". Ayverdi, s. 3104; Sena ve tazimi havi olarak sabaha karşı minarelerde "*lahn ile*" okunan dua hakkında kullanılır bir tabirdir. Temcid; Arapça överek tazim, ululamak demektir, "*Kamus-ı Osmanî*"de "*Bu dua ekseriya sahur vaktinde okunduğundan halk arasında (sahur) manasına kullanılır, Temcid vakti denilir*" diye yazılıdır. Pakalın, C. III, s. 451.

⁶⁸² Hz Muhammed ilk dört halife için yazılan övgü kasideleridir. Özellikle kaside, gazel, murabba, muhammes, rubaî gibi şiirlerin önünde divanlarda Allaha yönelik münacattan sonra gelen bir bölümdür. Bunu yazana Naat-gû denir. Cami ve tekkelerde naat okuyana naathan denir. Sakaoğlu, s. 519; Yılmaz, s. 491.

⁶⁸³ Medh övmek demektir. Medhiye birini övmek için yazılmış bir kasidedir. Saz şairleri Allah ve Hz. Muhammed dışında başka herkes için yazılan şiirlere Medhiye der. Halk ise bu tip şiirlere ilahi derler. Methiyelerin bir kısmı tarikat ehli tarafından pir hakkında söylenen nefeslerdir. Pakalın, C. II, s. 435.

⁶⁸⁴ Aşr-ı şerif: Kur'an-ı Kerim'in genellikle orta uzunluktaki on âyet kadar bir cemaat içinde sesli olarak okunmasına Türkler tarafından verilen isimdir. Genellikle cemaatle kılınan namazlardan sonra ki toplantılarda ibadet amaçlı hadislerde yer alan on sayısına itibar ederek okunan on âyet veya orta uzunlukta yaklaşık on âyetlik bir bölüm için Türkler tarafından kullanılan "*aşr-ı şerif*" tabirine öteki Müslüman ülkelerde görülmez. Muhammed Eroğlu, "*Aşr-ı şerif*", *DİA*, C. 4, İstanbul: 1991, s. 24.

⁶⁸⁵ Zülfikar, s. 44.

⁶⁸⁶ Arslantürk, s. 144-145.

3.2.2.13. Ser-mahfil

Ser-mahfil müezzin yardımcılığı da yapan güzel sesli kimselerdir. Vakfiyede, Kuran-ı Kerim tecvîdinde yetenekli olanlardan ser-mahfillik yapması istenmektedir. Mihrimah Sultan Vakfî'nda cami ve mescitlerde 3 ser-mahfil günlüğü 4 akçe ile 1 ser-mahfil günlüğü 3 akçe ile duagûyan sınıfından 3 ser-mahfil günlüğü 4 akçe ile 6 ser-mahfil günlüğü 3 akçe ile görevlendirilmektedir. Türbelerde ise 5 ser-mahfil günlüğü 3 akçe ile görevlendirilmektedir.⁶⁸⁷

Rüstem Paşa Vakfî'nda Rodoscuk Camisi'nde 1 devirhân (belirlenen günlerde veya Cuma gününde öğle namazından evvel şart koşulan sureleri devir ile okuyan kimse) sermahfili 5 akçe ile görevlendirilmektedir. Samanlı Camisi'nde 1 devirhân sermahfili 3 akçe ile görevlendirilmektedir. Sapanca Camisi'nde 1 devirhân sermahfili 3 akçe ile görevlendirilmektedir. Kastamonu Daday Menekşe Dağı Camisi'nde 1 devirhân sermahfili 3 akçe ile görevlendirilmektedir.⁶⁸⁸ Devirhânlardan biri düzenli bir şekilde devir yapabilmeleri için sermahfillik görevini üstlenmekteydi.

Rüstem Paşa Vakfî'nda Rodoscuk Camisi'nde 1 cüzhan sermahfili 3 akçe gelir sağlamaktadır. Sapanca Camisi'nde 1 cüzhan sermahfili 3 akçe gelir sağlamaktadır. Kudüs Mescid-i Aksa'da 1 hâfız sermahfili 2,5 akçe gelir temin etmektedir. İstanbul Tahtakale Camisi'nde 1 hafız sermahfili 5 akçe gelir ile atanmaktadır. Kastamonu Daday Menekşe Dağı Camisi'nde 1 sermahfili 3 akçe gelir ile tayin edilmektedir.⁶⁸⁹

3.2.2.14. Naathân, Devirhân, Mushafhân, Duahân, Tesbihhân

Divan şairleri kaside, gazel, murabba, muhammes, rübâî gibi şiirler ve divanlarının baş kısımlarında Allah'a yönelik münacattan sonra Hz Muhammed ve ilk dört halifenin övüldüğü bir na't bölümü de yazmaktaydılar.⁶⁹⁰ Na't yazan müellife

⁶⁸⁷ Zülfikar, s. 45-65-67-70.

⁶⁸⁸ VGMA, d.635/2, no: 17.

⁶⁸⁹ VGMA, d.635/2, no: 17.

⁶⁹⁰ Sakaoğlu, s. 519.

“*naat-gû*” da denilmektedir. Tekke ve camilerde naat okuyanlara ise “*naathân*” denilmektedir.⁶⁹¹

Devir dairevi bir hareketle dönmek ve dolanmak anlamına gelmektedir. Hakiki ve mecazi anlamda bir şeyin hareketinden sonra ilk vaziyetine dönmesi ve tekrar aynı hareketi geçmesine devir denir.⁶⁹² Vâkıfın koyduğu koşullara uygun olarak belirlenen günlerde veya Cuma gününde öğle namazından evvel şart koşulan sureleri devir ile okuyan kimselere devirhân denilmektedir.⁶⁹³ Arapça dönmek, birinin üzerinden diğerine geçirmek, yukarıdan aşağı okumak, zincirleme hatmetmek manasına gelen “*devir*” ile; Farsça okumak manasına gelen “*han*” kelimesi birleştirilerek bu kelime türetilmiştir. Devirhân kelimesi devrederek okumak anlamında kullanılmıştır. Devir hatmî ise ölünün arkasından ruhuna okunan hatimdir. Devir hatmini okumak devirhânların görevleri arasında yer almaktadır.⁶⁹⁴

Mushaf, Habeşceden gelen bir kelime olarak iki kapak arasında ciltlenen yapraklara verilen isimdir.⁶⁹⁵ Mushaf, Kuran-ı Kerim için kullanılan bir tabirdir.⁶⁹⁶ Halk arasında “*musaf*” olarak kullanılan kelime çeşitli sayfalardan ibaret kitap manasındadır. Ancak sonraları Kuran yerine kullanılır olmuştur. İlk Mushaf (kitap haline getirilen ilk Kuran-ı Kerim nüshası) Medine Hz Osman nezdinde bulunurken, bu mushaftan çoğaltılan 8 mushaf belli başlı şehirlere gönderildi.⁶⁹⁷ Hz Osman’ın yanında kalan Kuran-ı Kerim’e “*İmam Mushaf*” veya “*Mushaf-ı Osman*” da denilirdi.⁶⁹⁸ Mushaf kelimesine Farsça okuyan manasına gelen “*han*” eki eklenerek “*Mushaf-han*” oluşturulmuştur. Bu kelime Kuran-ı Kerim’i okuyan kimse anlamına gelmektedir.

Namazların sonunda Esmâ-i Hüsnâ okunulup ve tesbih çekildiği zaman zikir sayısının belli olması için ufak taneciklerin iplik ile dizilmesi ile oluşturulan tesbih denilen alet kullanılmaktadır. Bu aletin isimi Allah’ı zikretmek için çekilen sübhanallah kelimesinden oluşturulmuştur. Namaz sonunda Sübhanallah, Elhamdüllah ve Allah-ü

⁶⁹¹ Yılmaz, s. 491.

⁶⁹² H. Ritter, “Devir”, **MEB İslam Ansiklopedisi**, C.III, İstanbul:1988, s. 558-559.

⁶⁹³ Ünal, s. 194; Yılmaz, s. 131.

⁶⁹⁴ Pakalın, C. I, s. 436.

⁶⁹⁵ A.j. Wensinck, “Mushaf”, **İA**, C.8, İstanbul: 1979, s. 677.

⁶⁹⁶ Yılmaz, s. 461.

⁶⁹⁷ Pakalın, C. II, s. 584.

⁶⁹⁸ Ünal, s. 491.

Ekber kelimeleri ile 33 kez tesbih çekilerek Allah zikredilmektedir.⁶⁹⁹ Tesbih-han ise vakıfta tesbih çekmekle görevli kişidir.

Duâgulara bazen “*duahan*” veya “*duacı*” da denilmektedir. Tekkelerde zikrin sonunda dua edenler için duahan kullanılmaktadır. Esnaf teşkilatında duahan ise dua etmekle görevli olan kimseye denilmektedir.⁷⁰⁰

Yukarıda tanıtılan görevlilerin vakıfta görevlendirilmesi ise şu şekilde yapılmaktadır: Peygamber şanını anlatan beyitler okuması için 1 naathân 5 akçe ile görevlendirilmektedir. Mihrimah Sultan Vakfı’nda duagûyan sınıfından 1 naathân 5 akçe ile görevlendirilmektedir.⁷⁰¹

Mihrimah Sultan Vakfı’nda cami ve mescitlerde 10 devirhân 2 akçe ile görevlendirilmektedir. Duagûyan sınıfında ise 10 devirhân 2 akçe ile görevlendirilmektedir.

Mihrimah Sultan Vakfı’nda cami ve mescitlerde 1 hoşhân 5 akçe ile görevlendirilmektedir. Duagûyan sınıfında ise 1 hoşhân 5 akçe ile görevlendirilmektedir.

Mihrimah Sultan Vakfı’nda cami ve mescitlerde 1 mushafhân 2 akçe ile görevlendirilmektedir. Duagûyan sınıfında ise 1 mushafhân 2 akçe ile görevlendirilmektedir.

Mihrimah Sultan Vakfı’nda cami ve mescitlerde 1 duahân 3 akçe ile görevlendirilmektedir. Duagûyan sınıfında ise 1 duahân 3 akçe ile görevlendirilmektedir.

Rüstem Paşa Vakfı’nda Rodoscuk Camisi’nde 9 devirhân 1 akçe, 1 devirhân sermahfili 5 akçe ile görevlendirilmektedir. Samanlı Camisi’nde 3 devirhân 2 akçe, 1 devirhân sermahfili 3 akçe ile görevlendirilmektedir. Sapanca Camisi’nde 3 devirhân 2 akçe, 1 devirhân sermahfili 3 akçe ile görevlendirilmektedir. Dîbek Camisi’nde 3

⁶⁹⁹ Pakalın, s. 471-472.

⁷⁰⁰ Berkes, s. 331.

⁷⁰¹ Zülfikar, s. 63-73.

devirhân 1 akçe ile görevlendirilmektedir. Kastamonu Daday Menekşe Dağı Camisi'nde 4 devirhân 1 akçe, 1 devirhân sermahfili 3 akçe ile görevlendirilmektedir.⁷⁰² Devirhânların içlerinden biri düzenli bir şekilde devir yapabilmeleri için sermahfillik görevini üstlenmekteydi.

Rüstem Paşa Vakfı'nda Tekirdağı Rodoscuk Camisi'nde 10 tesbihan 1 akçe, Sapanca Camisi'nde 10 tesbihan 1 akçe ile vazife almaktadır.⁷⁰³

3.2.2.15. *Yasinhân, Ammehân, Tebarekehân, Fatihahân, İhlâshân*

Osmanlı vakıflarında Kuran-ı Kerim'den sureler okuyan vazifeliler vardır. Bu vazifeliler okudukları surelerin adlarına göre Farsça han takısı takılarak isimler almaktadırlar. Yasin okuyanlara “*Yasinhân*”, Nebe Suresi okuyanlara “*Ammehân*”, Mülk Suresi okuyanlara “*Tebârekehân*”, İhlâs⁷⁰⁴ suresi okuyanlara “*İhlâshân*” denilmektedir. Fatiha, Kuran-ı Kerim'in ilk suresidir ve 7 âyetten oluşur. Duaların kabulüne sebep olduğu için birçok işin başı ve sonunda Fatiha okumak çok makbul görülmüştür. Bundan dolayı Türkler arasında Fatiha kelimesi dua tabirine denk gelir.⁷⁰⁵

Mihrimah Sultan Vakfı'nda cami ve mescitlerde 1 Yasinhân 2 akçe ile görevlendirilmektedir. Duagûyan sınıfında ise 1 Yasinhân 2 akçe ile görevlendirilmektedir.

Mihrimah Sultan Vakfı'nda cami ve mescitlerde 1 Ammehân 2 akçe ile görevlendirilmektedir. Duagûyan sınıfında ise 1 Ammehân 2 akçe ile görevlendirilmektedir.

Mihrimah Sultan Vakfı'nda cami ve mescitlerde 1 Fatihahân 1 akçe ile görevlendirilmektedir. Duagûyan sınıfında ise 1 Fatihahân 1 akçe ile görevlendirilmektedir.

⁷⁰² VGMA, d.635/2, no:17.

⁷⁰³ VGMA, d.635/2, no:17.

⁷⁰⁴ Pakalın, C. II, s. 38; Sofuoğlu, s. 338.

⁷⁰⁵ Kasım Kurfalı, “Fatiha”, **MEB İslam Ansiklopedisi**, C.4, İstanbul:1988, s. 526-527.

Mihrimah Sultan Vakfı'nda cami ve mescitlerde 3 İhlâshân 2 akçe ile görevlendirilmektedir. Duagûyan sınıfında ise 3 İhlâshân 2 akçe ile görevlendirilmektedir.

Bu görevler kapsamında Rüstem Paşa Vakfı'nda Rodoscuk Camisi'nde sabah namazından sonra 1 Yâsînân günlük 3 akçe, öğle namazından sonra 1 Ammehân ve 1 Tebârekehân günlük 2 akçe, Estergon Mescidi'nde 1 Ammehân ve 1 Tebârekahân 1 akçe günlük almaktadır.⁷⁰⁶

3.2.2.16. Hacı

İslam dininin beş şartından biri olan hac vazifesini yerine getiren kimseye Müslümanlıkta hacı adı verilmektedir.⁷⁰⁷ Diğer dinlerde de kutsal yerleri ziyaret etmek gibi hac vazifeleri varsa da hacılık vazifesine en fazla önem veren din İslâm dinî olmuştur. Hac her varlıklı ve sağlıklı Müslüman için farz kılınmıştır. Mekke'ye giderek Zilhicce ayının 9. ve 10. günlerinde Kabe'yi tavaf ve kurban ibadetleri ile gerçekleştirilen hacca⁷⁰⁸ “büyük hac” adı verilirken, yılın diğer zamanlarında yapılan hacca ise “küçük hac” veya umre adı verilmektedir.

Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı'nın h.957/1550-1 tarihli 8 numaralı vakfiyesinde sayfa 66'da şu kayıt yer almaktadır: Din hizmeti sınıfında çalışanlar arasından her sene 3 kişi görevlendirilerek vâkıfenin hayrına her biri 6000 akçe ile hacca gönderilecektir. Vakfiyede verilen bu görevin yıllık olarak yapılan maaşlı bir görev olduğu anlaşılmaktadır.

3.2.3. İmaret Hizmetlerinde Çalışanlar

İmaret kelimesi Osmanlı döneminde iki anlamda kullanılmıştır. İmaret; hem cami, medrese, mescid, tabhâne, dârü'l-it'âm, dârü's-şifâ, aşevi, kervansaray, muvakkithane ve türbe gibi birimlerden oluşan bir bütün olan külliye ve hem de sadece bu külliyenin bir parçası olan aşevi için kullanılmıştır. İmaretlerde genelde iki öğün

⁷⁰⁶ VGMA, d.635/2, no:17.

⁷⁰⁷ Yılmaz, s. 207; Sertoğlu, s. 129; Ünal, s. 281; Sakaoğlu, s. 274.

⁷⁰⁸ Pakalın, C. I, s. 695-598.

yemek çıkardı. Ramazan aylarında bu iki öğün birleştirilerek tek öğün şeklinde iftar olarak verilmekteydi. Cuma günlerinde ve kandillerde yemeklere daha fazla özen gösterilirdi. Bu günlerde tatlı da verilirdi. Eğer İmaret bir külliye'nin parçası olarak faaliyet gösteriyorsa sadece aşevi çalışanlarını değil, külliye çalışanlarını ve varsa medrese talebeleri de doyurma görevini üstlenmekteydi. İmaretler fakirlere ve yolculara verdiği hizmetlerle yabancı seyyahların dikkatini çekmiş kurumlardır. II. Meşrutiyet Dönemi'nde ikisi hariç imaretler kapatılmıştır.⁷⁰⁹ İmarette çalışanların sayısı kurumun büyük ve küçük olmasına göre değişmektedir. Mihrimah Sultan ve Rüstem Paşa İmaretleri gibi bazı büyük imaretlerde alanında uzmanlaşmış imaret şeyhi, vekilharç, vekilharç kâtibi, kilerci ve şakirdi, anbârî, reis-i habbâz ve habbâz, aşçıbaşı ve aşçılar, gendüm-kûb, himekeş ve hamal-ı guşt, kazganşuy, kaseşûy ve kasekeş, nekkâd, nakîb-i nân ve nakîb-i guşt ve matbah kayyumu adlarını taşıyan çok sayıda kişi görev yapmaktaydı.⁷¹⁰

İmarette yemek yiyenler dörde ayrılmaktadır. İlk olarak hana konan misafirler, ikinci olarak medresede okuyan öğrenciler, üçüncü olarak yetim, sakat gibi fukaralar, son olarak cami gibi bütün diğer hayratta çalışanlar.⁷¹¹ Dördüncü olarak külliye/imarette çalışanları, müteveli, nâzır gibi idari görevlerde çalışanlar; imam, müezzin, hafız gibi dinî hizmetlerde çalışanlar; kayyım, ferraş gibi temizlik işlerinde çalışanlar, müderris, muallim gibi eğitim işlerinde çalışanlar ve talebeler yemeklerini burada yemektedir. İmaretlerde günde kaç kişi yemek yemektedir? İmarette verilen yemek çeşitleri nelerdir? Bu sorular ve cevapları dördüncü bölümde aranacaktır.

3.2.3.1. İmaret Şeyhi

Müteveli, külliye anlamındaki imaretin yöneticisi iken; İmaret şeyhi ise aşevi anlamındaki imaretin yöneticisi sayılabilir. İmaret şeyhi, ne kadar ve nasıl yemek dağıtılacağı, dağıtılacak yemeklerin çeşidi konusunda vakfın nizamnamesine göre

⁷⁰⁹ Zeynep Tarım Ertuğ, "İmaret", *DİA*, C. 22, İstanbul: 2000, s. 219-220; Ayrıca imarette çalışanlara ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız. İ. Aydın Yüksel, "İmaretler", *II. Vakıf Haftası (3-9 Aralık 1984) (Konuşmalar ve Tebliğler)*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları 1985, s. 163-167.

⁷¹⁰ Araştırılan vakıflarda çalışmamakla birlikte müstakbil-i misafir (buyurun efendim)ci, nakip (müvezzi), nakkad-ı gendüm (kalburcu), seraci (kandilci), çarubi (süpürgeci), mahiy-ün nükuş (münasebetsiz yazı ve resimleri silen), vezzân-ı imaret (kantarcı) gibi görevliler de imaret yemeklerinden faydalanan kesimlerdir. Pakalın, C. II, s. 63.

⁷¹¹ Yüksel, s. 163-167.

mütevellinin emrinde imareti idare ederdi.⁷¹² İmaretlerde medrese talebelerine, vakıf hademelerine, fakirlere, “*ayende ve revende*” denilen misafirlere yemek dağıtılmasında baş sorumlu “*nazır-ı imaret*” veya “*taamhane*” müdürü de denilen imâret şeyhidir.⁷¹³ İmaret şeyhi, imarete gelen misafirleri “*beşâşet-i vech*” yani güler yüzle karşılayarak üç günlük misafirlikten sonra “*lutf ile destur*” yani iyilik ve güzellik ile uğurlamakla görevlidir.⁷¹⁴

Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı’nın h.957/1550 tarihli 1 numaralı vakfiyesi, sayfa 37’de imaret idaresi için 1 kişi imaret şeyhi olarak günlüğü 8 akçeye görevlendirilmektedir.

İmaret mutfağında yemek yapımı ve taksimi, yemek ve ekmek için gerekli malzemelerin belirlenmesi, hesabın yapılması, pişirilenlerin tadı ve tuzunun kontrol edilmesi eğer kusur varsa görevlilere uyarı ve öğüt verilmesi, gerekirse sorumluların görevden alınmaları için mütevelliyeye bildirilmeleri, misafirlerin üç gün doyurulması ve üç gün sonunda güzellikle kendilerine destur verilmesi imaret şeyhinin görevleri arasında yer almaktadır.⁷¹⁵

Rüstem Paşa Vakfı’nda Rodoscuk’ta 1 imaret şeyhine günlük 10 akçe, Sapanca İmaret Şeyhi’ne günlük 5 akçe ile cihet verilmektedir.⁷¹⁶

3.2.3.2. *Vekilharç ve Kâtibi*

Vekilharç (harcama vekili), büyük daire ve konaklarda masraflara bakan ve ve vakıf masraflarına bakan görevlinin adıdır. Osmanlı Kanunnamesinde “*akçe kutusunu tutan*” kişi olarak geçmektedir. Alınan şeyleri ve hizmetleri ödemeye vazifeli, alışveriş, harcama ve satın alma görevlisidir. Vekilharç ayrıca mal kahyası, para kethüdası, pişekâr, mübâşir, nâzır, hansâlar ve büzürgter-i hane adları ile de anılmaktadır. Vekilharçlar matbah-ı amire, külliye, imaret, aşevi, hankah, tekke, türbe, dergâh, zaviye, hastane, talimhane ve ıslahhane gibi kurumlarda çalışmaktadırlar. Vekilharçlar günlük

⁷¹² Ertuğ, s. 220.

⁷¹³ Pakalın, C. II, s. 61-63.

⁷¹⁴ Yüksel, *İmâretler*, s. 163-167.

⁷¹⁵ Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen Istılah ve Tabirler*, s. 50.

⁷¹⁶ VGMA, d.635/2, no:17.

yevmiye; aylık mahiye veya üç aylık mevacib şeklinde çalıştıkları kurumdan maaşlarını almaktadırlar. Cülus sırasında beratları yenilenmektedir. Vakıflarda müteveli, vekilharç, imaret şeyhi ve anbarîden oluşan grup masraf, müfredat ve hesap defterlerini düzenlemekle vazifelidirler. Vekilharç vakfa alınacak hububat, eşya ve malzemenen sorumludur.⁷¹⁷ Vekilharç bu anlamda iâşe memurudur. Yeniçeri ortalarında bayraktardan büyük, odabaşından küçük haftada bir kez toplanan para ile bölüğün iâşesini sağlayan görevliye de ocak vekilharıcı denir.⁷¹⁸

Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı'nın h.957/1550 tarihli 1 numaralı vakfiyesinde sayfa 37'de kiler ve mutfağın masraflarını karşılamak için 1 vekil harç 6 akçe yevmiye ile atanmıştır. Vekilharç, harcamalarını yaparken günlük narh⁷¹⁹ üzerinden alım yapacaktır. Üsküdar'daki imarete her sene zahire alınması için vekilharca 400 akçe tahsis edilmiştir. Hesap işlerini görmek için vakfiyeye göre 1 vekilharç kâtibi günlüğü 6 akçe ile görevlendirilmiştir. Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı'nın h.965/1557 tarihli 8 numaralı vakfiyesinde sayfa 60'da vekilharç kâtibinin günlüğü 5 akçeye düşürülmüştür.

Rüstem Paşa Vakfı'nda Rodoscuk İmareti'nde 1 vekilharç günlük 5 akçe, Sapanca İmareti'nde 1 vekilharç günlük 5 akçe ücret ile görev almaktaydı.⁷²⁰

3.2.3.3. Kilerci, Kilerci Şakirdi ve Kâtibi

Kilerci, yiyecek ve içecekleri muhafaza etmek ve gerektiğinde harcanacak yere iletmekle görevli kişidir. Kilerci "*kıldardar*" diye de anılır.⁷²¹ Kilerciler vakıf ve konaklar dışında sarayda da kılarcıbaşı emrinde çalışmaktadırlar.⁷²² Şakirt, devlet dairelerinde stajyer talebe manasında kullanılmaktadır. Tanzimat devrinde şakirdlere

⁷¹⁷ Mehmet Canatar, "Vekilharç", *DİA*, C. 43, İstanbul: 2013, s. 10-11.

⁷¹⁸ Mehmet Ali Ünal, s. 716-717; Pakalın, C. III, s. 586; Sakaoğlu, s. 719; Sertoğlu, s. 357.

⁷¹⁹ Narh kelimesi Türkçe nark kelimesinden gelir. Arapça suur çoğulu es'ar kelimesinin karşılığıdır. Narh fiyat belirleme ve sınırlamadır. Verilen narhın kontrolü şehrin en yetkili amiri ile özellikle ihtisab ağaları ve kadılardır. Kadı ve esnaf kethüdası ile görüşerek ilan ettiği satış fiyatıdır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren ana tüketim maddeleri ekmek, peynir, yağ, et, süt, yoğurt gibi maddeler narha tabi olmuştur. 1866'dan itibaren yalnız ekmek için narh uygulanırken ulusal ekonomi arayışları ve karaborsacılığın çoğalması sebebi ile 20. yüzyıl başında uygulama alanı yeniden genişletilmiştir. Yılmaz, s. 49; Pakalın, C. II, s. 654-657; Sakaoğlu, s. 523.

⁷²⁰ VGMA, **d.635/2**, no:17.

⁷²¹ Berki, s. 32; Yılmaz, s. 350.

⁷²² Sakaoğlu, s. 405; Ayrıca bkz. Sertoğlu, s. 187-188; Pakalın, C. II, s. 281-282; Ünal, s. 405.

“mülazım” adı verilmiştir. Sarayda yeni işe alınan cariyelere de şakird denmiştir. Şakird işi öğrenmek için mesleğe yeni giren çıraklar için vakıfta kullanılan bir ünvanıdır.⁷²³

Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı’nın h.957/1550 tarihli 1 numaralı vakfiyesinde sayfa 37’de 1 kişinin kilerci olarak günlüğü 4 akçeden çalışması istenmiştir. Kilerciye işlerinde yardım etmesi için günlüğü 2 akçeden 1 şakird tayin edilmiştir.

Rüstem Paşa Vakfı’nın Rodoscuk İmaretî’nde 1 kilerci 4 akçe, 1 kilerci şakirdi 1 akçe, 1 kiler kâtibi 2 akçe günlük ücret ile vazife almaktadır.⁷²⁴

3.2.3.4. *Anbârî*

Anbar taş, kireç, kum gibi yapı malzemelerini ölçmekte kullanılan küp şeklinde bir ölçü birimidir. Anbarın “*metre anbarı*” ve “*arşın anbarı*” diye iki çeşidi bulunmaktadır. Metre anbarı her bir kenarı 1 metre olan ölçü birimidir. Buna “*metreküp veya metremikabı*” denirdi. Arşın anbarı her kenarı 1 arşın olan küp şeklindeki ölçü birimidir.⁷²⁵ Anbarî⁷²⁶ kelimesi büyük ihtimal bu ölçü biriminin adından üretilmiş olabilir. Emin-i mahzen de denilen ve mahzenlere bakmakla sorumlu olan anbarî, hastane ve imaretlerde yiyecek, içecek, ilaç ve eşyaları muhafaza ile görevlidir. Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı’nın h.965/1557 tarihli 8 numaralı vakfiyesinde sayfa 60’da ölçü ve tartıları bilen 1 anbârî günlüğü 2 akçe ile görevlendirilmiştir.

3.2.3.5. *Reis-i Habbâz, Habbâz ve Habbâz Şakirdi*

Hubz kelimesi Arapça’da ekmek manasına gelmektedir. Habbâz, hubz kökünden gelen ekmekçi ve fırıncı manasında bir kelimedir. İmaret ve hastanelerde kurumun ekmeğini pişirip hazırlayan kimsedir.⁷²⁷ Saray ekmekçilerine “*habbâzîn-i hassa*” ve ekmekçi başına “*ser habbâzîni hassa*” adı verilmekteydi. Ekmekçiler pişirici,

⁷²³ Pakalın, C. III, s. 305-306.

⁷²⁴ VGMA, d.635/2, no:17.

⁷²⁵ Mehmet Ali Ünal, *Paradigma Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2011, s. 40.

⁷²⁶ Anbarî kelimesine yakın bir diğer kelime Anbarcıdır. Anbarcı kelimesi kalyonlarda anbar ve depoların muhafazasından sorumlu olan kişiye denirdi. Gemilerin büyüklüğüne göre sayıları 10-20 arasında değişirdi. Başlarında anbarcıbaşı bulunmaktadır. Ünal, s. 40; Yılmaz, s. 32; Sertoğlu, s. 16.

⁷²⁷ Berki, s. 21; Sertoğlu, s. 128.

hamurkâr, elekçi, fodlacı diye anılan sınıflara ayrılırdı.⁷²⁸ Bunların yanlarında yamakları olan şakirtleri bulunurdu.⁷²⁹ Temel tüketim malzemesi olan ekmeğin üretimi devletin denetime tabidir. İstanbul’da şehremanetinin kuruluşundan itibaren İstanbul’un ekmek üretimiyle ilgilenen resmî bir kurum olarak “*habbâzân cemiyeti*” (ekmekçiler birliği) hizmet vermiştir.⁷³⁰

Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı’nın h.957/1550 tarihli 1 numaralı vakfiyesinde sayfa 37’de 3 ekmek pişiren habbâz günde 4 akçe alırken, ekmekçilerin başkanı olan 1 reisi habbâz günde 5 akçe ücret almaktaydı. İmarette toplam 4 ekmekçi halis undan ve tuzdan her biri 100 dirhem ağırlığında fodula denilen ekmekleri her gün yapmaktadırlar. Ayrıca ekmeklerini yapmada kolaylık olsun diye 4 tane şem‘ rugân (mum) tahsis edilmektedir.⁷³¹

Rüstem Paşa Vakfı’nda Rodoscuk İmareti’nde 2 habbâz 4 akçe, 2 habbâz şakirdi 2 akçe günlük ile vazife almaktaydı. Sapanca’da 2 habbâz 4 akçe günlük ücret ile vazife almaktaydı.⁷³²

3.2.3.6. Reis-i Tabbah, Tabbahlar ve Şakirdi

Arapça bir kelime olan tabh pişirmek ve aynı kökten türeyen “*tabbâh*” ise pişirici ve aşçı anlamlarına gelmektedir.⁷³³ İmarat, tekke ve hastane gibi kurumlarda yemek pişirip hazırlayan aşçılara da tabbâh adı verilirdi.⁷³⁴ Saray mutfağı aşçılarına ise “*tabbahîn-i hassa*” adı verilmekteydi.⁷³⁵

Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı’nın h. 957/1550 tarihli 1 numaralı vakfiyesinde sayfa 37’de 3 yemek yapan aşçı, günde 4 akçe alırken, aşçıların başkanı olan 1 aşçıbaşı günde 5 akçe ücret almaktaydı. İmarette toplam 4 aşçı görev

⁷²⁸ Sertoğlu, s. 96.

⁷²⁹ Ekmekçi aynı zamanda sekban fırınında av köpekleri için ekmek hazırlayan acemilere ekmekçi bunların başında bulunlara da ekmekçi başı diye hitap edilmektedir. Acemi eskilerine halife, bir altına hamurkâr, en alttakine simitçi denirdi. Bunlar zamanı gelince Yeniçeri olarak atanırlardı. Bkz. Pakalın, C. I, s. 692.

⁷³⁰ Yılmaz, s. 204.

⁷³¹ Zülfikar, s. 55.

⁷³² VGMA, d.635/2, no:17.

⁷³³ Berki, s. 21-57.

⁷³⁴ Pakalın, s. 369.

⁷³⁵ Sakaoğlu, s. 647.

yapmaktaydı. Ayrıca ekmeklerini yapmada aşçılara kolaylık olsun diye 4 tane şem‘ rugân tahsis edilmektedir.

Rüstem Paşa Vakfı’nda Rodoscuk İmareti’nde 2 tabbah, biri 4 akçe diğeri 3 akçe, 1 tabbah şakirdi 2 akçe günlük ile vazife almaktadır. Sapanca’da 2 tabbah biri 4 akçe diğeri 3 akçe, 1 tabbah şakirdi 1 akçe günlük ücret ile görev yapmaktaydı.⁷³⁶

3.2.3.7. *Gendüm-kûb*

Buğday anlamına gelen “gendüm”⁷³⁷ ve “döğen” anlamına gelen kûb⁷³⁸ kelimeleri birleştirilerek “gendüm-kûb” adı oluşmuştur.⁷³⁹ Gendüm-kûb, imaret ve hastanelerde ihtiyaç duyulan buğdayı döven kişidir.

Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı’nın 965/1557 tarihli 8 numaralı vakfiyesinde sayfa 60’da günlüğü 3 akçeye mutfak için gerekli buğdayı dövüp temizlemekle 1 kişi görevlendirilmiştir.

Rüstem Paşa Vakfı’nda Tekirdağ Rodoscuk İmareti’nde 1 gendüm-kub günde 2 akçe ile vazife almaktadır.⁷⁴⁰

3.2.3.8. *Hime-keş ve hammal-ı guşt, odun hafızı*

Odun anlamına gelen “hime”⁷⁴¹ ve çeken anlamına gelen “keş”⁷⁴² kelimeleri birleştirilerek hime-keş adı oluşmuştur. Odun taşıyan demek olan “hime-keş” imaret ocaklarının ihtiyacı olan odunları taşımaktadır. Hime-keşlere “hamal-ı hatab” da denirdi. “Hammal-ı guşt” terkindeki guşt⁷⁴³ Farsça et manasındadır Arapçası ise lahm kelimesidir. Bu terkipteki hammal ise taşıma işini yapan kişidir. Dolayısı ile kelime et taşıyıcısı, et taşıyan hammal anlamına gelmektedir. Eğer yük ağır ise iki veya

⁷³⁶ VGMA, d.635/2, no:17.

⁷³⁷ Gendüm Farsça buğday anlamına gelen isimdir. Bu anlamda şu kelimeler de kullanılmaktadır: Bürr, hinta, kamh, buğday ve gendüm. Bkz. Develioğlu, s. 285; Ünal, s. 266.

⁷³⁸ Kûb: Vuran vurucu anlamındaki farsça sıfat. Zer-kûb: Altın döğen, kuyumcu. Bkz. Develioğlu, s. 524;

⁷³⁹ Gendüm-kûbe: Buğday dövücü; gendüm-kûfte: dövülmüş buğday. Bkz. Yılmaz, s.196.

⁷⁴⁰ VGMA, d.635/2, no:17.

⁷⁴¹ Develioğlu, s. 371; Odun, kütük, hime, hizem. Bkz. Ünal, s. 322.

⁷⁴² Keş: Çeken, çekici. Bkz. Develioğlu, s. 511.

⁷⁴³ Develioğlu, s. 296.

daha fazla hammal birer sırik alarak taşınacak eşyayı sıriğa bağlayarak taşırıldı. Kalabalık arasında yük taşıyan hammallar “*dokunmasın*” diye veya “*varda destur*” diye bağırarak kalabalıkta kendilerine yol açarlardı.⁷⁴⁴

Odun hafızı odunları saklayan ve koruyan ve gerektiğinde veren kişi anlamında kullanılmıştır.

Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı’nın h.957/1550 tarihli 1 numaralı vakfiyesinde sayfa 38’de 1 hime-keş ve 1 hamal- guşt günlük 1 akçe ücret ile görevlendirilmiştir.

Rüstem Paşa Vakfı’nda Rodoscuk’ta 1 hammal-ı guşt ve 1 hammal-ı hatab 1 akçe günlük ücretle görevlendirildi. Sapanca’da 1 hammal-ı guşt ve 1 hammal-ı hatab 1 akçe günlük ücretle görevlendirildi. Rüstem Paşa Vakfı’nda Rodoscuk’ta 1 odun hafızı 2 akçe günlük ücretle görevlendirildi. Sapanca’da 1 odun hafızı 1 akçe günlük ücretle görevlendirildi.⁷⁴⁵

3.2.3.9. Kazgan-şuy, kase-şuy ve kase-keş

Farsça yıkayan ve temizleyen anlamına gelen şû ve şûy⁷⁴⁶ ve kazan anlamına gelen kazgan kelimeleri birleştirilerek kazan yıkayan manasına gelen kazgan-şuy adı türetilmiştir. Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı’nın h. 957/1550 tarihli 1 numaralı vakfiyesinde sayfa 38’de 1 kazgan-şuy günlük 2 akçe ücret ile kazanları yıkamakla görevlendirilmiştir.

Kase-şuy, kase yıkayan bulaşıkçı anlamına gelir.⁷⁴⁷ Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı’nın h.957/1550 tarihli 1 numaralı vakfiyesinde sayfa 38’de 2 kase-şuy günlük 1 akçe ücret ile aşçılara yardımcı olmakla görevlendirilmiştir. 8 numaralı vakfiyede maaşları günlük 1,5 akçe olmuştur.

⁷⁴⁴ Cl. Huart, s.195.

⁷⁴⁵ VGMA, d.635/2, no:17.

⁷⁴⁶ Develioğlu, s.1002.

⁷⁴⁷ Pakalın, C. II, s. 205; Ünal, s. 385; Yılmaz, s. 323.

Kase-keş kase taşıyan demektir. Aşçıya yardımcıdır. Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı'nın h. 957/1550 tarihli 1 numaralı vakfiyesinde sayfa 38'de 4 kase-keş günlük 1 akçe ücret ile sofralara gerekli malzemeleri taşımakla görevlendirilmiştir.

Rüstem Paşa vakfında Rodoscuk İmareti'nde 6 kase-keş 1 akçe, 1 kase-şuy 2 akçe ve 1 kazgan-şuy 1 akçe; Sapanca İmareti'nde 4 kase-keş 1 akçe günlük ile vazife verilmekteydi.⁷⁴⁸

3.2.3.10. *Nekkâd*

“*Nekkâd-ı gendüm*” buğday ayıklayan ve temizleyen, “*nekkâd-ı ürz*” ise pirinç ayıklayan temizleyen manasına gelmektedir.⁷⁴⁹ İmarat ve hastaneler gibi yemek pişen yerlerde bu hizmetleri görenlere ihtiyaç duyulmaktadır. Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı'nın h.957/1550 tarihli 1 numaralı vakfiyesinde sayfa 38'de 4 nekkâdın günlük 1 akçe ile görevlendirilmesi kaydı yer almaktadır. Vakıfyeye göre temiz insanlardan seçilecek nekkâdların 2 tanesi pirinç, 2 tanesi buğday ayıklamakla görevlendirilecektir.

Rüstem Paşa Vakfı'nda Rodoscuk İmareti'nde pirinç ayıklayan 1 nekkâd-ı erz 2 akçe ve buğday ayıklayan 1 nekkâd-ı gendüm 1 akçe günlük almaktaydılar. Sapanca İmareti'nde 1 nekkâd-ı erz 1 akçe günlük almaktaydı.⁷⁵⁰

3.2.3.11. *Nakîb-i Nân ve Nakîb-i Guşt*

“*Nakîb*” kelimesi bir topluluğun büyüğü, başkanı, başkan vekili veya temsilcisi anlamına gelmektedir. Hz Fatıma ve Hz Ali'nin soyundan gelen seyyid ve şeriflerin sorunları ile ilgilenmek için devlet tarafından atanan görevlilere de nakîb adı verilmektedir. Ayrıca Osmanlı esnaf teşkilatında kethüda yardımcılar arasında nakîb denilen yardımcılar bulunmaktadır.⁷⁵¹ Nakîblik Osmanlı'da en itibarlı zamanına III.

⁷⁴⁸ VGMA, d.635/2, no:17.

⁷⁴⁹ Berki, s. 44; Nekkâd (نقاد): Hayır kuruluşlarında hizmetlilerin ve görevlerinin başına vaktinde gelip gelmeyenleri noktlayan ve gelmeyenlere öğütte bulunarak devamsızlıkları tespit eden vazifelidir. Bu anlamı ile vakıflarda noktacı denilen görevlinin yaptığı işi yapmaktadır. Bkz. Develioğlu, s. 960; Nekave, nekavet (نقاوت, نقاوه) Arapça naky'den paklık, temizlik, her şeyin manasıdır. Ayrıca bkz. Pakalın, C. II, s. 676; Yılmaz, s. 498; Ünal, s. 514.

⁷⁵⁰ VGMA, d.635/2, no:17.

⁷⁵¹ Gülgün Uyar, “Nakib”, DİA, C. 32, İstanbul: 2006, s. 321-322.

Selim devrinde ulaşmıştır. III. Selim'in cülusu esnasında ilk biatı Nakîbüleşrâf Derviş Efendi yapmıştır. Daha önceleri bu görevi şeyhülislamlık makamı yerine getirmektedir.⁷⁵² Vakıflarda ise “*nakîb-i imâret*”, imaret şeyhinin yardımcısı olarak görev yapmaktaydı. Nakîb-i imâret, imaret işlerini gören, gözeten kişidir.⁷⁵³

Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı'nın h.957/1550 Tarihli 1 numaralı vakfiyesinde sayfa 38'de 2 nakîb günlüğü 2 akçeye görevlendirilmektedir. Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı'nın h.965/1557 tarihli 8 numaralı vakfiyesinde sayfa 61'de nakib-i nân adlı görevlinin ekmek taksimi; nakîb-i guşt adlı görevlinin et taksimi ile imaret şeyhine yardımcı oldukları görülmektedir. Görüldüğü üzere imaretteki nakîblerden biri ekmek ve diğeri et dağıtımı işinde çalışmaktadırlar.

3.2.3.12. *Matbah Kayyımı*

Tabh kelimesi pişirmek manasında bir Arapça kelimedir. Bu kelimenin mekan ismi olan “*matbah*” pişirme işleminin yapıldığı yer anlamına gelir.⁷⁵⁴ Matbâh-ı Amire ise saray mutfağına verilen isimdir.⁷⁵⁵ Bu kelime günümüzde mutfak olarak Türkçeleşmiştir. Kayyım hademe ve müteveli anlamlarına da gelmektedir. Mutfak kayyımı, mutfak hademesi anlamındadır.⁷⁵⁶ Kayyım kelimesi anlam olarak “*ayakta duran*” demektir ve “*bi*”, “*ala*” ve “*li*” edatları ile kullanılmaktadır. Kayyım, bir şeyin veya bir kimsenin bakımını üstüne alan kimsedir.⁷⁵⁷

Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı'nın h.957/1550 tarihli 1 numaralı vakfiyesinde sayfa 38'de mutfak hizmetlerini görmesi için 1 kayyım günlüğü 2 akçeden görevlendirilmiştir.

⁷⁵² Şit Tufan Buzpınar, “Nakîbüleşrâf”, *DİA*, C. 32, İstanbul: 2006, s. 322-324.

⁷⁵³ Berki, s. 44; Ayrıca bkz. Pakalın, C. II, s. 647; Yılmaz, s. 493; Sertoğlu, s. 236; Ünal, s. 510; Sakaoğlu, s. 520.

⁷⁵⁴ Arif Bilgin, “Matbah-ı Amire”, *DİA*, C. 28, Ankara: 2003, s. 115-119.

⁷⁵⁵ Ayrıntılı bilgi için bakınız. Pakalın, C. II, s. 416-418, Ünal, s. 448; Yılmaz, s. 400-401; Sertoğlu, s. 211-212; Sakaoğlu, s. 453-454.

⁷⁵⁶ Kayyım (*قيوم*): Hademe ve müteveli anlamındadır. Kayyım: (*قيوم*) Baki ve kaim manasına gelen Allah'ın sıfatlarından. Söyleniş benzerliği ve Türkçe'deki büyük ünlü uyumu iki kelimeyi karıştırılmasına yol açmaktadır. Matbah kayyımı veya matbah kayyumu aynı manada mutfak hizmetlisi olarak kullanılmaktadır. Matbah Kayyumu demek yanlıştır. Doğrusu matbah kayyımıdır. Bkz. Develioğlu, s. 573.

⁷⁵⁷ A. Schade, “Kayyım”, *İA*, C. 6, İstanbul, s. 492-493.

3.2.4. Eğitim Hizmetlerinde Çalışanlar

Vakıflarda eğitim hizmetlerinde çalışan müderris, dersiam, muid, ilim talebeleri, muallim ve halife gibi görevliler, bu görevlilerin çalışma alanları, sorumlulukları ve yetkileri genel anlamda bu bölümde tanıtılacak ve vakfiyelere göre vakıfta çalışan eğitim görevlileri hakkında bilgi verilecektir.

3.2.4.1. Müderris

Müderris, Arapça'da okumak, anlamak, tekrar etmek anlamlarına gelmektedir. Arapça ders kökünden türetilen müderris kelimesi ilk medresenin kurulduğu 11. yüzyılda Bağdat'ta Nizamiye Medresesi'nde en yüksek ilim adamı için kullanılan bir unvan olmuştur. Müderrisler birden fazla medresede görev almaktaydılar. Müderrisler bizzat ders vermedikleri zamanlarda ise kendi adlarına ders okutan muid ve halife adlı kişileri ücretli vekil hocalar görevlendirmekteydiler. Müderrislerin ücretleri görev yaptıkları vakfın gelirine göre değişmekteydi. Osmanlı Devleti'nde müderrislik, kadılık ve müftülük ile birlikte ilmiye teşkilatında üç temel görevden biridir. Medrese eğitiminden icazet alanlar (mezun olan) müderrisliğe aday olabiliyorlardı. Sırası gelen müderris en aşağı sıradan itibaren gelirlerine göre anılan yirmili (müderrisin aldığı maaş yirmi akçe), otuzlu, kırklı, ellili, hariç, dahil ve sahn medreselerine atanmaktadı. Müderrislerin maaşları yevmiye olarak kıdemlerine ve tayin edildikleri medresenin derecelerine göre belirlenirdi. Yevmiye miktarları beratlar ve yıllık muhasebe defterlerinde görülebilmektedir.⁷⁵⁸

Müderrisler icazet alarak görev yapabiliyorlardı. Müderrisler ilk başta İstanbul'daki medrese sayısı kadarken zamanla sayıları artmıştır.⁷⁵⁹ Bunların hepsine ders görevi verilemezdi. Müderrislerden 8'ine il kadılığı verilerek ertesi yıl açığa alınmaları, 4 müderrisin bilad-ı hamse mevleviyetine atanması ve ertesi yıl açığa alınmaları, içlerinden ikisinin Haremeyn kadılıklarına atanması gibi nöbet uygulamaları ile müderrislik bekleyenlere üst aşamaların yolu açılmaktaydı.⁷⁶⁰ Müderrisler bazen

⁷⁵⁸ Nebi Öztürk ve Mehmet İpşirli, "Müderris", *DİA*, C. 31, İstanbul: 2006, s. 467-470.

⁷⁵⁹ Pakalın, C. II, s. 598.

⁷⁶⁰ Sakaoğlu, s. 507; Midhat Sertoğlu, s. 231.

müftülüklere, oradan İstanbul Kadılığı'na ve müteakiben Anadolu ve Rumeli Kazaskerlikleri ile Şeyhülislamlığa kadar yükselebileme imkanı bulabilmekteydiler.⁷⁶¹

Bazı medreselerde peygamberin hadislerini anlatan “*muhaddis*”, İslam hukuku dersi veren “*muallim-i ferâiz*”, güzel yazı öğretene “*muallim-i hatt*”, konferanslar veren “*vaiz*” ve Kuran okumayı öğretene “*şeyhu'l-kurrâ*” bulunmaktaydı.⁷⁶²

Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı'nın h.964/1557 tarihli 8 numaralı vakfiyesinde sayfa 33'te medresede aklî ve naklî ilimlerde ders verebilecek bir müderris, günlüğü 50 akçe ile görevlendirilmektedir. Üsküdar Medresesi'ndeki müderrisin Rüstem Paşa'nın Cağaloğlu Medresesi'ndeki müderrislerden biri olması şart koşulmuştur.

Mihrimah Sultan Vakfı'da biri Üsküdar ve diğeri Edirnekapı'da olmak üzere iki medrese bulunmaktadır. Üsküdar'da bulunan medresenin müderrisi için ulum-ı akliyye⁷⁶³ ve fûnûn'u asliyye;⁷⁶⁴ Edirnekapı'da bulunan medresenin müderrisi için kavâid-i arabiyye,⁷⁶⁵ fûnûn'u edebiyeye,⁷⁶⁶ tahrîr ve takrîr derslerini okutabilmeleri şart koşulmuştur. Her iki medresede toplam 2 müderris günlüğü 50 akçe ile görevlendirilmektedir.

Rüstem Paşa'nın İstanbul, Rodosçuk, Hayrabolu, Kütahya, Medine'de olmak üzere 5 medresesi bulunmaktadır. Medreselerin başında birer müderrisin tefsir ve hadis alanlarında uzman olmaları şart koşulmuştur. Müderrisler İstanbul Cağaloğlu'nda 25, Hayrabolu ve Kütahya'da 20 akçe günlük almaktadırlar. Tekirdağ Rodosçuk'taki müderrisin ne kadar aldığı kaydedilmemiştir. Büyük ihtimalle 20-25 akçe arasında alınmaktadır. Medine-i Münevvere'deki müderris ise yıllık 100 altın sikke almaktadır.⁷⁶⁷

⁷⁶¹ Yılmaz, s. 467-468; Ünal, s. 495.

⁷⁶² Yediyıldız, s. 213.

⁷⁶³ Ulûm-ı Akliyye: Akli İlimler.

⁷⁶⁴ Fûnûn'u Asliye: Temel Bilimler, Fûnûn: Fenler, bilimler, Osmanlı son döneminde bu sözcükle terkipler oluşturulmuştur. Fûnûn-ı harbiye (savaş bilimi) erbâb-ı fûnûn (fen adamları) Sakaoğlu, s. 253.

⁷⁶⁵ Kavâid-i Arabiyye: Arapça Kaideler.

⁷⁶⁶ Fûnûn'u Edebiye: Edebiyat Bilgileri. Bkz. Sakaoğlu, s. 253.

⁷⁶⁷ Arslantürk, s. 142. Ayrıca bkz. Cahit Baltacı, **XV.-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri: Teşkilat, Tarih**, İstanbul: 1976. s. 110.

3.2.4.2. Dersiâm

Dersiâm kelimesi halka açık ders anlamına gelmektedir ve halka açık dersler veren müderrisler için kullanılmaktadır. 16. yüzyılda kaynaklarda ilk kez geçen dersiam⁷⁶⁸ kelimesi, 17. ve 18. yüzyılda müderrislerin ünvanı olarak kullanılmaya başlamıştır. Bu dönemde cami ve medreselerdeki “dersiye” hizmetleri dersiâmlar tarafından verilmektedir. Vakıf kütüphanelerine atananlar arasında şeyhü’l-kurrâ, meşk hocası, ders halifesi ile birlikte dersiam da bulunmaktadır. 18. yüzyılda cami ve medrese vakıflarında dersiam kadrolarına daha sık rastlanmaktadır. Medreseden mezun olanlar dersiâm olabilmek için imtihana girerek halka açık ders verme yetkisine sahip olurlardı. Dersiâmlar halk arasında etkiliydiler. Devlet bu durumdan yeri geldiğinde faydalanmaktaydı. Nitekim II. Mahmud yaptığı islahatları büyük ölçüde dersiamlar vasıtası ile halka duyurmuştur. Hicrî 1286/1869’da İstanbul’da faal olan 166 medreseden 80’ninde 180 dersiâm ders vermektedir. Dersiâmlara kürsü⁷⁶⁹ şeyhliği verilmesi şeyhü’l-islamın yetkisindedir.⁷⁷⁰ Dersiamlık payesi sayesinde medreselerdeki yığılmalar engellenmiş ve medreselerde üretilen dinî kültürün geniş halk kitlelerine ulaşması sağlanmıştır. Vakfiyelerde dersiam adıyla bir görevli atanmamıştır. Ancak dersiam ücretleri vakıflardan karşılanırdı.⁷⁷¹ Dersiâm müderrisleri, medreselerin ilk aşamalarında ve camilerde ders vermekteydiler.⁷⁷² Dersiâmlar medreseyi bitirdikten sonra yapılan sınav sonunda ders okutabilme hakkını kazanan müderrislerdir.⁷⁷³

Vakfiyede dersiamlık görevi belirtilmemiş iken, araştırdığımız dönemdeki arşiv belgesinde dersiamlardan bahsedilmektedir. Mihrimah Sultan Camisi’nde 1209 yılında dersiye hizmetlerinde yevmiyesi 4 akçe olan bir dersiam çalışmaktadır.⁷⁷⁴

⁷⁶⁸ Develioğlu, s. 176; Talebeye, medreseliye ve herkese ders vermeye yetkili olan kimse, cami hocası olarak görev yapanlara dersiâm denilmektedir. Dersiamlığın daha önce de var olduğunu belirtmektedir. Bkz. Murat Akgündüz, **Osmanlı Dersiamları**, İstanbul: OSAV Yayınları, 2010, s. 15-45.

⁷⁶⁹ Ayrıntılı bilgi için bakınız. CL. Huart, “Kürsü”, **İA**, C. 6, İstanbul, s. 1088-1089.

⁷⁷⁰ Mehmet İpşirli, “Dersiâm”, **DİA**, C. 9, s.185-186; Ayrıca bkz. Pakalın, C. I, s. 427.

⁷⁷¹ Akgündüz, s. 16-37.

⁷⁷² Sakaoğlu, s. 173

⁷⁷³ Yılmaz, s. 131; Sertoğlu, s. 83; Ünal, s. 192.

⁷⁷⁴ BOA, C.. **Maarif 16-769**, 14 Şaban 1209.

3.2.4.3. Muîd

Tekrarlayan anlamına gelen muîd kelimesi medreselerde müderrisin verdiği dersi tekrar ettirerek müderrise yardımcı olmaktadır. Bir nevi asistandır. Muîdler genelde diğerlerine göre ileri seviyede olan talebeler arasından seçilmektedir. Medreselerde genelde her hocanın bir veya iki muîdi olurdu. Muîdlerin aldığı maaşlar vazifelerinin önemine ve zamanın iktisadî şartlarına bağlı olarak değişmektedir. Muîdler derslerin tekrarı ile birlikte talebenin gözetimiyle de ilgilenmektedir. Doğrudan hocaya bağlı muîdler müderrislik yolunda en güçlü adaylardır. Nitekim tayini çıkan, görevi değişen veya vefat eden müderrislerin ellerinde beratları bulunan muîdlerinin mülâzemetle kaydedilecekleri kanunnâmelerde belirtilmektedir.⁷⁷⁵

Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı'nın h.957/1550 tarihli 1 numaralı vakfiyesinde sayfa 33'te günlüğü 5 akçe ile ilim talebelerinden 2 muîd atanmıştır.

3.2.4.4. İlim Talebeleri

İlim kelimesi sözlükte bilmek anlamına gelmektedir. İslam kültüründe ilahi bilgi ve beşerî bilgiler ile bilim için kullanılan kapsamlı bir terimdir. Bu kelime modern dönemde fen ve din ilimlerini kapsayacak şekilde kullanılmıştır. Ancak bununla birlikte çoğu zaman dinî ilimler için ilim adı kullanılırken modern bilimler için fen bilimleri adı kullanılmaktadır.⁷⁷⁶ İlim, bilgi manasına da gelmektedir. İlim ve çoğulu “ulum” kelimesi sistemli fıkri faaliyetlerde bulunan kimse karşılığında da kullanılmaktadır.⁷⁷⁷ İlim uzmanlarına “âlim”, en üstünlerine ise “allâme” denirdi.⁷⁷⁸ Talebe kelimesi ise istekliler manasındadır. Medresede ise dinî ilimleri bilmeye istekli öğrenciler manasındadır. “Talebe-i ulûm” terkihi ise medrese ve mektep öğrencileri için kullanılmaktadır. Talebe yerine yanmış anlamına gelen Farsça “sûhte” kelimesinden türetilen “softa” kelimesi de kullanılmaktadır.⁷⁷⁹ Talib-i ilim ise talib-i ulûmun tekil

⁷⁷⁵ Sâmî Sakkâr, “Muîd”, **DİA**, C. 31, İstanbul: 2006, s. 86-87; Ayrıca bkz. Baltacı, **XV.-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri: Teşkilat**, s. 113.

⁷⁷⁶ İlhan Kutluer, “İlim”, **DİA**, C. 22, İstanbul: 2000, s. 109-114.

⁷⁷⁷ D. B. Macdonald, “İlim”, **MEB İA**, C.5/2, İstanbul:1977, s. 973-974.

⁷⁷⁸ Sakaoğlu, s. 342.

⁷⁷⁹ Pakalın, C. III, s. 352-253.

şeklidir.⁷⁸⁰ “*Ulûm-u âliye*” denilen din bilimleri ve “*ulûm-u cüz’iye*” gibi denilen tıp ve fen yüksek eğitimi alanlara da talebe-i ulûm denilmektedir.⁷⁸¹

Eğitim hizmetlerinde çalışan hoca ve talebelere “*kisve-behâ*” adında elbise bedeli veya elbise verilirdi. Ayrıca eğlenmek için yapacakları gezinin masrafları “*seyr-behâ*” adında ödemeler yapılırdı. Bu özellikleriyle medreseler tam özerkliğe sahip yapılar olmuştur.⁷⁸² Bu uygulamalar ilim talebelerine bir burs sağlanmıştır.

Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı’nın h.957/1550 tarihli 1 numaralı vakfiyesinde sayfa 33’e göre Üsküdar Medresesi’ndeki hücre adedince 15 ilim talebesi günde 2 akçe ücretle eğitim almaktadır. Ayrıca talebelere imarette her gün yemek de verilmektedir.

Üsküdar Medresesi 16 hücreli Edirnekapı Medresesi 17 hücrelidir. Her iki medresede de 14, 14 toplam 28 sekiz öğrenci vardır.⁷⁸³ 29 öğrenci günlük 2 akçeden toplam 58 akçe burs almaktadır.⁷⁸⁴ Ayrıca talebelere her gün, her bir talebeye 1 kıt’a et (100 dirhem), 2 fodula ve 1 tas çorba olacak şekilde yemek de verilmektedir.⁷⁸⁵

Rüstem Paşa medreselerinde ve vakfiyesinde danışmend yerine ilim talebesi kullanılmaktadır. Cağaloğlu Medresesi’nde 10 ilim talebesi günde 3 akçe, Rodosçuk, Hayrabolu ve Kütahya Medreseleri’nde 8 ilim talebesi günde 2 akçe almaktadır. Medine’de kaç talebe olduğu verilmemekle birlikte yıllık 50 sikke aldıkları kaydedilmektedir.⁷⁸⁶

Öğrencilerin kontenjan fazlası olarak medreselere alınması, müderris kadrosunun birkaç kişi arasında paylaştırılması, ayrıca mütevellilerin kadınlardan bağımsız tasarrufları, müderrislerin haksız kazanç sağlamaya yönelik girişimleri ve vakıf sahibinin akrabalarının, vakfiyeye rağmen medreselerden çıkar sağlamaya çalışmaları özellikle küçük medreseleri zamanla yetersiz hale getirdi. Devletin desteği

⁷⁸⁰ Ünal, s. 665.

⁷⁸¹ Sakaoğlu, s. 655; Mehmet İpşirli, “Danışmend” *DİA*, C. 8, s. 464-465.

⁷⁸² Yediyıldız, *Vakıf*, s. 153-172.

⁷⁸³ Zülfikar, s. 51.

⁷⁸⁴ Talebe sayısı 28 olarak tezin iç bölümlerinde verilen bilgi tez sonundaki tabloda 29 olarak verilmiştir. Zülfikar, s. 73.

⁷⁸⁵ Zülfikar, s. 56.

⁷⁸⁶ Arslantürk, s. 142.

de yetmeyince müderrislere ek iş yapma izni verilmesi gündeme geldi. III. Selim zamanında medreselerde ilk ıslahat çalışmaları yapıldı.⁷⁸⁷ İmtihansız mülazemet ve müderrislik ruusu verilmemesi konularına önem verildi. Şeyhülislamın talebeleri imtihan yaparak başarılı oldukları zaman tayin edilmeleri kararlaştırıldı.⁷⁸⁸

Medreselerde bevvablık veya ferraşlık gibi işler talebeler tarafından görünürdü. Talebeler yevmiyeleri dışında bu işler için verilen ücreti de alırlardı. Aynı zamanda imaret mutfağından da faydalanabilirdi. Talebe olmayanların medreselere yerleşerek huzursuzluk çıkarması üzere 1206'da talebeler sayılarak, kefilsiz talebenin medresede kalmasına izin verilmemiştir. Her 6 ayda bir medreselerde teftiş yapılması kararlaştırılmıştır.⁷⁸⁹

3.2.4.5. Muallim

Erkek öğretmenlere muallim denilmektedir. Bu ad Tanzimat döneminde çok kullanılmaya başlamıştır. Ayrıca “*muallim-i evvel*” Aristo ve “*muallim-i sâni*” Farabî için kullanılan tabirlerdir. Tanzimat döneminde muallim yetiştiren “*Dârü'l-muallimîn*” ve “*Dârü'l-muallimat*” adlı okullar kuruldu. Bayan öğretmene “*muallimat*”, erkek öğretmene “*muallimin*”, mektep öğretmenine “*muallim-i evvel*” ve yardımcısına “*muallim-i sâni*” denirdi.⁷⁹⁰

Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı'nın h.964/1557 tarihli 8 numaralı vakfiyesinde sayfa 58'te Üsküdar'daki sıbyan mektebine 1 muallim günlüğü 3 akçe ile atanmıştır. Söz konusu muallimin Kuran-ı Kerim'i tecvîdli okumayı bilen ve hat yazmayı öğretebilecek biri olması istenilmektedir. Muallimin çocukları terbiye etmesi ve gerekirse takatlerine göre dövmesi ve çocukları namaza yönlendirmesi istenilmektedir. Mahmiyye-i Kostantiyye'deki sıbyan mektebinde 1 muallim günlüğü 3 akçe ile fakir çocuklara Kurân-ı Kerim öğretmesi için görevlendirilmektedir.

⁷⁸⁷ Akgündüz, s. 492.

⁷⁸⁸ Kütükoğlu, s. 11.

⁷⁸⁹ Kütükoğlu, XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri, s. 26.

⁷⁹⁰ Sakaoglu, s. 494-495.

Mihrimah Sultan Vakfı'nın Üsküdar'da biri Yenibağçe Senti'nde diğeri Karabaş Mahallesi'nde olmak üzere iki mektebi var. Bu iki mektebe 2 muallim günlüğü 3 akçe ile atanmıştır.

Rüstem Paşa Vakfı'nın 6 mektebi vardır. Bu mekteplerde 6 muallim görevlidir. İstanbul Ahırkapı, Üsküdar, Tekirdağ, Rodosçuk ve Estergon'daki muallimler günlük 4 akçe alırken; Sapanca ve Gümüş'te bulunan 2 mektepteki muallimler ise günlük 3 akçe ücret almaktadırlar.⁷⁹¹

3.2.4.6. *Halife*

Sözlükte birinin arkasından gelmek, yerine geçmek anlamına gelen Arapça half kökünden türetilen halife kelimesi siyaset ve tasavvuf alanında terim olarak kullanılmaktadır. Tarikat şeyhinin ölümünden sonra yerine geçecek halife adayları iki veya daha fazla ise yapılan çekişmelere post kavgası denirdi. Halife aynı zamanda bütün Müslümanların devlet başkanı ve dinî lideri için de kullanılan bir terimdir. Çoğulu hulefâdır.⁷⁹² Ayrıca sıbyan mekteblerinde muallim yardımcısına da halife adı verilmektedir.

Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı'nın h.964/1557 tarihli 8 numaralı vakfiyesinde sayfa 58'de muallimlere yardımcı olması için Üsküdar'daki mektepte 1 halife günlüğü 2 akçeye görevlendirilmektedir. Muallim bir yere gittiği zaman halifeinin mektepten ayrılmaması şart koşulmaktadır. Mahmiye-i Kostantiniyye'deki sıbyan mektebine muallime yardımcı olarak çocukları derslerine devam ettirme görevi ile 1 halife günlüğü 2 akçe ile atanmıştır.

Mihrimah Sultan Vakfı'nın Üsküdar'da biri Yenibağçe Senti'nde diğeri Karabaş Mahallesi'nde iki mektebi var. Bu iki mektebe 2 halife günlüğü 2 akçe ile atanmıştır.

⁷⁹¹ Arslantürk, s. 142.

⁷⁹² Süleyman Uludağ, "Halife" *DiA*, C. 15, İstanbul:1997, s. 299-300; Ayrıca bkz. Pakalın, C. I, s. 708-710; Yılmaz, s. 214, Sertoğlu, s. 132; Ünal, s. 287; Sakaoğlu, s. 280.

Rüstem Paşa Vakfı'nda bulunan 6 mektepte muallimlere yardımcı olmak için 6 halife günlüğü 2 akçe ile görevlendirilmektedir.⁷⁹³

3.2.5. Güvenlik ve Temizlik Hizmetlerinde Çalışanlar

Vakıflarda güvenlik ve temizlik hizmetlerinde çalışan bevvâb, kayyım, kayyımhan, bekçi, türbedar, şadırvan, tabhâne, abhane kayyumu, ferraş, ahuri, kennas ve kennas-ı hela gibi görevliler; bu görevlilerin çalışma alanları, sorumlulukları ve yetkileri genel anlamda bu bölümde tanıtılacaktır. Ayrıca vakfiyelere göre vakıfta çalışan güvenlik ve temizlik hizmetlerindeki görevliler hakkında bilgi verilecektir.

3.2.5.1. Bevvâb

Bevvâb kapıcı demektir. Kapıcılar vakti geldiğinde kapıları açıp kapayan ve işi olmayanları kuruma almayan kimselerdir. Görev yaptıkları yere göre mektep veya hastane bevvâbı diye isimler alırlardı.⁷⁹⁴ Mektep bevvâbları gerektiğinde çocukları evine götürüp ve getirmekte ve mektebi temizlemektedirler.⁷⁹⁵

Bazı Türk-İslam devletlerinde özellikle Osmanlılar'da sarayın kapılarını bekleyen görevliye Arapça kapıcı manasına gelen bevvâb adı verilmiştir. Başlarında kapıcılar kethüdası bulunurdu.⁷⁹⁶

Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı'nın h.957/1550 tarihli 1 numaralı vakfiyesi sayfa 38'de 2 bevvâb günlüğü 2 akçe ile imaret kapısına atanmaktadır. Ayrıca Üsküdar'daki medrese kapısına günlüğü 2 akçe ile 1 bevvâb sabah vaktinden önce kapıları açması, yatsı namazından sonra kapıları kapaması için görev verilmektedir.

Rüstem Paşa Vakfı'nda bevvâblık ile ferraşlık görevini aynı anda üzerinde taşıyan 5 cihet sahibi, ayrıca sadece bevvâblık yapan 10 cihet sahibi olmak üzere toplam

⁷⁹³ Arslantürk, s. 142.

⁷⁹⁴ Saray kapıcılarına ve Mevlana'nın türbedarlarına bevvâb denilmektedir. Topkapı Sarayı'ndaki kapıcılar görev yaptıkları kapıların ismine göre farklı isimler almaktadırlar. Saray kapıcıları saraya gelenlere rehberlik ederler. Teşrifata dair usulleri gösterirlerdi. Bevvâbın çoğulu "bevvâban" ve "bevvâbîn" olarak iki şekilde yapılmaktadır. Bevvâb Osmanlı'nın son zamanlarında mektep kapıcıları söylenmeye başlamıştır. Bevvâblarla ilgili ayrıntılı bilgi için Berki, s. 9; Yılmaz, s. 72; Ünal, 111-112; Sertoğlu, s. 50; Sakaoğlu, s. 97-98.

⁷⁹⁵ Develioğlu, s. 1029.

⁷⁹⁶ Abdülkadir Özcan, "Kapıcı", *DİA*, C. 24, İstanbul: 2001, s. 345-347.

15 bevvâb vazife almaktadır. İstanbul Cağaloğlu Medresesi'nde 1 bevvâb 2 akçe, İstanbul Çarşınır Hanı'nda 1 bevvâb 2 akçe, İstanbul Bit Pazarı'ndaki Kebeciler Hanı'nda 1 bevvâb 3 akçe, İstanbul Tahtakale'deki handa 1 bevvâb 3 akçe, İstanbul Galata Han Mescidi'nde 1 bevvâb 1 akçe, Tekirdağ Rodoscuk Medresesi'nde 1 bevvâb 1 akçe, Tekirdağ Rodoscuk İmareti'nde 1 bevvâb 1 akçe, 2 bevvâb 2 akçe, Edirne Kervansaray Mescidi'nde ferrâşlık da yapan 1 bevvâb 4 akçe, Hayrabolu Medresesi'nde ferrâşlık da yapan 1 bevvâb 1 akçe, Üsküdar Kervansarayı'nda ferrâşlık da yapan 1 bevvâb 4 akçe, Kütahya Medresesi'nde ferrâşlık da yapan 1 bevvâb 1 akçe, Sapanca İmareti'nde ferrâşlık da yapan 1 bevvâb 4 akçe, Dibek Kervansarayı'nda 1 bevvâb 2 akçe ile vazife yapmaktadırlar.⁷⁹⁷

3.2.5.2. *Kayyımhân*

Çalıştığı vakfın mallarını gözetleyen ve muhafaza eden bir tür bekçi ve temizlikçi karışımı bir cihettir. Mütevellî manasına da gelmektedir.⁷⁹⁸ Kayyım adlı görevli aynı zamanda aydınlanma işlerini yürütmektedir. Kısıtlı (akli baliğ olmayan, yaşı küçük) kişilerin işlerini yürüten vekildir.⁷⁹⁹ Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı'nın h.957/1550 tarihli ve 1 numaralı vakfiyesinde temiz ve emin kimselerin kayyım olması istenmektedir. İmarette 2 kayyımhan günlüğü 3 akçe ile atanmıştır. Cami ve mescitlerde ise günlüğü 4 akçeden 2 kayyım, 3,5 akçeden 2 kayyım, 3 akçeden 1 kayyım, Hoca Kasım Mescidi'ne ise 2 akçeden 1 kayyım, kayyım levazımı ile birlikte atanmıştır.

Rüstem Paşa Vakfı'nda 10 kayyım vazife almaktadır. İstanbul Tahtakale'deki camide 2 kayyım 2 akçe, Tekirdağ Rodoscuk Camisi'nde 2 kayyım 3 akçe, Büyük Karışdırın Camisi'nde 1 kayyım 2 akçe, Samanlı Camisi'nde 1 kayyım 2 akçe, Sapanca Camisi'nde 1 kayyım 2 akçe, Gümüş Yörgüç Paşa Camisi'nde ferrâşlık da yapan 1 kayyım 2 akçe, Kastamonu Atik Atabey Camisi'nde 1 kayyım 1 akçe ve Kastamonu Daday Menekşe Camisi'nde 1 kayyım 2 akçe ile vazife yapmaktadır.

⁷⁹⁷ VGMA, d.635/2, no:17.

⁷⁹⁸ Berki, s. 31.

⁷⁹⁹ Pakalın, C. II, s. 223; Ünal ve Yılmaz kayyım olarak bu kelimeyi vermektedir. Bkz. Ünal, s. 389; Yılmaz, s. 329.

3.2.5.3. Bekçi: Türbedar

İslam coğrafyasında inanılan bir inanca göre “*En çabuk kaybolan mezar en makbul mezardır.*” Bu inanca rağmen “*kümbet, makam, meşhed, buk’a, darîh, kubbe, ravza ve türbe*” adları altında çeşitli türlerdeki mezar mimarisi gelişmiştir. Osmanlılar türbe mimarisinde zirveye Mimâr Sinan zamanında ulaşmışlardır.⁸⁰⁰ Mezarları yaptıranlar mezarı korumak için bekçiler,⁸⁰¹ mezardaki mevtanın ruhuna dua okunması için mevtanın maddi gücü ile orantılı olarak çeşitli sayıda görevliler atamışlardır. Türbe kelimesi Arapça “*toprak*” anlamındaki “*turâb*” kökünden türetilmiştir. Türbelerin en güzel örneklerinden bazıları Mimar Sinan’ın eseridirler. Türbede Kuran okuyan, ziyarete gelenlere rehberlik ederek türbeyi temiz tutan görevleridir. Ayrıca kandil gecelerinde şamdan yakma ve türbenin etrafını çiçeklendirme gibi de vazifeleri de bulunmaktadır.⁸⁰²

Üsküdar Mihrimah Sultan Külliyesi’nde vâkıfenin kendine ait türbesi bulunmamaktadır. Mihrimah Sultan, Mimar Sinan’ın babası Kanuni Sultan Süleyman için yaptığı türbede yatmaktadır. Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı’nın h.964/1557 tarihli 8 numaralı vakfiyesinin zeylinde, sayfa 65-66’da Mihrimah Sultan’ın vefatı halinde türbesinde 12 kişi günlüğü 1,5 akçeye nöbetleşe bekçilik yapmakla görevlendirilmiştir. Mihrimah Sultan kızı Ayşe Sultan hayatta iken günlük 200 akçe verilmesini ve eğer kızı Ayşe Sultan vefat ederse günlüğü 1,5 akçeden 12 bekçinin türbesini beklemelerini ve gelenlere kapıyı açmalarını istemiştir. Ayşe Sultan’ın mezarı kendisinin müridi olduğu Aziz Mahmud Hüdai’nin Üsküdar’daki türbesindedir. Rüstem Paşa türbesinde de 12 türbedara günlüğü 1,5 akçe verilmektedir. Türbe için gerekli olan mum, ibrik ve sair giderler için günlük 2 akçe ayrılmıştır. Üç türbede toplam 36 türbedar nöbetleşe çalışmaktadır. Türbedarlar türbede yalnız çalışmazlar cüzhanlar, noktacı, buhurcu ve saka gibi görevliler ile birlikte hizmet verirlerdi.

⁸⁰⁰ İsmail Orman, “Türbe”, **DİA**, İstanbul: 2012, C. 41, s. 464-466.

⁸⁰¹ Başlangıçta Sancak-ı Şerifi korumakla görevlilere yeniçeri 19. Bölüğü’ne bekçi denilirken, Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasından sonra saray ve köşklere geyik, karaca gibi hayvanlara bakan ve koruyanlara bekçi denmiştir. Bkz. Yılmaz, s. 68; Ünal, s. 104; Bir yeri gözetleme ve koruma işi yapan anlamında genel anlamda bir kullanımdadır. Türbedarlar türbeleri gözetleyen ve koruyan olduklarından bir anlamda bekçidirler. Bkz. Sertoğlu, s. 44.

⁸⁰² Sakaoğlu, s. 697-698; Pakalın, C. III, s. 539; Ünal, s. 699.

3.2.5.4. *Kayyım*

Bir işi yerine getiren, üstlenen yapan kimse anlamına gelen kayyım terim olarak ise hakim kişi olarak kısıtlı kişiler için hukukî eylemlerde bulunmak için atanan kimse demektir. Kayyım ayrıca vakıf mütevellisi ve camilerin temizlik işlerini yapan görevli için de kullanılan bir addır. Bu isim Allah'ın isimlerinden kâyyûm ile karıştırılmaktadır. Camilerin temizlik işleri ile ilgili kullanılan ferrâşlık ve kayyımlık gibi görevlere “*cihât-ı bedenniye*” adı da verilmektedir. Bu tip görevler ilim tahsili gerektirmezdi.⁸⁰³

Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı'nın h.957/1550 tarihli 1 numaralı vakfiyesinde sayfa 36'da 2 kişi günlüğü 3,5 akçeye kayyım atanmıştır. Mihrimah Sultan Vakfı'nın 12 numaralı vakfiyesinde sayfa 100'de kayyımlara kapıları açıp kapamaları, halı, seccade ve hasır gibi örtüleri serip temizlemeleri şartı da konulmuştur.

Kayyumlar genelde cami ve mescidlerde çalışmışlardır. Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı için yukarıda bahsedilen günlüğü 3,5 akçeye atanan 2 kayyım dışında; 2 kayyım günlüğü 4 akçeye, 1 kayyım günlüğü 3 akçeye ve 1 kayyım günlüğü 2 akçeye görevlendirilmektedir.

3.2.5.5. *Şadırvan, Tabhâne ve Abhane Kayyımı*

“Şadurban” veya “şadırvan” Farsça'da “büyük çadır” ve “gölge” anlamındadır. Ancak Türkçe'de şadırvan farklı bir anlam kazanmıştır. Mimari olarak cami avlusundaki abdest alabilmek için yapılan üzeri kubbeli havuz ve çeşmelere şadırvan denilmektedir. Şadırvanlar, Türk mimarisinde çeşmelerden sonra en yaygın yapılarıdır. Şadırvanların çoğu sade yapılardır. Ancak sultan, vezir gibi ileri gelen devlet adamlarının şadırvanları daha görkemlidir. Osmanlı sultan camilerinde avluların ortasındaki açık ve kapalı havuzlu şadırvanlar abdest alma foksionu ile birlikte avlulara dekoratif bir görünüm kazandırmaktadır. Osmanlı'da ilk şadırvan h. 875/1470 tarihli İstanbul Fatih Camisi'nde yapılmıştır.⁸⁰⁴ İlk şadırvan ile birlikte ilk şadırvan

⁸⁰³ İsmail Özmel, “Kayyım”, *DİA*, C. 25, Ankara: 2002, s. 107-108.

⁸⁰⁴ Ali Kılıcı, “Şadırvan”, *DİA*, C. 38, İstanbul: 2010, s. 219-221; Ayrıca bkz. Pakalın, C. III, s. 303.

kayyımı da atanmış olabilir. Bu durum Fatih Sultan Mehmet Vakfıyesı'nden araştırılabilir.

Tabhâne, “*nekahethane*” manasına gelmektedir. Nekahat devrini geçirecek hastalar için tabhâneler genelde dârü's-şifâ denilen hastanelerin yanında kurulurdu.⁸⁰⁵ Tabhânelerde sadece hastalar değil yoksullar da kalırdı. Bu sebeple tabhânelere “*tavhane*” denildiği de olurdu. Tabhânede kalanlar yanı başlarındaki imaretlerde karınlarını doyururlardı. Bu kurumlarda kuvvetten düşmüş, zayıflamış kişiler tav (güç) bulmaktadır.⁸⁰⁶ Tabhâne kayyımı, tabhânenin temizliği ile görevlendirilen kimsedir.

Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı'nın h.957/1550 tarihli 1 numaralı vakfıyesinde sayfa 36'da şadırvanlara, mutfaklara ve tuvaletin temizliğine atanan 1 kayyımın günlüğü 3 akçedir.

3.2.5.6. *Ferrâş*

Ferraşlar cami, mescid, imâret gibi kurumların temizliğini sağlamak ve kurumun her türlü örtü, yaygı ve hasır gibi mefruşatını temizlemekle ilgilenen kimselerdir.⁸⁰⁷ Arapça bir kelime olan “*ferş (fıraş)*”, sözlükte bir şeyi “*yaymak ve döşemek*” anlamına gelmektedir. Bu kelimedenden türetilen “*ferrâş*” adı halife ve sultanların yatak ve halılarını seren, çadırlarını kuran ve vakıflarda temizlik işlerini yürüten kişiler için kullanılırdı. 15. yüzyılda vakıflarda söz konusu görevleri ifa etmek üzere ferâşet görevi ihdas edilmiştir. Bu görev için tahsisat ayrılmaktadır. Ferrâşlar görevlerini yaparken bevvâb ve kayyımlar ile iş bölümü yapmaktadır. Mekke ve Medine'nin süpürülmesi büyük bir onur sayıldığı için hanedan mensupları ve bazı kişiler “*ferâşet-i şerîfe*” olarak berat almışlar ve bunu müzehheb fermanlara kaydetmişlerdir.⁸⁰⁸ Cami gibi kutsal yerlerin temizliği, genelde bu yerlere ait vakıfların süpürgecileri olan ferraşlar tarafından yerine getirilirdi. Vakıf mütevellileri tarafından

⁸⁰⁵ Ünal, s. 656.

⁸⁰⁶ Pakalın, C. III, s. 369; Yılmaz Önge, “Mimar Sinan'ın Şadırvanları”, *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı*, Zeki Sönmez (hızl.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1988. s. 189-198.

⁸⁰⁷ Berki, s. 18.

⁸⁰⁸ Tahsin Yazıcı ve Mehmet İpşirli, “Ferrâş”, *DİA*, C. 12, İstanbul: 1995, s. 408-409; Ayrıca bkz. Pakalın, C. I, s. 608; Yılmaz, s. 181; Sertoğlu, s. 111; Ünal, s. 250.

ücretleri ödenirdi.⁸⁰⁹ Günümüz Türkiye'sinde evlerde süprüntülerin konulduğu kürek manasına kullanılan faraş kelimesinin kökeni de bu kelime olmalıdır.

Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı'nın h.957/1550 tarihli 1 numaralı vakfiyesinde sayfa 33-38'de 4 ferraş görevlendirilmiştir. Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı'nın h.965/1557 tarihli 8 numaralı vakfiyesinde sayfa 55-61'de ferraşlardan 2 tanesi misafirhanede; 2 tanesi handa günlük 3 akçe ile görevlendirilmiştir. Medresede görevli 1 ferrâşın günlük 2 akçe alacağı kaydedilmektedir.

Mihrimah Sultan Vakfı'sı'nda cami ve mescitlerde görevli 2 ferrâşın günlüğü 3 akçe alacağı kaydedilmektedir. Ayrıca Üsküdar ve Yenibahçe Karabaş Mahallesi'ndeki mekteplerde görevli 1 ferrâşın günlüğü 1 akçe alacağı kaydedilmektedir.⁸¹⁰

Rüstem Paşa Vakfı'nda sadece ferrâşlık görevini icra eden 16 mutfak temizlikçisi, 2 tabhâne ferrâşı, kayyımlik görevini de ifa eden 1 ferrâş ve bevvâblık görevi de yapan 5 ferrâş olmak üzere toplam 24 ferrâş görev yapmaktadır. İstanbul Cağaloğlu Medresesi'nde ve İstanbul Çarşı Hanı'nda 1'er ferrâş 2 akçe, İstanbul Bit Pazarı'ndaki Kebeciler Hanı'nda 1 ferrâş 3 akçe, İstanbul Tahtakale'deki handa 1 ferrâş 3 akçe, İstanbul Tahtakale'deki camide 2 ferrâş 3 akçe, İstanbul Galata Han Mescidi ve Tekirdağ Rodoscuk Medresesi'nde 1'er ferrâş 1 akçe, Tekirdağ Rodoscuk Camisi'nde 1 ferrâş 2 akçe, Tekirdağ Rodoscuk İmareti'nde 2 ferrâş 3 akçe, 2 ferrâş 2 akçe, Edirne Kervansaray Mescidi'nde ferrâşlıkta yapan 1 bevvâb 4 akçe, Hayrabolu Medresesi'nde ferrâşlık da yapan 1 bevvâb 1 akçe, Üsküdar Kervansarayı'nda ferrâşlık da yapan 1 bevvâb 4 akçe, Kütahya Medresesi'nde ferrâşlık da yapan 1 bevvâb 1 akçe, Sapanca İmareti'nde 2 tabhane ferrâşı 2 akçe, ferrâşlık da yapan 1 bevvâb 4 akçe, 1 ferrâş 1 akçe, Dibek Kervansaray'nda 1 ferrâş 2 akçe, Gümüş Yörgüç Paşa Cami'sinde ferrâşlık da yapan 1 kayyım 2 akçe ve Kastamonu Daday Menekşe Camisi'nde 1 ferrâş 2 akçe ile vazife yapmaktadır.⁸¹¹

⁸⁰⁹ Rıfat Günelan, "Osmanlı Esnaf ve Toplumunda Temizlik Anlayışı: Belgeler Üzerine Bir Değerlendirme", **Temizlik Kitabı**, Ed. Emine Gürsoy Naskali ve Salih Mehmet Arçın, İstanbul: Kitapevi, 2009. s. 84.

⁸¹⁰ Zülfikâr, s. 63-73.

⁸¹¹ VGMA, d.635/2, no:17.

3.2.5.7. *Ahurî*

Âhûr Farsça'da “*ahır ve dam*” demektir.⁸¹² “*Avesta*” da “*yemlik*” olarak geçmektedir. “*Ahûrsalar ıstabl*” (ahır) müdürü⁸¹³ “*Âhûrî*” ise ahıra bakan ve temizleyen görevlidir. Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı'nın h.965/1557 tarihli 8 numaralı vakfiyesinde sayfa 61'de handa 1 âhûrînin günlüğü 3 akçeye görevlendirilmektedir.

3.2.5.8. *Kennas ve Kennâs-ı Hela*

Çöpçü, süpürücü, abdesthane temizleyen anlamlarına gelen kennas, bazı vakfiyelerde ataması yapılan görevliler arasında yer almaktadır.⁸¹⁴ Arapça “*kens*” süpürmek manasındadır. Özellikle abdesthaneyi süpüren ve temizleyen görevlidir. Vakıflarda bu görev için cihet ihdas olunmaktadır.⁸¹⁵ Mevlevî dergâhında abdesthane temizleyicisi için kullanılmaktadır. Kennâs yerine “*âbrizci*” kelimesi de kullanılmaktadır. Kennâsın eş anlamlısı olarak “*süpürücü, ferrâş ve kenise hadimi, temizleyici, çöpçü*” kelimeleri de kullanılmaktadır.⁸¹⁶ Kennâs-ı hela ise tuvalet temizliği yapanlara denir.

Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı'nın h.965/1557 tarihli 8 numaralı vakfiyesinde sayfa 38'de 1 kennas-ı hela günlüğü 1 akçe ile görevlendirilmektedir. İmarette bir kennâs görevlendirildiği gibi mektep için günlüğü 1 akçe'ye 1 kennâs da görevlendirilmektedir. Cami ve mescitlerde 2 akçe'ye 1 kennâs görevlendirilmektedir. Üsküdar'daki mekteplerin temizliği için 1 kennâs 1 akçe ile görevlendirilmektedir. Üsküdar'daki imaretin temizliği için 1 kennâs 1 akçeye görevlendirilmektedir.

3.2.5.9. *Diğer Hizmetlerde Çalışanlar*

Vakıfta muvakkit, noktacı, cerâğcı, çırakçı, hafız-ı kütüb, buhurî meremmetçi, su yolcu ve saka türü görevleri yerine getiren fakat daha önce tanıtılan idari, imaret,

⁸¹² Develioğlu, s. 21.

⁸¹³ CL. Huart, “Ahûr”, **MEB İslam Ansiklopedisi**, C. I, 5. Baskı, İstanbul: 1978, s. 228.

⁸¹⁴ Berki, s. 31; Develioğlu, s. 584.

⁸¹⁵ Ünal, s. 394.

⁸¹⁶ Pakalın, C. II, s. 242; Yılmaz, s. 14.

eğitim, temizlik ve güvenlik sınıflarına girmeyen ama vakfın işlemesi için de gerekli olan hizmetleri ifa eden vazifeliler hakkında bu bölümde bilgi verilmektedir.

3.2.5.10. Muvakkit

Muvakkit güneş saati, kum saati, su saati gibi aletleri kullanıp hesaplamalar yaparak namaz vakitlerinin tayin eden kimsedir. Muvakkit namaz tayini dışında çeşitli saatleri düzenler, bunların ayar ve tamirlerine bakarlardı.⁸¹⁷ Muvakkitlere “*saatçi*” ve “*muvaqqit-i salât*” da denirdi.⁸¹⁸ Bunlar yaptıkları görev karşılığında cami vakfından maaş alırlardı.⁸¹⁹ Muvakkitler namaz vakitlerinin tablolarını hazırlayarak “*ilm-i mîkât*” denilen bir ilmin de öncüsü olmuşlardır. Muvakkitlerin aynı zamanda “*ilm-i nücûma*” ait bilgiye de sahip olmaları gerekirdi. Muvakkitlerin “*rubu’ tahtası, usturlab, sekstant, kadran, kum saati, güneş saati, mekanik saatler*” gibi astronomi aletleri ve zaman ve takvimle ilgili “*hat levhaları*” bulunurdu. Ayrıca astronomi ve matematiğe dair çok sayıda eserden oluşan kütüphaneleri olurdu. Mekanik saatler muvakkitlerin işini kolaylaştırmıştır. Muvakkitler ayrıca astronomi, astroloji ve takvim konularında ders verir ve vakit tayiniyle ilgili aletlerin yapımını da öğretirlerdi. Muvakkitler vakıflarda çalışan imam, hatib ve müezzin gibi cihet-ı ilmiyyeden⁸²⁰ sayılırdı. Muvakkitler, imtihan edilerek “*müneccimbaşı*” tarafından atanırdı. II. Abdülhamid zamanında saat kuleleri çoğalınca muvakkitliğe olan ilgi azalmıştır.⁸²¹ Muvakkitler camilerin yakınındaki muvakkithanelerde çalışırlardı. Muvakkithanelerde muvakkitlerin zaman tayinine yarayan aletleri bulunurdu. Muvakkitlerin ders verdiği muvakkithaneler birer küçük “*rasathane*” gibi çalışmışlardır.⁸²²

Üsküdar Muvakkithanesi imar gerekçesi ile 1956 yılında yıkılmıştır.⁸²³ Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı’nın h.965/1557 tarihli 8 numaralı vakfiyesinde sayfa 36’da günlüğü 4 akçeye 1 muvakkit atanmıştır.

⁸¹⁷ Pakalın, C. II, s. 587; Ünal, s. 492.

⁸¹⁸ Yılmaz, s. 464.

⁸¹⁹ Sertoğlu, s. 230.

⁸²⁰ Cihet-ı İlmiyye: İlmi hizmetler müderislik, muallimlik gibi.

⁸²¹ Aydın, s. 413-415.

⁸²² Pakalın, C. II, s. 587.

⁸²³ Alpgüvenç, s. 131.

Rüstem Paşa Vakfı'nda Rodoscuk Camisi'nde 2 muvakkit günlük 1 akçe ücret almaktaydılar.⁸²⁴

3.2.5.11. Noktacı

İmarethane ve medreselerde inzibat işlerine bakanlara noktacı denir. Özü olmadan göreve gelmeyenlerin isminin yanına nokta koyarak belirtmek görevidir.⁸²⁵ Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı'nın h.957/1550 tarihli 1 numaralı vakfiyesinde sayfa 36'da günlüğü 3 akçe ile 1 noktacı ve günlüğü 1 akçe ile 3 noktacı atanmıştır. Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı'nın vakfiyesinde sayfa 100'de noktacının vazifesi, ilk kez işi terk edene nasihatta bulunmak ve onu terbiye etmek, üç kez göreve gelmeyene ise işi bıraktırmak şeklinde belirtilmektedir. Noktacılar hakkaniyet ile tanınmış kimseler arasından seçilmelidir.

Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı'nın h.965/1557 tarihli 8 numaralı vakfiyesinde Mihrimah Sultan Türbesi'nde görevli 30 kişilik cüzhan günlüğü 2 akçe ile görevlendirilmiştir. Aralarında 7 tanesi noktacı olarak 2 akçe değil 3 akçe yevmiye almaktadır. Rüstem Paşa Türbesi'nde de 1 noktacı günlüğü 3 akçe ile görev yapmaktadır. Harameyn ve Halilü'r-Rahman'da 3 noktacı günlüğü 3 akçe ile okuma görevlerinin takibini yapacaktır.

Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı'nın h.965/1557 tarihli 8 numaralı vakfiyesinin zeylinde sayfa 66'da Mihrimah Sultan'ın kızı Ayşe Sultan Türbesi'nde 60 cüzhan 2 akçe'ye görevlendirilmiştir. 6 tanesi noktacı olarak 3 akçe alacaktır. Bunlardan 3'ü sabah, 3'ü ikindi vakti görev yapmaktadır. Ayrıca bekçi, ferraş gibi görevlileri denetlemek için günlüğü 3 akçeye 1 noktacı atanmıştır.

Kürsihan ve müsebbih görevini kontrol için 1 noktacı görevlendirilmiştir. Çalışma yerlerine göre cami ve mescitlerde 3 akçe yevmiye ile 1 noktacı, 1 akçe yevmiye ile 2 noktacı görevlendirilmektedir. Duâgu hizmetinde 11 noktacı 3 akçe yevmiye, 2 noktacı 1 akçe yevmiye ile görevlendirilmektedir. Türbelerde 7 noktacı 3

⁸²⁴ Arslantürk, s. 145.

⁸²⁵ Develioğlu, s. 44.

akçe yevmiye ile Hameyn ve Halilü'r-Rahman'da 3 noktacı 3 akçe yevmiye ile görevlendirilmektedir. Rüstem Paşa Türbesi yakınında bulunan çeşmede 1 noktacı 3 akçe yevmiye ile görevlendirilmiştir.

Rüstem Paşa Evkâfı'nda Tahtakale Camisi'nde 1 noktacı 2 akçe, Rodoscuk Camisi'nde 1 cüzhan noktacı 3 akçe ve Sapanca Camisi'nde 1 cüzhan noktacı 3 akçe ile görev yapmaktadır.⁸²⁶

3.2.5.12. Çerâğcı-Çırakçı

Çerağ topraktan veya madenden yapılan, içine yağ konulup ucuna fitil takılarak kullanılan bir yağ kandilidir. Tekkelerde kandil yakma işine “*çırağ uyandırma*” ve kandil söndürmeye ise “*çırağ dindirme*” adı verilirdi. Çerağ üflenerek söndürülmez sadece elin hareketi ile dindirilirdi. Çerağcı tekke ve vakıflarda kandili uyandıran kişidir. Tekkelerde bu iş şerefli bir görev sayılırdı. Kandilci ise tekke ve mescid dışındaki kandilleri yakan kimsedir. Sarayda ise çerağları yakan sınıfa ise “*çerağcıyan-ı hassa cemaati*” veya “*şem‘acı cemaati*” denilirdi. “*Çerağhare*” (duman yutan) ise kandil dumanının çıkması için binalarda bırakılan deliktir.⁸²⁷

Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı'nın h.957/1550 tarihli 1 numaralı vakfiyesinde sayfa 36'da 2 kişinin çırakçı olarak adet olan vakitlerde fitil ve mumları yakma ve söndürme işleri için günlüğü 3 akçe ile görevlendirilmiştir.

Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı'nın h.957/1550 tarihli 1 numaralı vakfiyesinde sayfa 40'da caminin mihrabında yanacak kâfur mumunun ihtiyaç olduğu kadar alınması, alınan mumların 4 adetinin ekmekçilere, 4 adetinin aşçılara, 4 adetinin misafirlere, 1 adetinin mahfil-i şerif⁸²⁸ altındaki kandile verilmesi gerekmektedir. Mihrap kandilleri için her ay üç okka rügan (revgan?) (8 numaralı vakfiyede rügan

⁸²⁶ VGMA, d.635/2, no:17.

⁸²⁷ Lale Devri'nde özellikle Mayıs ve Ağustos aylarında çerağ geceleri yapılarak etraf kandil ve mumlarla aydınlatılmaktadır. Türkçede çerağ çıkmak saraydakilerin evlendirilerek taşraya çıkmalarına denirdi. Bu kelime kandil anlamına gelen çerağ kelimesinin eşseslisidir. Pakalın, C. I, s. 352; Ayrıca bkz. Sertoğlu, s. 72; Ünal, s. 166-167; Sakaoğlu, s. 146; Yılmaz, s. 110; Develioğlu, s. 115.

⁸²⁸ Mahfil-i şerif müezzinlerin halka imamın tekbirleri tekrar ettirmek için bulundukları çıkıntılı balkona denir. Halk arasında mahfile mahfelde de denirdi. Hükümdar için yapılmış olanına “*mahfil-i hümayun*” denirdi. Selâtin camilerinde kafesli bir cumba olan bu bölüm padişahın güvenliği için önemlidir. Pakalın, C. II, s. 382; Yılmaz, s. 385; Sakaoğlu, s. 442.

yerine iç yağı yazmaktadır), cami kandilleri için 10 metre yağ ruganı (revgan-ı zeyt), Ramazan aylarında minare için 6 okka, medrese tuvaletleri için 1,5 okka, kandiller için ayda 15 akçe ve bakır aletleri beyazlatmak için yılda 600 akçe harcanması şart koşulmuştur.

Mihrimah Sultan Vakfı'nda 4 çerağcı günlüğü 3 akçeye görevlendirilmektedir.⁸²⁹ Rüstem Paşa Vakfı'nda 10 çerağcı vazife almaktadır. Bunların görev yerleri ve maaşları şunlardır. İstanbul Tahtakale Camisi'nde 2 çerağcı 4 akçe, Tekirdağ Rodoscuk Camisi'nde 2 çerağcı 3 akçe, Estergon Mescidi'nde 1 çerağcı 1 akçe, Samanlı Camisi'nde 1 çerağcı 2 akçe, Sapanca Camisi'nde 2 çerağcı 2 akçe, Kastamonu Atik Atabey Camisi'nde 1 çerağcı 1 akçe, Kastamonu Daday Menekşe Dağı Camisi'nde 1 çerağcı 2 akçe ile vazifelendirilmektedir.⁸³⁰

3.2.5.13. *Hafız-ı Kütüb*

Vakfiyelerde “*emin-i kütüb, hazîn, hazîn-i kütüb*” adları ile de anılan hafız-ı kütüb Osmanlı vakıf kütüphanelerinde görevli kişidir. Kitapları koruyan, muhafaza eden kişidir.⁸³¹ İstanbul'da büyük kütüphanelerindeki hafız-ı kütübler vakıflardan aylık alırlardı. Bunlar aynı zamanda kitap uzmanıdır. Klasik kitaplıkların yanında batı kaynaklarının bulunduğu kütüphaneler de açılınca yabancı dil bilen hafız-ı kütübler atanmıştır.⁸³² İlk kez Fatih Sultan Mehmet Vakfı'nda hafız-ı kütübde aranacak şartlar belirtilmektedir. Mihrimah Sultan Vakfı'nın Üsküdar'da görev yapacak kütüphane görevlisi için kitapların temizliği ile ilgilenme ve tozlarını alma şartı konmuştur. Bu şartlar daha önce hiçbir vakfiyede konulmamıştır. Yaygın usule göre vakıf kurucusu hafız-ı kütübün niteliklerini vakfiyede belirtir ancak tayin işini mütevellîye bırakırdı. Kanuni Sultan Süleyman zamanındaki bazı vakfiyelere göre hafız-ı kütübler 1 ve 5 akçe gelir almaktaydılar. Hafız-ı kütüblere maaş dışında yiyecek yardımı yapılmakta, yemek ücreti (taâmiye) veya imaretin mutfağında aş ve fodula verilmekteydi. Vakfiyelere göre rehinsiz kitap ödünç veren, özürsüz üç gün işe gelmeyen, vâkıfın şartlarına uymayan, hizmet yerini terk eden, yerine vekil bırakan,

⁸²⁹ Zülfikar, s. 64.

⁸³⁰ VGMA, d.635/2, no: 17.

⁸³¹ Pakalın, s. 764; Yılmaz, s. 210; Sertoğlu, s. 130; Ünal, s. 283.

⁸³² Sakaoğlu, s. 276.

tembellik eden veya müderrislik veya kadılık gibi bir göreve atanan hafız-ı kütübler azledilmeliydi. Hafız-ı kütübler arasında da diğer vakıf görevlilerinde olduğu gibi vazifelerini ve aldıkları ücreti bir başka kimseye devretme usulü olan “*ferağ ve kasr-ı yed*” yaygındı. Kadının bilgisi ve izni ile ferağ ve kasr-ı yed gibi intikal işleri gerçekleşmektedir. Bu intikal işi hafız-ı kütüblük gibi belli niteliklere sahip olması gereken işlerde görevin ehil olmayanlara geçmesine ve görevin suistimal edilmesine yol açabilmekteydi. Bir diğer görevin kötüye kullanılması durumu ölen vakıf görevlisinin vazifesinin küçük yaşta da olsa oğluna verilmesi usulüdür. Bu usulle yapılan tayinler vakıf kütüphaneleri için olumsuz sonuçlar doğurabilmekteydi. Ancak vakıf teşkilatında bu uygulama kötü bir gelenek haline geldiğinden kaldırılamamaktaydı.⁸³³

Medrese kütüphanelerinde daha çok Kuran, tefsir, hadîs, fıkıh ve ahlakla ilgili eserler bulunurdu. Bazı kütüphanelerde hâfız-ı kütüb yanında kâtip, mücellid, müzehhip gibi görevliler de çalışabilirdi. Bazı kütüphaneler dışarı ödünç kitap verirken bazıları bir rehin karşılığında kitap vermekteydiler.⁸³⁴

Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı’nın h.957/1550 tarihli 8 numaralı vakfiyesinde sayfa 57’de 1 kişinin hafız-ı kütüb ve mesahif olması gerektiği kayıtlıdır. Özellikle medrese mensuplarının kitap taleplerini ve geri kabullerini karşılayıp kitaplara ihtimam göstermeleri göreviyle günlüğü 2 akçe ile görevlendirilmiştir.

Rüstem Paşa’nın Cağaloğlu’ndaki Medresesi’nde 1 hafız-ı kütüb günde 5 akçe ile görevlendirilmektedir.⁸³⁵ Medine’de Mescid-i Nebevî’de cüzhan (kurrâ) yıllık 7 altın sikke almaktadır. Cüzhanlardan 1 hâfız-ı kütüb yılda ekstradan 3 altın sikke almaktadır. Hafız-ı kütüb olan cüzhân toplam 10 altın sikke ile vazife almaktadır.⁸³⁶

3.2.5.14. *Buhurî*

Buhur kelimesi ateşe atılan veya özel bir kap içinde yakılan güzel kokulu dumanından yararlanılan tütsüdür. Tütsüler, en eski zamanlardan beri melekleri ve iyi

⁸³³ İsmail E. Erünsal, “Hafız-ı kütüb”, *DİA*, İstanbul: 1997, C.15, s. 94-98.

⁸³⁴ Yediyıldız, *Vakıf*, s. 170.

⁸³⁵ Arslantürk, s. 142. Ayrıca bakınız. Erünsal, İsmail. *Türk Kütüphaneleri Tarihi*, II, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1991, s. 153-182; Berki, s. 21.

⁸³⁶ VGMA, *d.635/2*, no:14.

ruhları celbetmek, şeytanları ve kötü ruhları kovmak gibi manevi faydaları; verdiği olumlu duygular, bazı baş ağrılarına iyi gelmesi ve zararlı haşeratı uzaklaştırması gibi maddi faydaları için kullanılmaktadır. Buhur maddesinin menşei Arabistan ve Hindistan'dır. İslamiyet'te Yahudilik ve Hristiyanlık'ta olduğu gibi buhur veya tütsü yakma diye bir ibadet yoktur. Ancak Hz Muhammed, mescitlerin güzel kokması için buhur yakılmasını emretmiştir.⁸³⁷ Nadir bulunan buhur maddesi camilerde cuma, bayram ve teravih namazlarında buhurî denilen görevliler tarafından yakılırdı. Ender bulunduğu için pahalı olan buhur maddesinin yakılmasından zamanla vazgeçilmiştir. Bu durum buhurîlerin işsizliğine neden olmuş olabilir. Vakıflarda bu görev için maaş vermeyi bırakmış olabilirler.

Osmanlı'da buhurîler, çoğu zaman tercih edilen mangal tipi buhurdanlıklar kullanmaktadırlar.⁸³⁸ Buhurdanlıklarda tütsü olarak buhur dışında öd ağacı, sandal ağacı, ladin, günlük, şeker kamışı, tarçın, reçine, balzam, Çin tarçını, kokulu toprak, bazı böcek türleri çubuk, talaş, toz ve kabuk şeklinde kullanılabildikleri gibi karışım haline getirilerek de kullanılırlardı.⁸³⁹

Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı'nın h.965/1557 tarihli 8 numaralı vakfiyesinde sayfa 57'de 1 kişi, günlüğü 6 akçeden buhurî olarak muayyen günlerde buhur yakması için atanmıştır.

Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı'nın h.965/1557 tarihli 8 numaralı vakfiyesinde sayfa 66'da Mihrimah Sultan Türbesi'nde Kuran meclislerinde ve mübarek zamanlarda buhur yakması için 1 buhurî günlüğü 2 akçe ile görevlendirilmiştir. Ayşe Sultan Türbesi'nde 1 buhurî günlüğü 2 akçeye görevlendirilmektedir.

Mihrimah Sultan Vakfı'nda 1 buhurînin harcı ile birlikte günde 7 akçe alacağını belirtilmektedir. Üsküdar'da cami mihrabında yakılması için şem'i kâfûri⁸⁴⁰ için ödenek ayrılmıştır. Mihrimah Sultan'ın cami ve mescitlerinde diğer 2 buhurî

⁸³⁷ Sargon Erdem, "Buhur", *DİA*, C. 6, İstanbul: 1992, s. 383-384; Ayrıca bkz. Yılmaz, s. 86; Ünal, s.131.

⁸³⁸ Sargon Erdem, "Buhurdan", *DİA*, İstanbul: 1992, C.6, s. 384-385.

⁸³⁹ Erdem, s. 384.

⁸⁴⁰ Şem'i kâfûri: Şem' Arapça mum demektir. Hind ve Çin'de yetişen bir ağaçtan elde edilen tıpta da kullanılan hoş kokulu bir zamkdir. Çiçeği papatyaya benzer ve kâfur otu da denir. Rengi kırmızıdır. Ama suyu uçurularak beyazlatılır. Şem'i kâfûri ise kâfur mumu denilen hoş kokulu mumdur. Ünal, s.366.

günlük 6 akçe ile ücretlendirilmektedir. Duâguyan sınıfından ise 1 buhurî 7 akçe, 2 buhurî 6 akçe, 1 buhurî 3 akçe, 2 buhurî 2 akçe günlük almaktadır. Türbede çalışan buhurîlere “*buhurdâr*” da denilmektedir. Türbede 1 buhurî 3 akçe, 2 buhurî 2 akçe günlük almaktadır.⁸⁴¹

3.2.5.15. Meremmetci

Arapça’da “*meremmet*” islah ve tamir etmek manasına gelmektedir.⁸⁴² İki tip tamirat vardır. Birincisi tamiratın binadan ayrılamayacağı “*meremmet-i müstehleke*” denilen badana ve boya gibi tamiratlardır.⁸⁴³ İkincisi tamiratın binadan ayrılabilceği “*meremmet-i gayr-i müstehleke*” denilen dolap, merdiven ve kuyu gibi yerlerin tamiratıdır.⁸⁴⁴ Topkapı Sarayı’nda Bostancı Ocağı’na bağlı saray binalarının tamiri ile uğraşan ocağın efradına meremmetçi denirdi. Tersanelerde gemi tamiri yapanlara ve kale ve yol tamiri için halktan toplananlara da meremmetçi denirdi.⁸⁴⁵ Heybelerinde bulunan testere, çekiç, mala, çelik kalem, pergel gibi aletlerle yol, kaldırım, cami, medrese, türbe ve imaret gibi yapıları tamir eden meremmetçi ekipleri vardır.⁸⁴⁶ Vakıflarda tamirat öncelikle yapılması gereken işlerdendir. Vakıf binalarının tamir ihtiyaçları varken maaş ve tahsisatlar dağıtılmaz. Bu konuda mahkeme kararı ve emr-i padişahî bile dinlenmezdi.⁸⁴⁷

Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı’nın h.957?/1550 tarihli 8 numaralı vakfiyesinde sayfa 61’de vazifelendirilecek 2 meremmetçinin 1 tanesi suyolları tamiri⁸⁴⁸

⁸⁴¹ Zülfikâr, s. 45-63-73.

⁸⁴² Pakalın, C. II, s. 481.

⁸⁴³ VGMA, d.635/2, no: 17.

⁸⁴⁴ Berki, s. 37.

⁸⁴⁵ Sertoğlu, s. 222; Yılmaz, s. 422; Ünal, s. 465; Sertoğlu, s. 222.

⁸⁴⁶ Sakaoğlu, s. 476-477.

⁸⁴⁷ Öztürk, s. 191.

⁸⁴⁸ Suyollarına “*maslak*” denilirdi. Maslakların tamiri ve çeşmelerdeki suyun düzenli olarak akması işlerinde çalışanlara “*suyolcu*” denir. Terkos tesisinden önce, şehrin bentler vasıtasıyla temin olunan suları alınıp ve satılır ve tapu ile tasarruf edilebilirdi. Suyolcularının maaşları su idaresi tarafından verilirdi. Kendi bölgelerindeki ev ve hamamlardan aylık tamir bedeli alırlardı. Vakıflarda ise suylucunun maaşı vakıftan karşılanırdı. Suyolcuların çeşitli semtlerde nöbet bekledikleri koşulları vardır. Gerekteğinde buraya başvurulur ve müracaatı değerlendiren bir suylucu tamirâtı gerçekleştirmektedir. Bkz. Pakalın, C. III, s. 286; Kanuni Sultan Süleyman zamanında suyollarının tamiri için suylucu ocağı kurulmuştur. Suyolculuk babadan oğula geçecek şekilde tayin olunmaktadır. Bunların ellerinde ayrıntılı “*suyolu haritaları*” bulunmaktadır. Suyolcuları suyollarının tamiri dışında kaçak su kullanılmasını engellediler. Başkasının su müdahalesine engel olurlardı. Suyolcuları Divan Çavuşları arasından seçilen Suyolcu Nâzırı’na tabi idiler. Bkz. Sertoğlu, s. 319.

konusunda; 1 tanesi kurşun işlerinde becerikli olması şartıyla günlüğü 2 akçe ile atanması şart koşulmuştur.

Rüstem Paşa Evkâfı'nda İstanbul'daki binalar ile sorumlu 1 meremmetçi 5 akçe, Rodoscuk'ta 1 meremmetçi 2 akçe, Bursa'da 1 meremmetçi 2 akçe, Kütahya'da 1 meremmetçi 2 akçe, Bolvadin'de 1 meremmetçi 1 akçe, Büyükkarşıdaran'da 1 meremmetçi 1 akçe, Dibek'te 1 meremmetçi 4 akçe ile binaların tamiratları için vazifelendirilmektedir.⁸⁴⁹

Rüstem Paşa Vakfı'nda Tekirdağ Rodoscuk Cami kaç tane olduğu bilinmeyen mürtezikalara⁸⁵⁰ günde 2 akçe, 1 müremmin⁸⁵¹ günde 3 akçe ile vazife verilmektedir.⁸⁵²

3.2.5.16. Suyolcu

Fatih Sultan Mehmet zamanında su bulma ve akıtma işleri ile uğraşanlar arasında bir meslek grubu olarak suylu sınıfları oluşturulmuştur. Suyolcular II. Bayezid döneminden itibaren vakıf ve imaret işlerinde görev almaya başlamışlardır. Kanuni zamanında suylu ocak şeklinde örgütlenmişlerdir. Suyolculuk babadan oğula geçen bir meslektir.⁸⁵³ Elleriinde suylları haritaları ile İstanbul'un belli bölgelerinde hizmet etmektedirler.⁸⁵⁴ Suyolcuları, kendi mıntıklarında yaptıkları evler ve hamamlarda aylık ve tamir için bedel alırlardı.⁸⁵⁵ Vakıflarda ise bedeli vakıf öderdi. Suyolcuları kaçak su alınmasını engellerdi.⁸⁵⁶ Suyolcuları, su künkleri ve sarnıçları yapmak, kanalları temiz tutmak ve onarımlarını yapmakla görevlidirler. Mimarbaşlıların çoğu bu makama subaşı

⁸⁴⁹ VGMA, d.635/2, no: 17.

⁸⁵⁰ Mürtezika (مرتزقة): Vakfın galledinden maaş ve tayin alanlar hakkında kullanılır bir tabirdir. Diğer bir tarifile vakfın menfaatları kendilerine şart koşulan kimseler demektir. Arapça bir kelime olan mürtezika rızıklanan, rızık alan demektir. İmamlar, müezzinler, kayyumlar ve diğer vazife sahipleri evkâftan aldıkları maaşlarla geçindikleri için bu tabir o gibiler hakkında kullanılırdı. “Ehl-i vezaif” tabirinin eş anlamlısıdır. Pakalın, C. II, s. 624; Murtezika: 1. Ulufe alan kimselere verilen ad. 2. Bir vakfın gelirinden maaş ve tayin alanlar. 3. Vakıf şartları gereğince vakıftan yararlananlar; ehl-i vazife. Bkz. Çağbayır, s. 3390.

⁸⁵¹ Müremmin: Vakıf binalarının (özellikle türbe bölümleri) bakım ve onarımına oldukça önem verilirdi. Bunun için vakıf gelirlerinden ücret alan bir görevli, aralıksız hafif tamirat işlerine bakardı. Bu onarım işine “meremmet” (مرمة), onarımı yapan kişiye ise “meremmatçı” veya “müremmin” denirdi. Bkz. Yusuf Küçükdağ, “Seyyid Mahmud-ı Hayranî ve Akşehir’de Seyyid Mahmud-ı Hayranî Manzumesi”, *İstem*, Yıl 2, Sayı 3 (2004), s. 63; Meremmet: İslâh ve tamir etmek demektir. Bkz. “Vakıf Terimleri Sözlüğü”, <http://www.vgm.gov.tr/sayfa.aspx?Id=30> (16.02.2017).

⁸⁵² VGMA, d.635/2, no:17.

⁸⁵³ Ünal, s. 627.

⁸⁵⁴ Yılmaz, s. 595.

⁸⁵⁵ Pakalın, C. III, s. 286.

⁸⁵⁶ Sertoğlu, s. 319.

statüsünden gelmiştir.⁸⁵⁷ Suyolcuların başında “*suyolcu nâzırı*” bulunurdu. Suyolcu nâzırı ise mimarbaşına bağlıdır ve son dönemde şehremanetine bağlanmıştır.⁸⁵⁸

Rüstem Paşa Vakfı’nda İstanbul’daki suyollarının tamiri için 1 suyolcu 2 akçe ile Bursa’daki su yolları tamiri için 1 suyolcu 2 akçe ile vazife verilmektedir.

3.2.5.17. Sakalık

Sakalar mahalle arasında sırtlarında kırba ile su taşıyarak satan kişilerdir. Diğer bir deyişle sucudur.⁸⁵⁹ Aynı zamanda Yeniçeri Ocağı’nın su ihtiyacını karşılayan sınıftır. Arapça “*sakka*” kelimesi “*su taşıyan ve su getiren*” anlamına gelmektedir.⁸⁶⁰ Divan-ı Hümayun’da hizmet eden sakalara “*sakâyan-ı sim-i hassa*” denilmektedir. Başlarında saka başı adlı görevli bulunmaktadır.⁸⁶¹

Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfı’nın h.965/1557 tarihli 8 numaralı vakfiyesinde sayfa 66’da Mihrimah Sultan Türbesi’nde 4 kişi günlüğü 4 akçeden sakalık vazifesi yürütmeleri ve türbenin etrafını temiz tutmaları için görevlendirilmektedir.

Mihrimah Sultan’ın Rüstem Paşa Türbesi yakınında yaptırdığı bir çeşmesi bulunmaktadır. Bu çeşmeye 4 saka günlüğü 4 akçe ile görevlendirilmiştir.⁸⁶²

3.3. Vakıfların Gelir Kalemleri ve Değerlendirilmesi

Vakfın kurucularından Rüstem Paşa’nın vakıf akarları, Osmanlı Devleti’nin her bölgesine dağılmış ticari mülklerden oluşmaktadır. Mihrimah Sultan’ın akarları ise daha çok sayısız köy ve tarımsal arazilerden oluşmaktadır.⁸⁶³

⁸⁵⁷ Orhonlu, s. 79-81.

⁸⁵⁸ Sakaoğlu, s. 625.

⁸⁵⁹ Yılmaz, s. 562; Sertoğlu, s. 296-297.

⁸⁶⁰ Pakalın, C. III, s. 96.

⁸⁶¹ Ünal, s. 586; Sakaoğlu, s. 582.

⁸⁶² Zülfikar, s. 52.

⁸⁶³ Mihrimah Sultan’ın zenginliği babası Kanuni Sultan Süleyman tarafından kendisine bir beylik kurulabilecek kadar temlikler yapılmasından kaynaklanmaktadır. Mihrimah Sultan soyuna 100 yük akçe, diğer deyişle 10 milyon akçelik gelir getiren mîrî arazi verilmiş olması ve üzerinde vakıflar kurulmasından dolayı Koçi Bey, bu

Vakıfların öz kaynakları sayılan akarlar dört grup olarak tasnif edilebilir. İlk grupta tarım işletmeleri olan arsa, bağ, bahçe, bostan, tarla, mezra, köy, karye, dalyan ve mukâtaa maden ocakları yer almaktadır. İkinci grupta menzil, saray, yalı, odahane gibi meskenler yer almaktadır. Üçüncü grupta han, dükkan ve ambar gibi ticarethaneler ile hamam, değirmen ve imalathane gibi işletmeler bulunmaktadır. Dördüncü grupta nakit paralar ve vakfedilmiş nesneler bulunmaktadır. Akarlar bulundukları yerlere göre kent ve kır olarak sınıflandırılınca bina tipinin kentlerde daha fazla olduğu görülmektedir.⁸⁶⁴ Vakıftaki gelir kaynakları ne oranda bu sınıflamaya girmektedir? Bu hususun araştırılması gerekir.

Vakfiyelerde şehir ve köy yakınlarında arsa olarak geçen yerler bazen üzerine tek bir bina inşa edilecek büyüklükte bir yer olabildiği gibi bazen de bir mahalleyi içerecek büyüklükte bir yer olabilmektedirler. Bu arsaların büyüklükleri bir dönümden yüz dönüme kadar ulaşabilmekteydi. Bazı bağçeler tektip ağaç muhteva ederdi. Zeytin bahçesi, kestane bahçesi gibi dikilen ağacın ismiyle anılırlardı. Bostanlar ise bağçe büyüklüklerinde olan sebze ekimine tahsis edilmiş alanlardı. Tarlalar bir ve yüz hektar arasında değişir bazen mezre'a adıyla anılırdı. Bostanlar, bağçe ve arsalarla göre yerleşim yerlerine uzakta bulunmaktaydılar. Bir çiftlik en az 60 en fazla 150 dönümlük bir sahayı kapsamaktaydı. Osmanlılar, en uygun çiftlik birimi büyüklüğü olarak, bir aileyi geçindirecek toprak parçasının bir çift öküzle sabahdan akşama kadar sürülmesi ile oluşan miktar olarak kabul ederlerdi. Çiftlik kelimesi bir çift öküzden gelir. Çiftlik, tarım yapmak için gerekli arazi ile birlikte tarım ve hayvancılık yapmak için gerekli bina ve techizatı barındıran bir toprak parçasıdır. Vakıf akarlarında bütün halde bir köy diğer adı ile karye bulunabilirdi. Birkaç köyden oluşan tarım birimine “*mukâtaa*” denilirdi. Ayrıca mukâtaa üzerinde bina ve ağaçlar bulunan gayrimenkulün mutasarrıfı tarafından vakfa ödenen, “*icâre-i zemin*” veya “*yer kirası*” da denilen senelik sabit bir gelirdir.⁸⁶⁵ Mîrî arazi niteliğinde olan tarla, çiftlik ve köyler vb. temlikname ile özel mülk haline getirilerek vakfedilmiştir. Vakfiyelerde bağçe olarak geçen akarlar meyva ağaçlarının veya süs bitkilerinin yetiştirildiği yer olarak vakıf yapılarının amacına göre

mülklerin şeriata aykırı olarak kayıp ve telef olduklarını belirtmekte ve Kanuni Sultan Süleyman'ı eleştirmektedir. Bkz. Zuhuri Danişman, **Koçi Bey, Risalesi**, Ankara: Türkiye Yayınevi, 1985 s. 89-91.

⁸⁶⁴ Yediyıldız, **XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi** s. 93-121.

⁸⁶⁵ Bahaeddin Yediyıldız, **XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003, s. 98-102.

gelir getirici akarlar ve gider kaynakları olan hayratlar olarak ikiye ayrılabilir. Vakfa ait farklı tiplerde akarların bulunması, vakıf gelirlerinin sürekliliği ve vakfın devamlılığı için alınan bir önlem niteliğindedir.

Vakıf akarları içinde dört tip mesken bulunmaktadır. Bunlar saray, yalı, menzil ile oda veya hane denilen küçük evlerdir. Vakfedilmiş binaların %70'ini menziller oluştururdu. Menzil Arapça bir kelimedir. Türkçe konak ile eşanımlıdır. Ancak vakfiyelerde menzil kelimesi tercih edilmiştir. Menziller bir veya iki kattan oluşan büyük bahçe içinde yer alan konaklardır. Bazı menziller, sahaları çok geniş olduğundan “*çiftlik menzili*” diye adlandırılırlardı. Saraylar ikamet edilecek binanın dışında zevk ve eğlenceye ayrılmış kasır ve köşk fiskiye, cirid meydanlarının yer aldığı binalardır. Saraylar, mezillerin aksine bahçeleri süs ve letafet için ayrılmıştır. Yalılar deniz kenarındaki yazlık evlerdi. Vakfiyelerde yer alan oda veya hane denilen yapılar ise genelde küçük ve tek katlı yapılarıdır. Zemin katında bir oda, sofa ve hela ile üst katında oda ve sofayı ihtiva eden evler, “*müteehhilin evler*” yani “*evliler meskeni*” olarak anılırlardı. 1725 tarihli hüküm, müslüman evinin 12 metre zira yüksekliğe, gayrimülim evinin ise 9 metre zira yüksekliğe yani yaklaşık 7 metre ulaşmasına ve işyerlerinin ise 4 zira yüksekliğe yaklaşık 4 metreyi aşmasına izin vermemekteydi.⁸⁶⁶

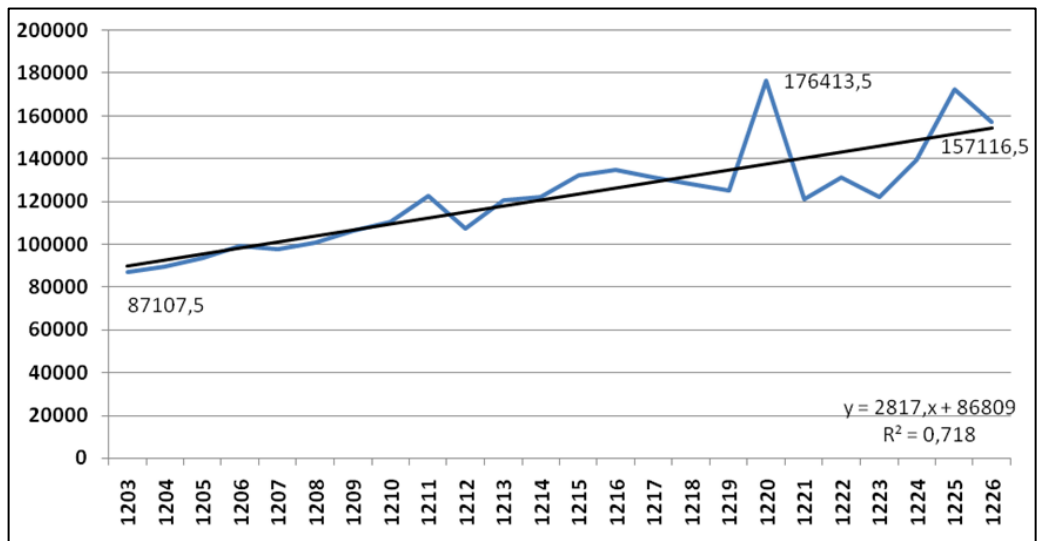
Vakfa gelir getiren iktisadî yapılar arasında dükkan, mahzen ve hanlar ile hamam, değirmen ve imalathaneler gibi işletmeler bulunmaktaydı. Fırın, kasap, eczane gibi dükkanlar, günümüzdeki gibi her türlü ticaret evleridir. Mahzenler ise anbar anlamında bir depodur. Birçok odadan ve eklerden oluşan hanlar Osmanlı'da Selçuklu'daki kervansarayların yerini almışlardı.⁸⁶⁷ Vakıf gelirinden harcamalar yapıldıktan sonra geriye kalana “*kasa bakiyesi*” veya “*der kise*” denirdi. Bu gelirler bazı vakıflarda bir sonraki yılın gelirine katılmayarak yeni yatırımların kaynağı olurdu. Gelirler “*ani'l-irâd* veya *ani'l-mahsulat*” diye anılırdı. Hesaplarda kuruş kullanılırdı.

⁸⁶⁶ Yediylıdız, XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi s. 103-106.

⁸⁶⁷ Yediylıdız, XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi, s. 110.

Tablo 1
Cağalzâde Vakıfları Toplam Gelirleri ve Yüzdeleri (Kuruş)

Yıl	Mukâtaât	Yüzde	Müşaherân	Yüzde	Muaccelât	Yüzde	Diğer	Yüzde	Toplam Gelir
1204	72317,5	80,74%	8150,5	9,10%	6599	7,37%	2500	2,79%	89567
1205	72317,5	77,21%	8150,5	8,70%	10698,5	11,42%	2500	2,67%	93666,5
1206	72280	72,76%	8118,5	8,17%	16369	16,48%	2569,5	2,59%	99337
1207	82230	83,95%	8203,5	8,38%	4946,5	5,05%	2569,5	2,62%	97949,5
1208	82230	81,62%	8203,5	8,14%	7745,5	7,69%	2569,5	2,55%	100748,5
1209	91530	86,06%	8203,5	7,71%	4051	3,81%	2569,5	2,42%	106354
1210	91530	82,94%	9133,5	8,28%	7128,5	6,46%	2569,5	2,33%	110361,5
1211	91530	74,72%	9133,5	7,46%	19265	15,73%	2569,5	2,10%	122498
1212	88530	82,56%	9145,5	8,53%	6985,5	6,51%	2569,5	2,40%	107230,5
1213	106110	87,82%	9745,5	8,07%	2396,5	1,98%	2569,5	2,13%	120821,5
1214	106110	86,93%	9745,5	7,98%	3984	3,26%	2219,5	1,82%	122059
1215	114630	86,83%	9498,5	7,19%	4324,5	3,28%	3569,5	2,70%	132022,5
1216	114630	84,97%	10954,5	8,12%	5529,5	4,10%	3799,5	2,82%	134913,5
1217	112280	85,57%	10989,5	8,38%	5378,5	4,10%	2569,5	1,96%	131217,5
1220	146807	83,22%	9377	5,32%	19407,5	11,00%			176413,5
1223	100600	82,37%	12464	10,21%	5500	4,50%	3569,5	2,92%	122133,5
1224	112625	80,85%	12364	8,88%	12625,5	9,06%	1689,5	1,21%	139304
1225	127500	74,05%	12314	7,15%	32237,5	18,72%	123,5	0,07%	172175
1226	138200	87,96%	12045	7,67%	4992	3,18%	1879,5	1,20%	157116,5
Ortalama	101262	82,25%	9786	8,07%	9482	7,56%	2499	2,18%	122942

Şekil 1: Cağalzâde Vakıfları Toplam Gelir

Vakıf gelirleri hicrî 1203 yılından ve 1224 yılına kadar 24 yıllık bir süre zarfında incelenecekti. Ancak arşivden bulunan muhasebe kayıtları 19 yıllıktır. Vakıf gelirlerine baktığımız zaman h.1220 yılında en yüksek gelirin gerçekleştiği Şekil 1’de görülecektir. Hicrî 1220 yılının toplam giderleri 176.413,5 kuruştur. Bu giderlere Tablo 1’den ayrıntılı bakıldığında h.1220 yılının gelirlerinin 146.807 kuruşu yani %83,22’si mukâtaa gelirleridir. Diğer gelirler ise 9.377 kuruşluk gelir getiren %5,32’lik pay tutan müşâherân, 19.407,5 kuruşluk gelir getiren ve %11’lik orana sahip olan muaccelât gelirleri iken bu dönemde diğer gelirlerle ait veri bulunmamaktadır. Hicrî 1220 senesinde %16,32’lik bölüm müşâherân ve muaccelat ve diğer gelirlerden oluşmaktadır.

Vakfın ana gelir kaynağının mukâtaa gelirleri olduğu söylenebilir. Mukâtaa gelirlerine ayrıntılı bir şekilde bakıldığında en yüksek gelir getiren mukâtaalar ve gelirleri şu şekilde sıralanabilir: Karaferye Kazası’ndaki Menlik Mukâtaası 23.350 kuruş; Yenişehir Kazası’ndaki Yenice Mukâtaası 22.640 kuruş; Filibe Kazası’ndaki Avretalanı mukâtaası 17.500 kuruş; Yenişehir Kazası’nda Bakraç Mukâtaası 14.860 kuruştur. Bu dört büyük mukâtaa, mukâtaa gelirinin %53,37’sini oluşturmaktadır. Mukâtaa gelirlerinin muhasebe bahsedilen ve burada anılmayanları ise 19 tanesi nispeten ufak olan mukâtaalardır.

Müşaherân gelirlerine bakıldığında en büyük gelir kaleminin şunlar olduğu görülmektedir: Bursa Kaplıca kirası 950 kuruş, Edirne han odalarının kirası 850 kuruş, Câbî Mustafa Ağa eliyle toplanan Tahtakale kirası 807 kuruş, Câbî Tevfik Efendi eliyle toplanan Kebeciyân Hanı’nın kirası 883 kuruş, Erzurum han, hamam ve dükkan kiralari 800 kuruş, Bursa Yahudi hamam ve dükkan kirası 230 kuruş. Kiraları toplayan câbîlerden bazılarının adı verilmiştir. Bu özellikle İstanbul kiralari için geçerlidir. 37 kalem gelir kaynağından verilen örnekler müşaherânların %48’idir. Geri kalan %52’si 31 kaynaktan gelmiştir. Buradaki müşaherandan birisi Bursa Yahudi hamamıdır. Vakfın, Yahudilerle iş yapmakta bir beis görmediği anlaşılmaktadır.

Muaccelat gelirlerinin en fazla kazanç getirenleri şunlardır: Halil Efendi’den mahlûl olan sahilhaneden alınan 6.916,5 kuruş, Kapı çuhadarı Ahmet Ağa’dan mahlul Daye Hatun Mahallesi’nde bir bab haneden alınan 4.281 kuruş, Havva kadından mahlul bir bab dükkandan alınan 2.440,5 kuruş. Bu üç gelir kaynağı muaccelat gelirlerinin

%1'den daha az bir oranını oluşturmaktadır. Geri kalan gelirler ise irili ufaklı 14 gelir kaynağından sağlanmaktadır.

3.3.1. Müşâherânlar

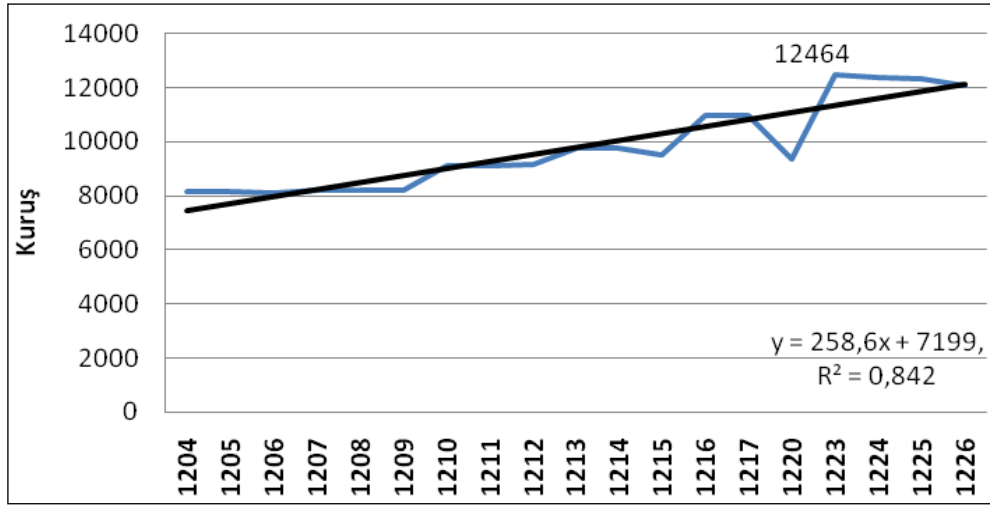
Müşâ sözlükte “*yaymak, dağıtmak*” anlamındaki işâ’adan gelmektedir. “*yaygın halde bırakılmış, taksim edilmemiş*” manasına gelmektedir. Bu kelime müşterek bir malda paydaşların belirtilen oranlarda hisselerini ifade edilmektedir. Uygulamada bir malın birden çok kişiye ait bir mülkiyet hakkı olmasıdır.⁸⁶⁸ Müşâhere ise aylık kiralama veya birine iş için tutma, istihdam etme anlamlarına gelmektedir. Kelime olarak “*aylıklı, maaşlı*” anlamındadır. Osmanlı’da küçük ruznamçe kaleminden maaş alanlara müşâherehorân denirdi. Bu yüzden küçük ruznamçe kalemine “*müşâherehorân kalemi*” de denirdi. Çeşitli devlet kademelerinde çalışan veya azledip maaş almaya devam edenler maaşlarını buradan alırlardı. Mısır gibi eyaletlerden maaş alanlar için müşâherehorân tabiri kullanılırdı. Maaşları günlük olarak hesaplanır ve 3 ayda bir ödeme yapılırdı. Maaşlar çalışanların kıdemlerine göre değişirdi. Maaş sahiplerinin ölümü veya başka vazifeye atanması durumunda maaşlarının bir kısmı yeni atanana verilirdi. Artan miktar hazineye bırakılırdı. Eğer yeni atanan olmaz ise maaşlarına zam bekleyenler arasında mahlûlün maaşı zam olarak dağıtılırdı.⁸⁶⁹

Tablo 2
Cağalzâde Vakıfları Müşâhere Gelirleri

Yıllar	Müşâherân	Yıllar	Müşâherân
1204	8150,5	1214	9745,5
1205	8150,5	1215	9498,5
1206	8118,5	1216	10954,5
1207	8203,5	1217	10989,5
1208	8203,5	1220	9377
1209	8203,5	1223	12464
1210	9133,5	1224	12364
1211	9133,5	1225	12314
1212	9145,5	1226	12045
1213	9745,5	Ortalama	11084

⁸⁶⁸ Hasan Hacak, “Müşâ”, *DİA*, C. 32, İstanbul: 2006, s. 151-152.

⁸⁶⁹ İlhan Kutluer, “Müşâherehorân”, *DİA*, C. 32, İstanbul: 2006, s. 153-154.

Şekil 2: Cağalzâde Vakıfları Müşahere Gelirleri

Tablo 2 ve Şekil 2’den anlaşıldığı üzere h.1223 yılında en yüksek müşaheran sağlanmıştır. Bu yıl elde edilen toplam 12.464 kuruşluk gelir tüm gelirin %10,21’dir. En yüksek müşaheran geliri Bursa’daki hamam ve kaplıca müşaherân geliri 4.000 kuruştur. En yüksek müşaheran geliri 4.000 kuruş ile Bursa’daki hamam ve kaplıca müşaherân geliridir.

3.3.2. Mukâtaalar

Geliri doğrudan hazineye giren gelir kaynağına mukâtaa denirdi. Mukâtaaların konusu maden ocağı, tuzla, darphane, gibi somut bir malın tasarrufu olabileceği gibi, gümrük, ispence gibi vergilerin tahsili gibi bir devlet hakkının tahsili de olabilirdi. Mukâtaaların işletilmesi için Fatih Sultan Mehmet zamanında ilk kez iltizam usulü kullanılırken, Kanuni Sultan Süleyman zamanında 1538 tarihinde mukâtaa yönetiminde ulufeli eminler kullanılmıştır. Emanet ve iltizâm, mukâtaa gelirlerini toplama yollarıdır. İltizamda mukâtaa 1 veya 3 yıllığına müzayedeye en yüksek miktarı veren mültezime kiralanırdı. İltizama verilme süresine tahvil denirdi. Genelde tahvîl süresi 3 kameri yıldır. Tahvil kelimesi muhasebede “*an tahvil*” başlığında işlemi tamamlanan tahsilâtın yevmiye defterine geçirilmesidir. Tahvil kelimesi, bir başka deyişle mültezimin iltizam bedellerini taksit halinde ödediği miktarları göstermektedir. Mukâtaa iltizamında gelirin bir kısmı peşin ödenirdi. Peşin ödenen kısma muaccele denirdi. Mukâtaaların iltizama verilmesi devletin nakit para ihtiyacını karşılamaya yönelik bir uygulamaydı.

Başlangıçta mukâtaanın Nefs-i İstanbul ve Bilâd-ı Selase’de uygulanması amaçlanmıştır ancak daha sonra tüm ülkeye yayılmıştır.⁸⁷⁰ İlk mukâtaa Fatih tarafından İstanbul’da uygulanmıştır. 16. yüzyılda Akdeniz ülkelerinde yaşanan nakit kıtlığı sebebiyle 1550’lerde Rüstem Paşa’nın birinci sadrazamlık döneminde mukâtaaların iltizama verilmesi yaygınlaştırılmıştır. Rüstem Paşa iltizamı yaygınlaştırdığı için Lütü Paşa, Mustafa Ali, Koçi Bey, Defterdar Sarı Mehmet Paşa tarafından eleştirmiştir. Rüstem Paşa iltizamı yaygınlaştırdığı için eleştirilmekle birlikte mukâtaanın iltizamı ile elde edilen gelirler sayesinde Topkapı Sarayı’nda yeni bir hazine odası yapılması gerekmiştir. Mukâtaa sistemi şu beş dönemde incelenmektedir: Klasik Dönem (1453), Karışıklık (1600), Mali-Bürokratik Merkezileşme (1632), Malikane (1695), Esham Sistemi (1775). Mukâtaalarda gelirleri toplamak için iltizam, emanet ve malikane olmak üzere üç usul kullanılmaktaydı.⁸⁷¹ İltizam sisteminde en önemli sorun mukâtaadaki mültezimlerin hesaplamalarını kapatmamaları yani zimmet/bakaya sorunudur. Diğer bir deyişle devletin alacağını tahsil edememesidir.⁸⁷²

Arapça kat’ (kesmek) kökünden türetilen mukâtaa kelimesi “*kesişmek*” anlamına gelmektedir. “*Belirli bir miktar üzerinde karşılıklı anlaşmak*” gibi genel bir anlamı da olmuştur. Osmanlılar’da mukâtaaya vermek, mukâtaya almak, mukâtaaya tutmak ve mukâtaa tabirleri ile vergilerin belirli bir meblağ karşılığında iltizama verilmesi kastedilmektedir. Mukâtaa aynı zamanda sözleşmede kararlaştırılmış meblağ anlamına da gelmektedir. Zamanla mukâtaa, “*iltizamın konusu olan vergi birimi*” anlamına gelmiştir. “*Mukâta-i zemin*” veya “*mukâtaalı*” tabirleri ise başlangıçtan itibaren mülkiyeti devlete veya vakıflara ait araziden ve arsalardan özel şahıs veya kurumlara kiralanın parçalar için yapılan kira sözleşmelerini ve ödenen kiralrı ifade etmek için kullanılmıştır. Mukâtaa ayrıca vergi verenlerden alınan üretim hacmine göre alınması gereken öşür, haraç vb vergilerin sabit bir meblağ olarak belirlenmiş olması anlamına da gelmektedir. Bu anlamda “*maktu*” kelimesi kullanılırdı. Mukâtaaların sağladıkları gelirler birkaç yüz akçeden, 10-20 milyon akçe gelire ulaşabilirdi. Mukâtaalar bir köy olabileceği gibi bir sancak veya bir eyaleti kapsayabilmekteydi.

⁸⁷⁰ Figen Taşkın, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Mültezim Kesimi ve İstanbul Mukâtaaları (1550-1605)**, İstanbul:1992, s. 11-19.

⁸⁷¹ Baki Çakır, **Osmanlı Mukâtaa Sistemi: (XVI-XVIII. Yüzyıl)**, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003, s. 31-36-115.

⁸⁷² Çakır, s. 119.

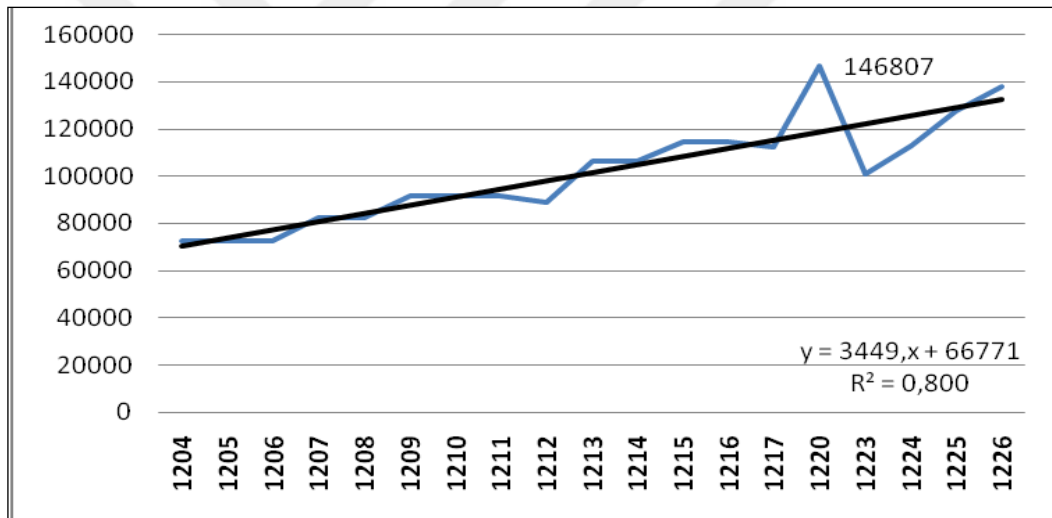
Mukâaların mekan genişliği arttıkça vergi çeşitliliği azalırdı. Mesela bir tütün gümrüğü mukâatası tüm ülkeyi kapsayan bir mukâataadır. Küçük mukâataalar ise birçok vergi unsuru barındırmaktaydılar. Mukâataaların kapsadığı vergi çeşitliliği ve mekan genişliği arasında ters orantı bulunmaktaydı. Mukâataalar voyvodalık, muhassıllık veya nezaret şeklinde yönetilirdi. 2 Mart 1793'te uygulamaya konan Nizâm-ı Cedit'i için kurulan İrâd-ı Cedit hazinesi oluşturulması ile mukâataa gelirleri üzerinde esham ile kaybolan devlet kontrolünü artırmak amacı da vardı. Vakıf ve mîrî arazi hukukunda kullanılan mukâataa-i zemin, mukâataalı tabirleri imparatorluğun sonuna kadar kullanılmıştır.⁸⁷³ Mukâataa-i zemin, icâre-i zemîn veya kısaca mukâataalı tanımı mülkiyeti devlete veya bir vakfa ait yerlerin belli durumlarda şahıs ve kurumlara kiralanması veya ödenen kira parası manasındadır. Vakıf akarlarının kısa süreli kiraya verilmesi esas olmakla birlikte mukâataalı vakıf terimi, vakıf arsaları üzerinde bina veya ağaç dikilmesine izin veren bir kira sözleşmesidir. Uzun süreli bir kiralama şeklidir. İcâre-i zemin denilen mukâataa bedeli ecri mislinden az olmazdı. Mukâatalı vakıfta akar zemini, ağaç ve binalara tabi olarak bunların mülkiyetine sahip olan zeminin tasarruf hakkını elde edilmektedir. Mukâataalı vakıfta mutasarrıf ağaç ve binaları vakfedebilirdi. Toprak yani zemin başka bir vakfa ait iken, üzerindeki ağaç ve bina başka birine aittir. Üst hakkının sahibi toprak hakkının sahibine icâre-i zemîn öderdi. Zamanla icâreteyn ve mukâataalı vakıflar resmi bir hukuk kurumu haline gelmiştir. Bununla birlikte Ali Himmet Berki, 19. yüzyıla kadar genişleyen uygulamalar sonucunda tâviz bedellerinin gerçek değerinin altında kalması nedeniyle vakıfların zarara uğradıklarını belirtmektedir.⁸⁷⁴

⁸⁷³ Mehmet Genç, "Mukâataa", *DİA*, C. 31, İstanbul: 2006, s. 129-132.

⁸⁷⁴ Nazif Öztürk, "Mukâataalı Vakıf", *DİA*, C. 31, İstanbul: 2006, s. 132-134.

Tablo 3
Cağalzâde Vakıfları Mukâtaa Gelirleri

Yıllar	Mukâtaât	Yıllar	Mukâtaât
1204	72317,5	1214	106110
1205	72317,5	1215	114630
1206	72280	1216	114630
1207	82230	1217	112280
1208	82230	1220	146807
1209	91530	1223	100600
1210	91530	1224	112625
1211	91530	1225	127500
1212	88530	1226	138200
1213	106110	Ortalama	101262

Şekil 3: Cağalzâde Vakıfları Mukâtaa Gelirleri

Cağalzâde vakıflarının mukâtaat gelirleri incelendiğinde Tablo 3 ve Şekil 3’de görüldüğü üzere en yüksek gelir h.1220/1807-8 yılında gerçekleşmiştir. Hicrî 1220 yılı gelirlerinin 146.807 kuruşu yani %83,22’si mukâtaa gelirleriydi. Buna göre vakfın ana gelir kaynağı mukâtaa gelirleriydi. Mukâtaalara ayrıntılı bir şekilde bakıldığında en yüksek gelir getirenler ve gelirleri şunlardır: Karaferye Kazası’ndaki Menlik Mukâtaası 23.350 kuruş; Yenişehir Kazası’ndaki Yenice Mukâtaası 22.640 kuruş; Filibe Kazasındaki Avretalanı mukâtaası 17.500 kuruş; Yenişehir Kazası’nda Bakraç Mukâtaası 14.860 kuruş. Bu dört büyük mukâtaa, mukâtaa gelirlerinin %53,37’sini oluşturmaktadır. Mukâtaa gelirlerinin kalan %46,63’ü (19 tanesi) diğer mukâtaa

kaynaklarından sağlanmaktaydı. Mukâtaa gelirleri, neden h.1220 yılında zirve yapmıştır. Bu soruyu cevaplamak için mukâtaaların nasıl satışa çıkarıldıklarını bilmek gerekmektedir. Mukâtaalar, müzayede ile açık artırmaya çıkarılırdı. Açık artırmada en yüksek fiyatı veren mukâtaayı bir ve üç yıllığına kiralarsa buna iltizam, ömür boyu kiralarsa buna malikâne denirdi. Hicrî 1220 yılında büyük mukâtataarın satışa çıkarıldığını söylebiliriz. Ancak bunların iltizam mı yoksa malikâne usulü ile mi satışa çıkarıldığı konusunda arşiv belgelerinde fazla veri bulunmamaktadır. Ama şahsi kanaatimiz bu satışın malikâne usulü yapılmış olması yönündedir. Çünkü eğer iltizam ile satılsaydılar iki veya üç senede bir grafik değerlerinde dalgalanmalar olması gerekirdi.

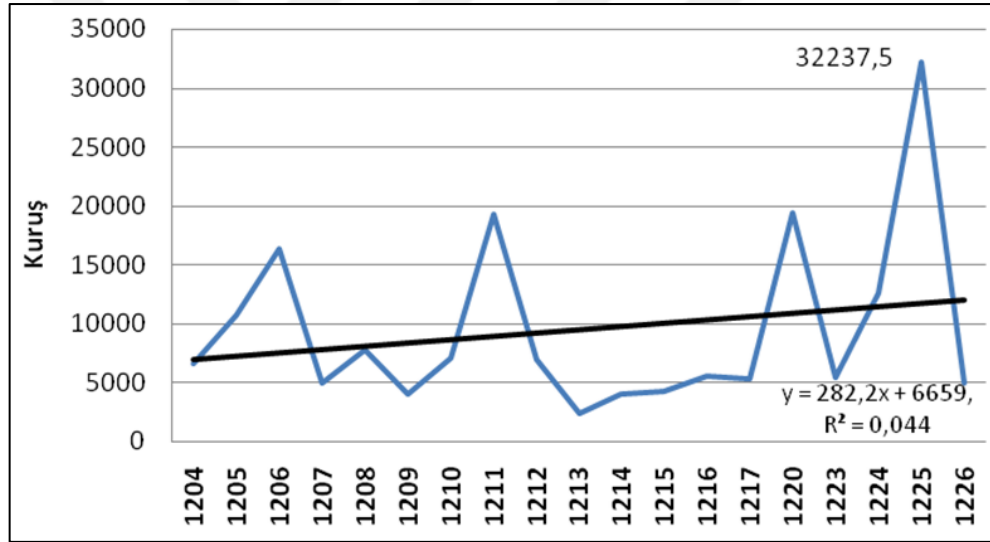
3.3.3. Muacceleler

İcâre-i müeccele veya müşâherât olarak adlandırılan aylık kira gelirleri düzenli gelirlerdi. Bir de icâre-i muaccelle olarak gayrimenkullerden elde edilen bir kerelik peşin kiralar bulunmaktaydı. Bu kiralar yıldan yıla değişerek büyük farklılıklar göstermiştir. Bu da vakfın gelir kaynaklarında ani yükseliş ve alçalışlar olarak kendini göstermiştir.

Gayrimenkullerin asıl kiralama usulü, ecri misli (gerçek değer /rayiç bedel) üzerinden kısa süreli kiralama akdi (icare-i vahide) ile kiralamadır. 17. yüzyıldır uygulanmaya başlayan icareteyn usulü uzun süreli kiralamaya izin vermektedir. Rakabesi (çıplak mülkiyeti) vakfa ait iken tasarrufu kiracı aitti. Kiracı isterse vakıf gayrimenkulü başkasına kiralayabilir ve kiracı ölürse mirasçısı tasarruf hakkını sürdürürdü. İcareteyn usulü, özellikle vakıfların harap duruma düşmesi sebebiyle uygulamaya konulan bir kiralama sistemiydi. İcareteynli kiralamada sultan izni gerekirdi.

Tablo 4
Cağalzâde Vakıfları Muaccele Gelirleri (Kuruş)

Yıllar	Muacceleler	Yıllar	Muacceleler
1204	6.599	1214	3.984
1205	10.698,5	1215	4.324,5
1206	16.369	1216	5.529,5
1207	4.946,5	1217	5.378,5
1208	7.745,5	1220	19.407,5
1209	4.051	1223	5.500
1210	7.128,5	1224	12.625,5
1211	19.265	1225	32.237,5
1212	6.985,5	1226	4.992
1213	2.396,5	Ortalama	10.442

Şekil 4: Cağalzâde Vakıfları Muaccele Gelirleri

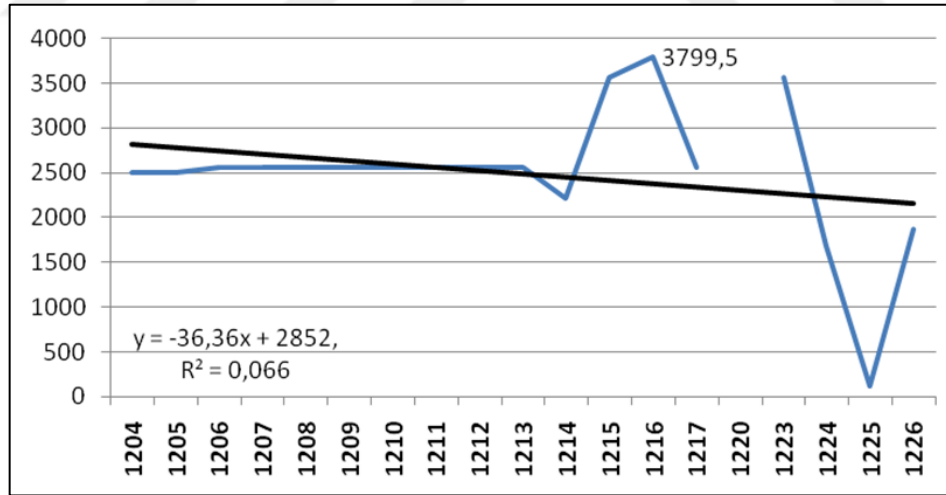
Yukarıdaki Şekil 4'deki grafiğe göre h.1225/1810-1 yılında en yüksek muaccelât sağlanmıştır. Hicrî 1225 yılında muaccele gelirlerin 32.237,5 kuruşu yani %5,65'dir. Muaccelelere ayrıntılı bir şekilde bakıldığında en yüksek gelir getirenlerden biri 23.340 kuruş ile “kurşun hane”den sağlanmaktadır. Diğerleri nispeten daha küçük muaccele geliri getirmektedirler. 3.500 kuruş getiren Çaşnigir mahzeni yarım muaccelesidir. Yarım muaccele kavramı ne demektir? Bu konuda insanın aklına iki şey gelmektedir. Bir mahzenin yarısı vakfa aittir. İki muaccele gelirinin yarısı tahsil edilmiştir.

3.3.4. Diğer Gelirler

Diğer gelirler kapsamında “*mukâtaa-yı zemin an vakf-ı kütüphane*” ve “*istirdat-ı cizye*” gelirleri ele alınmıştır.

Tablo 5
Cağalzâde Vakıfları Diğer Gelirleri (Kuruş)

Yıllar	Diğer	Yüzde	Yıllar	Diğer	Yüzde
1204	2.500	2,79%	1214	2.219,5	1,82%
1205	2.500	2,67%	1215	3.569,5	2,70%
1206	2.569,5	2,59%	1216	3.799,5	2,82%
1207	2.569,5	2,62%	1217	2.569,5	1,96%
1208	2.569,5	2,55%	1220		
1209	2.569,5	2,42%	1223	3.569,5	2,92%
1210	2.569,5	2,33%	1224	1.689,5	1,21%
1211	2.569,5	2,10%	1225	123,5	0,07%
1212	2.569,5	2,40%	1226	1.879,5	1,20%
1213	2.569,5	2,13%	Ortalama	2.499	2,18%

Şekil 5: Cağalzâde Vakıfları Diğer Gelirleri

Yukarıdaki Şekil 5’deki grafiğe göre h.1216/1801-2 yılında en yüksek “*diğer gelir*” sağlanmıştır. Bu kapsamda alınan “*mukâtaa-yı zemin an vakf-ı kütüphane*” 69,5 kuruştur. Bu gelir kalemi sabittir. Yıllar içinde miktarı değişmemiştir. Her seferinde muhasebe içinde nispeten çok düşük miktar tutan böyle bir kalemin muhasebe defterinin ilk sırasında yıllarca verilmesi vakfın bu gidere verdiği saygı ifadesi olabilir. En yüksek

istirdat-ı cizye geliri ise 3.799,5 kuruş olarak gerçekleşmiştir. Bu gelirler, tüm gelirler içinde çok az bir miktar tutmaktadır. En fazla 3.799,5 kuruş gelir getirerek tüm gelirin %2,82'sini oluşturmaktadır. Önemli bir yekun tutmamasına rağmen her iki gelir türünün de vakıf muhasebesinin en başında verilmekte olması dikkati çekmektedir. İlk önce bu gelirlerin bir tür şeref payesi dolayısıyla öncelikle verilmiş olabileceği akla gelmektedir. Fakat “Baş Bâki Kulu” hakkında yaptığımız incelemeler sonucunda cizye gelirlerinin defterdarlık tarafından doğrudan Cizye Baş Bâki kuluna kontrol ettirildiği görülmüştür. Bu nedenle de muhasebenin en ön sayfa ve giriş bilgileri bölümde söz konusu gelirlerin yer aldığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

3.3.4.1. Bakaya

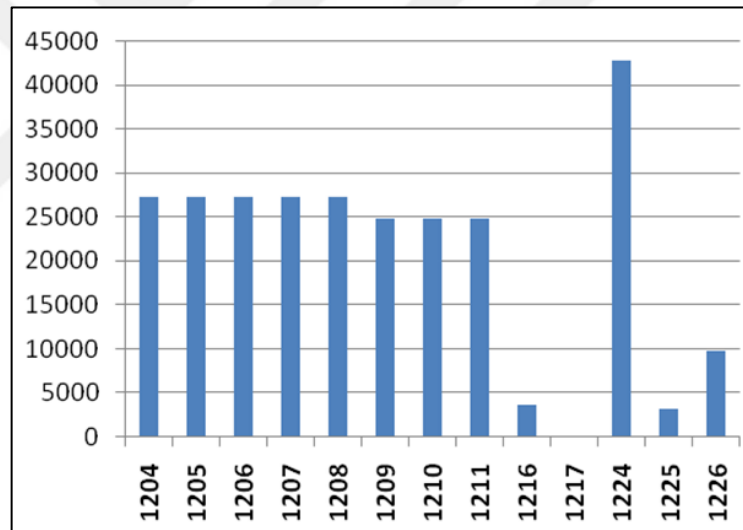
Bakiye arta kalan, kalıntılar, kıtasına katılmayan son yoklaması yapılmış askerler anlamına gelmektedir. Maliye açısından ise ait olduğu yıl içinde tahsil edilmeyerek ertesi yıla kalan vergi alacağı anlamına gelmektedir.⁸⁷⁵ Osmanlı maliyesinde hesap bakiyelerini kontrol etmeleri, toplamaları ve tuttukları bâki veya bakaya denilen defterlerine kaydetmeleri için ilk defa Yavuz Sultan Selim zamanında “Başbâki Kulluğu” kurulmuştur. Başbaki kulluğu doğrudan defterdarlığa bağlı beş kalemden biridir. Bazı kaynaklarda “ser-gulâm-ı bâki” de denilen başbâki kulu devlete ait gelirlerin toplanmasında önde gelen memurlardandır. Başbâki Kulluğu'nda çalışan memurlar hazineye borcu olup vermeyenleri, zimmetlerinde devlete ait mal bulunanları soruşturarak tahsilatı gerçekleştirirlerdi. Başbâki Kulu maliyeye borcu olanları kendi konağında gözaltına alırdı. Vefat eden bazı şahısların mal tespiti için başbâki kulları gönderilirdi. Başbâki Kulluğu dışında doğrudan defterdarlığa bağlı Cizye veya Haraç Başbâki Kulu bulunur ve cizye dolayısıyla hazineye borcu olanların takibini yapardı. Bu iki memuriyet iki ayrı memuriyet olarak görülse de bazı durumlarda Cizye Başbâki Kulu, Başbâki Kuluna vekil olarak da tayin edilirdi. Nitekim 1806 yılında Cizye Başbâki Kulu Mustafa Ağa, Başbâki Kulu Mehmed Esad Bey'in işlerini görmek için resmen vekil olarak atanmıştır. Başbâki Kulluğu 1833'te Cizye Başbâki Kulluğu ile

⁸⁷⁵ Yaşar Çağbayır, “Bakaya”, *Ötüken Büyük Sözlük*, C.1, İstanbul: 2007, s. 436.

birleştirilmiştir. Tanzimat sonrasında söz konusu vazifeler Maliye Müfettişliği tarafından yürütölmeye başlanmıştır.⁸⁷⁶

Tablo 6
Cağalzâde Vakıfları Bakayası (Kuruş)

Yıl	Bakaya	Yıl	Bakaya
1204	27242	1211	24742
1205	27242	1216	3730
1206	27242	1217	140
1207	27242	1224	42677
1208	27242	1225	3197,5
1209	24742	1226	9750
1210	24742	Ortalama	20764

Şekil 6: Cağalzâde Vakıfları Bakayası

Yukarıdaki Tablo 6 ve Şekil 6'dan cizye bakayasına bakıldığında en yüksek gelirin h.1224/1809-10 yılına ait olduğu görölmektedir. Cizye bakayas, h.1224 yılında 42.677 kuruş gelmiştir. Bununla birlikte vakfın hangi cizye geliri bakayas, olduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır. Cizye gelirleri ve bakayas, Cizye Bâki Kulu tarafından incelendiği için bu veriler muhasebenin en ön sayfa ve giriş bölümünde verilmektedir. Aslında bakaya vakfın toplayamadığı gelirler için tutulan bir kalemdir. Ancak Cağalzâde Vakıfları'nın incelediğimiz muhasebelerinde sadece cizye bakayas, için kayıt

⁸⁷⁶ Feridun Emecen, "Başbâki Kulu" *DiA*, C.5, İstanbul: 1995, s.126-127.

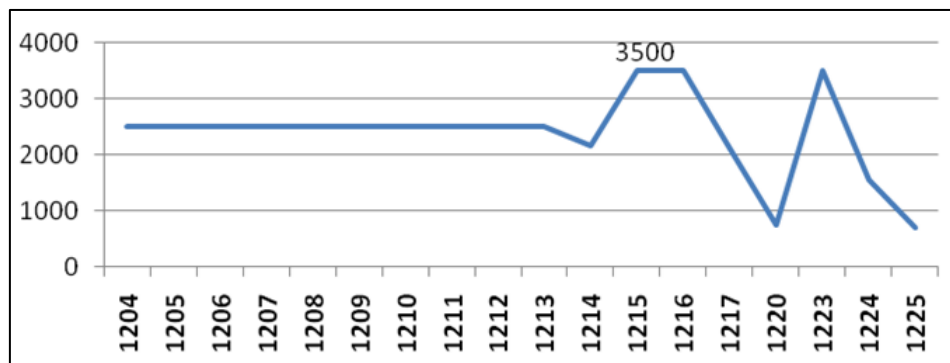
tutulmuştur. Bu kayıtların tutulmasında Cizye Bâş Baki Kulluğu'nun denetimleri etkin olmuştur. Ayrıca bu dönemde Balkanlar'da kaybedilen topraklar vardır. Osmanlı-Rus-Avusturya savaşları dolayısıyla devlet nizamı kurulamayan topraklar da vardır. Vakfın bu sorunlu bölgelerde gelirlerini toplayamadığı akarları olmuş olabilir. Bu sebeple cizye bakayası diye bir bölüm muhasebeye yazılmış olabilir.

3.3.4.2. İstirdat-ı Cizye

İstirdat-ı cizye cizye geri ödemesi hakkında aşağıdaki veriler bulunmaktadır.

Tablo 7
Cağalzâde Vakıfları İstirdât-ı Cizyesi (Kuruş)

Yıllar	İstirdat-ı Cizye	Yıllar	İstirdat-ı Cizye
1204	2500	1213	2500
1205	2500	1214	2150
1206	2500	1215	3500
1207	2500	1216	3500
1208	2500	1217	3500
1209	2500	1223	3500
1210	2500	1224	1560
1211	2500	1225	1800
1212	2500	1226	1750

Şekil 7: Cağalzâde Vakıfları İstirdât-ı Cizyesi

Yukarıdaki Tablo 7 ve Şekil 7'deki grafikte görüldüğü üzere istirdât-ı cizye, h.1204/1789-90 yılından h.1213/1798-9 yılına kadar vakfın düzenli gelir kalemleri arasında yer almaktadır. 10 yıllık süreçte istirdât-ı cizye her yıl 2500 kuruş gelir

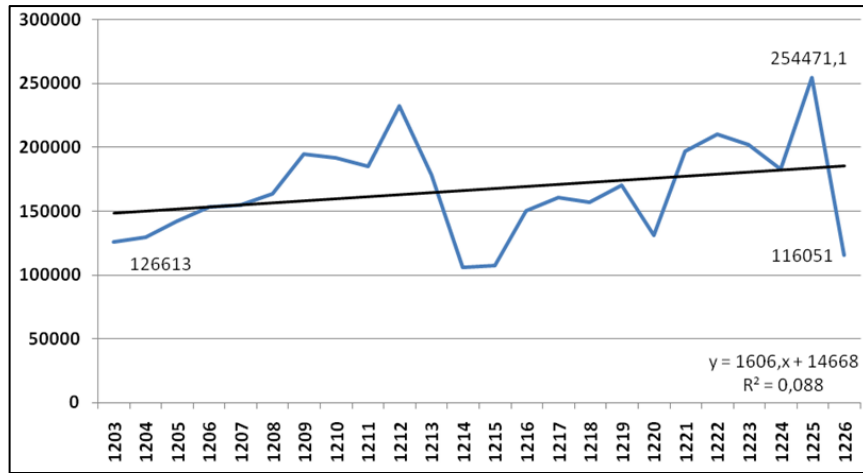
getirmiştir. Bu durum bir tane 2500 kuruş getiren cizye akarının yıllar boyunca aynen yazıldığını göstermektedir. Normalde devamlı bir şekilde bakayanın alınamaması durumunda miktarın 2500, 5000 ve 7500... kuruş şeklinde artması gerekirdi. Fakat bunun yerine bir tek 2500 kuruş 10 yıl boyunca tekrar tekrar yazılmıştır. Bu durumun açıklaması 2500 kuruş bakaya kaydının ilk defa yer aldığı h.1204 yılına ait veriler sayesinde çözülebilir. Fakat ne yazıkki arşiv belgeleri bu yılda ne olduğu konusunda suskundurlar. Kayıtlarda sadece h.1204 yılında mı bu bakiyenin alınamadığı veya her yıl mı alınamadığı tam olarak anlaşılmamaktadır. Sonrasında yaşanan 1000 kuruşluk artış ile h.1215/1800-1 yılında bu gelir 3500 kuruş olmuştur. Grafikte görüldüğü üzere h.1213 yılından sonra istirdat-ı cizye gelirlerinde iniş ve çıkışlar yaşanmıştır. Fakat bu durumun sebebi de belli değildir.

3.4. Vakıfların Gider Kalemleri ve Değerlendirilmesi

Vakıf giderleri “mesârif” adıyla anılmaktadır. Vakıf görevlilerinin maaşları, imâret mutfağı harcamaları, ihracat-ı muayyene, tamirat ve zuhurat vakıfların önemli gider kalemleri arasında yer almaktadır.

Tablo 8
Cağalzâde Vakıfları Toplam Giderleri ve Yüzdeleri (Kuruş)

Yıl	Maaş	Yüzde	İmâret Mutfakları	Yüzde	İhracât-ı Muayyene	Yüzde	Diğer	Yüzde	Toplam Masraf
1204	27776	21,38%	43400,5	33,41%	50751	39,07%	4630	3,56%	129903,5
1205	28876	20,23%	40850,5	28,62%	68489,5	47,99%	4505,5	3,16%	142721,5
1206	28876	18,80%	36623,5	23,85%	81153,5	52,84%	6927,5	4,51%	153580,5
1207	29976	19,33%	37007,5	23,86%	83674	53,95%	4425,5	2,85%	155083
1208	31276	19,10%	43887	26,80%	86225,5	52,66%	2347	1,43%	163735,5
1209	31276	16,05%	48581	24,93%	92445,5	47,43%	22599	11,60%	194901,5
1210	31276	16,28%	42093	21,91%	115303,5	60,02%	3428	1,78%	192100,5
1211	31276	16,89%	37829,5	20,43%	108619,5	58,66%	7447	4,02%	185172
1212	31276	13,47%	35434,5	15,27%	93430,5	40,25%	71972,5	31,01%	232113,5
1213	31276	17,49%	20179,5	11,28%	127367,5	71,23%		0,00%	178823
1214	32867	30,90%	35909,5	33,76%	27266,5	25,63%	10325	9,71%	106368
1215	32717	30,31%	36298,5	33,63%	28825	26,71%	10092	9,35%	107932,5
1216	41895	27,82%	37511	24,91%	53924,5	35,81%	17257	11,46%	150587,5
1217	43739	27,16%	38204,5	23,72%	51453	31,95%	27662,5	17,18%	161059
1220	61476	46,90%	56402,5	43,03%	8404	6,41%	4787	3,65%	131069
1223	65191	32,30%	55133	27,32%	59821,5	29,64%	21655	10,73%	201800,5
1224	62184	33,94%	59810,5	32,64%	39579,5	21,60%	21655	11,82%	183229
1225	48770,5	19,99%	70906	29,07%	13782	5,65%	110466	45,29%	243925
1226	50588	43,59%		0,00%	38837,5	33,47%	26625,5	22,94%	116051
Ort.	39084	24,80%	43115	25,12%	64703	38,99%	21631	10,96%	165300

Şekil 8: Cağalzâde Vakıfları Toplam Masraf

Vakıf giderleri h.1203/1788-9 yılından h.1226/1811-2 yılına kadar 24 yıllık bir süre zarfında incelendi. Ancak arşivde söz konusu 24 yıldan 19 yılın muhasebe kayıtları

bulunmaktadır. Vakıf giderlerine Tablo 8 ve Şekil 8’den baktığımız zaman h.1225/1810-1 yılında en yüksek giderin gerçekleştiği görülmektedir. Hicrî 1225 yılının toplam giderleri 243.925 kuruştur. Bu giderlere ayrıntılı bakıldığında h.1225 yılı giderlerinin 48.770,5 kuruşu yani %19,99’ı maaş için harcanmıştır. İmaret mutfakları için 70.906 kuruş yani giderlerinin %29,07’si harcanmıştır. İhracat-ı muayyene için 13.782 kuruş harcanmıştır. Bu harcama giderlerinin %5,62’sine denk gelmektedir. Diğer giderler için ise 110.466 kuruş harcanmıştır. Bu harcama giderlerinin %45,29’una denk gelmektedir.

Vakfın giderlerinin en büyüğü vakıfta çalışanlara, mütevellilere ve vâkıf soyuna ödenen maaşlardır. Maaş giderlerine ayrıntılı baktığımızda bu kalemin çok yüklü olduğu görülmektedir. Bu gider 37.016 hademe, evlâdân (vâkıfın soyundan gelenler) ve mütevellinin maaşlarıdır. Bu yüklü kalem, gider masraflarının %76’sıdır. Diğer gider kaynakları 13 kaleme dağılmış olup küçük giderlerdir. Maaşlarda ana gider evlâdâna ve mütevellie ödenen maaşlardır.

Vakıf giderleri arasında imaret mutfakları için harcanan miktar 70.906 kuruştur. Bu harcamalar Üsküdar, Tekfurdağı ve Sapanca’daki imaretler için yapılmıştır. Söz konusu harcamalar Üsküdar İmareti için 41.935 kuruş, Tekfurdağı imareti için 20.395,5 kuruş 24 nakdiyye⁸⁷⁷, Sapanca İmareti için 8.348 kuruş 30 nakdiyedir. İmaret harcamalarına oransal olarak bakıldığında %59’u Üsküdar İmareti, %29’u Tekfurdağı İmareti ve %12’si Sapanca İmareti için yapıldığı görülmektedir. İmaret harcama kalemleri buğday, un, pirinç, nohut, safran, üzüm ve bal gibi temel tüketim malları ve odun ve kalay gibi yemek yapımı için gerekli malzemelerin alımı için yapılan harcamalardır. Bu konu imaret harcamalarında ayrıntılı olarak tekrar ele alınacaktır.

Vakıf giderlerinin en büyük kalemi olan “*Diğer*” başlığı altında verilmektedir. Bu arada zuhurât ve tamirat gibi giderler de yer almaktadır. Ancak h.1225 yılında en büyük gider kalemi vakfın borçları için yapılan 81.512 kuruş 48 nakdiye ödemesi

⁸⁷⁷ Nakdiyye: 1 kuruş; 120 akçe karşılığındadır. Fakat arşiv belgesinde akçe kelimesi yazmamaktadır. Arşivci Sinan Satar’ın yardımı ile yaptığımız muhasebe okumalarında kuruş alt birimi olarak nakdiyye okunmuştur. Bu ifade nakdi ödemeyi ifade etmiş olabilir.

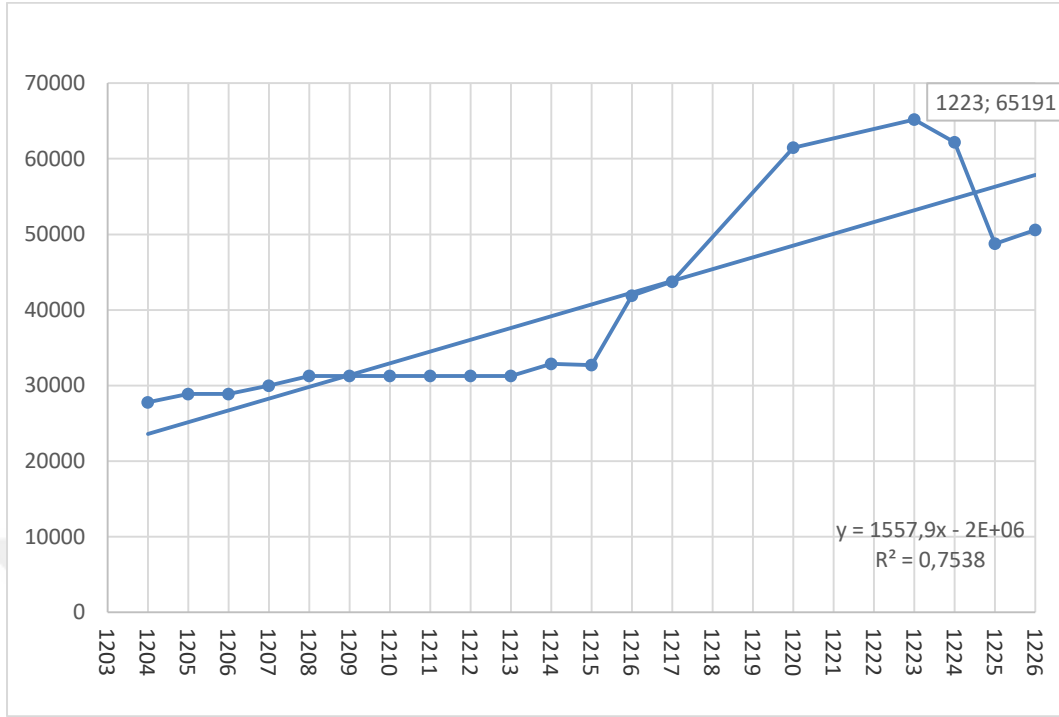
olmuştur. Bu da giderlerin %74'ünü teşkil etmektedir. Söz konusu borçlar vakfin iyi yönetilmediğini ortaya koymaktadır.

3.4.1. Vâkîf Soyu

Vakîf çalışanları bölümünde vâkîf soyundan bahsedilmişti. Çünkü vakfin yöneticileri ve vakıftan yüklü miktarda maaş alan bazı görevliler genelde vâkîf soyundan gelen kişilerdir. Bu kişiler hakkında önceki bölümlerde bahsedildiği için bu bölümde sadece muhasebede vâkîf soyuna verilen ödemeler ve maaşlardan bahsedilecektir.

Tablo 9
Cağalzâde Vakıfları Vezâîf-i Evlâdân (Kuruş)

Yıllar	Toplam Vezâyif	Yıllar	Toplam Vezayif
1204	27776	1214	32867
1205	28876	1215	32717
1206	28876	1216	41895
1207	29976	1217	43739
1208	31276	1220	61475,5
1209	31276	1223	65191
1210	31276	1224	62184
1211	31276	1225	48770,5
1212	31276	1226	50588
1213	31276		

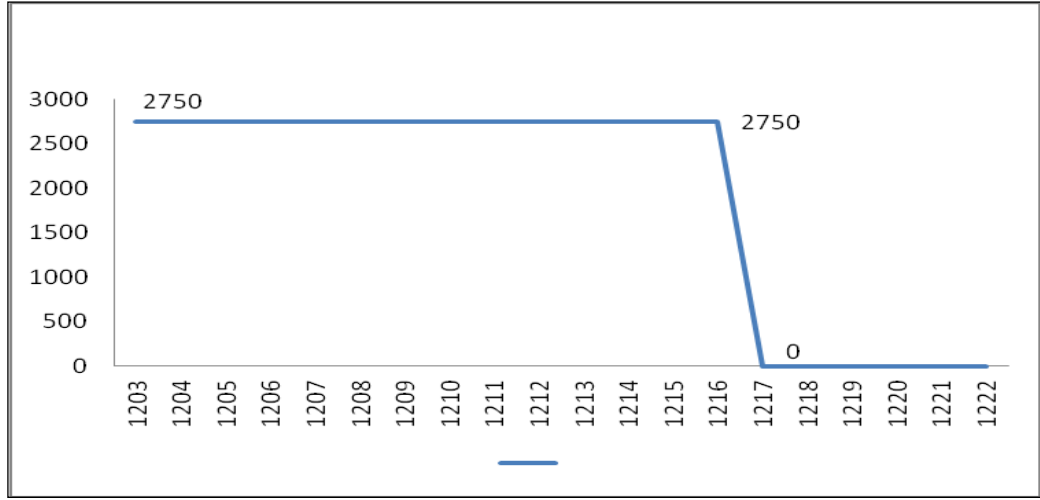

Şekil 9: Çağalzâde Vakıfları Toplam Vezâyif

Yukarıdaki Tablo 9 ve Şekil 9'a göre vezâyif giderleri incelendiğinde en yüksek giderlerin h.1223 yılında 65.191 kuruş olarak gerçekleştiği görülmektedir. Hicrî 1223 yılı muhasebesine bakıldığında vezâyif-i evlâdân ve hademe başlığında toplam 60.151 kuruş verilmiştir. Fakat kime ne kadar ödeme yapıldığının ayrıntısına girilmemiştir. Yalnız duaguyân ödemesi olarak vezâyif başlığında 2.500 kuruşluk bir ödeme yapıldığı kaydedilmiştir. Sapanca hademeleri vezâyif-i 612 kuruş olarak belirtilmiştir. Ancak Üsküdar ve Tekfurdağı hademeleri diye bir ayırım yapılmamıştır. Üç kalemde h.1223 yılı gelirleri incelenmiş toplam 65.191 kuruş gider harcama kaydedilmiştir. Ancak bu harcamaların kimlere ve hangi görev karşılığında verildiği yazılmamıştır. Anlaşılacağı üzere ayrıntılı bir bilgi verilmemiştir.

3.4.2. Hademeler

Vakıf çalışanları bölümünde hademelerden bahsedildi. Bundan dolayı bu bölümde sadece muhasebede hademelere verilen ödemeler ve maaşlardan bahsedilecektir.

Şekil 10: Cağalzâde Vakıfları Hademe Maaşları 1203-1223

Kaynak: Bu grafik h.1203-1223 yılı Cağalzâde Vakıfları Gelir ve Giderleri tablosundan tarafımızca oluşturulmuştur.

Yukarıdaki Şekil 10'dan da anlaşılacağı üzere hademe maaşları toplu olarak verilmiştir. 1.270 akçe olan toplam maaş tutarı h.1204 yılından h.1217 yılına kadar 14 yıllık süreçte hiç değişmeden kalmıştır. Bununla birlikte 6 yılın yani h.1203, h.1218, h.1219, h.1220, h.1221, h.1222 yıllarının verileri bulunmamaktadır. Hademeler hakkında daha ayrıntılı bir inceleme hicrî 1212 muhasebesinin işlendiği bölümde bulunmaktadır.

3.4.3. Câbiler

Vakıf çalışanları bölümünde câbilerden bahsedilmiştir. Bu kişiler hakkında önceki bölümlerde bahsedildiği için bu bölümde muhasebede câbilere verilen ödemeler ve maaşlar ele alınacaktır. Muhasebe defterinde câbiler başlığı altında bölüm açılmamıştır. Câbiler hakkında ayrıntılı inceleme Hicrî 1212 muhasebesinin işlendiği bölümde bulunmaktadır.

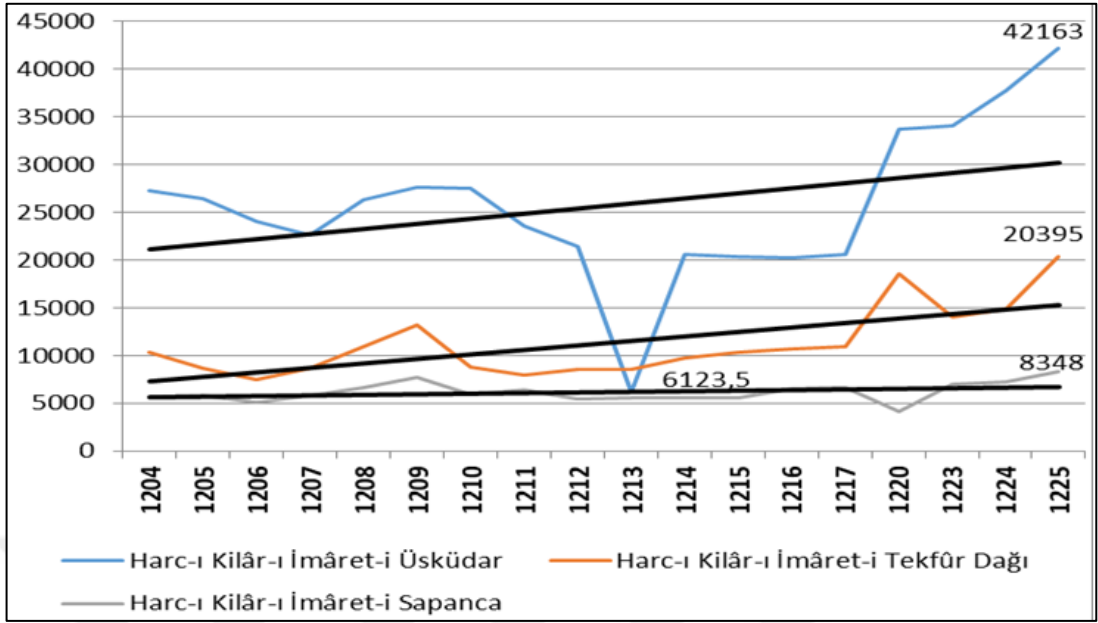
3.4.4. İmaret Masrafları

Vakfa ait Üsküdar, Tekfurdağı ve Sapanca İmaretleri'nden ve bu imarette tüketilen temel gıda maddeleri hakkındaki geniş olarak bilgilendirme geniş olarak

dördüncü bölümde bahsedilmiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için ilgili bölüm incelenmelidir. Bu başlığın burada açılmasının sebebi muhasebe temel harcama kalemlerinden olmasıdır. Konu hakkında geniş bilgi bulunduğundan imaret masraflarına ayrı bir bölüm açılması gerekmektedir.

Tablo 10
Üsküdar, Tekfurdağı, Sapanca İmaret Mutfağı Harcamaları (Kuruş)

Yıllar	Harc-ı Kilâr-ı İmâret-i Üsküdar	Harc-ı Kilâr-ı İmâret-i Tekfûr Dağı	Harc-ı Kilâr-ı İmâret-i Sapanca
1204	27275	10382,5	5743
1205	26383	8686	5781,5
1206	24085,5	7460,5	5077,5
1207	22553	8700	5754,5
1208	26304	10880,5	6702,5
1209	27583,5	13253	7744,5
1210	27437,5	8783,5	5872
1211	23514	7942,5	6373
1212	21364	8595	5475,5
1213	6123,5	8510,5	5545,5
1214	20631,5	9691,5	5586,5
1215	20355,5	10335	5608
1216	20231	10703	6577
1217	20535,5	10983,5	6685,5
1220	33727	18556,5	4119
1223	34080	14010	7043
1224	37704,5	14807,5	7298,5
1225	42163	20395	8348

Şekil 11: Üsküdar, Tekfurdağı, Sapanca İmaret Mutfağı Harcamaları

İmaretlerdeki harcamalara Tablo 10 ve Şekil 11’den bakılıp mevcut veriler incelendiğinde en düşük değer h.1213 yılında 6.123,5 kuruş olarak Üsküdar’da gerçekleştiği görülmektedir. En yüksek düşüşün yaşandığı h.1213 yılında vakıf mütevellisinin değiştiği ve bu dönemde 4 aylık kısa bir muhasebe hazırlandığı görülmektedir. Yani h.1213 yılına ait yıllık veriler çeyrek yıla ait verilerdir. Üç imarete ait verilerde h.1225/1810-1 yılına ait değerlerin mutlak değerce en yüksek harcama gerçekleşmiştir. Hicrî 1 Muharrem 1225 yılı, miladî 6 Şubat 1810 yılına denk gelmektedir. Bu dönemin tarihsel arka planına bakıldığında 1806-1812 Osmanlı–Rus Savaşı’nın sürdüğü görülmektedir. Bu dönemde üst üste taht değişiklikleri yaşanmış, 1807 yılında III. Selim yerine IV. Mustafa ve 1808 yılında ise IV. Mustafa yerine II. Mahmud tahta geçmiştir. Söz konusu çalkantılı dönemde fiyatların arttığı ve bunun imaret harcamalarına da yansıdığı görülmektedir. İmaretlerde hangi temel gıda mallarında harcamanın en fazla olduğu ise gıda bazlı incelemeler sayesinde ortaya çıkacaktır.

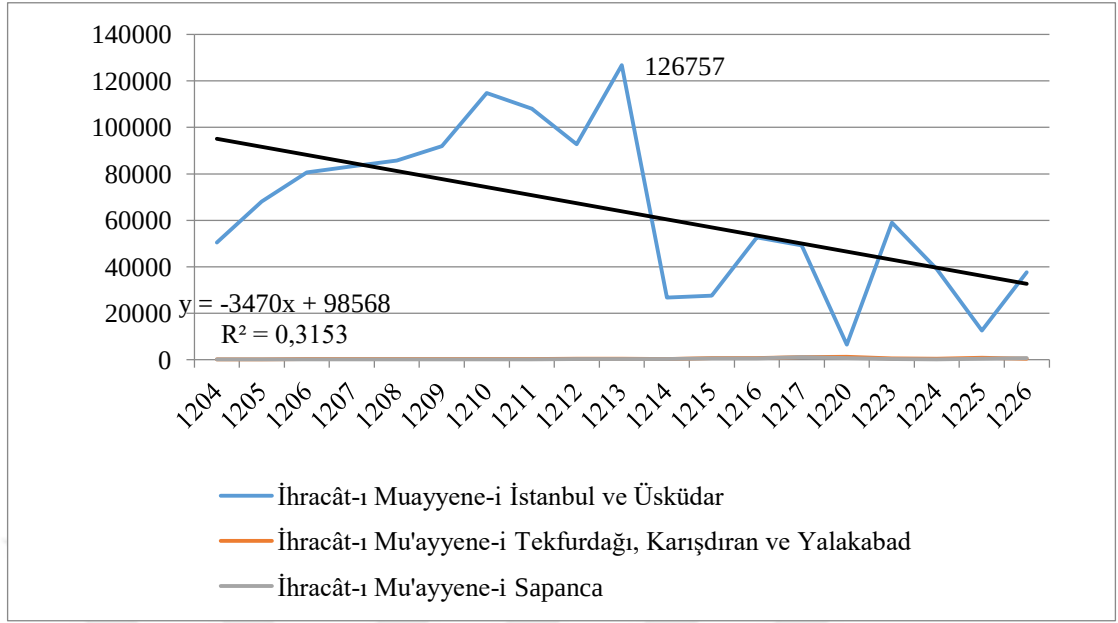
3.4.5. Muayyen Masraflar

Muayyen masraflara “*mutâde masraflar*” da denilmektedir. Muayyen masraflar arasında vakfa alınan temel gıda malları, ısıtma ve aydınlatma için kullanılan

odun, zeytinyağı ve mum giderleri; malikane mukâataalarının hazineye yatırılan yıllık bedelleri; muhasebe ve bürokrasiye verilen harçlar; taşıma ve hammaliyye giderleri; çeşitli kira bedelleri ve mektep masrafları bulunmaktadır.

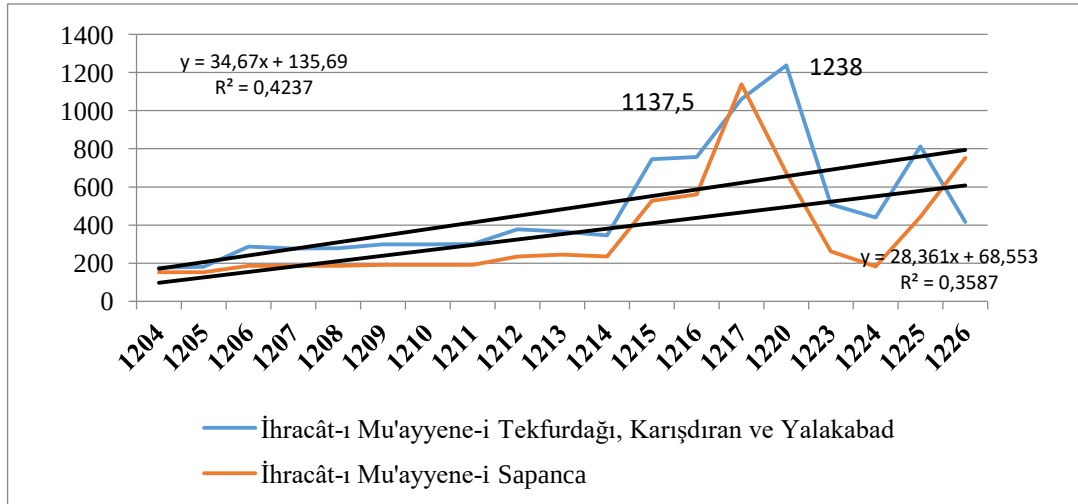
Tablo 11
İhracat-ı Muayyene Masrafları (Kuruş)

Yıllar	İhracât-ı Muayyene-i İstanbul ve Üsküdar	İhracât-ı Mu'ayyene-i Tekfurdağı, Karışdırın ve Yalakabad	İhracât-ı Mu'ayyene-i Sapanca
1204	50423,5	175,5	152
1205	68157	180,5	152
1206	80681,5	286,5	185,5
1207	83211,5	277	185,5
1208	85761	279	185,5
1209	91954,5	299	192
1210	114812,5	299	192
1211	108126,5	301	192
1212	92817	378	235,5
1213	126757	365,5	245
1214	26685,5	345,5	235,5
1215	27552	745,5	527,5
1216	52607	757	560,5
1217	49254,5	1061	1137,5
1220	6493	1238	673
1223	59051	508	262,5
1224	38956,5	440,5	182,5
1225	12526,5	813	442,5
1226	37669	416	752,5

Şekil 12: Çağalzâde Vakıfları İhracat-ı Muayyene Masrafları

Yukarıdaki Şekil 12’de Çağalzâde Vakıfları’nın Üsküdar, Tekfurdağı ve Sapanca muayyene masrafları verilmiştir. Ancak Tekfurdağı ve Sapanca İmaretleri’nin muayyene masrafları nispeten az olduğu için Şekil 12’deki grafikte ayrıntıları görülmemiştir. Bu sebeple Tekfurdağı, Sapanca Vakıfları’nın muayyen masrafları ikinci bir grafik Şekil 13’de aşağıda oluşturulmuştur.

Şekil 13: İhracat-ı Muayyene Masrafları Tekfurdağı ve Sapanca İmareti

İhracat-ı muayyene masraflarına bakıldığında Tablo 11 ve Şekil 12 ve 13’deki anlaşılacağı üzere Üsküdar İmareti’ndeki harcamalar diğer iki imarette (Tekfurdağı ve

Sapanca İmaretleri) en yüksek giderin gerçekleştiği zamanlar ile karşılaştırılınca şu sonuçlara ulaşılmaktadır. İhracat-ı muayyene masrafları h.1213 yılında Üsküdar'da en yüksek gider 126.757 kuruş ile gerçekleşmiştir. Tekfurdağı İmareti'nde en yüksek harcama 1.238 kuruş ile h.1223 yılında gerçekleşmiştir. Hicrî 1217 yılında, Sapanca İmareti'nde 1.137,5 kuruş ile en yüksek muayyene masrafı gerçekleşmiştir. Üsküdar ve Tekfurdağı İmaretleri'nin muayene giderleri arasındaki fark 102 kat ve Üsküdar ile Sapanca İmaretleri'nin muayyen giderleri arasındaki fark ise 111 kattır. Bu yüzden Şekil 12'de Sapanca ve Tekfurdağı İmaretleri'nin muayyen masrafları, Üsküdar İmareti muayyenesi giderlerinin büyüklüğü karşısında grafikte tam görünmemekte ve yoruma müsait değildir. Bu sebeple Şekil 13'deki grafik oluşturulmuştur.

3.4.5.1. Vakıfta Aydınlatma

Mumun kökeni M.Ö.3000 yıllarına götürülen bir nesnedir. İlk zamanlarda ana maddesi don yağı olmakla birlikte 19. yüzyıl başında mum elde etmek için “*stearik asit*” keşfedilmiştir. Daha sonra kaşalot (ispermeçet) türü balinanın kafa boşluğundan elde edilen ispermeçet ile ve en son petrolden imal edilen parafin kullanılarak mum elde edilmiştir.⁸⁷⁸ Mum, bir fitili saran balmumu, stearik asit ve parafinden yapılan ve yandığı zaman parlak bir alev veren genelde silindir biçimli bir aydınlatma gerecidir. Cam silis, potas veya soda, kireç bazen de başka katkı maddeleri yüksek sıcaklıkta karıştırılarak mum oluşturulmaktadır. Yapıldığı yere ve kullanımına göre adlandırılan birçok mum çeşidi bulunmaktadır. “*Mühür mumu, kırmızı mum, beyaz mum, dökülmemiş beyaz mum, değirmi mum, tersane mumu, donanma mumu, sokak mumu, mihrab mumu, Tokad mumu, Paskalya mumu, mağara mumu*”, Avrupa'dan ithal edilen “*Frenk mumu*” gibi çeşitleri vardır. 1800'lerde Paşabahçe İspermeçet Mumu Fabrikası'nda “*Bosfor Mumu*” adıyla bir mum üretilmiştir. Osmanlı devletinde 1856 yılına kadar modern aydınlatma yoktu. Binalar mum ve yağ kandilleri ile aydınlatılmaktaydı. Surre alayları ile 1794'te dökülmemiş beyaz mum Mekke ve Medine'ye gönderilmekteydi. Bu mumlar iki taneydi ve devasa büyüklükteydiler. Vakfiyelerde camilerin aydınlatılması için görevliler ve mum ihtiyacı için ödenekler

⁸⁷⁸ Talip Mert, “Beykoz Mum Fabrikası”, Emine Gürsoy Naskali (ed.), **Mum Kitabı**, İstanbul: Kitapevi, 2015, s. 101.

ayrılmıştır. Mum üretim yerlerine “şem‘hane” denilmiştir. Şem‘hane de denilen mumhaneler, “*balmumu, içyağı, çerviş yağı, kuyruk yağı, şem‘i kafur, bağırsak yağı ve bezir yağı*” ile Galata, Eyüp ve Üsküdar semtlerinde mum üretimi yapmaktaydılar. Mumcu esnafı mumcubaşı sorumluluğunda işlerini yürütmekteydiler. Mum narhının (mum fiyatı) belirlenmesine “*kadı, şeyh, kethüda, yiğitbaşı, ehl-i hibre ve nizam ustaları*” birlikte karar vermekteydiler. 1789 Fransız İhtilali’nin birkaç ay öncesi Osmanlı’da mum kıtlığı yaşanmıştır. Bu sebeple devlet 1789’da Tekfurdağı ve Varna iskelelerine emir göndererek ellerindeki fazla mumu İstanbul’a göndermelerini istemiştir.⁸⁷⁹ Aydınlanmada sadece mum kullanılmaz zeytinyağı da kullanıldı. Aydınlanma masrafları için dördüncü bölümde bilgi verilmiştir. Ayrıntılı bilgi bu bölümde kaydedilmiştir.

3.4.6. Tamirat ve Diğer Masraflar

Türklerin Anadolu’ya gelmesi ve İslam kültürünün etkisi ile yoğun bir şekilde Anadolu’da başlayan ve süren vakıf geleneği, aynı şekilde vakıf tamir geleneğini de getirmiştir. Tamirat işlerinden ilk defa Selçuklu vezirlerinden Şemseddün Altun Aba’nın Konya’da 1201 tarihinde yaptırdığı medresenin vakfiyesinde bahsedilmektedir. Bundan sonra vakfiyelerde tamiratlar için daima bir bölüm ayrılmıştır. Tamirat ve onarımlar için gerekli usuller oluşmaya başlamıştır. Kuran-ı Kerim’de “*Allah mescidlerini ancak Allah’a ve Ahiret Günü’ne iman eden, namazı dosdoğru kılan, zekat’ı veren ve Allah’dan başkasından korkmayan kimseler imar eder*” Tevbe (âyet 18) mealindeki âyet⁸⁸⁰ Müslüman Türkleri yalnız kendi kurdukları vakıfları değil diğer tüm Allah yolunda kurulan eserlerin tamirâtı ve ihyasına götürmüştür. Nitekim Mihrimah Sultan ve Rüstem Paşa vakıflarının diğer vakıflara yardım etmesinin de bu âyet doğrultusunda yapılan uygulamalardan olduğu söylenebilir.

Tamirat ve inşaat masrafları gibi zaman zaman ortaya çıkan beklenmedik masraflar muhasebelerde zuhurat başlığı altında incelenmektedir. Vakıf muhasebeleri, vakıf yapılarında tamirata ayrılan para, kullanılan malzeme ve işçilik ücretleri hakkında

⁸⁷⁹ Güler Yarcı, “Osmanlı’da Mum ve Beykoz İşpermeçet Mumu Fabrikası”, Ed. Emine Gürsoy Naskali, **Mum Kitabı**, İstanbul: 2015, s. 5-99.

⁸⁸⁰ Yılmaz Önge, “Vakıf Eserlerin Onarımları”, **II. Vakıf Haftası 3-9 Aralık 1984**, Ankara: 1985, s. 47-48.

bilgi veren bir kaynaktır. Onarım harcamalarının maliyetlere göre tasnifi yapıldığında düşük, orta ve yüksek maliyetli onarımlar diye ayrılabilir. Yüksek maliyetli onarımlar, çatı kurşunlarının değiştirilmesi gibi külfetli işler, doğal afetlerde görülen büyük zararların tamiri ve yeniden inşaatlarda söz konusudur. Orta maliyet kısmi onarımlarda görülmektedir. Düşük maliyet ise bakıma yönelik onarımlarda ortaya çıkmaktadır. Düşük maliyetli onarımlar orta ve yüksek maliyetli tamiratları önleyici niteliktedir.⁸⁸¹ Vakıf tesislerinin arzu edilen şekilde hizmet edebilmeleri için gereken şartlar sıralanırken hizmetlerin devamlılığı için Türk-İslâm dünyasında bazı tedbirler düşünülmüş ve bu yönde vakfiyelere bazı maddeler eklenmiştir.⁸⁸²

Osmanlı vakfiyeleri, vakıfların tamiri ile ilgili hükümler içermektedirler. Ancak bu hükümler 15. yüzyıldan itibaren daha ayrıntılı hale gelmiştir. 16. yüzyıla ait vakfiyelerimizde vakfın tamiri hususunda ayrıntılı bilgiler içermektedir. Vakfiyelerde tamirat için ne kadar harcama yapılacağı, hangi binalara harcama yapılacağı belirtilir. Selâtin vakıfları başta olmak üzere bazı büyük vakıflarda devamlı hizmetliler kadrosunda tamiratta görevlendirilecek meremmetçi, mimar gibi zanaat sahiplerinin sayıları ve günlük yevmiyeleri verilmektedir. Bazı vakfiyelerde usta yapıcı (benna), tamirci (meremmet), suyolları tamiri için suyolcu,⁸⁸³ kubbe kurşunlarının tamiri için kurşuncu atanmış bu durum tamirat görevlerinde uzmanlaşmanın başladığını ortaya koymaktadır. Vakfiyelerde ayrıca tamirat parasını amacına uygun şekilde kullanılmayanlar için beddua edilmektedir.⁸⁸⁴

Vakfın gelirleri giderlerini karşılayamaz hale gelince vakfın mütevellisi kadıya başvururdu. Kadı onayı ve bilgisi ile onarım masrafları dışında vakıf harcamalarında

⁸⁸¹ Tuba Akar, “Tanzimat Öncesinde Vakıf Kurumu ve Yapıların Korunması”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı 33, Ankara: 2010, s. 108.

⁸⁸² Yılmaz Önge, **Modern Restorasyon Prensiplerinin Anadolu Türk Vakıf Abidelerindeki En Eski Uygulamaları**, 1985: <http://acikerisim.fsm.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11352/546/%c3%96nge.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Erişim 20.09.2021).

⁸⁸³ Suyolcu: Osmanlılar’da su bulma ve akıtma işiyle ilgili bir meslek sahibidir. Suyolculuk bir meslek grubu olarak ilk defa Fatih Sultan Mehmet zamanında sayılmaya başlamıştır. Suyolcu suyollarının yapımı, bakımı, onarılması ve korunması, suların dağıtılması ve ölçülmesi, yapılan harcamaların hesaplanması gibi görevleri vardır. Bu görevleri yaparken suyolcu kalfası, çırağı ve kâtibi kendisine yardımcı olurken, Mimarbaşı’nın denetimi altındaki Suyolu Nâzırı tarafından atamaları yapıldı. Suyolcu yaptıkları hizmet karşılığı “*haraç, ispençe, avârız ve tekalîf-i örfiye*” gibi vergilerden muaftır. Vakıf kadrolarında bulunan suyolcunun maaşları vakıf yönetimi tarafından çalıştıkları gün sayısına göre ödenirdi. Ayrıca vakıf suyollarında çalışanlar vakıf kadrosunda bulunmasalar bile imareten yemek yiyebilirlerdi. Abdullah Martal, “Suyolcu”, **DİA**, C. 38, İstanbul: 2010, s. 1-2.

⁸⁸⁴ Ömür Bakırer, Vakfiyelerde Binaların Tamirâtı ile İlgili Şartlar ve Bunlara Uyulması, **Vakıflar Dergisi**, C. X, Ankara: 1973, s. 113-126.

tasarrufa gidilirdi. Bu durum tamirat masraflarının tüm masrafların önünde tutulduğunu göstermektedir. Vâkıf soyu ve çalışanların tamirat masraflarının öncelikli gider sayılmasına karşı çıkma hakları yoktu. Ancak mütevellinin maaşı tamamen ödenmedikçe diğer maaşlar dağıtılamazdı. Müteveli öncelik hakkına sahipti.⁸⁸⁵ Mütevellinin zengin olması halinde kendi kaynaklarını vakıf için kullanması vakfın sürekliliği için istenen bir durumdur. Vakfiyede vakfın geliri olmadığında borç alması şart koşulmuş ise müteveli kadı onayını almadan tamirat için borç alabilirdi. Vakıf kiracıları kiraladıkları mülkün onarımından az çok sorumluydular. Bu sorumluluğun verilme sebebi kiracıların yapılara iyi bakmasını sağlamak olmalıdır. Kiracılar kendi paraları ile akarı tamir ettirdiklerinde tamir masrafını kiraya sayabilirdi.⁸⁸⁶

Vakıf binaları yapılmayan onarımlar yüzünden harap duruma düşünce yeniden kullanılabilir hale gelmesi için icareteyn denilen bir kiralama usulü ile kiralanırdı. Mal/akar, gerçek değerine yakın bir bedelle (muaccel bedel) kiraya verilirdi. Muaccele bedel ile ilk önce vakıf binasının onarımı gerçekleştirilirdi. Söz konusu tamirat iki şekilde gerçekleştirilebilirdi. Birinci halde kiracı bedeli mütevelliyeye verir. Müteveli vakıf akarını onarır ya da yeniden tamir eder ve kiracıya geri verirdi. İkinci halde ise kiracı akarı tamir eder veya yeniden inşasını yapar ve muaccel bedelden bu harcamasını mahsup ederdi. İcareteyn usulü ile 90 yıla kadar olan kiralama hakkı süresi, yeni tamir ile uzamaktadır. Bu durum ise vakıf akarlarının gelirlerinin erimesi ile sonuçlanmaktadır.⁸⁸⁷

Vakıf, Allah’a yakın olma gayreti ile menkul ve gayrimenkul mülk ve emlağın hayır amaçlı olarak tahsis edilmesidir. Gayrimenkul mülkler yapısı gereği korunmaya ve tamire muhtaçtır. Vakıf hizmetlerinin sürekliliği imar, inşaat, onarım işlerinin devamlılığı ile sağlanmaktadır. Bu yüzden Osmanlı Devleti’nde onarım faaliyetlerinin büyük bölümünü vakıflar üstlenmişlerdir. Vakıflarda yürütülen faaliyetlerin işlevselliği ve sürekliliğinin sağlanması hem de vakfa gelir getiren akar ve giderlerin en

⁸⁸⁵ Akgündüz, s. 325.

⁸⁸⁶ Ömer Hilmi, s. 104-396.

⁸⁸⁷ Özcan, s. 391.

büyük kalemi olan hayır eserlerinin onarımı vakıfların temel meselesidir. Vakıf yapının herhangi bir müdahale ile değiştirilmesi uygun görünmezdi.⁸⁸⁸

Vakıflarda ve kamunun menfaati gerektiği zaman bazı müdahaleler yetkili makamlardan izin alınarak nadir de olsa yapılabilirdi. Mesela Rüstem Paşa'nın Tahtakale'deki Külliyesi yapılırken yapıldığı yerde bulunan o bölgenin ihtiyacına yetersiz gelen 15. yüzyılda mescidi kuran Hacı Halil ismiyle bilinen mescidin (Hacı Halil Mescidi, Kenise Mescidi diye de bilinir. Mescid kiliseden camiye dönüştürülmüştür.) arsaları alındı. Bu arsaların alımı ve Tahtakale Rüstem Paşa Camisi yapılması için zamanın şeyhülislamı Ebusuud'dan alınan fetva 1570 tarihli vakfiyeye iliştilirdi.⁸⁸⁹ Bir vakıf sadece ve sadece tamiri mümkün olmayacak bir şekilde harap olmuş ise o zaman akarları kadı izni ile aynı tip hayır hizmeti veren bir kuruma verilebilirdi.⁸⁹⁰ Ancak Bu tip izinler çok zor verilirdi. Buna sebeple vakfın harap olmuş farklı gayeleri olan kurumlarına vakıf içerisinden kaynak aktarımına izin verilmemiştir. Söz konusu iznin verilmemesi nedeniyle zaman zaman vakıfların onarımı için kaynak bulunamamış ve bu durum vakıfların yok olmasına sebep olmuştur. Öncelikle vakfın kendi iç kaynakları ile onarımlarını yapması istenmiştir. Vakfiyelerden tahsis ilkesine göre bazı gelirlerin bazı onarım masraflarına atanmıştır.⁸⁹¹

Vakfiyelerde vakıf yapıların korunması için “*ihtiyaç akçesi*” konulması şartı koşulabilmekteydi. Hatta vakfiyede ihtiyat akçesi için şart koşulmasa bile gelir fazlasının evlâda bırakıldığı vakıflarda müteveli gerekirse tamirat durumları için ihtiyaç akçesi ayırabilirdi. Vakıf evlatları bu duruma karşı koyamazdı.⁸⁹²

Osmanlı Devleti hukukî, idari, finansal düzenlemeler ile vakıfların sürekliliğini sağlayacak düzenlemeler yapmıştır. Bu mekanizma 1826 yılında Evkâf Nezareti'nin kurulması ve bütün vakıfların Evkâf Nezareti'ne bağlanması ile değişmiştir. Vakıf yapıların korunması ve tamiri bu nezarete bağlandı.⁸⁹³ Vakıfların işlevselliği açısından vakıf onarım faaliyetleri hazırlık, icra ve sonrası olmak üzere üç aşamadan oluşurdu. Bu

⁸⁸⁸ Ömer Hilmi, s. 267.

⁸⁸⁹ Necipoğlu, s. 428.

⁸⁹⁰ Ömer Hilmi, s. 340-342-343.

⁸⁹¹ Ömer Hilmi, s. 341-359.

⁸⁹² Ömer Hilmi, s. 366.

⁸⁹³ Akar, s. 91.

durum 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar pek değişmemiştir. Batılaşma ile Evkâf Nezareti bünyesi altında 1838 yılında Evkâf Tamirat Müdürlüğü kurulmuştur. Ancak klasik dönemde bağımsız bütçeleri ile ayrı bir tüzel kişiliğe sahip olan vakıfların gelirleri devlet hazinesi aktarılmaya ve bu şekilde kamu açıkları kapatılmaya başlanılmıştır. Bu uygulama sonucunda vakıf onarımları için gerekli tahsisat Evkâf Nezareti tarafından sağlanamamıştır.⁸⁹⁴

Devlet doğal afetlerde vakıf onarımlarını üzerine alabilmektedir. Mesela III. Mustafa zamanında 1766 depreminde ağır zarar gören Fatih Medreseleri'nin onarımını devlet üstlenmiştir.⁸⁹⁵ Vakfın kendini tamir ettirecek gücü yoksa tamir masrafları maliye hazinesi tarafından karşılanırdı. Vakıfların harap duruma düşmemesi için devlet kadı ve nâzırlar ile denetimlerini yürütürdü. Selâtin vakıflarındaki tamiratlar için divandan hüküm çıkarıldığı da olmaktaydı. Ayrıca kanunlar ve cezai hükümler ile vakfın bakım ve onarımı garanti altına alınmaya çalışılmaktaydı. Vakıfların bakımı için alınan önlemler sebebiyle devlet bazı kayıtlarında vakıf tamirlerine yer vermiştir. Bu nedenle divan hükümleri, kadı sicilleri, maliye defterleri, mühime defterleri ve yıllık bütçe kayıtları vb. arşiv vesikalarında vakıflarda yapılan tamiratlar ile ilgili konular hakkında bilgi bulunabilmektedir.⁸⁹⁶ Vakıf tamiratına ait en kullanışlı sayısal veriler ise vakfın muhasebe bilançolarında bulunmaktadır. Tamirat için yapılan masraflar, kullanılan malzemelerin çeşidi, miktarı ve fiyatları, işçi ücretleri hakkında bilgi edinmek mümkündür.⁸⁹⁷

Vakıf onarım çalışmaları önce vakfın gelirleri ile karşılanmaya çalışılırdı. Vakfın parası olmadığında devlet hazinesinden karşılanırdı. Vakfın gelirlerinin yeterli olmadığı durumlarda, onarım sürecinde vakıfta çalışılan bütün personelin maaşları verilmezdi.⁸⁹⁸ Vakıf çalışanlarının onarım süresince maaş almaması usulüne ise “rakabe”⁸⁹⁹ denilmektedir. Rakabeye göre onarım ücretleri vakıf çalışanlarının

⁸⁹⁴ İbrahim Yılmaz, Osmanlı Klasik Döneminde Vakıf Yapıların Korunmasında Onarım Aşamaları, **Journal of Ottoman Civilization Studies**, Vol. 3, No. 4 (2017), 36-61, <http://dx.doi.org/10.21021/osmed.273899>, Geliş Tarihi: 06.12.2016

⁸⁹⁵ Akar, s. 107.

⁸⁹⁶ Bakırer, s. 122.

⁸⁹⁷ Bakırer, s. 116

⁸⁹⁸ Yılmaz, s. 39-40.

⁸⁹⁹ Rakabe: “Beklemek, kollamak, korumak” anlamlarına gelen rakb kökünden türeyen rakabe kelimesi “boyun” anlamına gelmektedir. Terim olarak mülkiyete konu olan eşyanın sadece maddî varlığını ifade eder. Rakabe

(mürtezika) maaşlarından önce gelmektedir. Ücretine dokunulmayan tek vakıf görevlisi vakfiye ile geliri garanti altına alınan mütevellidir. Vakıf, yeteri kadar hâsılatı varsa rakabe yöntemine başvurulmazdı. Rakabe ile tamir edilecek vakıf hizmet ünitelerinin finansmanın karşılanamadığı ve vakfın “*asl-ı mâl*”ı büyük ölçüde elden çıktığı dönemlerde vakfın giderleri askerî düzeyde tutulur ya da tamamen kısılmaktadır.⁹⁰⁰ Rakabe kararı alınabilmesi için keşif raporlarının kadı tarafından Divan-ı Hümâyûn gönderilmesi ve onay alınması gerekmektedir.⁹⁰¹ Rakabe süreleri birkaç aydan 6 yıla sürebilmektedir. Bu süre ortalama 1,5-2 yıl arasındadır. Rakabe için divandan gelen emirle mütevellî vakfın harcamalarını sıfıra indirip bundan yarar sağlayabilmektedir. Mütevellî maddî çıkarı için tamirattan vazgeçebildiği gibi gereksiz yere rakabe süresini de uzatabilmektedir. Bu durum vakıf çalışanlarını (mürtezika) zor duruma düşürmektedir. Bu uygulama sonucunda en zor duruma düşen görevli vakıftan en fazla maaşı alan müderristir. Dolayısıyla vakfiyeden haberdar olan bir kişi olarak rakabe konusunda mütevellîye en çok sorun çıkaran görevli de müderris olmaktadır. Vakıf çalışanları maaşlarını alamasalar bile vakfın imaretinden yiyeceklerini temin etmeye rakabe uygulamasında da devam etmektedirler. Bu durum çalışanların sıkıntılarını azaltmaktadır. Maaşlar dışında vakfın imaretine yiyecek alınması konusunda sıkıntılar da oluşabilmektedir.⁹⁰² Bunlar dışında bir iki ayrıntı da şunlardır: Vakıf yapılarında malzeme fiyatlarına nakliye ücretleri de eklenmiştir. Bu durum tamirat yapılırken gerekirse uzak mahallerden yapı malzemelerinin temin edildiğini ortaya çıkarmaktadır. Uzaklardan getirilen malzeme bazen ambarlarda istiflenerek gerektiğinde kullanılmaktadır. Onarım aşamasında vakıf mimarı, meremmetçi ve onarım kâtibi bulunmaktadır. Kadrosunda mimar bulunmayan vakıfların onarımlarına ise “*hassa*

mülkiyeti kavramı devletin mülkiyetindeki bazı gayrimenkuller hakkında da kullanılır. Bunun yaygın uygulamasını Osmanlı’da devlet arazisi olan mîrî arazi denilen toprakların rakabesi yani mülkiyeti devlette kalmak üzere belli bir vergi karşılığında özel kişiler tarafından işletilir. Buna “*dirlik sistemi*” denirdi. Öte yandan bir şeyin rakabesinin vakfa ait olduğu söylendiğinde o mal veya mülkün aslının ve zatının vakfa ait olduğu ifade edilmektedir. Bu bakımdan bir vakfın gelirinden meydana gelen mal ve nakit gibi ilâvelerin vakfın aslına katılmasına “*rakabe etmek*” denilmiştir. Osmanlılar’da vakıf hizmet binalarının onarım ve bakımı için vakıf gelirlerinin yeterli olmaması halinde rakabe usulüne başvurulur ve onarım bitinceye kadar vakıf giderlerinin azaltılması için çalışanların maaşının tamamen kısılması yoluna gidilirdi. Vakıf akarların tamirinde karşılaşılan finansman güçlüğü sebebiyle bu usule başvurulurdu. Vakıf akarlarının muhafaza ve onarımı birinci önceliklidir. Bu kabulün bir gereği olmak üzere rakabe uygulamasında vakıf çalışanlarının hakları sadece bir süreliğine askıya alınmış olmaktadır. Nitekim vakfın tamiri için gerekli finansmanın sağlanmasıyla birlikte rakabe uygulamasına son verilir ve normal işleyişe dönülürdü. Halit Çalış, “Rakabe”, *DİA*, C. 34, s. 427-428.

⁹⁰⁰ Mefail Hızlı, **Osmanlı Vakıf Sisteminde “Rakabe”**, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 6, s. 6, Bursa: 1994, s. 54-57.

⁹⁰¹ Yılmaz, s. 40.

⁹⁰² Mefail Hızlı, s. 60-70.

mimarı” bakmaktadır. Tamiratlarda kurşuncu, benna,⁹⁰³ neccar,⁹⁰⁴ su yolcu, meremmetçi gibi uzmanlaşmış teknik personel bazı vakıfların daim kadroda bulunmaktadır. Bazı vakıflarda bu tip personel ana kadroda yoktur, ancak geçici olarak hizmet alınmaktadırlar. Tamirat ücretleri götürü olarak ve günlük ücret şeklinde iki yoldan ödenmektedir. Götürü usulünde belirli bir iş için önceden yapılan antlaşmaya göre hizmet bedeli ödenmektedir. Günlük usulünde ise çalışılana gün başına önceden belirlenen ücret ödenmektedir. Çalışılan günleri, çalışanların ücretlerini, nakliye masraflarını, harcanan malzemenin miktarını, bunlara ödenen paraları onarım kâtipleri inşaat defterlerine kaydederlerdi. Tamiratlar bitince önceden hazırlanan rapor ve keşif defterlerine göre heyet tarafından son bir keşif daha yapılırdı. Tamiratların usul ve kaidelere uygun yapılıp yapılmadığı mahkemeye rapor edilmekteydi. Kadı, raporu kayıt altına alarak kesin kabulü yapmakta ve onarımı aklamakta ve bu durum vakıf mütevellisine bildirilmektedir. Vakıfların onarımında bahsedilen süreçler 16. ve 19. yüzyıllar boyunca benzer şekilde devam etmiştir.⁹⁰⁵

Onarım ve tamire muhtaç vakıf yapıları için kayıtlarda şu terimler kullanılmaktadır: Tahtire muhtaç (temizleme gerekli), meremmata muhtaç (onarım gerekli), fena-pezir (kötü durum), şikest (kırılmış), rahnedar (bozulmuş), inhidama mütemayil (yıkılmaya yüz tutmuş), müşrif-i harab (harap durumda), münhedim (yıkılmış), gayet’ül-gaye harab (son derece harab), vaz-ı kadim üzere tecdid / enkaz-ı mevcudeyle tecdid / nakızıyla tecdid (yenilenmesi için enkaz malzemesi kullanılması).⁹⁰⁶

Bütün binalar yapılıp kullanılmaya başladığı andan itibaren yıpranmaya başlarlar. İyi durumda kalabilmeleri ve uzun süre yaşayabilmeleri için sürekli bakım ve onarıma ihtiyaç duyarlar. Vakıf yapılarının korunması için sürekli ve belirli sürelerle bakım usulü benimsenmiştir. En büyük onarımlara ise doğal afetler, yangınlar ve savaşlardan sonra ihtiyaç duyulmaktadır.⁹⁰⁷ Vakıf binaları üç yoldan tamirata ihtiyaç duyar hale gelmektedir. Birinci yol zamanın doğal yıpratması, ikinci yol doğal afetlerin

⁹⁰³ Benna: Yapı ustası. Bkz. Ünal, s. 106.

⁹⁰⁴ Neccar: Dülger, doğramacı, marangoz. Bkz. Ünal, s. 513.

⁹⁰⁵ Yılmaz, s. 50-56.

⁹⁰⁶ Akar, s. 91.

⁹⁰⁷ Yılmaz, s. 40.

yapılara zarar vermesi, üçüncü yol ise insan eliyle vakfa verilen zararlardır. Hukuken bu son yolla zarar verenlere verdikleri zarar ödettirilirdi. Vakıf yapılarının onarımından birinci elden mütevellî sorumludur. Mütevellî kadıdan izin alarak onarıma başlardı. Özellikle sultan vakıfları başta olmak üzere büyük vakıfların bünyesinde meremmetçi adıyla bir tamirci görevlendirilirdi. Onarımlar bir bakıma yönelik, iki esaslı onarım ve üç tümüyle yenileme olmak üzere üç çeşittir.⁹⁰⁸

Arşiv kayıtlarına göre tamiratlar çeşitli aşamalardan geçmektedir. Ön hazırlık aşamasında planlamalar yapılır, onarım projeleri hazırlanır ve onarım kararı alınır. Onarım sürecinde onarım gerçekleşmektedir. Onarım sonrası ise inşaat sonrası kesin kabul yapılarak onarımın amlandığı yapının tekrar kullanıma sokulma sürecidir. Onarım öncesi süreçte vakfın mütevellisi veya diğer görevliler tarafından mahkemeye müracat edilir. Mahkeme, talep karşısında bir heyet kurar. Heyetin hazırladığı kâşif ve raporlar Divan-ı Hümâyûn'a iletilmektedir. Divandan çıkan karar önce kadıya, sonra kadı yoluyla onarım yapılacak vakfın mütevellisine iletilmektedir. Böylece onarım öncesi onay süreci sona ermektedir. Bu süreçte en önemli nokta mahkemenin kurduğu heyette öncelikli olarak kadı namına bir naib, hassa mimarı, ehl-i hibre üstadları, ehl-i vukuf kimseler, inşaat işinden anlayan kimseler bulunmasıdır. Heyet, binaları inceleyerek ilk önce nerelerin tamire ihtiyaç duyduğunu tespit ederdi. İkinci olarak onarımlarda hangi malzemelerin kullanılacağı; üçüncü olarak ise ne kadar işçilik ve nakliye gerekeceği tespit edilirdi. En son adımda tüm masraflar cari fiyatlar ile hesaplanarak onarım maliyeti belirlenirdi. Bu harcamalar muhasebe usulüne göre deftere yazılarak mühürlenirdi. Heyetin hazırladığı keşif ve raporlar çok sayıda şahidin huzurunda yöre mahkemesi tarafından tescil edilerek şeriye defterlerine kaydedilirdi.⁹⁰⁹ Maliyetlerin önceden belirlenmesinin sebebi tamirat ile ilgili çıkacak olası suistimallerin engellenmesi olduğu gibi, tamiratın gerçekleşmesi için gereken parasal kaynakların nereden ve nasıl sağlanacağı önceden tespit edilerek yatırımın garanti altına alınmasıdır.⁹¹⁰

⁹⁰⁸ Akar, s. 96-98.

⁹⁰⁹ Yılmaz, s. 41-42.

⁹¹⁰ Yılmaz, s. 46.

Vakıf onarımlarının en önemli finansal kaynakları kendi akarlarından gelen öz kaynaklarıdır. Vakfın kaynakları yetmediğinde mütevellinin kendi kaynakları ile veya borç alarak tamiratları yapması beklenirdi. Bundan başka vakıftan istifade edenler, vakıf kiracıları, vakıf personeli, yöre sakinleri, hayırseverler ve devlet de onarımlar için kendi bütçelerine göre katkı sağlayabilmekteydiler.⁹¹¹

Sultanlar, vezir-i azamlar, vezirler gibi üst düzey yöneticiler tarafından kurulan vakıflar aynı zamanda siyasi bir anlam taşıdıkları için her zaman bakımlı ve devamlı olmaları siyasi gücün devamlılığının da göstergesidir.⁹¹² Vakfın tamiri her türlü işlevinden önce gelmektedir.⁹¹³ Her sene Mihrimah Sultan, vakfın tamiri için 10.000 sikke-i sultanî ayrılmıştır. Tamiratın her türlü masraf ve maaştan önce yapılması şart koşulmuştur. Tamiratta öncelik imaret ve hana verilecektir. Ayrıca Mihrimah Sultan eşi Rüstem Paşa'nın evkâfından tamire muhtaç kısımları için gelir fazlasından ödenek ayırmıştır.⁹¹⁴ Genellikle vakfiye metinlerinde vakıfların sürekliliği için dualar, işlemez duruma düşürmeye kalkacak olan kişileri engellemek için de beddualar edilmiştir. Vakfiyede vakfa zarar veren ve bozanlar ve değiştirenler için Kuran-ı Kerim'den örnekler verilerek cezalar hatırlatılmış ve beddualar edilmiştir.⁹¹⁵

Günümüzde vakıfların tamirâtı ile Vakıflar Genel Müdürlüğü ilgilenmektedir. 1952'de İstanbul'da 1961'de Ankara röleve büroları kurulmuştur. Bu bürolar vasıtasıyla vakıflara ait eserlerin röleve ve restorasyonu gerçekleştirilmiştir.⁹¹⁶

Tamiratlar özellikle deprem ve yangınlar sonrası gereklidir. Mesela Edirnekapı Mihrimah Sultan Camisi'nin bir şerefeli tek minaresi 1719, 1766 ve 1894 depremдерinde yıkılmıştır. 1875'teki yangında ise cami ve medrese kubbeleri yıkılmıştır. 1868-1869'da yıldırım çarpması sonucunda minare ve kubbeler zarar görmüştür. 1894 depreminde de caminin minare ve kubbeleri hasara uğramıştır.⁹¹⁷ Eğer tamir ve bakımlar olmasa idi İstanbul'un altıncı tepesi üzerinde Mimar Sinan tarafından

⁹¹¹ Akar, s. 99.

⁹¹² Yılmaz, s. 38.

⁹¹³ Akgündüz, s. 401-402.

⁹¹⁴ Zülfikar, s.58-59.

⁹¹⁵ Zülfikar, s.12.

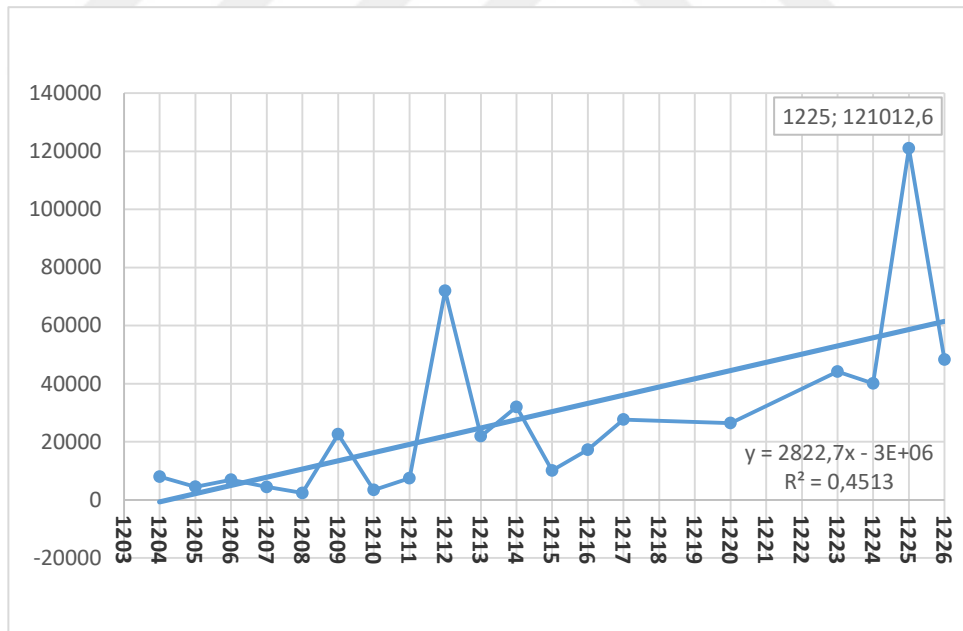
⁹¹⁶ Fuat Şişman, "Vakıf Eski Eserlerin Bakımı Onarımı Restorasyon ve Korunması", **II. Vakıf Haftası (3-9 Aralık 1984) (Konuşmalar ve Tebliğler)**, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1985, s. 113-114.

⁹¹⁷ Fatih Köse, "Edirnekapı Mihrimah Sultan Camii Tamirleri ve Onarımları", **Vakıf Restorasyon Yıllığı**, Sayı 9, İstanbul: 2014, s. 24-27.

1578’de inşa edilen Edirnekapı Mihrimah Sultan Camisi günümüzde kullanılmaz durumda olacaktı.

Tablo 12
Cağalzâde Vakıfları Zuhurât ve Tamirat Vesair Masraflar (Kuruş)

Yıllar	Zuhurât ve Tamirat Vesair Masraflar	Yıllar	Zuhurât ve Tamirat Vesair Masraflar
1204	7976	1214	31980
1205	4505,5	1215	10092
1206	6927,5	1216	17257
1207	4425,5	1217	27662,5
1208	2347	1220	26442
1209	22599	1223	44155
1210	3428	1224	40085,5
1211	7447	1225	121012,6
1212	71972,5	1226	48280,5
1213	21939		

Şekil 14: Cağalzâde Vakıfları Zuhurât ve Tamirat Vesair Masraflar

Tablo 12 ve Şekil 14’de zuhurât, tamirat ve vesair masraflar hakkında bilgi verilmiştir. Zuhurat masrafı başlığı altında verilen h.1225 yılı giderlerinde edây-ı deyn-i vakıf (vakıf borcunun ödenmesi) başlığında 81.516 kuruş 48 nakdiye, ikinci bir eday-ı

deyn-i vakf 12.300 kuruş, üçüncü bir edây- deyn-i vakf 750 kuruş, tamirat masrafları 1.450 kuruş ve diğer harcamalar 2.275, 500, 475, 2.500, 8.500, 121,30, 82,5 gibi daha cüzi miktarlardaki harcamalar yer almaktadır. Ancak bu harcamalarda dikkati çeken hususlar baha-yı revgan-ı zeyt (zeytinyağı) için 121 kuruş 30 nakdiye harcanması ve Üsküdar imaretine alınan hatab (odun) için 82,5 kuruş harcanmasıdır. Bu iki harcamadan zeytinyağı harcaması, ihracat-ı muayyene masraflarında verilmesi gereken bir harcama kalemidir. Odun için yapılan harcamanın ise imaret harcamalarında verilmesi gerekmektedir. Bu iki harcamanın zuhurat başlığı altında verilmesi ilginçtir.

3.4.7. Vakıf Borçları

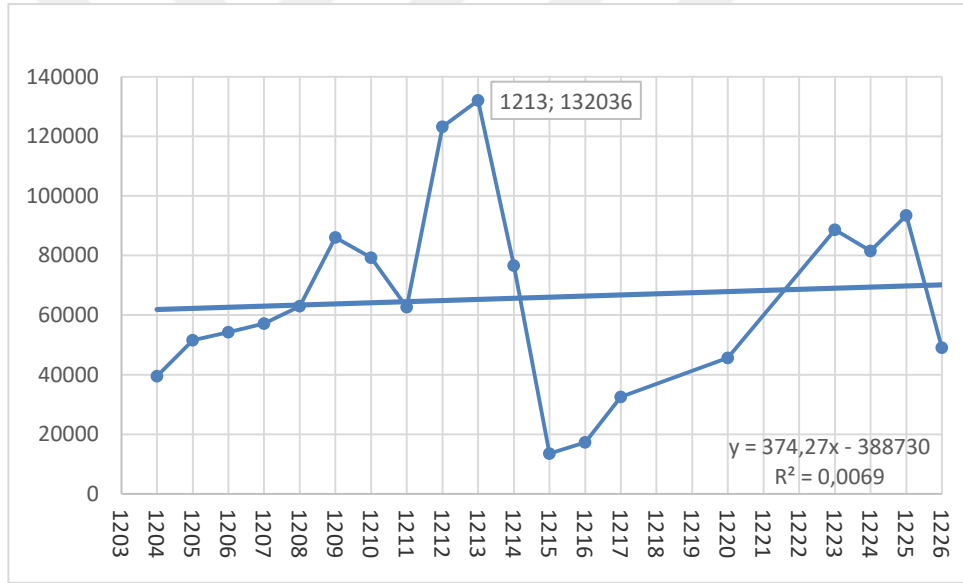
Devlet kadılar ve vakıf müfettişleri aracılığı ile mütevellileri ve sorumluluğundaki vakfın gelir ve masraflarını kontrol ve denetim hakkına sahipti. Vakıflarla ilgili davalara mahkemelerde bakılmaktaydı. Ayrıca Osmanlı’da vakıf davalarına bakmakla görevli müfettiş kadılar bulunmaktaydı. İstanbul’da bulunan 27 mahkemeden Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği ve İstanbul Evkâf Muhasipliği sadece vakıf konularına bakan, 17. yüzyılda kurulan cumhuriyete kadar devam eden mahkemelerdi.⁹¹⁸

Gelirlerinin büyük bir kısmını Osmanlı Devleti’nin toprak kayıpları sonucunda yitirmiş olan vakıflar bu durum karşısında icra ettikleri pek çok fonksiyonu ya durdurmak ya da tamamen tarih sahnesinden çekilmek zorunda kalmışlardır. Vakfın borçları hakkında h.1212 yılı muhasesinin incelendiği bölümde ayrıntılı bilgi bulunmaktadır.

⁹¹⁸ Akar, s. 94.

Tablo 13
Cağalzâde Vakıfları Deyn-i Vakf (Kuruş)

Yıllar	Deyn-i Vakf	Yıllar	Deyn-i Vakf
1204	39491	1214	76613
1205	51556	1215	13511
1206	54244,5	1216	17285
1207	57134	1217	32524
1208	62988	1220	45622,5
1209	86048	1223	88612,5
1210	79240,5	1224	81512
1211	62662	1225	93446,5
1212	123183,5	1226	49041
1213	132036		

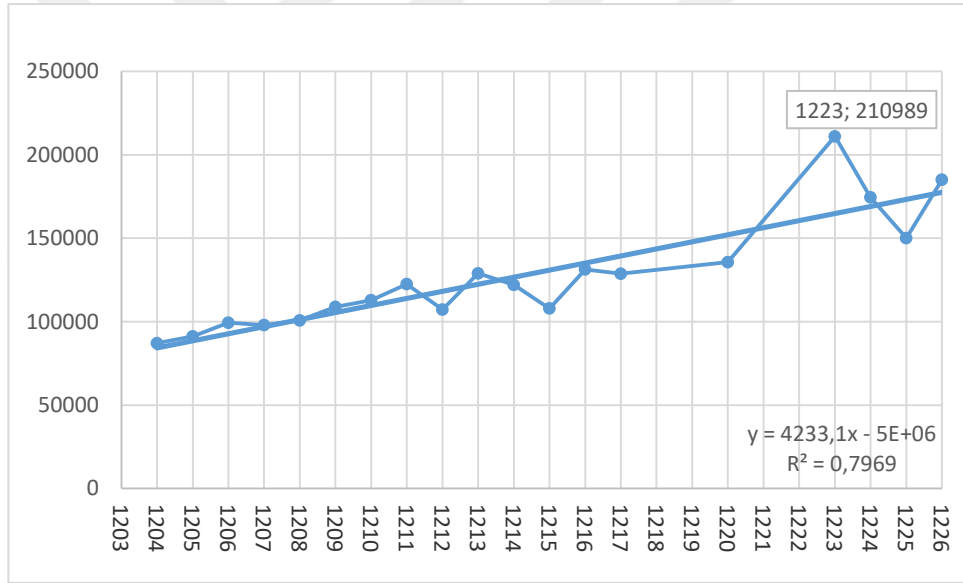

Şekil 15: Cağalzâde Vakıfları Deyn-i Vakf

Vakıf borçları araştırıldığında Tablo 13 ve Şekil 15’deki verilerden bu konuda en fazla giderin h.1213 yılında 132.036 kuruş olarak gerçekleştiği görülmektedir. Hicrî 1213 muhasebesine yakından bakıldığında vakıf, 1213 yılında Muharrem ayının başından 1213 senesinin Rebûlâhîrinin sonuna kadar 4 aylık hesabı görülmüştür. Hesaptaki 562 kuruş 19 nakdiye olan borcun önceki mütevellî merhum Ali Bey’in varislerine verilmesi kararı alınmıştır. Ama asıl borç 131.474 kuruş ile Sarraf Hüseyin Şerif ödenmesi gereken borçtur.

Tablo 14
Cağalzâde Vakıfları Makbûz (Kuruş)

Yıllar	Makbûz	Yıllar	Makbûz
1204	87067	1214	122059
1205	91166,5	1215	107932,5
1206	99337	1216	131303,5
1207	97946,5	1217	128717,5
1208	100748,5	1220	135644
1209	108854	1223	210989
1210	112861,5	1224	174483,5
1211	122510	1225	150037
1212	107230,5	1226	185050
1213	128907		

Şekil 16: Cağalzâde Vakıfları Makbûz

Cağalzâde Vakıfları'nda makbuz işlemine ulaşmak için harcama yapılan yerler ve harcama miktarı verilmiş ve bunlar toplanmıştır. Sonra bu harcama toplamından makbuz çıkarılmış ve vakfın borcu bulunmuştur. Tablo 14 ve Şekil 16 verilerinden anlaşıldığı üzere h.1223 yılı muhasebesinde verilen harcamalar şunlardır: Üsküdar İmaretı 34.040 kuruş, Tekfurdağı İmaretı 14.010 kuruş 36 nakdiye, Sapanca İmaretı 7.043 kuruş 36 nakdiye, İstanbul, Üsküdar ihracat-ı muayyene 59.051 kuruş 40 nakdiye, Tekfurdağı ihracat-ı muayyene 508 kuruş, Sapanca ihracat-ı muayyene 262,5 kuruş,

zuhurât-ı mütearife 22.500 kuruş, edâ-yı deyn-i vakf (vakıf borçlarının ödenmesi) 96.955,5 kuruş 5 nakdiye. Harcamaların toplamı 234.410,5 kuruş 57 nakdiyedir. Bunlara vakf-ı hademe evlâdân ve duaguyâna verilen 65.191 kuruş da eklenince 299.601,5 kuruş olarak vakfin tüm harcaması ortaya çıkmaktadır. Yapılan hesaplama sonucunda 210.979 kuruş makbuz olmuştur. Böylece $299.601,5 - 210.979 = 88.612,5$ deyn-i vakıf (vakıf borcu) gerçekleşmiştir. Burada aktarılanlardan makbuz ile vakfin gelirlerinin kastedildiği anlaşılmaktadır.

3.4.8. 1203-1226 Yılları Gelir ve Gider Fazlaları ve Genel Değerlendirme

Vakıf kaynaklarından gelen gelirler ve o yıl içinde vakıf giderleri için harcanmaktadır. Yıllık bütçe hazırlanmaktadır. Vakıfta çalışanların ücretleri o yılki gelirlerden ödenmek zorundadır. Sonraki yılın geliri ile önceki yılın ücreti ödenemez.⁹¹⁹

Özellikle 18. yüzyılda merkez maliyesinde ortaya çıkan önemli gider artışları vakıfların yükümlülüklerinde bazı artışlara sebep olmuştur. Merkez hazinenin vakıf gelirlerine el uzatması ile vakıf giderlerini arttırmıştır. Bazı kamu giderleri vakıflara yüklenmiştir. Bu durum vakıfların gelir gider dengelerini bozmuştur.⁹²⁰ Bu çalışmada araştırılan vakıfta devletin zorlaması neticesinde oluşan gider artışları ayrıca araştırılması gereken bir konudur. Bu hususa ilaveten son dönemlerdeki nüfus hareketleri (göçler) vakıf ve imarette kadro artışlarına yol açarak giderleri arttırmaktadır.⁹²¹ Araştırdığımız vakıfta kadro artışları yapmış mıdır? Bu diğer bir gider sebebidir.

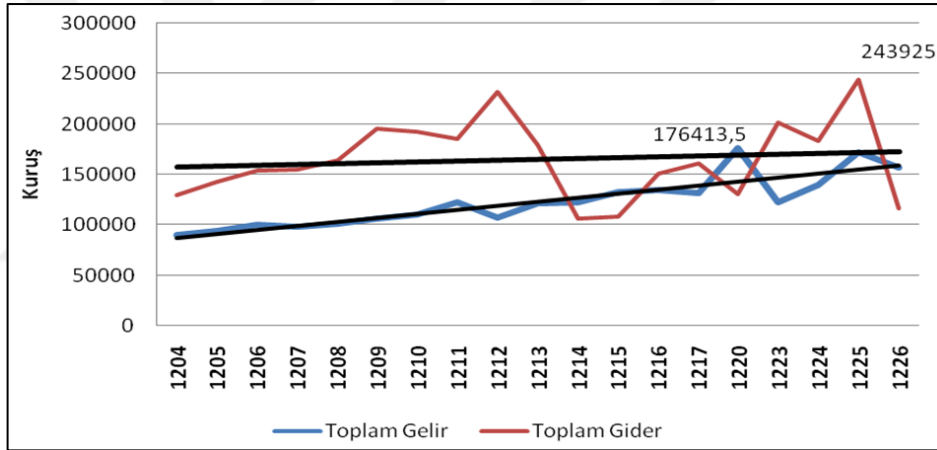
⁹¹⁹ Ömer Hilmi, s. 359.

⁹²⁰ Gülfettin Çelik, *Gebze (Sosyo-Ekonomik Bir İnceleme) 16 -19. Yüzyıl*, C. 1, İstanbul: Gebze Belediyesi, 2003. s. 55.

⁹²¹ Çelik, *Gebze (Sosyo-Ekonomik Bir İnceleme) 16 -19. Yüzyıl*, s. 61.

Tablo 15
Cağalzâde Vakıfları Gelir ve Giderleri (Kuruş)

Yıllar	Toplam Gelir	Toplam Gider	Yıllar	Toplam Gelir	Toplam Gider
1204	89567	129903,5	1214	122059	106368
1205	93666,5	142721,5	1215	132022,5	107932,5
1206	99337	153580,5	1216	134913,5	150587,5
1207	97949,5	155083	1217	131217,5	161059
1208	100748,5	163735,5	1220	176413,5	131069
1209	106354	194901,5	1223	122133,5	201800,5
1210	110361,5	192100,5	1224	139304	183229
1211	122498	185172	1225	172175	243925
1212	107230,5	232113,5	1226	157116,5	116051
1213	120821,5	178823	Ortalama	122942	164745

Şekil 17: Cağalzâde Vakıfları Gelir ve Giderleri

Tablo 15 ve Şekil 17’deki grafikler incelendiğinde gelir ve gider arasındaki en büyük mutlak değer farkının h.1209 yılında gerçekleştiği görülmektedir. h.1209 yılında gelir 106.354 kuruş iken toplam giderler 194.901,5 kuruş olmuştur. Hicrî 1209 senesinde -88547,5 kuruş fark vardır. Bütçe açığı oluşmuştur. Görüldüğü üzere h.1209 yılında giderler gelirlerden fazladır. Vakfın bu yıldaki bakaya ve borç kalemlerine ayrıntılı bir şekilde bakmak gerekmektedir. Vakıf gelir ve gider kalemleri karşılaştırıldığında 19 yıllık bir dönemde yani h.1214, h.1215, h.1220, h.1226 yıllarını içeren 4 senede gelirlerin giderlerden fazla olduğu ortaya çıkmaktadır.

4. VAKIFLARA BAĞLI İMARETLER VE HARCAMA KALEMLERİNİN ANALİZİ

4.I. Türk- İslam Dünyasında ve Osmanlıda İmaret Kültürü ve Temel İmaret Kavramları

Osmanlıda iaşede baş sorumlu devlettir. Devlet bu işe özel önem bir vermiştir. Anadolu'da Selçuklular zamanında ahilerin teşkilat yapıları, ticaret yolları üzerindeki hanlar, Bizans döneminde hizmet veren “*eksononlar*” imaretlerin şekillenmesinde katkısı olmuştur. Osmanlı döneminde ilk imaret 1335 yılında İznik'te inşa edilmiştir. Orhan Bey tarafından yaptırılan bu imaret, me'kel (yemek yenilen bir yer), fırın, kiler, mahzen, imaret şeyhinin çalışma mekanı ve buğday ambarından oluşmaktadır. Osmanlılar 1600'lü yıllardan önce 100 tane imaret yaparak bu işte son derece ileri gitmişlerdir. 17. ve 18. yüzyıllarda fakirlere, muhtaçlara, öğrenci ve misafirlere yemek dağıtan “*dârü'z-ziyafe*”, büyük şehirlerde devlet adamlarına ve misafirlere yemek veren “*dârü's-siyade*” toplumsal iaşenin sağlanması hizmeti veren imaret benzeri kurumlar olmuşlardır.⁹²² Günlük hazır yemek dağıtımı Osmanlı öncesi Ortadoğu'da az görülen bir uygulamadır. Amy Singer, imaretlerde günlük aş dağıtımı geleneğini Kutadgu Bilig'e, yani Türkler'in Orta Asya kökenlerine götürmektedir.⁹²³ Gerçekten de Göktürk Yazıtları'nda kağanın ilk görevlerinden biri, aç olan hakkı doyurmak olarak belirtilmektedir. Orta Asya kökeninden gelen açları doyurmak düşüncesi İslam düşüncesi ile birleşip gelişerek devam etmiştir. İmarethanelerde günlük hazır yemek dağıtımı, daha önce hiç olmadığı bir biçimde artarak Osmanlı Devleti'nde son raddesine ulaşmıştır.

İmaret kelimesi Arapça “*amere*” kökünden gelmektedir ve refah ve huzur sağlayan yapı ve yapılar anlamında kullanılmaktadır. İkinci olarak aşevi, misafir-hâne, tekke ve zaviye gibi yapılardan müteşekkil topluluk anlamındadır. Bu kelimeye ile ilk

⁹²² M. Ali Cebiray, Nermin Işık, **Osmanlı Dönemi'ne Ait Toplu Beslenme Sistemi Örneği: İmaretler**, Konya: Selçuk Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi, 2016, s. 3-4; Ayrıca bkz. Amy Singer, “İmarethaneler”, **Türkler Ans.**, C. 10, Çev. Alim Yılmaz, Ankara: 2002, s. 483-490.

⁹²³ Singer, s. 485.

anlamında daha çok kitabelerde rastlanılırken ikinci anlamına daha çok vakfiyelerde rastlanılmaktadır.⁹²⁴

İmaretler tek başına inşa edilmez bir külliye içinde bulunurlardı.18. yy öncesi tabhâne-imaret birlikteliği görülürken bu yüzyıldan sonra yerini imaret-medrese birlikteliğine bırakmıştır. Düzenli alınması gereken gıdalar ve çalışanlar ile külliyenin en büyük gider kalemi olan imaretlerdir. Vakıf gelirlerindeki düşüş ilk olarak imaretleri etkilemiştir. Bu durumun önlenemez hale gelmesiyle 1911’de bütün imaretler iki imaret dışında kapatılmış. 1913’te açılışlar da ülkenin içinde bulunduğu şartlar yüzünden kamu iâşesini sağlayamaz olmuşlardır.⁹²⁵

Halil İncılık, Ömer Lütfi Barkan ve Şevket Pamuk vakıf muhasebeleri üzerinde çalışmışlardır. Özellikle enflasyonu ölçmek için ana kaynak olarak imaret muhasebelerini kullanmışlardır. İmaret muhasebelerini ölçmede bir standart oluşturmak için bazı malları kullanarak bir enflasyon sepeti oluşturulmuştur. Böylece dönem fiyatları hakkında bilgi edinilmiştir. Birçok imaret vergilerden gelir elde ederdi. Bu gelir ve giderlerin azalmasına bakarak dönemin ekonomik düzeyi hakkında belli ölçüde bir bilgi elde edilebilir.⁹²⁶

İâşe sağlanırken merkez olarak İstanbul’un önceliği ve üstünlüğü bulunmaktadır. İstanbul’un ülkede üretilen bütün mallarda bu önceliğine alım tekeli denilebilir. Zahire satın alınmasında kapan tüccarları da aktif rol oynamışlar devlet geri planda kalmıştır. Bu bölümde vakfa ait imaretler ve harcama kalemleri olan bazı temel tüketim malları incelenecektir. Ancak bunların incelenmesinde döneme ait kavram ve terimlerin bilinmesi gerekmektedir.

Zahireyi kim getirmektedir? Nereden getirmektedir? Getirenlere verilen ücret ne kadardır. Fiyatlar nasıldır? İâşeyi engelleyen düşünceler ve uygulamalar var mıdır? Varsa bunlar nasıl uygulanmıştır? Zahireler nasıl ölçülmüştür? Zahire kıtlıkları olmuş mudur? Devletin bu kıtlığa karşı aldığı önlemler var mıdır? Temel gıda fiyatlarını

⁹²⁴ Hasan Özönder, “Çok Yönlü Vakıf Örneği: Karaman-Oğlu İbrahim Bey İmâreti ve Vakfiyesi”, **II. Vakıf Haftası 3-9 Aralık 1984**, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1985, s. 127.

⁹²⁵ Cengiz Gürbıyık, “Osmanlı İmaretlerinin (Aşevlerinin) Tipolojisi Üzerine Bir Deneme”, **Sanat Tarihi Dergisi**, Sayı 1 (Nisan 2015), s. 25-27.

⁹²⁶ Arif Bilgin ve Özge Samancı, **Türk Mutfağı**, Ankara: 2008, s. 117.

artıran faktörler nelerdir? Bu faktörler fiyatları ne kadar etkilemiştir? Bu bölümde bu tip soruların cevapları üzerinde durulmuştur.

4.1.1. İmâret, Zâhire, İâşe ve Narh ile İlgili Kavramlar

Osmanlı Devleti'nde halkın iaşesinin sağlanması önemli bir ekonomik konudur. İaşenin sağlanmasındaki önemi anlamak Osmanlı'daki birçok uygulama ve tedbiri daha kolay anlamayı sağlamaktadır. Devlet, tahsis ilkesi, stok ilkesi, Zahire Nezareti, ihracat yasağı, esnaf teşkilatları, ithalat serbestliği, tezkireli tüccar, kefil sistemi, kapalı pazar, iç gümrük uygulamaları, narh, miri ve rayiç mübayaa gibi piyasa düzenlemeleri ve mali düzenlemeler gibi uygulamalar yapmıştır. Bu uygulamaların amaçları: İaşeyi sağlamak, karaborsaya engel olmak, aşırı fiyat artışları ve enflasyona engel olmak, fiyat istikrarı, üretici ve tüketici çıkarlarını korumak, mal arzını ve kalitesini artırmak, kaçakçılık ve vurgunculuğa engellemeye çalışmaktadır. Bütün bu uygulamaların aşağıda ayrıntılı açıklamaları yapılacaktır.

Zahire fiyatlarını etkileyen en önemli etken kıtlıklar olmakla birlikte başka sebepleri de bulunmaktadır. Bu sebepler, kuraklık, ekilebilir alanların yetersizliği ve dışa bağımlılık, çekirge ve tarla faresi istilası, ziraî hastalıklar, coğrafi mekânsal engeller, karaborsacılık (muhtekîrlik), kaçak zahire alım-satımı, siyasî ve sosyal sebepler ile diğer sebepler başlıkları altında toplanabilir. Osmanlıda kıtlıkları önlemek için zahire depolamak, kaçakçılığı ve karaborsayı önlemek, çekirge imhası, kıtlık çekilen yerlere zahire nakletmek ve mîrî ambarlardan tohumluk buğday vermek, yağmur duasına çıkmak gibi önlemler alınmaktadır. Kıtlık dönemlerinde fiyatların yükselmesi, göçler, toplum düzeninin bozulması ve kitlesel ölümler gibi olaylar gerçekleşebilmektedir.⁹²⁷

Kıtlıkları daha somut bir hale getirmek yerinde olacaktır. İstanbul'da 1788-1789 kışında yeterli zahire gelmemesi ile kıtlık oluştu. Yenipazar'da 1790 yazında zahire, İstanbul'da 1880 yılında buğday, Şumnu'da 1800 baharında zahire sıkıntıları yaşandı. Tuna ve Karadeniz sahillerinde 1794 baharında yağmur yağmadığından

⁹²⁷ Orhan Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Kıtlıklar", *Türkler Ans.*, C. 10, Ed. Hasan Celal Güzel ve diğ., Ankara: 2002, s. 718-730.

hububat kıtlığı yaşandı. Mısır'da 1801 baharında Nil nehrinin aşırı taşması sebebi ile hububat sıkıntısı yaşandı. Bursa'da 1802 baharında yangın ve çekirge istilası nedeniyle zahire kıtlığı yaşandı. Akdeniz Adaları-Nakşe ve Berre'de 1803 yazında kuraklık dolayısıyla hububatta kıtlığı yaşandı.⁹²⁸ Söz konusu kıtlıklar araştırdığımız döneme aittir.

İstanbul iaşesi emanetler, ambarlar ve divanhaneler gibi organizasyonlar ile düzenlenmiştir. Sanatkarlar, zanaatkarlar ve esnaflardan oluşan Ehl-i Hiref Divanı, İstanbul'a gelen erzakın dağıtım ve kontrol merkezi ve esnafın yönetildiği yerdir. Şehir ulaşımı zor olduğu için belli günlerde ve belli yerlerde pazarlar kurulmaktadır. Mesela buğday, arpa ve bakliyat Galle Pazarı'nda satılmaktadır. Divan-ı Hümâyun ise iaşe konusunda önemli kararların alındığı merkezdir.⁹²⁹

İstanbul'un hububatı klasik dönemden itibaren Eflak ve Boğdan Eyaletleri, Tuna, Karadeniz, Ege, Marmara ve Rumeli Kıyıları, Meriç, Arda ve Ergene Kıyıları, Trakya'dan gelirdi.⁹³⁰

Bu bölgeler İstanbul'un ambarı sayılırdı ve bir habbenin bile harice satılması yasaktı. Bu sebeple boğazdan geçen gemiler kontrol edilirdi. Ayrıca Mısır'dan pirinç, nohut, mercimek, bakla, bulgur, arpa ve buğday getirilirdi. Bu hububatı getiren tüccarlar nereden hububat alacağı ve nereye götüreceği kesin olarak bellidir. Bu konuda devlete taahhüt verirler ve kefil gösterirlerdi. İstanbul Muhtesibi konuyla ilgilenir ve Divan-ı Hümâyun'a arz ederdi. Divan tüccara hububatı alacağı yerin kadısına yazılmış bir müsaade hükmü verirdi. Hububat alacak mahalle varan tüccarlar müsaade hükmünü kadiya gösterirler ve ayrıca aldıkları hububatı doğru mahalle götüreceklerine dair taahhüt verir ve kefareti öderlerdi. Bu şekilde tüccarın hububatı almasına izin verilirdi. Tüccar yükünü aldıktan sonra yükünün miktarı, fiyatı, cinsi, hububatın yükleneceği gemi sahibi veya reisin adı, geminin ne zaman hareket edeceği, hububatın gemi

⁹²⁸ Kılıç, s. 722.

⁹²⁹ Mevlüt Camgöz, 19. Yüzyıl Osmanlı İstanbul'unda Zahire Fiyatları ve Tedarik Bölgeleri, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans**, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s. 20-21.

⁹³⁰ 17. yüzyılda İstanbul'da Fransız elçiliği yapan De Breves, Osmanlı Devletini yıkmak için Mısır ve Tuna'dan gelen yiyeceğinin durdurulması gerektiğini vurgulamaktadır. Bkz. Mevlüt Camgöz, **Kitabevi Yayınları, Ekmek, Buğday ve Şehir, 19. Yüzyıl Osmanlı İstanbul'unda İaşe Meselesi**, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2017, s. 18; Orhan Koloğlu, "Osmanlı Sultanları Monarşisini Yıkmak ve Yerle Bir Etmenin En Güvenilir Yolları Üzerine", **Tarih ve Toplum**, C. 3, s. 14, İstanbul: Şubat: 1985, s. 65.

mahalline ne zaman geldiği hakkındaki bilgileri kadıya bildirirlerdi. Kadılar, müsaade hükmünün arkasına çoğu zaman da farklı bir kâğıda bu bilgileri işlerlerdi. ”*Temessük, Mühürlü Arz, Defter, Sureti Sicil*” adları ile anılan bu bilgi verici vesikalardan iki tane hazırlanırdı. Bunların bir tanesi tüccarda diğeri kadıda kalırdı. Bütün bu uygulamalar 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar çok değişmeden gelmişlerdir.⁹³¹

Hububat getiren tüccarların bazı formalitelere uymaları gerekmektedir. Özellikle İstanbul iaşesi için bu formaliteler daha ağırdı. Üretim fazlasını İstanbul’a gönderen bölgelere hububat alışlarını düzenleyen ve sevk eden memurlar gönderilirdi. Yollarda farklı yerlere uğrayıp hububatı başka yerlere satmamaları için gemilerin içine hisar eri konulurdu. Ara iskelelerde yük bozmak ve İstanbul’a gelen hububatı satmama yasağı vardı. Hububat gemilerinin güvenliği için kaptan paşa ve sahil kaptanlarının İstanbul’a gemileri beraberlerinde götürme görevi verilmesi gibi formaliteler uygulanırdı.⁹³²

Osmanlı Devleti’ndeki narh uygulaması mal ve hizmet fiyatlarının devlet yetkilileri tarafından belirlenmesidir. Savaşların uzun sürmesi ve sık olması iş gücünün azalmasına, üretimin düşmesine ve fiyatların aşırı yükselmesine yol açmaktadır. Bu durum narh uygulanmasının nedeni olarak gösterilmektedir.⁹³³ Savaş dışında arz yetersizliği, ulaşım zorlukları, maliyet yüksekliği narh uygulamasının diğer nedenleridir. Narhın karaborsayı artıracığını düşünülmektedir. Ancak devletin sıkı denetimi buna engel olmaktadır. Osmanlı Devleti’nde narh politikası uzun yıllar başarılı şekilde uygulanmıştır. Bu başarının ana sebebi enflasyonun çok düşük düzeyde olmasıdır. Paranın altın ve gümüş cinsinden olması paranın istikrarını sağlamaktadır. Kıymetli maden arz ve temini güç olduğu için para arzını artırmak zordur. Emisyon yoluyla enflasyon olayı ve fiyat artışları görülmemiştir. Osmanlı Devleti’nde fiyat

⁹³¹ Lütfi Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul: 1964, s. 86-97.

⁹³² Lütfi Güçer, “XVI. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hububat Ticaretinin Tâbi Olduğu Kayıtlar”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 13, İstanbul: Ekim 1951-Temmuz 1952, No. 1-4, s. 79-98.

⁹³³ Salih Aynural, ““Selim III. Döneminde İstanbul’da İktisadi Hayat (1789-1807)””, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989, s. 124.

artışlarının sebebi çok kere parasal değildir. Oysa günümüzdeki enflasyonun ana sebebi parasaldır.⁹³⁴

Hız Muhammed “*Fiyatları ayarlayan, darlık ve bolluk getiren, rızık veren Allah’tır.*” hadisiyle narh koyulmasına karşı çıkmıştır.⁹³⁵ Buna karşın Osmanlı Devleti’nde genelde zaruri ihtiyaç malları için fiyatlara müdahale edilmekteydi. Söz konusu hadise rağmen İslam devletlerinde fiyat istikrarı veya maslahat (kamu yararı) amacı ile narh uygulanması yapıldı. Fiyat, ölçü, tartı ve kalitenin denetlenmesi *ihtisap* (*hisbe*) teşkilatının vazifesiydi.⁹³⁶

Osmanlıda narh piyasadaki arz ve talebe göre belirlenirdi. Arz ve talebin değişmesiyle günlük narh uygulanırdı. Narh belirlenirken %10-20 oranında kar belirlenirdi. Narh toptancı (getürücü, misafir) ve perakendeci (mukim, oturucu) için ayrı ayrı tespit edilirdi. Ayrıca ham, yarı mamul veya mamul fiyatlamasında asıl sorun ham ve yarı mamullerin fiyatlamasıydı. Çünkü bu fiyatlar arz şartlarına bağlıydı. Avrupa’da mal fiyatlarının yüksek olması Osmanlı’dan Avrupa’ya kaçakçılığa yol açmaktaydı. Hindistan ve Mısır’da yüksek kıymetli madenler ise bu bölgelere para akımına yol açmaktaydı. Devlet kaçakçıları ağır cezalara çarptırıyordu. Gıda maddeleri, sanayi ham maddeleri ve savunma araçlarının dış satımı içeride fiyatların artmaması amacı ile yasaklanmaktaydı. Devlet bu politikalarıyla “*ibadullah’ın terfih ahvalleri*” yani “*sosyal refahı*” sağlamaya çalışmaktaydı. Narha karşı çıkanlar sistemin karaborsayı oluşturmaya sebep olduğunu ifade etmektedirler. Narhın olduğu eksik rekabet koşullarında muhtekirler ihtikâr ve tekel oluşturmaktadırlar.⁹³⁷

Narh mevsimlere göre belirlendiği gibi mesela Şaban ayı gibi Ramazan ayının huzur içinde geçirilmesi için narh fiyatları tespit edilmektedir. Kuraklık, aşırı yağışlar, şiddetli kışlar, mahsulün bereketini azaltır ve kara ve deniz ulaşımını zorlaştırır. Bütün bunlar işeyi zorlaştırır ve fiyatı yükseltir ve bu durum narhın tekrar belirlenmesini

⁹³⁴ Ahmet Tabakoğlu, “İslam Fiyatlama İlkelerinin Osmanlı Dönemindeki Uygulaması”, **Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi, İstanbul: 23-28 Eylül 1985, Tebliğler III., Türk Tarihi**, C. 2, İstanbul: 1989, s. 625.

⁹³⁵ Davud Ayduz, **İslam İktisadında Narh ve Osmanlı Devleti’nde Narh Uygulaması**, İzmir: Işık Yayınları, 1994, s. 13; Ahmet Tabakoğlu bu hadisin genel değil özel olduğunu ifade eder. Narhın uygulanması Medine’de ithal edilen buğday için peygamber tarafından yasaklanmıştır. Yoksa yerli üretimi yapılan mallar için bu yasak yoktur. Osmanlı Devleti’nde de ithal mallara narh koymazlardı. Bkz. Ahmet Tabakoğlu, **İslam İktisadı Toplum Makaleleri II**, İstanbul: Kitabevi, 2005, s. 247.

⁹³⁶ Tabakoğlu, s. 623-624.

⁹³⁷ Tabakoğlu, s. 630-634.

gerektirirdi. Bazen nadir de olsa verimli bir mahsul de narhı belirlemede etkili olabilirdi. Ablukalar, İngilizlerin III. Selim dönemindeki İstanbul ablukası gibi, deniz sevkiyatını engelleyerek, kara yoluyla ulaşımı zorunlu kılmaktaydı. Böyle zamanlarda Mısır'dan gelen pirinç ve kahve gibi bazı malların ulaşımı tamamen duruyordu. Kara yoluyla nakliyat deniz yoluyla nakliyattan daha pahalı olduğundan bu durum fiyatlara yansımaktaydı. Mesela zeytinyağı Ege bölgesinden karayolu ile gelince toptan fiyatında 14, perakende fiyatında 13 paralık bir artış olmaktaydı. Bu artış narhın tekrar belirlenmesini gerekli kılmaktaydı.⁹³⁸

Narhın bazen daha ucuza mal satımını engellediği durumlar nadir olsa da görülmüştür. Fiyat belirlenmesinde yetkili otorite kadıdır. Esnaf narhın belirlenmesine maliyetlerini ortaya koyma dışında fazla katılmamaktadır. Bununla birlikte narha aykırı davranışlar en sık görünen ihtilaflardandır. Narha uyulmamasının nedenlerinden biri ekmek, et, vb. gıda maddelerinde esnafa tanınan kar haddinin %10'u aşmamasıdır. Bununla birlikte yoğun emek gerektiren ürünlerde %20 hatta bazı tüketim maddelerinde %40'a kadar kar haddi tanınmaktaydı.⁹³⁹ Piyasa faiz haddinin yüzde 15-20'nin üzerinde olduğu bir ekonomide, yıllık enflasyonun bazen %5'i geçtiği zamanlarda narha aykırı davranışların artmıştır.⁹⁴⁰ Tespit edilen narhın üstünde fiyat uygulayanlara ve standart altında imalat yapanlara cezalandırılmaktaydı.⁹⁴¹ Zorunlu olmayan mallarda fiyat ve kalitede esneklik gösterilirken, temel gıda mallarının fiyat ve satışında usulsüzlüklere izin verilmezdi. Bir örnek vermek gerekirse h.1220/1806 yılında karaborsa yapan bakkalların asılması emredilmiştir.⁹⁴² Esnafın perakende ticarete tekel hakları 1790'larda sınırlandırıldığı halde esnaf örgütleri artan vergi yükümlüklerine rağmen Tanzimat yıllarına kadar güçlerini korumuşlardır.⁹⁴³ Narh tespiti için kadı tarafından atanan kâtip, mübaşir, emin, esnaf tarafından bir "*çaşni*" tutulurdu. Şeyh, kethüda, yiğitbaşı, ehl-i vukuf (ehl-i hibre) ve nizam ustalarının bulunduğu bir ortamda çaşniye göre fiyat belirlenirdi. Belirlenen fiyat takrirle sadrazama oradan telhisle padişaha

⁹³⁸ Mübahat S. Kütükoğlu, **Osmanlı Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri**, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1983, s. 3-11

⁹³⁹ 1791 yılında zeytinyağı vukiyyesini 57 akçeye alan esnafın 3 akçe kar koymasına izin verilerek satış narhı 60 akçe olarak belirlenmiştir. Bkz. Aynural, "Selim III. Döneminde İstanbul'da İktisadi Hayat (1789-1807)", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, s. 125-127.

⁹⁴⁰ Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000, s. 298.

⁹⁴¹ Aynural, "Selim III. Döneminde İstanbul'da İktisadi Hayat (1789-1807)", s. 108.

⁹⁴² Aynural, "Selim III. Döneminde İstanbul'da İktisadi Hayat (1789-1807)", s. 108.

⁹⁴³ Genç, s. 303.

bildirilirdi. Yeni narhlar hattı hümâyun şeklinde çıkardı. Sadrazam tarafından buyruldu ile kadıya bildirilirdi. Narh kararlaştırılınca baş muhasebeye kaydedilirdi. Narh listeleri kadı sicillerine işlenirdi. Münadiler çıkarılarak yeni fiyatlar esnaf ve halka duyurulmaktaydı. Daha sonraları sadrazam piyasaya çıkarak fiyatları kontrol ederdi. Bu uygulamaya “*kola çıkmak*” denilirdi. Bu kontrollerde devletin bu işe verdiği önemi göstermek için kanunlara uymayan fırıncılara nadir de olsa dayak atılır, falakaya çekilirler, kulaklarından duvara çivilenirler, kürek cezasına çarptırılırlar veya sürgüne gönderilirdi.⁹⁴⁴ Sadrazamın “*kola çıkma*” uygulamasına karşın çarşı ve pazarı fiyat ve kaliteyi sürekli kontrol etmek muhtesibin görevidir.⁹⁴⁵ Osmanlı esnafı ve tüccarı maksimum karı hedeflemekteydi. Fiyat mekanizması ve narh uygulamaları ile azami karı yakalayamayan tüccarlar tahıla ot karıştırma, buğday ıslatma gibi hileli yollara başvurmaktaydılar.⁹⁴⁶

Osmanlı esnafı, devlet tarafından sağlanan tekel hakkına dayanarak piyasa fiyatlarını tekelleri altına almış ve fiyatları narh düzeyinin üstüne yükseltmeye başlamıştır. Fiyat yükselişlerinin sebebinin esnaf tekelleri olması dolayısı ile 1794 yılında III. Selim zaruri gıda maddeleri dışındaki esnaf tekellerinin lağvedilmesi fermanını çıkardı⁹⁴⁷ III. Selim zamanında esnafın tekel hakkı kısıtlanırken, zimmilerin Avrupa Tüccarı gibi ticaret yapmalarına 1802 yılında izin verdi. Bu durum Avrupa ve Hayrîye Tüccarı’nın oluşmasında ve Osmanlı’nın ticari liberalizme katılmasında önemli bir aşama olmuştur.⁹⁴⁸

Osmanlı Devleti’nde sadece çeşitli malların fiyatlarına narh koyulduğu gibi, ücretler için de narh koyulurdu. Çalışanlar divan-ı hümâyuna dilekçe verilerek yevmiyelerinin artırılmasını isterlerdi. Divan, dilekçeyi haklı görürse ücretlere zam yapılırdı. Ücret tespit edilirken işçinin vasfı ve işin niteliği göz önüne alınır. Nitelikli olanların aldığı yevmiye niteliksiz işçiden her zaman için fazla tespit edilirdi. Divan İstanbul Kadısı’na tespit edilen ücreti bildirirdi. Söz sahibi olan işçi ve kethüdalar ücreti

⁹⁴⁴ Mehmet Demirtaş, “Osmanlı Fırıncı Esnafının Yaptığı Usulsüzlükler ve Uygulanan Yaptırımlar”, **Ekmek Kitabı**, Ed. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul: 2014, s. 238-241.

⁹⁴⁵ Kütükoğlu, s. 12-20.

⁹⁴⁶ Cezar, s. 118.

⁹⁴⁷ Ahmet Kal’a, “Esnaf”, **DİA**, İstanbul: 1995, C.11, s. 427-428; Ayrıca bkz. 1794 tarihli ferman: BOA. **Cevdet-İktisat, nr. 1085**.

⁹⁴⁸ Ahmet Güner Sayar, **Osmanlı İktisadî Düşüncesinin Çağdaşlaşması**, İstanbul: Der Yayınları, 1986, s. 180-186.

kabul eder ve daha fazla ücret talep etmeyeceklerini taahhüt ederlerdi. Bu şekilde ücretler yürürlüğe girerlerdi. Bundan sonra hiçbir usta, kalfa veya çırak ilan edilenin üstünde ücret isteyemezdi.⁹⁴⁹

Hicrî 1219/1804 yılında su yolcu üstadı 180; üstat hamamcı 195; hamalbaş 120 akçe günlük alırken, h.1228/1813 yılında su yolcu üstadı 270; üstat hamamcı 255; hamalbaş 165 akçe günlük ücret almaya başlamıştır. Ücret zammı ilkinde %50, ikincide %30.7, oranındadır. Hicrî 1219/1804 yılında su yolcu 120; hamamcı şakirdi 120, hamal-ı bina 105 akçe günlük alırken, h.1228/1813 yılında üçünün de günlük ücreti 150 akçe olmuştur. Ücret zammı ilk ikisinde %25; hamal-ı binada ise %42.8 oranındadır.⁹⁵⁰

Ücretler yüksek, vasat ve düşük olarak sınıflandırılmaktaydı. Hicrî 1219/1804'de en yüksek günlük ücret olan 300 akçe ile 100 ekmek ve 6 kıyye et alınabilmekteydi. Orta gelirli olan ise günlük 180 akçe yevmiye ile 60 ekmek, 3,5 kıyye et alabilirdi. En düşük ücret olan 75 akçe yevmiye ile 25 ekmek, 1,5 kıyye et alınabilmekteydi.⁹⁵¹

İstanbul'a gelen hammaddelere gümrük resmi, nakliye, yükleme, indirme masrafı, İstanbul tüccarlarının kârları eklenmekteydi. Mal bu aşamada daha hammadde halindedir. Malın işlenmesi ile asıl fiyat oluşmaktaydı. Narh tespitinde kadı başkanlığında, kethüda, yiğitbaş, ehl-i hibre'den oluşan bir fiyat komisyonu etkin olarak görev yapmaktaydı.⁹⁵²

İlaşe mallarının fiyatlarını arz ve talep dengesi ile ilgili fiyat hareketleri, hammadde fiyatlarının mamul fiyatlara etkisi, karaborsanın etkisi, nakliyat maliyetleri, vergi ve komisyon giderleri etkilemekteydi. Mesela tabiat şartlarına bağlı olarak tarım ürünlerinin miktarı, bunun doğal bir sonucu olarak temel gıda mallarının fiyatları değişmektedir. Ürünlerin bol olduğu dönemde fiyatlar düşerken, aksi durumda fiyatlar

⁹⁴⁹ Aynural, "Selim III. Döneminde İstanbul'da İktisadi Hayat (1789-1807)", s. 160-164.

⁹⁵⁰ İlgili sayfalarda özellikle inşaat işlerinde çalışanların maaş zamları verilmiştir. Bkz. Aynural, "Selim III. Döneminde İstanbul'da İktisadi Hayat (1789-1807)", s. 160-164.

⁹⁵¹ 1 kıyye: 400 dirhem. 1 Okka: 1282 gramdır. Bkz. Aynural, "Selim III. Döneminde İstanbul'da İktisadi Hayat (1789-1807)", s. 166. 1 kıyye: 400 dirhem. 1 Okka: 1282 gramdır.

⁹⁵² Aynural, "Selim III. Döneminde İstanbul'da İktisadi Hayat (1789-1807)", s.5-9. Aynural, **İstanbul Değirmenleri ve Fırınları Zahirî Ticareti (1740-1840)**, s. 142-148.

artardı. Halkın bazı mallara talebinin artması ve azalması arz talep dengesinin bozulmasına ve fiyatlarda düşüş ve artışlara sebep olmaktaydı. Ancak narh politikası fiyatların yükselmesinin önünde önemli bir engeldi. Talep kaynaklı fiyat artışlarına karşı narh bariyeri oluşturulmuştur. Ancak arzın artış ve azalışlarına karşı narhın tekrar belirlenmesi yoluna gidilmektedir. Narhı denetlemek için sadece İstanbul'un denetlenmesi yetmemektedir. İstanbul'a dolaylı ve doğrudan mal gönderen bütün şehirler sıkı fiyat kontrollerine tabi tutulmaktaydı. Osmanlı Devleti herhangi bir anda var olan düzeni ve dengeyi korumak için birinin hızla zenginleşmesini düzenin bozulacağı düşüncesi ile engellemek düşüncesindeydi.⁹⁵³

Narh uygulamaları bu durumu sağlayan bir aletti. 1585-1640 ve 1785-1840 yılları arasında sık sık narh listeleri hazırlanmıştır. Bu dönem parasal açıdan ve fiyat hareketleri açısından en istikrarsız dönemdir. Osmanlı arşiv belgelerine bakıldığında devletin sürekli ekonomiye müdahale ettiği izlenimi oluşmaktadır. Buna karşın narh listeleri darlık, kıtlık, parasal dalgalanma ve istikrarsızlık dönemlerinde sık sık hazırlanırken istikrar dönemlerinde ise 20-30 yıllık sürelerde narh listeleri hazırlanmamıştır.⁹⁵⁴ Bu durum kutuptaki fazla ışık ve beyazın körlüğe sebep olması gibi bir durumdur. Nasıl bu durumda körlüğü önlemek için güneş gözlüğüne ihtiyaç varsa arşiv körlüğünü engellemek için de mantık gözlüğü ile belgeleri kritik etmeye ihtiyaç vardır.

Karaborsa ise iki yoldan oluşmaktadır. Birincisi iâşe malını getiren esnafın oluşturduğu karaborsadır. İkincisi olayın dışından kesimlerin yaptığı karaborsadır. Bu ikincisine esnaf dahi karşı çıkmaktadır. Karaborsa fiyatları artırıcı yönde etki etmektedir. Karaborsa yapanlara “*muhtekir*” denilmektedir. Hicrî 1220/1805 yılında muhtekirlerin bazı malları alarak depolarda saklaması ve arzın yetersizliğinden faydalanmak istemesi üzerine iskelelere gelen zahirenin ilmühaberi⁹⁵⁵ İstanbul

⁹⁵³ Şevket Pamuk, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 14; Sabri F Ülgener, **İktisat İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri**, İstanbul: İsmail Akgül Matbaası, 1951, s. 92-189.

⁹⁵⁴ Pamuk, s. 16.

⁹⁵⁵ İlmühaber (علم و خبر): İlmühaber, Osmanlı bürokrasisinde bir belge türüdür. Bir kararı bildirmek yahut bir husus hakkında bilgi vermek üzere bir daireden diğer dairelere yazılan belgedir. Tezkire gibi kalemler arası yazışmalardan olmakla beraber düzenleniş tarzı bakımından farklılık gösterir. İlmühaberlerde elkâb olmadığı gibi çoğunlukla bir irade, buyuruldu veya arzuhalde bahisle doğrudan doğruya konuya girilir. Yazılmasına sebep

Kadıllığı'na gönderilir. Zahire, pazarbaşı vasıtasıyla rayici üzere bakkal ve halka satılmaktadır. Karaborsa oluşmasında özellikle Avrupa Devletleri'ndeki iktisadi gelişmeler sonucu Osmanlı hammaddelerine karşı talep fazlası oluşması etkili olmuştur. Bu durum Osmanlıda fiyat artışlarına yol açmıştır. Sanayisi gelişen Avrupa'ya mal kaçakçılığı başlamıştır. Çıkarılan fermanlar ile kaçakçılık engellenmeye çalışılmıştır.⁹⁵⁶ Ham madde kaçakçılığı özellikle esnafın üretim malı bulamamasına ve bu durumda fiyatların artmasına yol açmıştır.⁹⁵⁷

Fiyatları artıran bir diğer etmen nakliye giderleridir. Mesela h.1227/1807 senesinde kıyyesi 38 pareye mal olan zeytinyağı 12 pare nakliye eklenmesi ile 50 pareye satılmıştır.⁹⁵⁸ Fiyatları artıran bir diğer faktör de vergilerdir. İstanbul'a gelen tüm malların gümrüğü ödenmeden İstanbul'da satışı yapılamazdı. Bazı mallardan alınan komisyonlarda fiyatları artırıcı etki etmekteydi.⁹⁵⁹ Bununla birlikte vakfın kullandığı mallardan alınan komisyon ile ilgili arşiv belgesine rastlanılmamaktadır. Vakfın bazı vergiden muaf olduğu gibi, bazı komisyonlardan da muaf olup olmadığı konusunda belgeye ulaşılamamaktadır.

İstanbul'un iâşe ve fiyat istikrarı konusunda baş sorumlu veziriazamdır. Veziriazam bu görevini kadı ve ihtisap ağaları vasıtasıyla yürütürdü.⁹⁶⁰ Osmanlı Devleti'nde öncelik İstanbul iâşesine verilmektedir. Bu nedenle İstanbul'un iâşesi karşılanmadan diğer bölgelere ve diğer devletlere mal göndermek yasaklanmıştır. Esnaf örgütü içinde iâşe sağlanması nizamlar ile düzenlenmekteydi. İstanbul esnafı iâşesini (hammadde ve ürün ihtiyacını) kendi isteğine göre alıp karşılayamazdı. Esnaf örgütleri, esnaf, kethüda ve ihtiyar ustaları iâşe hammaddelerinin fiyatını belirlemekteydiler. İstanbul esnafı iâşe hammaddesini tüccar veya devletten karşılamaktaydı. Ancak ödemede karşılaşılan zorluklar hammadde akışını azaltmakta bu durum üretimde düşüklere ve en sonunda İstanbul'da iâşe mallarının arzında daralmaya yol açmaktaydı. Ödeme zorluklarını aşmak için esnaf zengin sermayedar ile işbirliği yapmaktaydı.

olan meseleye göre uzunluğu değişse de bitiş daima, "... işbu ilmühaber verildi" şeklinde olup sol altta tarih ve mühür bulunur. Kütükoğlu, "İlmühaber", *DİA*, C. 22, İstanbul: 2000, s. 151.

⁹⁵⁶ Aynural, "Selim III. Döneminde İstanbul'da İktisadi Hayat (1789-1807)", s. 135-137.

⁹⁵⁷ Genç, "Osmanlı Esnafı", s. 304.

⁹⁵⁸ Aynural, "Selim III. Döneminde İstanbul'da İktisadi Hayat (1789-1807)", s. 138.

⁹⁵⁹ Aynural, "Selim III. Döneminde İstanbul'da İktisadi Hayat (1789-1807)", s. 139.

⁹⁶⁰ İhsan Eksen, *İstanbul'un Tadı Tuzu Saray Sofralarından Sokak Yemeklerine*, İstanbul: Everest Yayınları, 2008, s. 4

Sermayedar hammadde bedelini ödemekteydi. Esnaf ise belli bir kısmını peşin olarak diğerlerini ise zamanla ödemekteydi. Bu arada sermayedara da bir ücret ödemesi gerekiyordu.⁹⁶¹ Söz konusu durum iâşe mallarının fiyatını bir miktar etkilemekteydi.

Salih Aynural'a göre III. Selim döneminde fiyat hareketlerinin genel seyrinde dalgalanmalar olmakla beraber devamlı fiyat artışı ve azalışı olamamıştır. Ancak dönemin sonuna doğru h.1217/1802 yılında itibaren bir fiyat artışı görülmektedir. Bu dönemde altın fiyatları artmış bu durum mal fiyatları dışında personel ücretlerinin de artmasına yol açmıştır.⁹⁶²

Fiyatları etkileyen birçok faktör vardır. Bu faktörler arasında arz ve talep dengesi, taşıma maliyetleri, ticaret politikaları, para sistemi, para hacmi, sikke tashihleri,⁹⁶³ siyasi ve sosyal olaylar, narh uygulamaları, mubayaa uygulamaları, tekelcilik ve muhtekirlik, gümrük rejimi, kaçakçılık, salgın hastalıklar, kıtlıklar, meteorolojik hadiseler, savaşlar, ambargo, nüfus hareketleri ve tabi afetler gibi çok çeşitli etkenler bulunmaktadır.

4.1.2. Para Birimi

İlk para Anadolu'da Lidya kralı Gyges tarafından M.Ö. 7. asırda elektron adı verilen dörtte üçü altın ve dörtte biri gümüş olan bir alaşımdan basılmıştır. Tarih boyunca milletler kendi liderlerinin suretlerini paraların üstüne nakşetmişlerdir. İslam kültürünün etkisi ile bazı İslam devletlerinin aksine Osmanlılarda para üzerine hiç şahıs resmi bastırılmamıştır. İsmail Galib'in *Takvim-i Meskûkât-ı Osmaniye* ve Halil Ethem'in *Meskûkât-ı Osmaniye* adlı eserleri Osmanlı madeni paraları hakkında bilgi vermektedir.⁹⁶⁴

⁹⁶¹ Salih Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları Zahirî Ticareti (1740-1840)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002, s. 93-97.

⁹⁶² Aynural, "Selim III. Döneminde İstanbul'da İktisadî Hayat (1789-1807)", s. 170-171.

⁹⁶³ Paranın ayarının bozulması, fiyatların anormal bir şekilde yükselmesini ve neticede halkın şikâyetlerine ve ulufenin mağşuş akçe ile ödenmesi askerin isyanına sebep olmaktaydı. Bunları engellemenin tek yolu sikke tahsisine gitmektir. Sikke tahsisi ile fiyatlar yeniden tanzim edilir. Bunun için esnaf yöneticileri ile sikke tahsisi ile birlikte yeni fiyatlarda belirlenirdi. Bkz. Kütükoğlu, s. 34.

⁹⁶⁴ Nuri Pere, *Osmanlılarda Madeni Paralar*, İstanbul: 1968, Doğan Kardeş Matbaacılık, s. 3-11.

Para İslam ülkelerinde hükümdarlık sembolüdür. Mustafa Ali'ye göre para elle tutulan somut bir simge olarak hükümdarın gücünü en uzak köşelere kadar taşımaktadır.⁹⁶⁵ Mesela parada yapılan tağşışlar⁹⁶⁶ hükümdarın gücünde bir azalmayı sergilemektedir. Bu sebeple pek istenilen bir durum değildi. Tağşışler sonrasında fiyat artışları gerçekleşmektedir. Fiyat artışları da isyanları tetiklemektedir.⁹⁶⁷

Rusya ve Avusturya'ya karşı 1787 ve 1792 yıllarında yapılan savaşlar Osmanlı parası için bir darbe niteliğindedir. III. Selim tahta geçtiğinde cülus bahşişi bile dağıtılamamış, yeniçerilerin maaşları aylarca verilememiştir. İsveç'e istediği ödeme yapılamamıştır. 1788'de kuruş parada saf gümüş içeriği 9,4 gram iken 1789'da ise 6,9 grama düşürüldü. Böylece 1789'da büyük bir tağşış yapılarak kuruşun gümüş içeriği %37 oranında azaltılmış oldu. 1789'daki büyük tağşışın yan etkisi olarak çıkacak fiyatları denetim altına almak için sıkı bir narh uygulandı. Narh uygulaması altın ve döviz piyasalarını içine alacak şekilde genişletildi. Ancak tespit edilen narhlar büyük kentlerde mal darlıklarına yol açmıştır. Çünkü tüccarlar başkente mal göndermeyi reddediyordu. Savaşın sona ermesi ile parasal istikrarsızlıklar ortadan kalkmaya başladı. Bu durum 1807'de III. Selim'in tahtan indirilişine kadar devam etti. 19 yıl boyunca kuruştaki gümüş oranı 6,9 oranında sabit tutulurken 1808 yılında bir diğer tağşışe uğradı. Kuruşun saf gümüş oranı 5,9 oranına düşürüldü. Akçedeki gümüş miktarı yaklaşık %15 oranında azaltıldı.⁹⁶⁸

Altın, gümüş ve bakırdan yapılan madeni paraların ortak adı sikkedir. Hepsine “*meskûkât*” da denir. Osmanlılar gümüşten darp edilen paraya akçe demişler ve para sistemini akçeye dayandırmışlardı. Maliyecilerin “*muhasabe sikkesi*” dedikleri “*ayarlama sikkesi*” eskiden devlet hesaplarında kullanılırdı. Muhasebe sikkesi akçedir. Hem sikkedir hem sikke ayarı ölçeğidir. Bu ölçek sayesinde yerli ve yabancı paralar

⁹⁶⁵ Pamuk, s. 18; Cornell H. Fleischer, **Tarihçi Mustafa Ali, Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati**, Çev. Ayla Ortaç, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

⁹⁶⁶ Tağşış (تغشيش): Madeni paranın altın ya da gümüş içeriğinin; yani, saflık derecesinin azaltılmasına tağşış denilmektedir. Tağşış yapmakla, devletin bir müddet söz konusu madeni para cinsinden yükümlülükleri azaltıyor ve aynı miktar altın ya da gümüşle daha fazla ödeme yapma imkanı doğuyordu. Tağşış sonucu piyasaya yeni para sürülmesiyle birlikte, eski paralar devlet tarafından daha düşük fiyatlardan (yüzde 20 vb.) kabul edilmiştir. Bkz. Ekrem Erdem, “Osmanlı Para Sistemi ve Tağşış Politikası: Dönemsel Bir Analiz”, **Bankacılar Dergisi**, Sayı 56 (2006), s. 12; Tağşış: 1. Saflığını giderecek şekilde karıştırmalar. 2. Değerli maddeleri değersizleri ile karıştırmalar. Yaşar Çağbayır, **Ötüken Türkçe Sözlük**, C. 4, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007, s. 4530.

⁹⁶⁷ Pamuk, s. 57.

⁹⁶⁸ Pamuk, s. 178-187.

birbirinin yerine kullanılabilirdi.⁹⁶⁹ Akçe zamanla değerini kaybederek hayalet paraya dönüşmüştür. Paralar tek metalden basılmışsa monometal, iki metalden basılmışsa bimetal ve üç metalden ise trimetalist sistem uygulanmaktadır. Osmanlıda 1690-1844 tarihinden kuruşun⁹⁷⁰ para sisteminin temelini oluşturduğu 1780'lere kadar istikrarlı, sonrasında ise istikrarsız, sarrafların etkili oldukları ve yenedünya düzenine bir geçişin yaşandığı altın ve gümüş paraların birlikte işlem gördüğü bimetalist bir sisteme geçilmiştir. III. Ahmet döneminde akçenin yerini kuruş almış ve 1 kuruş=40para=120akçe paritesi belirlenmiştir. 1 para = 3 akçe olacak şekilde akçe paranın alt birimi olarak tespit edilmiştir. III. Selim'in cülusunda (1789) bastırılan kuruşların ağırlığı 4 dirheme (12,82 gr) indirilmiş ve bunların “yirmilik, onluk ve beşlik” olarak basılanlarında da eksiltmeye gidilmiştir. Aynı şekilde “ikilik” denilen “çifte kuruşlar” da gümüş miktarı 1,5 dirhem azaltılarak 8 dirheme (25,65 gr) indirilmiştir. Bu dönem iki buçuk kuruşa eşit 10 dirhem (32,07 gr) “yüzlük” ve bunun yarısı “ellilik” diye iki çeşit sikke daha çıkarıldı bunların içindeki bakır yükseltilerek ayarları düşürülmüştür.⁹⁷¹

III. Selim zamanında Tatarcık Abdullah Molla tağşişin gerçek kazanç sağlamadığı hatta bunun zarara yol açtığını ileri sürmüştür. Paranın ayar ve vezinlerinin sıkı tutulması gerektiğini ifade etmiştir. Osmanlı Devleti'nin jeopolitik konumu dolayısıyla doğu ve batı ticaretinin transit trafiği üzerindedir. Transit ticaretten alınan vergiler devlete gelir getirir de, kıymetli madenler doğuya akmaktadır. Dış ticaret nedeniyle halis sikkelerin yurt dışına gidişi ile ilgili yakınmalar III. Selim zamanında artmıştır. Sultanın tağşiş uygulama düşüncesi Osmanlı devlet adamlarının başta Tatarcık Abdullah Molla gibi tağşişe karşı olmalarıyla fazla uygulanamamıştır.⁹⁷² III. Selim'e verilen layihalarda iktisadî tedbir olarak sikkenin ıslahı önerilmiştir. Bu durum devlet adamları arasında iktisadî meseleleri kavrayan olmadığını da göstermektedir. İktisadi

⁹⁶⁹ Niyazi Berkes, **Türkiye İktisadi Tarihi**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013, s. 198-203.

⁹⁷⁰ Kuruş ilk olarak Fransa'da 13. yüzyılda ilk defa Fransa'da basıldı. Grossus veya gros büyük sikke demektir. Flemenk, İngiliz, Polonya ve Macar ülkelerinde kuruş kullandı. 1688'de akçenin değeri kalmayınca onun yerine Avrupa kuruşları örnek alınarak Osmanlı'da kuruş basıldı. Bundan sonra akçe sadece “muhasabe akçesi” gerçekte bulunmayan hesaplamaları düzenlemede ve değer ve ayar birimi olarak kullanılmaya başladı. Bkz. Berkes, s. 211.

⁹⁷¹ Sibel Tunç, “Çaltı Definesi Sikkeleri Işığında 18. yüzyıl Osmanlı Ekonomik Değişimleri”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, s. 8.

⁹⁷² Hüseyin Al ve Şevket Kamil Akar, **Osmanlı Para Reformu**, C. 2 İstanbul: T. C. Merkez Bankası, 2014, s. 23-30.

meselelerde Ebu Bekir Ratib Efendi, Avusturya sefaretinden döndükten sonra padişaha Avusturya'nın iktisadî ve mali meseleleri hakkında etraflıca bilgi vermiştir.⁹⁷³ Akçe zamanla ayar ve kıymetinden çok kaybettiği için çil akçe, züyuf akçe, kırpık akçe, kızıl akçe ve meyhane akçesi gibi isimlerle adlandırılmış ve kıymetsiz hale gelerek yerini kuruşa bırakmıştır.⁹⁷⁴

Osmanlıda 17. yüzyılda Mısır'dan gelen yüklü vergiler dolayısıyla 25.000 paraya denk gelen "*kese-i mısri*" kullanılmaktaydı. Akçeler için kese kelimesi devletin her tarafından kullanılmaktaydı. Kese-i Rumi 50.000 akçedir. Kese-i Mısri ise akçe ve para arasındaki kur değerine bakılmaksızın 60.000 akçeye eşittir. Mısır'da üretilen altın paralar diğer paralar ile aynı standartta ve görünümde de olsa da bunlar şerifi olarak adlandırılmaktaydı. Akçe Güneydoğu Anadolu ve Irak'ta "*Osmanî*" olarak tanınmaktadır. 1560'lardan 1580'lere 1 altın sultani 40 para veya 80 akçedir.⁹⁷⁵ 1580'lerin başında 0,7 gram olan akçe 1640'ta 0,3 grama gerilemiştir. Böylece akçe günlük kullanımdan düşmüştür. Darphaneler 10 akçelik büyük akçeler basılmıştır. Akçenin istikrarsızlığı yüzünden bu yeni akçeler hemen piyasadan kaybolmaktadırlar.⁹⁷⁶ 1703 yılında yaklaşık 8 dirhem ya da 25 gram olan daha büyük sikke ve kesirleri üretildi. Yeni düzende Osmanlı 1 kuruşu 40 para veya 120 akçeye eşit kabul edildi. Yeni kuruşlar 6 dirhem bir çeyrek veya 20 gram ağırlığındaydılar. Yüzde 60 gümüş içerdiler. Kuruş'taki saf gümüş oranı 1788'de 9,4 gram, 1789-1800 yılları arasında 6,9 gram, 1808 yılında ise 5,9 gram olmuştur.⁹⁷⁷ 20 yılda yaklaşık %37 oranında içindeki gümüş tağşiş edilmiştir. 1789-1800 yıllarında bir parasal istikrar vardır.

1 para 3 akçe değerindedir. Kuruş, para ve akçe gümüş paralardır. Para ve akçe kuruşun türevleri olarak alışverişte kolaylığı sağlayan paralardır. Altın paralar ise daha büyük alışverişlerde kullanılırlardı. 1790'larda Osmanlı Devleti'nde İstanbul zer-i mahbubu, Mısır zer-i mahbubu, fındık, Trablus, Tunus, Cezayir, yaldız ve Macar altınları kullanımda olan altın çeşitleridir. İstanbul ve Mısır zer-i mahbubları ile fındık altınlarını nısfıye (yarım) ve rub'iyye (çeyrek)leri vardır. 1788'de İstanbul zer-i

⁹⁷³ Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları Nizâm-ı Cedid (1789-1807)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1946, s. 134.

⁹⁷⁴ Pere, s. 12.

⁹⁷⁵ Pamuk, s. 105-106.

⁹⁷⁶ Pamuk, s. 156.

⁹⁷⁷ Pamuk, s. 175-178.

mahbubu 3 kuruş 20 para ederken kuruşun tağşişi ile 1794 ve 1801 yıllarında 5 kuruş etmektedir. Fındık altını 1788’de 5 kuruş ederken, 1794-1801’de 7 kuruş etmektedir.⁹⁷⁸ Yani gümüş para olan kuruş altın para İstanbul zer-i mahbubu karşısında %37, fındık altın ise %40 oranında değerini kaybetmiştir. Söz konusu değer kayıpları savaşlar dolayısı ile yapılan tağşişler sonucu ortaya çıkmıştır.

Osmanlı para düzenini etkileyen şeylerin başında savaşlar gelmektedir. I. Abdülhamit devrinde 1768-1774 Rusya ve Avusturya Savaşı’nda önceki yıllarda biriktirilen rezervler sayesinde parada büyük tağşişler yapılmamıştır. Yenilgi sonrası tespit edilen 62.500 kuruşluk tazminat 3 yılda ödendi. I. Abdülhamit zamanında 1774 yılı ile 1789 arasındaki dönemde kuruşun gümüş içeriği %15 kadar azalmıştır. Ancak Venedik dükası karşısında değeri 1770’lerin ortalarından 1789’a kadar 4 kuruş 15 akçe düzeyinde fazla değişmeden kalabildi. Yıldız altın denilen Venedik altını daha önce 5,5 kuruşa çıkmıştı ve 1787’de beş kuruş on para olmuştur. Macar ve fındık altını 5 kuruş, İstanbul mahbubu 3,5 kuruşa, riyal ise 100 para denk olmuştur. 1788 yılında gümüş cedid ikilikler bastırıldı. Bu paranın itibarî kıymeti 80 akçe idi. Paranın hakiki değeri düşürülerek itibari değerinin attırılması derhal fiyatlara tesir etmişti. Maaş alanlar görünüş olarak aynı miktar ücret alsalar da içerik olarak para kıymet kaybetti. Fındık altın ikiliklerinin çıkması ile 5 kuruştan 6 kuruşa yükseldi.⁹⁷⁹

Altın ismi Moğolca “*altan*” kelimesinden gelir. Fatih Sultan Mehmet zamanında altın para bastırılınca yabancı altın paralar sah (sahih) işareti basılarak ülkede kullanılmıştır. Osmanlı altın paralarına ilk dönemlerde “*altın, nakdi altın ve sikke-i hasene*” adları verilmiştir. Peçevi, Kâtip Çelebi (Hacı Halife), ve Koçi Bey gibi Osmanlı kaynakları Osmanlı altın parasını “*flori*” olarak da adlandırmışlardır.⁹⁸⁰ Ancak bildiğimiz kadarıyla flori kelimesi Avrupa altınları için kullanılan genel bir tabirdir.⁹⁸¹ Floriyi Osmanlı altın parası için kullanan bir diğer kaynak Mihrimah Sultan’ın vakfiyesidir. Vakfiye’de Mekke-i Mükerrreme ve Medine-i Münevvere’de çalışanların

⁹⁷⁸ Bu makalenin ekler bölümünde altın fiyatları, Ankara ve Sivas’ta buğday fiyatları, Ankara yağ fiyatları, Sivas yağ fiyatları, Ankara mum fiyatları ile 1783-1800 yılına ait grafikler de bulunmaktadır. Bkz. Mustafa Öztürk, “XVIII, Yüzyılın Sonlarında Orta Anadolu’da Fiyatlar”, **X. Türk Tarih Kongresi**, Ankara: 1993, s. 1822-1824.

⁹⁷⁹ Ekrem Kolerkılıç, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Para**, Ankara: Doğuş Ltd. Matbaası, 1958. s. 109-111.

⁹⁸⁰ Pere, s. 14-16.

⁹⁸¹ Atom Damalı, **A’dan Z’ye Osmanlı Nümismatik El Kitabı**, İstanbul: Nilüfer Damalı Eğitim, Kültür ve Çevre Vakfı, 2014, s. 79.

ücretlerinin flori ile ödenmesi istenmiştir. Burada kastedilen büyük bir ihtimalle Avrupa para birimi flori olmayıp Osmanlı altın parasıdır.

III. Selim bir savaş ortamında devletin başına geçti. Hazine tam takırdı. Saltanatının ilk yılında bir ulufenin bir kısmı (1/4) cülus bahşişi olarak verebildi. I. Abdülhamit döneminde Felemenk, Cezayir ve Tunus'tan borç alma düşünceleri tekrar gündeme geldi. Neticesiz kalan bu girişim sonucunda kıymetli madenlerde eşya yapılması yasaklandı. III. Murat zamanında konulan Zecriye⁹⁸² resmi tekrar kondu. Bu da maddi sorunlara çözüm olmadı. Bunun üzerine h.1207'de para üzerinde işlemler yapıldı. 100 para kıymetindeki “atik yüzlük” 80 dirhem gümüşten 64 adet kesilmişti. 1 atik yüzlük 2 kuruş 20 paradır. Atik ikilikler 80 para, Atik tek kuruşlar ise 40 para sayılmıştır. Selim'in son saltanat yıllarında yaldız altın 10 kuruşa, Macar altın 9,5 kuruşa, fındık altın 9 kuruşa denk gelmekteydi. Fındık rubiyesi 100 paraya, İstanbul zer-i mahbubu 6,5 kuruşa, nısfıyesi 3 kuruş 10 paraya, Mısır zer-i mahbubu 5,5 kuruşa, yarısı 110 paraya işlem görmektedir. 1208 yılında ise yabancı elçilere verilen erzak veya bedelleri kesildi.⁹⁸³ III. Selim tahta çıkmasından hemen sonra kuruş ağırlıkları 4 dirheme (12,8 grama) düşürüldü. 32 gram 44 mm çapındaki 100 paralık gümüş sikkeler Osmanlı tarihinin en ağır sikkeleridir. II. Selim zamanında zer-i mahbubun tam ve kesirli tipleri, zolta ve kuruşların tam ve kesirleri basılmıştır. Akçeler 0,15 grama kadar küçülmüş ve pratik olarak bu parayı kullanma imkânı kalmamıştır. III. Selim'in tahta geçtiği h.1203 yılında sikkeler de basılmıştır. Tip olarak önceki dönemlerde basılan zer-i mahbub, sultani ve fındık tipi altın basılmıştır. Cezayir ve Trablusgarb altınlarında cülus yılı yerine paranın basım yılı darp edilmiştir. III. Selim sikkeleri en son sikkelerde “İslambol” ismiyle darp edilmiştir. IV. Mustafa döneminde bütün sikkeler aynen basılırken bir tek paralar Kostantiniye adıyla darp edilmiştir.⁹⁸⁴

İkinci Mahmud döneminde ilk kez altın paranın ayarlarında oynama yapılmıştır. Fatih Sultan Mehmed zamanında basılan altın sultaniden sonra basılmaya başlanan eşrefi, zer-i mahbub ve fındık altınlarında kullanılan altın ayarı hiçbir zaman

⁹⁸² Zecriye (زجریة): (Ar. zecri'den zecriyye) [Türkçe'de türetilmiştir] Osmanlı Devleti'nde alkollü içkilerden alınan bir vergi, mastariye, muskirat rusumu. Zecriye tezkiyesi: İçki satanlara verilen izin kağıdı. İlhan Ayverdi, **Kubbealtı Lugatı (Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misallı Büyük Türkçe Sözlük)**, C. 3, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2006, s. 3483.

⁹⁸³ Kolerikiliç, s. 112-117.

⁹⁸⁴ Damalı, s. 124-125.

tağış edilmedi. Osmanlı altın paralarına gümüş paralarının aksine her zaman güven duyuldu. Bununla birlikte II. Mahmud döneminde yaşanan savaş ve boş hazine bu dönemde düşük ayarlı birçok altın sikkenin basılmasına yol açmıştır.⁹⁸⁵ İkinci Mahmud döneminde h.1223 yılında İstanbul altını 110 para itibari değerinde basıldı. Hicrî 1225/1810 yılında 5 kuruş kıymetinde olan “*cihadiye*” denilen gümüş sikke basıldı. Bu dönemde ecnebi paraların alınıp verilmesi yasaklandı. Elleri yabancılara bulunanlar 90 gün içinde resmi fiyattan sikke-i sultaniye değiştirecekti. Hicrî 1231 yılında halkın “*mahmudiye-i has*” veya “*yirmi beşlik*” dediği “*atik rumi altın*” 110 para itibari olarak basıldı. Hicrî 1234 yılında ise Osmanlı’nın ilk yıllarında beri temel para birimi olarak kullanılan akçenin basımına son verildi. Aslında bir süredir akçe yerine kuruş kullanılır olmuştu.⁹⁸⁶

Rusya ve Avusturya ile 1787-1792’de başlayan ikinci savaş Osmanlı para birimi üzerine bir darbe vurmuştur. III. Selim’in iktidara geçtiği savaşın ikinci yılında devlet maliyesi derin bunalım içindeydi. İsveç’in savaş için talep ettiği Osmanlı’nın kabul ettiği ödeme durumu daha da kötüleştirmektedir. Yeniçerilerin maaşları aylardır ödenmemiş ve cülus bahşişi dağıtılmamıştır. Bu koşullar altında 1789’da büyük bir tağış gerçekleşerek kuruşun içindeki gümüş üçte bir oranında azaltılmıştır. Savaşın yarattığı kıtlıklar ve tağışın yol açacağı enflasyon karşısında devlet özellikle merkezde sıkı bir narh uygulamasına gitmiş ve fiyatları denetim altına almaya çalışmıştır. Narh uygulaması sadece kuruşu değil altın ve yabancı sikkeleri de içine alacak şekilde genişletildi. Savaş sırasında sikkelerin resmi veya narh fiyatları ile piyasa fiyatları arasındaki fark daha önce olmadığı kadar açılmıştır. Gıda fiyatlarına uygulanan narhlar başkentte mal darlıklarının arttığını göstermektedir. Narh karşısında tüccarlar başkente mal göndermeyi reddediyorlardı. Savaşın sona ermesi ile parasal istikrarsızlık azalarak kuruşun gümüş içeriği korunmuştur.⁹⁸⁷ Osmanlı parasında gümüş oranının azalması ile buna bağlı olarak fiyatların artması ters orantılıdır. Tağış hızı ve fiyat artışı ise doğru orantılıdır. Tağış arttıkça fiyatlar da artmıştır.⁹⁸⁸

⁹⁸⁵ Damalı, s. 24.

⁹⁸⁶ Kolerkılıç, s. 119-121.

⁹⁸⁷ Pamuk, s. 186-187; Shaw, s. 235-242.

⁹⁸⁸ Pamuk, s. 262. Tağış ile ilgili durum Şevket Pamuk’un Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi adlı kitabında sayfa 208, 260 ve 261’de grafikler ile gösterilmiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bu kaynaktan yararlanabilir.

1787-1792 savaşı sırasında Osmanlı tarihinde ilk kez borç arama yoluna başvurulmuştur. Fransa, İspanya ve Hollanda'dan borç almak düşünüldü ama Fransa İhtilali ile uğraşan Avrupa'dan borç para bulunamadı. Bunun üzerine bir ara Fas'tan borç istenildi. Ancak bu devletin de borç verecek durumda olmadığı anlaşıncı savaşı vergileri ve müsâdere yoluyla ek gelir yaratılmaya çalışıldı.⁹⁸⁹

1770'den 1840'lara kadar yaşanan savaşlar ve girişilen reformlar Osmanlı maliyesini büyük boyutlu bütçe açıkları ile uğraştırmıştır. Devlet mali bunalımları aşmak için tağşiş yolunu da denemiştir. En hızlı tağşişler ise II. Mahmud döneminde 1808-1839'da yaşanmıştır. Bu dönemde gümüş içerikli Osmanlı parası bakır mangıra ve pula dönüşmüştür.⁹⁹⁰ Merkezi devletin harcamalarının 18. yy sonunda 18 milyon kuruş yani 2 milyon Venedik dukasından; 1830 sonlarına doğru 400 milyon kuruşa veya 7 milyon dukaya çıkmıştır.⁹⁹¹ Yavuz Cezar'a göre devletin gelir ve harcamalarının toplam üretim içindeki oranı 1770-1840'a kadar bir hayli yükselerek iki katına çıkmıştır.⁹⁹² Merkezileşme çabaları, merkezin harcamalarını kuruş bazında yaklaşık 22 kat artırmıştır. Venedik dukası olarak ise 3,5 kat artmıştır. 1789-1844 Osmanlı kuruşu gümüş içeriğinin yüzde 88'ini kaybetti bu Osmanlı tarihindeki en büyük tağşiş oldu. 1780-1850 yıllarında gıda fiyatları 10 kattan fazla artmıştır. II. Mahmud'un birinci döneminde (1808-1822) altı ayrı gümüş sikke basılmıştır. Her bir sikke basımındaki gümüş içeriği bir öncekinden azdır. 1 ve 5 paralık küçük sikkeler ve 2,5 ve 6 kuruşluk büyük sikkeler basılmıştır. Bu sikkeler ortalama 8 yıl yürürlükte kalmıştır. Zer-i mahbub, rumî, adlî, hayrîye ve mahmudiye diye altın sikkeler basılmıştır. Altın tağşişi 30 yılda %20 gibi gümüşe oranla daha azdır. Çünkü devlet altın sikke tağşişinden fazla yarar sağlayamamaktadır.⁹⁹³ Sonuç olarak bakıldığında devletin tağşiş yaptığı ilk anda yani kısa vadede yararları vardır. İlk olarak tağşiş sayesinde devlet aynı miktarda gümüşle itibari değeri daha fazla sikke basmakta ve o para biriminde daha büyük ödemeleri gerçekleştirmektedir. İkinci olarak tağşiş sonucunda devlet gücü yeterse eski sikkeleri yasaklayarak ve darphaneye getirilen eski sikkeleri düşük fiyattan alarak ek

⁹⁸⁹ Pamuk, s. 208-209.

⁹⁹⁰ Pamuk, s. 204.

⁹⁹¹ Yavuz Cezar, **Osmanlı Maliyesi'nde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy'dan Tanzimat'a Mali Tarih)**, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986, s. 244-280.

⁹⁹² Cezar, s. 279-281, 299-301.

⁹⁹³ Pamuk, s. 210-211.

gelir sağlamaktadır. Üçüncü olarak devlet darphaneye getirilen eski sikkelerin yeniden basımı için de para istemektedir. Son olarak tağşiş ile artan gelirler devletin borçlanma gereksinimini azaltarak faizlerin düşmesine yol açmaktadır. Faiz düşüşleri iltizam müzayedelerinde devlete önerilen fiyatları artırmıştır. Bu sayede de devlet gelirleri artmıştır. Bu faydalarının yanında tağşişin bazı maliyetleri vardır. İlk olarak devletin topladığı vergi miktarları para cinsinden sabitlemiş olanlar tağşişlerin sonunda reel olarak karlı duruma geçmiştir. Devlet bu durumu engellemek için vergileri artırması gerekecektir. İkinci olarak tağşişler fiyatları artıracak bu durum enflasyona yol açacaktır. Devlet bunu engellemek için narha başvursa da tağşiş ile elde edilen kısa dönemli kârlar uzun dönemde eriyecektir. Üçüncü olarak ise çok fazla tağşiş olması durumunda halk elinde kendi parası yerine yabancı devletin parasını bulunduracaktır. Bu duruma para ikamesi denilmektedir. II. Mahmud Döneminde yaşanan sık tağşişler sebebiyle para ikamesi gerçekleşmiştir.⁹⁹⁴ Bu sebeple tağşişten istenilen fayda istenilen düzeyde gerçekleşmemiştir. Çünkü halkın elinde darphaneye götürecek parası yoktur.

I. Abdülhamid (1774-1789) döneminde yaldız altın 5,25 kuruş, İstanbul zer-i mahbubu 3,5 kuruş, Mısır zer-i mahbubu 3 kuruş iken, III. Selim (1789-1807) döneminde 1796'da İstanbul zer-i mahbubu 5 kuruş, Mısır zer-i mahbubu 4 kuruş, Macar fındık altını ve yaldız altını 7 kuruştur. Yaldız altın ve Mısır zer-i mahbubu %33 oranında değer kazanırken, İstanbul zer-i mahbubu yaklaşık %43 oranında değer kazanmıştır. Bu dönemde yaşanan Rus ve Avusturya savaşları paranın değerini düşürmüştür. III. Selim para sıkıntısını azaltmak için kadınların ziynet eşyasında altın kullanmasını yasaklamıştır. Hicrî 1210-1219 halkın altın eşyalarını darphaneye satmasını istemiş bu konuda şeyhülislamdan fetva almıştır. Hicrî 1210-1219 / 1796-1805 yılları arasında yaklaşık 10 yıllık bir sürede altın paralar bir istikrarlı bir süreçtedir. Hicrî 1219/1805 yılında altın para fiyatları bir miktar artmıştır.⁹⁹⁵

⁹⁹⁴ Pamuk, s. 213-217.

⁹⁹⁵ Çeşitli altın para fiyatları yıllara göre kuruş cinsinden değeri. Yıllar hicrî olarak verilmiştir.

İstanbul zer-i mahbub 1202/1787:3,5; 1210/1796:5; 1211/1797:5; 1214/1800:5; 1219/1805:5,5.

Mısır zer-i mahbub 1202/1787:3; 1210/1796:4; 1211/1797:4; 1214/1800:4; 1219/1805:-.

Macar altını 1202/1787:5; 1210/1796:7; 1211/1797:7; 1214/1800:7; 1219/1805:8.

Yaldız altını 1202/1787:5,25; 1210/1796:7; 1211/1797:7; 1214/1800:7; 1219/1805:8,5.

Fındık altını 1202/1787:5; 1210/1796:7; 1211/1797:7; 1214/1800:7; 1219/1805:8. Bkz.

Aynural, "Selim III. Döneminde İstanbul'da İktisadi Hayat (1789-1807)", s. 158-159.

I. Abdülhamit 1789’da savaşın sebep olduğu mali bunalıma çare olmak için reel değerinin %20 üzerinde “*ikilik*” diye anılan sikkeler basılmıştır. III. Selim ise 50 ve 1000 paralık mağşuş sikkeler basılmıştır. Savaşı finanse etmek için kısa vadede faydalı görünse de uzun vadede piyasalar enflasyonist olumsuz etkiler oluşturmıştır. Yine bir savaşı finanse etmek için çıkarılan esham 1775 yılından itibaren kullanılmıştır. 1840 yılında esham ilk Osmanlı parası kaimeye dönüşmüştür.⁹⁹⁶

Osmanlı kuruşu karşısında Venedik dukası 1812 yılında rayiç 10,00, %100 olarak alınırsa zamanda geriye doğruya bakılırsa 1810 yılında rayiç 9,23, %92,3; 1799 yılında rayiç 8,00 ve %80,0; 1793’te rayiç 7,00, %70,0; 1791’de rayiç 5,75, %57,5; 1789’da rayiç 5,50, %55,0’dır. Bu bilgilere göre Osmanlı kuruşu Venedik dukası karşısında 1789-1810 yılları arasındaki 21 yıllık dönemde ortalama rayici 7,096, ortalama %70,96 olarak gerçekleşmiştir.⁹⁹⁷ Bu verileri yorumlarsak Osmanlı kuruşu Venedik dukası karşısında %37,7 oranında değer kaybetmiştir. Bu dönemde İngiliz sterlingi hakkında biri tarihsiz iki veri bulunmaktadır. 1810 yılında İngiliz sterlinginin rayici 16, %73,4; sonraki bir dönemde rayiç 21,8, %100’dir. Osmanlı kuruşu İngiliz sterlingi karşısında %26,6 oranında değer kaybetmiştir.

Yabancı para fiyatı düşer ve değer kaybederse, ulusal para değer kazanır, bu duruma iktisatta revalüasyon denir. Yabancı para fiyatı artarsa ve değer kazanırsa, ulusal para değer kaybeder bu duruma ise devalüasyon denir. Elimizdeki verilerle Osmanlı kuruşunun Venedik dukası ve İngiliz sterlingi karşısında devalüasyon yaşamıştır. Kuruş piyasada bulunurken duka ve sterling piyasada az bulunmaktadır. Gresham Kanunu gerçekleşerek kötü para iyi parayı piyasada azaltmaktadır.

II. Mahmud h.1223-1255 (1808-1839) zamanında sadece gümüşten 36 çeşit para basılmıştır. Osmanlı Devleti’nde en çok tağşış bu dönemde gerçekleşmiştir.⁹⁹⁸ İlk çıkarılan zer-i mahbub tam, yarım ve çeyrek olarak darp edildi. Ayarı 0.800 ayardadır. Hicrî 1224 yılında II Mahmud’un saltanatının ikinci yılında yeni fiyatlar 1 yıldız altın = 10 kuruş, 1 Macar altın = 9 kuruş 20 para, 1 Fındık altın = 9 kuruş 20 para, 1 Fındık rubiyesi = 2 kuruş 20 para, 1 İstanbul zer-i mahbub = 6 kuruş 20 para, 1 Mısır zer-i

⁹⁹⁶ Akyıldız, s. 165.

⁹⁹⁷ Genç, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi**, s. 140.

⁹⁹⁸ Al ve Akar, s. 27.

mahbub 5 kuruş 20 paradır. Sultan Mahmud'un tahta geçişinin ikinci yılında III. Selim ve IV. Mustafa sikkelerine benzer paralar darp edilmiştir. Üçüncü cülus yılında aynı şekilde kuruşlar ve daha küçük değerli paralar basılmıştır. Harp masraflarını karşılamak için “*cihadiye*” adı altında %73 ayarda, 3 değerinde beşlik = 200 para, yüzlük, ellilik sikkeler darp edilmiştir. Bunlardan ellilik sadece 3. yılda darp edilmişken, 100'lük ve 5 kuruşlar cülusun on birinci yılına kadar basılmıştır. III. Selim zamanında 0.150 gram olan akçe, IV. Mustafa ve II. Mahmud zamanında 0.100 grama indirilmiştir. Gayet ufak ve kullanılmaz hale gelmiştir. Sultan Mahmud'un cülusunun on ikinci yılında para ile akçe arasında fark kalmamış olduğundan bu yıldan itibaren en küçük para birimi olarak 1 para esas alınmıştır. Osmanlı madeni paralarında III. Mustafa 1171 ve III. Selim h.1203'te paralarda İstanbul ismi kullanılmıştır. II. Mahmud döneminde diğer padişahlar gibi paralarda Konstantaniye adı kullanılmıştır. 1 kuruş ise I. Abdülhamid devrinde 5 ½ dirhem = 17.634 gr., III. Selim devrinde 4 ¼ dirhem = 14.431 gr., IV. Mustafa devrinde 4 dirhem = 12.828 gr., II. Mahmud devrinde ise 3,2 ve sonunda 1 dirhem = 3.207 gr. inmiştir.⁹⁹⁹ III Selim döneminde %18,16'sını oranında ağırlığını kaybeden kuruş, IV. Mustafa döneminde %11,10'nu, IV. Murad döneminde ise %75 oranında ağırlığını kaybetmiştir.

Nakit kelimesi para ve para borçlarını peşin ödeme amacıyla kullanılmaktadır. Nakden kelimesi eskiden Bizans altın dinarı ve Sasani gümüş dirhemi anlamına gelmekteydi. Tedavüldeki paralar aşındıkları ve kırıldıkları için farklı ağırlıklara sahip olduklarında nakden ödemelerde sayı ile değil, tartıyla işlem görmekteydiler.¹⁰⁰⁰

Akçeye batı dillerinde “*aspre/asper*” denilmiştir. Bu kelime beyaz manasındaki asprodan gelmiştir. Türkçe'de akçe ise beyaz, parlak, temiz anlamına gelen ak kelimesinden türetilmiştir. Osmanlılar başta gümüş sikke için 15. yüzyıldan itibaren ise para karşılığında akçe adını kullanmışlardır. Zamanla pare kelimesi akçenin yerini almıştır. 1640 yılından itibaren darphanede akçe darp edilmemiş, sadece bayram harçlığı dağıtılacağı zaman basılmıştır. Akçenin giderek ufalması ve içindeki bakır miktarının artması sonucunda akçe değerini kaybederek zamanla Mısır Memlûk sikkesi

⁹⁹⁹ Cüneyt Ölçer, **Sultan Mahmud II Zamanında Darp Edilen Osmanlı Madeni Paraları H. 1223-1255 M. 1808-1839**, İstanbul: Yenilik Basımevi, 1970, s. 5-19.

¹⁰⁰⁰ Bilal Aybakan, “Nakit”, **DİA**, C. 32, İstanbul: 2006, s. 324-326.

olan “*medinî*”lerin diğeri adı olan “*pare*”nin küsuratı haline gelmiştir. Üç akçe bir pare olmuştur.¹⁰⁰¹

Pare kelimesi Farsça parça ve gümüş parçası anlamındaki parden gelmektedir. Tespit edildiği kadarıyla Osmanlı’da 90 yerde sikke para basılmıştır. Osmanlı Devleti’nde akçe ve sultani denilen paralar, Bağdat civarında dirhem ve şahîler, Tunus, Cezayir ve Trablus’da ise nasrî denilen padişah adına kesilen mahalli paralar ayrıca bakır mangırlar para olarak kullanılmaktadır. Elinde gümüş ve altın olanlar darphaneye götürerek para bastırmaktaydı. Ancak bu kural bakır için geçerli değildi.¹⁰⁰²

Akçe 17. yüzyılın ortalarında 80 akçe bir kuruş ederken merkezden uzak eyaletlerde bir kuruş 120 akçe değerindedir. Ancak zamanla kuruşun değeri 250 akçe bile olmuştur. Gerek devlet adamları, gerekse sarraf, kalpazan, muhtekir ve hatta halkın akçeyi kırmak konusunda birbirleriyle yarışmaları akçenin değer kaybetmesine yol açmıştır. Taşrada valilerin bizzat kalpazan çalıştırdığı dönemler olmuştur. Halk kırılmış paralara “*kuşgözü*, *simidçi*, *meyhaneci*, *Moralı*” gibi isimler vermişlerdir. Büyük gümüş paralara kuruş denilmiştir. En çok aranan Meksika’dan gelen İspanya kaynaklı kuruşlardır. Bunlara “*tam*, *kamil*, *real*, *riyal*” gibi isimler verilmiştir.¹⁰⁰³

İtalyanca “*grosso*” kelimesi büyük gümüş paralar için 13. yüzyıldan itibaren kullanıldı. Bu kelime Orta Avrupa’da “*groschen*”, Osmanlılar tarafından “*kuruş*” şeklinde kullanıldı. Hollanda “*taler*”i, gümüş üzerindeki aslan resminden dolayı, “*aslanlı kuruş*” ve “*esedi kuruş*” diye anılmıştır. İspanyolların 8 reallik parçası “*riyal kuruş*”, Avusturya ve Almanya’nın büyük gümüş sikkeleri ise “*kara veya kamil kuruş*” diye anılmıştır. “*Polonya zolotası*” diye de anılan gümüş paralar ve akçenin ödeme aracı olmaktan çıkmaları ve hesap birimi haline gelmeleri ile Osmanlı’da Avrupa gümüş kuruşları ödeme aracı haline gelmiştir. III. Ahmed döneminde (1703-1730) ilk Osmanlı kuruşu 120 akçe, 40 para olarak basıldı. İlk kuruşlar 25,6 gram ağırlığında olup 16 gram saf gümüş içermektedir. 1760 yılına kadar istikrarlı olan kuruş, 3 kuruş 1 Venedik dukası ederken, artık 4 kuruş 1 Venedik dukası olmuştur. 1760’ların sonundan 1808

¹⁰⁰¹ Halil Sahillioğlu, “Akçe”, *DİA*, C. II, İstanbul: 1989, s. 224-227.

¹⁰⁰² Ali Akyıldız “Para”, *DİA*, C. 34, İstanbul: 2007, s. 163-166.

¹⁰⁰³ Halil Sahillioğlu, “Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi 1640-1740”, *Yayınlanmamış Doçentlik Tezi*, İstanbul: İst.Üni. İktisat Fakültesi, 1965, s. 19-56.

yılına kadarki yıllarda kuruşun gümüş içeriği 10,5 gramdan 5 grama düşmüştür. Venedik dukası karşısında 4 kuruşlardan 10 kuruşa gerilemiştir. 20 kuruşluklar mecidiye olarak adlandırılmaktadır.¹⁰⁰⁴

4.1.3. Zaman Birimi

Osmanlı Devleti gümrükleri, vergileri, maden gelirlerini güneş takvimine göre toplamaktaydı. Buna karşılık maaş ödemeleri, ulufe gibi giderlerini ay yılı hesabına göre öderdi. Ay yılı, güneş yılından 11 gün kadar kısadır. Bu fark yüzünden 33 ay yılı 32 güneş yılına denk gelmektedir. Buna göre 32 yılın gelirini 33 yılın giderini ödemek zorundadır. Halil Sahillioğlu'na göre ay ve güneş takvim başlangıçlarının çakıştığı yıllar bir kriz dönemidir. İktisadi buhran katlanarak sosyal, siyasi zincirleme buhranlara yol açmaktadır. Bu mantıkla çakışan yılları devam ettirsek, 1746-1747 (h.1160-1161) ; 1779-1780 (h.1194-1195) ; 1812-1813 (h.1228-1229) yıllarına denk gelmektedir. Bizim araştırdığımız dönem 1789-1812 yılları arasındadır.¹⁰⁰⁵ Bu çakışmaların bir etkisi var ise ne kadar etkisi vardır? Sonraki yıllarda etkileri devam etmiş midir? Bunlar araştırılması gereken konulardır.

Vakıf kayıtlarında diğer gelir kaynakları hicrî olarak tutulurken mukâtaa gelirleri Mart ayından başlayarak Şubat ayının sonuna değin ifadesiyle Rumi takvim kullanılır ve güneş esasına göre ayarlanırdı.¹⁰⁰⁶

İki şey arasındaki fark anlamına gelen “*tefavuk*”, mali terim olarak güneş ve ay yılı arasındaki fark anlamına gelmektedir. Osmanlı Devleti'nde mevacip denilen ödemeler ay yılına göre yapılırken, gelir getiren mukâtaalar güneş yılına göre iltizama verilirdi. Bu durum 33 yılda bir gelirlere “*tefavü't-i hasene*” ismiyle ilave yapılmasını gerektirmekteydi. 25 Cemâziyelâhir 1209 / 17 Ocak 1795 tarihli nizamname ile tafavü't-i hasene adı altında bir artış yapılmıştır.¹⁰⁰⁷

¹⁰⁰⁴ Şevket Pamuk, “Kuruş”, *DİA*, C. 26, İstanbul: 2002, s. 458-459.

¹⁰⁰⁵ Sahillioğlu, s. 57-58.

¹⁰⁰⁶ Fatma Şensoy, “Muhasebe Defterleri'nden Vakıfların Çok Yönlü Boyutlarını İzlemek-Bir Örnek XVIII. Yy.”, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 7, İstanbul: 2014, s. 88-89.

¹⁰⁰⁷ Baki Çakır, *Osmanlı Mukâtaa Sistemi: (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul: 2003, s. 77-81.

Osmanlı maliyesinde “tahvil” iltizama verilme süresi anlamına gelen bir terimdir. Tahvil aynı zamanda bu süre içindeki tasarrufu da belirtir. Bir tahvil süresi genelde 3 kameri yıldır. Bazen bir yıl olarak uygulanmıştır. İltizam 12 yıl sürdüğünde 4 tahvil şeklinde ifade edilebilmektedir. Tahvil terimi ile işlemi tamamlanan tahsilât “*an tahvil*” başlığı altında yevmiye defterine geçirilmektedir. Mültezimin taksit taksit ödediği miktarları göstermektedir. Mukâataaların iltizam tarihlerinin bazılarında aylar şemsi adları ile yazılmıştır. Her seferinde bu ayların rastladığı ay yılı olan hicrî yılla ifade edilmektedir.¹⁰⁰⁸

I. Mahmud h.1143-1168 / 1730-1754 zamanında Defterdar Elhac Atik Mustafa Efendi, bir takrir ile kameri yıl yerine şemsi yıl kullanılmasını padişaha arz etti. Hicrî 1152/1739 yılının mart ayının 1. günün yılbaşı olarak kabulü için padişahdan izin aldı. Gümrük Emmini Hasan Ağa, Rumi veya Şemsi ayları 1205 yılında kendi teşkilatında uyguladı. Bu yeni düzenlemenin, yeniçeri maaşlarının verilmesinde, gümrük işlerinde ve bazı devlet işlerinde kullanılması karışıklıklara yol açmıştır. Defterdar Moralı Osman Efendi işi iyice inceledikten sonra hazinenin zararını önlemek için layiha hazırlamıştır. Padişaha arz edilen ve Meclisi Meşveret’te kabul edilen bu rapor için padişahdan irade çıkmıştır. Böylece, h.1209 / 1794 tarihinde bütün muamelat ve teşkilatta kameri aylar yerine şemsi aylar kullanılmaya başlanılmıştır. Şemsi ayların kullanılması ile 465 kese fazla kazanç sağlanmıştır.¹⁰⁰⁹

Hızırellez günü olan “*rûz-ı hızır*”, bahar bayramı olarak kutlamıştır. Hızır günü yani rûz-ı hızır da Osmanlı maliyesinde vergi taksit dönemlerinden ilkinin başlangıcıdır. Hızır günü Gregoryen miladî takvime göre 6 Mayıs’tır. Jülyen takvimine göre 23 Nisandır. 6 Mayıs’tan başlayarak 4 Kasım’a kadar süren günlere Hızır günleri adıyla yaz mevsimini oluşturur. Güneş takvimine göre 5 Kasımdan 5 Mayıs olan süre kasım günleri adıyla anılan kış mevsimidir. Ruz-ı Kasım, Ruz-ı Hızır gibi vergi taksit dönemini oluştururdu.¹⁰¹⁰

¹⁰⁰⁸ Figen Taşkın, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Mültezim Kesimi ve İstanbul Mukâataaları (1550-1605)”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müd. Türk İktisat Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul 1992, s. 14-19.

¹⁰⁰⁹ Kolerkılıç, s. 104,116.

¹⁰¹⁰ Ahmet Tabakoğlu, **Osmanlı Mali Tarihi**, İstanbul: Dergah Yayınları, 2016, s. 597.

4.1.4. Ölçü Birimi

Arapça’da keyl mastar olarak ölçmek anlamına gelmektedir. Aynı kökten türeyen kile de ölçek demektir. Farklı zaman ve mekanlarda “keyl, keyle, keylece ve kile” birbirinin yerine kullanılan kelimeler olmuştur. Osmanlı Devleti’nin resmi ölçeği olan kile Akdeniz tüccarları tarafından “kilo de Constantinople” diye anılırdı. Bir kile 16. yüzyılda 20 okka yani 25,6589 kg. buğday ve un alırdı. İstanbul kilesi, Sivas, Canik, İzmit, Çanakkale, Tekirdağ, Sakız, Rodos, İzmir ve Limni’de aynı ölçü ve ağırlıkta kullanırdı.¹⁰¹¹

Ölçü birimleri sadece malların ağırlık ve hacmini ölçmekte değil aynı zamanda para için de kullanılmaktaydı. Ölçü birimlerinde bir standarda gidilmemesi ise çeşitli sorunlara yol açmaktadır.

Osmanlı’da hububat ölçümü ağırlıkla değil, hacim ile yapılırdı. Hububat ölçümünde “keyl veya kile” bir hacim ölçüsü olarak kullanılırdı. Kile ölçü birimi zaman, yer ve ölçülen hububatın cinsine göre farklılık gösterirdi. Sekizde birine “kutu”, dörtte birine “şinik” denirdi. Kile kapları silindir biçimde imal edilir ve çapları yükseklikleri ile eşit olurdu.¹⁰¹²

İslam dünyasında ölçüde adalet önemlidir. Nitekim Kuran-ı Kerim’de “Ölçüyü tam yapın, hak yiyenlerden olmayın. Doğru ve sağlam terazi ile tartın” diye buyrulmaktadır.¹⁰¹³ Osmanlı Devleti’nde kile temel zâhire ölçü birimidir. Osmanlı Devleti’nde kile miktarı bölge ve iskelelere göre değişmekteydi. Bu bakımdan zahire miktarı ve fiyatını değerlendirirken bu duruma özellikle dikkat etmek gerekir. Yoksa yanlış sonuçlara ulaşılabilir. İstanbul’a sevk edilecek zahirelerin gemilere yüklenmesi sırasında 25,6 kilogram gelen damgalı İstanbul kilesi kullanılırdı. Üretim bölgelerinde kileler standart değildi. Ancak İstanbul’a gönderilecek gemilere yüklenecek zahireleri ölçmek için İstanbul kilesinin kullanılması şart koşulmuştur.¹⁰¹⁴ Kileler; İstanbul kilesi, Tekfurdağı kilesi, Varna kilesi gibi bölgesel isimler ile anılırdı. İstanbul kilesi tahılın

¹⁰¹¹ Cengiz Kallek, “Kile” **DİA**, C. 25, Ankara: 2002, s. 568-571.

¹⁰¹² Atilla Bir, M. Şinasi Acar ve Mustafa Kaçar, **Anadolu Değirmenleri**, İstanbul: Yem Yayın, 2012, s. 29.

¹⁰¹³ Elmalî Hamdi Yazır, “Şuara Suresi, 26/181-182”, **Kur’an-ı Kerim ve Meali**, İstanbul: 2014, s. 373.

¹⁰¹⁴ İstanbul kilesini 25.kg. vermektedir. Rusçuk, Ziftövi, Yanbolu iskelesine bağlı 10 kazada geçerli kile İstanbul kilesinin 5 katıdır. Bkz. Aynural, “Selim III. Döneminde İstanbul’da İktisadi Hayat (1789-1807)”, s. 6, 161.

cinsine göre 18-20 okka almaktaydı.¹⁰¹⁵ Osmanlı iskele ve bölgelerinde kullanılan kile birimleri ve bunların kaç İstanbul kilesine denk gelmekte olduğu aşağıda yer almaktadır.¹⁰¹⁶

- a) 1 Rumeli, Bandırma, Mihaliç, Mudanya ve İbrail kilesi: 1 İstanbul kilesi
- b) 1 Bergos kilesi: 1,5 İstanbul kilesi
- c) 1 Mangalya kilesi: 2 İstanbul kilesi
- d) 1 Alçaklar, Köstence ve Varna kilesi: 3 İstanbul kilesi
- e) 1 Mısır kilesi (erdeb): 5 İstanbul kilesi
- f) 1 İsmail ve Tuna kilesi: 9 İstanbul kilesi
- g) 1 Kalas kilesi: 10 İstanbul kilesi
- h) 10 Tekirdağ kilesi: 11 İstanbul kilesi

Dirhem kelimesi Yunanca drahomadan üretilmiştir. Dirhem bir ağırlık birimidir. Araplarda dirhem birçok değişik ağırlığı olan bir ölçüdür. Taberiyye, Bağliyye, Cevarikiyye, el Cevaz diye anılan Arap dirhemleri bulunmaktadır. Cevaz dirhemine Mekke dirhemi de denirdi. Hz Muhammed (s.a.v) “*ağırlık birimi Mekke’nin ağırlık birimidir.*” diye buyurmuştur. Hanefilere göre dirhem 70 habbedir. 40 dirhem bir okka (okiyye)’dir. Okka beldeden beldeye, halkın kullanımına göre değişmektedir. 1 okiyye, 1 rıtlın 12’de 1’dir. 1 okiyye 7 miskaldir. 1 okiyye 125 gramdır.¹⁰¹⁷ Dirhem alt katlarından biri de habbedir. Her türlü tahıla hab, bir tahıl tanesine habbe denir. Bu ölçü birimi mücevherat/kuyumculuk ve eczacılıkta kullanılmaktaydı. Hanefilere göre 1 dirhem 70 habbeye denk gelmekteydi.¹⁰¹⁸

Kanuni Sultan Süleyman, Trabzon dirhemininin Mısır’da uygulanmasını istemiştir. Bu nedenle önceleri Rumî dirhem denilen ölçü sonraları Mısırî dirhem diye anılır olmuştur. Dirhem aynı zamanda gümüş para anlamında Arap ülkelerinde kullanıla

¹⁰¹⁵ Köroğlu, s. 59-60.

¹⁰¹⁶ Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları Zahire Ticareti (1740-1840)*, s. 40.

¹⁰¹⁷ Muhammed Necmüddin El Kürdi, *Şer’i Ölçüler ve Fıkhî Hükümleri*, Çev. İbrahim Tüfekçi, İstanbul: Buruc Yayınları, 1996, s. 51-62.

¹⁰¹⁸ Şükrü Özen, “Habbe”, *DİA*, C. 14, İstanbul: 1996, s. 343-345.

gelmiştir. Buna karşın Osmanlılar dirhem (gümüş para) ve dinar (altın para) adında para basmamışlardır. Bunda ana sebep Memluk paralarının bu adlar ile anılmalarıdır.¹⁰¹⁹

Çeki, Türkçe'deki tartmak anlamına gelen çekmek kelimesinden türetilmiştir. Bu ölçü birimi odun, taş ve kireç gibi yükte ağır malları tartmakta kullanılmaktaydı. Diğer ölçüler gibi mekan ve zamana bağlı olarak farklı ağırlık değerlerine denk gelmekteydi. 1766'da 1 çeki: 176 vukiyye (okka)'dır. 1766-1881 yılları arasında hiç değilse İstanbul için bir standartlaşmaya gidilmiştir. Ancak farklı bölgelerde farklı ağırlıklara sahip olmuştur. Çekinin mücevherat ölçümlerinde kullanılan daha küçük bir cinsi de bulunmaktaydı.¹⁰²⁰

1 çeki: 4 kantar, 1 kantar: 44 okka, 1 batman: 6 okka, 1 rıtl: 12 vukiyye, 1 okka: 1 kiyye, 1 vukiyye: 40 dirhem, 1 astar: 0,6 vukiyye, 1 miskal: 1,5 dirhem, 1 dirhem: 3,207gr, 1 denk: ¼ dirhem, 1 kırat: 1/16 dirhem: ¼ denk, 1 habbe: 1/48 dirhem, 1 buğday: 1/4kırat, 1 fitil: ¼ buğday, 1 nakir: ½ fitil, 1 kıtmir: ½ nakir, 1 zerre: ½ kıtmir.¹⁰²¹

Osmanlıda yük kelimesi hayvan ve araba üzerine taşınan şeyler için kullanılan bir ağırlık birimidir. Yükün Arapçası himl'dir. Deve, at, katır, eşek, araba ile taşınan yükün hesabı taşınan malın niteliğine, malın miktarına, mesafenin yakınlığı ve uzaklığına, iklim durumu ve coğrafi şartlara ve arazi şartlarına göre taşınan malın çeki, yük ve kile miktarını ve taşıma ücretini artırır ve azaltırdı. Bir deve yükü 7 ile 10 kile yani 256,5 kg, at ve katır yükü 4 ile 5,5 kile yani 141 kg, eşek tahmini 60-80 kg'dır. Maliye'de 1 yük akçe 100.000 akçe karşılığında geçmektedir. Bazı Osmanlı belgelerinde yük karşılığında "himl" kelimesi kullanılmaktadır.¹⁰²² Yük kelimesi iki keselik yani 1.000 kuruşluk Osmanlı parası için kullanılan bir tabirdir. Zamanla değeri değişmekle birlikte 40.000 ile 100.000 akçe arası para birimi olarak kullanılmıştır.¹⁰²³ Kuruş kullanılması ile akçe toplamları yük ve kese birimleri ile ölçülmüştür. 1 kese

¹⁰¹⁹ Halil Sahillioğlu, "Dirhem", **DİA**, C. 9, İstanbul: 1994, s. 368-371.

¹⁰²⁰ Cengiz Kallek, "Çeki", **DİA**, C. 8, İstanbul: 1993, s. 251.

¹⁰²¹ Damalı, s. 151-152.

¹⁰²² Ömer İşbilir, "Yük", **DİA**, C. 44, İstanbul: 2013, s. 46-48.

¹⁰²³ Damalı, s. 232.

akçe 500 kuruş, 1 yük akçe 100.000 kuruş; sonraları 500.000 kuruş olarak ifade edilmiştir.¹⁰²⁴

Su ölçümleri su yolcular tarafından yapıldı. Yeni su kaynağı bulanlar bunu su yollarına katar ve bu sulara “*katma sular*” denirdi. Bu sular ölçülerek ana su yoluna alınır. Buna “*hakk-ı mecra*” denirdi. Bu su hakkı ölçümünde kullanılan 1 hilal: 2 çuval, 4 masura, 8 yarım masura, 16 kâmiş, 32 lüle, 64 yarım lüle’dir. 1 lüle dakikada 36 litre –su akması- demektir.¹⁰²⁵

İstanbul’daki kapanlarda birer mizancı bulunurdu. Kapanlara gelen zahireler mizancılar tarafından tartılırdı. Mesela gayrimüslim imaret uncuları her 100 kile un için 2 kile; Müslüman uncuları ise 1 kile unu kantariye resmi olarak öderlerdi.¹⁰²⁶ Ayrıca kantariye resmi dışında hamaliye, gümrük resmi, ihtisap resmi ve tüccarın kârı zahireye eklenerek fiyat belirlemesi yapıldı. Örneğin Galata yağ kapanından iç gümrük vergisi olan ihtisap vergisi yağın 1/10 biri olarak alınır.¹⁰²⁷

Ekonomide vergi yükünü artıran bir gelişmede 18. yy’ın ilk çeyreğinden itibaren ihracı artan zeytinyağı, balmumu ve buğday gibi mallarda normal gümrük tarifesi dışında “*resm-i mîri*” adında ihracat vergisi alınmaya başlanılmasıdır.¹⁰²⁸ Bu vergi içinde mal arzını artırdığı için iç tüketimde fiyatları düşürücü etki yaratabilir. 1800’lü yıllarda ihraç yasakları hububat, deri, yün, ipek, zeytinyağı sabun, kumaş vb. geniş bir şekilde uygulanması ülkede bir buhran olduğunu düşündürmektedir. Üretim, salgın hastalıklar ve iç güvenlik eksikliği ile azalmıştır. Fiyat artışları 1760’dan 1800’e yüzde 200’ü geçer. 1790-1800 civarında enflasyon %5 civarındadır.¹⁰²⁹ Devlet savaş yüzünden artan taleplerini çok az değişen fiyatlar ile iç piyasadan almaya kalkınca üreticiler bu duruma tepki olarak hizmetlerinin miktarını azalttılar veya ürünlerin

¹⁰²⁴ Berkes, s. 210.

¹⁰²⁵ Ünal Taşkın, “Osmanlı Devleti’nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri”, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, s. 109.

¹⁰²⁶ Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları Zahire Ticareti (1740-1840)*, s. 57.

¹⁰²⁷ Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları Zahire Ticareti (1740-1840)*, s. 58.

¹⁰²⁸ Genç, s. 201.

¹⁰²⁹ Genç, s. 214-215.

kalitesini düşürdüler. Yurt içinden ihtiyaç duyulan malların sağlanabilmesi amacı ile devlet tarafından ihraç yasakları konuldu.¹⁰³⁰

Osmanlı Devleti'nde mukâtaalardan alınan vergi tarifeleri okka, kantar, zıra', top vb. yani ağırlık, sayı, hacim, yüzölçümü, uzunluk göre ayarlanan diğer deyişle spesifik olarak kaydedilmektedir. (1730-1793 arasında vergi tarifeleri hiç değişmeden kalmıştır. Vergi tarifeleri spesifik¹⁰³¹ ve sabit kaldığı için vergi hasılatları da değişmemiştir. 1793'te vergi tarifeleri meydana gelen değişmeler, brüt vergi hasılatı ve üretim hacmi açısından mukâtaalar üzerinden yıldan yıla takip edilebilir.¹⁰³² Osmanlı Devleti'nde bazı tüketim ürünlerinin ülkeye giriş yaptığı gümrük mukâtaaları bizlere değerli bilgiler sağlayabilir.

4.2. III. Selim Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nin Sosyo-Ekonomik Durumu

Araştırılan vakıf imaretleri hakkında sunulan sayısal veriler III. Selim¹⁰³³ dönemine ait olsa da verilerin yorumlanabilmesi için yeri geldiğinde önceki ve sonraki dönemlere de değinilecektir.

III. Selim zamanından önce Avrupa yeni bir teknoloji geliştirirken, Osmanlı geçmişteki tekniklere bağlı kaldı. Avrupa'daki gelişmeleri Osmanlılar öncelikle kayıtsızlıkla karşıladılar. Ancak savaş cephelerinde aldıkları yenilgiler artıkça Osmanlı düşüncesinde değişimler yaşanmaya başladı. Avrupa karşısındaki gerilemesini kanun-ı kadim denilen eski kanunların ve uygulamaların terki nedeniyle olduğunu düşünerek, parlak dönemler olarak görülen Kanunî dönemi uygulamalarına geri dönüldü. Halbuki Osmanlı karşısına aldığı güç olan Avrupa'nın teknolojik ve ekonomik ilerleme ve gelişme halinde olduğu için geri kalmıştı. İki günü birbirine eşit olan ziyandadır. Bugünü düne eşit olan hayli hayli ziyandadır. Osmanlı geride kaldığını cephede aldığı yenilgilerle anladı. Bu durum Osmanlıdaki kanun-ı kadimde dönme düşüncesinde kırılmalara yol açtı. En büyük kırılma Avrupa'nın özellikle askerî teknoloji ileri gittiğini

¹⁰³⁰ Genç, s. 219.

¹⁰³¹ 1734-1791'de spesifik vergi tarifesı 1 okka pamuk için, 1 akçe, pamuk ipliği içinde 2 akçedir. Malların fiyatları artarken vergilerin oranı aynı kalması Osmanlı vergi nispetleri azalmıştır.

¹⁰³² Genç, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, s. 124.

¹⁰³³ III. Selim 24 Aralık 1761 Perşembe sabahı III. Mustafa'nın Mihrişah Sultan'dan doğma oğludur. Selim hanedanda 40 yıl aradan sonra doğan ilk erkek çocuktur. Bkz. Kemal Beydilli "Selim III", **DİA**, C. 36, İstanbul: 2009, s. 420.

ve hatta diğer birçok alanda Osmanlı'dan daha ileri gittiğinin anlaşılması ve bu yönde adımlar atılması ile gerçekleşti. Atılan bu adımlarla III. Selim döneminde başarılı olunamasa da sonrakilere örnek oldu ve belli bir ölçüde Avrupa'nın modellendiği yeni bir dönem yaşanmasında etkili oldu.

III. Selim döneminin başlangıcı ve sonu Rusya ile yapılan savaşlar ile geçmiştir. Bu savaşların geçmişine baktığımızda Rusya ve Osmanlı arasında Karlofça Antlaşması ile sona eren 1683-1699 Savaşı, Prut Antlaşması ile biten 1710-1711 Savaşı, Belgrad Antlaşması ile biten 1736-1739 Savaşı. Bu savaşlar sonucunda Osmanlı, Kanuni Sultan Süleyman'ın fetihlerinden önceki duruma geriledi. Hırvatistan, Slovenya, Transilvanya, Macaristan, Belgrad'ın kuzeyine kadar Sırbistan kaybedildi. Osmanlı sınırları Tuna kıyılarına kadar geriledi. Rusya 1762-1796'da Çariçe Büyük Katerina'nın yönetimindeydi.¹⁰³⁴ Bu dönemde Küçük Kaynarca Antlaşması ile biten Çeşme'de donanmamızın yakıldığı 1768-1774 Savaşı yaşandı.¹⁰³⁵ Bu savaş Lehistan'ı kurtarmak için yapıldı. Lehistan ortadan kalkarsa bir sonraki adımda kuzey hükümetleri Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşmaya başlayacaklardı. Küçük Kaynarca Antlaşması Osmanlı'nın Lehistan'ı kurtarmak için yapmış olduğu girişimin olumsuz bir neticesidir.¹⁰³⁶ Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Akdeniz ve Karadeniz yolları kapanmış olduğundan 1770-1774 yılları arasında Osmanlı iâşesini sağlayan gemi sayısında azalma oldu. Bu durum İstanbul ihtisap mukâtaasının gelirlerini düşürdü.¹⁰³⁷ Küçük Kaynarca Antlaşması ile Dinyeper ve Aksu Irmakları arası Rusya'ya bırakıldı. Kırım, Kuban ve Bucak Tatarları'na bağımsızlık verildi. Karadeniz ve Boğazlar Rus ticaret gemilerine açıldı. Rus tacirlere İngiltere ve Fransa tacirlerine tanınan ticarî imtiyazlar tanındı. Rusya'ya Osmanlı toprakları üzerinde dilediği yerde konsolosluk ve temsilcilik açma hakkı tanındı. Rusya'nın Ortodoks tebayı himaye etmesi bir ölçüde kabul edildi. 1783'de Rusya sultanın Kırım'daki halifeliğini tanıdığını belirten muğlâk bir ifade ile Kırım'ı işgal etti.¹⁰³⁸ Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı Rusya'ya bütçesinin yarısına denk gelen 7.500.000 kuruşluk bir tazminat ödemek zorunda kalınca İstanbul

¹⁰³⁴ Stanford J. Shaw, **Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetimi'nde Osmanlı İmparatorluğu (1789-1807)**, Çev. Hür Güldü, İstanbul: Kapı Yayınları, 2008, s. 8.

¹⁰³⁵ Cabi Efendi, **Cabi Tarihi**, Hzl. Mehmet Ali Beyhan, C. I, Ankara: 2003, s. 101.

¹⁰³⁶ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi V. Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)**, Ankara: 1995, s. 23.

¹⁰³⁷ Genç, s. 109.

¹⁰³⁸ Shaw, s. 12-13.

Tütün Gümrüğü yeniden önemli bir gelir kaynağı haline geldi. Ancak artık malikâne usulü ile değil esham sistemi ile işletilecekti.¹⁰³⁹

III. Selim 7 Nisan 1789'da¹⁰⁴⁰ tahta geçtiğinde bir yıldan uzun süre devam eden 1787-1792 Osmanlı, Rusya ve Avusturya ile savaşı sürmekteydi. Türk orduları Kalas, Fokşan ve Boze'de de bozguna uğradılar. Bu savaşta Osmanlı Devleti'nin yaptığı en karlı antlaşma Osmanlı ve Prusya arasında 1790'da yapılan ittifaktır. Bu ittifak ve Fransız İhtilali gelişmeleri Avusturya ve Rusya'yı Osmanlı lehine olacak barış antlaşmaları yapmak zorunda bırakmıştır.¹⁰⁴¹

Osmanlı Devleti Rusya ve Avusturya karşısında tek başlarına durmalarının zor olduğunu fark ettikleri için müttefik aramaya başladılar. Özellikle Lehistan'ın Rusya ve Prusya arasında paylaşılması ve ardından Osmanlı ve sıranın kendisine geldiğini fark eden İsveç ile 11 Temmuz 1789'da bir antlaşma imzaladılar. Bu antlaşmanın maddelerinden biri İsveç'in harbe devam etmesi için birkaç taksitte senede 2.000'den 20.000 kese akçe vermeyi kabul etmişti.¹⁰⁴² Ancak o zamanın maddi şartlarında bu yardımın Osmanlı tarafından ödenmesi devleti zorlayan bir konuydu. Bu durum hazineye marjinal bir yük getirmekteydi. Bu antlaşmaya göre İsveç, tek başına sulh yapmayacaktı.¹⁰⁴³ Ancak İsveç Şubat 1790'da Rusya ile Varla antlaşmasını yaparak savaştan çekildi. Osmanlı, Rusya ve Avusturya karşısında yeni müttefikler aramaya başladı. Yeni müttefikin adı Prusya idi. Prusya Osmanlı ile yapılan antlaşma ile Avusturya sınırına asker yığdı ama antlaşmaya aykırı olarak Avusturya ile muharebeye girişmedi. Avusturya Prusya'nın sınıra asker yığması ve Fransa'daki ihtilal hareketleri

¹⁰³⁹ Fatih Yeşil, **Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi Ebubekir Râtib Efendi (1750- 1799)**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010, s. 338.

¹⁰⁴⁰ I. Abdülhamid 6 Nisan 1789 akşamı felç geçirmiş, ertesi sabah vefat etmiş ve üç saat içinde III. Selim tahta geçirilmiştir. Bkz. Stanford J. Shaw, s. 44; III. Selim'in 11 Recep 1203 / 7 Nisan 1789, Salı günü amcası I. Abdülhamid yerine 28 yaşında 28. Osmanlı padişahı olarak tahta geçmiştir. Bkz. Ziya Nur Aksun, **Yozlaşma, Yenileşme, Değişim Kısacasında Dört Muzdarip Padişahı (III. Selim, IV. Mustafa, II. Mahmud, I. Abdülmecid)**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2011, s. 15; I. Abdülhamit, Özi Kalesi'nin Rusların eline geçmesi sebebiyle acıdan ölünce III. Selim, 28 Mart 1789 tarihinde tahta geçmiştir. Bkz. Karal, **Osmanlı Tarihi V. Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)**, s. 13; III. Selim'in tahta geçiş tarihi için 11 Recep 1203 / 7 Nisan 1789 Cevdet Tarihi'nden bildirmektedir. Bkz. Nuri Özcan, "III. Selim", **DİA**, C. 36, İstanbul: 2009, s. 421.

¹⁰⁴¹ Osmanlı-Avusturya-Rus savaşlarıyla ilgili olarak bkz. Ahmet Cevdet Paşa, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, C. I, İstanbul: 2011, s. 163-167; Kemal Beydilli, "1790 Osmanlı-Prusya İttifakı (Meydan Gelişi-Tahlili-Tatbiki)", **Yayınlanmış Doçentlik Tezi**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1981, s. 137-143.

¹⁰⁴² İsveç ve Osmanlı arasında çetrefilli bir hal alan bu tazminat meselesi ile ilgili bilgi için bkz. Bkz. Cezar, s. 125-128.

¹⁰⁴³ Aksun, s. 20.

sebebiyle beş yıl gibi süren uzun bir savaşa nazaran Orşova gibi ufak bir toprak parçası ile yetinerek Avusturya Reichenbach Ateşkesi 15 Zilkade 1204 / 27 Temmuz 1790¹⁰⁴⁴ ve Zıştovi Antlaşması'nı imzalandı 4 Ağustos 1791 / 4 Zilhicce 1205.¹⁰⁴⁵ Rusya ile barışa zorlamak yerine savaşa devam edildi. Kili, İsmail, Maçin Ruslara geçti. Ruslar karşısında yenilgiler sadece Balkanlar'da değil Kafkasya'da da yaşandı, Anapa Kalesi Rusların eline geçti. Sonunda 15 Cemâziyelevvel 1206 / 10 Ocak 1792¹⁰⁴⁶ tarihinde Yaş Antlaşması imzalandı.¹⁰⁴⁷ Antlaşma Rusların Balkanlar'da ve Kafkasya'da uygulamayı düşündüğü Grek ve Dakya ve Ararat Krallığı¹⁰⁴⁸ projelerini şimdilik rafa kaldırırken, Osmanlı'nın Kırım'ı geri alma düşüncesi de askıya alındı. Ancak Osmanlı, Kırım'ı almak için girdiği bu harpten yeni topraklar kaybederek çıktı. Kırım Eyaleti'ni kurtaramadığı gibi yanında Özi Eyaleti'ni de kaybetti. Avrupa'da Dinyester Kafkasya'da Kuban Nehri iki ülke arasında sınır kabul edildi.¹⁰⁴⁹ Yaş Antlaşması Osmanlı'ya Fransa'nın 1798'de Mısır'ı işgaline kadar sürecek altı yıllık bir barış dönemi sağladı. Bu zaman boşa harcanmadı. III. Selim döneminin tamamına damgasını vuracak olan Nizam-ı Cedid çalışmaları yapıldı.

Harbin neticelerinden biri III. Selim'in cihangir padişah olacağına dair efsanenin yerle bir olmasıdır.¹⁰⁵⁰ Diğer bir netice ise Osmanlı'nın artık eski gücünde olmadığı gerçeği ile yüzleşmesidir. III. Selim gibi bir hükümdar zamanında devlet kendi zayıflığı ile yüzleşti. III. Selim, Avrupa devletleri karşısında tek başına mücadeleye girişmeme, savaşa bir müttefik ile katılma, oluşan karşıt ittifaklar arasında bir müttefik bulma şeklindeki denge politikası ile devletin yüz yıldan fazla ömrünü uzattı. III. Selim askerî bir deha olmasa da bu politikası ile dış diplomaside yetenekli bir devlet adamı sayılabilir. Aynı politikayı içerideki güç odakları olan ayanlara karşıda başarılı bir şekilde uygulamıştır.

¹⁰⁴⁴ Aksun, s. 30; Ziya Nur Aksun, **Osmanlı Tarihi, Osmanlı Devleti'nin Tahlilli, Tenkidli Siyasi Tarihi**, C. III, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1994, s. 20.

¹⁰⁴⁵ Aksun, s. 36.

¹⁰⁴⁶ Adil Şen, **Osmanlı'da Dönüm Noktası (III. Selim Hayatı ve Islahatları)**, Ankara: Fecr Yayınları, 2003, s. 43; Yaş Antlaşması'nın imza zamanı 14 Cemâziyelevvel 1206 / 9 Ocak 1792 olarak bir gün öncesi gösterilmektedir. Bkz. Aksun, s. 39.

¹⁰⁴⁷ Karal, **Osmanlı Tarihi V. Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)**, s. 14-20.

¹⁰⁴⁸ Ararat Krallığı: Rusların desteklediği bir Ermeni Krallığı kurma düşüncesi. Bkz. Aksun, s. 45.

¹⁰⁴⁹ Şen, s. 43.

¹⁰⁵⁰ Karal, s. 21.

1787-1792 yılları arasında süren Osmanlı-Avusturya ve Rusya savaşları maddi zorluklara, zahire kıtlıklarına ve iaşe sıkıntılarına yol açmıştır. Daha önceki savaşlar ile bağlantılı olarak neredeyse aralıklı olarak yirmi seneyi bulan savaşlar tekâlif-i harbiye denilen savaş vergilerinin süreklilik arz eder görünmesine yol açmıştır. III. Selim tahta geçtiğinde yeniçerilere cülûs bahşişi olarak ancak bir kıst (üç aylık maaş)¹⁰⁵¹ verilebilmiştir. 20 Şaban 1203 / Nisan 1789'da toplanan meşveret meclisinde her ne kadar uygulanmaya geçilmemişse de dış istikraz (dış borçlanma) konusu gündeme gelmiştir. Bir diğer kaynak bulma yolu olarak altın ve gümüş kap kacaklardan düşük ayarlı sikke basılması fikri ortaya atılır. Şeyhülislâm silahlar ve mühürler dışında değerli maden kullanılmasını yasaklayan bir fetva çıkarır. Bu şekilde İsveç'in talep ettiği nakdi yardım kısmen ödenir. Hazineye görünürde bir ferahlık gelir.¹⁰⁵²

1792'de savaş sona erince Osmanlı Devleti mali sorunları ile ilgilenebilecek bir ortama kavuştu. III. Selim'in kişiliği öncülüğünde köklü reform önerileri içeren raporlar verildi. Bu raporlar ile yeni bir dönem başladı. Tek hazine dönemi terk edilerek çoklu hazine dönemine geçildi. İrad-ı Cedid Hazinesi kuruldu. Yeni hazine malikane hazinesini tasfiye ederken, bazı yeni vergilerin ihdası ve bazı eski vergilerin yeniden düzenlenmesi ve bir ihtiyat fonunun oluşması amaçlandı. Bu fonlar sayesinde III. Selim zamanında geçmişteki şiddetli bunalımların meydana gelmesi engellendi. Ancak tımar sistemini tasfiye çalışmaları ve merkezdeki ücretli ordunun güçlendirilmesi ile artan masraflar, fiyat artışları, malikâne ve esham sisteminde verilen tavizler gibi sıkıntılar III. Selim tahtan indirilmesi ile İrad-ı Cedid Hazinesi'nin sonunu getirdi. Ancak çoklu hazine dönemi III. Selim sonrasında da devam etmiştir. Örneğin Tersane Hazinesi'nin ilk statüsünde değişiklikler yapılmasına rağmen bu hazine Tanzimat'a kadar devam edecektir.¹⁰⁵³ Hazine, III. Selim döneminde 1789-1807'de Hazine-i Amire, İrad-ı Cedid Hazinesi, Tersane Hazinesi ve Zahire Hazinesi olmak üzere dörde çıkmıştır. Bir de bu hazinelerin defterdarlıkları bulunmaktadır. III. Selim'in tahtan indirilmesi İrad-ı Cedid Hazinesi'nin sonu olmakla beraber Zahire ve Tersane Hazinesi ile birlikte çoklu hazine dönemi devam etmiştir.¹⁰⁵⁴ Ancak bu hazinelerin bütçelerinde sağlık, sosyal yardım,

¹⁰⁵¹ Yeniçeriler maaşlarını üç ayda bir alırlardı. Bu üç aylık maaşa bir kıst denilirdi.

¹⁰⁵² Aksun, s. 17-18.

¹⁰⁵³ Cezar, s. 304.

¹⁰⁵⁴ Tabakoğlu, **Osmanlı Mali Tarihi**, s. 620-621.

eğitim ve diyanet yatırımları bulunmamaktadır. Çünkü bu yatırımlar vakıfların görevidir.¹⁰⁵⁵

26 Muharrem 1207 / 13 Eylül 1792 tarihinde Melek Mehmed Paşa sadaretinde İstanbul'un en büyük yangınlarından biri yaşandı. Odunkapısı'ndan çıkan ateş Tahtakale'ye kadar uzandı.¹⁰⁵⁶ Bu yangında Mihrimah veya Rüstem Paşa vakıflarından zarar gören olmadı ama vakıf bu yangınlardan ilginç bir biçimde etkilendi. Rüstem Paşa'nın Tahtakale Camisi'nin altına iki büyük yangın tulumba çarkı konularak tulumbacıların¹⁰⁵⁷ Beyazıd ve Azapkapı mahalline hizmet etmesi planlandı. Tabi ki bundan en büyük çıkarı olan ise vakfin binalarının yangından korunması ile vakıf olmuştur.¹⁰⁵⁸ Yangınlar birçok değirmen ve fırının yanmasına sebep olduğu için İstanbul'da un kıtlığı yaşanmıştır.¹⁰⁵⁹ Bu durumdan yangının olduğu bölgedeki vakıf imarethaneleri de olumsuz bir şekilde etkilenmiş olmalıdır. Ayrıca yangın bölgesinde bazı fiyat oynamaları olmuştur. Ancak Osmanlı gibi ağır narh uygulamaları olan bir ülkede bu durum çok fazla hissedilmemiştir.

Britanya, Rusya'nın Avrupa'ya doğru yayılmasından iki açıdan memnundu. İlk olarak Fransa'nın kıta Avrupa'daki nüfuzunun karşı bir odak olarak görüyordu. İkinci olarak Rusya, artan ticaret ile Britanya'nın endüstrisi için hammadde kaynağı ve pazardır. Ancak Rusya'nın yayılmacılığı karşısında Osmanlı İmparatorluğu'nu korumanın kendi çıkarına olduğunu görünce XIX. yüzyılda Osmanlı bütünlüğünün koruyucusu olacaktı.¹⁰⁶⁰ 1794-1812 yılları arasında vuku bulan İhtilal Savaşları sonuç olarak Fransa'nın üstünlüğünü kabul ettirdiği bir zaferler silsilesidir. Fransa'nın bu olağanüstü başarılarına rağmen Osmanlı Mısır'da Fransa ordusunu yenilgiye uğrattı. Ancak Osmanlı Devleti, Fransa'nın Tilsitt'de Rusya ile Osmanlı üzerine girdikleri pazarlıklardan çekinerek Fransa'ya karşı gayet itidalli bir politika izledi. .

¹⁰⁵⁵ Tabakoğlu, s. 631.

¹⁰⁵⁶ Aksun, s. 42.

¹⁰⁵⁷ Osmanlı Devleti'nde Yeniçeri Ocağı'na bağlı olarak Dergâh-ı Âli Tulumbacı Ocağı adıyla 1720 yılında kurulan itfaiye teşkilatıdır. Yeniçeri Ocağı'nın 1826'da kaldırılmasıyla bu ocak da lağvedildi. 1828 yılında yarı askerî bir İtfaiye Teşkilatı kuruldu. 1720'den 1759 yılına kadar İstanbul'un çeşitli semtlerinde 51 tulumbacı koluğu kurulmuştur. Biz vakıf belgelerimizden bu kolluklardan birinin Tahtakale'de Rüstem Paşa Camisi'ne yerleştiği sonucunu çıkarmaktayız. Bkz. Hüseyin Özgür ve Sedat Azaklı, "Osmanlı'da Yangınlar ve İtfaiye Hizmetleri", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 3, Sayı 1, Ankara: 2001, s. 153-172.

¹⁰⁵⁸ BOA, AE. III. Selim 119-7254, 21.Ra.1218; BAO, Cevdet Belediye 25-1246, 23.Za.1217.

¹⁰⁵⁹ Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları Zahire Ticareti (1740-1840)*, s. 36-37.

¹⁰⁶⁰ Shaw, s. 31.

Avusturya ve Rusya savaşları dışında Osmanlı Devleti'nin kendi içinde yaşadığı sorunlar çığ gibi büyümekteydi. Arabistan'da Vahhâbilik mezhebi ortaya çıktı.¹⁰⁶¹ Vehhâbiler, bu mezhepten olmayanların malları helaldir diyerek hacca gelen Müslümanları soyup soğana çevirerek keselerinin doldurmanın peşine düştüler. Bu arada Hindistan'a hâkim olan İngiltere'nin bu sömürgesine giden en kısa yola sahip olan Osmanlı'nın güçlü bir devlet olmasını istemeyeceği açıktır. Bu nedenle Vahhâbi Ayaklanması ile İngiltere bağlantısı araştırılması ve belgelerle ortaya konulması gereken bir konudur.

Osmanlı Devleti'nin içerde uğraştığı diğer bir mesele de devlete karşı ayrı bir güç odağı oluşturan ayanlardır. III. Selim Dönemi (1789-1807) ayanlık yönetimin en güçlü olduğu dönemdir.¹⁰⁶² III. Selim dönemi sosyo-ekonomik yapısını anlamak için ayanlar konusunu da incelemek gerekmektedir. Osmanlı Devleti'nde sancak ve kazalardaki yerli hanedanlar, aynı zamanda ayan, derebeyi veya mütegalibe unvanları ile anılmaktadır. Osmanlı taşra idaresinde vali, mutasarrıf, mütesellim¹⁰⁶³ ve voyvodalar merkezden tayin edilirdi. Ayanlar ise kadı, müderris gibi ilmiye mensupları ve emeklileri ile kasap, bakkal gibi esnaflar, zahireci, kuyumcu, sarraf, tüccar ve mültezimler gibi şehir ve kasabaların ileri gelenleridir. Bunlara “*ayan-ı vilayet*” de denirdi. Ayan-ı vilayet arasından seçilen birisi ayan olarak atanırdı. Bu kişiye “*baş ayan, reis-i ayan, aynü'l-ayan*” veya “*resmi ayan*” adları verilirdi. Ayan, devlet ile halk arasındaki ilişkileri yürütürdü.¹⁰⁶⁴

Ayanların oluşumunda malikâne sisteminin katkısı olmuştur. İltizam mukâataaları kayd-ı hayat şartı ile malikâneye verilince bunları alan İstanbul'da ikamet eden yaklaşık 1.000 civarında bulunan bürokrat, asker ve ulemeden oluşan merkezi zümre oluştu. Bu zümre müzayede ile aldıkları malikânelerin bulunduğu yerlere gitmektense o bölgenin eşrafından olan kişileri mültezim yaparak malikânelerine

¹⁰⁶¹ Aksun, s. 46.

¹⁰⁶² İsmail Toprak, “Osmanlı Devletinde Padişah 3. Selim ve 2. Mahmut Dönemleri Kocaeli Sancağında Ayanlık”, **Yüksek Lisans Tezi**, Sakarya Üniversitesi, 2002, s. 25.

¹⁰⁶³ Mütesellim, Osmanlılarda idari görevliler anlamında kullanılmıştır. Beylerbeyi ve sancakbeyi göreve gittiğinde onların vekili olarak bulundukları bölgenin vergilerini toplayan görevlidir. Sözlükte “*teslim edilen şeyi alan*” anlamına gelmektedir. İstanbul vezirleri de görev yerlerindeki vergileri mütesellimlere toplatarak İstanbul'dan uzaklaşmamışlardır. Bu durum yerli eşraftan ayanların güçlenmesine sebebiyet vermiştir. Bkz. Yücel Özkaya, “Mütesellim”, **DİA**, C. 32, İstanbul: 2006, s. 203-204.

¹⁰⁶⁴ Özcan Mert, “Âyan”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 4, İstanbul: 1991, s. 195-198.

yönetici yaptılar. 18. yüzyılın boyunca gelişen bu elverişli ortam, 1800'lerde ayan zümresinin oluşmasına yol açacaktır.¹⁰⁶⁵ Malikâne sahipleri bazen gelirlerini kendileri adına kurdukları vakıflara aktarmıştır.¹⁰⁶⁶

Ayanların devlet ve halk arasındaki işlerde aracı olmak, bulunduğu yerin iaşesini sağlamak, vakıfların yönetim ve nezaret işlerini yönetmek, satılan malların fiyatlarını tespit etmek, bilirkişilik yapmak, bazı vergilerin tahsil edilme zamanını belirlemek, kötü idarecilerin azledilmeleri ve yerine yeni idarecilerin atanması yolunda halkın isteklerini İstanbul'a bildirmek gibi görevleri bulunmaktaydı.¹⁰⁶⁷

Ayanlar 16. yüzyıldan itibaren önem kazandılar ise de 17. yüzyılda önemleri daha da arttı. Özellikle tımarların bozulması ile iltizama verilen topraklara mültezim oldular. Çiftçiye borç vererek ve borcunu ödeyemeyenleri kendine bağlı hale getirerek, Levent ve suhte gibi kesimlerin isyanları destekleyerek, zenginlikleri ölçüsünde maiyetlerindeki sekban ve levent sayısını artırarak, paşmaklık ve arpalık olarak verilen topraklara voyvoda ve mütesellim olarak atanarak ekonomik ve sosyal yönden daha da kuvvetlendiler. Nakdi parasal ekonominin zorlaması ile 1695 yılında itibaren mukâataaların malikâne denilen usulle kayd-ı hayat şartıyla iltizama verilmesi ayanlığın gelişmesinde ayrı bir oynadı.¹⁰⁶⁸ Malikâne alanlar çoğunlukla bulundukları şehirde oturmayı tercih ederek, malikanelerini gayri resmi olarak mültezimlere teslim ettiler. Bazı mukâataalar ikinci ve üçüncü ellere yönetilmesi için teslim edildi. Sistem ülkede rantiyeci bir sınıfın yani ayanların palazlanmasını sağlandı.¹⁰⁶⁹ 18. yüzyıl başlarında vergi tahsil edilmesine yardımcı olarak, savaşlar neticesinde ortaya çıkan mali buhranlarda maliyeye borç para vererek ve savaşlarda hizmet ederek kendi önemlerini arttırdılar.¹⁰⁷⁰ Bazı ribahorlar (faizci) köylülere borç para verdiler. Aldıkları paraları geri veremeyen köylüler mal ve topraklarını bu ribahorlara teslim etmek zorunda kaldılar.

¹⁰⁶⁵ Genç, s. 167.

¹⁰⁶⁶ Dipnotta bildirildiğine göre Atıf Mustafa Kemal Efendi, Tokat Boyahane Mukâataası'ndan gelen gelirlerini İstanbul'da vakfettiği kütüphaneye bağışlamıştır. Genç, s. 282.

¹⁰⁶⁷ Yücel Özkaya, **Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014, s. 173.

¹⁰⁶⁸ Kaza ayanları malikânelere karışarak buradan kazanç elde etmekteydiler. 11 Nisan 1792'de Ankara kadısı ve vakıf cabisine yazılan fermana Harameyn vakfı mukâataalarına Ankara kazası ayanlarının karışmasından bahsedilmektedir. Bu ferman vakıf halkının gerekli vergileri ödediklerini bildirmektedir ve bu ferman ayan ve diğer kişilerin vakfa karışmaması için emr-i şerif çıkarılması talebine karşı verilmiştir. Bkz. Özkaya, s. 229.

¹⁰⁶⁹ Cezar, s. 34.

¹⁰⁷⁰ Mert, s. 195-198.

Bu ribahorlar memleket ayanı denilen kişilerdi.¹⁰⁷¹ Taşradaki mültezimlik, voyvodalık, mütesellimlik gibi idari görevlerin yanında 1726 yılında beylerbeylik ve sancakbeyliği gibi askerî görevlere de getirilmeye başlandılar. Bu durum, ayanların reaya sınıfından askerî sınıfa geçmeleri anlamına gelmekteydi.

18. yüzyıl ortalarından itibaren merkezin taşradaki durumu daha da zayıfladı.¹⁰⁷² Bulundukları bölgelerde devamlı idarecilik yapmaları sonucunda ayan aileleri adeta birer hanedana dönüştüler. Ayan haneleri şehir ve esnaf için gerekli malları sağlamaya başladılar. Ayanlar, erzak ve ham madde fiyatlarını belirlemek,¹⁰⁷³ kamu binalarının inşa ve tamiratını yapmak, eşkıya yakalamak ve cezalandırmak,¹⁰⁷⁴ orduya asker toplamak ve bu askerlerin ihtiyacını görmek, ordu tayinat ve mühimmatının taşınması için hayvan sağlamak, İstanbul'a zahire ve koyun göndermek, İstanbul baruthanesinin güherçile ihtiyacını karşılamak, bazı durumlarda gemi yapmak¹⁰⁷⁵ ve gemi yapım malzemesi temin etmek, vergi ve mukâtaa gelirlerini toplamak¹⁰⁷⁶ gibi görevleri üstlenmekteydiler. Merkezi idarenin zayıflığında ayanlar kendi çıkarlarını devlet ve halkın önüne koymaya başladılar.¹⁰⁷⁷ Devlet memurları

¹⁰⁷¹ Özkaya, s. 11.

¹⁰⁷² Taşrada ayanlar üzerindeki devlet gücü zayıflarken, İstanbul'da tam tersine ayanlar nüfuzlu kişilere parasal yardımda bulunarak kendi çıkarlarına siyasi gruplar kurma şansına eriştiler. Bkz. Shaw, s. 278.

¹⁰⁷³ Ayanlar devletin zahire, kereste, savaş malzemesi, araba ve çeşitli ihtiyaçlarını karşılamaktadırlar. Bazen bunun aksi durumlar da söz konusudur. Devlet zahire gibi malları ucuza aldığından ve ödemeyi zamanında yapmadığından halk mallarını devlete satmak istemiyordu. Örneğin Mendelya Kazası Ayanı Genç Ali'nin zahire toplanması ve zahire fiyatları konusunda muhalefet etmesi sebebiyle cezalandırılması istenmiştir. Ancak araya aracılardan girmesi ile affedilmişti. Bkz. Özkaya, s. 179. Süleyman Penah Efendi mubayaaların yerli ahaliye verilmemesini istemişlerdir. Ayanların mubayaa ile ucuz alınan buğdayları reaya fazla ücretle sattıklarından yakınılmaktadır. Bkz. Özkaya, s. 211; Ayan, kadı ve mubayaacı aralarında anlaşarak buğday ve tohumları ucuz alarak, içlerine taş, kum gibi şeyler katarak ve pahalı olarak halka sattıkları gibi, uzun müddet beklemiş çürük ve kurtlu buğdayları da satarlardı. Bkz. Özkaya, s. 220.

¹⁰⁷⁴ XVIII. yüzyılın ikinci yarısında devleti uğraştıran önemli bir sorunda Rumeli dağılı eşkıyasıdır. Bu eşkıya 1792'de Rus ve Avusturya savaşlarının sonuçlanması sonucu Kırcaali, Hasköy ve bu civardaki ayanların başıboş bıraktıkları kuvvetlerden oluşan unsurlardır. Devlet Rumeli ayanlarının oluşmasına katkısı olan eşkıya sorununu çözmek için Anadolu'daki Capar-zadeler ve Karaosman-zadeler gibi büyük hanedan ve ayanlardan yardım istemiştir. Hatta devlet valisi olan Canikli Ali Paşa'ya karşı bile Capar-zadelerden 1794 yılında yardım istedi. Rumeli'deki Vidin ayanı Paspanoğlu Süleyman'ın cezalandırmak için 1797'de yazılan hükümde ayan Çapar-zade Süleyman'dan toplam 4.500 kişilik bir askerî kuvvet istemiştir. Bu da merkezin iç güvenliği bile sağlamaktaki aczini gösteren bir uygulamalardır. Bkz. Özkaya, s. 176-178.

¹⁰⁷⁵ 1798 yılında III. Selim, zengin bir voyvodaya gemi yaparak zahire ticareti yapmasını emretmiştir. Bkz. Fatih Yeşil, "İstanbul İaşesinde Nizam-ı Cedid: Zahire Nezareti'nin Kuruluşu ve İşleyişi (1793-1839)", **Türklük Araştırmaları Dergisi**, Sayı 15 (2004), s. 128.

¹⁰⁷⁶ Ayanlar devletin isteği vergileri toplarken kendileri için "*âyâniye, âyânlık ücreti veya âyân caizesi*" adı verilen isimler altında kendi namlarına usulsüz para da toplamaktaydılar. Ayrıca "*tevzi*" defterlerine kendi adlarına vergi eklemekteydiler. Özkaya, s. 180.

¹⁰⁷⁷ Mert, s. 196; Bazı ünlü ayanlar ve hanedanlar: Tuzcuoğulları Rize'de, Canikli Hacı Ali Paşa ve oğulları Samsun ve çevresinde, Çapanoğulları Yozgat'ta, Zennecizadeler Kayseri'de, Müderriszadeler Ankara'da, Kalyoncuoğulları Bilecik'te, Kanlızade Balıkesir'de, Karaosmanoğulları Manisa ve çevresinde, Kâtipoğulları İzmir'de, Yılanlıoğulları Isparta'da, Tekelioğulları Antalya'da, Menemencioğulları ile Kozanoğulları

işlerini yapmadıklarında veya yapamadıklarında ayanlar asayiş işlerini, vergilerin toplanmasını, tarım ve sulamayı, gıda ve diğer ihtiyaç malzemelerini temin etmeyi, ordu için asker ve erzak sağlamayı üstlenmişlerdi. Tımar sisteminin bozulmasıyla Tımarlı sipahiler askerî işlevlerini yerine getiremez olunca devlet sırtını ayanlara yaslamak zorunda kalmıştı. Çünkü çeşitli zorluklardan kaçan halk, asker kaçakları, otoriteye karşı çıkanlar Tuna'dan Nil'e kadar eşkıya orduları oluşturmuşlardı.¹⁰⁷⁸ Rumeli eşkıyasına karşı Abdi Paşa gönderildi. Paşa Bulgaristan eşkıyalarını tepelemekle uğraşırken Makedonya ve civarlarına saldıran eşkıyalar İstanbul ve civarı ile Edirne ve Tekfurdağı'na gelen erzakı engellediler.¹⁰⁷⁹ Abdi Paşa 1795-1796 kışında birçok eşkıyayı tepeledi. Fakat kurtulanlar Tunalı ayanlara sığındılar ki en ünlüleri Rusçuk'tan Tirsinikli İsmail Ağa ve Vidin'den Paspandoğlu idi.¹⁰⁸⁰ Ayanlara karşı ancak devlete vergi ve asker vermeyi reddettiklerinde ve devlete ihanet ettiklerinde şiddete başvurulmuştur.¹⁰⁸¹

Ayan olan kişilerden çoğu servetlerini kanunsuz yollarda edindiler Bu yollardan biri Osmanlı Devleti'nde yabancı kişilere buğday ve diğer ürünler satmak yasak iken bazı mültezimler ve ayanlar, muhtekirler (vurguncular) zahireleri toplayıp, yabancılara satmışlardır.¹⁰⁸² Bu durum ülkede belli oranda buğday gibi temel zahire mallarında kıtlığa ve kıtlığa bağlı fiyat artışlarına yol açmıştır. Devlet kendisi için gerekli zahireyi sağlamak için taşraya yazı gönderirdi. XVIII. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde zahire istekleriyle ilgili yazılar artık çiftlik ve ambar sahibi ayanlara yazılmaktadır.¹⁰⁸³ Bu durum ordu ve merkez için gerekli iaşenin sağlanması konusunda ayanların merkez tarafından da kabul edilen önemlerini ortaya koymaktadır.

Çukurova'da, Azmazadeler Suriye'de, Babanzadeler Kuzey Irak'ta, Tirsiniklioğlu ile Alemdar Mustafa Rusçuk'ta, Pazvandoğlu Vidin'de, Tepedelenli Ali Paşa Yanya'da hüküm süren ayanlardandır. Bkz. Özkaya, s. 149.

¹⁰⁷⁸ Shaw, s. 276-277.

¹⁰⁷⁹ İstanbul'a gelen iaşeyi engelleyen sadece eşkıya değildi. Normal zamanlarda Rodosçuk adıyla bilinen Tekfurdağı'na gelen iaşe hem Edirne hem de Bursa hattına aktararak İstanbul iaşesinde kesintilere yol açmaktadır. Bkz. Suraiya Faroqhi, "İstanbul'un İaşesi ve Tekirdağ-Rodosçuk Limanı (16-17. Yüzyıllar)", **Odtü Gelişme Dergisi, 1979-1980**, Özel Sayı, Ankara: 1981, s. 142.

¹⁰⁸⁰ Shaw, s. 307.

¹⁰⁸¹ 1787-1792 Savaşı'nda Abdullah Paşa ve oğlu Tayyar Mehmet Paşa Kafkaslar ve Anapa Kalesi korumasına verilmesine karşın, Ruslar tarafına geçerek Anapa'yı kuşattılar. Hainlikle suçlanan iki ayanın mallarına el konuldu. Aile ve akrabaları idam edildi. Toprakları Çapanoğluna verildi. Bernard Shaw, Capar-zâdelerden Çapanoğulları diye bahsetmektedir. Bkz. Shaw, s. 278-281.

¹⁰⁸² Özkaya, s. 14.

¹⁰⁸³ Özkaya, s. 66.

Anadolu halkı gerek eşkıya gerek kadı ve vali gibi devlet görevlilerinin gerekse ayanların zulmünden kaçmak için Bilad-ı Selase denilen İstanbul, Bursa ve Edirne'ye göç ediyordu. Özellikle İstanbul'a göçenler göç ettikleri yerde ödedikleri tekâlif-i örfi ve şakka denilen vergilerden kurtuldukları gibi, geldikleri yerde sattıkları mallar üretildiği ilde satılırsa bac vergisi gibi vergilerden de muaf oluyorlardı. Bu göç edenleri özendiren bir faktördü. Geri göç için fermanlar çıkarılsa da bu bir işe yaramıyor, İstanbul gittikçe kalabalıklaşıyor ve daha pahalı bir şehir haline geliyordu.¹⁰⁸⁴ İç göçler özellikle zahire üretimini sağlayan kesimlerin katıldığı göçlerdi. Bu durum iaşeyi temini işini güçleştiriyordu. Zahire fiyatlarının artışına neden oluyordu. Ayrıca Bilad-ı Selasede (İstanbul, Bursa, Edirne) nüfusun artması, belli iş kollarında artan vasıfsız işgücü nedeniyle işçi ücretlerinin düşmesine neden olmuş olmalıdır. Vakıf çalışanlarının maaşlarına da bu durumun yansımaları olmuş mudur? Bu hususta devrin belgelerini incelemek gerekir.

Ayanlar şehir ve kasaba halkının ileri gelenleri arasında yapılan seçimle belirlenirdi. Bu seçimle ilgili halktan mahzar, kadıdan “*mürasele*” ve validen buyruldu alınması gerekirdi. Buyruldu karşılığında “*ayaniye*” adı verilen bir ücret ödenirdi. Zamanla valiler rüşvetle buyruldu vermeye başladılar. Ayanların yaptığı usulsüzlükler¹⁰⁸⁵ yüzünden Babıali 1786'da ayanlığa son vererek yerine şehir kethüdalığını getirdi.¹⁰⁸⁶ Ancak Osmanlı-Rus Savaşı sırasında bu sistem yürümedi. Ayanlar tekrar taşra idaresindeki yerlerine geri geldiler. 1790 ayanların görevlerine kadı hüccet-i şeriyesi ile atanması ve kadının hüccet parası almaması istenmişti. Ayanlık yeniden güçlü bir şekilde tekrar kuruldu. Ayanlık mücadeleleri tekrar şiddetlendi. III. Selim'in başlattığı Nizam-ı Cedid reformlarını bir kısım ayanlar desteklerken¹⁰⁸⁷ bir kısmı kendilerine karşı yapılmış olan bu harekete karşı çıktılar. Nitekim 1806 yılının Haziran ayında Rusçuk Ayanı Tirsinikli İsmail Rumeli'de Nizam-ı Cedid'in kurulmasına karşı çıkarak Osmanlı tarihinde II. Edirne Vakası'nın meydana gelmesine

¹⁰⁸⁴ Özkaya, s. 96-99.

¹⁰⁸⁵ Bu usulsüzlüklerden biri de Ayşe Sultan? (Bu Hacı Ayşe Sultan mı yoksa başka bir Ayşe Sultan olabilir mi?) Ancak vakıfların gösterdiği zorlukları gösteren bir örnektir. Tabe serahunun evkâf çiftliği olan Mahattal Çiftliği'nin eski kethüdası Bacılı Halil Ağanın ayanlık iddiasıyla Ankara'ya bağlı Şabanözü kazasında vergi toplayıp kendi başına defter tertip etmesidir. Halil Ağa, 1779 yılında öldürüldü. Bkz. Özkaya, s. 268.

¹⁰⁸⁶ Şehir kethüdalığı 1785 yılında kurulmuştur. Bkz. Özkaya, s. 215.

¹⁰⁸⁷ Çapanoğlu Beyliği Yozgat'ta 18. yüzyıl başında kuruldu. Orta Anadolu'daki şehirlere hâkim oldu. Çapanoğlu Süleyman Bey, Nizam-ı Cedid ordusunun bölgesinde gelişmesine destek verdi. Bkz. Shaw, s. 280.

sebepe oldu. Kan dökölmesini istemeyen III. Selim yeni ordunun Rumeli’de kurulmasından vazgeçti. Yenileşme yolunda atılan bu geri adım muhaliflerin daha da cesaretlenmesine yol açtı. 1807 yılı Mayıs sonlarında çıkan Kabakçı Mustafa İsyanı, Nizam-ı Cedid’e son verilmesine ve III. Selim’in tahtan indirilmesine yol açtı. III. Selim’in yerine IV. Mustafa getirildi. Ancak III. Selim taraftarı ve Nizam-ı Cedid’i destekleyen devlet ricali Rumeli’deki Alemdar Mustafa Paşa’ya sığındı. Ordusu ile İstanbul’a giden Alemdar Mustafa Paşa, 28 Temmuz 1808’de IV. Mustafa yerine II. Mahmut’u tahta çıkardı. II. Mahmut İstanbul’a hâkim olan Rusçuk ayanı Alemdar Mustafa Paşa’yı sadrazam ilan etti. Bu ayanların Osmanlı Devleti’nde zirve yaptıkları bir dönemdi. İlk ve son kez bir ayan sadrazamlığa atandı.¹⁰⁸⁸

II. Mahmut, devlet sorunlarına çare bulabilmek için taşra ayanlarını başkente davet etti. II. Mahmut ayanlar ile Ekim 1808’de Sened-i İttifak anlaşmasını imzaladı. Sened-i İttifak’ın imzalanmasından sonra ayanlar kuvvetleri ile İstanbul’dan çıktı. Bunun üzerine Yeniçerilerin 16 Kasım 1808’de çıkardıkları isyanda Alemdar Mustafa Paşa hayatını kaybetti. II. Mahmud, Sened-i İttifak’ı hükümsüz kıldı. Merkezîyetçilik siyasetine yöneldi. II. Mahmud ayanlar üzerine ordu göndererek ve onları birbirine düşürerek¹⁰⁸⁹ ve ayanların ölümlelerini bekleyip yerine varisleri değil, merkezî hükümetin elçilerini atayarak, asi ayanların mallarını müsâdere ederek, ayanlığın yerine sandık emînliği ve mahalle muhtarlığı kurarak ayanları etkisiz bir unsur haline getirmeye çalıştı.¹⁰⁹⁰

Osmanlı Fransa ilişkileri Kanuni Sultan Süleyman zamanında Osmanlı’nın zirvede olduğu bir dönemde başlamıştı. Bu dönemden itibaren Fransızlara verilen kapitülasyonlar ile ticaretin getirdiği ballı kazançlar ile Osmanlı Fransa ilişkileri mühürlenmişti. Osmanlı Devleti’nin Fransa’nın dostluğuna önem vermesinde birinci sebepe Fransa’nın Avrupa’da daima üstün ve başarılı bir siyaset uygulaması, ikinci faktör Rusya ve Avusturya’ya karşı bir politika gütmesi, üçüncü olarak askerî sahada diğer devletlerden daha modern olması ve yapılan ıslahatlarda bu devletin yetişmiş

¹⁰⁸⁸ Mert, s. 195-198.

¹⁰⁸⁹ XVIII. yüzyılda özellikle Aydın Bölgesi’nde güvenlik amacıyla ayanlar birbirlerine karşı kuleler yaptırdılar. Örneğin: Arpaz Kulesi, Cihanoğlu Mehmet Bey Kulesi, Donduran Kulesi, Bölüntü Kulesi ve Cincin Kulesi ayanların birbirlerine karşı savunma ve güvenlik amacıyla yaptırdığı kuleler arasında yer almaktadır. Bkz. Alkım Doğan, “Aydın Şatoları”, **Atlas Dergisi**, Sayı 286 (Ocak 2017), s. 92-108.

¹⁰⁹⁰ Mert, s. 195-198.

personel ve tekniğinden yararlanma düşüncesidir.¹⁰⁹¹ 1789'da Fransa'da devrim olunca uzun vadeli düşünmeyen Osmanlı devlet adamları ihtilal taraftarlarına karşı Avrupa'da gösterilmeyen hoşgörüyü göstermiştir.¹⁰⁹² Hatta ileriye görmeyen Osmanlı devlet adamlarının bir kısmı bu ihtilali "*Frengi Hastalığına*" benzeterek Devlet-i Aliyye'ye hıyanet eden devletlere hemen bulaştırması için Allaha dua ediyordu.¹⁰⁹³ Fransız İhtilali'nin Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren kısa ve uzun vadeli sonuçları olacaktır. Uzun vadeli sonuçları şüphesiz ki din temelli bir millet esasına dayanan Osmanlı Devleti'nin temellerini oyarak devletin imparatorluk yıllarının bitmesine yol açmıştır. Sonrasında cumhuriyet olarak, Zümrüd-ü Anka, gibi yeniden var olan devletin mayasında Fransız İhtilali'nin getirdiği düşünceler etkili olmuştur. Şu anki dönemde imparatorlukta İslam dininin birleştirici unsuru ile devletin bünyesinde kalmış olan Türk olmayan Müslüman unsurların Fransız İhtilali'nin milliyetçilik fikirleriyle zehirlenmesine ve cumhuriyetin bunun sonuçları ile uğraşmasına yol açmaktadır. Fransız İhtilali şüphesiz ki tarih okyanusuna atılan büyük bir taşıdır. Bu taşın hale halindeki dalgalarının bizi ilgilendireni tezimizin ilgilendiği zaman itibari ile hemen taşın etrafında oluşan ilk dalgalarıdır. İhtilal düşüncelerinin ihracı ile ilk elden Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarında Sırp ve Yunan milliyetçilik hareketleri gerçekleşecektir. Bu ise III. Selim'den sonra tahta çıkan II. Mahmud döneminde devletin başını ağrıtan en önemli meselelerdendir.

Fransa'da ihtilal olduğunda Osmanlı Devleti ihtilal elçisine iyi davranmasına karşın Avrupa Devletleri'nin tepkisinden çekinerek Fransa'ya karşı çekingen davrandı. Bu durum Prusya'nın Eylül 1794'de devrim hükümetini tanımaya kadar sürdü. Osmanlı Devleti, Fransa ile antlaşmaya çalıştı. Bu dönemler fırtına önceki bulutsuz gökyüzünü andıran bir dönemdi. Öyle ki Fransa'da Napolyon, Rusya ve Avusturya karşı Türk ordusunu güçlendirmek amacıyla İstanbul'a gitmek için hükümete dilekçe vermiştir. Napolyon, Avusturya ile yaptığı 1797 yılında biten İtalya savaşları sırasında Osmanlı Devleti'nin içler acısı durumunu daha yakından izlemiştir.¹⁰⁹⁴ Avusturya ve Rusya tarafından yaralanmış ve içten zayıflamış olan Osmanlı Devleti'ne kan kokusu alan bir köpekbalığı gibi saldırmak ve parçalamak düşüncesini geliştirmiştir. Özellikle

¹⁰⁹¹ Şen, s. 46.

¹⁰⁹² Karal, s. 21-22.

¹⁰⁹³ Şen, s. 46-47.

¹⁰⁹⁴ Karal, s. 23-26.

Fransa'nın birinci düşmanı gördüğü İngiltere'nin ana finans kaynağı en büyük sömürgesi Hindistan'a giden yolların Osmanlı Devleti'nden geçtiğini fark etmiştir. İngiltere'ye en büyük zararın bu yollara hâkim olunarak verileceğini fark etmiştir.

1798 yılının Mayıs'ında Napolyon liderliğinde harekete geçen Fransız ordusu yolda St. Jean Şövalyeleri'nden Malta'yı aldıktan sonra 12 Haziran'da İskenderiye'ye vardı. 25 Temmuz'da Kölemenleri Piramitler Muharebesi'nde yendi. Fransızlar, Mısır'ı işgal ederken Osmanlı Balkanlar'da Vidin'de Pazvant-oğlu ve Hicaz'da Vahhabilik sorunu ile uğraşmaktaydı. Bu sırada İngiliz donanma amirali Nelson 1 Ağustos 1798'de Fransız donanmasını Ebukır limanında batırdı. Osmanlı Devleti'nin Fransa'ya Mısır işgalinden nerdeyse 3,5 ay sonra 25 Eylül 1798'de savaş ilan etti. Osmanlı, Fransızlara karşı Ruslar ile 23 Kasım 1798 ve İngilizlerle 7 Ocak 1799 antlaşmalar imzaladı.¹⁰⁹⁵ Bu antlaşmalar artık gücünün yetersizliğini anlayan bir insanın kavgaya dönüşecek bir meselede dayak yememek için yanında güçlü bir arkadaşını götürme ihtiyacını hissetmesidir. Osmanlı Devleti savaşta yenilgilere uğramamak için Hristiyan devletler ile ittifaklar yapma prensibini benimsedi. Hristiyan güçleri birbirine karşı kullanma düşüncesi Osmanlı Devleti'nin denge politikasını oluşturdu. Denge politikası Osmanlı Devleti'nin ömrünü bir yüzyıl daha uzattı.

Napolyon Mısır hâkimi olabilmenin yolunun Suriye sahip olmaktan geçtiğini fark edince 32 Aralık 1798 Suriye'ye hareket etti. Burada Akkâ'da 5 Mayıs 1799'da ilk yenilgisini Cezzar Ahmet Paşa karşısında aldı. Bu yenilgileri zafer gibi gösteren Napolyon Fransız kuvvetlerini Mısır'da bırakarak Fransa'ya döndü. Geri kalan Fransız kuvvetleri 30 Ağustos 1801 imzalanan mütareke ile Mısır'dan çekildiler. 1802'de imzalanan Amiens Barışı İngiltere, Osmanlı ve Fransa ile imzalandı.¹⁰⁹⁶ Napolyon'un Osmanlı'ya açmış olduğu bela şimdilik son bulmuş olsa da, Napolyon Avrupa'ya açacağı dertler yeni başlayacaktır.

¹⁰⁹⁵ Karal, s. 27-31; Napolyon'un Mısır'da önce Kölemenler ile (29 Muharrem 1213 / 13 Temmuz 1798) Rahmaniye Muharebesi'ni sonra ise Kahire yolunu açan 8 Safer 1213 / 22 Temmuz 1798 Ehamlar Muharebesi'ni yaptığı bilgisini verilmektedir. Hem muharebe adlarında hem de tarihte farklılıklar vardır. Aksun aynı şekilde Osmanlı'nın Fransa'ya harp açma tarihi olarak 21 Rebülevvel 1213 / 2 Eylül 1798'i vermektedir. Adil Şen, Ehamlar (Piramitler) Muharebesi için 21 Temmuz 1789'u vermektedir. Bkz. Aksun, s. 66-82; Fransızlar, İngiliz- Fransız mücadelesinin bir uzantısı olarak Temmuz 1798'de Mısır'a saldırdı. Bkz. Beydilli, s. 423.

¹⁰⁹⁶ Karal, s. 32-46.

Fransa'nın Mısır'ı işgali İstanbul'da enflasyonu artırmıştır.¹⁰⁹⁷ Avrupa'da başlayan Napolyon Savaşları'na karşı İngiltere Fransa'ya ambargo uyguladı. Avrupa ülkelerini buna uymaya zorladı. Bu ambargonun Osmanlı Devleti'nin iâşesini etkileyip etkilemediği hususu ilginç bir araştırma konusu olabilir. Ayrıca İngiltere, Avrupa'daki Napolyon Savaşları'na Osmanlı'nın katılmasını istedi. İsteddiği desteği alamayan İngiltere Şubat 1807'de İstanbul önlerinde donanması ile sonuçsuz bir korkutma girişiminde bulundu. İngiltere, İstanbul önünde uğradığı başarısızlığı aşmak için Mısır'a 14 Eylül 1807 çıkarma yaptı. Ancak bu çıkarma bir ay sonra başarısızlıkla sonuçlandı.¹⁰⁹⁸

Avrupalıların Osmanlı ekonomisine etkisi sadece Rusya ve Fransa vb. ile yaptıkları savaşlar ve getirdikleri maddi külfetler ile sınırlı değildir. Avrupa'da gelişen Sanayi Devrimi de Osmanlı ekonomisini çok olumsuz etkilemiştir. Sonuçta Avrupa'da modern iktisadî büyümeyi körüklemiştir. Osmanlı, Sanayi Devrimi'nin etkileri 1760/70 yıllarından önce pek görünmese de 1810/20 yıllarından itibaren mutlak olarak görmeye başlamıştır.¹⁰⁹⁹ Sanayi Devrimi'nin başlaması ile etkilerinin Osmanlıda görülmeye başlaması arasındaki dönem 1798-1808 yıllarını kapsamaktadır. Bu nedenle bu dönem gelişmelerini incelerken Sanayi Devrimi'nin etkilerinin yavaş yavaş görünmeye başladığını bilmek gerekir. Mesela yerli endüstri üretimi dış ticarete artış halindeyken 18. yüzyılın 3. çeyreğinden itibaren ve III. Selim döneminde gerileme dönemine girmiştir. Bu durum Sanayi Devrimi'nin yıkıcı etkilerinin başlamasının delili sayılabilir¹¹⁰⁰ 1800'lerde savaş etkisi ile sınaileşme hız kazanmıştır.¹¹⁰¹ Sanayi Devrimi etkileri Osmanlı'da nasıl olmuştur? Osmanlı Devleti'nin bu duruma karşı tavrı nedir? Bu konular araştırılması gereken alanlardır.

Mehmet Genç'in verdiği bilgilere göre 1700-1800 yılları arasında fiyatların artışı ortalama 4 misline yakındır. Özellikle 1770'lerden sonra fiyatlar giderek hızlanarak artmıştır. Bu dönemde vergide artış ise ortalama %10 civarındadır. Vergi gelirlerinde ortalama %70 oranında gerileme vardır. Reel olarak ise %30 gerileme

¹⁰⁹⁷ Yeşil, s. 435.

¹⁰⁹⁸ Karal, s. 46-55.

¹⁰⁹⁹ Genç, s. 1-18.

¹¹⁰⁰ Genç, s. 171.

¹¹⁰¹ Genç, s. 264.

vardır.¹¹⁰² Bu bilgiler araştırma alanımıza giren 18 yüzyılın son çeyreği hakkında genel bir malumat sunmaktadır.

Osmanlı Devleti Avrupa'nın yüzde 10'unu kontrol eden bir devlet olarak genişlerken 1683'teki II. Viyana Kuşatması'na kadar yılda 3.000 kilometrekare hızla genişlerken bu tarihten itibaren yılda 4.000 kilometrekare hızla daralmıştır.¹¹⁰³ Araştırdığımız 18. yüzyılın son çeyreği 19. yüzyılın başlangıcında Osmanlı toprak durumundaki daralma ve genişlemelerin üretim merkezi ve miktarlarını ve fiyat artış ve azalışlarına etkileri kaçınılmaz olarak yaşanacaktır. Bu dönemdeki toprak azalış miktarları ne kadardır? Bunların devlete etkisi ne olmuştur? Bunlar araştırılması gereken konulardır.

Osmanlı Devleti'nin klasik yapısı 19. yüzyılın ilk yarısına kadar devam etmiştir. Bu dönemden itibaren hızlanan gelişmeler sonucunda söz konusu klasik yapı ortadan kalkmıştır.¹¹⁰⁴ 1500 ve 1800 yılları arasında etkili olan Osmanlı İktisadi görüşünün temel unsurları arasında sayılan üç temel ilke işe¹¹⁰⁵ (provizyonizm), fiskalizm¹¹⁰⁶, gelenekçilik¹¹⁰⁷. İncelediğimiz 1798-1808 yıllarında klasik dönemin

¹¹⁰² Genç, s. 27.

¹¹⁰³ Genç, s. 39.

¹¹⁰⁴ Genç, s. 43.

¹¹⁰⁵ İktisadi faaliyete iki tip bakış açısı vardır. Birincisi üreticilerin bakış açısıdır. Üreticiler için kar elde etmek ana amaçtır. Üreticiler mümkün olduğunca iktisadi faaliyeti ucuza üretmek ve pahalıya satmak gayesini gütmektedirler. Tüketicilerin amacı ise ihtiyaçlarını karşılamaktır. Malların mümkün olduğunca ucuz, kaliteli ve bol olması istenir. İşçilik ilkesi iktisadi faaliyete tüketici açısından bakmaktadır. İşçilik ilkesi Osmanlı ekonomisinde birçok iktisadi uygulamanın temelindeki ana düşüncedir. Örneğin Osmanlı Devleti'nde mîrî toprak rejimi, bölge ihtiyacının önceliği ve iç gümrükler, ithalatı kolaylaştıran kapitülasyonların verilmesi, ithal gümrüklerin artırılmaması, ihracata zorluklar çıkarılması, kaydı hayat tarzı ile malikânelerin verilmesi, kaza ve esnaf örgütlenmesi ve kadının fonksiyonları Osmanlı Devleti'nde işçilik düşüncesi ile ülke içinde mal arzının bol, kaliteli ve ucuz olması için oluşmuş yapılardır. Klasik sistemin değişeceği 19. yüzyılın başına kadar, araştırdığımız dönem de dâhil, Osmanlı ekonomisi bu düşüncelerin etkisi altındadır. Bkz. Genç, s. 35-96; Özel bir örnek olarak 1805 yılında İstanbul Beykoz'da kurulan bir kâğıt manifiaktörü korumak için Avrupa rakiplerine karşı gümrükleri artırmayı işçilik ilkesine ters olduğu için uygulamaya koymamışlardır. Devletin türlü desteklerine rağmen manifiaktür birçokları gibi rekabete dayanamayarak 1830'da kapanmıştır. Bkz. Genç, s. 56-57.

¹¹⁰⁶ Fiskalizm hazineye ait gelirleri mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkarmak ve bu düzeyin altına inmesini engellemekdir. Gelirlerin azalmaması için masrafları kısma da fiskalizm'de kullanılan yöntemlerdendir. Fiskalizm şimdi olduğu gibi Osmanlı zamanında da hayli etkin bir düşüncedir. Bu düşüncenin uygulamaya dökülmesi ise para taşıması, yeni vergiler koyma, narh uygulaması ile devletin satın alacağı malları fiyatına %5 - %10 gibi özellikle hububatta sınır getirme, ithal mal ikamesi yapma, faiz hadlerini %15 - %20 oranında tutma, iltizam bedeli muaccele ve müeccele alma, hazine mande uygulaması ile devlet memurlarının maaşlarından vazgeçmesi şartı ile kayd-ı hayat ile iltizam verme veya esnaf kethüdalığı gibi görevler verme. İltizamlar ve malikânelerin en yüksek verene verilmesi için müzayede düzenleme, toprak, emek ve sermayeyi devlet kontrolüne alarak harcamaları azaltma, mîrî mubayaa başvurarak devletin ihtiyaçlarını belli bir fiyattan piyasa değerinin altında alma, müsâdere uygulaması ile devlete çalışanların miraslarının büyük bir kısmına el koyma gibi fiskosanrik uygulamalarla devletin gelirini çoğaltma gibi uygulamalar fiskalizm düşüncesi ile uygulamaya konulmuştur. Bkz. Genç, s. 35-96.

izleri görülse de artık değişim de tünelin önündeki ışık gibidir. 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren zikredilen üç iktisadî ilke terk edilmeye başlanacaktır.¹¹⁰⁸

Osmanlı mali sisteminde faize izin verilmektedir. Faize izin verilen yerlerden biri vakıflardır. Vakıf sistemi içinde faiz haddi %10-15 arsında düşük düzeydedir. Mali sistemde faiz %20 oranındadır. Devlet kontrolü altındadır. Osmanlı'da faizsiz kredi alıp verme *karz-ı hasene* yaygındır.¹¹⁰⁹ Fiziki sermayenin önemli bir bölümü devlete ve vakıflara aittir.¹¹¹⁰ Osmanlı esnafını bir araya toplayacak yağhane, mumhane, sabunhane, debbağhane, boyahane, basmahane, han, mağaza ve hamam gibi bina komplekslerini devlet ya bizzat kendisi yapar ya da bu tür yapılar vakıflar sayesinde yapılırdı.¹¹¹¹ Askerî zümrenin mülkiyet hakları 19. yüzyılın ortalarına kadar hukukî güvenceden yoksundu. Bu nedenle sermaye ya devlete bulunmaktaydı ya da vakıflara aktarılmaktaydı. Bu nedenle Osmanlı ekonomisinin ihtiyaç duyduğu büyük bina ve sabit bina gibi yatırımlar vakıflar eliyle gerçekleştirilmiştir.¹¹¹² Bir diğer bakış açısına göre vakıf yöneticileri sadece *kervansaraylar* ve *imalathaneler* inşa ederek esnafı burada çalışmaya mecbur etmiş ve kiralari artırmışlardır. Kısa vadede vakıf bundan maddi çıkar sağlarken, uzun vadede esnaf yakın bir fiziki ortamda bulunduğu için esnaf teşkilatının sıkı kontrolü sağlamıştır. 18. yüzyılda vakıfların fazla gelir ihtiyacının artması vakıflar tarafından inşa ettirilen imalathane sayısını artırmıştır.¹¹¹³

18. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti girdiği savaşların giderlerini karşılamak için vakıflardan para almaya çalışmıştır. Şeri hukuka göre vâkıf tarafından belirlenen amaç için vakıf kaynaklarının ayrılması gerektiğinden bu uygulama hukuken

¹¹⁰⁷ Osmanlı klasik çağında herhangi bir değişimin toplum yaşamını olumsuz etkileyeceği düşünüldüğü için gelenekçilik ilkesi sosyal ve iktisadî ilişkilerde yavaş da var olan değişimleri engelleme ve mümkün ise eskiye dönmedir. 16. ve 18. yüzyıllarda bu durum Osmanlı literatüründe gelenekçilik bir başka deyişle *tradisyonalizm* (*kadimden olagelene aykırı iş yapılmaması*) diye ifade edilmektedir. Gelenekçilik ilkesi uygulaması çeşitli Osmanlı kurumlarında görülmektedir. Esnaf örgütlenmesi, sıkı kurallar, işçi ve dükkan sayısının dondurulması demek olan *gedik* sistemi, kar marjının esnaf için %5 ve %15 arasında tutulmasıdır. Bu kar marjı hububatta %10 gibi tutulmaktadır. Böylece zengin ve fakir arasındaki fark 1/4 ve 1/7 arasında olması, göçün yasaklanması ve göç edenlerden çift bozan vergisinin alınması, millet sistemi, vakıflar, ziraî işletmelerin belli büyüklükte olması ve toprakların eşit dağıtılması, ayanların güçlenmesine karşı çıkma, devlet tekeli “*inhisar*” gibi uygulamalarda gelenekçilik düşüncesi az ve çok etkisini göstermiştir. Bkz. Genç, s. 35-96.

¹¹⁰⁸ Genç, s. 93.

¹¹⁰⁹ Genç, s. 86.

¹¹¹⁰ Genç, s. 90.

¹¹¹¹ Genç, s. 230-231-302.

¹¹¹² Genç, s. 236.

¹¹¹³ Faroqhi, Suraiya ve Randı Deguilhem, **Ortadoğu'da Zanaatlar ve Zanaatkarlar**, Çev. Hatice Aslı Tamaç, İstanbul: Alfa Yayınları, 2017, s. 113.

şüpheli bir durumdur.¹¹¹⁴ Vakıf hukuku ile ilgili olarak yöre mahkemelerinde bilgi bulunurdu. Vakıfların hesapları incelemek için gönderilen denetçilere verilen yazılı bilgileri yöresel mahkemelerin arşivlerine konurdu. Kadı sicilleri vakıflarla ilgili belgeler dizisi bulundurmaktadır. Ancak bunlar vakıf muhasebesi değil, günlük mahkeme kayıtlarıdır. Ayrıca vakıflar loncalar tarafından finanse edilen dinî törenler ve yemek dağıtımı da yapmışlardır.¹¹¹⁵

Vakıf yöneticileri, mültezimler ve esnaflar arasında yaşanan sorunlar, fakirler ve zenginler arasında yaşanan kadimi savaşın Osmanlı versiyonudur.¹¹¹⁶ 18. yüzyılda 6.000 vakıf daha kurularak Osmanlı Devleti'ndeki vakıf sayısı 26.000 olmuştur.¹¹¹⁷ 18. yüzyılda 1795'lerde III. Selim'in hükümdarlığı sırasında İstanbul'da bulunan İngiltere Konsolosu William Eton'a göre Osmanlı hazinesinin toplam geliri 44.942.500 kuruş ya da 4.494.250 İngiliz sterlingidir. Mîrînin yıllık giderleri ise 36.968.133 kuruş veya 76.236 divanî kese olarak vermektedir.¹¹¹⁸ 18. yüzyılda vakıfların gelir toplamı 1.205.402.000 akçedir. Vakıf giderleri 1.168.167.272 akçelik bir gideri bulunmaktadır. 18. yüzyılda vakıfların gelirleri İngiliz konsolosun verdiği sayılara oranlanırsa devlet gelirlerinin üçte birine eşit oldukları görülür. Zahire Nezareti'nin bütçesi 250.000.000 akçedir. Vakıf gelirleri bu nezaretin gelirlerinin dört buçuk mislidir. 1790'da yapılan sayıma göre 1.820 zeamet, 16.712 tımar içerisinden her zeametden yılda 100.000 akçe, her tımandan 20.000 akçe gelir geldiği farz edilirse bu durumda dirliklerin toplam geliri 516.240.000 akçe olacaktır. Bu hesaba göre toplam dirlik gelirlerinin toplam vakıf gelirlerinin yarısından daha az olduğu görülecektir. III. Selim devrinde vakıflar tek tek bir iktisadî cüce olsa da; aslında yirmi bine ulaşan sayıları ve toplam gelirleri ile ekonomik bir devdirler.¹¹¹⁹

¹¹¹⁴ Faroqhi, *Ortadoğu'da Zanaatlar ve Zanaatkarlar*, s. 104.

¹¹¹⁵ Faroqhi, *Ortadoğu'da Zanaatlar ve Zanaatkarlar*, s. 115-117.

¹¹¹⁶ Faroqhi, *Ortadoğu'da Zanaatlar ve Zanaatkarlar*, s. 111.

¹¹¹⁷ Bahadden Yediyıldız, "XVIII. Asır Osmanlı İktisadi Boyutu", *Vakıflar Dergisi*, Sayı 18, Ankara: 1984, s. 5-42.

¹¹¹⁸ William Eton, *19. Yüzyılın Başında Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul: Kitabevi, 2009, s. 19-25; Devletin gelirini 4.492.250.000 akçe olarak verir. Bunun 1.953.850.000 akçesi haraçtan gelirken, ordunun ve sarayın masrafı ise 3.811.800.000 akçe olarak gösterilmektedir. Bahaeddin Yediyıldız'ın eseri İngilizce aslından alınarak verilmiştir. Bizim verilerimiz Türkçe çeviridendir. Bkz. Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003, s. 13.

¹¹¹⁹ Bahaeddin Yediyıldız, "XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu", *Vakıflar Dergisi*, Sayı XVIII, Ankara: 1985, s. 26.

III. Selim tahta geçtiğinde 1789 yılının Nisan'ında Darphane'de "*sermaye akçesi*" olarak bulunan paranın toplamı 2.000 kiseden fazla değildi.¹¹²⁰ Savaş masraflarının finansmanında III. Selim darphaneyi bir ihtiyat hazinesi olarak kullanmayı amaçlamıştır. Darphaneyi kuvvetlendirmek için önlemler almıştır. Şevval 1221 / Aralık 1806'da satılan esham gelirinden, evkâf akçelerinden ve İrad-ı Cedid Hazinesi'nden sağlanan 5.000 kisenin (2,5 milyon kuruş) darphaneye yatırıldı. Bu para bir yere harcanmayarak ihtiyat akçesi olarak kullanılacaktı. Böylece savaş masraflarının finansmanına yardımcı olacak bir fon oluşturulmak isteniyordu.¹¹²¹ Nitekim savaş masraflarını karşılamak için yapılan harcama Nisan 1789'dan-Eylül 1790'a kadar 1,5 yıl içinde 25.000 kise 12,5 milyon kuruşu aşmıştı. Darphane savaş giderini karşılayıcı en önemli kurum olmuştu. Savaş finansmanı için darphaneye bazı gelir getiren mukâtaaların bağlanması gerekmişti. Bu mukâtaalar öncelikle vakıf mukâtaalardır.¹¹²²

Harameyn mukâtaalarından sağlanan mukâtaat malları saray içindeki Harameyn Hazinesine girmektedir. Fakat Harameyn Hazinesi, elindeki fazlaları özellikle savaş sırasında hazineye borç olarak verdi. Ama sonunda kendi zor durumda kaldı. Hicrî 1210/1796 yılında devletin geçmiş yıllara mahsuben Harameyn Hazinesi'ne ödemesi gereken borcu 140.000 kuruşu aşmaktadır. Bu borcu devlet hazinesinin ödeyemeyeceği anlaşıldığından III. Selim "*Ceyb-i Hümayun*" denilen şahsi hazinesinden borcu karşılayacaktı. Padişah bu durum üzerine Harameyn Hazinesi'ne çeki düzen verilerek bütçe düzenlenmesini emretmişti. Hazinenin h.1211/1796-1797 yılına ait "*muvazene defterine*" göre yıllık toplam geliri 1.297.794,5 kuruştur. Bunun

¹¹²⁰ Ebu Bekir Râtîb Efendi'nin dönüşte ödenmek üzere darphaneden borç almak isteyen takriri üzerine III. Selim'in darphanede akçe var mı ki oraya buraya borç verilsin diye bu isteği reddetmesi Osmanlı'nın mali durumunu çok güzel anlatan bir örnektir. Ancak Osmanlı sınırları dışında akçe-i rayiç olmaması sebebiyle Ratib Efendi yolda bir sorunla karşılaşmamak için "*Macar ve yaldızlı altını*" paralar talep etmişti. Yeşil, **Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi Ebubekir Râtîb Efendi (1750-1799)**, s. 60.

¹¹²¹ Cezar, s. 238.

¹¹²² Harameyn mukâtaaları ve tevliyet bir süre darphane yönetimine verildi. 1757-1758 yılında malikâne içine alınan vakıf mukâtaalarının defterdar tarafından satış ve idaresini yürüttüler. Daha sonra vakıf mukâtaaları ve Evkâf-ı Hümayun Kâimmakamlığı darphane emirlerinin idaresine verildi. Vakıf mukâtaalar malikâne sistemi içinde taliplerine satılacaklardı. Bu satıştan muaccele adı verilen bir gelir, bir kerelik yüklü bir meblağ olarak alınacaktır. Sayıları 1.000 civarında olan malikânciler her yıl "*mal*" adı verilen bir vergi ödeyeceklerdi. Vakıf mukâtaat "*mal*"ları vakıflar ile ilgili çeşitli giderleri karşılayabilecek düzeydeydi. Harameyn Hazinesi'nin temel gelirlerini "*mal*" denilen bu gelirler sağladı. Muaccelelerin korunması için darphaneye teslim edilmesi istendi. Ancak darphaneye gelen fonlar günün şartları dolayısıyla uzun süre birikememiş ve bu vakıflardan gelen gelirler savaş finansmanında kullanılmıştır. Savaş şartları sadece evkâf muaccelelerine değil, aynı zamanda Harameyn Hazinesindeki "*mal*" fazlalarına da sefer masrafları sebebiyle darphane el koydu. Bu durum devlet hazinesi olan Hazine-i Âmire'nin dışında kalması ve müstakil olması gereken vakıf gelirlerini devletin kullandığını gösteren aşırı fiskalist bir örnektir. Bkz. Cezar, s. 100-102.

1.221.225,5 kuruşu “*mukâtaat mallarından*” sağlanmaktadır. Yani gelirlerin %94’ü mukâtaa gelirlerindendir. Mîrî mukâtaaların muaccele gelirleri ve cebelu bedeliyyesi¹¹²³ Hazine-i Âmire’ye girerken, vakıf mukâtaalarının muacceleleri ve cebelu bedeliyyesi darphaneye girerdi. Ancak bazı mîrî mukâtaalar Darphane tarafından zapt ve idare olunurdu. Malları Hazine-i Âmire’ye muacceleleri darphaneye ait olurdu. Darphane ikinci bir hazine biçiminde devreye sokularak vakıf gelirlerinden dolayı olsa da yararlanma şansı bulunmuştu.¹¹²⁴

III. Selim döneminde dikkat çeken bir uygulama da vakıf mülklerinin devletleştirilmesidir. İstanbul’un nakit sıkıntısına karşı bulunan çözüm yolu buydu. Ancak vakıfların devletleştirilmesi sadece elde edilen kazançların devlete aktarılmasını ifade etmiyordu. Bunun yanı sıra vakıflar yoluyla yapılan eğitim, sosyal yardım, tedavi gibi hizmetlerin de devlete aktarımı anlamına geliyordu. Bu hizmetlerin devlet eliyle görülmesi ise hazineye yeni yükler yüklenmesi anlamına geliyordu.¹¹²⁵

III. Selim dönemine damgasını vuran diğer bir ekonomik uygulama da I. Abdülhamid 1785 zamanında genişletilip yaygınlaştırılan malikâne¹¹²⁶-esham¹¹²⁷

¹¹²³ Cebelu Bedeliyesi: Tımar veya zeamet nevinden birçok dirliklerden ve bilhassa eşkincili vakıf ve mülklerden zamanla cebelü yerine onun masrafına eşit bir miktar para alınmış ve giderek bu bir vergi haline gelmişti. Buna cebelü bedeliyesi denirdi. Bilhassa topraklı süvari teşkilâtı bozulduktan sonra daha ziyade yaygın hal almıştır. Bkz. Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgati*, s. 62; Cebelu Bedeli olağanüstü bir savaş vergisidir. Bu vergi malikâne-mukâtaa ve esham sahiplerinden tahsil olunurdu. Vergi muaccelelerinin %10-15’i oranındaydı. Eski yeni tüm mukâtaa ve esham sahiplerinden tahsilat yapılmaktaydı. Bkz. Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy.’dan Tanzimat’a Mali Tarih)*, s. 135.

¹¹²⁴ Haremeyn Vakıfları h. 1171/1757-58 yılına kadar Dârü’s-saâde Ağaları nezaretindedir. Evkâf mukâtaalarının müzayede, satış ve iltizam yetkisi defterdara verilmiştir. Böylece vakıf mülkleri üzerinden malikâne sistemine geçilebildi. Vakıf evkâfı mukâtaalarının gelirlerine asl-ı mal bazen mal-ı Haremeyn denirdi. Belirtilen tarihten itibaren vakıf gelirleri dört kalem üzere harcama yapıldı. Birincisi vakıf şartları gereği yapılan olağan ödemeler, ikincisi cami tamiri vesaire gibi olağandışı harcamalara yapılan ödemeler, üçüncüsü Enderûn-ı Hümâyûn’a yapılan teslimler, dördüncüsü Darphâne-i Âmire’ye teslim olunan miktarlar için ödeme yapıldı. Bkz. Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy.’dan Tanzimat’a Mali Tarih)*, s. 99-103.

¹¹²⁵ Yeşil, s. 364.

¹¹²⁶ Malikâne sistemi toplumun %1’ine verilirdi. Padişah kızları ve kadınlarına da verilmezdi. Ancak devletin Rusya’ya ödemek zorunda kalacağı tazminat sebebiyle devlet büyük miktarda meblağlara ihtiyaç duyması ile malikânenin bazı unsurları değişerek malikâne sadece askerî zümre erkeklerine mahsus bir uygulama olmaktan çıkarılmıştır. Mesela eshama bağlanan ilk İstanbul bütün gümrüğü mukâtaasına 22 hissedar muaccele olarak 250.000 kuruş ödediler. Ancak mukâtaa eshama dönüştüğünde kadınlar, çocuklar ve gayrimüslimler sisteme çekilerek 274 hissedar 1.800.000 kuruş muaccele yatırmışlardı. Hissedar sayısı 12 misli artarken, muaccele miktarı 7 misli artış göstermiştir. Bu durum maliyenin altına girdiği borç yükünün arttığını göstermektedir. Bkz. Genç, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, s. 189-190.

¹¹²⁷ Esham kelimesi pay ve hisse anlamındaki “sehm” kelimesinin çoğuludur. Osmanlı hukukunda miras ve vakıf ile ilgili metinlerde kullanılır. Bir maliye terimi olarak ilk kez 1775’ten 1860’a kadar devam eden bir iç borçlanma sistemidir. Esham Sistemi’nde mukâtaa denilen vergi kalemlerine ait yıllık nakdi gelirlerinin, faiz denilen bölümlerinin, sehimler halinde şahıslara muaccele adı verilen bir peşinle ömür boyu şartı ile satılmasıdır. Faiz denilen bölüm mukâtaanın belli bir kısmıdır. Mukâtaanın gelir fazlasına faiz denilirdi. Şimdiki faiz kavramı ile alakası yoktur. Bkz. Genç, s. 186.

sistemidir. Sistem dolayısıyla elde edilen kârın hisse sahiplerine ödenecek miktarı bile çeviremeyeceğini fark ettiler. 1786 yılında zaman içinde esham sisteminin kaldırılması kararı alındı. Ancak bu karardan bir yıl sonra patlayan 1787-1791 Osmanlı-Rusya ve Avusturya savaşı bu karardan vazgeçilmesine yol açtı. Savaş tekrar esham sistemine başvurmayı zorunlu kılmıştı.¹¹²⁸ Esham bir iç borçlanma düzenidir. Esham, iç borçlanmanın büyük sermayedardan küçük sermayedara dağılmasını sağlayan bir sistem idi.¹¹²⁹

III. Selim döneminde Hazine-i Âmire'nin “*irad-ı mukarrere veya irad-ı muayyene*” diye anılan gelirleri, “*masarif-i mukarrere ve masarif-i muayyene*” diye anılan giderleri karşılayamıyordu. Yani bütçe açık vermektedir. Bu açığı kapatabilmek için Hazine-i Âmire zuhurat (olağandışı, arızı) adıyla anılan ek gelirlere muhtaçtı. Ancak zuhuratlar bile açıkları kapatmadığı için zaman zaman esham çıkarılması gerekiyordu.¹¹³⁰ Eshamla ilgilenmek üzere 1791 yılında Sehim Halifeliği kuruldu.¹¹³¹ III. Selim zamanında defterdarın belirttiği üzere temel giderler: Kapıkulu maaşları, Tersane, Matbah, Arpa Eminleri, Baruthane, İstanbul Ağası, Tophane Nazırı'nın harcamalarıdır. Bu gider kalemlerinin barış zamanında bile karşılanmadığı ve savaş öncesinde zaten mevcut olan bütçe açığının savaş içinde daha da arttığı ve giderlerin finansmanın “*arızî*” gelir kaynaklarına bağlı olduğu bildirilmiştir.¹¹³² Şubat 1789 devletin ne kadar paraya ihtiyacı olduğu belirtiliyor dokuz tüccardan (bezirgân) 900 kise borç istenildi. Bu borca karşı Bursa cizye vergisi teminat gösterildi. Devlet 900 kisenin ancak 200 kisesini tahsil edebilmiştir. Tüccarlardan istediği miktarda borç alamayan Osmanlı Devleti Fas ve Hollanda'dan dış borç bulmaya çalıştı.¹¹³³ Ancak bulamadı. Bu örnekler devletin ne durumda olduğunu açıkça göstermektedir.

1792 yılında esham satışlarına son verildi. 1793'ten itibaren mahlûl sehimler hazineye bırakılarak satışa çıkarılmadı. Böylece iç borç stoku azaltılmaya çalışıldı. Bu hususta darphane ve sonraları ise İrâd-ı Cedid hazinesi görevlendirildi. Fransa'nın

¹¹²⁸ Yeşil, s. 339; Bu vazgeçilme süresi 1,5 sene olarak verilmektedir. Gereğinden fazla esham çıkarılması ve gerektiğinde daha düşük faizle esham çıkarılabilmesi için esham kaldırılmıştır. Bkz. Genç, s. 191.

¹¹²⁹ Pamuk, s. 207.

¹¹³⁰ Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy.'dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, s. 122.

¹¹³¹ Eshamı kaldırmak amacıyla eshamın kişiler arasında alım satımı yasaklandı. Kendi rızası ile eshamı İrâd-ı Cedid Hazinesi'ne satanlara bedel-i ferağ adıyla anılan muaccele ödemeleri yapıldı. Bkz. Cezar, s. 198.

¹¹³² Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy.'dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, s. 124.

¹¹³³ Cezar, s. 136-138.

Mısır'ı işgali (1798-1801) ile artan harcamalar devletin tekrar esham satışına başvurmasına yol açtı. 19. yüzyıldan ilk çeyreğinden itibaren devlet esham satışını cari giderlerin karşılanmasında maliyenin bir cihazı olarak kullanmıştır. 1806-1812 yıllarında çıkarılan eshamlar ile devletin eshamlar için yaptığı faiz ödemesi bütçe gelirlerinin %25'ini geçmiştir.¹¹³⁴ Devlet muazzam bir iç borç batağına saplanmıştır.

Osmanlı Devleti malikânelerden savaş yıllarında cebelü bedeliyesi adı altında yatırdıkları muaccele ücretlerinden %15'i kadarını vergi almaktadır. Eshamların yıllık faizlerinin %50'si cebelü bedeliyesi adıyla hazineye aktarılmıştır.¹¹³⁵ Bu çok büyük bir meblağ olmasına rağmen, bu büyük gelirden vazgeçen devlet 1793'te malikâneleri piyasadan çekerek, yerine iltizamı geri getirdi. 1793'ten 1806'ya kadar devlet bu durumdan 3,5 milyon kuruş gelir elde etti. Malikânelerin piyasadan çekilmesine rağmen, muaccele miktarlarında çok az bir değişim oldu. Hala piyasadan 13 milyonluk muaccele geliri sağlanmaktaydı.¹¹³⁶ 1800'lerin başlarında devlet borçlu olduğu emin ve sarraflara sehim kaimeleri vererek borcunu ödeme yolunu tuttu. Böylece esham bir nevi mecburi borç haline geldi. Esham faizleri 25 yıl boyunca %15'in üstünde olmuştur.¹¹³⁷

Savaşın yol açtığı bir sorun ise savaş dönemlerinde artan devlet harcamalarına paralel olarak enflasyonun yükselmesidir. Osmanlı Devleti'nin ekonomik sorunlarını çözmedeki yetersizliği 18. yüzyılın ortalarından itibaren enflasyonun yükselişini getirdi.¹¹³⁸ Osmanlı fiyat artışları giderek artan bir hızla 1760'lardan 1800'e kadar %200'ü geçti. 1790-1800 civarında fiyat artışları, o zamana kadar görülmemiş bir boyutta %5 oranında gerçekleşti.¹¹³⁹ Enflasyondaki ve ticaret hacmindeki artışlara rağmen gümrük vergilerinde hiçbir değişim olmadı.¹¹⁴⁰ 1788-1836 yılları arasında Osmanlı parasının ducat ve sterling karşısında yaşadığı değer kaybı %500 dolaylarında olmuştur.¹¹⁴¹

¹¹³⁴ Genç, s. 191-192.

¹¹³⁵ Genç, s. 192.

¹¹³⁶ Genç, s. 151.

¹¹³⁷ Genç, s. 193.

¹¹³⁸ Yeşil, s. 335.

¹¹³⁹ Genç, s. 215.

¹¹⁴⁰ Osmanlı gümrük vergileri "ad valorem" tarzıdır. Bu tarzda gümrük vergi miktarı malın değerine göre belirlenirdi. Genç, s. 155-200.

¹¹⁴¹ Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy.'dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, s. 301.

III. Selim iktidara geçtiğinde darphanede 2.000 sikke olduğu belirtilmektedir. Kadın eşyası dışında altın eşya kullanılmasını yasaklanırken halk da altın ve gümüşlerini darphaneye satmaya mecbur edildi. Darphaneye daha çok altın gümüş getiren halk değil, saraydı. Toplanan gümüşlerle yüzlük (yüz paralık) gümüş sikkeler basıldı. Bu ve diğer alınan önlemler sayesinde Zilhicce 1204 / Ağustos 1790 yılındaki sefer masrafları için 25.000 kise aktarıldı.¹¹⁴²

Osmanlı Devleti'nde tek hazine ve tek defterdar dönemine son verilmesi mali açıdan bir dönüm noktasıdır. 1793-1808 dönemi İrad-ı Cedid Hazinesi¹¹⁴³ aracılığı ile yürütülen mali politika dönemidir. III. Selim zamanında ilk hazine İrad-ı Cedid Hazinesi'nden¹¹⁴⁴ sonra Tersâne¹¹⁴⁵ ve Zahîre Hazinesi kuruldu. Mîrî Hazine'yle

¹¹⁴² Savaş yıllarında para yokluğu ve mali sıkıntı demektir. Mali sorunlara, akçe meselesi de denmiştir. Savaş sırasındaki halkın elindeki altın ve gümüş eşyayı belli bir bedelle devlete satması zorunluydu. Darphane, 1 miskal altını 6 kuruş 30 paradan; 1 dirhem gümüşü 10 paradan değerlendirilmiştir. Osmanlı-Rus-Avusturya Savaşları'nın ilk yıllarında (I. Abdülhamid Dönemi) bu yöntemle darphane bir miktar değerli maden topladı. Cedid ikilik denilen gümüş sikkeler basıldı ve bunların tedavül değeri 2 kuruş yani 80 paradır veya 9 dirhem tutmaktadır. Ancak ihtiva ettikleri gümüş bakımından gerçek değerleri 64 para tutmaktaydı. Bunun başka bir ifadesi yeni üretilen sikkeler daha piyasaya sürülmeden taşış edilmiştir. Cedid ikilikler değerlerinin %20 fazlası bir değer üzerinden piyasaya sürülmüşlerdir. Devlet gücüyle parayı ucuza üretip, pahalıya satmaya dayanan bu taşış yöntemi fiyatların artmasına ve enflasyona yol açmıştır. Aslında devlet paranın ayarını düşürmekle ilk elden vereceği maaşları o oranda azaltıyordu. Ancak bu düşük ayarlı sikkeler kalpazanlığın artmasına yol açmıştır. Devletinkinden biraz daha yüksek ayarlı paralar basarak devlet karını engelleyerek bundan kendileri faydalanmaya çalışıyorlardı. Bkz. Cezar, s. 138-140.

¹¹⁴³ İrad-ı Cedid Hazinesi'ne Devredilen Gelirler:

1. Darphane tarafından idare olunan bazı mukâtaa ve tımarların idare iltizam işleri
2. Hazine-i Âmir'e zapt ve idare olunan bazı gelirler.
3. Penbe (pamuk) resmi.
4. Yıllık "faiz"i 10 kiseyi aşan malikâne mukâtaaları veya hisselerin (Mîrî ve Haremeyn) mahlûl olunca.
5. Mahlûl olacak eshamın zapt edilmesi ve malûlat "faiz"leri.
6. Humbaracı tımarları. Bkz. Cezar, s. 156; Ayrıca bkz. Karal, s. 87.

¹¹⁴⁴ İrad-ı Cedid gelirlerinden ikisi Mîrî ve Haremeyn mukâtaalarının faizleridir. Faiz yani yıllık kâra söz konusu olan mukâtaalar malikâne mukâtaalarıdır. Bkz. Cezar, s. 165.

¹¹⁴⁵ Tersane ve donanma giderlerini sağlamak için 1805 yılında Tersane Hazinesi kuruldu. Tersane Hazinesi'ne İrad-ı Cedid ve Hazine-i Âmir'e'den yapılan tahsisler dışında bazı vakıf mukâtaalarının "mal"larına yapılan zamlar Tersane Hazinesi'ne verildi. Zamların tahsis edilmesiyle vakıfların asıl gelirlerine zarar verilmediği düşünülmüştü. 1804 yılında 489.200 kuruş Tersane Hazinesi'ne girmiş ayrıca daha sonraları bazı vakıf mukâtaalarından yeri geldikçe bu hazineye tekrar tahsisler yapılmıştır. Tersanenin başında Tersane Kethüdası bulunurdu. Sergi Kâtipleri ise tersane hazinesinin gelir ve gider hesaplarını tutar, yılsonu bütçelerini çıkarırlardı. Cizye, avarız ve mukâataat-ı mîriye malları, İrad-ı Cedid Hazinesi'nden devredilenler, Derya Kalemi Zeamet Tımarları, Kalyoncu Bedeliyyeleri, İpek Resmi Hâsılatı ve Evkâf-ı Mukâataat Zamları Tersane Hazinesi'nin bütçesinde yer alan gelirlerdi. Cağalzâde vakfında sergi masrafı olarak verilen tersaneye vakıf tarafından ödenen meblağ mıdır? Bu meblağ h. 1212 senesi muhasebesinde ne kadardır? Bu soruların cevabı h. 1212 senesinin incelendiği bölümde ele alınmıştır. Hicrî 1212 senesi muhasebesinde görüleceği gibi giderlerde evlâdân ve sergi masrafı diye bir bölüm var ancak bu bölümde hiçbir şekilde sergi masrafının ne kadar olduğu konusunda bilgi yoktur. Bunun son derece cüzi bir masraf olduğu veya evlâdâna verilenler içine katıldığı düşünülebilir. Ayrıca sergi masrafları evlâdân ile birlikte tutulmuştur. Bu yüzden söz konusu bölümde bu konuda yapılan evlâdân ve sergi grafiği ayrıntılı bilgi vermeyecektir. Tersane Hazinesi'nin kendine bağlanan mukâtaa ve eshamla ilgili bir takım yükümlülükleri vardı. Tersane Hazinesi'nin baş yöneticisi Şıkkı Salis Defterdarı bu mukâtaaları iltizama verecek ve esham "faiz"lerini mukâtaa emînlerinden tahsil edeceklerdi. Buna karşılık mîrî ve Haremeyn diye anılan mukâataalara ait ödemeleri mîrî ise Hazine-i Âmir'e'ye ve Haremeyn ise darphaneye göndermesi gerekirdi. Daha önce İrad-ı Cedid Hazinesi'nce yönetilen mukâtaa ve eshamların yıllık faizlerin beş katını eshamın üç

birlikte hazine ve defterdarlık sayısı dörde çıkarıldı.¹¹⁴⁶ Zahir Hazinesi İstanbul iaşesini sağlamak amacıyla kurulmuştu. Yeni kurumun başına Şıkk-ı salis defterdarı getirildi. Ancak Tersane Hazinesi kurulunca Şıkkı Salis defterdarı oraya atandı. Zahir Hazinesi idaresi Şıkk-ı Râbi defterdarının yönetimine bağlandı.¹¹⁴⁷ Zahir Hazinesi diğer hazinelerden oldukça farklı bir işlev ve statüye sahipti. Diğer hazineler, devletin belli gelirlerini doğrudan yönetim, denetim ve tahsil ve belli giderlerini finanse etmekle yükümlüken Zahir Hazinesi bir tür döner sermaye şeklinde örgütlenmiş bir iaşe kurumuydu. Zahir Nezareti'nin kurulmasında Avusturya Elçisi Ebu Bekir Râtib Efendi'nin önerileri ve Avusturya zahir sistemi örnek olarak alındı. Hatta ilk Zahir Nazırı eski Avusturya Elçisi Râtib Efendidir.¹¹⁴⁸ Zahir Hazinesi'nin kurulmasında Mısır'dan gelen zahirenin azalması ve Rusya ile yapılan savaşlar ile Karadeniz'den gelen iaşenin İstanbul'a ulaşamaması gibi sorunlar önemli rol oynamıştır. 1774'de Küçük Kaynarca Antlaşması, 1783'te Kırım'ın elden çıkması Osmanlı'nın Karadeniz'de rakipsizliğini kaldırmış ve İstanbul'un iaşesini zorlaştırmıştır.¹¹⁴⁹ Ancak h.1207-1209 yılları arasında ilk bütçesi hazırlanan İrad-ı Cedid Hazinesi kaldırıldığında diğer hazinelerin işlevselliği nispeten azaldı. 1807 yılında İrad-ı Cedid Hazinesi'nin kaldırılması hazinece yürütülen mali politika ve tımar sistemini yeniden düzenleme hareketinin de kaldırılması demektir. Daha sonra II. Mahmud Dönemi'nde Hazine isimleri Mukâtaat, Mansure, Redif, Darbhâne ve Maliye diye değişse de çoklu hazine düzeni 1840 yılına kadar devam etti.¹¹⁵⁰ 1840'da tekrar tek hazine oluşumu haline dönen Hazine-i Celile-i Maliye'ye Evkâf-ı Humayun Hazinesi ve Ticaret Hazinesi'nin

katını muaccelle adı altında, mîrî ise Hazine-i Amire'ye ve Harameyn ise darphaneye ödenirdi. Cezar, **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy.'dan Tanzimat'a Mali Tarih)**, s. 214-215.

¹¹⁴⁶ III. Selim Dönemi Var Olan Hazineler ve Yöneticilerinin Ünvanları

1. Hazine-i âmire (Mîrî Hazine) - Şıkk-ı Evvel Defterdarı (Baş Defterdar)

2. İrad-ı Cedid Hazinesi - İrad-ı Cedid ve Şıkk-ı Sâni Defterdarı, 1 Mart 1793: 19 Receb 1207 tarihten itibaren yöneticiye İrad-ı Cedid Nazırı adı verildi.

3. Tersâne-i Âmire Hazinesi - Tersane Nâzırı ve Şıkk-ı Râbi' Defterdarı

4. Zahir Hazinesi - Zahir Nazırı ve Şıkk-ı Râbi' Defterdarı. Bkz. Cezar, **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy.'dan Tanzimat'a Mali Tarih)**, s. 152.

¹¹⁴⁷ Aynural, "Selim III. Döneminde İstanbul'da İktisadi Hayat (1789-1807)", s. XXII.

¹¹⁴⁸ Yeşil, s. 354.

¹¹⁴⁹ Camgöz, s. 20; Tevfik Güran, "İstanbul'un İaşesi", **İstanbul Şehir ve Medeniyet**, Ed. Şevket Kamil Akar, İstanbul: 2004, s. 323.

¹¹⁵⁰ Cezar, **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy.'dan Tanzimat'a Mali Tarih)**, s. 152, 153, 182, 290.

hesapları katıldı. 25 Mayıs 1840 yılında lağv edilen hazinelerin hesapları hemen tavsiye edilemedi bir süre eski hazine adıyla başlarında mülga ifadesi ile kullanıldı.¹¹⁵¹

1793-1807 yılları arasında mali politikalarda en önemli rolü oynayan İrad-ı Cedid Hazinesi'nin başlıca üç görevi bulunmaktaydı. Birincisi malikâne ve esham sistemini tasfiye etmek, ikincisi tımar sistemini ıslah etmek, üçüncüsü olağandışı giderler için bir ihtiyat fonu oluşturmak. Malikâne ve esham sisteminin tasfiyesi içindeki bazı zümrelerin çıkarları ile çatışmaktaydı. Bu sebeple malikâne ve esham istenilen düzeyde tasfiye edilemedi. Savaş ve ayaklanmalar sürekli yeni gider kapıları açtı. Modernleşme çalışmaları da yeni gider kapıları açtı. Ülke ekonomisinde genel bir nakdileşme gerçekleşirken, Devlet hala vergileri ayni olarak topluyordu. Maaş ödemeleri gibi cari harcamalardaki artışlar da gecikerek ödenebiliyordu. Mali durumdaki bazı nispi düzenlemeler köklü çözümlerin hızını kesiyordu. İrad-ı Cedid Hazinesi üstlendiği görevleri yerine getirmek için büyük çabalar gösterdi. Ancak engel ve baskılar artınca mali politikalardan tavizler verildi. En büyük taviz hazineyi kuran III. Selim'in tahtan indirilmesi, Nizam-ı Cedid Hareketi ve İrad-ı Cedid Hazinesi'nin 1807'de kaldırılmasıdır.¹¹⁵² İrad-ı Cedid Hazinesi'nin asıl işlevi incelendiğinde bu hazinenin malikâne, esham ve tımar sistemlerinin ıslahı için kurulduğu görülmektedir. Bu hazine kuruluş amaçlarından sapmıştır. Hazine tersane ve donanma giderlerini karşılamıştır. Nizam-ı Cedid ordusunun masraflarını görmüştür. III. Selim yaptığı yeniliklerle Tanzimat dönemine giden yolu açarak Osmanlı'nın rasyonelleşmesini sağlayarak devletin ömrünü uzatmıştır.¹¹⁵³

III. Mustafa'nın¹¹⁵⁴ oğlu III. Selim, babasının izinden I. Abdülhamid¹¹⁵⁵ sonrası ülkede ıslahatlar yapmayı tasarlayacaktı. Nasıl III. Mustafa Macar Baron De Tott'u

¹¹⁵¹ Cezar, **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy.'dan Tanzimat'a Mali Tarih)**, s. 291.

¹¹⁵² Cezar, **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy.'dan Tanzimat'a Mali Tarih)**, s. 206-207.

¹¹⁵³ Nurullah Karta, "Sultan III. Selim Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik Durumu ve Alınan Tedbirler", **İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, No 6 (Ekim 2014), s. 21-50.

¹¹⁵⁴ III. Mustafa, Avrupa'nın başarılarında yıldızların tesirleri olduğuna inanarak Avrupa'nın en küçük devletlerinden olan Prusya'nın 7 Yıl Savaşları'ndaki (1756-1763) başarısını olayları önceden haber veren müneccimlere bağlamıştı. Prusya Kralı Frederick'ten elçi Ahmet Resmi Efendi aracılığı ile üç müneccim istemişti. Frederick ise bir iyi bir orduya sahip olmak, iki orduyu talimli tutmak, üç hazineyi dolu tutmak Prusya başarısının sırrıdır cevabını vermişti. Bkz. Karal, s. 58-59.

¹¹⁵⁵ I. Abdülhamid döneminde 1775 yılında uygulanan ve Nizam-ı Cedid döneminde etkisini devam ettiren "esham" denilen bir iç borçlanma uygulamasıdır. Esham sisteminde yalnızca yıllık karın paylar halinde malikâne satışı söz konusudur. Mukâtaanın hasılatından giderleri çıkarılınca kalan net hasılattır yani kâr (faiz) dir. Osmanlıca

orduyu ıslah etmek için getirttiyse III. Selim daha fazlasını yapacaktı ve yapmak zorundaydı da. Rüşvet, iltimas, yolsuzluk, ihmal, kayırmacılık ve zulüm idarî sistemin içine işlemişti.¹¹⁵⁶

III. Selim ıslahatlarını yaparken devlet adamlarından ıslahatlar hakkındaki düşüncelerini layiha denilen bir tür raporla belirtmesini isteyecekti. Osmanlı devlet adamlarından 22 tanesi 1792 yılında layiha verecektir. Sadrazam Koca Yusuf Paşa, Veli Efendi Zade Emin, Defterdar Şerif Efendi, Tatarcık Abdullah Efendi, Çavuşbaşı Efendi, Enverî Efendi, Subay Betrant, İsveç elçilik memuru D'Ohsson bunlar arasında yer almaktadır.¹¹⁵⁷ Verilen layihalarda üç yol ortaya çıkmaktaydı. Bir yeniçeriler başta olmak üzere askerî ocaklar Kanuni Sultan Süleyman dönemindeki kanunlara göre düzenlenmelidir. İkinci olarak Askerlere Kanunî devri usulüdür diyerek Avrupa talimi ve kıyafetleri kabul ettirilmelidir. Üçüncü olarak Yeniçeri Ocağı kaldırılarak yerine yeni bir ordu kurulmalıdır. Lahiyalara göre Nizâm-ı Cedid'in 72 madde üzerinde tafsilatlı bir program ile tertip edildi. Ve ilk olarak askerlik alanında yenilik yapılması kararlaştırıldı. Askerlik alanında ise mevcut asker ocaklarının düzenlenmesi, Avrupa usulünde yeni bir ordu kurulması (Nizam-ı Cedid Ordusu) ve savaş tekniklerinin yeniden düzenlenmesi önerilen belli başlı reform konularındandır.¹¹⁵⁸ Bu dönemde 1792'de Humbarahane,¹¹⁵⁹ 1794'de Mühendishane-i Berrî Hümâyûn (Topçu Okulu) kuruldu.¹¹⁶⁰

"faiz" kar manasında kullanılır. Esham çıkarılması için faiz yani kar belli sayıda paylara "*sehim*" bölünür. Bu sehim yani paylar bir bedel karşılığı taliplere satılır. Sehimler daha küçük sermaye gerektirdiğinden sadece büyük sermaye sahiplerine değil daha geniş halk kitlelerine de hitap ederdi. Esham sistemi mirî mukâataalar kadar vakıf mukâataalarına da uygulandı. Üsküdar'daki Atik Valide Sultan Yeniil Mukâataası eshama verildi. Ancak vakıf esham gelirlerinin Harameyn Hazinesi'ne ait olması gerekiyordu. Ancak mali sıkıntı nedeniyle para bu defağına Hazine-i Amire'ye verilerek mevâcib denilen maaş ödemelerinde kullanıldı. Ancak ileride mahlûl olup yeniden satılacak sehimlerin muacceleleri ile resm-i kasr-ı yedler (satın alınan sehimin bir başkasına satılması durumunda muaccelelerin %10 oranında devlete ödenen vergi) Harameyn Hazinesi'ne verilecekti. Bu devletin parasal olarak sıkıştığında nasıl vakıf gelirlerine el koyduğunu gösteren örneklerden birisidir. Bkz. Cezar, s. 79-82; Mihrimah Sultan Vakfı'nda esham uygulandı mı? Araştırdığımız arşiv belgelerinde eshamın bu vakıfta uygulandığına dair bir kanıt bulunmamaktadır.

¹¹⁵⁶ Shaw, s. 225.

¹¹⁵⁷ Enver Ziya Karal, **Selim III'ün Hatt-ı Hümâyûnları Nizâm-ı Cedit (1789-1807)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1946, s. 31-36.

¹¹⁵⁸ Karal, s. 63-64.

¹¹⁵⁹ Elle ve havan topu ile atılan, içi barut ve kurşun ile doldurulan demirden yuvarlak bir savaş aletidir. Halk kumbara diye bahseder. Humbara Fransızca küçük küp, küpçeğiz anlamında bir kelimedir. Yeniçerilerden havan topu ile humbara atan humbaracılar topçu yerine kullanılmıştır. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul: MEB Yayınevi, 1993, s. 854; Humbarahane: Türkiye'de ilk açılan askerî okullardan biridir. Hendesehane ile birlikte 1734'te Üsküdar'da Toptaşı'nda açılmıştır. Bir müddet sonra Yeniçerilerin istememesi üzerine kapanmış ve 1759'da Koca Ragıp Paşa'nın gayretiyle tekrar Karaağaç'ta açılmıştır. Eğitimi burada bir müddet devam ettikten sonra III. Selim tarafından 1792'de humbaracıların son

Nizâm-ı Cedid siyasetinin temel zihniyeti ilk defa Zahirî Nazırı Ebu Bekir Ratib Efendi tarafından İngiliz Elçisine Latince olarak söylenen “*Sivis pacem pare bellum*” (Eğer barış istiyorsan savaşa hazırlanmalısın) sözüyle en iyi şekilde dile getirilmiştir.¹¹⁶¹

Ordu ve donanmadaki yenilik masrafını karşılamak için İrad-ı Cedid adı verilen özel bir hazine kuruldu¹¹⁶². Başlangıçta 200.000 kese değerinde olması kararlaştırılan bu hazinenin gelir kaynakları olarak faizi on kese olan mîrî mukâataalardan mahlûl olanlar, tütünden, rakıdan, şaraptan, kahveden, Mora üzümünden, yünden ve hayvanlarından her sene yenilenen ferman ve beratlardan bir miktar özel resim alınması kararlaştırılmıştır. Bu gelirlerin hesaplarını görmek için İrad-ı Cedid Defterdarlığı adıyla yeni bir teşkilat kuruldu. Talimli asker nazırının aynı zamanda İrad-ı Cedid defterdarı olması kararlaştırıldı.¹¹⁶³ Daha önceleri harcamalar üzerinde devlet denetimi son derece azdı. Merkezi bütçe yoktu. Harcamalar için özel hazine gelirleri tahsis edilirdi.¹¹⁶⁴

Nizam-ı Cedid’i sadece askerî alanda yapılan ıslahatlar diye düşünmemek gerekir. Çünkü reformları yürütenler Avrupa’daki teknolojik gelişmelerin sosyal ekonomik ve siyasal kökenleri olduğunu kavramışlardı. Sadece askerî alanda değil idari alanda da reformlar yapmaya çalıştılar. Ancak rüşvet, iltimas, yolsuzluk, ihmal, kayırmacılık, zulüm Osmanlı idari sistemine içkin hale gelmişti. Bulunduğu mevkiye şahsi çıkar penceresi yerine devletin ve halkın çıkarları açısından bakan memur sayısı çok azdı. 1793’de vezirlikler yeniden yapılandırıldı. 1797 yılında vezirlerin gelirlerini denkleştirmek için çalışma yapıldı. Vezirlerin çoğu vali olarak görev alırlardı.

ıslahı sırasında Halıcıoğlu’nda Humbarahane kışlası yaptırıldı. 1795 yılında Mühendishane’ye katıldı. Bkz. Sertoğlu, s. 153-154.

¹¹⁶⁰ Karal, s. 67.

¹¹⁶¹ Yeşil, s. 415.

¹¹⁶² İrad-ı Cedid: III. Selim zamanında (1789-1807) Nizam-ı Cedid adıyla yeni bir askerî teşkilât vücuda getirildiği zaman bir kısım vergilerin birleştirilmesiyle yeni bir de hazine ihdas edilip bu isim verilmişti. Buna Nizam-ı Cedid Hazinesi de denirdi. İrad-ı Cedid Nazırı adlı bir zatın emrinde bulunuyordu. Bu hazine, yeni ve Avrupa-i tarzda kurulmuş olan ordunun masraflarını karşılayacaktı. Her sene artan para maliye hazinesine devrolunacak, lakin harcanmayıp bir harp ihtiyacı için saklanacaktı. 1807’de kopan yeniçeri ihtilâli üzerine III. Selim hal ve katl olunmuş, Nizam-ı Cedid teşkilâtı dağıtılmış ve İrad-ı Cedid Hazinesi de ilga olunarak tarihe karışmıştır. İrad-ı Cedid Hazinesi’ne bakmak üzere ihdas olunan Şikk-ı Rabi Defterdarlığı da İrad-ı Cedid’in ilgası üzerine ortadan kaldırılmıştır. Şikk-ı Rabi Defterdarı. Baş defterdar ile Nizam-ı Cedid Nazırı’na karşı mesul olup ikisi birlikte kendisinden hesap sorarlardı. Bkz. Sertoğlu, s.163.

¹¹⁶³ Karal, s. 70.

¹¹⁶⁴ Shaw, s. 226.

Bulundukları illeri iltizam olarak ellerinde tutarlardı. Yıllık vergi gelirlerinin belli bir kısmını Hazineye gönderirlerdi. Bununla birlikte topladıkları vergiden kâra geçmeye çalışırlardı.¹¹⁶⁵ Bu valilerin görev aldığı 28 vilayet bulunmaktaydı.¹¹⁶⁶

Savaşlar çeşitli temaslar ve azalan beslenme imkânları ile tifo, kolera ve veba vb. salgın hastalıklara yol açarak ekonomi üzerine ayrı bir yük oluşturmaktadır. Savaşın üretim ve verimliliği düşürücü etkileri ekonomiyi daraltan faktörler arasındaydı. Ayrıca kaybedilen yerler ve oralardan kazanılan gelirlerin eksilmesi Osmanlı ekonomisi ve maliyesini kötü etkilemekteydi. III. Selim devrinde 1787-1792 yıllarında yapılan savaşların bitmesi hazinenin mali yükünü azalttı. Ancak sultanın askerî ıslahatlarının devasa maliyetleri, ayanların ve çetelerin isyanları eyalet¹¹⁶⁷ gelirlerini azalttı. Bu zorluklara karşı klasik olarak vergileri artırmak, parayı tağşiş etmek, müsâdere yöntemi, saraydaki altın ve gümüş eşyaları eritmek gibi yöntemlere başvuruldu. Bu önlemlerin yine klasik sonuçları oldu. Mesela ekonomik istikrarsızlık, enflasyon, açlık ve kaos, paranın değerini yitirmesi ve ithalattaki artış,¹¹⁶⁸ Osmanlı'nın değerli madenlerinin yurtdışına kaçmasına ve ekonomik sorunların misliyle artmasına sebep oldu.¹¹⁶⁹ İstanbul yönetiminin hammadde ihraç ederek mamul mal satın alması bütçe açığı ile sonuçlanacak bir süreçti. III. Selim, iç üretimle ülke ihtiyacını karşılamak için, birkaç ufak teşebbüs dışında, çeşitli ferdi vergilerle bütçe açıklarını kapatmaya çalıştı.¹¹⁷⁰ Mesela 1770-1810 tarihleri arasında ölen askerî zümre mensuplarının terekeleri yani miraslarına müsâdere yoluyla el konuldu. Özel şahısların miraslarına %40-70 oranında tereke vergisi uygulandı. Bu uygulamalar sermaye sahiplerini yatırımdan

¹¹⁶⁵ Devlet görevlileri her Ramazan başında padişaha yıllık-hümâyun verirdi. Devlet görevlerinde çalışanlar astlar üstlere ıdiye (bayramlık) verirdi. Ramazan bitmeden sadrazamın ulemaya dağıttığı iftariye isimli hediyeler verirdi. Devlet görevlilerin verdiği maaşlarının çok üzerindeki bu harcamalar için istemeseler de görevlerini kişisel çıkar için kullanılıyordu. Shaw, s. 228.

¹¹⁶⁶ Shaw, s. 25-27. III. Selim zamanındaki 28 vilayet: 1. Mısır, 2. Şam, 3. Bağdat, 4. Basra, 5. Şehrizar, 6. Halep, 7. Karaman, 8. Rakka, 9. Diyarbakır, 10. Adana, 11. Sidon (Sayda), 12. Musul, 13. Anadolu, 14. Trabzon, 15. Erzurum, 16. Çıldır, 17. Van, 18. Kars, 19. Maraş, 20. Sivas, 21. Cidde, 22. Suriye Trablusu, 23. Girit, 24. Rumeli, 25. Sırbistan, 26. Bosna, 27. Mora, 28. Ege Adaları. Bkz. Shaw, s. 227.

¹¹⁶⁷ III. Selim zamanında, Osmanlı Devleti 19 tanesi Asya, 11 tanesi Avrupa, 4'ü Afrika'da olmak 34 tane paşalığa (eyalete) bölünmüştür. Bkz. Karal, Selim III'ün Hattı Hümayunları Nizam-ı Cedid 1789-1807, s. 5.

¹¹⁶⁸ Yabancı tüccarlara uygulanan %3'lük gümrük vergisi oranı enflasyon kaynaklı fiyat artışlarının iaşecilik düşüncesi ile hesaba katılmaması sebebiyle %1/ kadar// %1'e kadar düşmekteydi. Osmanlı Devleti'nin bu durum karşısındaki ilgisizliği III. Selim'in tahta çıkışıyla değişmeye başladı. Bu dönemde %3'lük gümrük vergileri her bir ticari mal için ayrı ayrı belirlenmeye başlandı. Yıl yıl oluşan fark ise İrâd-ı Cedid'e gelir olarak kaydedildi. Bkz. Yeşil, s. 341.

¹¹⁶⁹ Shaw, s. 236.

¹¹⁷⁰ Yeşil, s. 344; Karal, s. 83.

vazgeçmelerine ve mevcut yatırımların kesintiye uğramasına neden oldu. Aktarılan bu durum malî sorunların hem sebebi hem de sonucu idi.¹¹⁷¹

İstanbul'un un ihtiyacını karşılamak, zahire toplamak, saklamak ve dağıtmak işi tüccarın elinden alınarak devlete verildi. Bu işle uğraşmak için 1795'te Zahire Nazırlığı kuruldu.¹¹⁷² İstanbul'un iaşesi için III. Selim zamanında tersanede yapılan depolarda saklanmaya başlandı. Bu nedenle hububat nazırlığı da denilen Zahire Nazırlığı¹¹⁷³ için ayrı bir hazine de kuruldu.¹¹⁷⁴ Sermayeden hâsıl olan faiz¹¹⁷⁵ zahire işlerini idare etmek için kullanıldı. Fakat faiz miktarı ihtiyaçtan fazla ise sefer için İrad-ı Cedid Hazinesi'ne gönderildi. Zahire Nazırı'nın en önemli meselesi İstanbul halkına zahire sağlamaktı. 1792 yılında başkente tahıl temin eden Eflak ve Boğdan'dan gerekli tahıl gelmez olmuştu. Anadolu ve Mısır tahılı ise korsanlık ve eşkıyalık gibi nedenler ile deniz ve kara yollarının işlerliğini kaybetmesi ile başkente getirilemez olmuştu.¹¹⁷⁶ Durum kış şartlarında daha da kötüleşiyordu. İstanbul'da kıtlık oluşuyordu. Sorunu çözmek için İstanbul'da devlet büyük tahıl ambarları yaparak tahıl stoklama yoluna gitti. Böylece kıtlık halinde çıkan fiyat yükselmeleri engellenecekti. Depolama sayesinde yaz kış tahıl fiyatları sabitlenecekti. Ayrıca Zahire Nazırlığı'na fiyatları sabitlemek için ekmeğin standartlarını ve fiyatını kontrol yetkisi verilmişti. Bu önlemlere ilaveten devlet görevlilerinden, hatta ayanlardan bile gemi inşa ederek zahire ticaretinde etkin rol almaları istenildi.¹¹⁷⁷

Tüm bu ekonomik düzenlemelere rağmen III Selim dönemi kıtlık ve enflasyon dönemi oldu. Halkın bu dönemde yapılan ıslahatlara karşı oluşan olumsuz tutumunda

¹¹⁷¹ Yeşil, s. 351; Genç, s. 220.

¹¹⁷² Shaw, s. 237. Bernard Shaw Zahire Nezareti'ne Hububat Nezareti diye adlandırmaktadır. Hububat Nazırı diğer adıyla Şıkkı Salis Ünvanı ile yetkilendirilerek görevlendirildi. Aynural, s. 38. 1208 yılının rebülevvel ayının (ekim-kasım 1793) Ebubekir Ratib Efendi Zahire Nezâreti'ne atandığını söylemektedir. Öyleyse Zahire Nezareti daha eken bir tarihte kurulmuştur diyebiliriz. Yunus Koroğlu, "Başbakanlık Osmanlı Arşivi 19 Numaralı Defteri Çerçevesinde İstanbul'a Zahire Sevkiyatı (1794-1795)", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans**, İstanbul: 2000, s. 42.

¹¹⁷³ Zahire Nezareti'nin görevleri: Zahire alımları için harcamaları kontrol etmek, tüccarın getirdiği zahireleri kontrol etmek, tüccarın ve devletin habbâzandan alacağını tahsil etmek, zahire fiyatını kontrol etmek, ekmeklerin dirhemini ayarlamak, zahire taşıyacak gemilerin temini ve gidecekleri yerlerin tanzimi, İstanbul zahiresini sağlayacak tedbirleri almak, zahire kaçakçılığını önlemek, İstanbul'da bir yıllık zahireyi bulundurmak. Bkz. Aynural, s. 38-39.

¹¹⁷⁴ Karal, s. 138.

¹¹⁷⁵ Faiz kelimesi Osmanlı'da bugün bildiğimiz anlamı dışında kar manasında kullanılmaktadır. Bkz. Cezar, s. 79-80.

¹¹⁷⁶ Berkes, s. 130.

¹¹⁷⁷ Ayanlardan ve zengin tüccarlardan 1770'lerden itibaren masraflarını kendilerinin karşılayacakları birlikler donatarak cepheye yollamaları istenmiştir. Bkz. Genç, s. 235.

bu ekonomik durumunda etkisi büyük oldu.¹¹⁷⁸ III. Selim mîrî mubayaanın üreticiye zararı olduğunu fark edince bu usulle zahire alınması kaldırdı. Ancak 40-50 yıldır süren devlet alımlarının kapan tüccarlarına bırakılması halinde bu durumun kış aylarında kıtlıklara yol açacağı endişesiyle bundan vazgeçildi. Ancak zahire alımlarında mîrî fiyat yanında rayiç fiyat uygulanmaya başlandı. Rayiç fiyatın çok düşük olması yüzünden tekrar kapan tüccarının piyasa fiyatı uygulamasına dönüldü. 1830'da rayiç fiyat uygulaması kaldırıldı.¹¹⁷⁹

Rayiç mubayaa fiyatı aslında piyasa fiyatına yakın olsun diye konulmuştu ama bu fiyatta normal piyasa fiyatının gerisinde kaldı. Nizam-ı Cedid kaldırılınca rayiç mubayaa kaldırılmıştır. Ancak uygulamada daha uzun süre rayiç mubayaa uygulanmıştır. İstanbul'un iaşesinde hem mîrî mübayaa hem de rayiç mübayaa kullanılıyordu. Alınacak zahirede kullanılacak satın alma şekli tertip usulü ile belirlemektedir. Mîrî mubayaa bir tür vergi özelliği taşımaktaydı. Vergiden muaf olan has köyler ve vakıflar mîrî mubayaadan da muaftır. Rayiç mubayaa ise satın alma olduğu düşünüldüğü için muafiyet düşülmedi. Mîrî mubayaa veya rayiç mubayaa aynen tahsil edilirdi. Bazı nadir durumlarda bedel olarak alınırdı. Bedel ile aynî alımından daha fazlası alınmaktaydı. Çünkü piyasadan alınacak zahire mîrî ve rayiç fiyatlarının üzerindedir. Mubayaalar ile alınan zahireler İstanbul'da mîrî depolara getirilirdi. Oradan değirmenlere, imaretlere, saray ve askerî fırınlara dağıtılırdı.¹¹⁸⁰

Zahire Nezareti tarafında uygulanan mîrî ve rayiç mubayaalar ile uygulanan fiyatlar bir tür vergi niteliğine büründü. Kırsaldan şehirliye bir tür gelir transferi olan satın almalar merkezdeki fiyat artışlarını sınırlandırmaktaydı. İstanbul'da asker ve memur kesimi başta olmak üzere şehir halkı ucuza besleniyordu. Zahire Hazinesi'nde biriken sermaye diğer hazinelere fon olarak aktarılmaktaydı.¹¹⁸¹ Mubayaalar bu faydalarına rağmen üretici kesimin hevesini kırıyordu. Pazarların genişlemesini engelliyor ve üretimi sınırlıyordu.¹¹⁸² III. Selim özel ticaret gemileri inşa edilerek

¹¹⁷⁸ Shaw, s. 237-238-241.

¹¹⁷⁹ Aynural, s. 146.

¹¹⁸⁰ Güran, s. 250-254.

¹¹⁸¹ 5 Aralık 1806 (5 Şevval 1221) tarihinde Hazine-i Amire 3.000 kise akçenin 500 kisesini Darphaneden, 500 kisesini İrad-ı Cedid Hazinesi'nden 1.000 kisesini Evkâf Hazinesi'den, 1.000 kisesini Zahire Hazinesi'nden karşılamıştır. Aslında Hazine-i Amire daha önce dağıttıklarını toplamaktadır. Bkz. Cezar, s. 120.

¹¹⁸² Güran, s. 259.

Osmanlıların yabancı tüccarlardan daha etkin zahire tedarikinde rol almasını istiyordu. Ancak bu iş gönüllü değildi, sultanın zorlamasıyla yapılmaktaydı. Örneğin maddi açıdan iyi bir dönem geçiren bir devlet görevlisi gemi inşa ederek zahire ticareti yapması için bizzat III. Selim'den emir almaktaydı.¹¹⁸³ III. Selim zahire temini kolaylaştırmak için yol ve köprüler yaptırdı. 1792 yılında yapılan savaşlarda kaybedilen birçok şehir, ki bu şehirler İstanbul ve çevresinin az da olsa iâşesinde rol alan şehirler değil midir? Şimdi bu yerlerin yerine yenilerinin ikame edilmesi gerekmektedir. İâşenin sağlanmasında bir diğer zorluk ise yol güvenliğini sağlayan menzilcilerin masraflarını yüksek göstererek zahire fiyatlarının artışı yönünde bir etki göstermiş olmalarıdır.¹¹⁸⁴

Bu dönemde Osmanlı reayasından bir kısmı devlete vergi vermemek için yabancı devletlere tercüman olarak kaydolurken, bazı reaya Avrupalı ülkelerin vatandaşlığına girerek kapitülasyon haklarından faydalanıyordu. Bu dönemde Avrupalı tüccarların Osmanlı'nın iç ticaretinde pay almaları engellendi. Osmanlı ve Rum gemilerine Rus bayrağı takılarak ticaret yapılması yasaklandı. Osmanlı ticaret filosunu artırmak için devlet adamlarının birer gemi alarak işletmesi kararı alındı. Bu uygulamalar iktisadın öneminin biraz olsun kavrandığını gösteren silik tedbirlerdir.¹¹⁸⁵ Ticaret alanında III. Selim döneminde bazı tedbirler alındı. Dış tüccarlara iç ticaret yasaklandı, Yabancı tüccarların vermesi gereken %3 vergi tekrar alınacaktır, başka ülkelerin pasaport ve patentleri ile ayrıcalıklı olarak vergi vermeden ticaret yapan Osmanlı tüccarları engellendi, tasarruf tedbiri olarak da elçilerin en fazla iki elçilik tercümanı bulunmasına izin verildi. Gerçek tercüman olmayanların beratları alındı. Tercümanların ticaret ve esnafıkları yasaklandı.¹¹⁸⁶

III. Selim döneminde daimi elçilikler kuruldu. Avrupa devletleri yüzyıllardır Osmanlı Devleti'nde daimi elçiler bulundurdıkları halde, Osmanlı türlü sebeplerle Avrupa'da daimi elçi bulundurmaktan çekinmişti. III. Selim'in Avrupa'yı model almaya karar vermesi ve uluslararası alanda denge siyasetini izlemeye başlaması ile ilk daimi elçilikler Viyana, Berlin, Paris ve Londra'da açıldı. Avrupa'ya giden elçiler

¹¹⁸³ Yeşil, s. 342.

¹¹⁸⁴ Yeşil, s. 359.

¹¹⁸⁵ Karal, s. 72.

¹¹⁸⁶ Karal, s. 141-145.

sefaretnameler hazırladılar. Sefaretnamelerden bazıları Batı usullerini alma konusunda etkili oldu.¹¹⁸⁷

Rumeli'yi tehdit eden Fransız ve Rus tehlikesine karşı Nizâm-ı Cedid askerî Abdurrahman Paşa idaresinde İstanbul yoluyla Rumeli'ye geçirildi h.3 Safer 1222 / 13 Nisan 1807.¹¹⁸⁸ Nizâm-ı Cedid'e karşı olanlar bu hareketin Rumeli'de ayanlara ve yeniçerilere karşı yapıldığını söyleyerek Kadı Abdurrahman Paşa'ya karşı mukavemet ettiler. Bir iç harbin başlamasını engellemek için Kadı Abdurrahman Paşa'nın orduyla geri dönmesi emredildi. Edirne Vakası (1806) denilen bu gelişmeler Nizâm-ı Cedid düşmanlarının şımarmasına ve döneme sonunu verecek Boğaz yamaklarının isyanına zemin hazırladı. Kabakçı Mustafa denilen boğaz yamağı ve bölüğü Nizâm-ı Cedid elbisesi giymemek üzere ayaklandılar. Devlet tarafından kendilerine gönderilen görevliyi öldürerek isyan ettiler. Topçu ve Cebeci Ocakları Yeniçeri İhtiyarları, Ulema'nın ileri gelenleri, Nizâm-ı Cedid'e karşı olan devlet adamları isyana destek verdiler.¹¹⁸⁹

Osmanlı Devleti'nin iyi işlenmesi için padişah, ulema ve yeniçeri ocağı gibi güç odakları arasında bir denge kurulması lazımdı.¹¹⁹⁰ III. Selim, ulema elindeki müderrislik ve kadılıkların satılmasını yasakladı. Bu tip görevlere ehliyet ve liyakat sahiplerinin getirilmesini için imtihan sistemi getirdi. Hicrî 1201 yılında zafer için okunan dualar için ulemaya para verdirmedi. Bu girişimler ulemanın maddi kaynaklarına dokununca ulema III. Selim'i desteklememeye başladı.¹¹⁹¹ Denge bozulunca devletin bundan ciddi bir şekilde zarar görmesine III. Selim döneminde çıkan isyan örnek olarak gösterilebilir.

Özellikle fazla vergilerle 20.000'den 60.000'e keseye çıkarılan İrad-ı Cedid Hazinesi'ne gelir sağlamakla yükümlü halk, bu vergiler altında eziliyor ve safahata düşkün yönetici zümrelere karşı dış biliyordu.¹¹⁹² Halkın da katılımıyla kısa sürede

¹¹⁸⁷ Bu konuda bkz. Yeşil, Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi Ebubekir Râtib Efendi (1750-1799); Bekir Günay, **Paris'te Bir Osmanlı Seyyid Abdurrahim Muhib Efendi'nin Paris Sefirliği ve Büyük Sefaretnamesi**, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2009.

¹¹⁸⁸ Aksun, s. 99.

¹¹⁸⁹ Karal, s. 77-89.

¹¹⁹⁰ Karal, **Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları Nizâm-ı Cedit (1789-1807)**, s. 5.

¹¹⁹¹ Karal, s. 123-131.

¹¹⁹² Aksun, s. 103,112.

bastırılabilir isyan söndürülemez bir yangına dönüştü. Aslında Nizâm-ı Cedid askerî isyanı bastırabilecek güçteydi. III. Selim fazla kan dökülmesini engellemek için asilerin istediği devlet adamlarını onlara teslim etti. Bu kendisinin tahtan feragatine ve katline giden süreci açacak bir hamle idi.¹¹⁹³ III. Selim tahtan indirildi ve yerine IV. Mustafa geçirildi 21 Rebîülevvel 1222 / 29 Mayıs 1807. Böylece 18 sene 1 ay 22 gün süre III. Selim devri sona erdi.¹¹⁹⁴ Nizâm-ı Cedid taraftarı olan devlet adamları canlarını kurtarmak amacıyla Rusçuk ayanı Alemdar Mustafa Paşa'ya sığındılar. Alemdar Mustafa Paşa yanındakiler ile birlikte III. Selim'i tekrar tahta geçirmek için İstanbul'a doğru harekete geçti. 4 Cemâziyülâhir 1223 / 28 Temmuz 1808'te Bâbîâlî'ye baskın yapıldı.¹¹⁹⁵ Bu sırada Sultan Mustafa tahta rakipsiz kalmak için III. Selim ve Şehzade Mahmud'un öldürülmesini emretti. III. Selim¹¹⁹⁶ öldürülürken Şehzade Mahmud kaçarak Alemdar Mustafa Paşa'ya katıldı. Yeni padişah olarak II. Mahmud ilan edildi 4 Cemâziyelâhir 1223 / 28 Temmuz 1808.¹¹⁹⁷

II. Mahmud'un ilk dönemlerinde yaptığı düzenlemeler III. Selim dönemini devam ettirir tarzdadır. Ancak zamanla devrindeki reformlara II. Mahmud'un karakteri damgasını vurdu. III. Selim dönemindeki mülayimlik ve merkezi otoritenin aldığı kararlardaki tolerans II. Mahmud döneminde gittikçe artan bir kararlılık ve sertliğe dönüştü.

¹¹⁹³ Karal, s. 77-83.

¹¹⁹⁴ Aksun, s. 108-109.

¹¹⁹⁵ Aksun, s. 126.

¹¹⁹⁶ Shaw, s. 561; III. Selim Dönemi'nde 11 kez sadrazam değişikliği gerçekleşti. 20 yıla yaklaşan bir dönem için bu ortalama 2 yıllık bir süredir. Sadrazamların hizmet süreleri ve merkezdeki çalkantılı ve durgun zamanları gösteren bir pusuladır. Üç tane sadrazamın değiştiği 1791-1805 arasındaki 14 yıllık merkezde bir uyum dönemidir. Reformların çoğu bu dönemde gerçekleşmiştir. Ayrıca Osmanlı vakıf muhasebelerinde adları anılmadan sadr-ı ali diye geçen makamlarda kimler olduğunu aydınlatmak gibi teknik bir mesele için dönemin sadrazamının adı verilmiştir. Bkz. Karal, Ankara: 1995, s. 96-97.

III. Selim Devrinde Sadrazamlar:

Atanma Tarihi

Azil Tarihi

1. Koca Yusuf Paşa (Gürcü)	23 Rebîulevvel 1200 / 24 Ocak 1786	13 Ramazan 1203 / 7 Haziran 1789
2. Cenaze Hasan Paşa(Kethûda)	13 Ramazan 1203 / 7 Haziran 1789	Rebîulevvel 1204 / 3 Aralık 1789
3. Hasan Paşa (Gazi)	15 Rebîulevvel 1204/3 Aralık 1789	13/14 Recep 1204 / 29/30 Mart 1790
4. Şerif Hasan Paşa (Rusçuklu)	1 Şaban 1204/16 Nisan 1790	10/11 Cemâziyelâhir 1205/14/15 Şubat 1791
5. Koca Yusuf Paşa (İkinci kez)	23 Cemâziyelâhir 1205/27 Şubat 1791	12 Ramazan 1206/4 Mayıs 1792
6. Damat Melek Mehmet Paşa	12 Ramazan 1206/4 Mayıs 1792	25 Rebîulevvel 1209/20 Ekim 1794
7. İzzet Mehmet Paşa(Safranbolulu)	25 Rebîulevvel 1209/20 Ekim 1794	18 Rebîulevvel 1213/30 Ağustos 1798
8. Kör Yusuf Ziyaeddin Paşa(Gürcü)	18 Rebîulevvel 1213/30 Ağustos 1798	24 Muharrem 1220/22 Nisan 1805
9. İsmail Paşa (Hafız)	24 Muharrem 1220/22 Nisan 1805	1 Recep 1221/14 Kasım 1806
10. Hilmi İbrahim Paşa	1 Recep 1221/14 Kasım 1806	11 Rebîulevvel 1222/18 Haziran 1807
11. Mustafa Paşa (Çelebi)	11 Rebîülâhir 1222/18 Haziran 1807	4 Cemâziyelâhir 1223/28 Temmuz 1808

¹¹⁹⁷ Karal, s. 84-89; Aksun, s. 131.

II. Mahmud döneminde ayanlar ile Alemdar Mustafa Paşa'nın liderliğinde Sened-i İttifak imzalandı. Merkezi otoriteye kafa tutacak güç odakları ile anlaşmaya çalışıldı. Ayrıca Nizam-ı Cedid Ocağı yerine Sekbân-ı Cedid Ocağı kuruldu. Ancak kısa zamanda yeni ocağa karşı olanlar, onun en büyük destekçisi Alemdar Mustafa Paşa karşı yeni bir Yeniçeri isyanı hazırladı. Sadrazam olan Alemdar Mustafa Paşa öldürüldü. Sekban-ı Cedid Ocağı kaldırıldı. II. Mahmud Osmanlı ailesinde hayatta kalan tek erkek olduğu için hayatını koruyabildi. İstanbul'da bunlar olurken Avrupa'da Napolyon ve Rus Çarı 9 Temmuz 1807'de Tilsit'de Osmanlı topraklarını paylaşmak için bir araya geliyorlardı.¹¹⁹⁸

Rusya, Sırp Kara Yorgi isyanı sonrasında Eflak ve Boğdan'da Rus taraftarı İpsilanti sülalesinden birinin atanmasını istendi. Ancak Rusya, Napolyon'un ne yapacağı belli olmadığından ve Napolyon'un Osmanlı ile birleşmesinden korktuğundan savaş ilan yapmadan Eflak ve Boğdan'ı (Memleketeyn) işgale başladı (16 Kasım 1806). III. Selim de bu durum karşısında Rusya'ya harp ilan etti. Ancak Rusya'nın elçisi D'İtalinski'yi Yedikule zindanlarında hapsedme geleneğini uygulamayarak memleketine gönderdi. Hazırlıksız yakalanan Osmanlı hudut kaleleri Bender, Kili, Akkerman Ruslara geçti. Ruslar hızlı ilerlemelerine rağmen İsmail, İbrail, Yerköyü, Bükreş'te şiddetli direniş ile karşılaştılar. Osmanlı'nın Rusya ile harbine engel olmak için 11 Zilhicce 1221 / 19 Şubat 1807'de İngiliz donanması İstanbul önlerine geldi. Az bir kuvvetle gerçekleştirilen İstanbul kuşatması şimdiye kadar hiç böyle bir saldırıyla yüz yüze gelmemiş olan başkentte şok etkisi yarattı.¹¹⁹⁹ Ancak az bir İngiliz kuvveti karşısında Osmanlı Devleti'nin kararlı tutumu İngiliz donanmasını kuşatmayı kaldırarak gitmek zorunda bıraktı.¹²⁰⁰

Bir diğer boğaz kuşatması ise Rus savaşının devam ederken IV. Mustafa zamanında Çanakkale Boğazı dışında Rus ablukası ile oldu. Payitahtta süren açlık ve enflasyon giderek şiddetini artırdı. Sultan Mustafa, Mısır ve Güney Anadolu kıyılarından yüklenen zahire gemilerine yol açmak için Seydi Ali Paşa'yı görevlendirdi. Seydi Ali Paşa Ruslarla savaşıp Boğazların güvenliğini sağlayacaktı. Rus amiral

¹¹⁹⁸ Karal, s. 90-98.

¹¹⁹⁹ Aksun, s. 92-97.

¹²⁰⁰ 11 Zilhicce 1221 / 19 Şubat 1807 tarihindeki İngiliz kuşatması fiyatlarda oynamalara sebep olmuş mudur? İmaret fiyat grafiklerinde bu ne derecede görünebilir bakmak lazımdır.

Senyavin, ana filosu takımadalarda seyrettiği için Boğazlar'ın ablukasında az bir gemi bırakmış. Bu kuvvetler Seydi Ali Paşa'nın karşısında Bozcada'ya kaçmak zorunda kaldılar. Seydi Ali Paşa ile Rus amirali Senyavin arasında Limni açıklarında 1-4 Temmuz'da bir dizi çarpışma gerçekleşti. Rus filosu Boğazları bırakarak Bozcaada'ya çekildi. Boğazlardaki Rus ablukası kaldırıldı ve İstanbul en sonunda istediği zahireye kavuşabildi.¹²⁰¹ Belki bu ambargo sırasında (1807 yılı yaz mevsimi) İstanbul ve civarındaki fiyat dalgalanmaları imaret harcamaları sayesinde görülebilir.

Anadolu kıyılarından yüklenen zahirenin başkente ulaşmasını engellemek için Çanakkale Boğazı'nın Ruslar tarafından ablukaya alınması sonucunda İstanbul'da baş gösteren kıtlık ve enflasyon ve üstelik Eflak ve Boğdan'daki başlıca tahıl kaynaklarının düşman tarafından ele geçirilmesi İstanbul ve çevresinde kıtlığı artıran bir faktör olmuştur.¹²⁰²

Bu olaylar boğazların nasıl savunmasız olduğunu göstermektedir. Osmanlı Devleti bundan sonra boğazların tahkimi için ciddi çalışmalar yaptı. Ayrıca en azından boğazların korunması için çağının en iyilerinden bir donanma her daim bulundurulacaktı.

XVIII. yüzyılın Son Çeyreğindeki Mali Durum Hakkında Genel Bir Değerlendirme

- a) 18. yüzyılın sonu 19. yüzyılın başında devlet maliyesini mali bunalıma sokan ana etken uzun süren savaşlardır. Savaşlar artık kazanç kapısı değil, devleti çökerten mali bunalım kaynağıdır.
- b) Hazinesinin kaynaklarını artırmak amacıyla iltizam ile 1 ve 3 yıllığına kiraya verilen topraklar kayd-ı hayat şartıyla malikâne adıyla kiraya verildi. Malikane, 18. yüzyılın sonu 19. yüzyılın başında tüm hızıyla devam eden bir kiralama sistemi oldu. Anadolu ve Rumeli eyaletlerindeki tımar toprakları hızla malikâne sistemi içine girmeye başladı.
- c) Malikâne sisteminden gelen kaynaklar eyalet ordusunu yok etme pahasına merkezi orduyu ve savaşları finanse etmek için kullanıldı. Bölge

¹²⁰¹ Shaw, s. 533-534.

¹²⁰² Shaw, s. 518.

idarecilerinin eline yeterli gelir geçmeyince sefere asker gönderemez oldular. Yerel idarecilere mali destek sağlaması için “*imdadiye*” adı verilen vergiler konuldu. Ancak 18. yüzyılın sonunda uzun süre aynı kalan vergiler yerel idarecilerin ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kaldı.

- d) Osmanlı Devleti’nde “*mali mesele*” ve “*askerî mesele*” özdeşleşmişti. Devletin daha çok askere ihtiyacı vardı. Daha çok asker daha çok para demekti. Mali bunalıma engel olmak için askerî alanda tasarruf yapması gerekmektedir. Uzun süren savaşlar profesyonel ordulara ihtiyacı artıracak bu durum merkezdeki yeniçeri ordusunun sayısını artıracak bu da bir kısır döngüye sebep olacaktır.
- e) Darphaneye yeni düzen bir verilerek vakıflara ait kaynaklardan da yararlanma yolları bulundu.
- f) Malikâne Sistemi değiştirilerek “*esham sistemi*”ne geçildi. Bu sistemde mukâtaa karlarına karşılık bir iç borçlanmaya gidildi. Esham Sistemi’ne rağmen bütçe açıkları kapatılamadı ve dış ülkelerden borç alınmaya çalışıldı ama başarılı olunamadı.
- g) Müsâdere geliri ve zenginlerden zoraki istikraz (borçlanma) gibi olağanüstü yöntemlere başvuruldu.
- h) Para tağşiş edilerek ayarı düşürüldü. Ancak bu da köklü bir çözüm değildi. Sorunların çözümünü kökten ele almak için savaşın bitmesini beklemek gerekliydi.¹²⁰³

Dönem tarihi hakkında aktarılan malumatlar tez konumuzla ilgili bazı soruları akla getirmektedir? Bu soruların bazılarını hazırladığımız tablo ve grafikler ile kısmen cevaplanacaktır. Bununla birlikte bazıları tamamen karanlıkta kalacak ve belki gelecekte tarihin karanlıklarından çıkarılacak bir arşiv belgesi ile aydınlatılması mümkün olacaktır. Söz konusu sorular şunlardır:

- 1) Osmanlı-Avusturya-Rus Savaşları (1787-1792), Osmanlı-Fransa Savaşı (1798-1802), Osmanlı-Rus Savaşları (1806-1812) Osmanlı Devleti’nin iâşesini ne oranda zorlamıştır? Özellikle İstanbul, Tekfurdağı ve Sapanca

¹²⁰³ Cezar, s. 141-142.

imaretlerinde alınan temel gıda mallarının birim fiyatları ve toplam miktarın azalması ve artmasında bu durumu gözleyebilir miyiz?

- 2) İmaretlerde tüketilen temel tüketim malları ve tedarik ve tüketim yerleri neresidir?
- 3) Osmanlı- Avusturya-Rus Savaşları (1787-1792), Osmanlı-Fransa Savaşı (1798-1802) ve Osmanlı-Rus Savaşları (1806-1812) sırasında imarette harcanan ürünlerin üretildiği yerler elden çıktı mı? Savaş yüzünden üretim yerleri değişikliğe uğradı mı? Buna karşı hangi önlemler alındı?
- 4) Devlet savaşlar sırasında İstanbul, Tekfurdağı ve Sapanca gibi şehirlerde iaşeyi sağlamak için hangi önlemleri aldı?
- 5) Savaşların zahire fiyatlarına etkisi ne orandadır? İmaret harcamaları sayesinde bu etki gösterilebilir mi?
- 6) Mısır'dan gelen zahire ürünleri nelerdir? Mısır'ın işgali ile oluşan kayıplar var mıdır? İmaret tüketim mallarında bunu izleyebilir miyiz?
- 7) Nizâm-ı Cedid reformlarının zahire üretimi, tedariki ve fiyatlanmasına katkısı nedir? İmaret tüketim mallarında bu durumun etkisi görülebilir mi?
- 8) Nizâm-ı Cedid reformları için uygulanan vergi politikaları ile zahire ürünlerinin vergilenmesi nasıl yapılmıştır? Bu vergilendirmenin zahire fiyatlarına etkisi nasıldır? İmarette harcanan ürünlerde bu etki görülür mü?
- 9) Nizâm-ı Cedid reformları için kurulan İrâd-ı Cedid Hazinesi'nin kaynakları nelerdir? Bunlar arasında imaretlerde kullanılan zahire ürünleri de var mıdır?
- 10) Zahire Hazinesi'nin etkileri nelerdir? Bu etkiler imaret zahirelerinde görülebilir mi? Mesela h.1217/1802 senesinde tersane ambarlarından verilen miktar 389.000 kile iken, h.1220/1805 yılında 1.820.000 kile ile en yüksek seviyeye ulaşmıştır.¹²⁰⁴ Bu durum zahire fiyatlarına yansımış mıdır?
- 11) Barış dönemi sayılabilecek dönemler (1792-1798) ve (1802-1806) yılları arasındır. Savaş yıllarına denk gelen (1787-1792), (1798-1802) ve (1806-1812) yılları arasındadır. Barış ve savaş yılları arasında bir karşılaştırma özellikle imaretteki temel zahire malları üzerinden yapılabilir mi?

¹²⁰⁴ Aynural, s. 40.

Analizlerde bu noktaya dikkat edilerek incelenmesi daha fazla faydalı olabilir.

- 12) İç ayaklanma ve ayanların zahire tedariki konusunda etkileri olmuş mudur? Olmuşsa nasıl ve ne oranda olmuştur? İmaret mallarında bu etkiyi görebilir miyiz?
- 13) Devletlerarasında bu dönemde uygulanan bir ambargo var mıdır? Bundan Osmanlı iâşesi etkilenmiş midir?

4.3. Osmanlı'da Temel Gıda Mallarının İâşesi

Osmanlı Devleti'nde fiyatlar ve ücretler konusundaki değerli bir çalışmayı, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998* adı altında Şevket Pamuk yapmıştır. Eserde, fiyatlar alanında Topkapı saray mutfak, narh defterleri ve vakıf imaret muhasebeleri kullanılmıştır. Yazarın da belirttiği üzere çalışmada vakıflardan gelen fiyatlar diğerlerine göre daha az devlet denetiminde olduğu için saray ve narh defterlerindeki kayıtlardan önce kaydedilmiştir. Eserde, yeterli bilgi olmadığı zamanlarda vakıf dışı kaynaklardan faydalanılmıştır. Temel gıda ürünleri olan un, buğday, pirinç, bal, sadeyağı, zeytinyağı, nohut ve odun gibi maddeler üzerinde endeksler oluşturulmuştur. Araştırma sonucunda fiyat hareketlerinde İstanbul'un diğer illere göre daha sınırlı hareket ettiği ve vakıfların ödeme yaptığı fiyatların toptan olması hesabıyla küçük tüketiciden daha az fiyat dalgalanmasına maruz kaldıkları söylenebilir. Osmanlı fiyat endeksleri 18. yüzyıl sonundan 19. yüzyıl ortalarına kadar süren güçlü bir enflasyon dalgasına maruz kalmıştır. Bu dönemde fiyatlar 12 ile 15 misli artmıştır. Bunun ana sebebi ise uygulanan taşışlardır. Osmanlı para birimindeki gümüş oranı izlenerek fiyat endeksi daha iyi anlaşılmasına çalışılmıştır. Fiyatlar taşış hızıyla doğru, para içindeki gümüş miktarı ile ters orantılı olarak artmıştır. Un ve et gibi temel tüketim mallarındaki fiyatlar daha fazla artarken kahve ve şeker gibi ürünlerde daha yavaş artmıştır. İşçi ücretleri ise 18. yüzyılın son çeyreğinden 20. yüzyılın başlarına kadar yükselme dönemine girmiştir. 450 yıllık süreçte fiyatlar 300 kat artarken, gümüş

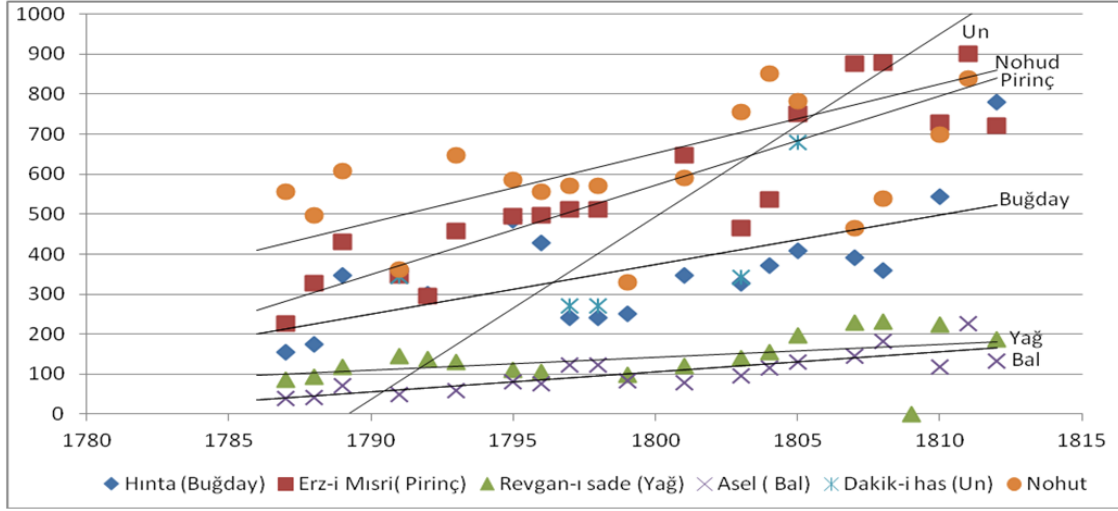
cinsinden fiyatlar 1,0 ve 3,0 katı artarken, işçilerin maaşı 200 katı olmuştur.¹²⁰⁵ Uzun vadede Osmanlı işçisi fakirleşmiştir.

Tablo 16
1786-1812 İmaretlerde Tüketilen Bazı Temel Gıda Malları ve Fiyatları (Kuruş)

Yıllar	Hınta (Buğday)	Erz-i Mısri (Pirinç)	Revgan-ı Sade (Yağ)	Asel (Bal)	Dakik-i Has (Un)	Nohut
1786						
1787	155,8	225,5	86,1	39,4		555,8
1788	174,6	326	93,4	41,3		495,9
1789	348	430,3	118,8	71,4		608,2
1790						
1791	356,9	346,2	145,5	49,9	343,7	360,8
1792	300	294	136,6			
1793		456,8	129,4	57,6		646,3
1794						
1795	485,6	494,8	111,5	80,6		586,5
1796	428	497,7	106,5	75,7		556,7
1797	240	510,7		123,2	270	570
1798	240	510,7		123,2	270	570
1799	249,8		99	83,9		330
1800						
1801	346,4	646,2	121,1	78,5		591
1802						
1803	326,3	465,2	140,2	95,2	342,5	755,3
1804	371,8	537,4	154,4	115,3		850,5
1805	408,1	750,1	195,9	129,8	680	781,5
1806						
1807	391	876,6	227,8	145,8		464,8
1808	360,3	879,3	232	181		540
1809			240,2			
1810	544,9	727,3	224,3	117	1241	699,9
1811		900		225		840
1812	780	719,9	187,5	131,7		1497,2

Kaynak: Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000. s.130-132. Birim fiyatlar akçe cinsindendir.

¹²⁰⁵ Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000, s. 1-209.

Şekil 18: Osmanlı Vakıf İmareti 6 Temel Gıda Maddesi Fiyat Grafiği (1785-1815)

Kaynak: Şevket Pamuk, **İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998**, Ankara: 2000, s.130-131-132 bilgilerinden tarafımızca oluşturulmuştur.

Şevket Pamuk'un kitabında verdiği veriler bizim araştırdığımız dönemle ilgili aydınlatıcı bilgiler vermektedir. Özellikle un, nohut, pirinç, buğday, yağ, bal ile temel ihtiyaç malların grafiği oluşturulmuştur. Bu grafikten 1786 yılından 1812 yılına kadar olan 26 yıllık süreçte en hızlı fiyat artışı un ve sırasıyla nohut ve pirinç fiyatlarında olmuştur. En yavaş artış ise bal ve yağ fiyatlarında olmuştur. Buğdayın fiyat artışı diğer mallara göre ise orta seviyededir. Kısaca bütün mallarda az veya çok fiyat artışı olmuştur.

1787-1792 yılları arasında yaşanan Rusya ve Avusturya savaşları birçok Osmanlı topraklarının kaybına yol açtığı gibi, var olanlarda tarımsal üretime engel olmuştur. Ayrıca ordu savaşta olduğu için öncelikle ordunun iâşesini sağlamak gerekmektedir. Ayrıca savaş yüzünden iâşe gönderilmesi güçleşmiştir. Üstelik savaş köyden kente göçü artırmıştır. Bütün bunlar İstanbul'un iâşesini güçleştiren ve fiyatları artıran faktörlerdir.¹²⁰⁶

1793 yılında İstanbul iâşesinin sağlanmasında zorluk çekiliyordu. Şiddetli rüzgâr ve hava muhalefeti sebebiyle İstanbul'a tahıl getirilememesi sonucu başkent

¹²⁰⁶ Ayrıca zahire hazinesinin kuruluşu, hazine hesaplarının nasıl yapılacağı, zahire nazırının görev ve yetkileri, kapan hükümleri, gemiler ve tahıl taşımacılığı, ekmek, fırın ve fırıncılar, ambarlar ve dağıtım işleri, sermaye ile ilgili hükümler hakkında bilgi için bkz. Yavuz Cezar, "Zahire Hazinesi ve 1795(1210) Tarihli Nizamnamesi", **Toplum ve Bilim Üç Aylık Dergi**, Yaz ve Güz İstanbul: 1978, s. 115.

zahire işlerinden sorumlu defterdar Hacı İbrahim Efendi yerine Ebu Bekir Râtib Efendi atanmıştı. Fakat İstanbul iaşesinin artık aziller ve atamalar ile sağlanmayacağı gün gibi açıktı. İstanbul iaşesinin sağlanması ve bu ticaretten devletin pay alması amacıyla yeni bir hazine ve nizamı kurulması fikri gelişti. Zahire Hazinesi III. Selim devrinde h.1 Rebûlâhir 1208 / 6 Kasım 1793'te 5.107,5 kise 189 kuruş sermaye ile kuruldu. Hazinenin başına şıkkı-ı sâlis defterdarı olarak raporlarında zahire ile ilgili konulara geniş yer veren Ebu Bekir Râtib Efendi getirildi. Zahire Hazinesi kurulduğu sırada Hazine-i Âmire defterdarı şıkkı-ı evvel, İrâd-ı Cedid Defterdarı şıkkı-ı sâni, Zâhire Nâzırı şıkkı-ı sâlis rütbesindeydi.¹²⁰⁷ Sonradan kurulan Tersane Hazinesi¹²⁰⁸ h.1219 / 1805 ile birlikte zahire nazırlarının rütbeleri şıkkı-ı râbi olarak kabul edilmiştir.¹²⁰⁹

Ebu Bekir Râtib, Zahire Nazırlığı sırasında Hazine-i Âmire'de bulunan nezarete giderek, İstanbul'a girip çıkan zahirenin kayıtlarını tutar. Gündelik gelir ve gider pusulalarına göre her ayın gelir ve giderini Navul Kalemi'ne kaydettirir. Hububat için gerekli paranın hazineden ayrılmasını sağlar. Daha fazla zahire gemisinin inşası, İstanbul'a gelen hububatın konulacağı ambarların inşası, eskilerinin onarımı, İstanbul'a ucuz zahire getirilmesi konularında sık sık III. Selim ile görüşür. Yaşadığı sorunlarını devlet adamlarına bildirerek bizzat çözüm yolları arıyordu.¹²¹⁰ Bu dönemde zahire ambarları ile stok yöntemi geliştirilmiş ve böylece olağandışı durumlarda mal kıtlığını engellemek, arz sağlamak ve fiyat istikrarını sağlamak amaçlanmıştır.¹²¹¹

Zahire Nezareti'nin kurulduğu sıralarda Ebubekir Râtib Efendi İstanbul'un zahire probleminin çözümünü zahire ithalatında aramaktadır. III. Selim, ülke içinden tedariki mümkün iken, düşmandan zahire alınmaz diyerek, Râtib Efendi'nin gayret ile zahire tedarik etmesini ister.¹²¹² 1 Rebûlâhir 1208 / 6.11.1793 yılında 5.107,5 kise 189 kuruş ile kurulan Zahire Nezareti'nin başına şıkkı-ı salis defterdarı unvanı ile Ebubekir Râtib Efendi atandı.¹²¹³ Râtib Efendi zamanında İstanbul'a getirilen zahire artmış ise de

¹²⁰⁷ Yeşil, s. 367.

¹²⁰⁸ 7 Zilkade 1219 / 6 Şubat 1805. Tersane Hazinesi gelişmiştir. Bkz. Aynural, "Selim III. Döneminde İstanbul'da İktisadi Hayat (1789-1807)", s. XXIII.

¹²⁰⁹ Yeşil, s. 368.

¹²¹⁰ Yeşil, s. 369.

¹²¹¹ Tabakoğlu, s. 273-275.

¹²¹² Yeşil, s. 370.

¹²¹³ Ebubekir Ratib Efendi, önceki görevi olan elçilik için Viyana sefaretine III. Selim tarafından 1791 gönderilmiştir. Bkz. Yeşil, "İstanbul İaşesinde Nizam-ı Cedid: Zahire Nezareti'nin Kuruluşu ve İşleyişi (1793-1839)", s. 127;

zahirenin kalitesinde bir değişiklik olmamış ve ekmeğin ağırlığında düşüşler yaşamıştır. 23.4.1792’de 100 dirhem (320gr.) olan ekmeğin ağırlığı, hazinenin kuruluşundan sonra 23.12.1793’te 80 dirheme, 23.12.1793’te 70 dirheme, 17.03.1795’te ise 60 dirheme düşmüştür.¹²¹⁴ Ancak Râtib Efendi’nin nazırlığından sonra h.1 Zilhicce 1224 / 7.1.1810’da ekmeğin 40 dirhemi bir paraya satıldı. 15 Cemâziyelâhir 1225 / 12.1.1811 tarihinde İstanbul halkı 25 dirhemlik bir ekmeği bir paraya almaya başladı.¹²¹⁵ Bazen gemiler ile gelen zahire tersane ambarlarında satılırdı ve fiyatları kapan fiyatlarından farklı olabilmekteydi. Bu nedenle fiyatları eşitlemek için fermanlar bile çıkarılıyordu.¹²¹⁶

Ebu Bekir Efendi’nin Zahire Nazırlığı’nda uğraştığı bir diğer sorun ise Maltalı korsanların Osmanlı zahire gemilerine yaptıkları saldırılardı. Ebu Bekir Efendi bu konuda İspanya maslahatgüzarı ile görüşmeler yaptı.¹²¹⁷

İstanbul Nüfusu 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar hiçbir zaman 500.000’in üzerine çıkmadı. Fakat 1820-1840 yıllarında ortalama 600.000 kişiydi.¹²¹⁸ III. Selim devrinde nüfusun 800.000 ve 1.000.000 arasındadır.¹²¹⁹ 1794 yılında İstanbul nüfusunu 426.000 kişiden oluşuyordu. Bu nüfusa göre hesaplanan başkentin yıllık buğday tüketimi 92.4 milyon kg 73.6 milyon kile olarak tahmin edilmektedir. İstanbul fırınlarının yıllık kapasitesi 97 milyon kg / 3.8 milyon kile idi.¹²²⁰ 1815 yılında İstanbul nüfusu Fransa’nın eski elçisi General Andreassy İstanbul’da tüketilen ekmek ve su miktarına dayanarak şehirdeki nüfusun 630.000 olduğunu belirtmiştir.¹²²¹ Enver Ziya Karal, III. Selim döneminde İstanbul nüfusunu 800.000 olarak bildirmektedir.¹²²² Ahmet Tabakoğlu, İstanbul nüfusunun 1794’de 426.000; 1817’de 500.000 kişi

Enver Ziya Karal, **Selim III’ün Hatt-ı Hümayunları Nizâm-ı Cedit (1789-1807)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988, s. 31.

¹²¹⁴ İlgili yıllarda ekmek fiyatlarının nasıl olduğu hakkında bilgi vermektedir. Lynne Marie Thornton Sasmazer, “Provisioning İstanbul”, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İndiana 1994, s. 112. Ayrıca bakınız. Kütükoğlu, s. 47-56.

¹²¹⁵ Yeşil, s. 371.

¹²¹⁶ Aynural, s. 41.

¹²¹⁷ Yeşil, s. 387.

¹²¹⁸ Kemal H. Karpat, **Osmanlı Nüfusu 1830-1914**, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010, s. 76.

¹²¹⁹ Karal, **Selim III’ün Hatt-ı Hümayunları Nizâm-ı Cedit (1789-1807)**, s. 95.

¹²²⁰ Yeşil, s. 367.

¹²²¹ Aynural, s. 3

¹²²² Karal, **Selim III’ün Hatt-ı Hümayunları Nizâm-ı Cedit (1789-1807)**, s. 137.

olduğunu vurgulamaktadır.¹²²³ Tarih-i Lütî'ye Lütî Efendi İstanbul'un nüfusunun 359.089 kişi olduğunu yazmaktadır. 1830'da il nüfus sayımında erkek nüfusu 212.333'dir. Kadınların da katılımı ile bu nüfus 450.000'e yaklaşacaktır. Bu nüfus bilgileri ile İstanbul'un iâşe ihtiyacını ortalama olarak tahmin edilebilir. Mesela bir kişinin ortalama yıllık buğday ihtiyacının 205 kg. yaklaşık 8 kile olduğu kabul edilirse 450.000 kişi yıllık buğday ihtiyacı 92,250.000¹²²⁴ ton yani 3.600.000 kiledir. Aynı bilgiyi İstanbul fırınlarının üretim kapasitelerinden doğrulayabiliriz. İstanbul fırınlarının işleyebileceği buğday miktarı sahip oldukları değirmen taşı miktarı kadardır. 1790 yılında taş sayısı 1.152,5'dir. Her taşın işleyebileceği buğday miktarı günde 9 kiledir. İstanbul fırınlarının işleyebilecekleri buğday miktarı 3.785.962,5 kiledir. Yaklaşık 97 bin tondur.¹²²⁵ Bu nüfusun beslenmesi devletin birinci önceliklerindendir.

Osmanlı Devleti 25 Ekim 1793'te yayınladığı Zahirî Nezaretî Nizamnamesi ile Zahirî Nezaretî, zahirî işlerini denetlemek, depolarda en azından hazırda 2 milyon kile zahirî bulunmasını temin etmek, zahirî fiyatlarını takip ve kontrol etmek, zahirî nakliyatı ile ilgilenmek, ekmeğin fiyat ve kalitesi ile ilgilenmek, tahsilatlar ile ilgilenmek olduğunu belirtmiştir. Nezaret zahirînin aşırı fiyat artışlarını engellemiştir. Bunu ise kıtlık zamanlarda depoları kullanarak veya aşırı fiyat isteyen üretici ve kapan tüccarı arasında aracı olarak ve zahirînin yolda heba olmasını engelleyerek zahirînin aşırı fiyatlanmasını engellemiştir. Mesela Rus buğdayı fiyatı yüksek olduğundan 1805 yılından önce satın alınmazken bu tarihte ihtiyaçtan Nezaret tarafından Rus buğdayı alınmıştır. 1805 yılında ne olmuştur? Tarihsel arka plana bakınca 1802 yılında İngiltere ve Rusya yardımı ile Fransa'nın Mısır'ı işgali sonlandırılmıştır. Rusya ile siyasi alanda yakınlaşma ekonomi alanına sirayet etmiştir. Böylece 1805 yılında Rusya'dan buğday ithalatı gerçekleşmiştir. 2.553.500 kuruş kuruluş sermayesine sahip olan nezaret Nizam-ı Cedid kaldırınca lağvedilmiş ancak kısa süre sonra tekrar kurulmuş ve

¹²²³ Ahmet Tabakoğlu, *Yayınlanmamış İstanbul Tarihi Ders Notları*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi. s. 104.

¹²²⁴ Bu hesaplama yanlış olarak 92,4 ton olarak verilmiştir. Çünkü $450.000 \times 205 = 92.250.000$ 'dir. Bkz. Tefîk Güran, "İstanbul'un İâşesinde Devletin Rolü, 1793- 1839", *İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 44, İstanbul: 1986, s. 247; Değirmen taşları büyüklüklerine göre horos ve çarh diye anılırdı. Çarh taşına 2 horos taşı denk gelirdi. Değirmenlere un kapanından ve devlet ambarından hububat taş sayısına göre verildi. Çarh taşına 20 kile (512 kg), horos taşı için değirmenlere 9 kile (230,4 kg.) hububat verildi. Ancak imaret horoslarına 10 kileye çıkabilmektedir. Bir şehirdeki değirmen taşı adetini bilmek, o şehirde tüketilen hububat miktarını ve buradan da o şehrin kaba nüfus oranını tahmin etme imkanı vermektedir. Bkz. Aynural, s. 86.

¹²²⁵ Güran, s. 247.

Tanzimat’a kadar varlığını sürdürmüştür.¹²²⁶ Zahir Nezaleti’nin İstanbul zahir piyasası içindeki payı 1/3 veya 1/2’dir/arasında değişmektedir.¹²²⁷

İstanbul iaşesinde buğday ve arpa gibi temel gıda ürünlerinde kimin nereden ne kadar alabileceği, İstanbul için alınan hububatın nerede öğütülebileceği, hangi fırıncının hangi değirmene bağlı olacağı gibi meseleler başkentlinin sofrasında gıdanın eksik olmaması için Osmanlı bürokrasisi tarafından tüm ayrıntıları ile kararlaştırılmış ve denetim altında tutulmuştur. Başkent iaşesi ticari bir işten ziyade idari bir sorundur.¹²²⁸ Osmanlı Devleti’nin karşılaştığı iaşe sorunlarına tüm eski dünya benzer çözüm yolları üretmiştir. Buğday az gelince francala yapımını yasaklamak, hububat sıkıntısı baş gösterince fiyatları yükseltmek, satılan malın miktarını düşürmek. Hububat ticaretini sıkı kontrol etmek.¹²²⁹ İstanbul’un iaşesi için bazı bölgeler üretim fazlasını merkeze göndermek zorundaydılar. Hububat satın alınması ve sevkiyatı için memur atanırdı. Gemilere yüklenen zahirenin başka yerlere satılmaması için gemi içlerine hisar erleri konurdu. Ara iskelelerde zahir satma yasağı, Kaptan Paşa, sahil kaptanları ve donanmadan zahir getiren gemileri korumaları istenirdi.¹²³⁰ Zahrenin herhangi bir miktarı başkente gelmezse gelecek sene tahsil edilmek üzere bakiye olarak kalıyordu. Fakat bir bölge ve iskeleden geçmiş senelere kıyasla az zahir geldiğinde bunun sebebi araştırılırdı. Sebebin iklim koşulları ve doğal afetler gibi sebeplerden mi kaynaklandığı araştırılırdı. Böyle bir durum yoksa zahir tedarikinin sürekliliği için bölgenin, örneğin Tekirdağ zahir mübaşiri ve naibi uyarılırdı.¹²³¹ Üretim bölgelerinde zahir işlerini düzenlemek üzere zahir mübaşiri atanırdı.¹²³²

Zahir getirilmesinin düzenlenmesine “*mukayese nizamı*” denirdi. Bu nizama göre kapan defterlerinin bütün kayıtları, 1748 yılından itibaren, gözden geçirilip hangi miktarda zahrenin İstanbul’a getirildiği tespit edilirdi. Bu tespitlere dayanarak bir

¹²²⁶ Güran, s. 248-249.

¹²²⁷ Güran, s. 257.

¹²²⁸ Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları Zahir Ticareti (1740-1840)*, s. VI.

¹²²⁹ Aynural, s. VII.

¹²³⁰ Aynural, s. 3.

¹²³¹ Aynural, s. 6.

¹²³² Zahir mübaşirinin zahir fiyatlarının tespit edilmek, zahirelerin üretim bölgesinden iskelelere oradan İstanbul’a gönderilmesini sağlamak, karaborsa ve kaçakçılıkla mücadele etmek, yabancı ve tezkiresiz tüccara zahir satılmasını önlemek, zahireye bir şey katılmasını önlemek, zahrenin katıksız olduğunu gösterecek numune zahireleri mühürlenmek, gemilerin iskelede bekletilmesini önlemek ve zahrenin taşınması için gemi tedarik etmek gibi görevleri vardı. Bkz. Aynural, s. 32. .

dahaki yıl için kazalar ve iskelelerden ne miktar zahire satın alınacağı düzenlenirdi.¹²³³ Mukayese Sistemi'nde zahire satın alınmasında bazı sorunlar ortaya çıkıyordu. Bu mubayaaları bazıları vergi olarak nitelendirerek biz asker tayfasındanız, Mîrî mâlikane, tımar ve züemayız, selâtin vakıf köyleriyiz diyerek mukayese zahiresi satmak istemiyorlardı.¹²³⁴ Tekirdağ iskelesinin senenin her mevsiminde nakliyata müsait olması ve merkeze yakınlığı nedeniyle mukayese sistemi öncelikle bu bölgede uygulamaya konuldu.¹²³⁵

Zahire satın alınmasında iki çeşit fiyat uygulaması vardı. Bunlar bir anlamda bir vergi niteliğine bürünmüş olup son derece düşük olan mîrî fiyattı, diğer ise normal piyasa fiyatının çok altında olup maktu fiyat özelliği taşıyan rayiç fiyat idi. Enflasyona rağmen yıllarca aynı fiyatlar değişmeden devam etmiştir. Devlet ihtiyacı olan zahire temininde bu fiyat politikası sebebiyle problemler yaşıyordu.¹²³⁶ III. Selim manav ve tüccarın iki misli fazla pahaya mallarını satmasını eleştirmektedir. III. Selim padişah olduktan sonra zahire işi ile özellikle ilgilenmiştir. Bu konuda hatt-ı hümayunlar yayınlamıştır. Erzak istifleyenler ile vezirlerinin ilgilenmesini istemiştir.¹²³⁷ Zahire fiyatlarında standartlaşmaya gidilmeye çalışılmaktadır. Hicrî 1218 / 1803 yılında Bergos ve Balçık İskeleyi'nde belirlenen zahire fiyatlarının Alçaklar, Tekfurdağı, Tuna Sahilleri ile Eflak ve Boğdan'da tatbiki istenmiştir. Zahire fiyatı arza göre değişmektedir. Üretimin iyi olduğu dönemde fiyatlar düşmekte, tersi durumda ise artmaktadır. Zahire arzındaki azalmalar sadece ilgili yılı değil, gelecek yılları da etkilememektedir. Zahire sahipleri önceden fiyat konusunda taahhüt vermelerine rağmen arzdaki dalgalanmalar sebebiyle fiyatların tekrar belirlenmesini istemektedirler.¹²³⁸ Zahire Hazinesi'nin kurulduğu yıl hububat fiyatı ve satışları serbest bırakılmıştır. Yabancı tüccarlara tahıl ve hububat satma yetkisi verilmiştir. 1795-1807 yılları arasında uygulan nizamnamenin uygulamadan kalkması Nizam-ı Cedid hareketinin kalkması ile olmuştur.¹²³⁹ Zahireyi satın alanlar gemi ve kafilelere irsaliye tezkiresi vererek İstanbul'a gönderirlerdi. İstanbul'a gelen zahire için kapanda vusul

¹²³³ Aynural, s. 5.

¹²³⁴ Aynural, s. 7.

¹²³⁵ Aynural, s. 9.

¹²³⁶ Aynural, s. 12.

¹²³⁷ Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları Nizâm-ı Cedit (1789-1807)*, s. 105-106.

¹²³⁸ Aynural, s. 144.

¹²³⁹ Köroğlu, s. 45.

tezkeresi verilirdi. Geri dönmeyen mubayaacılar ve zahireleri soruşturulurdu. Tezkiresi olmayanlara zahire verilmezdi.¹²⁴⁰

Zahire fiyatlarını etkileyen bir diğer şey ise büyük yangınlarda yüklü miktarda zahire ve bunları işleyecek değirmenlerin ve fırınların yanması idi. 1782 yılındaki büyük İstanbul yangınında Tekirdağ iskelesine bağlı kaza ve köylerden zahire istenmişti. Ancak ihtiyaç fazlası zahirenin İstanbul'a getirilmesine de izin verilmezdi.¹²⁴¹ Mesela h.1216 /1801 senesinde İstanbul'a gelen kaçak un nedeniyle Silivri'de 14 değirmen taşı kırılmıştır. Tekirdağ'da 10 değirmen kapatılmıştır. Veba sebebiyle zahire tedarikinde özellikle Eflak bölgelerinde çalışacak iş gücü bulunamaması nedeniyle üretim sürekliliğinde bazı sorunlar yaşanmıştır.¹²⁴² 1795 yılında Bosna, Eflak ve Akdeniz yayılan veba İstanbul ve civarına da yayılmaya başladı. Bu durum 1778 yılındaki büyük İstanbul veba salgını gibi artık boyun eğilmesi gereken bir musibet olarak değil, gerekli tedbirler alındığında başa çıkılabilecek bir hastalık olarak ele alınmaya başlandı.¹²⁴³

Zahire Tuna,¹²⁴⁴ Karadeniz ve Akdeniz'den temin edilirdi. Akdeniz hububatı ambarlarda birkaç yıl çürümeden kaldığı için daha çok tercih edilirdi.¹²⁴⁵ Sefer zamanında Tuna ve Karadeniz hububatının büyük bir kısmı orduya ayrılırdı. Bu dönemlerde İstanbul'da az da olsa zahire sıkıntısı olurdu. Sefer zamanlarında zahire fiyatlarında artış olurdu. Devletin tayin ettiği mîrî ve rayiç fiyatlar gerçek piyasa fiyatından düşüktü.¹²⁴⁶ Her şey öncelikle başkentin zahire ihtiyacını karşılamalıydı.¹²⁴⁷ Zahire fiyatlarını etkileyen diğer bir unsur ise nakliye için ödenen ücretlerdi. Mesela Tekirdağ iskelesinde bir araba zahire yükü yazın 8-9 paraya kışın ise 12 para taşınırdı.¹²⁴⁸

¹²⁴⁰ Köroğlu, s. 48.

¹²⁴¹ Aynural, s. 37.

¹²⁴² Aynural, s. 38.

¹²⁴³ Yeşil, s. 418-419.

¹²⁴⁴ Tuna nehri mevsimlik yağışlarla eğiminin azlığı sebebiyle sık sık taşar, bataklıklar oluşturur, salgın hastalıklara yol açar. İlaşede güçlüklerle yol açardı. Bazen Tuna ve Eflak bölgesinde yaşanan kuraklık 1797 yılında İstanbul iâşesinde zorluklara yol açmıştır. Yeşil, s. 419-437.

¹²⁴⁵ Aynural, s. 13.

¹²⁴⁶ Mîrî ve rayiç fiyatlardaki farkın oluşturduğu sıkıntının vakıf zahiresindeki fiyatlardaki etkisi görülebilir mi? Araştırmak gereken bir konudur. Aynural, s. 145.

¹²⁴⁷ Aynural, s. 14.

¹²⁴⁸ Aynural, s. 20-25.

Mal arzının düzenlenmesinde kullanılan yöntem tahsistir. Tahsis yöntemi ile belli malların alım ve satım hakları belirli esnaf gruplarına verilerek ticaretin denetimi sağlanmakta hem karaborsacılık hem de fiyat artışları engellenmektedir.¹²⁴⁹ Tahsis ilkesi gereği bölgelerdeki üretim fazlasının İstanbul'a gönderilmesi gerekmektedir. Ancak hem yurtiçi hem de yurtdışı zahire kaçakçılığı bazı Anadolu kentlerinde zahire fiyatlarını artırır. Normalde yabancı tüccara zahire satılması yasaktı. Ancak bazı durumlarda ihracata izin verilirdi. Mesela h.1215 / 1800 yılında İngiltere'de yaşanan kıtlık üzerine 4.000 kile buğdayın rayiç fiyat üzerinden İngiltere'ye satılmasına izin verildi. Aynı zamanda zamanın müttelik devletlerinin tüccarlarına zahire yasağı uygulanmamaktaydı.¹²⁵⁰ Bazı kaçakçılar boğaza gelen gemilerden İstanbul'a girmeden zahireleri alır ve İstanbul'da karaborsa fiyatından satarlardı.¹²⁵¹ Yakalandıklarında bu işi yapan kaçakçı Müslüman ise kale hapsine, gayrimüslim ise kürek cezasına çaptırılırdı.¹²⁵²

Zahire satışında çeşitli hileler yapılmaktaydı. Özellikle kaliteli buğdaya daha düşük kaliteli buğday, çavdar, arpa, saman ve toprak katılmaktaydı. Buğday dışında Galata yağ ve İstanbul bal kapanına gelen mallara mesela sadeyağ içine çerviş ve mum yapımında da kullanılan don yağı katarlardı. Bu işi yapanlar yakalanırlar ise sürgün ve kürek cezalarına çaptırılırlardı.¹²⁵³

İstanbul'a zahire getirecek tüccarların devletten bu işi yapmak için izinleri olduğuna dair bir tezkireleri olması gerekirdi. Aksi takdirde bir defalık divandan ferman yazılması gerekirdi.¹²⁵⁴ Stratejik madde ticaretinde gayrimüslim tüccara ticaret izni verilmediğinden h.1219 / 1804 yılında kapan tüccarlarının 119'unun 3'ü dışında hepsi Müslüman idi. Kapan tüccarları un kapanı tüccarları ve yağ-bal kapanı tüccarları olarak ikiye ayrılırdı. İstanbul un kapanı tüccarları tezkirelidir. Başkentin hububatını karşılamaya çalışırlardı.¹²⁵⁵ Büyük çapta alışveriş ve imalat yapılan binalara han denilmektedir. Ancak un, yağ ve bal gibi üç temel gıda maddesinin satıldığı yerlere

¹²⁴⁹ Ahmet Tabakoğlu, **Türkiye İktisat Tarihi**, 9. Basım, İstanbul: 2008, s. 285-286.

¹²⁵⁰ Aynural, s. 40-41.

¹²⁵¹ Aynural, s. 43.

¹²⁵² Aynural, s. 50.

¹²⁵³ Aynural, s. 45.

¹²⁵⁴ Aynural, s. 34.

¹²⁵⁵ Aynural, s. 52-53.

kapan denilmektedir.¹²⁵⁶ İstanbul zahiresini engelleyen bazı unsurlar vardı. Bunlardan birincisi fırıncı ve değirmencilerin zahire paralarını geciktirmesi bir diğeri ise hava muhalefeti dolayısıyla zahire gemilerinin Boğazlar üzerinden Karadeniz’e çıkamamasıdır. Bu sorunun halli için h.1212 / 1797 yılında 100.000 kile kapasiteli bir ambar inşa edilerek bu sorunun üstesinden gelinmeye çalışıldı.¹²⁵⁷

4.4. Vakfa Bağlı İmâretler ve Hicrî 1203-1226 Yılları Arasında İmâretlerde Kullanılan Temel Gıda Mallarının Analizi

Osmanlı imaretlerine İngilizce çalışmalarda “*soup kitchen*” adı verilmektedir. Bu adın Türkçe karşılığı “*çorba evi*”dir. Bu adlandırma kısmen imaretlerin başlıca yemeğinin çorba olmasından kaynaklanmaktadır. İmaretlerden yaralananlar müderris ve talebeler, cami ve külliyelerinde çalışanlar, devlet görevlileri, seyyahlar ve yoksullardır. İmaretler vakıflar bünyesinde kurulurdu. Verdikleri yemeklerin malzemeleri vakfiyede belirtilirdi. Osmanlı arşiv belgeleri arasında bulunan masraf defterlerindeki muhasebe kayıtları, Osmanlı ve yabancı seyyahların anlattıkları imaret mutfağı malzemeleri hakkında bilgi vermektedir.¹²⁵⁸ İmaretler cami ve medreselerin arka planında kalan yapılardır ama toplum hakkında değerli bilgiler vermektedir. İmaret yemekleri toplum yemekleri hakkında kısmen bilgi vermektedir. Vakfiyeler vakıfta verilen yemekler hakkında idealleri belirtirken, vakıf muhasebe kayıtları realiteyi ortaya koymaktadır.

Amy Singer,¹²⁵⁹ Osmanlı imaretlerini 11 temel kriter ile değerlendirerek 4’e ayırmıştır. Söz konusu 11 temel kriter şunlardır: 1. İmaret adı, 2. Bulunduğu yer, 3. Külliye de bulunanlar, 4. Fiyatları, 5. Günlük öğün sayısı, 6. Öğünlerin vakti, 7. Günlük yemekler, 8. İlave yemek, 9. Bayram yemeği, 10. Yemeğin verildiği yer, 11. Yiyenler.

İstanbul’da talebelerin yemek yediği fakirlerin en çok bulunduğu imaretlerden biri Üsküdar’daki Mihrimah Sultan İmareti’dir. Bu imaretler birçok kişiyi doyurmak dışında, birçok kişiye iş sağlayan mekânlar olmuşlardır. 20 Mart 1911’de biri

¹²⁵⁶ Murat Belge, *Tarih Boyunca Yemek Kültürü*, İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2001, s. 227.

¹²⁵⁷ Aynural, s. 57.

¹²⁵⁸ Amy Singer, *Osmanlı İmparatorluğu İmaretlerinin “Michelin Rehberi”, Haydi Sofraya! Mutfak Penceresinden Osmanlı Tarihi*, Ed. Amy Singer, Çev. Pelin Tünaydın, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015, s. 73-80.

¹²⁵⁹ Yazar, Michelin Rehberi’ni örnek alarak imaretler için 11 kriter oluşturmuş bu kriter ile imaretleri 4 ayırarak bir, iki, üç, dört kepçelik imaret diye derecelendirmiştir. Bkz. Singer, s. 80.

Üsküdar’da olmak üzere iki imaret dışında mevcut bütün imaretler yani 18 tane imaret kapatıldı. İmaretlerden yararlanan öğrencilere nakit para yani burs verildi. Üsküdar’da Mihrimah, Valide-i Atik ve Ahmediyeye İmareti olmak üzere üç imaret bulunmaktaydı.¹²⁶⁰ Valide-i Atik İmareti’nin 1913’te açıldı. Bilindiğine göre Mihrimah Sultan Vakfı’nın açık bırakılan iki vakıftan birisi olma olasılığı %50’dir.

İmaretlerde yemek için ücret alınmaz. Sabah namazı ve ikindi namazından sonra olmak üzere iki öğün yemek çıkardı. Ramazan ayında ise akşam namazından sonra bir öğün yemek verilmesi Osmanlı imaretlerinin ortak özelliği idi. Çorba ve ekmek İmaretlerde yaygın olarak verilen gıdalar arasında yer almaktaydı. İkram edilen çorbalar genellikle pirinç veya bulgur çorbasıdır.¹²⁶¹ İmaretlerin söz konusu ortak özelliklerine rağmen bunlardan faydalanan çağdaş müelliflerden Mustafa Ali bazı imaretlerin hizmetlerini göklere çıkarılırken bazılarını yerin dibine batırmaktadır.¹²⁶² D’ohsson, 18. yüzyılda 30.000’den fazla insanın imaretlerden yemek yediğini bildirmektedir.¹²⁶³

İmaretlerin tipolojisi olarak imaret planlarının katı bir kuralı yoktur. Hemen tüm imaretlerde mutfak, fırın, yemekhane ve kiler gibi yapılar farklı şekil ve büyüklüktedir. İmaretler vakfın farklı yönlerine yerleştirilmiştir. Ancak imaretleri temel olarak avlulu ve avlusuz diye ikiye ayırmak mümkündür. Avlusuz imaretlerin üç ayrı planı bulunmaktadır. Bunlar: Dikdörtgen, L düzeni ve dağınık planlılardır. Avlulu imaretler ise dört ayrı şekilde konumlanmıştır. Bunlar: Avlunun bir kenarına, iki kenarına, üç kenarı ve dörtkenarına yerleşmiş imaretlerdir. İmaretler genelde İstanbul, Edirne, Bursa ve İznik gibi Marmara bölgesinde devlet merkezine yakın yerlerde kurulmuşlardır. Şehzade sancakları olan Manisa ve Amasya gibi şehirlerde ve hac ve ticaret yolları üzerinde kurulan menzil imaretleri de bulunmaktadır. Menzil imaretleri genellikle avlusuz imaretler iken, şehir külliyelelerinde genellikle avlulu imaretler yer almaktadır. Anadolu’da günümüze ulaşmış 29 imaret bulunmaktadır. Günümüzde

¹²⁶⁰ Kazıcı, s. 198-199.

¹²⁶¹ Singer, s. 80-95.

¹²⁶² Amy Singer, "İmarethaneler", *Türkler Ans.*, C. 10, Ankara: 2002, s. 487.

¹²⁶³ Bahaddin Yediyıldız, "Vakıf", *İA*, I. Basım, İstanbul: 1986, s. 171.

bunlardan yalnızca birkaçı asıl amacına uygun olarak hizmet vermektedir. Geri kalan imaretler ise müze, lokanta ve kütüphane olarak kullanılmaktadır.¹²⁶⁴

İmarette hazırlanan yemekler imaretin mutfağında pişmektedir. Mutfak “*et pişirilen yer*” anlamında Arapça matbah kökünden gelmektedir. Dünyanın en zengin üç mutfağından biri Fransız ve Çin mutfakları ile Türk mutfağıdır.¹²⁶⁵ Salomon Schweigger (1551-1622) yılında İstanbul imaretlerinde Türk, Müslüman, Hristiyan, Yahudi; yolcu, yerli ve yabancı ayrımı yapmadan ekmek, pilav ve boza verilmekte olduğunu bildirmektedir.¹²⁶⁶ Ancak imaret mutfaklarında vakfiyelerin kurulduğu yıllarda daha geniş bir mutfak sunumu olsa da imaret mutfakları temel gıdaların sunulduğu yerler olarak Osmanlı mutfak kültürü hakkında bilgi vermektedir. Ancak bu sınırlı bir bilgidir. Osmanlı mutfağı hakkında bilgi veren bir diğer kaynak ise Guillaume Antonine Olivier’dir. Oliver, (1756-1814) 1807 yılında Osmanlı Devleti’ne geziler yapmıştır. Bu gezilerini *Le Voyage Dans l’Empire Ottoman, L’Egypte et la Perse* adlı altı ciltlik kitabının ilk iki cildinde anlatmıştır. Eserinde İstanbul’un iaşesi ile Anadolu’da üretilen gıda malları hakkında da bilgi vermektedir. Oliver, İstanbul’da tüketilen un miktarından İstanbul nüfusunun 500 bin civarında olduğunu tahmin eder. Ancak beslenme alışkanlıklarını tam bilmediği için hesabında yanılma payı olacağını belirtir. Üsküdar’da hububat, sebze ve üzüm üretildiğini, Yuşa Tepesi’nde buğday yetiştirildiğini yazar. Oliver, İstanbul’da tüketilen buğdayın Suriye, Kıbrıs, Selanik ve Mısır’dan, üzümün İzmir, Marmara ve Karadeniz’in güney ve batı bölgelerinden, pirincin Filibe, Mısır ve Anadolu’nun değişik bölgelerinden, tereyağının Anadolu ve Rumeli’den, zeytinyağının Midilli ve Girit’ten, balın Karadeniz sahillerinden, Anadolu ve Yunanistan’dan geldiğini belirtmektedir.¹²⁶⁷

İmaretlerde buğday, pirinç, sadeyağ, bal, safran, nohut, tuz, kalay, un, odun ve mevizan gibi temel gıda maddeleri kullanılmaktadır.¹²⁶⁸ Bu ürünlerin nereden geldikleri

¹²⁶⁴ Gürbiryık, s. 27-41.

¹²⁶⁵ Zeki Tez, **Lezzetin Tarihi, Geçmişten Bugüne Yiyecek, İçecek ve Keyif Vericiler**, İstanbul: Hayy Kitap, 2012, s. 57.

¹²⁶⁶ Tez, s. 57.

¹²⁶⁷ Bülent Varlık, “Oliver’e Göre 1790’larda İstanbul ve Anadolu Mutfak Kültürü”, **Yemek ve Kültür**, Sayı 35 (Kış 2014), s. 128-134.

¹²⁶⁸ 1797-1837 yılları arası temel bazı gıda mallarını fiyatlarını grafiklerini vermiştir. Araştırdığımız dönemdeki bazı temel gıdalarını karşılaştırma yapmak için bakılabilir. Tansu Hilmi Hançer, “Mihrişah Valide Sultan

önemlidir. Derne ve Varna'dan yağ, Trabzon, Urfa ve Halep'ten sadeyağ, Karadeniz'den tereyağ, Mısır ve Malatya'dan pirinç, nohut, Odessa'dan un, Edremit, Midilli, Yund Adası ve Girit adasından saf zeytinyağı, İzmir'den üzüm, Memleketeyn denilen Eflak ve Boğdan'dan (Romanya) buğday ve bal, Yunanistan'dan sıvıyağ, Koçhisar'dan tuz sağlanmaktadır.¹²⁶⁹

Bitkisel besinler arasında pirinç, buğday ve mısır “*uygarlık bitkileri*” olarak bilinmektedirler. Amerika mısır, Asya pirinç, Avrupa ve Akdeniz’e buğday damgasını vurmuştur. Mercimek, fasulye, bakla, bezelye ve nohut ucuz bir protein kaynağı olarak “*küçük erzak*” olarak tanımlanmaktadır.¹²⁷⁰ Bunlardan pirinç, buğday ve nohut imaret mutfağında yoğun olarak kullanılmaktadır.

4.4.1. Buğday

Türkçe “*buğday*” kelimesi Kutadgu Bilig’de yıldız adı olan “*sünbüle*” karşılık olarak gelmektedir. Günümüzde bu yıldız “*başak*” denmektedir. Divan şiirinde buğday kelimesi kullanırken arşiv belgelerinde Farsçadan alınan gendüm/kendüm (گندم) ve Arapçadan alınan hınta (حنطة) ve bürr (بر) kelimeleri buğday yerine kullanılmaktadır.¹²⁷¹ Fernard Braudel’in buğday, pirinç ve mısır kullanımı için yaptığı yorum ilginçtir. Fernard Braudel, buğday tarımının, buğday samanı sayesinde et tüketimini beraberinde getirdiğini, pirincin yoğun bahçecilik ile hayvancılığa fazla izin vermediğini ve Mısır tarımının ise az emek gerektirmesi sayesinde Amerika kıtasında yoğun emek gücünün kamusal alana kaydırılmasını mümkün kıldığını dile getirmektedir.¹²⁷²

Fernard Braudel, insanların bu tercihlerinin yıllarca gelen deneyimden kaynaklandığını zamanla söz konusu bölgelerde alternatif tarımın elendiğini belirtmektedir. İnsanların ne tüketeceği konusunda aktif olduğunu belirtmektedir. Ancak burada asıl faktörün insan tercihten ziyade coğrafi faktörler olduğunu göz

Vakfı’nın Sosyal ve Ekonomik Yönleriyle İncelenmesi (1797-1837)”, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

¹²⁶⁹ Tez, s. 64-65.

¹²⁷⁰ Tez, s. 72-73.

¹²⁷¹ Dursaliye Çağlar, “Buğday”, **Ekmek Kitabı**, Ed. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul: 2014, s. 285-294.

¹²⁷² Fernand Braudel, **Medeniyet ve Kapitalizm**, I. Basım, Çev. Mustafa Özel, İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1991, s. 28.

önünde tutmak gerekmektedir. İnsanoğlu coğrafya ve iklimin elverdiği ölçüde aktiftir. Osmanlı Devleti’de yokluk çekilmemesi amacıyla özellikle kış ayları için tahıl¹²⁷³ ile ilgilenen Hazine Müsteşarlığı (Zahire Nezareti) kurulmasıyla devletin tahıl alımındaki hissesi artmıştır.¹²⁷⁴

İstanbul’da değirmenlerin sayısı ve üretim kapasitesi sahip olduğu değirmen taşına göredir. Değirmen taşına göre tahıl verilir ve değirmenler ona göre üretim yaparlardı.¹²⁷⁵ Bu üretim ölçümü sayesinde İstanbul nüfusu hakkında bilgi verilebilir. Hicrî 1201 / 1787 yılında 52’si Galata, 28’i Üsküdar, 17’si Eyüp ve İstanbul surlarının içinde hafif bir düşüşle 136 tane olmak üzere 233 fırının bulunmaktadır. Fırıncıların bazıları vakıf akarlarında kiracıdır.¹²⁷⁶ İstanbul iâşesi için gelen temel gıda malları, un kapanı, yağ kapanı, bal kapanı gibi tek tip ürünlerin satıldığı toptancı hallerinde toplanarak İstanbul’a arz edilmekteydi. Unkapanı’na un dışında buğday arpa, pirinç vb. hububatlar da gelmekteydi. Un kapanı İstanbul’un ihtiyacı olan hububatın %91,4’ünü sağlamaktaydı.¹²⁷⁷ Zahire esnafları, “*inhisâr-ı bey ve şîrâ*” denilen alım ve satım tekeline sahiptiler. III. Selim fiyat artışlarına neden olduğu gerekçesiyle zaruri gıda maddelerinin tekel ile satılmasını bir hattı hümayun ile yasakladı. Bu sayede üreticiler ve tüccarlar getirdikleri gıda maddelerini rayiç fiyat üzerinden istediklerine satabilirlerdi.¹²⁷⁸

Zahire Nazırlığı kurulduktan sonra kapandan hububat dağıtımı bu nazırlığın iznine bağlandı. Fiyatlar mahsulün bereketine göre düşük veya yüksek olabilmekteydi. Bir örnek vermek gerekirse h.1214 / 1799 senesinde İstanbul’a zahire gönderen bölgelerde havaların kötü gitmesi nedeniyle üretim düştü ve bu durum zahire fiyatlarını arttırdı.¹²⁷⁹ Arnavut buğdayının 1 İbrail kilesi 12 kuruş ile Kırno buğdayının 1 İbrail kilesi 12 kuruştur.¹²⁸⁰

¹²⁷³ Tahıl Çeşitleri: Buğday, pirinç, mısır, arpa, yulaf, çavdar, darı, sorgum, tritikale, karabuğday, fonio, kinoa tahıl diğer adıyla hububat genellikle buğdaygillerden hasat edilen ürünlere ve onların tohumlarına verilen isimdir. Günlük hayatta ekmek ve ürünlerinin yapımlarında un halinde kullanılmaktadır.

¹²⁷⁴ Faroqhi, s. 171.

¹²⁷⁵ Faroqhi, s. 172.

¹²⁷⁶ Faroqhi, s. 188-197.

¹²⁷⁷ Faroqhi, s. 4

¹²⁷⁸ Aynural, s. 110-112.

¹²⁷⁹ Faroqhi, s. 6

¹²⁸⁰ Faroqhi, s. 6.

Hububatlar İstanbul'a gelinceye kadar ödenen navlun, gemiye yükleme ve boşaltma için ödenen hammaliye, çeşitli gümrük vergileri ve kapan tüccarının karı hububatların fiyatları üzerine eklenirdi.¹²⁸¹ Devlet ve kapan tüccarları üreticiden peşin aldıkları zahireyi değirmenci ve fırıncılara taksitle satmaktaydılar. Taksitler haftalık ve aylık olarak ödenmekteydi. Ödeme miktarları değirmenlerin taş sayısına göre ayarlanmaktaydı. Hicrî 1207/1792-3 yılında zahire karşılığı olarak haftada taş başına 40 kuruş ödenmekteydi. Karadeniz ununda bu miktar yarısına düşmekteydi. Değirmen ve fırıncılar taksitle ödemelerine rağmen, taksitlerini geciktirmekteydiler. Bu yüzden devlet zahire ödemelerinde memur maaşlarını kullanmak zorunda kalmaktaydı.¹²⁸²

Buğday bulgur hazırlamak için kaynatılarak değirmende çekilir. İri bulgur pilav için ince bulgur köfte için kullanılırdı.¹²⁸³ Buğday Anadolu kültüründe sadece bulgur, un ve ekmek yapılmakta kullanılmazdı. Aynı zamanda hedik, kavurga, kavut, uğut, alaharman/firik, tohinik gibi çerezlerin yapımında da kullanılmaktaydı. Bununla birlikte imaretlerde buğdayın çerez olarak tüketildiğine dair bir kayıta rastlanılmamaktadır.¹²⁸⁴

Guillaume-Antoine Oliver (1756-1814), *Osmanlı İmparatorluğu, Mısır ve İran'da Gezi...Paris 1801-1807* adlı eserinde Osmanlı'da üç tip ekmek pişirildiğini yazmaktadır. Bunlardan birincisi pide veya fodula denilen ince yassı ekmektir. İkincisi ad-i nan-ı aziz veya Ermeni ekmeği denilen yuvarlak, kalın, şişkin ve kara renkli somundur. Üçüncüsü ise has francala denilen ince, uzun beyaz ekmektir.¹²⁸⁵

III. Selim devrinde devlet ambarlarından çıkan un miktarı 15.000 okka olarak tahmin edilmektedir. Bu un İstanbul'da 100 fırına dağıtılarak ekmek yapılırdı. Ancak

¹²⁸¹ Faroqi, s. 9

¹²⁸² Aynural, s. 138.

¹²⁸³ Tez, s. 66.

¹²⁸⁴ Hedik; buğdayın suda haşlanması ile üretilir. Parazitlere iyi geldiğine inanılır. Kavurga; sütlü yarmanın kavrulması ile oluşur. İshale iyi geldiğine inanılır. Kavut; buğday, nohut, mısır ve ayçiçeği ve kabak çekirdekleri, kavun çekirdeği, arpa kavrulup karıştırılmasıdır. Uğut: Çimlenmiş buğdayın ezilerek suyunun kaynatılması ile yapılır. Alaharman/firik: Tarlada yaş ekinin başının yakılarak yenmesidir. Bu yüzden kara harman da denir. Tohinik: bulgur ununun dut pekmezi ile karıştırılması ile yapılır. Bkz. Fatma Peşken, "Sevincin Çerezi Buğday", **Çerez Kitabı**, Ed. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul: Kitabevi, 2019, s. 143-174.

¹²⁸⁵ Pide veya 90 dirhem yaklaşık 2,8 gram ağırlığındadır. Pide adı Yunanca "pita" kelimesinden gelir. Peptos, pişmiş kelimesinden üretilmiştir. Pita kelimesi Kuzey İtalya'da pizza olarak ifade edilmiştir. Tez, s. 60.

saraya gönderilen özel zahire ve İstanbul'a gelen kaçak zahire ile İstanbul'un gündelik yediği un miktarı 15.000 okkadan daha fazla olmalıdır.¹²⁸⁶

1790-1798 yılları arasında francala narhı belirlenmemiştir. Bu nedenle söz konusu zaman diliminde francala fırınlarının faaliyetine izin verilmediği anlaşılmaktadır.¹²⁸⁷ Francala özellikle kıtlık zamanlarında tümünden yasaklanabilirdi.¹²⁸⁸ İhtiyaç fazlası francala fırınları kapatıldığı vakit vakıf kiracısı olan fırınlar için vakıf mütevellileri bir araya gelirlerdi. Ardından kapatılmalarının vakıf gelirlerini azaltacağı beyanıyla tekrar açılmaları için gerekli izinleri alırlardı. Ayrıca vakıf binalarında kiracı olan fırınlara kendi mahalleleri dışında unlu mamul satma izni verilmekteydi.¹²⁸⁹ Evliya Çelebi, Anadolu'da ekmekçilerin Hz Adem'i pirleri sahabeden Amr ibn Umran'ı ise ikinci pirleri olarak görmekte olduğunu anlatmaktadır.¹²⁹⁰

Osmanlıda buğdaydan en çok yapılan ürünlerden biri fodula (fodla) ekmeği idi. İmaretlerde, Yeniçeri Ocağı'nda, bazı saraylarda, yapılan Ramazan pidesine benzer, ince, fazla mayalanmış özsüz hamurdan yapılan ekmeğe fodla adı verilmekteydi. Saray mutfağında simit fırını, sekban fırını ve fodula fırını bulunmaktaydı. Yeniçerilere günlük fodula dağıtımı yapılmakta ve bu iş için "*küçük fodula kâtibi*" tarafından defter tutulmaktaydı. Fodlayı saymakla görevli "*fodula sayıcısı*" bir memur bulunmaktaydı. Fodula ayrıca yeniçeri evlâdına da verilmekteydi. Bunlara "*fodula-horan*" veya "*nan-horan*" denilmekteydi. III. Selim'in sadrazamlarından İzzet Mehmet Paşa imaretlerde pişirilen fodlaların daha kaliteli olması için Kasım 1796'da yeni bir nizamname çıkarttı. Bu fermanla hepsinin iyi undan yapılmasını temin etti. İmaret fodlaları vakıf mütevellisi tarafından antlaşmalı çarşı fırınlarında pişirilirdi.¹²⁹¹ Un, tuz ve sudan yapılan sade somunların fodula fırınından çıktıktan sonra standart ağırlığı 90 dirhem olurdu. 1 dirhem yaklaşık 3 grama karşılık gelmektedir. Her bir fodlanın hamur ağırlığı bugünün ölçüsü ile 270 grama denk gelmektedir.¹²⁹²

¹²⁸⁶ Karal, s. 137-138.

¹²⁸⁷ Aynural, s. 124.

¹²⁸⁸ Tez, s. 61.

¹²⁸⁹ Aynural, s. 125-130.

¹²⁹⁰ Tez, s. 61.

¹²⁹¹ Feridun Emecen, "Fodula", *DİA*, C. 13. İstanbul: 1996, s. 167-170.

¹²⁹² Can Alpgüvenç, *İki Hanım Sultan Hürrem ve Mihrimah*, İstanbul: 2011, s. 100.

Ekmek üretiminde kullanılan malzemelerin fiyat artışı ekmek fiyatlarının artışına yansımış mıdır? Bazı vakıfların değirmenlere sahip olduğu bilindiğine göre bu değirmenlerin fiyatları vakıf mal varlığı hakkında bilgi verecektir. 1218’de İstanbul’da üretilen ekmek miktarı talebin altında kaldığı için fırınların önünde uzun kuyruklar oluşmuştur.¹²⁹³

Fırıncılar tespit edilen bölge dışında satış yapamazlardı. Yirmişer gezici tablakâr bulunmasına izin verilmiştir¹²⁹⁴ 1789-1807 fırıncıların kontrole gönderdikleri ekmekler ile halka sattıkları ekmekler aynı kalitede olmayınca padişah ekmekte standartlara uyulması için kendi el yazısı ile bir buyruk yazmıştır. Hicrî 1203 / 1798 tebdil-i kıyafette yaptığı teftiş sırasında standart altında ekmek satan satıcıyı cezalandırmasını vezirinden bir buyrukla istemiştir. Ekmeğin miktar ve kalitesinden İstanbul kadısı sorumludur. Tahıl dağıtımı yapan yetkililer zahire mübaşiri, ayan, zabıt gibi yerel zabıtarlar, voyvoda gibi finans yetkilileri, mültezimler, kadı huzurunda kaliteli tahıl göndermeye söz verirdi. Bütün bunlara rağmen bozulmuş ekmek satanlara dayak başta olmak üzere baş kesilmesine varıncaya kadar çeşitli cezalar verilmekteydi.¹²⁹⁵

Hicrî 1213 / 1798 yılında noksan dirhem ile ekmek satan fırıncıların asılması, h.1203 / 1789 yılında ekmekleri iyi pişirmeyen fırıncının ise kulaklarından dükkânının önüne asılması emredilmektedir.¹²⁹⁶ Padişahlar bu konuda çok titiz davranırlar. Hicrî 1213 / 1789 yılında tebdil-i kıyafetle gezdiği sırada Mercan’da bir fırının noksan ekmek sattığını tespit eden III. Selim fırıncının cezalandırılması emretmiştir. III. Selim hatt-ı hümayunlarında ekmek konusuna ayrıca değinmiştir.¹²⁹⁷ III. Selim zamanında Avusturya-Osmanlı Savaşları yüzünden artan darlıklar fırıncıları eyleme geçirmiştir. Bu kendini bilmez Arnavut fırıncıların elinde yeniçeri esâmeleri hatırlanarak Arnavut fırıncılar orduya gönderilmiş yerine Ermeni fırıncılar geçirilmiştir. Bu önlem sorunu kısa süreli ve yüzeysel olarak çözmüştür.¹²⁹⁸ Yeniçeri esâmeleri (yeniçerilerin

¹²⁹³ Faroqi, s. 181.

¹²⁹⁴ Mustafa Nuri Türkmen, “XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul’da Halkın Temel İhtiyaç Maddelerinden Olan Ekmeğin Temini”, **Ekmek Kitabı**, Ed. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul: Kitabevi, 2014, s. 208.

¹²⁹⁵ Faroqi, s. 199-203.

¹²⁹⁶ Aynural, s. 109.

¹²⁹⁷ Aynural, s. 133.

¹²⁹⁸ Yeşil, “İstanbul İaşesinde Nizam-ı Cedid: Zahire Nezareti’nin Kuruluşu ve İşleyişi (1793-1839)”, s. 116.

isimlerinin yazılı olduğu maaş almalarına yarayan belge) bir tahvilat gibi dolaşmakta ve satılmaktadır.¹²⁹⁹

Devlet zahire mubayaası yapacağı bölgeleri tanzim etmiştir. Hangi kazalardan ne miktar ve ne fiyata ve hangi iskelelere zahirelerin gönderileceği belirlenmiştir. Hicrî 1208 / 1793 yılında devletin aldığı 1,5 milyon kile zahirenin 800 bini Eflak, Boğdan, Tuna Sahilleri'nden ve Alçaklar adlı iskelelerden temin edilmekteydi. Geri kalan zahire ise Akdeniz Bölgesi'nden sağlanmaktaydı. Akdeniz hintası 2 yıl dayanırken, Karadeniz hintası 1 yıl dayanmaktaydı. Artan ihtiyaçlar h.1220/1805'te sırf buğday mubayaasının 1.892.000 kile olarak gerçekleşmesine neden olmuştur.¹³⁰⁰

Zahire Nezareti'ne gelen buğday asıl Rumeli'den gelmektedir. Ancak Karadeniz, Marmara, Mısır ve Rusya'dan da buğday gelmektedir. 1795-1810 yıllarında buğdayın %65'i Rumeli'den gelmiştir. 1810'dan itibaren buğday temininde Rumeli'nin yerini Anadolu almıştır. Buğday fiyatları ise rayiç mubayaanın uygulandığı h.1223/1808 yılına kadar düşme eğilimindedir. Ancak bu tarihten itibaren önemli bir yükselme göstermiştir.¹³⁰¹ 1810 yılında mirî buğday kile fiyatı 60 akçe iken, rayiç fiyat 100 akçe olarak gerçekleşmiştir.¹³⁰² Buğday fiyatları tespitinde belirlenen narhlar kadılar tarafından ayarlanır ve kontrol edilirdi.¹³⁰³

Buğday hakkında yukarıdaki genel bilgilerden sonra araştırma yaptığımız imaret mutfaklarından gelen verilerden tablo, grafik ve yorumlar oluşturulmuştur. Aşağıda bunlar anlatılacaktır.

¹²⁹⁹ Selim III. devrinde Yeniçeri mevcudu 400.000 olduğu halde faal olan 60.000 kişi vardı. Bunlardan harbe iştirak edenler ise 25.000 kişi idi. Karal, **Selim III'ün Hattı Hümayunları Nizam-ı Cedit 1789-1807**, s. 9.

¹³⁰⁰ Salih Aynural'ın kitabında sayfa 22-36 sayfaları arasında zahire temini için kullanılan bölgeler ve iskeleler verilmektedir. Bkz. Aynural, s. 17-18-21.

¹³⁰¹ Güran, s. 257,258.

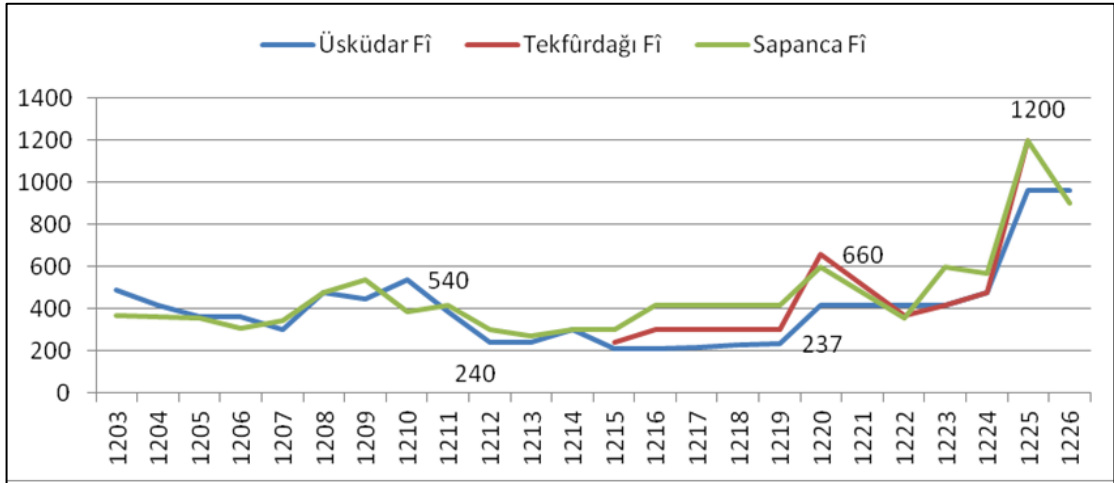
¹³⁰² Aynural, s. 20.

¹³⁰³ Narh defterindeki bilgiler aynı zamanda buğdayın nereden geldiğini göstermesi bakımından ilginçtir. Buğday (hinta): a'lâ buğday, cedid buğday, atik buğday, doğülmüş hinta, mahlût ve kırma buğday, Abdullah Ağa hintası; İbra'il, Bergos, Orfan, Golos, Selanik, Kütahya, Karaağaç, Tekfurdağı, Aydın, Eğriboz, Varna, Kara harman, kızılca, hinta-i sevâhil-i Bahr-ı Siyah, Bandırma, Akka, Samsun, Silivri, Mihaliç, Karabiga, balçık, Kazdağı, Silivri, Akdeniz, Mısır, Arnavut hintası, Tuna hintası, Rumeli hintası, Kavarna hintası, Akkırman ve taşra buğdayı." Bkz. Ömer Çakmak, "İstanbul Mahkemesine Ait 201 Numaralı Narh Defteri", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, s. 20.

Tablo 17
Hicrî 1203-1226 Yılları Arasında Üsküdar, Tekfurdağı, Sapanca İmaretleri'nde
Kullanılan Buğday (Hinta) Birim Fiyatı(Fî) Toplam Miktar (Kıyye) ve Yapılan
Toplam Harcamalar (Akçe/1000)

Yıllar	Üsküdar Buğday			Tekfurdağı Buğday			Sapanca Buğday		
	Fî	Kıyye	Akçe	Fî	Kıyye	Akçe	Fî	Kıyye	Akçe
1203	490	381	186690				366	330	120780
1204	420	322	135240		322		360	1200	432000
1205	360	322	115920		322		354	1200	424800
1206	360	322	115920		322		306	1200	367200
1207	300	322	96600		322		345	1200	414000
1208	480	322	154560		322		480	1200	540000
1209	450	322	144900		322		540	1200	648000
1210	540	322	173880		322		390	1200	468000
1211	390	322	125580				420	1200	504000
1212	240	322	77280				300	1200	360000
1213	240	322	77280				270	1200	324000
1214	300	322	96600				300	1200	360000
1215	210	322	67620	240	322	77280	300	1200	360000
1216	210	322	67620	300	322	96600	420	1200	504000
1217	219	322	70518	300	322	96600	420	1200	504000
1218	228	322	73416	300	322	96600	420	1200	504000
1219	237	322	76314	300	322	96600	420	1200	504000
1220	420	280	117600	660	280	184800	600	480	288000
1221	420	250	105000	514	250	128500	478	655	313090
1222	420	220	92400	368	220	80960	355	829	294295
1223	420	220	92400	420	220	92400	600	480	288000
1224	480	220	105600	480	220	105600	570	704	401280
1225	960	220	221200	1200	220	264000	1200	528	633600
1226	960	40	38400		220		900	352	316800
Ortalama	406	291	109522	462	270	119995	463	982	411410

Sarı (Açık Ton): Buğdayın en yüksek değeridir. Mavi (Koyu Ton): Buğdayın en düşük değeridir.

Şekil 19: Üsküdar, Tekfûrdağı ve Sapanca İmaretleri'nde Kullanılan Buğday Oranlarının Karşılaştırılması

Yukarıdaki tabloda verilen buğday (hinta) birim fiyatlarında 24 yıllık veriler kendi içinde 6 yıllık 4 çeyrek bölüme ayrılabilir. Bu çeyrekler sırasıyla Hicrî 1203-1208, 1209-1214, 1215-1220 ve 1221-1226 yıllarına denk gelmektedir. Üsküdar İmareti'nde ilk çeyrek yılda birim fiyatlar ortalama 402 akçe ve 2. çeyrekte ortalama 360 akçe olarak gerçekleşmiştir. Birim fiyatlarda %10,4 oranında bir azalış olmuştur. Üçüncü çeyrekte birim fiyatlardaki azalış artarak sürmüştür ikinci çeyreğe göre %29,4 oranında birim fiyatlar azalmıştır. Birinci çeyreğe göre üçüncü çeyrek birim fiyat düşüşü %37 oranındadır. Son çeyrekte birim fiyatlardaki artış üçüncü çeyreğe göre 2,4 misli artmıştır. Son çeyrekte artış ilk çeyreğe göre 1,5 mislidir. Buğday birim fiyatı 18 yıllık bir süreçte azaldıktan sonra h.1216 yılından itibaren (son çeyrek) artışa geçmiştir. Özellikle h.1225 ve h.1226 yıllarındaki artış çok daha fazladır. Artış ortalama 960 akçe olarak gerçekleşmiştir.

Üsküdar'da kullanılan buğday kıyyesi birim fiyatın en yüksek olduğu h.1226 yılında en düşük seviyede imarete alımı gerçekleşmiştir. Birim fiyatlardaki artışa karşılık alınan kıyye miktarı düşürülürken, tam tersi bir durum gerçekleşmemiştir. Yani birim fiyat azalırken, imarete alınan buğday kıyyesi artmamıştır. Bu durum buğday için ödenen toplam akçenin 24 yılda 38.400 ile 221.200 akçe aralığında salınmasına yol açmıştır. Ortalama 109.522 akçenin buğday için 24 yılda harcanması ile sonuçlanmıştır. Bu durum en iyi tablodan anlaşılmaktadır.

Tabloda Tekfurdağı imaretinin ilk ve ikinci çeyreği için veri yok iken üçüncü çeyrek ve dördüncü çeyrek birim fiyatları arasında artış 1,42 dir. Tekfurdağı'nda birim fiyatlar 240 ve 1200 akçe arasında salınımdadır. Oysa bu durum Üsküdar'da 210 ile 960 akçe arasındadır. Sapanca'da salınım 270 ile 1200 akçe arasındadır. Tekfurdağı ve Sapanca buğday birim fiyatları merkez yani Üsküdar kadar düşük değildir. Ayrıca Üsküdar'ı merkez kabul edersek Sapanca ve Tekfurdağı gibi çevre bölgelerde birim fiyattaki yükselme daha fazla gerçekleşmiştir. Çevrede fiyat merkeze göre daha geniş bir bantta gezinmektedir. Tekfurdağı buğday kıyyesi 220 ile 322 akçe arasındadır. Birim fiyatlardaki artışlar h.1220 yılından itibaren alınan buğday miktarına yansımaya başlamıştır. Toplam buğday alım miktarı son çeyrekte fark edilir düzeyde azalmıştır.

Sapanca buğday birim fiyatı ikinci çeyrekte %0,04 oranında artarken üçüncü çeyrekte ise bir önceki çeyreğe göre %14 artmıştır. Dördüncü çeyrek ise üçüncü çeyreğe göre %37 oranında artmıştır. Son ve ilk çeyrek arasındaki artış ise 1,86 katıdır. Üsküdar, Tekfurdağı ve Sapanca buğday birim fiyatlarındaki bir ve dördüncü çeyrek arasındaki en büyük artış Sapanca'da en düşük ise Tekfurdağı'ndadır. Bu oranlarda hintanın tedarikinin Trakya üzerinden yapılmasının bir etkisi olabilir mi? Sapanca İmaretı en çok buğday tüketilen imarettir. Diğer imaretlerde buğday tüketiminde dört misline yaklaşan bir fark vardır. Bu imaretlerde son çeyrek birim fiyat artışlarına karşılık toplam alınan kıyye miktarında düşüşler görülmektedir. 330 ile 1200 kıyye arasında gezinen kıyye miktarı 982 kıyye ortalaması ile gerçekleşmiştir. Bu durum buğdaya harcanan toplam akçede görülmektedir. Son çeyrek, imaretin buğday için harcadığı akçe miktarındaki çalkantıyı göstermektedir. Sapanca ise birim fiyatlara göre alınan toplam miktar Üsküdar ve Sapanca imaretlerinin aksine zamanla sürekli azalma yerine dalgalanmıştır. Acaba bu durum o imaretin yöneticilerinin dirayetine bağlanabilir mi?

Hangi sebepten birim fiyatlarda azalma ve artış meydana gelmektedir? Birim fiyatlara bağlı olarak alınan buğday miktarı değişmiştir. Ancak azalış tek yönlüdür. Birim fiyat artarken, imarete alınan toplam kıyye azalmış ama tersi bir gelişme olmamıştır. Birim fiyat artarken kıyye artmamıştır. Ayrıca üç imaretin toplam harcamalarında aşağı yönlü bir azalış 24 yılda gerçekleşmiştir. Birim fiyat, kıyye, akçe birimlerindeki en büyük oynamalar son çeyrekte gerçekleşmiştir. Söz konusu fiyat

hareketlerinin meydana geliş nedenlerini bulmak için tarihsel arka plana bakmak gerekmektedir. Son çeyrek olarak isimlendirdiğimiz. Hicrî 1221-1226 yılları arasında III. Selim 1221-2 / 1807 devrilerek. IV. Mustafa iktidara geldi. Kısa bir saltanat süresinden sonra II. Mahmud'un tahta geçmesi ile siyasi istikrar sağlanmıştır.¹³⁰⁴ Siyasi istikrar yoksa ekonomik istikrar da yoktur. Buğday verilerindeki son çeyrekteki çalkantılı seyir bu durumu göstermektedir. Siyasi istikrarın yaşandığı III. Selim dönemi özellikle buğday birimlerindeki h.1203-1220 yılları arasındaki ilk üç çeyrek, tablo ve grafikte yer alan verilerden anlaşılacağı üzere siyasi istikrar varsa ekonomik istikrar yaşanmaktadır.

İktidarların el değiştirdiği dönemler ile devlet başkanının etkin olarak yönetimi ele alıncaya kadar geçen süre siyasi istikrarsızlık dönemleridir. Bu bazı ülkelerde ve dönemlerde çok belirgindir. Siyasi istikrarsızlık ekonomik, sosyal bir çok alanda dengesizliklere yol açmıştır. Bir Osmanlı deyişi ile “Ya devlet başa ya kuzgun leşe.”dir. Bu deyişin tezahürü tablo ve grafiklerde görülmektedir. Birim fiyat artışlarına Üsküdar ve Tekfurdağı İmaretleri tükettikleri buğday miktarını azaltarak tepki vermiş, ama tersine bir tepki göstermemişlerdir. Siyasal istikrarsızlık ekonomik istikrarsızlığa, ekonomik istikrarsızlık ise sosyal dengesizliğe yol açmıştır. Zirvede kopan çığ dağın eteklerindeki topluma sunulan buğday miktarının imaretlerde daha az miktar ile sunulması ile etkisini göstermiştir.

4.4.2. Pirinç

Pirinç, Kuzey Hindistan kökenli bir bitkidir. Oradan tüm dünyaya yayılmıştır. En çok tüketildiği Çin’de M.Ö. 3500 yıllarında ilk tarımı yapılmıştır. İlk başlarda kurak tarımı yapılmaktadır. Çin’de sulak çeltik alanları insan emeğini ve verimi arttırmıştır. Pirinç ekimi için ekim alanları set set düzenlenir. Suyun setlerden birinden diğerine düzenli aktarılması ile pirincin ihtiyaç duyduğu su ve oksijen sağlanır. Bu sayede yılda üç kez hasat yapılabilir. Bu işler için çok emek gerekir. 15. yy. da Kamboçya’da

¹³⁰⁴ Bu konuda tezimizin 3. Bölüm’de (bu bölümde) “III. Selim Dönemi Osmanlı Devleti’nin Sosyo-Ekonomik Durumu” başlığı altında ayrıntılı bilgi verilmiştir.

Angkor kentine yapılan Siyam saldırısı ile pirinç sulama mekanizmasının bozulması bir medeniyetin yok olmasına yol açmıştır.¹³⁰⁵

Osmanlı devrinde pirinç, Mısır'dan gelmektedir.¹³⁰⁶ Pirinç, Osmanlı mutfağında pilav olarak yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Sade, domatesli, bademli, fıstıklı, üzümlü, bezelyeli, patlıcanlı, tavuklu vb. 27 çeşit pilav Osmanlı mutfağında yapılmaktaydı.¹³⁰⁷

Buğdaydan senede bir defa ürün alınırken, pirinçten senede iki defa ürün alınmaktadır. Zahire alımında hangi kazaların ne miktar ve ne fiyatla, hangi iskelelere zahirelerini gönderecekleri devlet tarafından belirlenmiştir. Zahire alımında devlet bir fiyat belirlerdi. Buna mîrî fiyat denirdi. Ancak mîrî fiyat piyasa da oluşan rayiç fiyatlardan farklıydı.¹³⁰⁸ Buğday ve pirinç gibi hububatlar İstanbul'da un kapanına getirilirdi.¹³⁰⁹

Pilav sadece bulgurdan yapılmaz, pirinçten de yapılırdı. Eskiden Ramazan'da akşamdan pişirilip sahurda tekrar ısıtılan pilava "*temcit pilavı*" denilmekteydi. Bu ifade zamanla bir deyim dönüşerek konuyu tekrar gündeme getirmek anlamında kullanılmıştır. Pirinç lüks tüketim malı olarak sayılmaktadır. Çünkü pirinç tarımı Batı Anadolu, Çukurova, Balkanlar ve Mısır gibi sulak yerlerde yapılabilir. Türkler pirinçten birçok yemekler yaparlar ve pirince kuzu ve koyun eti ilave ederlerdi.¹³¹⁰ Türkler genel olarak pirinci pilav olarak yerlerdi. Ayrıca bulgur, buğday, darı katarak pirinçten pilav, zerde ve çorba yapmaktadırlar. Kahvaltıda pirinçten yapılmış çorba içmektedirler.¹³¹¹

Yoğun bir şekilde tüketilen pirinç fiyatlarını incelemek imaret giderleri hususunda bizi aydınlatacaktır. Anadolu'da pirinç fiyatları hakkında şu verilere ulaşılmaktadır: Konya'da 1792'de 14, 1793'te 16, 1795'te 14, 1796'da 15 paradır.

¹³⁰⁵ Belge, s. 28.

¹³⁰⁶ Narh defterindeki kayıt pirincin kaynağını ve değerini gösterir. "*Pirinç: A'lâ, sarı ve evsat pirinç, Mısır pirinci, efrenc pirinci, kilâr-ı hassa pirinci*" olarak sınıflandırılmıştır. Bkz. Çakmak, s. 20.

¹³⁰⁷ Tez, s. 66.

¹³⁰⁸ Aynural, s. 14.

¹³⁰⁹ Aynural, s. 91.

¹³¹⁰ Ghiselin de Busbecq, **Kanuni Devrinde Bir sefirin Hâtıratı (Türk Mektupları)**, Ankara: İstiklal Matbaası, 1953, s. 39.

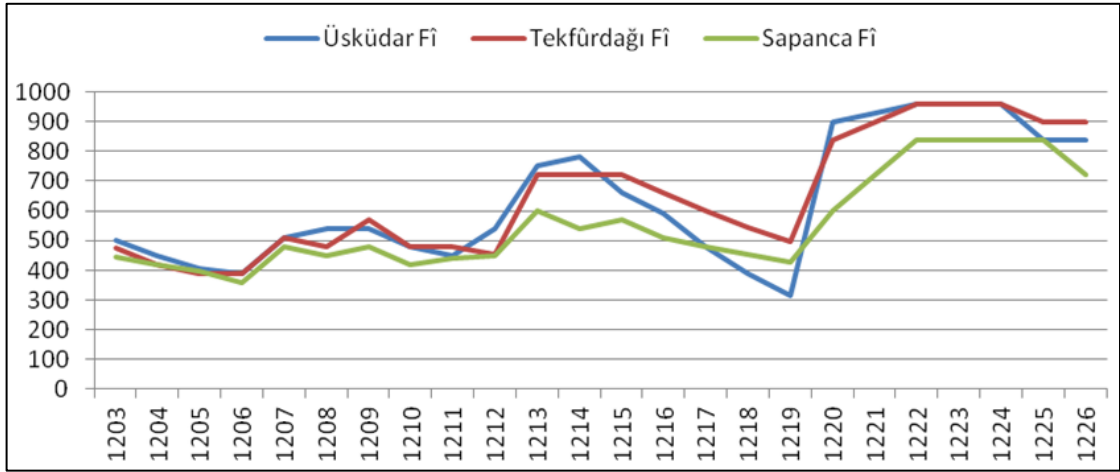
¹³¹¹ Tez, s. 63.

Sivas'da 12-16, 1786'da 11,3 paradır. Kayseri'de 1786'de 9,3, 1790'de 5,3, 1794'te 6, 1798'te 16,6 paradır.¹³¹²

Tablo 18
Hicrî 1203-1226 Yılları Arasında Üsküdar, Tekfurdağı, Sapanca İmaretleri'nde
Kullanılan Pirinç (Erz-i Misrî) Birim Fiyatı (Fî) Toplam Miktar (Kıyye) ve
Yapılan Toplam Harcamalar (Akçe/1000)

Yıllar	Üsküdar Pirinç			Tekfurdağı Pirinç			Sapanca Pirinç		
	Fî	Kıyye	Akçe	Fî	Kıyye	Akçe	Fî	Kıyye	Akçe
1203	500	456	228000	476	430	204680	445	360	160200
1204	450	888	399600	420	444	186480	420	333	139860
1205	405	888	359640	390	444	173160	396	333	131868
1206	390	888	346320	390	444	173160	360	333	119880
1207	510	888	452880	510	444	226440	480	333	159840
1208	540	888	479520	480	444	213120	450	333	149850
1209	540	888	479520	570	444	253080	480	333	159840
1210	480	888	426240	480	444	213120	420	333	139860
1211	450	888	399600	480	444	213120	440	333	146520
1212	540	888	479520	452	444	200688	450	333	149850
1213	750	888	666000	720	444	319680	600	333	199800
1214	780	888	692640	720	444	319680	540	333	179820
1215	660	888	586080	720	444	319680	570	333	189810
1216	592,5	888	526140	660	444	293040	510	333	169830
1217	480	888	426240	600	444	266400	480	333	159840
1218	389	888	345432	545	444	241980	452	333	150516
1219	315	888	279720	495	444	219780	426	333	141736
1220	900	722	649800	840	456	383040	600	157,5	94500
1221	930	665	618450	900	418	376200	720	247	177840
1222	960	608	583680	960	380	364800	840	337	283080
1223	960	608	583680	960	380	364800	840	320	268800
1224	960	608	583680	960	380	364800	840	304	255360
1225	840	532	446880	900	325	292500	840	228	191520
1226	840	418	351120	900	148	133200	720	152	109440
Ortalama	632	784	474599	647	418	263193	555	310	167894

¹³¹² Öztürk, s. 1827-1831.

Şekil 20: Üsküdar, Tekfûrdağı ve Sapanca İmaretleri'nde Kullanılan Pirinç (Erz-i Misri) Oranlarının Karşılaştırılması

Yukarıdaki tabloda pirinç (erz-i mısri) fiyatları 6 yıllık 4 çeyrek dönemde incelenmiştir. Üsküdar İmareti'nde ilk çeyrekte birim fiyat başına pirince 2.795 akçe ödenmiştir. İkinci çeyrekte pirincin birim fiyatında %27'lik bir artış olmuştur. Birim fiyat için 3.540 akçe ödenmiştir. Üçüncü çeyrekte birim fiyatlar %0,6'lık bir azalışla 3.336,5 akçe olarak gerçekleşmiştir. Son çeyrekte üçüncü çeyreğe göre %65'lik bir artış gerçekleşerek birim fiyatlar için 5.490 akçe harcanmıştır. Son çeyrek ile ilk çeyrek arasında %96'lık bir artış olmuştur. Bu artışta şüphesiz son çeyreğin katkısı daha fazladır.

Tekfurdağı İmareti'nde pirinç birim fiyatı için ilk çeyrekte 2.666 akçe ödenmiştir. İkinci çeyrekte pirinç birim fiyatı için %28'lik bir artışla 3.422 akçe ödenmiştir. Üçüncü çeyrekte birim fiyat için %13'lik bir artışla 3.860 akçe ödenmiştir. Son çeyrekte üçüncü çeyreğe göre %45'lik bir artış gerçekleşerek birim fiyat için 5.580 akçe harcanmıştır. Son çeyrek ile ilk çeyrek arasında %109'lık artış olmuştur. Bu artışta şüphesiz son çeyreğin katkısı daha fazla olmuştur.

Sapanca İmaretinde pirinç birim fiyatı için ilk çeyrekte 6 yıl toplamı olarak 2.551 akçe ödenmiştir. İkinci çeyrekte pirinç birim fiyatında %16'lık artış yaşanarak birim fiyat için 3.950 akçe ödenmiştir. Üçüncü çeyrekte birim fiyat %3'lük bir artışla 3038 akçe olarak gerçekleşmiştir. Son çeyrekte üçüncü çeyreğe göre %58'lik artış

gerçekleşerek birim fiyat için 4.800 akçe harcanmıştır. Son çeyrek ile ilk çeyrek arasında %88'lık bir artış vardır. Bu artışta şüphesiz son çeyreğin katkısı daha fazladır.

24 yıllık dönemde son çeyrek ile ilk çeyrek karşılaştırıldığında Üsküdar'da toplam pirinç miktarında %42 oranında azalma olmuştur. Toplam harcama ise %40 artmıştır. Oysaki birim fiyat artışları %96 oranındadır. Tekfurdağı'nda tüketilen pirinç 24 yılda toplam miktarda %46 oranında azalmıştır. Toplam harcama ise %61 artmıştır. Oysaki birim fiyat artışları %109 oranında olmuştur. Sapanca'da pirinç tüketimi 24 yılda toplam miktarda %78 oranında azalmıştır. Toplam harcama ise %49 oranında artmıştır. Oysaki birim fiyat artışları %88 oranındadır.

Pirinç birim fiyatları en fazla son çeyrekte (1221-1226) artmıştır. Birim fiyat artışına imaretler aldıkları toplam miktarı azaltarak tepki vermişlerdir. Bunda en önemli sebep dönemdeki taht değişikliklerinden kaynaklanan siyasi istikrarsızlıktır. Ancak birim fiyatlardaki artışlar çoktan aza doğru Tekfurdağı, Üsküdar ve Sapanca'da sırasıyladır. Bu sıralamaya göre en az artış Sapanca İmaretindedir. Bu durumun sebebi pirincin Anadolu'dan gelmesi olabilir mi?

4.4.3. Sade Yağ

17. yüzyılda yemeklik yağ olarak İstanbul'da tereyağının eritilerek köpük ve tortusunun ayrılması ile elde edilen "*sadeyağ*" kullanılırdı. Bugünkü Feodosiya olan Kırım'ın Kefe kentinden yağ sağlanmaktadır. Zeytinyağı ve kuyruk yağı ise yemek pişirmekte pek kullanılmamaktadır. Bu yağlar aydınlatmada kullanılmaktadır.¹³¹³ Narh defterlerinde yazılı yağ çeşitleri: Zeytin yağı (revgan-ı zeyt), sadeyağ (revgan-ı sâde). Çiçek: alâ, vasat, edna, halis ve mahlût yağ. Çerviş yağı (revgan-ı çerviş): a'lâ, edna yağ. Bezir yağı (revgan-ı bezîr). Şîr yağı (revgan-ı şîr).¹³¹⁴

Yağ, bal, peynir, pastırma Galata yağ kapanına, İstanbul bal kapanına bağlı tüccarlar tarafından getirilirdi. Bu ürünler, Eflak, Boğdan, Silitire Rusçuk, Zıştovi, Niğbolu, Prevadi, İbrail, İsmail, Kili ve Akkerman kaza ve iskelelerinden temin edilirdi.

¹³¹³ Tez, s. 62.63.

¹³¹⁴ Çakmak, s. 20-121

Hicrî 1200 / 1786 ve devamı yıllarda Eflak ve Boğdan İstanbul'un zahire kaynağıdır. Özellikle bu bölgeden çerviş, don ve sadeyağ temin ediliyordu. Hicrî 1220 / 1803 yıllarında 52 adet yağ deposu bulunmaktaydı.¹³¹⁵ Don ve çerviş yağı getiren tüccarlar sadeyağ ve bal getiremezdi. Aynı şey diğer zahire getiren tüccarlar için de geçerlidir. Don yağı, koyun iç yağı ve sığır iç yağı cinsinden hayvani yağların fiyatları et fiyatlarına paralel olarak artma ve azaltma eğilimdedir.¹³¹⁶

Yağ'dan bahsederken zeytin ağacının özelliklerine de değinmek gerekir. Latince *Olea europaea* diye anılan zeytin ağacı, sıcak, kuru, taşlı ve kireçli araziye sever. Zeytin ağaçları araklı dikilmelidir. Dikiminden 7 yıl sonra ürün vermeye başlar. 10. yılında karlı, 14. yılda verimli hale gelir. 100 yıl boyunca ürün verir. Bir ağaçtan 70-75 kilo ürün alınır. Bu ürünün %40'ı zeytinyağıdır. Yeşil zeytin taşla kırılır ve bıçakla çizilir. Acısı alınır. Siyah zeytin ise iri tuzla bekletilerek sele denilen zeytin elde edilir. Zeytin ağacı yukarı Mezopotamya veya Güney Ön Asya kökenli bir bitkidir. Samilerin ıslah ettiği zeytini, Asurlular yağ lambalarında aydınlatma amacıyla kullanmışlardır. Hristiyanlar İsa'ya Mesiah yani mesh edilmiş, kutsal zeytinyağı ile kutsanmış diye hitap etmektedir. Müslümanlar ise orucu zeytin ile açmışlardır. Zeytinyağının natürel sızma, rafine (arıtılmış) ve Riviera tipi olmak üzere üç çeşidi vardır.¹³¹⁷ Zeytin, zeytingiller (*Oleaceae*) ailesindendir. Zeytinin dünyada 27 türü 600 varyetesi bulunmaktadır. Günümüz Türkiye'sinde en geniş meyveliklerin %27'si zeytinliktir. Ege, Akdeniz ve Marmara Bölgeleri'nde 30 yaygın çeşitle üretimi yapılmaktadır. Yağlık olarak, Ayvalık, Memecik, Kilis Yağlık, Nizip Yağlık ve Nizip Çelebi'dir. Sofralık olarak Gemlik, Edremit (Ayvalık) Memecik, Edincik Su, Domar, Uslu ve Çekişte gibi yerli türleri bulunmaktadır.¹³¹⁸ Osmanlı zamanında bu türler tüketilmekteydi. Zeytin, Osmanlı'da günümüz Türkiye'sinde üretilen yerlerde yetiştirilmekteydi.

¹³¹⁵ Aynural, s. 66-67.

¹³¹⁶ Hicrî 1203/1788 don yağı kıyyesi 50 akçe iken, koyun iç yağı 27 akçe, sığır iç yağı 25 akçedir. Hicrî 1220/1805'te don yağı 94 akçe, koyun iç yağı 49 akçe, sığır iç yağı 45 akçedir. 17 yılda don yağı %88, koyun iç yağı %81, sığır iç yağı %80 oranında artış göstermiştir. Ortalama yağ fiyatlarının artışı %83'dir. Bkz. Aynural, s. 148-149.

¹³¹⁷ Tez, s. 147-149.

¹³¹⁸ Recep Efe ve diğerleri, "Türkiye'de Yetişen Zeytin Çeşitlerinin Özellikleri ve Coğrafi Dağılışı", **Zeytin Kitabı**, Ed. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul: Kitabevi, 2017, s. 37-39.

Zeytin ağacı çok uzun yaşar. Bin yıl yaşayan zeytin ağaçları vardır. Yaprağını dökmez. Bu özellikleri ile süreklilik, istikrar ve barış sembolü olarak görülmektedir. Zeytin tıpkı dutta olduğu gibi yere yaygılar serilir. zeytin aşağı silkelenir veya ağaçları dövülür. Ancak bu toplanış şekli zeytinin iki yılda bir ürün vermesine yol açar.¹³¹⁹

İstanbul'a hububat dışındaki zahireleri; sadeyağ, don, çerviş, bal, mum, pastırma, işkembe ve sair ürünleri getiren tüccarlar İstanbul Bal Kapanı ve Galata Yağ Kapanı'na bağlı olarak çalışmaktaydılar. Bu ürünleri getiren tüccarlar bazı kurallara uymaları gerekmektedir. Mesela don ve çerviş yağı getiren tüccar sadeyağ ve bal getiremezdi¹³²⁰.

Eflak'ta yağ kantarı 22 kuruş olarak tespit edilmiştir. Ancak mubayaa tüccarları fiyatların 45/50 kuruşa çıkarmaktadır.¹³²¹ Osmanlı'nın son zamanlarında tereyağı ve İspermeçet balinası yağından mum yapan bir fabrika kapanmıştır.¹³²² 1798'de Kayseri'de mum 22 para, 1800'de 24 paradır.¹³²³ Hicrî 1220/1803 yılında bu ürünler için 52 adet mahzen bulunmaktadır.¹³²⁴

Zeytinyağı aydınlanma için kullanılmaktadır. Bu nedenle Vakfın giderleri arasında zeytinyağı bulunurken, imaret giderlerinde zeytinyağı bulunmamaktadır. İstanbul'a gelen zeytinyağı h.1222 / 1807'de daha ucuz olan deniz yoluyla değil de kara yolu ile gelmiştir. Bu yüzden narh fiyatı 114 akçeden 150 akçeye çıkarılmıştır.¹³²⁵ Niçin deniz yolu değil de kara yolu kullanıldığı tarihsel olaylara bakıldığında anlaşılmaktadır. İngilizler 1807 yılının Şubat ayında İstanbul'u abluka altına almışlardır. Mart ayında İskenderiye'yi işgal etmişlerdir. Eylül ayına kadar Mısır'ı işgal etmeye çalışmışlar fakat başarılı olamamışlardır. Denizde güçlü olan düşman karşısında deniz yolu ticaret açısında güvenli olmadığı için daha pahalı da olsa güvenli olan kara yolu tercih edilmiştir.

¹³¹⁹ Belge, s. 231-235.

¹³²⁰ Aynural, s. 10-12.

¹³²¹ Aynural, s. 10-12.

¹³²² Tez, s. 72.

¹³²³ Öztürk, s. 1834.

¹³²⁴ Aynural, s. 14.

¹³²⁵ Hicrî 1205/1791 zeytinyağı toptan kıyyesi 57 akçe iken, perakende 60 akçedir. Hicrî 1221/1807'de zeytinyağı toptan kıyyesi 114 akçe iken perakende fiyatı 153 akçedir. Toptanda artış 16 yılda %100 iken, perakende zeytinyağı fiyat artışı %155 olmuştur. Bkz. Aynural, s. 150-151.

Hayvani yağlar gibi fiyatları artan ve azalan bir diğer ürün çeşidi ise hayvanî yağlarından elde edilen mum fiyatlarıdır. Yağ, bal, peynir, pekmez, nişasta gibi maddeler kayısı, üzüm, incir ve erik gibi meyvelerin taze ve kuru olarak bakkalda satılmaktadır.¹³²⁶

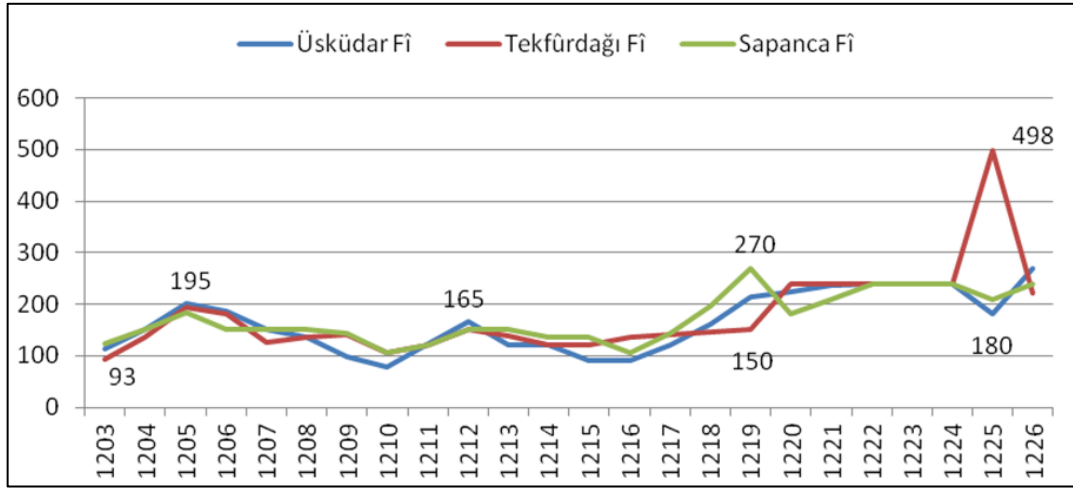
Anadolu’da sadeyağ ve zeytinyağı fiyatları şu şekildedir: Ankara’da sadeyağ 1787’de 26, 1797’de 40 ve 1800’de 40 paradır. Zeytinyağı ise 1797’de 48 paradır. Konya’da 1795’te 34, 1796’de 40 paradır. Sivas’da 1786’da 24, 1787’de 20 ve 1800’de 40 paradır. Zeytinyağı ise 1800’de 56 paradır. Kayseri’de 1786’de 26,6, 1792’de 26,6, 1793’te 15, 1794’te 14,5, 1798’de 43,3 ve 1800’de 40 paradır.¹³²⁷

¹³²⁶ Cafer Çiftçi, “Osmanlı Meyve Alım Satımı: Mekânlar, Görevliler, Vergiler ve Standartlar”, **Meyve Kitabı**, Ed. Emine Gürsoy Naskali ve Dilek Erkmen, İstanbul: Kitabevi, 2006.

¹³²⁷ Öztürk, s. 1827-1831.

Tablo 19
Hicrî 1203-1226 Yılları Arasında Üsküdar, Tekfurdağı, Sapanca İmaretlerinde
Kullanılan Sadeyağ (Revgân-ı Sâde) Birim Fiyatı (Fî) Toplam Miktar (Kıyye) ve
Yapılan Toplam Harcamalar (Akçe/1000)

Yıllar	Üsküdar sadeyağ			Tekfurdağı sadeyağ			Sapanca sadeyağ		
	Fî	Kıyye	Akçe	Fî	Kıyye	Akçe	Fî	Kıyye	Akçe
1203	113	120	13560	93	120	11160	123	120	14760
1204	151	1580	238580	135	766	103410	150	370	55500
1205	201	1580	317580	195	766	149370	183	370	67710
1206	186	1580	293880	180	766	137880	150	370	55500
1207	150	1580	237000	126	766	96516	150	370	55500
1208	135	1580	213300	135	766	103410	150	370	55500
1209	99	1580	156420	140	766	107240	144	370	53280
1210	78	1580	123240	105	766	80430	105	370	38850
1211	123	1580	194340	120	766	91920	120	370	44400
1212	165	1580	260700	150	766	114900	150	370	55500
1213	120	1580	189600	138	766	105708	150	370	55500
1214	120	1580	222000	120	766	91920	135	370	49950
1215	90	1580	142200	120	766	91920	135	370	49950
1216	90	1580	142200	135	766	103410	105	370	38850
1217	120	1580	222000	140	766	107240	144	370	53280
1218	160	1580	252800	145	766	111070	197	370	72890
1219	213	1580	336540	150	766	114900	270	370	99900
1220	225	1292	290700	240	608	145920	180	175	31500
1221	236	1216	286976	240	608	145920	210	256	53760
1222	240	1140	273600	240	608	145920	240	337	80880
1223	240	1140	273600	240	608	145920	240	320	76800
1224	240	1140	273600	240	608	145920	240	304	72960
1225	180	912	164160	498	216	107568	210	228	47880
1226	270	380	102600	222	222	49284	240	152	36480
Ortalama	164	1359	217549	177	661	108702	172	367	54878

Şekil 21: Üsküdar, Tekfûrdağı ve Sapanca İmareti’nde Kullanılan Sadeyağ (Revgân-ı sâde) Oranlarının Karşılaştırılması

Sadeyağ (revgân-ı sâde) fiyatları incelediğimiz her biri 6 yıllık 4 çeyrek dönemde Üsküdar İmareti, Tekfurdağı İmareti ve Sapanca İmareti’nde aşağıda belirtildiği şekilde olmuştur:

Üsküdar İmareti’nde ilk çeyrekte toplam sadeyağ için 6 yıl toplamı olarak birim fiyat başına 936 akçe ödenmiştir. İkinci çeyrekte sadeyağ birim fiyatlarında %33’lük bir azalma gerçekleşerek birim fiyat için 705 akçe ödenmiştir. Üçüncü çeyrekte birim fiyatlar %21’lik bir artışla 898 olarak gerçekleşmiştir. Son çeyrekte, üçüncü çeyreğe göre %36’lık bir artış gerçekleşerek birim fiyatlar için 1.406 akçe harcanmıştır. Son çeyrek ile ilk çeyrek arasında %33’lük bir artış yaşanmıştır.

Tekfurdağı İmareti’nde ilk çeyrekte toplam sadeyağ için birim fiyat başına 864 akçe ödenmiştir. İkinci çeyrekte sadeyağ birim fiyatlarında %12’lik bir azalışla birim fiyat için 773 akçe ödenmiştir. Üçüncü çeyrekte birim fiyatlar %17’lik bir artışla 930 akçe olarak gerçekleşmiştir. Son çeyrekte üçüncü çeyreğe göre %55’lik bir artış gerçekleşerek birim fiyatlar için 1.680 akçe harcanmıştır. Son çeyrek ile ilk çeyrek arasında %51’lik bir artış vardır. Bu artışta şüphesiz son çeyreğin katkısı daha fazladır.

Sapanca İmareti’nde sadeyağ birim fiyatı için ilk çeyrekte 906 akçe ödenmiştir. İkinci çeyrekte sadeyağ birim fiyatlarında %13’lük bir azalış yaşanarak birim fiyat için toplam 804 akçe ödenmiştir. Üçüncü çeyrekte birim fiyatlar %22’lik bir artışla 1.031 akçe olarak gerçekleşmiştir. Son çeyrekte üçüncü çeyreğe göre %25’lik bir artış

gerçekleşerek birim fiyatlar için 1380 akçe harcanmıştır. Son çeyrek ile ilk çeyrek arasında %'34'lük bir artış vardır.

Sadeyağ birim fiyatlarında son çeyrek ile ilk çeyrek karşılaştırıldığında Üsküdar'da toplam miktarda %35 oranında bir azalma olmuştur. Toplam harcama ise %4 oranında artmıştır. Oysaki birim fiyat artışları %33 oranındadır. Tekfurdağı'nda 24 yılda toplam miktar %39 oranında azalmıştır. Toplam harcama ise %19 artmıştır. Oysaki birim fiyat artışları %51 oranındadır. Sapanca'da 24 yılda toplam miktar %23 oranında azalmıştır. Toplam harcama ise %17 artmıştır. Oysaki birim fiyat artışları %34 oranındadır.

Sadeyağ birim fiyatları en fazla son çeyrekte (1221-1226) artmıştır. Birim fiyat artışına imaretler aldıkları toplam miktarı azaltarak tepki vermişlerdir. Bu hareket tarzının en önemli sebebi dönemdeki taht değişikliklerinden kaynaklanan siyasi kriz ve bu krizin yol açtığı ekonomik istikrarsızlıktır. Ancak birim fiyatlardaki artışlar çoktan aza doğru sırasıyla Tekfurdağı, Sapanca ve Üsküdar imaretlerinde görülmüştür. Bu sıralamaya göre en az artış Üsküdar İmaretinde yaşanmıştır.

4.4.4. Bal

Çiçekler ancak erkek üreme organları olan polenler rüzgar, böcek ve arılar vasıtasıyla diğer çiçeklerin dişi organlarına taşınırsa çoğalabilirler. Arılar kendi yiyecekleri olan balı üretirken tozlaşma denilen bu işlemi de gerçekleştirmekteydiler.¹³²⁸ Bir arı bal yapmaya başladığında en fazla bir ay bir süre ile bu işi yapar. Bu sürede 2-3 damla bal üretir. Bu bir aylık süreçte bal yapmak dışında, petek örmek, larvalara bakmak, kovan temizliği gibi işlerde durmamacasına çalışırlar. Uzun süre kovanın erkek arılar tarafından yönetildiği düşünüldü. Türkçe'de arıbeyi ifadesi bu düşünceden gelmektedir. Ancak 17. yy'da Hollanda'da arıları kraliçe arının yönettiği bulunmuştur. Balın kekik, çam, çiçek, kestane ve portakal balı diye özel çeşitleri vardır. En tehlikeli bal ise Karadeniz'de görülen “deli bal”dır. Nitekim Ksenophon, Anabasis'te Trabzon'a gelen “onbinlerin” buldukları kovanlardan balları

¹³²⁸ Bülent Şık, “Arıların Olmadığı Bir Dünyada Gastronomi”, **Metro Gastro Türkiye'nin Yemek Kültürü Dergisi**, Ekim-Kasım-Aralık-2016, s. 116-120.

yedikten sonra sarhoş ve deli gibi davrandıklarını, kustuklarını, ishal olduklarını ve öldüklerini yazmaktadır. Babil, Sümer ve Girit'te ölümler bal içine gömülürlerdi. Büyük İskender bile bu şekilde gömülmüştür. Bal hava geçirmediği için içindeki nesneyi bozulmadan korumaktadır. Bundan dolayı Osmanlıda idam edilen devlet adamlarının kelleleri padişahın görmesi için bal içine konularak getirilirdi.¹³²⁹

Bal, Osmanlıların sıkça ve zevkle tükettiği bir besindir. Osmanlı'da şerbet, tatlı, bitkisel ilaç ve özellikle tiryak denilen panzehir yapımında bal kullanılırdı. İmaretlerde bal tatlı yapımında kullanılırdı. Balın Osmanlı'da en büyük tüketim merkezi İstanbul idi. Baldan alınan vergiler tahrir defterlerine kaydedilmiştir. Tahrir defterlerinde resm-i küvvâre, resm-i nahl, öşr-i kovan ve öşr-i asel adları altında bal üretiminden vergi alınmaktaydı. Bir veya iki kovana bir akçe vergi alınmaktadır. Kütük kovanlardan alınan bal miktarı 3,8-4 kg civarındadır. Aşırı soğuk, kar, yağmur ve kuraklık gibi mevsim koşulları ile balmumu güvesi gibi çeşitli hastalıklar ve de arıların kış yiyeceğinin azalması gibi sorunlar bal arzını azaltmakta ve bal fiyatlarını artırmaktaydı. Osmanlı'da Malkara, Gelibolu, Eğriboz, Eflak, Boğdan, Atina, Sofya, Prevadi, Niğbolu, Şumnu, Hazergrad, Çernovî, Trabzon, Saruhan, İzmir, Edirne ve Hayrabolu, Atina ve Girit bal tedarik bölgeleridir. Balın en büyük tüketim merkezi İstanbul'dur. İstanbul'da da Balkapanı balın satıldığı yerdir. Bal ticareti yapan tüccar sadece bal satabilir, yağ satamazdı. Eflak, Boğdan, Silistre, Rusçuk, Zıştovi, Niğbolu, Prevadi, İbrail, İsmail, Kili ve Akkirman'dan gelen bal ve diğer mallar İstanbul'da çeşitli depolarda saklanmaktaydı.¹³³⁰ İstanbul'da kullanılan bal çeşitleri narh defterlerinde bal (asel): Alâ, evsat, edna asel; halis bal, asel-i gömeç, asel-i musaffa; asel-i Kuşadası, asel-i musaffa-i Eflâkî, asel-i Eflâk (a'lâ, evsat ve edna), Akdeniz aseli ve asel-i Tuna olarak isimlendirilmektedir.¹³³¹

¹³²⁹ Belge, s. 227-231.

¹³³⁰ Ümit Ekin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bal Üretimi ve Tüketimi", **Yemek ve Kültür**, Sayı 43, İlkbahar 2016, s. 106-118.

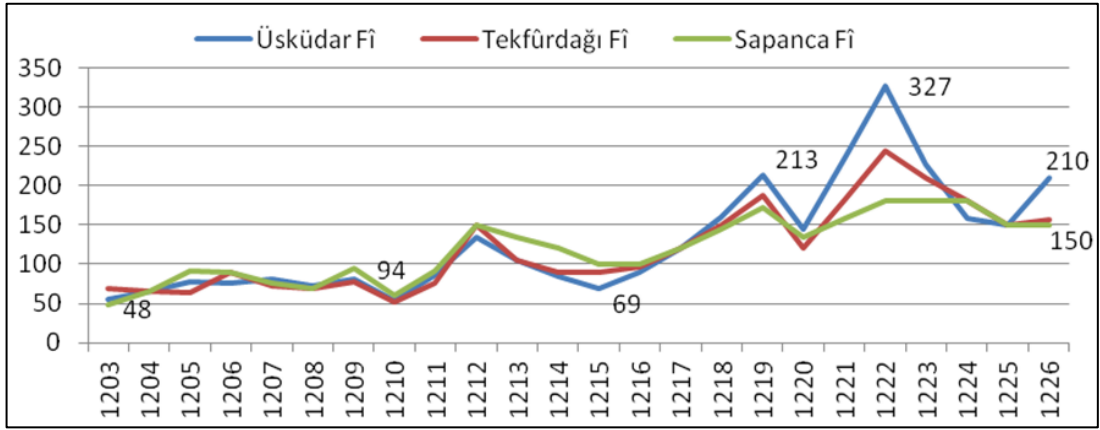
¹³³¹ Çakmak, s. 21.

Anadolu’da Bal Fiyatları: Ankara’da 1797’de 38, 1800’de 40 paradır. Konya’da 1793’te 22, 1795’te 25 paradır. Kayseri’de 1786’da 24, 1790’de 20, 1792’de 26,6, 1794’te 15, 1798’de 13,3 ve 1800’de 19 paradır.¹³³²

Tablo 20
Hicrî 1203-1226 Yılları Arasında Üsküdar, Tekfurdağı, Sapanca İmaretleri’nde Kullanılan Bal (Asel) Birim Fiyatı (Fî) Toplam Miktar (Kıyye) ve Yapılan Toplam Harcamalar (Akçe/1000)

Yıllar	Üsküdar Asel			Tekfurdağı Asel			Sapanca Asel		
	Fî	Kıyye	Akçe	Fî	Kıyye	Akçe	Fî	Kıyye	Akçe
1203	56	78	4368	69	90	6210	48	90	4320
1204	66	1628	107448	66	888	58608	66	370	24420
1205	78	1628	126984	63	888	55944	91	370	33670
1206	75	1628	122100	90	888	79920	90	370	33300
1207	81	1628	131868	72	888	63936	75	370	27750
1208	72	1628	117216	69	888	61272	69	370	25530
1209	81	1628	131868	77	888	68376	94	370	34780
1210	54	1628	87912	51	888	45288	60	370	22200
1211	87	1628	141636	75	888	66600	91	370	33670
1212	135	1628	219780	150	888	133200	150	370	55500
1213	105	1628	170940	105	888	93240	135	370	49950
1214	84	1628	137100	90	888	79920	120	370	44400
1215	69	1628	112332	90	888	79920	100	370	37000
1216	90	1628	146520	96	888	85248	100	370	37000
1217	120	1628	195360	120	888	106560	120	370	44400
1218	160	1628	260480	150	888	133200	144	370	53280
1219	213	1628	346764	187,5	888	166500	173	370	64010
1220	144	1368	196980	120	760	91200	135	175	23580
1221	236	1292	304912	183	760	139080	158	256	40448
1222	327	1216	397632	245	760	186200	180	337	60660
1223	228	1216	277248	210	760	159600	180	320	57600
1224	159	1216	193344	180	760	136800	180	304	54720
1225	150	912	136800	150	650	97500	150	228	34200
1226	210	608	127680	156	296	46176	150	152	22800
Ortalama	128	1415	174803	119	794	93354	119	324	38300

¹³³² Öztürk, s. 1827-1831.

Şekil 22: Üsküdar, Tekfûrdağı ve Sapanca İmaretleri'nde Kullanılan Bal (Asel) Oranlarının Karşılaştırılması

Asel (bal) fiyatları incelediğimiz her biri 6 yıllık 4 çeyrek dönemde Üsküdar İmaret, Tekfurdağı İmaret ve Sapanca İmaretinde aşağıda belirtildiği şekilde olmuştur:

Üsküdar İmaretinde ilk çeyrekte toplam bal için birim fiyat başına 428 akçe ödenmiştir. İkinci çeyrekte bal birim fiyatlarında %22'lik bir artış gerçekleşerek birim fiyat için 546 akçe ödenmiştir. Üçüncü çeyrekte birim fiyatlar %31'lik bir artışla 796 olarak gerçekleşmiştir. Son çeyrekte üçüncü çeyreğe göre %49'lık artış gerçekleşerek birim fiyatlar için 1.310 akçe harcanmıştır. Son çeyrek ile ilk çeyrek arasında %68'lik bir artış vardır.

Tekfurdağı İmaretinde ilk çeyrekte toplam bal için birim fiyat başına 429 akçe ödenmiştir. İkinci çeyrekte bal birim fiyatlarında %22'lik artışla birim fiyat için 548 akçe ödenmiştir. Üçüncü çeyrekte birim fiyatlar %28'lik bir artışla 763,5 akçe olarak gerçekleşmiştir. Son çeyrekte üçüncü çeyreğe göre %32'lik bir artış gerçekleşerek birim fiyatlar için 1.124 akçe harcanmıştır. Son çeyrek ile ilk çeyrek arasında %62'lik artış vardır.

Sapanca İmaretinde bal birim fiyatı için ilk çeyrekte 439 akçe ödenmiştir. İkinci çeyrekte bal birim fiyatlarında %32'lik artış yaşanarak birim fiyat için toplam 650 akçe ödenmiştir. Üçüncü çeyrekte birim fiyatlar %16'lık bir artışla 772 akçe olarak gerçekleşmiştir. Son çeyrekte üçüncü çeyreğe göre %23'lik bir artış gerçekleşerek birim

fiyatlar için 998 akçe harcanmıştır. Son çeyrek ile ilk çeyrek arasında %56'lık bir artış vardır.

24 yılda son çeyrek ile ilk çeyrek karşılaştırıldığında Üsküdar'da toplam miktarda %27'lik bir azalma olmuştur. Toplam harcama ise %58 artmıştır. Oysaki birim fiyat artışları %68 oranındadır. Tekfurdağı'nda ise toplam miktarda %14 oranında bir azalma olmuştur. Toplam harcama ise %57 artmıştır. Oysaki birim fiyat artışları %62 oranındadır. Sapanca'da ise toplam miktar %21 oranında azalmıştır. Toplam harcama ise %45 artmıştır. Oysaki birim fiyat artışları %56 oranındadır.

Bal birim fiyatları en fazla son çeyrekte (1221-1226) artmıştır. Birim fiyat artışına imaretler aldıkları toplam miktarı azaltarak tepki vermişlerdir. Bunda en önemli sebep dönemdeki taht değişikliklerinden kaynaklanan siyasi krizlerin yol açtığı ekonomik istikrarsızlıklardır. Ancak birim fiyatlardaki artışlar çoktan aza doğru sırasıyla Üsküdar, Tekfurdağı ve Sapanca imaretlerinde gerçekleşmiştir.

4.4.5. Safran

Akdeniz yerli baharat türlerinin en pahalısı olan safran, mor safran çiğdeminin (*Crocus Sativus* L.) tepe kısımlarının toplanması ile elde edilir. Safran yumrulu (soğan) sarı, mavi ve mor renkli çok yıllık bir bitkidir. Türkiye'de 31 türü vardır. Toprak üstü tek yıllık, toprak altı kısmı çok yıllıktır. Toprak altı kısmı üç yıl filiz verir. Filizler çiğdem türüne göre ilkbahar ve sonbaharda çiçeklenir. Çiçeklerin üstünde üç tepecik bulunur. Bu tepeciklerin toplanarak kurutulması ile safran elde edilir. İki dönüme ekili 100-130 bin çiçekten bir yılda 1 kilo safran elde edilebilir. Dünyanın kırmızı altın dediği safran bitkisinin ismi Farsça “*zer-paran*” (altın-tel) adından gelmektedir.¹³³³

Strabon M.Ö 7. yy'da Silifke Cennet Obruğu'nda safran üretildiğini belirtir. Halen Safranbolu, Kastamonu, Kocaeli ve Şanlıurfa'da safran yetiştirilmektedir. Safran adının Arapça Za'ferân kelimesinden üretildiği de söylenmektedir. *Divan-ı Lügatit*

¹³³³ Cenk Durmuşkahya, "Safran Kırmızı Altın", *Atlas*, Sayı 309, İstanbul: Aralık, 2018, s. 100-110.

Türk'de Kaşgarlı Mahmud safran için “*kayaçuk*” adını kullanmıştır.¹³³⁴ Anavatanın Anadolu olması muhtemel olan safrandan M.Ö. 700 yılında yazılmış olan *İlyada Destanı*'nında bahsedilmektedir. İskenderiye’de Dionysiac ayinlerinde safran kullanılırdı. Romalılar ise doğurganlığı artırdığına inandıkları safranı düğün yemeklerinde kullanırlardı. Santorini Adası’nda kadınlarla birlikte safran toplayan maymunlar resmedilmiştir. Safran renk ve koku verici olarak kullanılmaktadır. Nitekim Avrupa’da da kumaşları sarı ve koyu kırmızıya boyamak için kullanılmıştır.¹³³⁵ Fransa’da safranlı cin üretilir. Günümüzde Fransa’nın Boynes kentinde safran müzesi vardır.¹³³⁶ Araplar safranı gazları gidermek ve safra ve böbrek taşlarını eritmek amacıyla kullanmışlardır.¹³³⁷

Uzakdoğu’da safran sarısı halen boyamada kullanılmaktadır. Tibetli ve Budist hekimler safranı çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanmaktadır. Din adamları dinî törenlerde safran sarısı kıyafetler giyerler.¹³³⁸

Mardin’de Süryaniler’in Deyrû’l-Za’ferân Manastırı adını safrandan alır. Etrafında safran yetiştiği için bu isimin verildiği söylenir. Aynı zamanda inşa edilirken harcına safran karıştırıldığına ve manastırın sarımsak renginin buradan geldiğine inanılır.

Zerde ve dane genelde birlikte anılırlardı. Muhtemelen aynı yemeğin tatlı ve tuzlu şekilleridir. Safran tatlı ve tuzlu olarak iki yemeğe de konulurdu. Zerde bal ile tatlandırılan pirinç iken, dane bazen nohut eklenerek sunulan bir tür pilavdır. Zirbaç ise yine safran ile yapılan bir tatlıdır.¹³³⁹

Osmanlı Mutfağı’nda safran zerde denilen tatlı yapımında kullanılan bir baharattır.¹³⁴⁰ Osmanlılar safranı sadece tatlı yapmakta kullanmazdı. Özellikle hastalara şifâ vermek için yapılan Manisa Mesir Macunu’nda kullanılan bir malzemedir. Pilava

¹³³⁴ Turgut Kut, “Tarihte Safran”, **Yemek ve Kültür**, Sayı 44 (Yaz 2016), s. 52.

¹³³⁵ Andrew Dalby, **Tehlikeli Tatlar Tarih Boyunca Baharat**, Çev. Nazlı Pişkin, İstanbul: 2004, s. 222-224; Kut, s. 54-55.

¹³³⁶ Kut, s. 60-61.

¹³³⁷ Müheyya İzer, **Baharatın İzleri**, İstanbul: Redhouse Yayınevi, 1988, s. 15.

¹³³⁸ Kut, bu bilgiyi “KURKMO Mardin Süryani Ortodoks Metropolitiği Dinî, Kültürel ve Haber Dergisi”nden aktarmıştır. Bkz. Kut, s. 55.

¹³³⁹ Bilgin ve Samancı, s. 120-121.

¹³⁴⁰ Marianna Yerasimos, **500 Yıllık Osmanlı Mutfağı**, 3. Basım, İstanbul: Boyut Yayın Grubu, 2005, s. 271.

ise sütte bekletilmiş safran konulurdu.¹³⁴¹ 1469-1474'deki (Fatih Dönemi) saray mutfak defterlerine göre Matbah-ı Âmire ve helvahaneye 89,50 okka (114.828 kg) safran alınmış ve 4.872 akçe ödenmiştir. Okkasına yaklaşık 54,44 akçe ödenmiştir. 1490 yılı (II. Bayezid) defterinde 246 lodra (13.744 gr) safran satın alınmıştır. Bunun 102 kilosu Safranbolu'dan gelmiştir. 1573-4 yılında (II.Selim) 218,47 kg safran satın alınarak 113 kg'ı Viranşehir, 115,47 kg Siroz'dan gelmiştir. 1600 tarihli narh defterinde Viranşehir safranının dirhemi 2,5+1akçe iken, diğer bir safranının dirhemi 2 akçe olarak belirlenmiştir.¹³⁴²

Helvahane defterinde safran ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Bu defter 1608-1774 yılına kadarki 159 yıllık dönemi kapsamaktadır. Defterde macun ve tiryakların reçeteleri yazılıdır. Macun-ı tiryak-ı Faruk, Kurs-ı Androhuron, Macun Mesrititus reçetesinde sırasıyla 250, 350, 500 dirhem safran kullanıldığı belirtilmektedir.¹³⁴³

Pirinç, şeker ve safran katılarak yapılan bir tatlı olan zerde, zerdeciyân denilen esnaflar tarafından satılırdı. Zerd kelimesi Farsça zerd (sarı) kelimesinden gelir. Zerde tatlısının sarı rengi safrandan gelmektedir.¹³⁴⁴ Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde İstanbul'da 20 zerde dükkânı bulunduğunu ve 30 nefer ile hizmet verdiklerini aktarır. Pirleri Muaviye'dir. Hz Hamza'nın şehit olması ile matem yemeği olarak kırmızı safranla boyalı yemek götürmüştür. Acem ülkesinde ve Muaviye'nin sevilmediği Arnavutluk'ta safran ile yapılan zerde yenilmezdi. Kanuni Sultan Süleyman'ın 1539'da Bayezid ve Cihangir için yaptırdığı sünnet törenlerinde safranlı yemekler ve zerde dağıtılmıştır. Zerde olmadığında zırva denilen incir, üzüm, hurma, pirinç ve şekerle zerde taklidi bir tatlı yapılırdı.¹³⁴⁵ Osmanlı'da safranın ticari önemi bazı han isimlerinden de anlaşılmaktadır. Bunlara örnek olarak İstanbul Büyük Safran Hanı, Küçük Safran Hanı (İstanbul Kapalıçarşı, Örücüler Kapısı Yağlıkçılar Sokağı'nın iki

¹³⁴¹ Mesir Macunu, Kanuni Sultan Süleyman'ın annesi Hafize Sultan için Merkez Efendi tarafından yapılmıştır. Her yıl Nevruz'da Manisa'da Merkez Camisi'nden mesir macununu halka dağıtmak gelenek olmuştur. Arapça "acn" kökünden gelen macun hamur edilmiş, yoğrulmuş anlamına gelmektedir. Bkz. İzer, s. 10-13.

¹³⁴² Verilen fiyatlar 1600-1640 yıllarına aittir. Bkz. Kütükoğlu, s. 48, 99.

¹³⁴³ Kut, s. 56.

¹³⁴⁴ Tez, s. 63-65.

¹³⁴⁵ Kut, s. 59.

yanında) ve Ankara Zağferan Hanı (Ankara Rahmi Koç Müzesi'nin parçasıdır) verilebilir.¹³⁴⁶

Eskiden “s” harfi ile başlayan yedi yiyeceğin sağlığa çok faydalı olduğuna inanılırdı. Bunlar susam, süt, simit, su, salep, sarımsak ve safrandır.¹³⁴⁷ Baharatlar kullanım yoğunluğuna bağlı olarak birincil (majör) baharat ve ikincil (minör) baharat olarak ikiye ayrılırdı. Karabiber, kırmızıbiber, kakule, zerdeçal ve zencefil majör baharattır. Kimyon, kişniş, dereotu, anason, rezene, çemen otu, vanilya ve safran minör baharatlardan sayılmaktadır.¹³⁴⁸

Yabani safran yağına zeyt bülöv (tatlı yağ) denirdi.¹³⁴⁹ Karabibere “*kara altın*” olarak anılmaktadır. Ağırlığınca altın etmekteydi. 15. yy’da altının kilosu ile bugünkü karabiber 80.000 euro değerindeydi. Safran ve karabiber gibi pahalı baharatların içine sık sık ucuz ve sahte ürünler karıştırıldı.¹³⁵⁰ Karabiber gibi safran da dünyanın en pahalı baharatlarından biridir. Bu nedenle daha fazla kar elde etmek isteyen tüccarlar safranın ağırlığını artırmak için mum, yağ, şurup ve bal gibi ürünleri emdirerek hileli yollara başvurmaktaydılar.¹³⁵¹

Tıp, boyacılık, parfümeri ve yiyeceklerde kullanılan safran miladî I. yüzyılda Plinius’un bildirdiğine göre en çok sahteciliği yapılan ürünlerden biridir. Tavuk, sığır eti, üşük (bağ sarmaşığı) ve boy otu sahte safran üretmek için kullanılan malzemeler idi. Safran yerine zerdeçal, aspir, enginar çiçekleri ve kök boya kullanılırdı. Günümüzde, Hindistan, İran, İspanya, İtalya ve Yunanistan’da safran ticareti yapan şirketler vardır. 2003 yılından beri Uluslararası Safran Sempozyumları yapılmaktadır.¹³⁵²

¹³⁴⁶ Kut, s. 58.

¹³⁴⁷ Tez, s. 69.

¹³⁴⁸ Tez, s. 145.

¹³⁴⁹ Tez, s. 149.

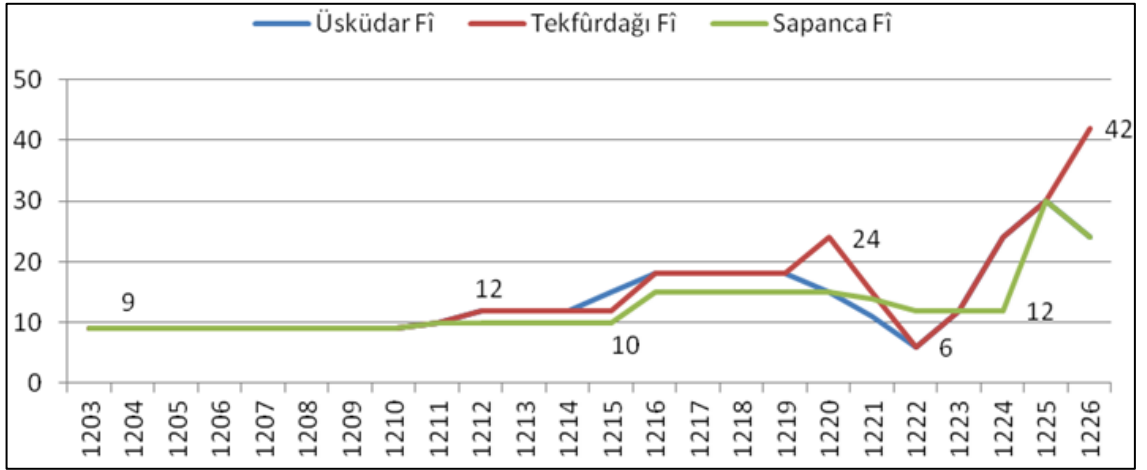
¹³⁵⁰ Tez, s. 142.

¹³⁵¹ İzer, s. 82.

¹³⁵² Kut, s. 58-61.

Tablo 21
Hicrî 1203-1226 Yılları Arasında Üsküdar, Tekfurdağı ve Sapanca İmaretleri'nde
Kullanılan Safran (Zaferân) Birim Fiyatı (Fî), Toplam Miktar (Kıyye) ve Yapılan
Toplam Harcamalar (Akçe/100)

Yıllar	Üsküdar Safran			Tekfurdağı Safran			Sapanca Safran		
	Fî	Kıyye	Akçe	Fî	Kıyye	Akçe	Fî	Kıyye	Akçe
1203	9	8	72	9	9	81	9	9	81
1204	9	1850	16650	9	592	5328	9	444	3996
1205	9	1850	16650	9	592	5328	9	444	3996
1206	9	1850	16650	9	592	5328	9	444	3996
1207	9	1850	16650	9	592	5328	9	444	3996
1208	9	1850	16650	9	592	5328	9	444	3996
1209	9	1850	16650	9	592	5328	9	444	3996
1210	9	1850	16650	9	592	5328	9	444	3996
1211	10	1850	18500	10	592	5920	10	444	4440
1212	12	1850	22200	12	592	7104	10	444	4440
1213	12	1850	22200	12	592	7104	10	440	4440
1214	12	1850	22200	12	592	7104	10	444	4440
1215	15	1850	27750	12	592	7104	10	444	4440
1216	18	1850	33300	18	592	10656	15	444	6660
1217	18	1850	33300	18	592	10656	15	444	6660
1218	18	1850	33300	18	592	10656	15	444	6660
1219	18	1850	33300	18	592	10656	15	444	6660
1220	15	1900	28500	24	608	14580	15	214	3132
1221	11	2090	22990	15	608	9120	14	360	5040
1222	6	2280	13680	6	608	3648	12	505	6060
1223	12	2280	27360	12	608	7260	12	480	5760
1224	24	2280	54720	24	608	14592	12	456	5472
1225	30	1900	57000	30	608	18240	30	342	10260
1226	24	1520	36480	42	296	12432	24	228	5472
Ortalama	14	43858	603402	15	559	194209	13	404	4920

Şekil 23: Üsküdar, Tekfûrdağı ve Sapanca İmaretleri'nde Kullanılan Safran (Zaferân) Oranlarının Karşılaştırılması

Safran (zaferân) fiyatları incelediğimiz her biri 6 yıllık 4 çeyrek dönemde Üsküdar İmaret, Tekfurdağı İmaret ve Sapanca İmaretinde aşağıda belirtildiği şekilde olmuştur:

Üsküdar İmaretinde ilk çeyrekte toplam safran için birim fiyat başına 54 akçe ödenmiştir. İkinci çeyrekte safran birim fiyatlarında %16'lık artış gerçekleşerek birim fiyat için 64 akçe ödenmiştir. Üçüncü çeyrekte birim fiyatlar %37'lik bir artışla 102 olarak gerçekleşmiştir. Son çeyrekte üçüncü çeyreğe göre %5'lik bir artış gerçekleşerek birim fiyatlar için 107 akçe harcanmıştır. Son çeyrek ile ilk çeyrek arasında %50'lik bir artış vardır.

Tekfurdağı İmaretinde ilk çeyrekte safran için birim fiyat başına 54 akçe ödenmiştir. İkinci çeyrekte safran birim fiyatlarında %16'lık bir artışla birim fiyat için 64 akçe ödenmiştir. Üçüncü çeyrekte birim fiyatlarında %41'lik bir artışla 108 akçe olarak gerçekleşmiştir. Son çeyrekte üçüncü çeyreğe göre %16'lık bir artış gerçekleşerek birim fiyatlar için 129 akçe harcanmıştır. Son çeyrek ile ilk çeyrek arasında %58'lik artış olmuştur.

Sapanca İmaretinde safran birim fiyatı için ilk çeyrekte 54 akçe ödenmiştir. İkinci çeyrekte safran birim fiyatlarında %7'lik bir artış yaşanarak birim fiyat için toplam 58 akçe ödenmiştir. Üçüncü çeyrekte birim fiyatlar %32'lik bir artışla 85 akçe olarak gerçekleşmiştir. Son çeyrekte üçüncü çeyreğe göre %18'lik artış gerçekleşerek

birim fiyatlar için 104 akçe harcanmıştır. Son çeyrek ile ilk çeyrek arasında %48'lik bir artış vardır.

Son çeyrek ile ilk çeyrek karşılaştırıldığında Üsküdar'da toplam miktarda %25 oranında bir artış olmuştur. Toplam harcama ise %61 artmıştır. Oysaki birim fiyat artışları %50 oranındadır. Tekfurdağı'nda 24 yılda toplam miktarda %11 oranında bir artış olmuştur. Toplam harcama ise %59 artmıştır. Oysaki birim fiyat artışları %58 oranındadır. Sapanca'da 24 yılda toplam miktarda %6 oranında bir artış gerçekleşmiştir. Toplam harcama ise %47 oranında artmıştır. Oysaki birim fiyat artışları %48 oranındadır.

Safran birim fiyatları en fazla son çeyrekte (1221-1226) artmıştır. Birim fiyat artışına imaretler aldıkları toplam miktarı azaltarak tepki vermişlerdir. Ancak safran için diğer temel mallarda gerçekleşen bu durum geçerli değildir. Toplam miktar az da olsa artmıştır. Birim fiyatlardaki artışlar Tekfurdağı, Üsküdar, Sapanca sırasıyladır.

4.4.6. Nohut

Nohut, Orta Doğu ve Uzak Doğu'da geniş bir kullanım alanı bulmuş yemeklik dane baklagil türüdür. Nohut'un Latince adı Cicer arietinum L.'dir.¹³⁵³ Nohudun anavatanı Güneybatı Asya, Akdeniz veya Etiyopya olduğu düşünülmektedir. Nohut en fazla Türkiye, Pakistan, Meksika ve Etiyopya'da üretilmektedir. Anadolu'da ise en çok orta ve kuzey Anadolu bölgesinde üretilmektedir. Türkiye'de Burdur Hacılar kazılarında bulunan nohut örneklerinin M.Ö. 5450 yıllarına ait olduğu saptanmıştır. Bronz Çağı'ndan itibaren M.Ö. 3300 yıllarında Mezopotamya'da nohut tarımı yapılmıştır. Nohut türleri deniz seviyesinden 5.600 m. yüksekliğe kadar yetişebilmektedir.¹³⁵⁴

Nohut yaş sebze olarak yenmez, tohum elde etmek için ekilir, gıda olan kısmı tohumlarıdır. Nohut Anadolu'da 1.300 m yüksekliğe kadar yetiştirilmekte olup

¹³⁵³ Roma İmparatorluğu'nda baklagil isimleri aile ismi olarak kullanılabilir. Örneğin Romalı hatip ve düşünür olan Cicero'nun adı nohuttan gelmektedir. Bkz. Belge, s. 19.

¹³⁵⁴ Sezen Şehirali, **Yemeklik Dane Baklagiller**, Ankara: Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, 1988, s. 342-345.

kuraklığa dayanıklı bir bitkidir. Nohut kısa sürede geliştiği için ikinci ürün almaya elverişlidir.¹³⁵⁵

Nohudun türüne göre mavi-kırmızı, kırmızı-mor, kırmızı, beyaz ve mavi çiçekleri vardır. Birçok çeşidi olmasına rağmen ülkemizde koçbaşı, kuşbaşı, bezelyemsi ve karışık olmak üzere 4 standart çeşidi yetiştirilmektedir. Tek yıllık bir bitki olan nohut dane ürünü için yetiştirilen bir baklagildir. Nisan ve mayıs aylarında ekilir. Fazla sulanmaz hatta Anadolu'da kuru tarımı yapılır. Hasat için ekim ayından sonraki üç ay uygundur. Hasadı bitkinin orakla ya da elle yolunmasıyla yapılır. Harman yerine getirilen nohut kurumaya bırakılır. Sonra sopalar ile dövülerek danelerini bırakması sağlanır. Elekten elenerek yabancı maddelerden ayrılır. Nohut, buğday veya pamuk ile dönüşümlü ekilerek toprağın boş kalması engellenebilir. Nohut toprak altındaki besin maddelerinden çok iyi faydalanır. Bu faydalanmada nohutla ortak yaşayan azot kullanan bakterilerin etkisi fazladır. Bu özellik nohudun protein zengini ve et alternatifi bir bitki olmasını sağlamıştır. Ancak bazen nohudun pişirilmesi için 45 dakika veya 2 saat kaynatılması gerekir. Çok kurak ve çok nemli topraklarda nohudun tohumları çimlenerek toprak yüzeyine çıkamaz. Bu ürünün verimliliğini azaltan bir durumdur. Fusarium solgunluğu, nohut antraknozu, pas yaprak leke hastalığı, virüs hastalıkları, nohut bruchusu ve nohut bakla kurdu gibi hastalık ve zararlılar bitkinin verimini düşürmektedir. Belirtilen sebepler yüzünden arzı daralan nohudun fiyatı artış gösterebilir.¹³⁵⁶

Anadolu'da Nohut Fiyatları: Konya'da 1792'de 3, 1795'te 4 paradır.¹³⁵⁷ İstanbul'da tüketilen nohut çeşitleri narh defterlerinden anlaşıldığı kadarıyla kabak nohodu, hurda nohut, alâ nohut ve kaba nohuttur.¹³⁵⁸

¹³⁵⁵ Nihat Uluocak, **Toprak Koruması ve Yem Niteliği Bakımından Türkiye'nin Önemli Doğal Otlak Bitkileri II: Baklagiller**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Yayınları, 1984, s. 116.

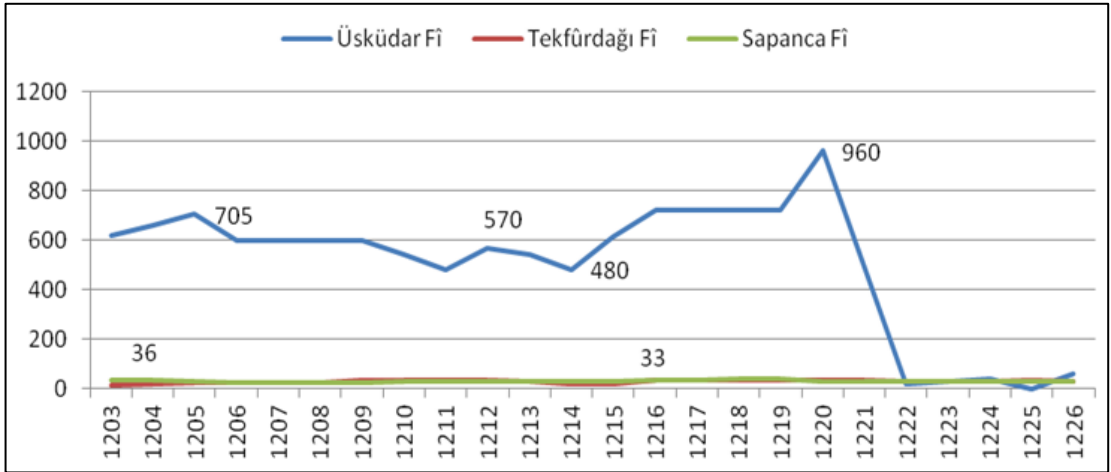
¹³⁵⁶ Şehirali, s. 337-387.

¹³⁵⁷ Öztürk, s. 1827-1831.

¹³⁵⁸ Çakmak, s. 20.

Tablo 22
Hicrî 1203-1226 Yılları Arasında Üsküdar, Tekfurdağı ve Sapanca İmaretleri'nde
Kullanılan Nohut Birim Fiyatı (Fî), Toplam Miktar (Kıyye) ve Yapılan Toplam
Harcamalar (Akçe/100)

Yıllar	Üsküdar Nohut			Tekfurdağı Nohut			Sapanca Nohut		
	Fî	Kıyye	Akçe	Fî	Kıyye	Akçe	Fî	Kıyye	Akçe
1203	618	480	296640	17	19	323	36	24	864
1204	660	50	33000	20	259	5180	33	385	12705
1205	705	50	35250	24	259	6216	30	385	11550
1206	600	50	30000	25	259	6475	24	385	9240
1207	600	50	30000	24	259	6216	24	385	9240
1208	600	50	30000	24	259	6216	24	385	9240
1209	600	50	30000	33	259	8547	24	385	9240
1210	540	50	27000	33	259	8547	30	385	11550
1211	480	50	24000	33	259	8547	30	385	11550
1212	570	50	28500	33	259	8547	30	385	11550
1213	540	50	27000	30	259	8880	30	385	11550
1214	480	50	24000	18	259	4662	30	385	11550
1215	615	50	30750	18	259	4662	30	385	11554
1216	720	50	36000	36	259	9324	33	385	12705
1217	720	50	36000	36	259	9324	36	385	13860
1218	720	50	36000	36	259	9324	39	382	14898
1219	720	50	36000	36	259	9324	42	385	16170
1220	960	40	38400	36	266	9540	32	117	3780
1221	491	172	84452	33	266	8778	31	185	5735
1222	21	304	6384	30	266	7980	30	253	7590
1223	30	304	9120	30	266	7980	30	240	7200
1224	42	304	12840	30	266	7980	30	228	6840
1225	0	0	0	36	266	9576	30	171	5130
1226	60	228	13680	30	111	3330	30	114	3420
Ortalama	504	110	39792	29	245	7312	31	312	9530

Şekil 24: Üsküdar, Tekfûrdağı ve Sapanca İmaretleri'nde Kullanılan Nohut Oranlarının Karşılaştırılması

Nohut fiyatları incelediğimiz her biri 6 yıllık 4 çeyrek dönemde Üsküdar İmareti, Tekfûrdağı İmareti ve Sapanca İmareti'nde aşağıda belirtildiği şekilde olmuştur:

Üsküdar İmareti'nde ilk çeyrekte toplam nohut için birim fiyat başına 3.783 akçe ödenmiştir. İkinci çeyrekte nohut birim fiyatlarında %18'lik bir azalış gerçekleşerek birim fiyat için 3.210 akçe ödenmiştir. Üçüncü çeyrekte birim fiyatlar %28'lik bir artışla 4.455 akçe olarak gerçekleşmiştir. Son çeyrekte üçüncü çeyreğe göre %86'lık bir azalış gerçekleşerek birim fiyatlar için 644 akçe harcanmıştır. Son çeyrek ile ilk çeyrek arasında %83'lük bir oranda azalış vardır.

Tekfûrdağı İmareti'nde ilk çeyrekte toplam nohut için birim fiyat başına 134 akçe ödenmiştir. İkinci çeyrekte nohut birim fiyatlarında %16'lık bir artışla 180 akçe ödenmiştir. Üçüncü çeyrekte birim fiyatlar %9'lık bir artışla 198 akçe olarak gerçekleşmiştir. Son çeyrekte üçüncü çeyreğe göre %5'lik artış gerçekleşerek birim fiyatlar için 189 akçe harcanmıştır. Son çeyrek ile ilk çeyrek arasında %29'luk azalış vardır.

Sapanca İmareti'nde nohut birim fiyatı için ilk çeyrekte 171 akçe ödenmiştir. İkinci çeyrekte nohut birim fiyatlarında %2'lik artış yaşanarak toplam 174 akçe ödenmiştir. Üçüncü çeyrekte birim fiyatlar %8'lik bir artışla 212 akçe olarak gerçekleşmiştir. Son çeyrekte üçüncü çeyreğe göre %17'lik bir azalış gerçekleşerek

birim fiyatlar için 181 akçe harcanmıştır. Son çeyrek ile ilk çeyrek arasında %6'lık bir artış vardır.

Son çeyrek ile ilk çeyrek karşılaştırıldığında Üsküdar'da toplam miktarda %44 oranında artmıştır. Toplam harcama ise %72 azalmıştır. Oysaki birim fiyat azalış %83 oranındadır. Tekfurdağı'nda toplam miktar %9 oranında artmıştır. Toplam harcama ise %33 artmıştır. Oysaki birim fiyat azalışı %29 oranındadır. Sapanca'da toplam miktar %39 oranında azalmıştır. Toplam harcama ise %32 azalmıştır. Oysaki birim fiyat artışı %6 oranındadır.

Son çeyrekte (1221-1226) diğer gıda mallarındaki fiyat artışına rağmen nohut fiyatları azalmıştır. Bu fiyat azalışına rağmen Tekfurdağı İmareti ve Sapanca İmareti aldıkları nohudu son çeyrekte azaltmışlardır. Üsküdar İmareti ise toplam miktarı arttırarak arz-talep dengesine uygun bir tepki vermiştir. Diğer malların fiyatları yaşanan istikrarsızlık sebebiyle son çeyrekte artarken nohut fiyatlarının azalmış olması ve bu duruma imaretlerin farklı tepkiler vermiş olması ilginçtir. Nohut fiyatları bu çeyrekte nohut rekoltesinin yüksek olması nedeniyle artmamış olabilir ama bu konuda kesin bir malumat bulunmamaktadır.

4.4.7. Tuz

Tuz yaşamsal bir maddedir. Tuz dünyanın her yerinde bulunur. Ancak güney ülkelerinde güneşin ısıtması ile tuzlalar halinde bulunur ve ulaşılması kolaydır. Oysa kuzeyde suların kaynatılması ile tuz elde edilir. Tuzun elde edilmesi zahmetli ve pahalıdır. Bu yüzden güneyden kuzeye; Afrika'dan Avrupa'ya bir tuz ticareti gelişmiştir. Afrikalılar tuzlarına karşılık altın almışlardır. Kimi zaman tuz altından pahalıdır. Roma İmparatorluğu'nda maaş ile birlikte tuz verilirdi. Sonra bu tuz parası olarak nakde dönüştü. İngilizcede salary (maaş) ve soldier (asker) kelimeleri salt (tuz) kelimesinden türetilmiştir. Venedik zenginliğini tuz tekelinden sağlamıştır. Tuz vergisi maliyenin hazineyi doldurma yollarından biridir. Avusturya'da Salt-zburg kenti tuzlu

bir geçmişi gösterir. Türkçede tuzla adı tuz çıkarılan yerleri belirtir. Birçok dilde ortak olan salata tuz (salt) adından gelmektedir.¹³⁵⁹

İstanbul'a gelen tuz gemileri hasır iskelesine yüklerini boşaltırlardı. Tuzlar ambarlara gönderilir ve oradan tuz satanlara verilirdi.¹³⁶⁰ Narh defterlerinde tuzların cinsi ve nereden geldiği bellidir. Osmanlıda Tuz eşitleri: Eflak tuzu, Kefe tuzu, Kile tuzu, Mısır tuzu, İzmir tuzu; deniz tuzudur.¹³⁶¹

İaşe maddelerini satan esnaflar genelde bir arada bulunmaktadırlar. Tuzcular genelde toplu halde bir arada İstanbul'da Hasırcılar içinde bulunurlardı.¹³⁶² İstanbul fırıncılarının ekmek imalinde kullandıkları tuzlar Ahyolu memlehasından¹³⁶³ gelmektedir.¹³⁶⁴

1790 yılında Eflak'tan getirilen tuzun vukiyyesi tuzcu esnafına 12 akçeye mal olurken, satış fiyatı 15 akçe olarak belirlenmiştir. Fiyatları yüksek mallarda kar oranı düşük, fiyatları düşük mallarda ise kar oranı yüksektir. Vukiyyesi 60 akçe olan zeytinyağında kar oranı %5 iken, vukiyyesi 15 akçe olan Eflak tuzunda kar oranı %20'dir.¹³⁶⁵ Tuz fiyatlarında özelikle Eflak tuzu fiyatlarında bir istikrarsızlık vardır. 1790-1 yıllarında fiyatlar yükselirken, 1792-1804 yıllarında ise Eflak tuzu fiyatları dşmştir.¹³⁶⁶

Anadolu'da Tuz Fiyatları: Ankara'da tuz 1,3-3 paradır. Konya'da 1795'te 1 paradır. Sivas'da tuz 1,25-2,5 paradır. Kayseri'de 1786'da 1,3; 1790'da 0,83; 1792'de 0,83; 1794, 1798 ve 1800'de 1 paradır.¹³⁶⁷

¹³⁵⁹ Belge, s. 43-50.

¹³⁶⁰ Aynural, s. 92.

¹³⁶¹ akmak, s. 22.

¹³⁶² Aynural, s. 98.

¹³⁶³ Memlaha: Tuz ıkarılan yer, tuzla. Bkz. Pakalın, s. 474.

¹³⁶⁴ Aynural, s. 116.

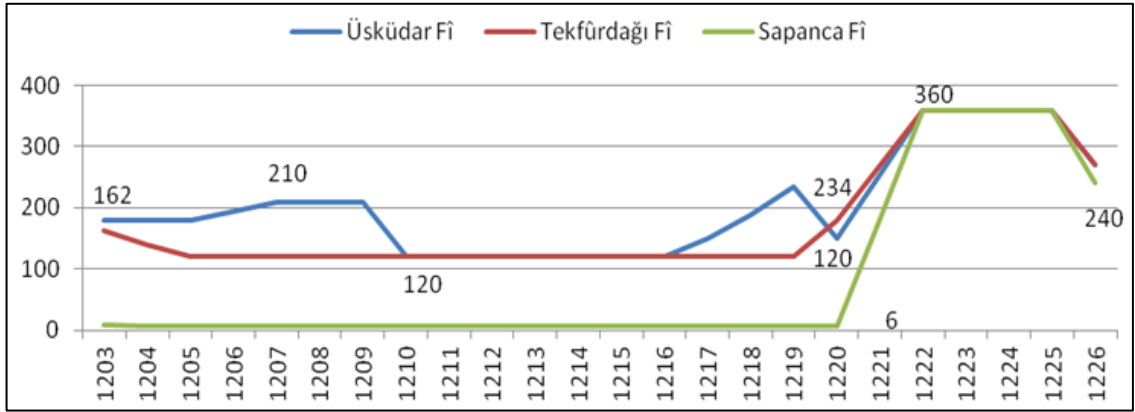
¹³⁶⁵ Aynural, s. 128.

¹³⁶⁶ Aynural, s. 152.

¹³⁶⁷ ztrk, s. 1827-1831.

Tablo 23
Hicrî 1203-1226 Yılları Arasında Üsküdar İmareti'nde Kullanılan Tuz (Nemek)
Birim Fiyatı (Fî) Toplam Miktar (Kıyye) ve Yapılan Toplam Harcamalar
(Akçe/10)

Yıllar	Üsküdar Nemek			Tekfurdağı Nemek			Sapanca Nemek		
	Fî	Kıyye	Akçe	Fî	Kıyye	Akçe	Fî	Kıyye	Akçe
1203	180	120	21600	162	120	19440	8	6	48
1204	180	133	23940	139,5	40	5580	7	370	2695
1205	180	133	23940	120	40	4800	6	370	2220
1206	195	133	25935	121	40	4840	6	370	2220
1207	210	133	27930	120	40	4800	6	370	2220
1208	210	133	27930	120	40	4800	6	370	2220
1209	210	133	27930	120	40	4800	6	370	2220
1210	120	133	15960	120	40	4800	6	370	2220
1211	120	133	15960	120	40	4800	6	370	2220
1212	120	135	15980	120	40	4800	6	370	2220
1213	120	135	16200	120	40	4800	6	370	2220
1214	120	135	17200	120	40	4800	6	370	2220
1215	120	135	16200	120	40	4800	6	370	2220
1216	120	135	16200	120	40	4800	6	370	2220
1217	150	135	20250	120	40	4800	6	370	2220
1218	187,5	135	25380	120	40	4800	6	370	2220
1219	234	135	31590	120	40	4800	6	370	2220
1220	150	120	18000	180	40	7200	6	300	1800
1221	255	98	24990	270	40	10800	183	160	29280
1222	360	76	27360	360	40	14400	360	20	7200
1223	360	76	27360	360	40	14400	360	20	7200
1224	360	76	27360	360	40	14400	360	20	7200
1225	360	76	27360	360	40	14400	360	20	7200
1226	270	76	20520	270	40	10800	240	20	4800
Ortalama	204	119	22628	178	43	7644	82	270	4197

Şekil 25: Üsküdar, Tekfûrdağı ve Sapanca İmaretleri'nde Kullanılan Tuz (Nemek) Oranlarının Karşılaştırılması

Tuz (nemek) fiyatları fiyatları incelediğimiz her biri 6 yıllık 4 çeyrek dönemde Üsküdar İmaret, Tekfurdağı İmaret ve Sapanca İmaret'nde aşağıda belirtildiği şekilde olmuştur:

Üsküdar İmaret'nde ilk çeyrekte toplam tuz için birim fiyat başına 1.155 akçe ödenmiştir. İkinci çeyrekte tuz birim fiyatlarında %30'lık bir azalış gerçekleşerek birim fiyat için 810 akçe ödenmiştir. Üçüncü çeyrekte birim fiyatlar %16'lık bir artışla 961,5 olarak gerçekleşmiştir. Son çeyrekte üçüncü çeyreğe göre %44'lük bir artış gerçekleşerek birim fiyatlar için 1.710 akçe harcanmıştır. Son çeyrek ile ilk çeyrek arasında %32'lik bir artış vardır.

Tekfurdağı İmaret'nde tuz birim fiyatı için ilk çeyrekte 782,5 akçe ödenmiştir. İkinci çeyrekte tuz birim fiyatlarında %8'lik bir azalışla birim fiyat için 720 akçe ödenmiştir. Üçüncü çeyrekte birim fiyatlar %8'lik bir artışla 780 akçe olarak gerçekleşmiştir. Son çeyrekte üçüncü çeyreğe göre %61'lik bir artış gerçekleşerek birim fiyatlar için 1.980 akçe harcanmıştır. Son çeyrek ile ilk çeyrek arasında %60'lik bir artış vardır.

Sapanca İmaret'nde tuz birim fiyatı için ilk çeyrekte 39 akçe ödenmiştir. İkinci çeyrekte tuz birim fiyatlarında %8'lik bir azalış yaşanarak birim fiyat için toplam 36 akçe ödenmiştir. Üçüncü çeyrekte birim fiyatlar hiç artmamış, 36 akçe olarak gerçekleşmiştir. Son çeyrekte üçüncü çeyreğe göre %98'lik bir artış gerçekleşerek birim

fiyatlar için 1.863 akçe harcanmıştır. Son çeyrek ile ilk çeyrek arasında %98'lik bir artış vardır.

24 yıllık bir zamanda son çeyrek ile ilk çeyrek karşılaştırıldığında Üsküdar'da toplam miktarda %39'luk bir azalma olmuştur. Toplam harcama ise %2 artmıştır. Oysaki birim fiyat artışları %32 oranındadır. Tekfurdağı'nda tuz alımı toplam miktarda %25 oranında azalmıştır. Toplam harcama ise %44 artmıştır. Oysaki birim fiyat artışları %60 oranındadır. Sapanca'da 24 yılda toplam miktarda %86 oranında azalmıştır. Toplam harcama ise %82 artmıştır. Oysaki birim fiyat artışları %98 oranındadır.

Tuz birim fiyatları en fazla son çeyrekte (1221-1226) artmıştır. Birim fiyat artışına imaretler aldıkları toplam miktarı azaltarak tepki vermişlerdir. Bunda en önemli sebep dönemdeki taht değişikliklerinden kaynaklanan siyasi krizin yol açtığı ekonomik istikrarsızlıklardır. Birim fiyatlardaki artışlar çoktan aza doğru sırasıyla Sapanca, Tekfurdağı ve Üsküdar imaretlerinde görülmektedir.

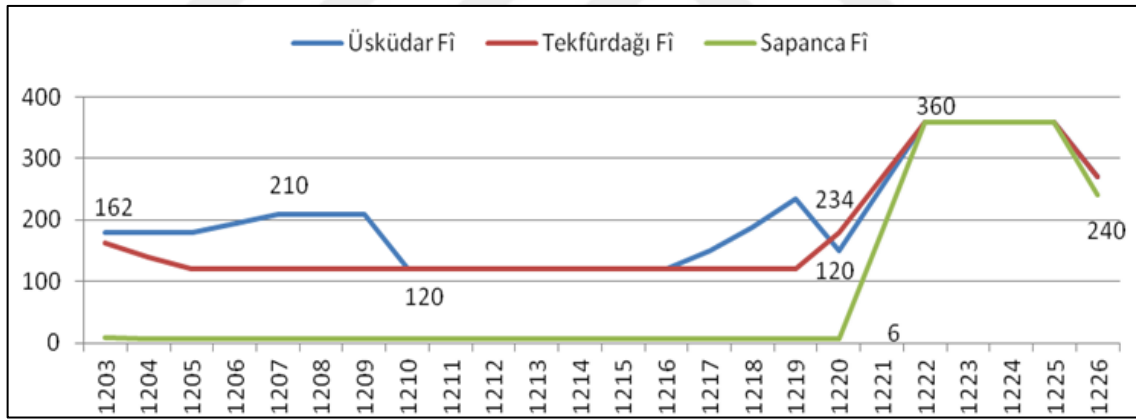
4.4.8. Kalay

Osmanlı imaretinde mutfakta kullanılan bakır eşyaların kalaylanması için her zaman belli bir miktar bütçede pay ayrılmaktadır. Bakır mutfak eşyalarında kullanıldığı gibi, para yapmak için darphanelerde, askerî amaçlarla silah yapımında kullanılmıştır. Özellikle İran'dan gelen tüccarlar bakır ve kalaya yüksek fiyatlar ile müşteri olduklarından yurt içinde mal arzını azaltmışlardır. Bu nedenle Osmanlı otoriteleri tarafından kalay ihracı yasaklanmıştır. Osmanlılarda 1525 yılında Kanuni Sultan Süleyman tarafından maden kanunu çıkarılmıştır. Bu kanun madencilik alanında 19. yüzyılın ortalarına kadar geçerli olmuştur. Bakır ve kalay fiyatlarını artıran faktörlerin deprem, sel baskınları, savaşlar, isyanlar ve veba gibi salgın hastalıklar olduğu görülmektedir.¹³⁶⁸

¹³⁶⁸ Oktay Belli ve İ. Gündoğ Kayaoğlu, *Anadolu'da Türk Bakırcılık Sanatının Gelişimi, Bakır Yatakları, Üretimi ve Atölyeleri*, İstanbul: Sandoz Kültür Yayınları, 1993, s. 48-58.

Tablo 24
Hicrî 1203-1226 Yılları Üsküdar, Tekfûrdağı ve Sapanca İmâretleri'nde
Kullanılan Kalay ve Kalaycı (Kalaygîr) İçin Yapılan Toplam Harcamalar (Akçe)

Yıllar	Kalay ve Kalaygîr (Akçe)				Kalay ve Kalaygîr (Akçe)		
	Üsküdar	Tekfûrdağı	Sapanca		Üsküdar	Tekfûrdağı	Sapanca
1203	18000	6000	18000	1215	18000	6000	18000
1204	18000	6000	18000	1216	18000	6000	18000
1205	18000	6000	18000	1217	18000	6000	18000
1206	18000	6000	18000	1218	18000	6000	18000
1207	18000	6000	18000	1219	18000	6000	18000
1208	18000	6000	18000	1220	18000	18000	48000
1209	18000	6000	18000	1221	18000	12000	66250
1210	18000	6000	18000	1222	18000	6000	84500
1211	18000	6000	0	1223	0	6000	78000
1212	18000	6000	18000	1224	18000	6000	72000
1213	18000	6000	18000	1225	12000	6000	72000
1214	18000	6000	18000	1226	12000	6000	0

Şekil 26: Hicrî 1203-1226 Yılları Üsküdar, Tekfûrdağı ve Sapanca İmâretleri'nde
Kullanılan Kalay ve Kalaycı İçin Yapılan Toplam Harcamalar (Akçe)

İmaret mutfaklarında bakır eşyaların kalaylanması için kullanılan kalay ve kalaycılar için sadece harcanan toplam akçe miktarı hakkında veri bulunmaktadır. Üsküdar İmaretî'nde toplam harcama üç çeyrekte değişmeden 108.000 akçe olarak kalmıştır. Fakat harcamalar son çeyrekte 78.000 akçe olarak gerçekleşmiş ve %28 oranında azalmıştır.

Tekfurdağı'nda birinci ve ikinci çeyrekte kalay için yapılan harcamalar değişmeden 36.000 akçe olarak kalmıştır. Üçüncü çeyrekte %25'lik bir artış ile 48.000 akçe olarak gerçekleşmiştir. Dördüncü çeyrek %12 azalışla 42.000 akçe olarak gerçekleşmiştir.

Sapanca İmaret'i'nde kalay için ilk çeyrekte 108.000 akçe harcanırken, ikinci çeyrekte %17 azalarak 90.000 akçe harcama yapılmıştır. Üçüncü çeyrekte %35 artış ile 138.000 akçe harcanmıştır. Dördüncü çeyrekte ise toplam 372.750 akçe harcama ile üçüncü çeyreğe göre %63 artış gerçekleşmiştir. Kalay ve kalaygir (kalaycı) harcamalarındaki yükseliş ve azalışların sebepleri nelerdir? İmaret mutfaklarındaki bazı araç gereçler her sene kalaylanmayabilir. Bu durum harcamalara yansımış olabilir. Ancak harcamalardaki en büyük dalgalanmalar son çeyrektedir. Bu durumda ise ülkedeki siyasal kriz ile gelen ekonomik istikrarsızlığın rolü fazladır.

4.4.9. Un

Undan yapılan ekmek birçok kültürde toplumu etkilemiştir. Mesela Farsçada “*nankör*” ekmek körü yani “*ekmek hakkı bilmeyen*” anlamındadır. İngilizcede Latince “*com*” (ile), “*panis*” (ekmek) kelimelerinden türetilen company kelimesi, “*birlikte yemek yiyenler birliği*” anlamına gelmektedir. Günümüzde ise şirket, eş, dost, refakat ve askerlikte bölük anlamlarına gelmektedir.¹³⁶⁹

Buğday hayvan gücü ile çalışan değirmenlerde ve asiya denilen su¹³⁷⁰ ve rüzgar gücü ile çalışan yel değirmenlerde öğütülerek un haline getirilmektedir.¹³⁷¹ Bu üç tip değirmende buğdayı öğütmek için horos denilen taşlarlar kullanılırdı. Değirmenlere horoslarına göre hububat verilmekteydi.¹³⁷² Değirmenler tayinat vermekle yükümlü oldukları esnafa göre fırın ve uncu değirmenleri diye ikiye ayrılırdı.¹³⁷³

¹³⁶⁹ Belge, s. 25.

¹³⁷⁰ Marmara kıyısındaki İzmit, bol akarsuları sayesinde İstanbul buğdayının su değirmenlerinde un haline getirildiği bir yer olmuştur. Bkz. Faroqi, s.148.

¹³⁷¹ Değirmenler hakkında daha fazla bilgi için bakınız. Bkz. Bir, Acar ve Kaçar, s. 11-75.

¹³⁷² Aynural, s. 46.

¹³⁷³ Aynural, s. 47.

Uncu değirmenlerinde taş başına sekiz kile hububat verilirdi. Fırın değirmenleri taş başına 9 kile verilmektedir.¹³⁷⁴ 1806 yılında enflasyon artışı oldu. Bu nedenle demir, çelik, barut, kömür ve işçi ücretleri ve nakliye fiyatları arttı. İşte bu dönemde değirmen taşı çeşitleri olan horos¹³⁷⁵ ve çarhın¹³⁷⁶ fiyatları 30 ve 50 kuruşa çıktı.¹³⁷⁷

Hicrî 1218 / 1803 yılında mevcut fırınlar kendilerine yeterli un verilemeyince üretim yetersiz kalmıştır. Halk fırınların önlerine yığılmıştır.¹³⁷⁸

İstanbul halkının ihtiyaç duyduğu un 3 çeşittir. Bunlar ekmeklik, çöreklik ve has undur. Bu unun kış ve ilkbahar aylarında fiyatları yükselmektedir. Hasat zamanı başladığı 7. aydan itibaren fiyatlar azalmaya başladılar. Mîrî ambarlardan verilen hububat, un fiyatlarını düşüren bir durumdur.¹³⁷⁹

Anadolu’da Un Fiyatları: Konya’da 1792’de 4,9; 1796’de 10 paradır. Sivas’da 2,6-3 paradır.¹³⁸⁰

Ekmek fiyatları un fiyatlarının düşük ve yüksek olmasına bağlı olarak yükselir ve alçalırdı. Birçok maddenin fiyat hareketleri para birimi üzerindendir. Unlu ürünlerin fiyatları üretim mallarının ağırlığına göre belirlenirdi. Yani ağırlık narha göre değişmektedir. Unlu mamullerin fiyatları belirlenirken “çaşni” tutulurdu. Yani unlu mamulün öncelikle bir numunesi yapılırdı. Bu numunenin maliyeti üzerine esnaf karı da eklenerek kadı huzurunda fiyat belirlenirdi. İstanbul’daki unlu mamullerin fiyatları yılda üç ve dört kez tespit edilirdi. 1 kile buğdaya 10 para zam yapılması, 1 paralık ekmekte 10 dirhem azalma veya artış yapmaktadır. Ekmek ağırlıkları 60-90 dirhem (192-288 gram) arasındadır. Buğday fiyatı arttığında unlu mamullerin fiyatı artmazsa

¹³⁷⁴ Salih Aynural’ın değerli çalışması birçok soruyu akla getirmektedir. Bkz. Aynural, s. 48; Akla gelen söz konusu sorular şunlardır: Halkın fırınlar önüne yığılmasına ne neden olmuştur? Vakıflardaki hububat fiyatları ne düzeydedir? Vakıfların kendi fırınları var mıdır? Yoksa vakıf akarlarındaki fırınlar kiracı olarak mı bulunmaktadır? Vakıf fırınları sadece fırınların ihtiyaçlarını mı sağlar yoksa vakıf dışına da satış yapabilirler miydi? Bu soruların cevapları 1212 yılı muhasebesi incelenirken kısmen tarafımızdan verilmiştir.

¹³⁷⁵ Horos günde 9 kile (230,4 kg) öğütebilen bir değirmen taşıdır. Bkz. Faroqhi, s. 178.

¹³⁷⁶ Çarh günde 20 kile (51,2 kg) öğütebilen bir değirmen taşıdır. Bkz. Faroqhi, s. 178.

¹³⁷⁷ Faroqhi, s. 173.

¹³⁷⁸ Aynural, s. 54.

¹³⁷⁹ Hicrî 1203/1789’da ekmeklik un 26 akçe; çöreklik un 33 akçe; has un 36 akçe. Hicrî 1206/1792’de ekmeklik un 14 akçe; çöreklik un 48,4 akçe; has un 47 akçe. Hicrî 1220 / 1805’te ekmeklik un 26 akçe; çöreklik un 36 akçe; has un 39 akçe. Bkz. Aynural, s. 140-141.

¹³⁸⁰ Öztürk, s. 1827-1831.

kalitesi düşerdi. Un fiyatları 1742’de kilesi 5 akçeden 1826’da kilesi 27 akçeden satılmıştır. Un fiyatları 84 yıl içinde yaklaşık 5,5 kat artmıştır. Ancak Osmanlı-Rus-Avusturya Savaşı sırasında 1810 yılında 1 kile normal un 60 akçeye yükselmiştir. Ekmek fiyatlarında 1776-1788 istikrar varken savaşla birlikte 1789 yılından itibaren fiyatlar artmıştır. Ekmek fiyatlarında 1809 yılında kadar normal bir fiyat artışı olmuştur. 1810-1811 yıllarında fiyat artışı iki misli olmuştur.¹³⁸¹

Ekmeğin ağırlık ve kalitesinin standartlara uygunluğunu muhtesip kontrol edilirdi.¹³⁸² İstanbul iaşesinin sürekliliği için dükkân açma hakkı anlamına gelen gedik hakkı fırıncı ve değirmenci esnafına tanınmıştır. Gedik hakları, kapan tüccarının ödeme konusunda kuşku duymadan fırıncı ve unculara gerekli malzemeyi vermesini sağlardı.¹³⁸³

Gedik hakkı verilmesi, devletin üretim ve fiyat politikalarını gerçekleştirme araçlarından biri olmuştur. Vakıflara gelir temin etmek için vakfa ait dükkânlarda faaliyet gösterecek esnafa gedik hakkı tanınmaktadır.¹³⁸⁴

Osmanlılar undan ekmek dışında simit, çörek, Şam halkası, poğaç, yağlı simit, yağlı çörek, yarma gevrek, yağlı börek, hurda halka, yağlı kahi, tabe poğaç, Şam böreği, yağlı lokma, Arap gevreği, yarma lokma, yağlı poğaç ve yağlı gözleme gibi birçok ürün üretmişlerdir.¹³⁸⁵

¹³⁸¹ Aynural, sayfa 151’de araştırdığımız dönem olan 1789’dan 1811’e kadar olan zaman diliminde normal, kaliteli, en kaliteli un fiyatları hakkında bilgi vermektedir. Bkz. Aynural, s. 142-152.

¹³⁸² Mehmet Demirtaş, “Osmanlı Fırıncı Esnafının Yaptığı Usulsüzlükler ve Uygulanan Yaptırımlar”, **Ekmek Kitabı**, Ed. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul: Kitabevi, 2014, s. 224.

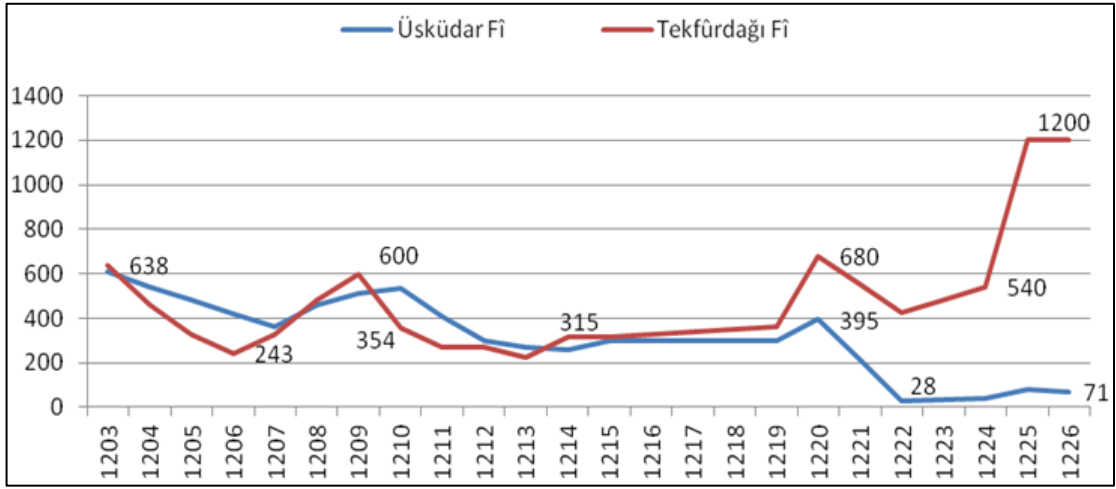
¹³⁸³ Aynural, s. 75.

¹³⁸⁴ Aynural, s. 119.

¹³⁸⁵ Aynural, s. 153-154.

Tablo 25
Hicrî 1203-1226 Yılları Üsküdar ve Tekfûrdağı İmâretleri'nde Kullanılan Un
(Dakîk-i Hâs) İçin Birim Fiyat (Fî), Toplam Miktar (Kıyye) ve Yapılan Toplam
Harcamalar (Akçe)

Yıllar	Üsküdar Un			Tekfurdağı Un		
	Fî	Kıyye	Akçe	Fî	Kıyye	Akçe
1203	608	420	255360	638	360	229680
1204	540	3939,5	2127330	459	1760	807840
1205	480	4136	1985280	330	1760	580800
1206	420	4136	1737120	243	1760	427680
1207	360	4136	1488960	330	1760	580800
1208	460	4136	1903970	480	1760	844800
1209	510	4136	2109360	600	1760	1056000
1210	533,5	4136	2206415	354	1760	623040
1211	407,8	4136	1686830	270	1760	475200
1212	300	4136	1240800	270	1760	475200
1213	270	4136	1116720	225	1760	396000
1214	256	4136	1058640	315	1760	554400
1215	300	4136	1240800	315	1760	554400
1216	300	4136	1240800	330	1760	580800
1217	300	4136	1240800	340	1760	598400
1218	300	4136	1240800	350	1760	616000
1219	300	4136	1240800	360	1760	633600
1220	395	5898	2329680	680	1800	1224000
1221	212	10446	2214504	554	1604	888616
1222	28	74976	2099328	427	1408	601216
1223	33	74976	2474208	480	1408	675840
1224	39	74976	2924040	540	1408	760320
1225	81	60624	4910544	1200	1181	1417200
1226	71	49019	3475020	1200	789	946800
Ortalama	313	17388	1897838	470	1588	689526

Şekil 27: Üsküdar, Tekfûrdağı ve Sapanca İmaretleri'nde Kullanılan Un (Dakîk-i Hâs) Oranlarının Karşılaştırılması

Dakîk-i hâs (un) fiyatları incelediğimiz her biri 6 yıllık 4 çeyrek dönemde Üsküdar İmaretleri ve Tekfurdağı İmaretleri'nde aşağıda belirtildiği şekilde olmuştur:

Üsküdar İmaretleri'nde ilk çeyrekte un için birim fiyat başına 2.868 akçe ödenmiştir. İkinci çeyrekte un birim fiyatlarında %21'lik azalış gerçekleşerek birim fiyat için 2.277,3 akçe ödenmiştir. Üçüncü çeyrekte birim fiyatlar %17'lik bir azalışla 1.895 akçe olarak gerçekleşmiştir. Son çeyrekte üçüncü çeyreğe göre %76'lık bir azalış gerçekleşerek birim fiyatlar için 464 akçe harcanmıştır. Son çeyrek ile ilk çeyrek arasında %84'lik azalış vardır.

Tekfurdağı İmaretleri'nde un birim fiyatı için ilk çeyrekte birim fiyat başına 2.480 akçe ödenmiştir. İkinci çeyrekte un birim fiyatlarında %18'lik azalışla birim fiyat için 2.034 akçe ödenmiştir. Üçüncü çeyrekte birim fiyatlar %14'lik bir artışla 2.375 akçe olarak gerçekleşmiştir. Son çeyrekte üçüncü çeyreğe göre %46'lık bir artış gerçekleşerek birim fiyatlar için 4.401 akçe harcanmıştır. Son çeyrek ile ilk çeyrek arasında %44'lik artış vardır.

Son çeyrek ile ilk çeyrek karşılaştırıldığında Üsküdar'da alınan toplam un miktarı %94 oranında artmıştır. Toplam harcama ise %48 artmıştır. Oysaki birim fiyat %32 oranında azalmıştır. Tekfurdağı'nda 24 yılda un alımı toplam miktarda %15 oranında azalmıştır. Toplam harcama ise %34 artmıştır. Oysaki birim fiyat artışları %44 oranındadır.

Un birim fiyatları Üsküdar'da düşmüştür. Bu durum diğer temel gıda mallarının tersine bir durumdur. Tekfurdağı'nda az olsa da bir artış vardır. Üsküdar'daki birim fiyat azalışında devletin iâşe konusunda destekleme yapması ve tahıl ambarları kurmuş olması etkili olmuş olabilir. Normalde birim fiyat artışına imaretler aldıkları toplam miktarı azaltarak tepki vermişlerdir. Ancak un için bu tersine dönmüştür. Birim fiyat azalırken Üsküdar imaretine alınan toplam un miktarı artmıştır. Sapanca İmaretine ait un verileri yoktur. Un imarete genelde fodula denilen ekmek türünü yapmak için kullanılır. Sapanca İmaretinde un verisinin olmaması imarete fodula verilmemesine bağlanabilir.

4.4.10. Odun (Hîme, Hatab)

İstanbul'da Isınma ve mutfak gereksinimleri için odun ve mangal kömürü önemli bir gereksinimdir. Bu durum saray içinde geçerlidir. Sarayda bir hatab (odun) ambarı vardır. Yakacak işleri ile ilgilenen hatab emini diye bir görevli vardır. Hatab ambarından fakir insanlara da yakacak dağıtılırdı. 1826'dan önce İstanbul'un yakacak meselesi Yeniçeri Ocağı'ndan İstanbul Ağası'nın sorumluluğundadır. İstanbul yakacak iâşesi zamanla İstanbul Ağalığı, İhtisap Nezareti ve Şehremaneti sorumluluğuna geçmiştir. 1801'de İstanbul Ağası Mehmed Ağa İstanbul'un yakacak iâşesini sağlayamadığı için önce görevden alınmış sonra Kıbrıs'a sürülmüştür. Yakacak iâşesinin sağlanamaması Mehmed Ağa'nın yetersizliğinden çok gelişen tarihsel sorunlardan kaynaklanmaktadır. 1787-1792 döneminde yaşanan Osmanlı-Avusturya-Rusya savaşı ormanlık bölgelerde çalışan işgücünü azaltmıştır. Bu yüzden bazı gemiler İstanbul'a boş dönmüştür. Yakacak kıtlığının bir diğer sebebi zor geçen kış şartları ve hava olayları dolayısıyla yakacağın şehre ulaşımında güçlükler yaşanması ve bu durumun arzı daraltmasıdır. Hatab emini yakacakları meşe ve gürgen ağacından almaktadır. Mangal kömürünün çoğunluğu Silivri'den gelmektedir. Yakacak temininde oluşan kıtlıklar sebebi ile 1768'de yeni hamam yapımı yasaklanmıştır. Var olan hamamların yeterli olduğu ek hamamların yakacak tüketimini artırdığı ve kıtlığına sebep olduğu belirtilmiştir. Ancak İstanbul'un yerleşimi ormanların çevresindedir. Bölgede yoğun meşe, kestane, kayın, gürgen ormanları vardır. İklim ve güçlü organizasyon sayesinde bölgede yakacak kıtlığı fazla olmamıştır. Karadeniz ve

Marmara Denizi kıyısında uzanan Belgrad, Düzdağı, Alemdağ ve Beykoz ormanları ciddi oranda yakacak arzı sağlamaktadır. Ayrıca Ege kıyıları, Selanik, Istranca Dağları ve İzmit ciddi yakacak üretim merkezleridir. Bazı bölgelerdeki ormanlar vakıflara aittir. Böylece vakıfların yakacak ihtiyacı sağlanmıştır. Oduncular 100 kişilik ekipler halinde kocabaşı emrinde çalışırlardı. 1816 yılında yaklaşık 1500 kişinin odun kesme işiyle uğraştığı kaydedilmiştir. Oduncular kereste işiyle uğraşamazdılar.¹³⁸⁶

Yakacaklar at arabası, develer ve gemiler ile İstanbul'a taşınırdı. Odun taşıyan gemiler çekdirme, çekelve, çenber ve mavna ve kayık cinsindendir. Altın boynuz çevresindeki Ayazma, Kasımpaşa, Odunkapı, Fener, Balat, Cibali, Eyüp, Sarayburnu yarımadasındaki Yenikapı, Ahırkapı, Çatladıkapı, Kumkapı, Davutpaşa ve Beşiktaş, Ortaköy, Üsküdar yakacakların getirildiği ve tüketildiği dağıtım merkezleridir. Örneğin gelen yakacaklar Üsküdar'da Mihrimah Sultan Cami önündeki alanda satılmaktadır. Hamallar yakacakları gidecekleri yere götürmektedirler. Yakacak işiyle uğraşanlara kömürcü esnafı da denilmektedir. Yakacaklar çeki ile tartılmaktadır. Bir çeki 225 kilogramdır.¹³⁸⁷ Hicrî 1212 / 1806 yılında odunun her tefesine 73 akçe verilmişken oduncu esnafının dilekçeleri ile narhı 80 paraya çıkarılmıştır.¹³⁸⁸ 1786'da Sivas'ta bir araba odun 1 kuruş, 1789'da bir araba odun 48 para yani 1,20 kuruştur.¹³⁸⁹

¹³⁸⁶ Alaaddin Tok, "From Wood to Coal: The Energy Economy in Ottoman Anatolia and the Balkans (1750-1914)", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2017, s. 64-101.

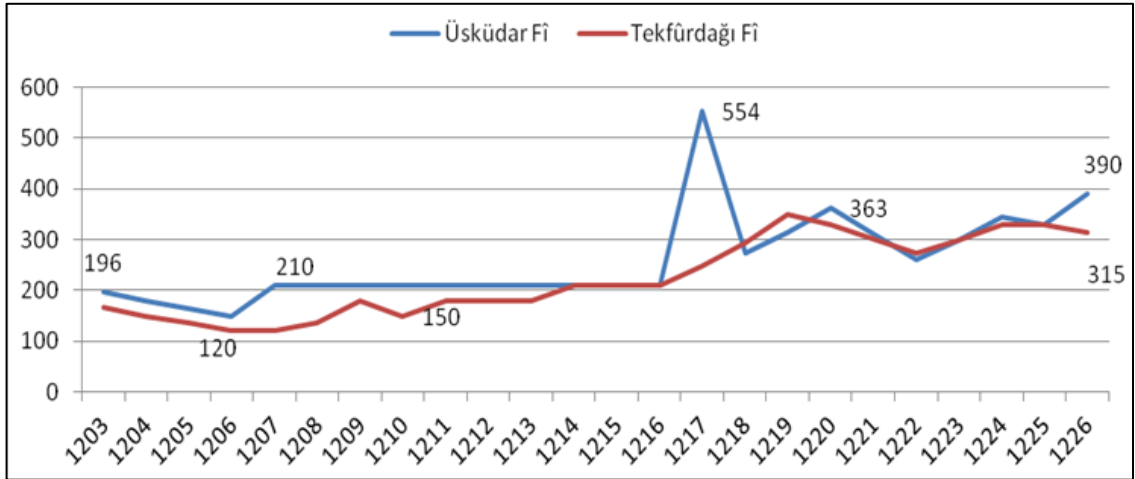
¹³⁸⁷ Tok, s. 64-101.

¹³⁸⁸ Aynural, s. 129.

¹³⁸⁹ Öztürk, s. 1834.

Tablo 26
Hicrî 1203-1226 Yılları Arasında Üsküdar ve Tekfurdağı İmâretleri'nde
Kullanılan Odun (Hîme) İçin Birim Fiyat (Fî), Toplam Miktar (Kıyye) ve Yapılan
Toplam Harcamalar (Akçe)

Yıllar	Üsküdar Odun			Tekfurdağı Odun		
	Fî	Kıyye	Akçe	Fî	Kıyye	Akçe
1203	196	150	29400	167	150	25050
1204	180	554	99720	150	450	67500
1205	165	554	91410	135	450	60750
1206	150	554	83100	120	450	54000
1207	210	554	116340	120	450	54000
1208	210	554	116340	135	450	60750
1209	210	554	116340	180	450	81000
1210	210	554	116340	150	450	67500
1211	210	554	116340	180	450	81000
1212	210	554	116320	180	450	81000
1213	210	554	116320	180	450	81000
1214	210	554	116340	210	450	94500
1215	210	554	116340	210	450	94500
1216	210	554	116340	210	450	94500
1217	554	240	132960	249	450	112050
1218	274	554	151796	295	450	132750
1219	313	554	173402	349	450	157050
1220	363	694,5	252180	330	450	148500
1221	312	708	220896	302	450	135900
1222	261	721	188181	273	450	122850
1223	300	700	210000	300	450	135000
1224	345	680	234600	330	450	148500
1225	330	694	229020	330	450	148500
1226	390	560	218400	315	375	118125
Ortalama	260	561	144934	225	434	98178

Şekil 28: Üsküdar ve Tekfûrdağı İmaretleri'nde Kullanılan Odun (Hîme) Oranlarının Karşılaştırılması

Odun (hime) fiyatları incelediğimiz her biri 6 yıllık 4 çeyrek dönemde Üsküdar İmareti ve Tekfurdağı İmareti'nde aşağıda belirtildiği şekilde olmuştur:

Üsküdar İmareti'nde ilk çeyrekte odun için birim fiyat başına 1.111 akçe ödenmiştir. İkinci çeyrekte odun birim fiyatlarında %12'lik artış gerçekleşerek birim fiyat için 1.260 akçe ödenmiştir. Üçüncü çeyrekte birim fiyatlar %35'lik bir artışla 1.924 akçe olarak gerçekleşmiştir. Son çeyrekte üçüncü çeyreğe göre %1'lik artış gerçekleşerek birim fiyatlar için 1.938 akçe harcanmıştır. Son çeyrek ile ilk çeyrek arasında %43'lik artış vardır.

Tekfurdağı İmareti'nde odun birim fiyatı ilk çeyrekte toplam odun için birim fiyat başına 827 akçe ödenmiştir. İkinci çeyrekte odun birim fiyatlarında %13'lik artışla birim fiyat için 1.080 akçe ödenmiştir. Üçüncü çeyrekte birim fiyatlar %34'lük bir artışla 1.643 akçe olarak gerçekleşmiştir. Son çeyrekte üçüncü çeyreğe göre %11'lik bir artış gerçekleşerek birim fiyatlar için 1.850 akçe harcanmıştır. Son çeyrek ile ilk çeyrek arasında %55'lik artış vardır.

24 yılda son çeyrek ile ilk çeyrek karşılaştırıldığında Üsküdar'da alınan toplam odun miktarı %28 oranında artmıştır. Toplam harcama ise %59 oranında artmıştır. Oysaki birim fiyat %43 oranında artmıştır. Tekfurdağı'nda odun alımı toplam miktarda %8 oranında artmıştır. Toplam harcama ise %60 oranında artmıştır. Oysaki birim fiyat artışları %55 oranındadır.

Odun birim fiyatları, alınan toplam miktar ve harcanan toplam akçe Üsküdar’da ve Tekfurdağı’nda sürekli artış halindedir. Bu durum diğer temel gıda mallarından farklı bir durumdur. Çünkü diğer mallarda birim fiyatlar artarken alınan toplam miktar azalmaktadır. Bu durumu sebebiyle ilgili elimizde yeterli veri bulunmamaktadır. Bununla birlikte imaret mutfaklarında yemek pişirilebilmesi için odun alımının zorunlu olması bu yönde bir tepki verilmesini engellemiş olabilir. Dolayısıyla imaretler açısından odun esnek olmayan bir üründür diyebiliriz. Sapanca İmaretî’ne ait odun verileri yoktur.

4.4.11. Üzüm (mevizân)

Üzüm asmagiller ailesinin bir üyesi olarak kullanılan en eski meyvelerden biridir. Üzüm dünyada Türkiye’dekinden farklı olarak yoğunlukla şarap yapımında kullanılmaktadır.¹³⁹⁰ Üzüm sofralık, şaraplık ve kurutmalık olmak üzere başlıca üç şekilde değerlendirilir. Ayrıca pekmez, sucuk, reçel, sirke, köfter ve pestil olarak kullanıldığı da olur. Üzüm çeşidi 10.000 dolayındadır. Asmanın anavatanı olan Anadolu’da 1.000’in üzerinde üzüm çeşidi bulunmaktadır. Ancak 50 kadarının yoğun şekilde tarımı yapılmaktadır. Bunların her birinin kendine ait özellikleri ve isimleri vardır.¹³⁹¹ Özellikle kuru üzüm gibi meyve kuruları kıtlık, yolculuk ve sefer zamanlarında uzun süre dayandığı için tercih edilen bir üründür.¹³⁹² Meyvelerden “*kappan-ı meyve, resm-i kantar, ihtisabiye ve bâc-ı bâzaâr*” adları altında vergiler alınmaktadır.¹³⁹³

Meyvelerin tartılmasında ağırlık ölçüsü olarak okka, dirhem, batman ve hayvan yükü; hacim ölçüleri olarak kile ve mudd gibi birimler kullanılmaktadır.¹³⁹⁴

¹³⁹⁰ Belge, s. 364-365.

¹³⁹¹ Aysun Çetin, *İyileştirir Güzeleştirir Üzüm*, İstanbul: 2010, s. 19-29.

¹³⁹² Çiftçi, s. 457.

¹³⁹³ Bac vergisi yük, paket, ağırlık ve malların kıymetine göre ödenmektedir. Odun, saman, balık ve meyve, gıda maddeleri, ucuz kumaş gibi iri hacimli emtiaların araba yükü ile bacı ödenirdi. Bir at arabası yükü 150-200 kg., 1 deve yükü 200-300 kg. arasındadır. Baharat, demir, kalay, kurşun ve bakır kantarda tartılır ve ağırlık hesabına göre ödenirdi. Ağırlık ile kutuda satılan tereyağı, bal, kurutulmuş meyve gibi ürünlerden bac alınmaktadır. Çiftçi, s. 462-463.

¹³⁹⁴ Osmanlı döneminde Anadolu’da 1 okka, 1,2828 kilogram; 1 dirhem 3,207 gramdır. Bu hesaba göre 400 dirhem 1 okkadır. Batman, mudd ölçüleri bölge, zaman ve ürüne göre değişiklik göstermektedir. İstanbul’da 1 kile 25,656 kg., pirinçte ise 1 kile 12,828 kg. ağırlığındadır. Bkz. Walter Hinz, *İslamda Ölçü Sistemleri (Ayrı Basım)*, Çev.

Pirinçten yapılan yemeklerden biri turş ismi ile yapılan bir yemektir. Özellikle özel gün ve gecelerde dağıtılan bu yemek, bol miktarda meviz-i siyah denilen siyah üzüm ile yapılmaktaydı. Kuru üzüme meviz-i surh da denilirdi.¹³⁹⁵Osmanlıda az bulunan kamış şekeri pahalı bir madde olduğundan yemeklere tat vermek için pekmez ve kuru üzüm kullanılırdı.¹³⁹⁶

Özellikle Ege sahillerinden gelen gemiler, şeker kaynağı olarak kuru üzüm ve kuru incir getirmektedir. Bu gemilerin Tekirdağ-Rodosçuk Limanı'na diğer iaşe mallarını getiren gemiler gibi uğramasını yasaklayan fermanlar bulunmaktadır. Bu fermanların çıkarılmasının ana sebebi İstanbul'un iaşesinin önceliğidir.¹³⁹⁷

Tablo 27
Hicrî 1203-1226 Yılları Arasında Üsküdar İmâreti'nde Kullanılan Kuru Üzüm (Mevizân) İçin Birim Fiyat (Fî), Toplam Miktar (Kıyye) ve Yapılan Toplam Harcamalar (Akçe)

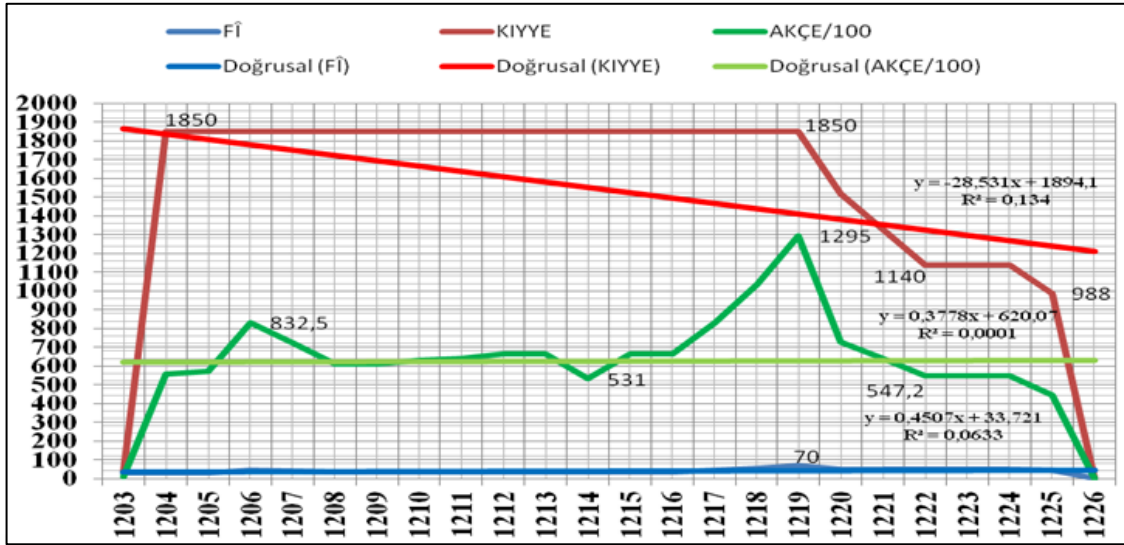
Yıllar	Üsküdar Kuru Üzüm			Yıllar	Üsküdar Kuru Üzüm		
	Fî	Kıyye	Akçe		Fî	Kıyye	Akçe
1203	29	40	1160	1216	36	1850	66600
1204	30	1850	55500	1217	45	1850	83250
1205	31	1850	57350	1218	56	1850	103600
1206	45	1850	83250	1219	70	1850	129500
1207	39	1850	72150	1220	48	1520	72960
1208	33	1850	61050	1221	48	1330	63840
1209	33	1850	61050	1222	48	1140	54720
1210	34	1850	62900	1223	48	1140	54720
1211	34,5	1850	63825	1224	48	1140	54720
1212	36	1850	66600	1225	45	988	44460
1213	36	1850	66600	1226	0	0	0
1214	36	1850	53100	Ortalama	39	1537	62479
1215	36	1850	66600				

Acar Sevim, *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı 5 (1989), s. 19, 30, 56-58; Çiftçi, s. 466-467.

¹³⁹⁵ Arif Bilgin ve Özge Samancı, s. 121.

¹³⁹⁶ Tez, s. 67.

¹³⁹⁷ Rodosçuk adıyla bilinen Tekfurdağı'na gelen iaşenin, limanın doğal ard alanı olan Edirne ve Bursa hattına aktarılması nedeniyle İstanbul iaşesi azalmaktaydı. Bkz. Faroqhi, s.142.

Şekil 29: Hicrî 1203-1226 Yılları Arasında Üsküdar İmâreti'nde Kullanılan Kuru Üzüm (Mevizân) İçin Birim Fiyat (Fî), Toplam Miktar (Kıyye) ve Yapılan Toplam Harcamalar (Akçe)

Kuru üzüm (mevizân) fiyatları incelediğimiz her biri 6 yıllık 4 çeyrek dönemde Üsküdar İmâreti'nde aşağıda belirtildiği şekilde olmuştur:

Üsküdar İmâretinde ilk çeyrekte kuru üzüm için birim fiyat başına 207 akçe ödenmiştir. İkinci çeyrekte üzüm birim fiyatlarında %1'lik artış gerçekleşerek birim fiyat için 209,5 akçe ödenmiştir. Üçüncü çeyrekte birim fiyatlar %28'lik bir artışla 291 olarak gerçekleşmiştir. Son çeyrekte üçüncü çeyreğe göre %19'luk azalış gerçekleşerek birim fiyatlar için 237 akçe harcanmıştır. Son çeyrek ile ilk çeyrek arasında %13'lik artış vardır.

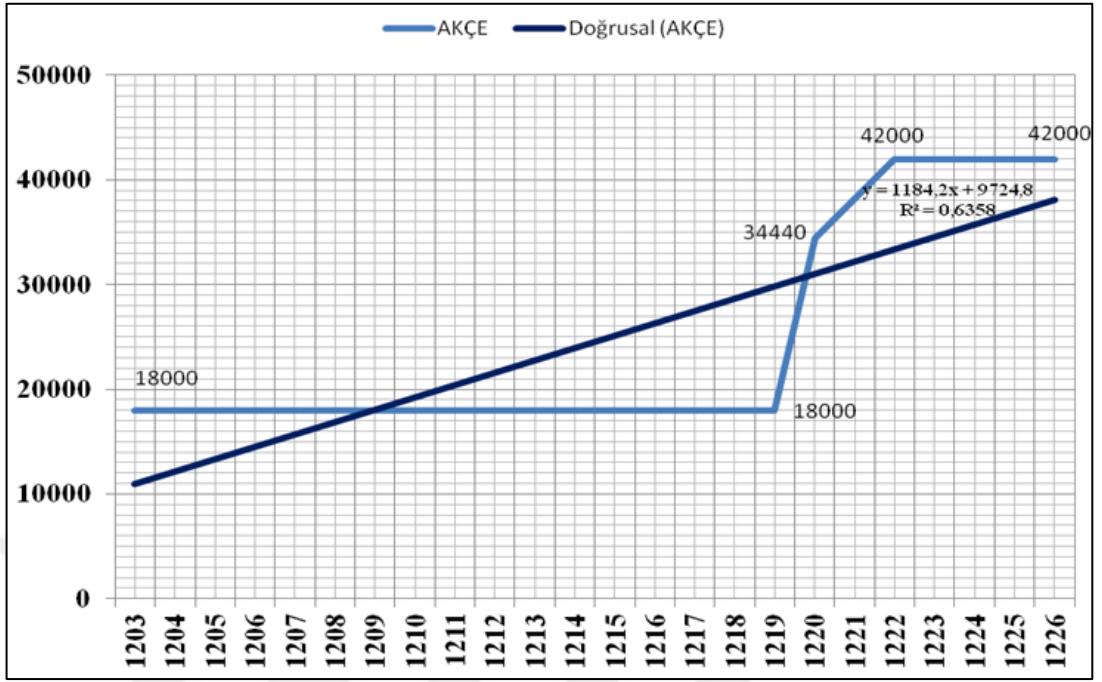
Son çeyrek ile ilk çeyrek karşılaştırıldığında Üsküdar'da alınan toplam kuru üzüm miktarı %38 oranında azalmıştır. Toplam harcama ise %18 oranında azalmıştır. Oysaki birim fiyat %13 oranında artmıştır. Birim fiyatlar artarken alınan toplam miktar azalmaktadır. Tekfurdağı ve Sapanca İmâretine ait üzüm verileri yoktur. Kuru üzüm tatlı yapımında kullanılmaktadır. Bu durum akla şu soruyu getirmektedir: Bu iki imârette tatlı verilmemekte midir?

4.4.12. Zahirle Taşınması (Nakl-i zehâyir)

Zahire taşınması (nakl-i zehâyir) başlığı altında verilenler imaret mutfaklarında kullanılan malların taşınması için yapılan harcamalardır. Ancak muhasebe kayıtlarına bakıldığında bu harcamaların sadece Üsküdar İmâreti için yapıldığı görülmektedir. Tekfurdağı ve Sapanca imareti için bu harcama kalemi hakkında veri bulunmamaktadır. Üsküdar'a gelen zahire ve odun, kara ve deniz yoluyla gelmektedir. Deniz yolu ile ulaşım daha ucuzdur. Ayrıca Üsküdar imaretinin deniz kıyısında kurulması ve hemen önünde bir iskele bulunması deniz nakliyesini daha da uygun bir fiyata getirmektedir. Nakliye masraflarının fiyatları artırdığı unutulmamalıdır.

Tablo 28
Hicrî 1203-1226 Yılları Arasında Üsküdar İmâreti'nde Kullanılan. Zahirle Taşınması (Nakl-i Zehâyir) İçin Birim Fiyat (Fî), Toplam Miktar (Kıyye) ve Yapılan Toplam Harcamalar (Akçe)

Üsküdar Nakl-i Zehâyir									
Yıl	Akçe	Yıl	Akçe	Yıl	Akçe	Yıl	Akçe	Yıl	Akçe
1203	18000	1208	18000	1213	18000	1218	18000	1223	42000
1204	18000	1209	18000	1214	18000	1219	18000	1224	42000
1205	18000	1210	18000	1215	18000	1220	34440	1225	42000
1206	18000	1211	18000	1216	18000	1221	38220	1226	42000
1207	18000	1212	18000	1217	18000	1222	42000	Ortalama	24528

Şekil 30: Hicrî 1203-1226 Yılları Arasında Üsküdar İmâreti'nde Kullanılan. Zahire Taşınması (Nakl-i Zehâyir) İçin Birim Fiyat (Fî), Toplam Miktar (Kıyye) ve Yapılan Toplam Harcamalar (Akçe)

Zahire taşıma (nakl-i zehâyir) fiyatları incelediğimiz her biri 6 yıllık 4 çeyrek dönemde Üsküdar İmâreti'nde şu şekilde olmuştur: İlk ve ikinci çeyrekte taşıma ücreti için 6 yıl toplamı olarak 108.000 akçe ödenmiştir. Üçüncü çeyrekte toplam harcama %13'lik bir artışla 124.440 akçe olarak gerçekleşmiştir. Son çeyrekte üçüncü çeyreğe göre %50'lik artış gerçekleşerek toplam 248.220 akçe harcanmıştır. Son çeyrek ile ilk çeyrek arasında %56'lık artış vardır. Tekfurdağı ve Sapanca İmâreti'ne ait taşıma ücreti verileri yoktur.

4.4.13. Diğer

Vakıf muhasebesinde diğer başlığı altında yer alan harcamalar ile mütevellî kaymakamı ücreti kastedilmektedir. Bu husus aşağıda verilen muhasebe kaydı verilerinden anlaşılmaktadır. Normalde vakfın işlerini mütevellî görmektedir. Ancak mütevellînin küçük olması, uzun bir yolculuğa çıkması, vakıf idaresinden aciz olması ya da idare ettiği vakıftan borç para almak istemesi gibi durumlarda hâkim, sultanın yetkisi ile kâimmakâm-ı mütevellî tayin etmektedir. Bu görevi 1831'den itibaren Evkâfı

Hümâyun Müfettişliği üstlenmiştir. İstanbul ve çevresindeki vakıflar için müteveli kâimmakâmı tayin etmiştir. Taşrada bu yetki şeriye mahkemelerindedir.¹³⁹⁸

Tekfurdağı İmareti'nde diğer kalemi başlığı altında kâimmakâm-ı müteveli maaşına yer verildiği görülmektedir. Bu kayıt ise bir şeriye mahkemesi tarafından 1222-1225 yılları arasında dört yıllığına bir kâimmakâm-ı müteveli atandığını düşündürmektedir. Sapanca İmareti'nde kâimmakâm-ı müteveli için verilen ücret muhasebede vakfin maaşlarının yazıldığı kısımda değil de imaret mutfağının masrafları arasında gösterilmiştir. Bu husus ilginç bir durumdur. Muhasebede yer alan bu kayıt 1223-1224 yılları arasında 2 yıllığına şeriye mahkemeleri tarafından vakfa kâimmakâm-ı müteveli atandığını düşündürmektedir. Bu kâimmakâm-ı mütevellilerin neden atandıkları hakkında ne muhasebe kayıtlarında ne de arşiv belgelerinde herhangi bir bilgi yoktur.

Tablo 29
Hicrî 1203-1226 Yılları Arasında Tekfûrdağı ve Sapanca İmaretleri'nde Yapılan Diğer Harcamalar

Yıllar	Tekfurdağı Diğer		Sapanca Diğer	
	Akçe	Kuruş	Akçe	Kuruş
1222	72000	600		
1223	72000	600	78000	650
1224	72000	600	72000	600
1225	72000	600		

Sapanca İmareti: Ücret-i kâ'immakâm-ı müteveli şehir 50 [12 x 50=600 ve 1 kuruş = 120 akçe ve 600 x 120= 72.000 akçe].

Tekfurdağı İmareti: Ücreti kaymakam=600 Ücret-i kaimmakâm-ı müteveli şehir kuruş 50 İsnâ aşere eşhûr kuruş 600 (12 ay 600 kuruş). [600x120 = 72.000 Akçe].

Tekfurdağı ve Sapanca İmaretleri diğer başlığı altında verilen giderlerde akçe ve kuruş cinsinden verilmiştir. 120 akçe 1 kuruştur. Bu diğer harcama kaleminin ne olduğu tam belirtilmemiştir. Ancak alt tarafta bir cümle ile “Sapanca İmareti'nde müteveli kaymakamı için aylık 50 kuruştur.” ifadesi geçmektedir. Tekfurdağı İmareti'nde müteveli kaymakamı için ayda 50 kuruştan 12 ayda 600 kuruş harcanmıştır. Akçe hesabıyla 72.000 akçe eder. Muhasebe açıklamalarından anlaşıldığı

¹³⁹⁸ Nazif Öztürk, “Müteveli”, *DİA*, C. 32, İstanbul: 2006, s. 217-220.

üzere diğer başlığındaki harcamalar yönetim gideridir. Mutfak harcaması değildir. Ancak muhasebede bu başlıkta verilmesinin nedeni belli değildir. Acaba idarecilere mutfaktan verilen tayın ile bir alakası olabilir mi?

4.5. İmâret Harcama Kalemlerinin Analizlerinin Değerlendirilmesi

Bu çalışmada imaretlerde harcanan buğday (hınta), pirinç (erz-i misrî), sadeyağ (revgân-ı sade), bal (asel), safran (zaferân), nohut, tuz (nemek), kalay ve kalaycı (kalaygır), un (dakik-i has), odun (hîme), kuru üzüm (mevizân), zahire taşıma (nakl-i zehâyir) ve diğer başlıklarında yer alan 12 kalemden birim fiyat (fî), toplam miktar (keyl) ve toplam harcama (akçe) olmak üzere 3 konuda veriler sunulmaktadır. Sunulan 24 yıllık veriler kendi içinde bölümlenerek 6 yıllık 4 çeyrek bölüm halinde incelenmiştir. Hicrî 1203-1208 yılları ilk çeyrek, 1209-1214 yılları ikinci çeyrek, 1215-1220 yılları üçüncü çeyrek ve 1221-1226 yılları dördüncü çeyrektir. Çalışmada bu çeyrekler hakkında bilgi verilmeden önce tüketilen temel mallar hakkındaki genel bilgiler sunulmuştur. Sonra Osmanlıda bu ürünlerin tüketimine dair bilgiler aktarılmıştır. Daha sonra Cağalzâde Vakıfları arasında bulunan Üsküdar, Tekfurdağı ve Sapanca imaretlerinde kullanılan 12 kalem ürünün muhasebe kayıtlarından elde edilen sayısal veriler aktarılmış ve yorumlanmıştır.

Birim fiyatlarda, toplam miktarlarda, toplam harcamalarda zaman zaman azalma ve artışlar olmuştur. Birim fiyatlara bağlı olarak alınan buğday, pirinç, sadeyağ, bal ve tuz miktarı da değişmiştir. Birim fiyat artarken imarete alınan toplam miktar azalmıştır. Birim fiyat artarken kıyeye artmamıştır. Ayrıca incelenen 24 yılda üç imaretin toplam harcamalarında aşağı yönlü bir azalış gerçekleşmiştir. Birim fiyat, toplam miktar ve toplam harcama birimlerindeki en büyük oynamalar son çeyrekte gerçekleşmiştir. Bu oynamaların sebeplerini bulmak için tarihsel arka plana bakmak gerekmektedir. Son çeyrekte (hicrî 1221-1226) III. Selim 1221-2/1807 tahtan indirilerek yerine IV. Mustafa getirilmiştir. IV. Mustafa'nın kısa saltanatından sonra II. Mahmud'un tahta geçmesi ile siyasi istikrar yeniden sağlanmıştır. Siyasi istikrar yoksa ekonomik istikrar da yoktur. İmaretlerde harcanan buğday, pirinç, sadeyağ, bal ve tuz verilerinde son çeyrekte görülen değişimler bu durumu göstermektedir.

Siyasi istikrarın olduğu III. Selim dönemi özellikle söz konusu beş temel gıda birimlerindeki ilk üç çeyrekte (1203-1220), tablo ve grafik verilerinden anlaşılacağı üzere siyasi istikrar varsa ekonomik istikrar da vardır. Özellikle iktidarların el değıştirdiğı dönemler ve yeni devlet başkanının etkin olarak yönetimi devralmasına kadar geçen süre siyasi istikrarsızlığın yaşandığı dönemlerdir. Bu durum bazı ülkelerde ve dönemlerde çok belirgindir. Siyasi istikrarsızlık ekonomik, sosyal bir çok alanda dengesizliklere yol açmaktadır. Osmanlı deyimini ile “Ya devlet başa ya kuzgun leşe.”dir. Siyasal krizler ekonomik istikrarsızlığa, ekonomik istikrarsızlık ise sosyal dengesizliğe yol açmaktadır. Zirvede kopan çığ, dağın eteklerindeki topluma sunulan buğday, pirinç, sadeyağ, bal, tuz vb. miktarının imaretlerde daha az miktarda sunulması ile etkisini göstermiştir.

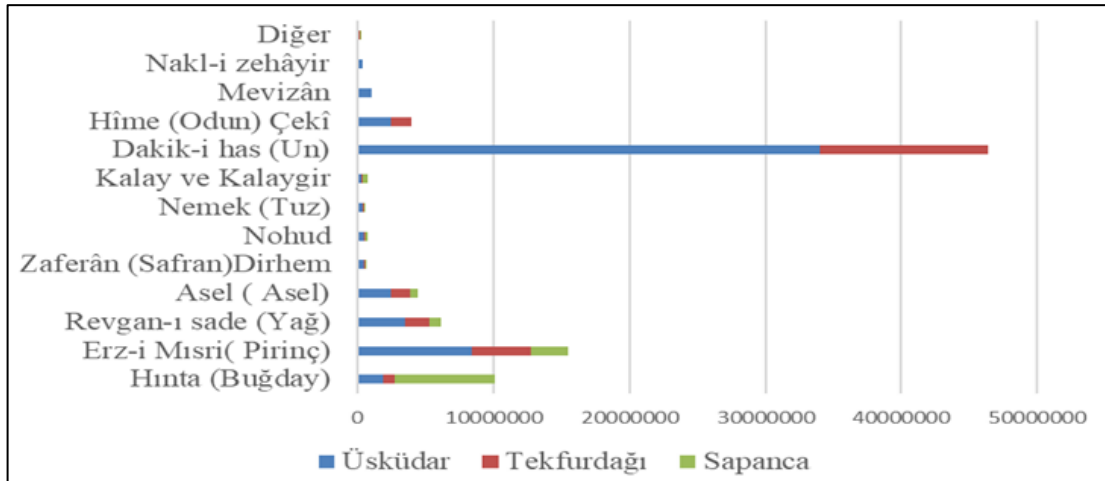
En temel gıda ürünü olarak un fiyatları Üsküdar için son çeyrekte azalmıştır. Buğday unun ham maddesi olmasına rağmen buğday fiyatlarında son çeyrekte artış yaşanırken, un fiyatlarının azalması ilginç bir çelişkidir. Bunun temel nedeni devletin en temel gıda maddelerinden olan unun fiyatının düşük kalması için gerekli olan destekleri sunmuş olmasıdır. Un gibi fiyatı azalan bir diğ er ürün de nohutttur. Ancak nohut fiyatı son çeyrekte artarken Sapanca ve Tekfurdağı İmaretleri’nin aksine Üsküdar İmareti nohut alımını artırmıştır. Safran ve ve odunun son çeyrekte birim fiyatları artarken imaretlerin aldığı toplam miktar da artmıştır. Odun artışı nispeten daha açıklanabilir bir durumdur. Çünkü yemek yapımında ve ısınmada kullanılan odun en temel harcama kalemlerindendir. Buna karşın temel gıda ürünlerinden biri olmayan ve tatlı yapımında kullanılan safranın alım miktarı azalmamış aksine artmıştır. Bu artışın mantıklı bir açıklamasını yapmak zordur. Üzüm fiyatları azalırken, alınan üzüm miktarı da azalmıştır. Üzüm genelde imarette verilen zerde ve zirbaç gibi tatlılarda kullanılmaktadır. Ancak fiyat düşerken alımının azaltılmış olması ilginç bir durumdur. Üzüm alım miktarının azaltılmış olması imarette tatlı dağıtımının azaltıldığı anlamına gelebilir.

İncelediğimiz son çeyrekte diğ er çeyreklere göre daha fazla fiyat artışı olsa da ilk üç çeyrekte fiyat artışları nispeten daha kabul edilebilir bir düzeyde olmuştur. Dikkate değer bir gelişme olan bu durum ilk üç çeyrekte yaşanan siyasi istikrara bağlı

ekonomik istikrardan kaynaklanmaktadır. Söz konusu istikrarın önemli bir kaynağı da Zahire Nezareti'dir. 1793 yılında kurulan Zahire Nezareti, buğday ve un gibi temel gıda mallarını ambarlarda depolayarak ve piyasaya arz ederek İstanbul'da fiyatların hızla artmasını engellemiştir.

Tablo 30
Üsküdar, Tekfurdağı ve Sapanca İmaretleri'nde Kullanılan Malların Ağırlıkları

	Üsküdar	Tekfurdağı	Sapanca
Buğday (Hinta)	3%	4%	60%
Pirinç (Erz-i Mısri)	15%	19%	22%
Sadeyağ (Revgan-ı sade)	6%	8%	7%
Bal (Asel)	4%	6%	5%
Zaferân (Safran)	1%	1%	1%
Nohut	1%	1%	1%
Tuz (Nemek)	1%	0%	0%
Kalay ve Kalaycı (Kalaygir)	1%	0%	3%
Un (Dakik-i has)	61%	54%	
Odun (Hime)	4%	7%	
Üzüm (Mevizân)	2%		
Zahire Taşıma (Nakl-i zehâyir)	1%		
Diğer		1%	1%

Şekil 31: Üsküdar, Tekfurdağı ve Sapanca İmaretleri'nde Kullanılan Malların Ağırlıkları

İmaretlerin toplam harcamaları incelendiğinde 24 yılı kapsayan 17 yıla ait verilerde en çok toplam harcama un kaleminde olmuştur. Üsküdar İmaretleri

harcamalarının %61'ini, Tekfurdağı İmareti ise %54'ünü un tüketimine sarf etmiştir. Sapanca İmareti'ne ait un verisi bulunmamaktadır. Ancak Sapanca İmareti'nde unun hammaddesi buğday için imaret gelirlerinin %60'ı harcanmıştır.

İmaretlerde harcama kalemlerinde ikinci sırada pirinç yer almaktadır. İmaretlerden Üsküdar %15, Tekfurdağı %19, Sapanca %22 oranında harcamalarını pirinç kalemine ayırmıştır.

Sadeyağ tüketimine gelince imaretlerden Üsküdar harcamalarının %6'sını, Tekfurdağı %8'ini ve Sapanca %7'sini bu kaleme ayırmıştır.

Harcamalarda dördüncü sırayı ise bal ve odun kalemleri paylaşmaktadır.

İmaretlerde üzüm, safran, nohut, tuz, kalay-kalaygir ve nakl-i zehâyir için toplamda %1-2 oranında harcama yapılmıştır. Görüldüğü üzere bu kalemler için son derece cüzi bir harcama yapılmıştır.

Anlaşılabacağı üzere imaretlerde en çok tüketilen ürünler un, pirinç, buğdaydır. Ardından yağ, bal ve odun harcamaları gelmektedir. Son sırada ise kuru üzüm, safran, nohut, tuz, kalay-kalaycı ve zahire taşıma harcamaları gelmektedir.

5. MİHRİMAH SULTAN, RÜSTEM PAŞA VE HACE AYŞE SULTAN VAKIFLARININ HİCRİ 1212/1797-8 SENESİ BİLANÇOSUNUN AYRINTILI ANALİZİ

Rüstem Paşa, Mihrimah Sultan ve kızları Hâce Ayşe Sultan vakıfları bünyesinde yer alan cami, mescid, imaret, medrese, zâviye ve türbe tesislerine ait bir yıllık bir muhasebe bilançosu (Hicrî: 1 Muharrem 1212 / 29 Zilhicce 1212; Miladî: 26 Haziran 1797 / 14 Haziran 1798) bu bölümde ayrıntılı olarak incelenecektir.¹³⁹⁹

Vakıflar konusundaki çalışmalarda vakfiyeler (vakıf senedi) en önemli kaynak türüdür. Vakfiyelerde vakfın gelir kaynakları ve bu gelirlerin harcanacağı yerler ve harcama şekli yani kısacası vakfın içeriği, amacı ve işleyiş tarzı hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Rüstem Paşa vakfiyeleri Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde (VGMA) 582 (1547), 635 (1557-1560-1561), 648 (1558) numaralar ile kayıtlı defterlerde yer almaktadır. Mihrimah¹⁴⁰⁰ Sultan vakfiyeleri VGMA'da 635 (1550-1557-1558-1562-1567-1570) numaralı defterlerde bulunmaktadır. Mihrimah Sultan ve Rüstem Paşa'nın onlardan sonra hayatta kalan tek çocukları Hâce Ayşe Sultan'ın VGMA'da anne ve babasının vakfiyeleri arasında kayıtlı 635 (1550-1557) numaralı defteri bulunmaktadır. Tezde konu edindiğimiz vakıflara ait vakfiyeler konusunda iki kıymetli çalışma vardır. Bunlardan ilki F. Cangüzel Zülfikar tarafından hazırlanan *Mihrimah Sultan'ın Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde Bulunan Vakfiyelerinin Değerlendirilmesi*¹⁴⁰¹ başlıklı yüksek lisans tezidir. İkinci çalışma ise Hacı Ahmet Arslantürk tarafından hazırlanan *Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak Kanuni Sultan*

¹³⁹⁹ Bu çalışma Ömer Lütfi Barkan, "Süleymaniye Cami ve İmareti Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993/994 (1585/1586)", **Vakıflar Dergisi**, Sayı 9, Ankara: 1971, s. 109-161. isimli makalesinden etkilenecek hazırlanmıştır. Barkan'ın çalışması bizim doktora çalışmamıza klavuz olmuştur.

¹⁴⁰⁰ Mihrimah Sultan: Kanuni Sultan Süleyman'ın tek kızıdır. Rüstem Paşa ile evlenmiş ve 3 çocukları olmuştur. Mihrimah Sultan adına 953 (1546) yılında Üsküdar'daki Camii (Mihrimah Sultan Camisi) inşa olunmuştur. Edirnekapı'da da bir cami yaptırmıştır. 964 veya 965 (1557/8)'de vefat etmiştir. Babasının türbesine defnedilmiştir. Kızı "Ayşe Hanım Sultan" olup yirmişer, otuzar yaşına kadar yaşamış iki oğlu oldu ki, Üsküdar'daki Mihrimah Sultan Camisi'nde medfundur. Bkz. Mehmed Süreyya Bey, **Sicilli-i Osmani**, Hzl. Seyit Ali Kahraman, İstanbul: 1994, s. 25.

¹⁴⁰¹ F. Cangüzel Zülfikar, "Mihrimah Sultan'ın Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde Bulunan Vakfiyelerinin Değerlendirilmesi", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara: 1989.

*Süleyman'ın Veziriazamı Rüstem Paşa*¹⁴⁰² başlıklı doktora tezidir. Hâce Ayşe Sultan Vakfiyesi ile ilgili bir çalışmaya rastlanılmamaktadır.

Gerek vakfiyeler ve gerekse vakfiyeler üzerine yapılan çalışmalar yazıldıkları zamanın iktisadî verilerini sunmakla birlikte araştırdığımız h.1200-1226 yılları arasındaki iktisadî verileri içermemektedirler. Halbuki zamanla vakıflarda büyük değişim ve dönüşümler yaşanmıştır. Vakfiyeler duğrağan bir belge türü olduklarından söz konusu değişim, dönüşüm ve bunlara ait iktisadî verileri sunmazlar. Ancak zamansal bir karşılaştırma vakfın geçtiği aşamaları göstermesi açısından değerlidir. Söz konusu karşılaştırma, bu çalışmada kaynakların müsaade ettiği ölçüde yapıldı. Ayrıca vakfiyeler ve tezlerden istifade edilerek gelir kaynaklarının ve gider kalemlerinin isimleri öğrenilmiş ve siyakat tarzında yazılmış bilançoların okunmasındaki paleografik zorluklar aşılmaya çalışılmıştır.¹⁴⁰³

İnsanları ve toplumu etkileyen her şey insan eliyle oluşturulmuş vakıfları da etkilemiştir. Yangınlar, hastalıklar, ölümler, binaların zarar görmesi, yöneticilerin suistimalleri, fiyatların ve paranın satın alma gücünün değişmesi gibi olaylar bunlar arasında yer almaktadır. Hatta vakıfların bazı gelir kaynakları zamanla özel mülk haline gelmiştir. Bahsedilen bütün bu hususlar daha sonraki dönemlerde vakfiyelerde belirtilen şartların yerine tam olarak getirilmesini engellemiştir.

Vakıfların gelir kaynakları, idare ediliş tarzları ve hizmetli kadrolarında zamanla önemli değişimler yaşanmıştır. Padişah değişikliklerinde vakıflar gözden geçirilerek yeniden bir düzene sokulmuştur. Bu düzenlemeler hakkındaki belgeler sayesinde yeni vakıf görevlilerin tevcihi veya ilgası, vakıfların gelir fazlalarına el konulması, vakıfların gelir kaynaklarının işletilme tarzında yapılan değişiklikler açıkça görülmektedir.

¹⁴⁰² Hacı Ahmet Arslantürk, “Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Rüstem Paşa”, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul: 2011.

¹⁴⁰³ Sait Öztürk, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı ve Tarihi Gelişimi*, İstanbul: OSAV Yayınları, 1996, s. 19; Siyakat rakamları bir rakamın Arapça okunuşunun kısaltılmasından oluşmaktadır. İslam Devletlerinde siyakat muhasebe’de kullanılmış bir yazı olduğundan muhasebe ilmine “*ilm-i siyakat*” da denilmiştir. Siyakatın bir yazı türü olarak kullanılması Osmanlı zamanında gerçekleşmiştir. Tahrif ve değiştirilemeyecek girift bir yazı olması muhasebe hesaplarında güvenliği sağlamıştır. Çabuk yazılması, kağıddan tasarruf ve devlet sırlarının herkes tarafından okunmaması gibi nedenler siyakatın kullanılması nedenleridir. Ancak ironik olarak açık ve anlaşılır olması gereken muhasebe dili bu girift yazı olmuştur. Bkz. Oktay Güvemli, *Türk Devletleri Muhasebe Tarihi*, C. 1, İstanbul: İstanbul Y.M.M. Odası 1995, s. 92-93.

Vakıf kelimesi kamuya tahsis olunan cami, mescit, tekke, türbe, medrese, mektep ve imaret gibi hayır müesseselerinin masrafı karşılığı olarak muayyen bir mülkün ve parasal gelirin tahsis edilmesi manasında kullanılırdı. Vakıf mülkiyetindeki şeyler satılamaz, miras olarak kalmaz, kimse tarafından müdahale edilmez ve devletin himayesi altında bulunurlardı. Padişah ve diğer şahıslar tarafından tesis olunmuş pek çok vakıf günümüzde Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından idare edilmektedir.¹⁴⁰⁴

Osmanlı Devleti'nde vakıf hukukunda Hanefî mezhebinin uygulamada baskın olması Ebu Hanife'nin vakıf tanımından bahsetmeyi gerekli kılmaktadır. Ebu Hanife vakıf hakkındaki görüşlerini *“Vakıf, mülk olan bir aynı, vakfedenin mülkünde habsetmek (durdurmak) ve menfaatlerini (gelirini) fakirlere ve diğer hayır yollarına tasadduk etmekten ibarettir.”* diye ifade etmektedir.¹⁴⁰⁵

Tezde incelediğimiz vakıflar hakkında da diğer vakıflarda olduğu gibi müdahale edilemez, satılamaz hükümleri bulunmakla birlikte zamanla çok ilginç değişimler gerçekleşmiştir. Bu değişimlerden biri Mihrimah Sultan Vakıfları'nın eşi Rüstem Paşa ve kızı Ayşe Sultan Vakıfları ile birleştirilmiş olmasıdır. Üç vakfın aynı muhasebeleri, aynı icmâlleri bulunması ve hatta aynı müsveddelerde birlikte anılmaları bu üç vakfın birleştirildiğini düşündüren ilk gelişmedir. Daha ayrıntılı ikinci bir kanıt ise muhasebe ve icmâller ayrıntılı incelendiği zaman ortaya çıkmaktadır. Örnek olarak verdiğimiz h. 1212 senesi muhasebesi incelendiği zaman yukarıda adı geçen üç vakfa ait gelirler ve giderlerin bir bütün halinde ele alındığı görülmektedir. Oysaki Osmanlı Devleti'nde tahsis ilkesine¹⁴⁰⁶ göre belirli gelirler belli giderlere aktarılır. Vakıflarda da bazı gelirler nakit çıkışı olmadan mahsub işlemiyle muayyen giderlere tahsis edilir. Özellikle bu üç vakfın ayrı ayrı olduğunu kabul ettiğimiz zaman tahsis ilkesine göre Rüstem Paşa vakıflarından elde edilen gelirlerin Rüstem Paşa vakıf giderlerine tahsis

¹⁴⁰⁴ Midhat Sertoğlu, “Evkâf”, **Osmanlı Tarih Lûgatı**, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1986, s. 105.

¹⁴⁰⁵ Aynı eserde sayfa 51'de İslam öncesi ilk vakfın Ka'be-i Muazzama olduğu belirtilmektedir. Bkz. Ahmed Akgündüz, **İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi**, İstanbul: OSAV Yayınları, 1996, s. 90.

¹⁴⁰⁶ Tahsis ilkesi devletin harcama siyasetinin esası olduğu kadar umumi iktisat siyasetinin de esaslarındandır. Vakıflar da bu kapsamdadır. Buna göre bazı nakdi gelirler muayyen nakdi giderlere tahsis edilir. Tımar bir tahsis sistemidir. Vakıflarda da aynı mantık vardır. Belli bölgelerde üretilen hammaddenin esnafa tahsisi bu usuldendir. Tahsis ilkesinde temel amaç, üretimin azalmamasını sağlamak, refah azalışına izin vermemektir. Osmanlı devletindeki arz yönlü iktisat anlayışı da tahsis ilkesini zorunlu kılmıştır. Tahsis ilkesi, Mehmet Genç'in üzerinde durduğu İaşecilik (provizyonizm) ilkesinin temellerinden biridir. Ahmet Tabakoğlu **Toplu Makaleler I, İktisat Tarihi**, İstanbul: Kitabevi, 2005, s. 70-71.

edilmesi gerekmektedir. Aynı şekilde Mihrimah ve Ayşe Sultan vakıflarının gelirleri de bu vakıfların giderlerine tahsis edilmesi gerektirmektedir. Ancak h.1212 senesi bilançosunda tahsis ilkesi uygulanmamaktadır. Bu durum diğer yıllara ait bütçeler için de geçerlidir. Bu üç vakfın gelirleri bir bütün olarak hangi vakfa ait olduğu belirtilmeden sıralanmaktadır ve sonra da bu gelirlerin toplamı yapılmaktadır. Giderler bu toplamdan yapılmaktadır. Gelirlerin hangi vakfa ait olduğu ancak vakfiyelerden anlaşılmaktadır.

Üç vakfın giderler bölümünde gelirler bölümüne benzer bir şekilde bazı harcamalar ortak görülmektedir. Mesela “Bahâ-i şem‘-i asel-i zerd (sarı balmumu) Berây-ı habbâzîn (ekmekçiler) mihrâb-ı cevâmî‘-i (camileri) Mihrimah Sultan ve Rüstem Paşa ve mülhakât-ı sâire der İstanbul kıyye 520 fi 510 akçe 265.200 be hesab kuruş 2.210” denilmektedir. Günümüz ifadesiyle Mihrimah Sultan ve Rüstem Paşa camilerinin balmumu masrafları ortak olarak kaydedilmiştir. Ayrıca giderler tıpkı gelirler gibi üç vakfa göre ayrılmamaktadır sadece yer isimleri verilmektedir. Bu çalışmada yer isimleri sayesinde vakfiyeler ve ilgili tez çalışmalarından yararlanarak hangi gider kaleminin hangi vakfa ait olduğu tarafımızdan ortaya çıkarılmıştır.

Tezimizin konusu başlangıçta sadece Mihrimah Sultan Vakfı idi. Ancak Mihrimah Sultan Vakfı’nın eşi Rüstem Paşa ve kızı Hâce Ayşe Sultan’ın vakıfları ile birleştirildiğini ortaya koyan söz konusu arşiv belgeleri her üç vakfın da birlikte çalışılmasını zorunlu kılmıştır. Bu nedenle tez konumuz mecburen her üç vakfı da kapsayacak şekilde genişletilmiştir.

Tezimizin dördüncü bölümünde incelenen h.1212 yılına ait muhasebe bilançosu genelde devrin sosyo-ekonomik koşullarına ve özelliklerine ve özelde vakfın yaşamış olduğu gelişmelere ışık tutmaktadır. Vakfiyelerde gösterilmeyen fakat zamanla vakfın gelir kaynaklarında ve işletilme şartlarında meydana gelen değişiklikler, h.1212/1797-1798 yılı muhasebe kayıtlarında ortaya çıkmaktadır. Bu sayede bir carpe diem (anı yaşa) durumu yaşanmaktadır. Hicrî 1212/1797-1798 yılı muhasebe kayıtları vakfın geçirdiği büyük değişimleri ortaya çıkarmakta ve böylece çalışmanın tarihî, iktisadî ve sosyal değerini artırmaktadır.

Vakfiyelerde bahsedilen imaretlerde dağıtılacak yemek, gerekirse yapılacak tamirat vb. miktar ve nisbetleri verilmiş, fakat vakıf için lüzumlu malzemelerin piyasa şartlarında hangi fiyatlarda temin edileceği ayrıntılı rakamlarla bilançolarda gösterilmiştir. Yıllık muhasebe bütçesinde vezâyif-i hademe başlığı ile vakıf çalışanlarına yapılan masrafların çeşidi, miktarı ve ücretleri ayrıntılı olarak belirtilmektedir. Bilançoların seri halinde incelenmesi araştırılan dönem hakkında objektif ve kantitatif (sayılabilir) bilgiler sunmaktadır.

5.1. Muhasebe (Bilanço) Analizi

Osmanlı Devleti'nde vakıf muhasebeleri aynı devlet muhasebesi gibi merdiven yöntemi¹⁴⁰⁷ ile hazırlanırdı. Muhasebe'de merdiven yöntemi Osmanlı'da 1879'da bugünde kullanılan çift yanlı kayıt sistemine kadar kullanılmıştır. Vakıfların önemi sebebi ile her zaman merkez muhasebesinde yer alan bir bölüm olmuştur.¹⁴⁰⁸ Padişah, hanım sultan ve bazı devlet adamlarının vakıfları 1586'da kurulan Dârü's-saâde Ağası yönetimindeki Harameyn Nezareti tarafından denetlenmiştir. Bu denetlemeyi yapmak için “*Evkâf-ı Harameyn Müfettişliği*”, “*Evkâf-ı Harameyn Muhasebeciliği*”, “*Evkâf-ı Harameyn Mukâtaacılığı*”, “*Darriüssaade Yazıcılığı*” adıyla 4 daire oluşturulmuştur.¹⁴⁰⁹

Vakfın kurulduğu yerde bir muhasebeci vakfın muhasebesini tutardı. Yerinde tutulan bu muhasebe kayıtlarını ilk önce vakfın bulunduğu yerin kadısı kontrol eder ve muhasebenin vakıf senedine uygun olup olmadığını denetlerdi. Birçok vakıf muhasebesinde kadıya yaptığı bu iş için ücret ayrılmıştır. Daha sonra merkez muhasebeye gönderilen muhasebe üzerinde iki tip işlem gerçekleştirilirdi. İlk olarak vakıf senedi ve önceki yıl muhasebesi ile gönderilen muhasebe karşılaştırılarak vakıf faaliyetlerinin uygunluğu denetlenirdi. İkinci olarak taşradaki vakıf muhasebecileri merdiven yöntemini bilmediklerinden gönderilen muhasebeler merdiven usulüne göre

¹⁴⁰⁷ Merdiven yönteminde gelir ve giderler ayrı ayrı kayıt edilmiştir. Önce toplam gelir yazılmış sonra bu tutarın nelerden oluştuğu basamaklar şeklinde gösterilmiştir. Benzer tür gelirler bir başlık altında gösterilmiş. Diğerlerinden bir başlıkla ayrılmıştır.

¹⁴⁰⁸ Oktay Güvemli ve Batuhan Güvemli, “Osmanlı Kayıt Kültüründe Vakıf Muhasebesi ve Devlet Muhasebe Sistemi”, **Vakıflar Dergisi**, s. 46, Ankara: 2016. s. 9-10.

¹⁴⁰⁹ Giderler mesârifât, ihracât diye anılmaktadır. Bkz. Fatma Şensoy, “Muhasebe Defterleri'nden Vakıfların Çok Yönlü Boyutlarını İzlemek- Bir Örnek XVIII. Yy”, **Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi**, 2014, s. 76-103.

muhasabe defteri yeniden düzenlenirdi.¹⁴¹⁰ Bu muhasabe defterlerinin iki amacı vardır; bir, gelir gider hesabının düzenlenmesi; iki, hesabın kontrolüdür. Asıl işleri bu olmamasına rağmen merkez muhasabe örgütü vakıfların muhasabe düzeni ile karşılığında vakıftan para almadan uğraşırlardı. Bu sosyal amaçlı hizmetlere devletin katkısıdır. Vakıf defterlerinde kâtip ücreti olarak belirtilen para vakıf muhasabesini ilk tutan vakfın muhasabecisine verilen ücrettir. Vakıfların uzun ömürlü olmasını vakfın yerel olduğu kadar merkezden de denetlenmesi sağlamıştır. Çünkü vakıf demek para hareketi demektir. Yolsuzluk vakıf olsa da en çok para hareketlerinde ortaya çıkar. Bunu engelemenin yolu ise sağlam bir muhasabe kontrolüne sahip olmak ile sağlanır.¹⁴¹¹ Osmanlı vakıf muhasabeleri, yerinden ve merkezden olmak üzere hatta nazır vasıtasıyla üçüncü bir elden sıkı bir kontrole tabi tutulurdu.

Muhasabe defterleri içinde en yoğun olanı gelir ve giderlerin kaydedildiği defterlerdir. Gelirler “*mahsulât, vâridât, irâd, hâsılât, makbuzât*” diye anılırken, Maaş ödemeleri “*vâcibât*”, başta erzak olmak üzere aynî yardımlar ise “*tâyinat*” tabiri ile anılmaktadır.¹⁴¹² El mizan başlığı altında ise gelir ve gider farkı tespit edilerek gelir fazlası tespit edilmektedir. Bu gelirden tahsildarın zimmetinden vakfın kasasına girmemiş gelirler düşülmekte o yıl vakfın kasasına giren gelir tespit edilmektedir. Bu miktara bir önceki yıldan devreden miktar da eklenerek vakfın kasasındaki mevcut miktara ulaşılmaktadır.¹⁴¹³

Vakfın ana defteri sayılan muhasabe defterleri dışında hesap işlerini kolaylaştıran yardımcı defterler de bulunmaktadır. Örneğin tahrir defterlerinde vakıflara ait tarla, bağ, bağçe, çiftlik gibi yerlerin sınırları tespit edilmektedir. Mevcut emlak tespiti ve vergiye tabi ürünlerin tesbiti yapılmaktadır. Vakıflar tarafından toplanan “*cizye, ispenç, adet-i ağnam, avarız, bedel-i nüzul*” vb. vergiler ve mükelleflerin isimleri tespit edilmektedir. Ruznamçe defterleri günlük kayıt defterleridir. Bu defterler hergün tahsilât ve harcamaların ne maksatla kim ve nereye, ne miktarla yapıldığını göstermektedir. Ruznamçe defterinin genelde sağında gelirler, solunda giderler

¹⁴¹⁰ Oktay Güvemli ve Batuhan Güvemli, s. 11.

¹⁴¹¹ Oktay Güvemli ve Batuhan Güvemli, s. 16-19.

¹⁴¹² Tahsin Özcan, “Klasik Dönem Osmanlı İmarat Sisteminin İktisadi İşleyişi”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991, s. 73.

¹⁴¹³ Özcan, s. 74.

yazmaktadır. Vezâyif defterleri vakıftan maaş alanların isimleri, vazifeleri ve maaş miktarının yazılı olduğu defterlerdir. Maaş alanlardan aynı işi yapanlar “*cemaat*” adı altında yüksek maaş alandan düşük maaş alana doğru sıralanmaktadır. Maaş alanlar haricinde vakıftan ücret alanlar da burada belirtilmektedir. Vezâyif defterlerine “*mevâcib veya yevmiye*” defteri de denilmektedir. İcmal defteri gelir ve gider defterinin özeti mahiyetindedir. İcmal ve hulasa adıyla anılan bu defterler bir hesap dönemi için tutulur. Zimmet-i bakaya defteri vakıflara ait gelirlerden herhangi bir sebeple tahsil edilmeyenlerin “*tahsili mümkün değil*” (*mümtenu’l-husûl*) kaydıyla tahsil edilemeyen sebepleriyle birlikte yazıldığı defterlerdir. Erzak defterleri imaret kilerine ait defterlerdir. Genelde gelir gider defterinin içinde yer almaktadır. Ancak bazı vakıflarda ayrı defter tutulduğu da olurdu. Erzak defterlerinin vakıf görevlilerinin yemek yediği “*taâmiye defterleri*” ve imareten yemek yiyen fakirlerin kaydedildiği “*tâyinât defterleri*” olmak üzere iki ayrı çeşidi daha bulunmaktadır. İcare defterleri kira kayıtlarını tutarken, mukâtaa defterleri vakfın mukâtaalarının kayıtlarını tutmaktadır. Tahsilat defterlerine cabilerin tahsil ettiği gelirler kaydedilmektedir. İnşaat defterleri inşaat giderlerini yazarken, tamirat defterleri vakfın tamirat giderlerini kaydetmektedir.¹⁴¹⁴

Mihrimah Sultan Vakfı’nın ilk mütevellisi¹⁴¹⁵ Mihrimah Sultan’dır. Vakıf gelirlerinden bir ücret almaktadır. Evlâdlarının kendisinden sonra müteveli olmasını ve bu hizmet karşılığında zam almasını şartını getirmişti. Vakfın idaresinde çalışan 13 görevli günde 100 akçe ayda toplam 3000 akçe almaktadır. Müteveli, nazır, cabi ve kâtipler gibi idari görevliler hizmet etmektedir.¹⁴¹⁶

Rüstem Paşa Vakfı’nda her türlü yönetim işleri müteveli ve nazırın idaresindedir. Müteveli’nin yaptığı işleri nazır kontrol ederdi. Rüstem Paşa hayatta iken vakfının en üst yöneticisi idi. Ölüncü kızı Hâce Ayşe Sultan, mütevellilik ve nazırlık

¹⁴¹⁴ Özcan, s. 74-80

¹⁴¹⁵ Elmalılı Hamdi Yazır’ın ifadesi ile nazır, vakfın “*kuvve-i kanuniye*”si, müteveli ise, “*kuvve-i icraiye*”si idi. Yani müteveli vakıfla ilgili her türlü işlemin ve tasarrufun nasıl yapılacağına karar veren uygulamacı pozisyondayken, nazır bu işlem ve tasarrufların vakfın şartlarına ve hukuka uygunluğu konusunda salahiyet sahibidir. Bkz. Öztürk, Nazif. **Elmalılı Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar (Ahkâmü'l-Evkâf)**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995, s. 169-171.

¹⁴¹⁶ Zülfikar, s. 58.

görevlerini yürütülecekti. Mütevellilik ve nazırlık görevi Ayşe Sultan'dan sonra neslen ba'de neslen (nesilden nesile) devam edecekti.¹⁴¹⁷

Müteveli tayinlerinde vakıf nazırının arzı şarttı. Bu arza göre, İstanbul'da berât-ı şerif verilirdi. Mütevelliler gelirlerini vakfın mahsullerinden sağlayacaklardır. Vakıf nazırının arzı ile verilen berât-ı şeriflerde tayin tarihi ve ücretler belirtilmektedir.¹⁴¹⁸ Mesela h.1212 senesinde Cağalzâde vakfında müteveli Mahmud Beyefendidir.¹⁴¹⁹ Nazır ise sadr-ı alî yani sadrazamdır. Hicrî 1212 yılında Sadrazam İzzet Mehmet Paşadır. (20 Ekim 1794- 23 Ekim 1798).¹⁴²⁰

Hem Mihrimah Sultan hem de Rüstem Paşa hayattaki tek çocukları olan Hâce Ayşe Sultan'ı ve onun soyundan gelecek neslini müteveli ve nazır olarak atamışlardır. Vakfın işlerini idare etme yetkisine “*velâyet*” (vilâyet) denilmektedir. Bu yetkiye “*tevliyet*” adı da verilirdi. Vakfın işlerini vakfın işlerine uygun biçimde yönetmek ve gözetmek üzere tayin edilen kişiye “*müteveli*” ve “*nazır*” denilmektedir. Mütevellilerin vakıf hakkındaki tasarrufları vakfı koruyup gözetlemek şartı ile geçerli sayılırdı. Mesela vakıf mallarını tamir için rayiç fiyatın üstünde bir ücretle işçi

¹⁴¹⁷ VGMA, d.635/2, no:17; Arslantürk, s. 155-156.

¹⁴¹⁸ Yücel Özkaya, **18. Yüzyılda Osmanlı Toplum Yapısı**, İstanbul: YKY Yayınları, 2008, s. 238-239.

¹⁴¹⁹ Vakıf soyundan gelenler vakıfla ilgili yöneticilik işlerini yaparlar. Bunlardan biri de tarihe kaydı düşünülen Müderris Mahmud Beyoğlu, Müderris Cağalzâde Muhammed Tahir Bey'dir. Tahir Bey'le ilgili arşiv belgeleri şunlardır: **HAT 1512-14 03/Z/1225**, **HAT 277-16307 29/Z/1230**, **C..ML.. 81-3745 29/R/1231**, **HAT 1557-51 29/Z/1236**, **HAT 500-24493 29/Z/1242**; Bu arşiv belgelerinden müteveli kaymakamı olan Müderris Tahir Bey'in mütevellisi olarak vakfın hesaplarını gördüğü, Cağaloğlu Sarayı'nı Bab-ı Defteri kalemlerine Cağalzâde Tahir imzasıyla aylık 500 kuruşa kiraya verildiği ancak bu girişimine rağmen vakfın bir hayli borçlanması sebep olduğu anlaşılan Müderris Cağalzâde Muhammed Tahir Bey'in yerine bir müteveli kaymakamı tayin edildiği, Cağalzâde Tahir Bey'in Şanizade Ata Efendi ve Balcıyokuşluzade Raşid Efendi ile sürgün edildiğine dair belgeler bulunmaktadır. Bu belgeler eklerde transkripi ve aslı ile birlikte ekte verildi. Ayrıca Cevdet Paşa 1826'da bazı aydınların ulema kıskançlığı sebebi ile zulme uğrayarak sürgün edildiğini anlatmaktadır. Başta Şanizade olmak üzere Bektaşilik iftirası ile sürülen zevatın aslında Bektaşilikle hiç ilgi ve ilişkileri olmadığı belirtir. Bkz. Ahmet Cevdet Paşa, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, II. Cilt, İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2011, s. 409, 440; **HAT 500-24493 29/Z/1242**; Cevdet Tarihi bize vakıf işleri dolayısıyla değil Tahir Bey'in siyasi sebepler ile sürgün edildiği düşündürmektedir. Bu sürgün ilerde II. Mahmud döneminde vakıf mallarının devlet denetimine daha fazla girmesine yol açmış olabilir.

¹⁴²⁰ Midhat Sertoğlu, “Sadriâzam”, s. 293; Safranbolulu İzzet Mehmed Paşa (d. 1743, ö. 1812) sadrazamlığı Nizâm-ı Cedid faaliyetleri içinde geçti. Onun zamanında Tersane'de yapımına başlanan büyük havuz için Fransa'dan ve İsveç'ten uzmanlar getirildi. Önemli olaylarından ilki, 1795 çıkan ve on bir saat kadar devam eden İstanbul yangınıdır. Bu yangında Balıkpazarı, Uzunçarşı ve Ahi Çelebi Camii civarı tamamen yanıp kül olmuştur. İkinci önemli olay ise 1797 sonlarında başlayan Pazvandoğlu Osman ayaklanmasıdır. Nizâm-ı Cedid'e muhalif olan bu isyancı Rumeli ayanının cezalandırılması tam mümkün olmadı. Üçüncü olay ise Napolyon Bonapart'ın Temmuz 1789 İskenderiye'yi işgali ile başlayan Fransa'nın Mısır işgali'ne söylentilere rağmen önlem almayan Sadrazam İzzet Mehmet Paşa'nın 30 Ağustos 1789'da sadrazamlıktan azledilmesidir. İzzet Mehmed Paşa Sakız Adası'na sürüldü ve serveti müsâdere edildi. Ömrünün sonlarında Manisa'ya gönderildi ve orada vefat etti. Bkz. Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmani**, C. IV, Hzl. Nuri Akbayar, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s. 456-457.

çalıştıramaz veya bir malzeme satın alamazdı. Bunu yaptığı takdirde fazla kısmı kendisinin ödemesi gerekirdi.¹⁴²¹

Mütevelli ve nazırlar vakfın bilançosunu hazırlamakta baş sorumludurlar. Mütevelli ve nazırlara bu işlerde yardım etmekle görevli kâtipler bulunmaktadır. Kâtiplerin her sene gelir ve giderleri ayrıntılı şekilde yazdıkları senelik defterler mütevellinin mührü ile mühürlenerek nazıra teslim edilirdi. Tezde incelenen vakfın (gelir ve giderleri birleştirilmiş 3 vakfın) nazırı bilançooya göre sadr-ı âlî yani dönemin sadrazamı idi.¹⁴²²

Ömer Lütfi Barkan'ın dediği gibi orijinal arşiv vesikalarının ilmi kıymetinden bir şey kaybetmeden yayınlanmaları için yayınların aynen ve tam olarak yapılmış olmaları gerekmektedir.¹⁴²³ Bazı kısımlarını atarak yapılan çalışmalar muhasebe ve defter tutma tarzları hakkında eksik bilgi verecektir. Hicrî 1212 muhasebesi, muhasebe sistemini ortaya koyduğu gibi diğer arşiv belgelerinin daha iyi anlaşılmasını da sağlayacaktır. Belgelerin daha iyi anlaşılması için günümüzde kullanılmayan terim ve ifadelerin ilk kullanışlarında parentez içinde anlamları verilmektedir. İlave olarak bu konuyla ilgili hazırladığımız küçük bir sözlüğe ekler bölümünde yer verilmiştir. Ayrıca h.1212 senesi muhasebesinin anlaşılmasına yardımcı olacak diğer arşiv belgeleri incelenerek gerektiği yerde kullanılmıştır.

Mihrimah Sultan, Rüstem Paşa, Hâce Ayşe Sultan cami imâret ve vakıf kuruluşlarının burada aynen ve tam olarak yer verdiğimiz h.1212 yılına ait muhasebe bilançosu,¹⁴²⁴ İstanbul Başbakanlık Arşivleri Genel Müdürlüğü'nde Evkâf-ı Haremeyn Muhasebesi Defterleri EV.HMH.d. 07360 numaralı defter içinde (yp.2-6) yer almaktadır. Bu bilanço tarih olarak 1 Muharrem 1212-29 Zilhicce 1212 (26 Haziran

¹⁴²¹ Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", **DİA**, C. 42, İstanbul: 2012, s. 478.

¹⁴²² Vakıflar sadrazam dışında şeyhü'l-islâm, baş defterdar, kadı, enderun, dârü's-saâde babü's-saâde ağaları, iç hazinedar başı, nakibü'l eşraf gibi devlet görevlilerinin nezareti altındadır. Vakıflar tımar ve merkez maliyesi ile Osmanlı Devleti'nin maliyesini oluştururlar. Devletin yaptığı sayımlar bu üç kesimi kayıt altına almayı sağlar. Bkz. Tabakoğlu, s. 375.

¹⁴²³ Vakıf muhasebelerinin potansiyeline ilk kez Ömer Lütfi Barkan dikkat çekmiştir. Bkz. Tevfik Güran, **Ekonomik ve Mali Yönleri ile Vakıflar Süleymaniye ve Şehzade Süleyman Paşa Vakıfları**, İstanbul: Kitabevi, 2006, s. XIV.

¹⁴²⁴ Selim döneminde Osmanlı Devleti'nin bütçeleri kesin bir standardizasyona ulaşmamıştır. Bütçedeki ara rakamların yıllar itibarı ile karşılaştırılması bazen mümkün olmaz. Bu durumda sağlıklı bir karşılaştırma yapmak için toplamlar karşılaştırılır. Vakıf bütçeleri için bu durum aynı mıdır? Bkz. Yavuz Cezar, **Osmanlı Maliyesi'nde Bunalm ve Değişim Dönemi (XVIII. yy'dan Tanzimat'a Mali Tarih)**, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986, s. III-21.

1797-14 Haziran 1798) arasında tam bir ay yılı devresine denk gelmektedir. 1 Muharrem 1212-29 Zilhicce 1212 Bilançosu mahsulâta (gelirler) ve ihracâta (giderler) ait olmak üzere başlıca iki ana bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler ve alt başlıkları aşağıda yer almaktadır.¹⁴²⁵

Birinci Bölüm: Asl-ı mal (Tahsil edilen ve edilemeyen gelirler) bölümü 4 kısımdır.

- a) Asl-ı mal (Tahsil edilen gelirler (Ani'l-mahsulât) ve Tahsil edilemeyen gelirler)
 - 1) Ani'l-müşâherân-ı mezkûrîn der İstanbul ve Üsküdar ve gayruhu
 - 2) Ani'l-müşâherân-ı mezkûrîn der Anadolu ve Rumeli
 - 3) Ani'l-mukâtaât-ı mezkûrîn ber vech-i tedâhül ber muceb-i muhâsebe-yi evvel
 - 4) Ani'l-mu'accelât-ı mezkûrîn

İkinci Bölüm: Vuzi'â min zalik¹⁴²⁶ (masraflar) bölümü 10 kısımdan oluşmaktadır.

- a) Vuzi'â min zalik (giderler)
 - 1) Cemâ'ât-ı vezâyif-i hademe-i mezkûrîn an havâlât-ı câbîyân
 - 2) Cemâ'ât-ı vezâyif-i evlâdân me'a hademe-yi sâ'ire der sergi
 - 3) Harc-ı kilâr-ı imâret-i âmire der Üsküdar
 - 4) Harc-ı kilâr-ı imâret-i âmire der Tekfur Dağı
 - 5) Harc-ı kilâr-ı imâret-i âmire der Sapanca
 - 6) İhracât-ı mu'ayene der İstanbul ve Üsküdar
 - 7) İhrâcât-ı mu'ayyene-yi mezkûrîn der Tekfûr Dağı
 - 8) İhrâcât-ı mu'ayyene-yi mezkûrîn der Sapanca
 - 9) Masârıf-ı müteferrika-ı mezkûrîn

¹⁴²⁵ Mahsulat ve ihracat terimleri yerine araştırdığımız arşiv belgelerinde h. 1216/1801 yılından itibaren ilk kez irad ve masarifat terimleri kullanılmaktadır. Hicrî 1216 yılından önce bir belge hariç bütün bilançolarda mahsulat ve ihracat terimi kullanılmıştır. 1216 yılından itibaren ise bazı yıllarda bilançolar mahsulat ve ihracat terimleri kullanılırken bazı yıllarda ise irad ve masarifat terimleri kullanılmaktadır. Hicrî 1258/1842'dan itibaren muhasebe kayıtlarında masarifat terimi kullanılmış olup mahsulat-ihracat ve irad-masarifat terimleri kullanılmamıştır.

¹⁴²⁶ Vuzi'a min zâlik: Bundan şu masraf edildi anlamına gelir. Bu başlık masrafların başında yer alır. Bkz. Öztürk, s. 480.

- 10) Ta‘mîrât ve gayruhu bâ hüccet-i şer‘iyye
b) Deyn (borç) ve yıl değerlendirmesi¹⁴²⁷.

Muhasebelerin giriş niteliği olan ilk bölümde vakıf hakkında değerli bilgiler vermektedir. Bu bilgileri beş ana bölümde tasnifleyebiliriz. İlk olarak bilançonun konusu hangi vakıf eserlerini konu edindiği, ikinci olarak muhasebenin hangi yıllarda tutulduğu, üçüncü olarak vakfın idaresindeki kişiler dördüncü olarak devlette vakıf ile ilgilenen kişiler veya vergiler son olarak muhasebe kaydedilme usulleri öğrenilebilir.

Muhasebe girişinde Rüstem Paşa’nın hanımı Mihrimah Sultan ve kızı Hâce Ayşe Sultan ait İstanbul’da Edirnekapı, Tahtakale, Üsküdar ve diğer yerlerdeki camileri, mescidleri, imaretleri, medreseleri, zaviye ve türbelerine vakfiyede yazılan şartlar üzere vakfın mirasçıları şunlardır: İsmet Bey (müteveffa müteveli Ali Bey’in oğlu) aseleten, yaşı küçük olduğundan Esmâ Hanım (Rafia Hanım ile anne tarafından torun) ise Divân-ı Hümâyûn çavuşlarından vasisi Arpa Emîni Mehmed Bey (vâkıf soyundan Râfia Hanımın eşi) vekâleten, ayrıca vâkıf evlâdından olan padişah silahşörü merhum (müteveffa müteveli) Ali Bey’in zevci ve evlâdlarının varisi olarak Resmiye Kadın vekâleten mirasçıdır. Müderris Mahmud Bey’in oğlu evlâd-ı vakıftan¹⁴²⁸ Tahir Bey talebi ile vakıf işleri aşağıdaki şahitlerin muvacehesinde görüldü. Şeyh Hüdayi Mahmud Efendi oğlu müderris ve Mihrimah Sultan Vakfı’nın kâtibi Şemseddin Bey, Ayşe Sultan Vakfı kâtibi Osman Efendi, Mahmud Efendi oğlu İbrahim Efendi, Hasan Kethüda oğlu ve önceki mütevellinin kethüdâsı Osman Ağa, Mukâbele Süvârî Kisedârı ve vakıf soyundan Hayrîye Hanım tarafından vekil Hafız Abdullah Efendi, hala tezkire-i sâni olan Mehmed Avni Efendi elimizdeki müfredât defterine göre mahkemede vakfın kâtibidir sadrazam nezâretinde hazırlanmıştır (1 Muharrem 1212-29 Zi’l-hicce 1212)¹⁴²⁹.

¹⁴²⁷ Bu bölümde bazı muhasebe ve icmallerde bilançonun özeti veya bakayası bulunmaktadır.

¹⁴²⁸ Devlet sermayenin birikmesinin belli ellerde toplanması için vakıf sektörünü özendirmiştir. Ancak vakıflar her ne kadar hayır işlerini görse de arka planda vakıf soyunu maddi açıdan koruma altına amacı da taşımaktadır. Vakfiyelerde çoğu zaman vakıf soyundan gelenler vakfın idare işlerinde görevlendirilerek maaş almışlardır. Mehmet Genç, “Vakıf ve İktisat”, **Vakıf ve İktisat –Sempozyum-**, Ed. Mehmet Kurtoglu. Ankara: 2014, s. 27.

¹⁴²⁹ Burda sadeleştirerek vermeye çalıştığımız evrağın dili son derece karmaşıktır. Bu nedenle orijinalini de vermek yerinde olacaktır. Metnin orijinali şudur: “İstanbul’da Cağalazâde Rüstem Paşa Camii, Mescit İmaret, Medrese, Zaviye ve Türbesi Evkâfi ile Mihrimah Sultan, Hâce Ayşe Sultan Evkâfi’nin Mahsûlât ve İhracat Muhasebesi Muhasebe-i mahsûlât ve ihracât evkâf-ı cevâmî’-i şerîf ve mesâcid-i lâtif ve imâret-i âmire ve medâris-i lâtif ve zâviye ve türbe-i münîf ve merhûm Rüstem Paşa eş-şehriye Cağalazâde merhûme ve mağfûrun-lehâ Mihrimah

Silahşör Ali Bey vefat etmiş ve hanımı Resmiye ve küçük yaşta olan çocuklarını mirasçıları olarak vakıftan yararlanma hakkını bırakmıştır. Vakıf bundan sonra amcasının oğlu olan Mahmud Bey ve sonraki zamanda Mahmud'un oğlu Tahir Bey mütevellîğinde idare edilecektir. Hicrî 1212 muhasebesinde vâkıf soyundan gelenlere 20 ayda yani toplam 6.988 günde 20.966 kuruş ödenmesi gerekirken, 19.166 kuruş ödenmiş. 1.800 kuruş ödenmesi gereken Süleyman Bey'e 1 Receb'ten 29 Zilhicce'ye kadar 6 aylık bir ödeme yapılamamıştır. Bu hesaba göre Süleyman Bey ayda 300 kuruş aylık almaktadır. Vakıf soyuna ayda toplam 1.048,3 kuruş ödeme yapılmaktadır. Bu miktarın kimlere ne miktar verildiği ayrıntılı olarak bilançoda verilmemiştir.

1212 Vakıf Bilançosu'nun Başında Bahsedilen Kişiler:

- 1) Mütevellî: Mahmud Bey müderristir.
- 2) Mütevellî Mahmud Bey Oğlu: Tahir Bey (Mehmet Tahir Bey diye anılmaktadır. Bir sonraki mütevellîdir.)
- 3) Evlâd-ı vâkıf: İsmet Bey (Önceki vefat eden mütevellî Ali Bey'in oğlu, Mustafa İsmet olarak da anılmaktadır.)
- 4) Evlâd-ı vâkıf: Esmâ Hanım küçük olduğundan Arpa Emîni¹⁴³⁰ Mehmet Bey ve vâkıf soyundan hanımı Rafia Hanım'ın vesayetinde.
- 5) Vasi: Resmiye Kadın Önceki mütevellî Ali Bey'in eşi ve çocuklarının annesi olarak vasisidir.

Sultan tâbet serâhâ merhûme ve mağfûrun-lehâ Hâce Ayşe Sultan duhterşâh tâbet serâhum der-nezd-i Bâb-ı Edirne Tahte'l-kal'a der-İstanbul ve der-İskele-i Üsküdar ve gayruhû an-zaman-ı İsmet Beyefendi bi'l-asâle es-Seyyid Mehmed Beyefendi Emin-i kiyâh an-Hâcegân-ı Divân-ı Hümâyûn vasî-i sağire Esmâ Hanım ve hafide der-batn-ı mâder bi'l-asâle ve bi'l-vesâye ve an-cânib-i Râfi'a Hanım zevce-eş bi'l-vekâle ve an-cânib-i Resmiye Kadın zevce-i merhûm Ali Beyefendi bi'l-vekâle ve an-verese ve an-evlâd-ı merhûm Ali Beyefendi Silâhşor-ı hazret-i şehriyârî an-evlâd-ı vâkıf ber-vech-i meşrût mütevellî-i sâbık bâ-taleb-i Tâhir Beyefendi veled-i saadetlû Mahmud Beyefendi bâ-hüccet-i kâ'immakâm-ı müderris an-evlâd-ı vâkıf ber-vech-i meşrût mütevellî-i lâhik der-muvâcehe-i Şemseddin Beyefendi an-müderrisin-i kirâm veled-i Şeyh Hüdâyî Mahmud Efendi kâtib-i vakf-ı Mihrimah Sultan ve Osman Efendi kâtib-i Vakf-ı Ayşe Sultan ve der [silik, okunmuyor] es-Seyyid İbrahim Efendi bin Mahmud Efendi ve Osman Ağa ibn-i Hasan Kethüdâ-yı mütevellî-i sâbık ve Hâfız Abdullah Efendi kesedâr-ı Mukâbele-i Suvârî vekîl an-cânib-i Hayriye Hanım zevce-eş an-evlâd-ı vâkıf ve gayruhû be-ma'rîfet-i saadetlû Mehmed Avni Efendi Tezkire-i Sâni hâlâ bâ-defter-i müfredât kâtib-i vakf der-huzûr-ı şer'-i şerîf vâcib an-gurre-i Muharrem sene 1212 ilâ gâye-i Zilhicce sene-i minhu der nezâret-i Hazret-i Sadr-ı âlî

Asl-ı mâl fi sene-yi kâmile

Guruş Nakdiye

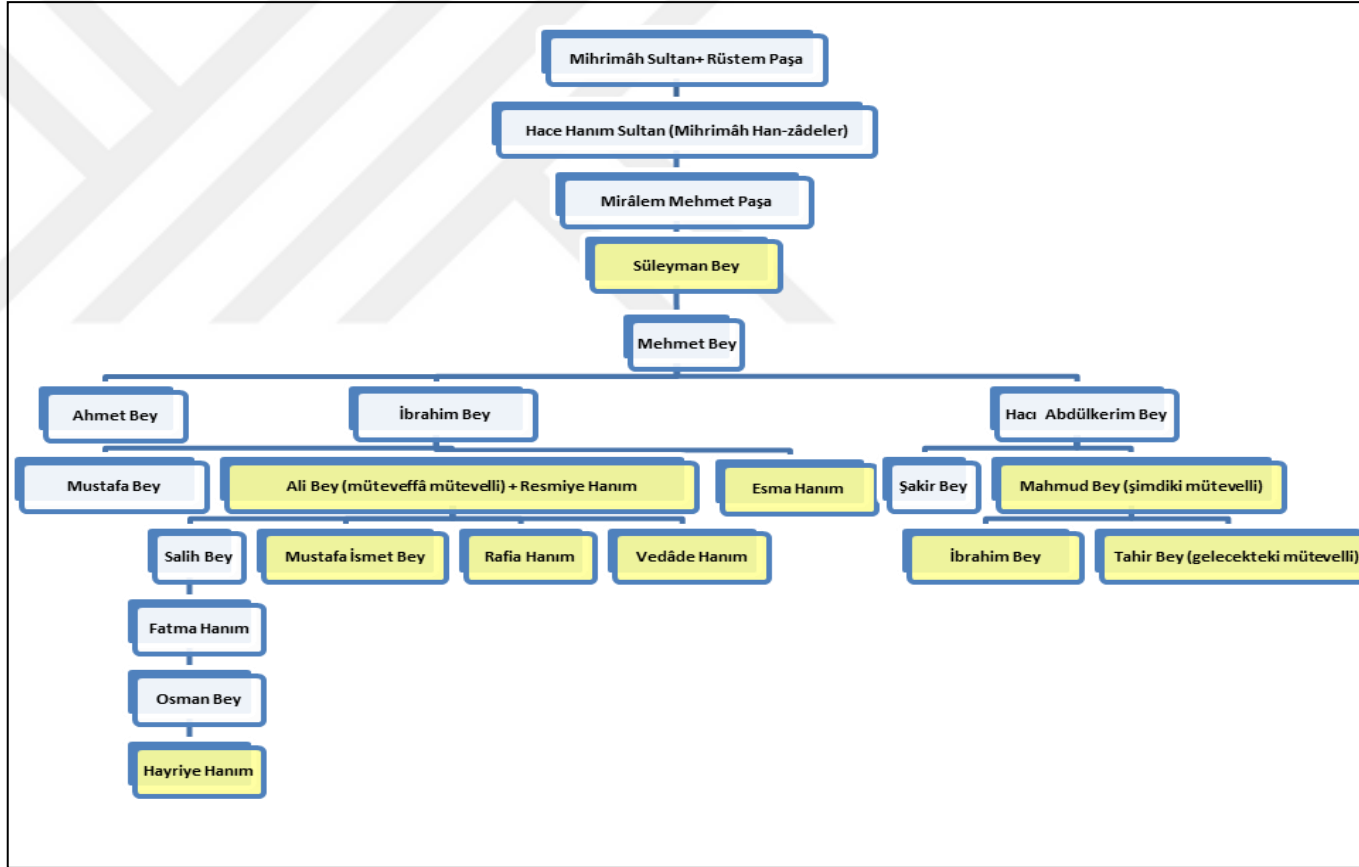
107230,52. Bkz. **EV. HMM. d. 7360** [1 Muharrem 1212-29 Zilhicce 1212].

¹⁴³⁰ Arpa Emîni: Sarayın birun görevlilerindendir. Hâcegân rütbesindedir. Sarayın hayvanlarının ihtiyacını karşılar. Emin-i cevve ve şair emini diye de anılan arpa eminin emrinde iki yüz arpacı bulunurdu. Barışta İstanbul'da otururken, seferde cephe'deki hayvanların yiyeceğini karşılar. Bu emînlilik 19. yüzyılda Zahirî Nezareti ile birleştirildi. Serdoğlu, s. 18.

- 6) Yukarıdaki beş kişi dışında, şahitlerin bilanço başında adları zikredilir.
Bunlar:
- 7) şahit: şeyh Hũdayi Mahmud Efendi oğlu mũderris ve Mihrimah Sultan Vakfı'nın kâtibi şemseddin Bey.
- 8) şahit: Ayşe Sultan Vakfı kâtibi Osman Efendi.
- 9) şahit: Mahmud Efendi oğlu İbrahim Efendi. (Mũtevelli olan Mahmud Bey olması mũmkũndũr.)
- 10) şahit: Hasan Kethũda oğlu ve önceki mũtevellinin kethũdâsı Osman Ağa.
- 11) şahit: Mukâbele Sũvâri Kisedârı¹⁴³¹ ve vakıf soyundan Hayrĩye Hanım tarafından vekil Hafız Abdullah Efendi
- 12) şahit: Tezkire-i Sâni¹⁴³² olan Mehmed Avni Efendi.

¹⁴³¹ Mukabele Sũvari: Kapıkulu sũvarilerinin (altı bölük halkı) kũnye ve maaş kayıtlarının tutulduğu, tevcih ve mahlûl muamelerinin yapıldığı,üç ayda bir ulufe tevzii için gerekli defterlerin hazırlanığı kalemdir. Bir adı da atlı mukabelesidir. Sũvari mukabelecisi haceğân rtbesindedir. Serdoğlu, s. 319; Pakalın, C. III, s. 286; Hafız Abdullah Efendi kisedâr olduğuna göre Mukabele Sũvari kaleminde maaş (muhasebe) işlerine bakmaktadır diyebiliriz.

¹⁴³² Tezkire-i sani: Sadrazam ve vezirlerin bugünkü anlamda özel kalem mũdrdr. Sadrazamın tezkirecileri sadaret kaleminin amiridir. Divan-ı Hũmâyun ve ikinci divanında dilekçeleri yüksek sesle okurlardı. Başlarına mcevveze denilen bir kavuk giyerek ayakta hizmet ederlerdi. Sadrazamın iki tane tezkirecisi olup birincisine tezkire-i evvel (büyük tezkireci), ikincisine tezkire-i sani (küçük tezkireci) denirdi. Serdoğlu, s. 337. Pakalın, C. III, s. 493

Not: 1212 senesi muhasebesinde geçen isimler sarı renkte verilmiştir.

Şekil 32: 1212 Vakıf Bilançosu'nda Geçen Evlâd-ı Vakıf¹⁴³³

¹⁴³³ Soy şeceresi ile ilgili tablo 1 oluşturulurken h. 1212 senesi muhasebesi yanında şu eserlerden de yararlanılmıştır. Bkz. Ahmet Arslantürk, s. 159-163; **EV.d. 30448**, s. 96-97; Mehmed Süreyya Beyi, **Sicilli-i Osmani**, Seyit Ali Kahraman, İstanbul: 1994.

Yukarıda bahsedilen sekiz vakıf görevlisinin 1212 senesi bilançosunda ne kadar ücret aldığı kayıtlı değildir. Bu durumun sebebi nedir? Bu kişiler ücret almadan mı çalışmaktadırlar? Yoksa vakıf soyundan mı gelmektedirler? Öyle olsa Süvari Vekili evlâd-ı vakıftan Hayrîye Hanım'ın eşi olarak belirtildiği gibi vakıf soyundan oldukları belirtilmesi gerekmez miydi? Bu görevlilerin ücreti vakıf soyu tarafından ayrıca mı ödenmektedir? Bütün bunlar cevaplanması gereken sorulardır. Ayrıca kâtiplerin Mihrimah Sultan ve Ayşe Sultan vakıflarına atanması fakat Rüstem Paşa vakfı kâtibinin adının bile geçmemesi ilginç ayrıntılardır.

5.2. 1212 Yılı Vakıf Bilançosunun Birinci Bölümü: Gelirler (Asl-ı Mal)

Vakıflara gelir getiren akarlar iki kısımda incelenebilir. Medrese, cami, kütüphane gibi akarlara müessesât-ı hayrîyye denilmektedir. Diğer kısım ise gelirlerinden faydalanan vakıf akarları olan müsakkafât (çatılı yerler) ve müstegallât (açık arazi) diye ikiye ayrılır. Vakıf gelirlerini belirleyebilmek için arazinin öşür, haraç ve mîrî olarak hangi cinsten olduğu bilinmelidir. Öşürden 1/10, haraç arazisinden 1/10-1/50 arasında haraç vergisi ödenirdi. Mîrî araziden ise 1/10, 1/9, 1/8 oranlarında ekin hâsılatından vergi alınırdı. Bu vergiler vakıf arazisi içinde ise vakıflara verilmekteydi. Vakfedilen arazi, üzerinde bina yapılmak ve ağaç dikilmek üzere senelik bir ücret karşılığında kiraya verildiğinde alınan kiraya “*mukâtaa*” veya “*icâre-i zemin*” denilen vakıf arsalara da “*mukâtaalı vakıf*” denirdi.¹⁴³⁴ “*Örfü-belde gediği*” ve “*paşdos*” adıyla anılan uygulamalarda mukâtaa usulünden başka bir şey değildi.¹⁴³⁵ Vakıflar asıl olarak vakfiyelerde devrin sultanı tarafından kendilerine verilen köylerin hâsılatından gelir sağlamaktaydılar. Vakıflar bu köy topraklarında devlete ait olması gereken rüsum ve vergileri de toplamaktaydılar.¹⁴³⁶

Vakfiyelerde boyutları belirlenmiş toprak parçasına arsa denirdi. Vakfiyede bahsedilen bazı arsalar bir ev kurulacak kadar küçük iken bazıları bir mahalle kurulabilecek kadar büyüktü. Vakfiyelerde bahçe olarak adlandırılan topraklar ise meyva ve süs bitkilerinin yetiştirildiği toprak parçaları idi. Bahçelerin büyüklüğü bir

¹⁴³⁴ Ali Himmet Berkî, “Vakıf Hukuku Yazıları”, *Vakıflar Dergisinden Seçmeler I*, Hzl. Hüseyin Çınar, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2013, s. 135-136.

¹⁴³⁵ Akgündüz, s. 117-120.

¹⁴³⁶ Barkan, s. 1009

dönümden yüz dönüme kadar olabilirdi. İçinde tek bir ağaç baskın olarak dikili ise bahçe adı ile anılırdı. Örneğin zeytin bahçesi diye. Sebze yetiştirilen topraklara bostan denirdi. Yerleşim yerlerinin uzağında bulunan mezra'a diye anılan tarlalar bir ve yüz hektar arasında değişebilirdi. 80-150 dönümlük toprak parçası olarak içinde bina bulunan toprak parçasına çiftlik denirdi. Bazı vakıflar, mülk olarak arsa, bahçe, bostan, mezra, tarla ve çiftlikler dışında köylere de sahiptiler. Köyleri vakıf haline getirenler padişahlar ve onların gözdeleleridir. Osmanlı toprak sisteminde birkaç köyden oluşan tarım birimine de “*mukâtaa*” denirdi. Vakıflarda mukâtaa kelimesi ile vakfın müstegallat ve müsakkafatının bulunduğu gayrimenkulünün mutasarrıfı tarafından vakfa ödenen kira kastedilmektedir. Mukâtaa “*yer-kirası*” ve “*icâre-i zemin*” adı ile de anılmaktaydı.¹⁴³⁷

Vakfedilen mîrî arazi üç bölümde incelenebilir. Birincisi arazinin tasarruf hakları devlet hazinesine ait olur, sadece şeri ve örfi vergiler vakfa verilir. İkinci olarak öşür ve vergiler devlete ait olup sadece tasarruf hakkı bir vakfa verilir. Bu arazi vakıf tarafından işlenir ve şeri vergisi devlete verilir. Gerisi devlete kalır. Vakıf arazi isterse bir başkasına işletebilir. Bu çeşit araziye “iki başlı arazi” adı verilir. Araziyi işleten kişi vakfa kira bedeli olan “*mâlikâne hissesi*”ni, devlete ise vergisini “*divânî hissesi*” adıyla öderdi. Üçüncü olarak hem tasarrufu hem devlete ait vergi hakları vakfa verilen arazilerdir. Devletin kuruluşunda rol oynayan gaziler ve din büyükleri kurdukları vakıflar bu statüdedir. Bunlara “*müstesna vakıflar*” denir. Ayrıca mîrî arazi yanında arazinin öşür ve haraç gelirleri vakfa verilebilirdi. Bu durumda arazi, sahibinin mülkü olarak kalırdı. Öşür ve haraç geliri vakfın olurdu.¹⁴³⁸

Vakıf mallarının kiralanmasında yetkili şahıs mütevellî idi. Ancak mütevellî kiralama yaparken istediği gibi kiralayamazdı. Akrabaları lehine rayiç kira bedelinden bile olsa kiralama yapamazdı. Kira bedeli iki kısımdır. Birincisi kira antlaşmasına göre tespit edilen “*ecr-i müsemma*” idi. İkincisi “*ecr-i misli*” olarak tespit edilirdi. Bu rayiç (emsal) kira bedelidir. Vakıf malları ecr-i misli ile kiraya verilirdi. Çiftlik ve arazi gibi vakıf malları en fazla kısa süreli (üç yıllığına) kiraya verilirdi. “*İcare-i vahide*”

¹⁴³⁷ Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003, s. 98-102.

¹⁴³⁸ Akgündüz, s. 557-561.

uygulamasında kısa süreli kiralar uygulanırdı. “*Mukâtaa*” ve “*icâreteyn*” ise uzun süreli kira akitleri idi. Vakıflar için kiralamada aslolan icâre-i vahide usulü idi. İcareteyn ve mukâtaa ancak belli şartlarda hakim ve sultan izni ile gerçekleştirilebilirdi.¹⁴³⁹

Vakıfların vergi ve kira dışında da gelir kaynakları bulunmaktaydı. Bunlar hamam, değirmen, imalathane, “*gedik hakkı*” / “*süknâ hakkı*”¹⁴⁴⁰ ve “*teberru*” (bağış) gibi gelir kaynaklarıydı. Vakfiyeler, vakfın ilk kuruluşunda sahip olduğu tüm gelir kaynakları hakkında durgun yani o zamana ait statik bilgiler vermektedir. Vakıflar zaman içinde genişleme ve daralmalara uğramaktadır. Bu konuda akışkan dinamik bilgileri vakfın araştırıldığı dönemdeki vakıf muhasebeleri sayesinde elde edilebilmektedir.

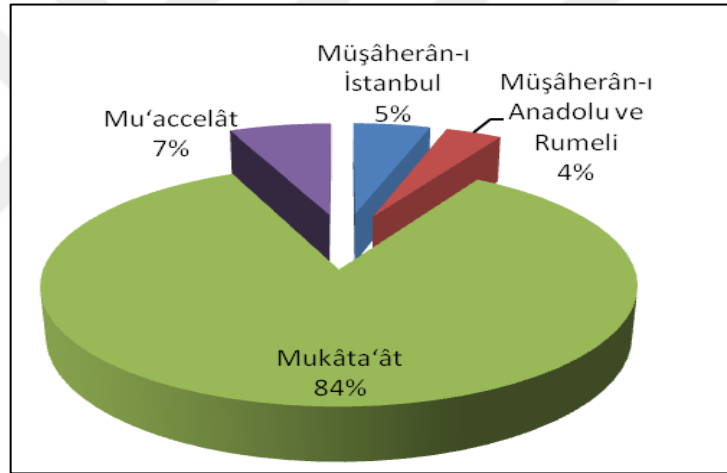
1212 hicrî mali yılında bilanço’nun asl-ı mâl bölümüne yani kasa hesabı bölümüne 107.230,5 kuruş 2 nakdiye gelir yazılmıştır. Bu gelirler içinde h.1212 senesinde tahsil edilemeyen 2.500 kuruşluk vakfa ait “*istirdâd-ı cizye*” (cizye ödemesi) ve vakfa ait 69,5 kuruşluk “*mukâta’a-i zemîn an vakf-ı kütüphanesi-yi merhûm Sultan Mahmud Han-ı Gazi*” (Merhûm Sultan Mahmud Han-ı Gazi Vakıf Kütüphanesi zemin mukâtaası) ödemesi de bulunmaktadır. Bu iki tahsil edilemeyen gelir çıkarılınca ani’l-mahsûlât yani tahsil edilen gelir 104.661 kuruş 2 nakdiye’dir. Vakfın asıl yıllık gelirini oluşturan bilançoda ani’l-mahsûlât adı altında gösterilen 104.661 kuruş 2 nakdiyelik gelirin kaynakları araştırıldığında aşağıda yer verilen tablo ve şekildeki verilere ulaşılmaktadır.

¹⁴³⁹ Berki, s. 137.

¹⁴⁴⁰ Gedik hakkı da denilen süknâ hakkı bir sanata mahsus alet ve malzemelerdir. Bu gedikler zamanla sahipleri tarafından vakfa terk ve bağış yapılmışlardır. Müttevelliler ise bu tip hakları icâreteynle kiraya vererek vakfa gelir sağlamışlardır. Bkz. Akgündüz, s. 505-507.

Tablo 31
1212 Bilançosu Tahsil Edilen Gelirleri ve Oranları

Ani'l-mahsulât (Tahsil edilen gelirler)	Kuruş Olarak Gelir	%Oranı
1. Ani'l-müşâherân-ı mezkûrîn der İstanbul ve Üsküdar ve gayruhu	5.282 kuruş 2 nakdiye	%5
2. Ani'l-müşâherân-ı (han, hamam gibi binaların aylık kiralari) mezkûrîn der Anadolu ve Rumeli	3.863,5 kuruş	%3,7
3. Ani'l-mukâta'ât-ı mezkûrîn ber vech-i tedâhül ber mucceb-i muhâsebe-yi evvel	88.530 kuruş	%84,6
4. Ani'l-mu'accelât-ı (devir anında kiracılardan alınan icâre-i mu'accele) mezkûrîn	698,5,5 kuruş	%6,7
Toplam	104.661 kuruş 2 nakdiye	100,0

Şekil 33: 1212 Bilançosu Tahsil Edilen Gelirleri ve Oranları

1212 senesi bilançosu gelir oranlarına bakıldığında zaman en büyük gelir kaleminin Şekil 34 görüldüğü üzere %84 oranında mukâtaât¹⁴⁴¹ gelirleri olduğu görülmektedir. Diğer gelir kalemleri toplam %16 oranında mu'acceleler¹⁴⁴² ve

¹⁴⁴¹ Mukâtaa: Osmanlı Devleti'nde muayyen bir bedel ile kiraya verilen bir gelir kaynağına mukâtaa denir. Mukâtaalar mîrî mukâtaa ve malikâne diye ikiye ayrılır. Mîrî mukâtaalar her yıl ve iki üç senede tevcih olunurdu. Mukâtaaları kiralama usûlüne iltizam denir. İltizam 17. yüzyıldan itibaren devlete ait gelir kaynaklarının bir bedel karşılığında mültezim denilen şahıslara bir veya üç yıllığına kiralanmasıdır. Bkz. Sertoğlu, "Mukâtaa ve İltizam", s. 229,160-161.

¹⁴⁴² Mu'accele: Mukâtaalar'ın malikâne tarzında tevcih olunanlarından sekiz yıldan oniki yıla kadar peşin alınan kira varidatıdır. Bundan başka iltizamlarda ve esham satışlarında peşin alınan kiraya denilmektedir. Gelir kaynakları olan mukâtaaların taksitli bağlanan bedellerine ise müeccele denirdi. Bkz. Sertoğlu, "Müeccele", s. 227.

müşâherânlardır.¹⁴⁴³ Mu‘accele gelirleri %7 oranındadır. İstanbul müşâherânları %5, Anadolu ve Rumeli müşâherânları ise %4 oranındadır.

5.2.1. Ani’l-Müşâherân-ı Mezkûrîn der İstanbul ve Üsküdar ve Gayruhu

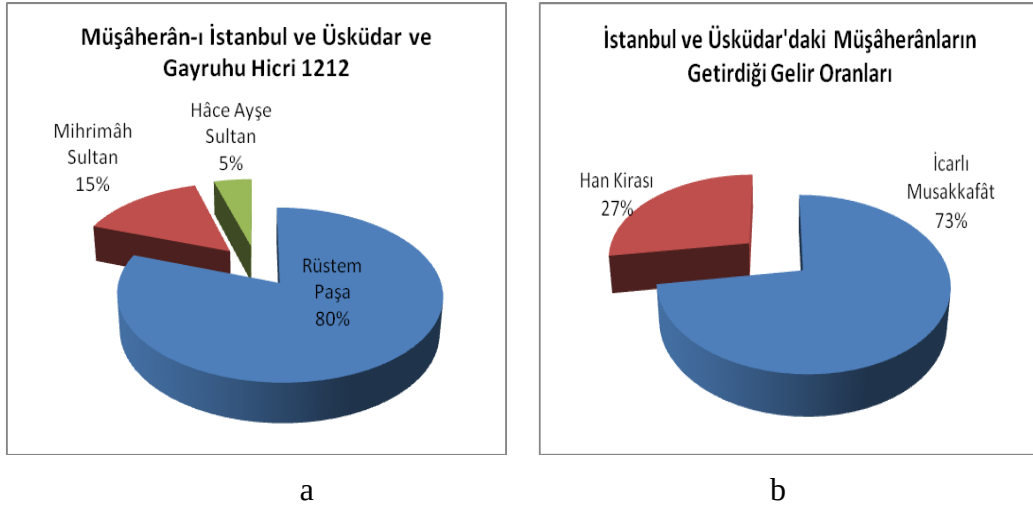
Aşağıdaki Tablo 32 Hicrî 1212 Senesi Muhasebesi ‘nde Vakıflara Ait İstanbul ve Üsküdar’daki Müşâherânlar ve Kira Miktarları başlığı altında verilen bilgilerden oluşturulmuştur.

Tablo 32
Vakıflara Ait İstanbul ve Üsküdar’daki Müşâherânlar ve Kira Miktarları

1.	Rüstem Paşa Vakfı Üsküdar ve Galata’da icârlı musakkafât (kiralı çatılı yerler): 68.256 akçe
2.	Rüstem Paşa Vakfı Tahtakale’de icârlı musakkafât: 96.840 akçe
3.	Rüstem Paşa Vakfı Aksaray’da icârlı musakkafât: 90.000 akçe
4.	Rüstem Paşa Vakfı Zindankapı icârlı musakkafât: 70.998 akçe
5.	Rüstem Paşa Vakfı Tahtakale’de icârlı musakkafât: 40.000 akçe
6.	Rüstem Paşa Vakfı Edirnekapı Kebeciyân Hanı’nın bir bölümü (Arşiv belgesinde akarın musakkafât, icâr diye cinsi belirtilmemektir.) : 100.000 akçe
7.	Rüstem Paşa Vakfı Kebe-i Sulu Hanı kirası: 9.000 akçe
8.	Rüstem Paşa Vakfı Küçük Sulu Hanı kirası: 9.000 akçe
9.	Rüstem Paşa Vakfı Küçük Han kirası: 2.160 akçe
10.	Rüstem Paşa Vakfı Diğer Küçük Han kirası: 3.600 akçe
11.	Rüstem Paşa Vakfı Sultan Han kirası: 9.600 akçe
12.	Rüstem Paşa Vakfı Büyük Kebe Hanı kirası: 6.000 akçe
13.	Rüstem Paşa Vakfı Küçük Kebe Hanı kirası: 4.800 akçe
14.	Mihrimah Sultan Vakfı icârlı musakkafât: 24.636 akçe
15.	Mihrimah Sultan Vakfı Üsküdar’da icârlı mahâret-i atik?: 1.440 akçe
16.	Mihrimah Sultan Vakfı icârlı musakkafât: 11.598 akçe
17.	Mihrimah Sultan Vakfı Edirnekapı’da hanın bir bölümü: 30.000 akçe
18.	Mihrimah Sultan Vakfı Üsküdar’da icârlı musakkafât: 15.198 akçe
19.	Mihrimah Sultan Vakfı Zincirlikuyu’da icârlı musakkafât: 12.000 akçe
20.	Ayşe Sultan Vakfı []icârlı musakkafât: 28.716 akçe

Şekil 35 ve Tablo 32 verilerden oluşturulmuştur. Hicrî 1212 yılına ait İstanbul ve Üsküdar civarındaki yerlerdeki müşâherân gelirlerinin vâkıflara ve akar cinsine göre sınıflandırılması ile oluşturulmuştur.

¹⁴⁴³ Müşâhere: Maaş karşılığı aylık olarak verilen tahsisat. Müşeharârân: Maaşlarını aylık alanlar. Bkz. Sertoğlu, “Müşahere”, s. 235.

Şekil 34: Ani'l-Müşâherân-ı Mezkûrîn der İstanbul ve Üsküdar ve Gayruhu Hicri 1212

1212 Bilançosu'nun Ani'l-müşâherân-ı mezkûrîn der İstanbul ve Üsküdar ve gayruhu adlı kısmında vakfa ait İstanbul, Üsküdar ve yakın yerlerdeki müstehcîrîn (kiracılar) elinden toplanan gelirler yer almaktadır. Bu gelirlerin 13 tanesi Rüstem Paşa Vakfı'na, 6 tanesi Mihrimah Sultan Vakfı'na, 1 tanesi Ayşe Sultan Vakfı'na aittir. Rüstem Paşa Vakfı'na ait 13 gelir biriminin toplam geliri 510.254 akçe olan yerleri 5 tanesi kiralı musakkafât (çatılı yerler) yani han dışında kira geliri getiren çatılı yerlerdir. 8 tanesi han kirasıdır. Mihrimah Sultan Vakfı'na ait 6 tanesi toplam geliri 94.872 akçe olan yerleri 4 tanesi kiralı musakkafât (çatılı yerler) 1 tanesi han kirasıdır. Ayşe Sultan Vakfı'na ait 1 tane 28.716 akçelik gelir getiren musakkafât kirasıdır. Toplam 633.842 akçe¹⁴⁴⁴ eşittir: 5.282 kuruş 2 nakdiyye gelirin %80,50'si Rüstem Paşa Vakfı'na; %14,96'sı Mihrimah Sultan Vakfı'na %4,53'ü Hâce Ayşe Sultan Vakfı'na aittir. Yukarıda Şekil 35a'da grafik bu durumu göstermektedir. Şekil 35b'deki grafikte ise müşâherân gelirlerinden 11 tanesini oluşturan icârlı musakkafât (çatılı kiralık yerler) toplam 459.682 akçelik gelirle %73'lük bir orandadır. Diğer gelir kaynağı olan han

¹⁴⁴⁴ 1794 ve 1800 yıllarda kuruş 12,6 gram ağırlığındadır. Kuruşun ayarı yüzde 54'dür. Saf gümüş içeriği 6,9 gramdır. Venedik dükası karşısında 1794 yılında 1 düka: 7 kuruştur. 1794'de hesaplanan altın/gümüş oranı 11,6'dır. 1800 yıllarda 1 düka: 8 kuruş gelmektedir ve hesaplanan altın gümüş oranı 13,3'tür. Altın ve gümüş oranları iyi tahminlerdir. Altın ve gümüşün birbirine oranı Avrupa'da 15 dolaylarındadır. Osmanlı'da 11,6 ve 13,3 oranları gümüşün daha değerli olduğu göstermektedir. Kuruşun gümüş içeriği ve düka karşısındaki kur değeri III. Selim'in 1807'de tahtan indirilişine kadar fazla değişmeden korunabilmiştir. Bilançoda 120 akçe: 1 kuruş karşılık gelmektedir. Bkz. Şevket Pamuk, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Para'nın Tarihi**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 178-187.

kiraları ise toplam 104.661 akçelik gelir getirmektedir ve gelirler içerisinde %27'lik bir orana sahiptir.

Bilançonun I. Bölümü'nde Ani'l-müşâherân-ı mezkûrın der Anadolu ve Rumeli adlı kısmında vakfa ait Anadolu ve Rumeli'deki müstehcîn (kiracılar) elinden toplanan gelirlere yer verilmektedir. Bu gelirlerin kiracılardan alındığı her birinde tek tek belirtilmemektedir. Ayrıca İstanbul'daki gelirlerin hangi vakıflara ait olduğu belirtildiği halde Anadolu ve Rumeli'deki gelirlerin hangi vakfa ait olduğunda belirtilmemektedir. Bu hususlar aşılması gereken bir problem teşkil etmektedir. Bu problem ancak vakfiyeler yardımı ile çözülebilir.

Vakfa ait Anadolu ve Rumeli'deki mülklerin toplam geliri 3.863,5 kuruştur. Bu mülklerden 5'i han, 8'i hamam, 1'i kaplıca, 1'i çiftlik, 1'i otlak ve yaylak ve 1'i değirmendir. Anadolu ve Rumeli gelir kaynaklarının en önemli kısmını %50 oranında gelir getiren Bursa'daki hamam ve kaplıcalar teşkil etmektedir. Erzurum Han ve Hamamı'nın ve Erzincan Hanı'nın bir bölümü %26'lık oranda büyük bir gelir getirmektedir. Diğer 12 gelirlerin oranı ise %24'dür. Bilançonun Müşâherân kısmı'ndaki gelirler, %99 oranında Rüstem Paşa Vakfı'na ait gelirlerdir. Ayrıca Trablus-şam hamamının gelirinin Menteş Câbiliği vasıtasıyla toplanmaktadır. Bu durum vakfın bu bölgelerde farklı bir tarzda gelirlerini topladığını göstermektedir. Bu husus vakfın câbiler¹⁴⁴⁵ eliyle emanet usulü ile gelirlerini toplamakta olduğunu düşündürmektedir. Vakfın Anadolu ve Rumeli'de gelirlerini mültezim eliyle toplamadığı da belirtilmemektedir.

¹⁴⁴⁵ Câbi: Cizye ve haraç ile vakıf icârelerini (kiralarını) toplayanlar hakkında kullanılan bir tabirdir. Arapça bir kelime olan câbi yerine Tanzimat'tan sonra tahsildar adı kullanılmıştır. Vakıf arazisine ait vakıf defterlerinde isimleri geçer. Bazen kumaşçılar câbiliği ve mum câbiliği gibi hırfet (meslek) bölümlerine göre ayrıldığı da olur. Diğer yandan büyük vakıflarda sadece dükkân, han, hamam ve ev gibi vakıf binaların gelirlerini toplamakla görevli câbiler "câbi-i müsakkafât" adı veriliyordu. Câbiler vakfın büyüklüğüne, iş hacmine ve malî imkânlarına göre 1 ile 10 akçe arasında yevmiye alırlardı. Vakfiyelerde ücret çok defa günlük, bazen de aylık veya yıllık olarak belirtilirdi. Ayrıca yevmî ücrete ilâve olarak aynî ödeme de yapılabilirdi. Para işleriyle uğraşmaları, vakıfların idaresinde sık sık görülen suistimallerde câbileri ön plana çıkarmıştır. Vakıflarda XVIII. ve XIX. yüzyıllarda uygulanan icâreteyn (çifte kira) uygulaması dolayısıyla işlemler çok karmaşık hale gelmiş, müteveli ve câbilerin isimleri birçok yolsuzluğa karışmıştır. Yolsuzluk yüzünden sık sık azledilen câbiler adlı takibata uğramışlardır. Müteveli ile câbinin kendi aralarında anlaşmaları halinde kolaylıkla yapılabilen bu tür suistimal ve yolsuzlukların ortaya çıkması halinde davalara doğrudan doğruya mahallî kadılar bakmıştır. Vakıf tahsildarı için câbi-i vakıf terimi kullanılırdı. Vakıf câbileri defterlerini vakıf mütevellilerine göstermeye ve hesap vermeye mecburdular. Mütevelliler ise hesaplarını kadılara verip tasdik ettirmeye zorunlu idiler. Bkz. Pakalın, s. 529.

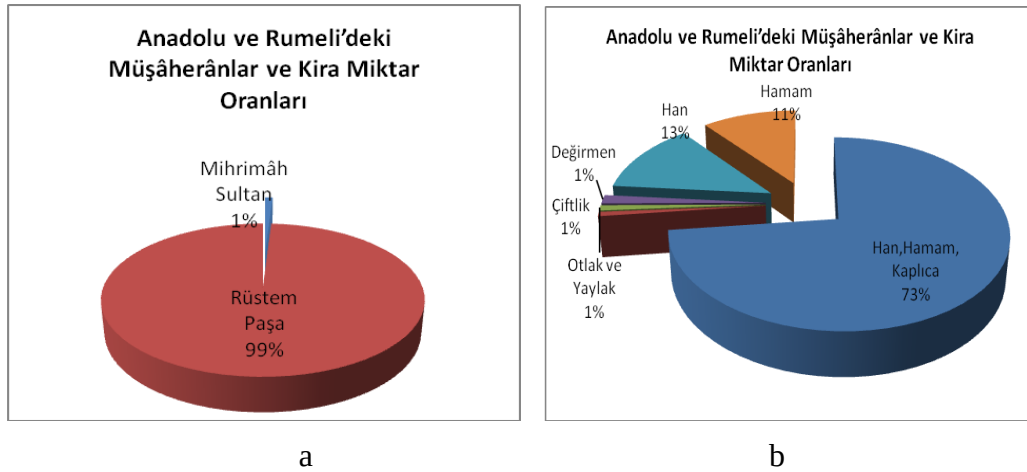
5.2.2. Ani’l-Müşâherân-ı Mezkûrîn der Anadolu ve Rumeli

Bu bölümde vakın sahip olduğu Anadolu ve Rumeli müşâheran gelirlerinden bahsedilecektir.

Tablo 33
Vakıflara Ait Anadolu ve Rumeli’deki Müşâherânlar ve Kira Miktarları

Not: Aşağıdaki gelirlerin hangi vakfa ait olduğu muhasebe defterlerinde belirtilmemektedir. Bununla birlikte bu vakfın (birleştirilmiş 3 vakıf) vakfiyeleri ve onlar üzerine yapılan çalışmalardan gelirlerin hangi vakfa ait oldukları tespit edilmeye çalışıldı. Mihrimah Sultan Vakfı için “MSV”, Rüstem Paşa Vakfı için “RPV”, Hâce Ayşe Sultan Vakfı için” HASV” kısaltmaları kullanılmıştır. Hangi vakfa ait olduğu tam bilinmeyen akarlara “?” konulmuştur. Bütün vakıflar için hepsi anlamında “H” harfi kullanılmıştır.

1. Erzurum Han ve Hamamı’nın ve Erzincan Hanı’nın bir bölümü: 1000 kuruş, RPV
2. Edirne Hanı’nın bir bölümü: 380 kuruş RPV
3. Karşıdaran’daki Han’ın bir bölümü: 100 kuruş, RPV
4. Bursa hamam kaplıcasının bir bölümü: 1.900 kuruş, RPV
5. Kütahya’daki hamamın bir bölümü: 21 kuruş, RPV
6. Lefke kazasında hamamın bir bölümü: 70 kuruş, RPV
7. Kazıklı’da çiftlik kirası: 30 kuruş, RPV
8. Avretalanı’daki otlak ve yaylak vergisi: 37,5 kuruş, MSV?
9. Tikveş Kaza’sında değirmen mukâtaası: 60 kuruş, RPV
10. Niğbolu’daki hamamın bir bölümü: 60 kuruş, RPV
11. Ereğli’deki hanın bir bölümü: 25 kuruş, RPV
12. Kazıklı’daki hamamın bir bölümü: 30 kuruş, RPV
13. Filibe’deki hamamın bir bölümü: 150 kuruş, RPV?
14. Trablusşam’daki hamamın bir bölümü: 100 kuruş (Menteş câbîliğine dahil) RPV

Şekil 35: Anadolu ve Rumeli’deki Müşâherânların Vakıfları ve Kira Miktar Oranları

Müşâhere kelimesi aylıkla tutmak aylıkla kiralamak anlamında kullanılan hukukî bir tabirdir. Aylıklı anlamında müşâhereten kelimesi de kullanılmaktadır.¹⁴⁴⁶ Müşâherelerin yüzde 99'u Rüstem Paşa Vakfı'na aitken %1'i ise Mihrimah Sultan Vakfına'a aittir. İnsanlar sahip olduklarını şeyleri vakfettiğine göre bu durum vâkıfların yaşadıkları dönemde sahip oldukları gelir çeşitlerini açıklayan ve servet oluşumu hakkında bilgi veren bir ipucudur. Rüstem Paşa Osmanlı Devleti'nde çeşitli rütbelerde görev yapmış ve en yüksek makama yükselmiş bir devlet adamıdır. Devlet en parlak devirlerini yaşamaktadır. Rüstem Paşa'nın kazancı yüksektir. Gelirlerini iyi yönetmektedir. Görevi sırasında ülkenin çeşitli yerlerinde bulunmuştur. Bu nedenle Müşâhereleri ise Erzurum, Erzincan, Kıbrıs, Bursa, Tekirdağ ve Trablus-şam gibi ülkenin dört bir köşesine dağılmıştır. Aynı durum Rüstem Paşa tarafından yapılan hayır eserlerinde de görülür. Rüstem Paşa'nın serveti ve gücü belli bir bölgeye değil, imparatorluğun büyük bir kısmına yayılmıştır.

Aylıkla kiraya verilen %73 oranıyla gösterilen Erzurum han ve hamamı, Erzincan hanı ve Bursa hamam kaplıcası toplam 3.900 kuruş gelir getirmektedir. Müşâherelerin %25'i yine han ve hamamlardır. Otlak ve yaylak, çiftlik ve değirmen %1 oranında gelir getirmektedir. Yüksek getiri oranları Tablo 33'te görüldüğü üzere han ve hamamların değerli bir yatırım aracı oldukları anlaşılmaktadır.

Bilançonun Ani'l-Mukâtaât-ı Mezkûrîn Ber Vech-i Tedâhül Ber Muceb-i Muhâsebe-i Evvel başlığı ile ilgili şekil ve tablo ile yorum ve açıklamaları aşağıda yer almaktadır.

5.2.3. Ani'l-mukâtaât-ı mezkûrîn ber vech-i tedâhül ber muceb-i muhâsebe-yi evvel

Bu bölümde vakfın sahip olduğu mukâtaa gelirlerinden bahsedilecektir.

¹⁴⁴⁶ Mithat Serdoğlu, "Müşâhere", s. 635.

Tablo 34
Hicrî 1212 Yılında Mihrimah Sultan, Rüstem Paşa ve Hâce Ayşe Sultan
Mukâtaalarının1447 Kazaları, Gelirleri (Kuruş Olarak) ve Hangi Vakfa Ait
Oldukları 1448

1.	Yenişehir-i Fenâr Kazâsı'nda Yenice Mukâtaası 12.500 kuruş, MSV.
2.	Yenişehir-i Fenâr Kazâsı'nda Bakraç (Tatarı) Mukâtaası, 7.500 kuruş, MSV.
3.	Yenişehir-i Fenâr Kazâsı'nda Hasan Baba Mukâtaası, 9.000 kuruş, MSV.
4.	Rodosçuk Kazâsı'nda Çernoda Mukâtaası, 10.000 ¹⁴⁴⁹ kuruş, RPV.
5.	Filiba Kazâsı'nda Avret Alanı Mukâtaası, 11.500 kuruş, RPV? ¹⁴⁵⁰
6.	Kara Ferye Kazâsı'nda Menlik Mukâtaası, 13.000 kuruş, MSV.
7.	Nevrekop Kazâsı'nda Istranca (İstarceste, İstarçe) Mukâtaası, 2.350 kuruş, MSV.
8.	Ermiye Kazâsı'nda Gore Mukâtaası, 2.700 kuruş, RPV?
9.	İpsala Kazâsı'nda Ahurköy Mukâtaası, 1.100 kuruş, RPV?
10.	Pınar Hisarı Kazâsı'nda Babacıklar Mukâtaası, 1.000 kuruş, RPV.
11.	Bergos Kazâsı'nda Çiftlikköy Mukâtaası, 850 kuruş, RPV?
12.	Bergos Kazâsı'nda (Büyük) Karışdırın (Kırklareli)? Mukâtaası, 650 kuruş, RPV.
13.	Bergos Kazâsı'nda (Yalova?) Yalakabâd Mukâtaası, 1.300 kuruş, RPV.
14.	Avret Hisarı Kazâsı'nda Kalkış? Mukâtaası, 2.100 kuruş, MSV?
15.	Sofya Samâkov? Kazâsı'nda Hacı Bedirli Mukâtaası, 600 kuruş, MSV.
16.	Samâkov Kazâsı'nda Çamurlu Mukâtaası, 4.000 kuruş, MSV.
17.	Tırnova Kazâsı'nda Arnavudköy Mukâtaası, 6.500 kuruş, RPV.
18.	Üsküdar? Gebze? Kazâsı'nda Nerübanlı Mukâtaası, 200 kuruş MSV?/ RPV? ¹⁴⁵¹
19.	Bursa Kazâsı'nda Geyikli Baba Mukâtaası, 30 kuruş RPV.
20.	Gebze Kazâsı'nda Tekfur Çayırı Mukâtaası, 550 kuruş, RPV.
21.	Hezârgrâd Kazâsı'nda Hırşova Mukâtaası, 1.100 kuruş, RPV.
22.	Istranca (Usturumca) Kazâsı'nda Panayır Dolabân (Dolyani) Mukâtaası, 0 kuruş RPV.

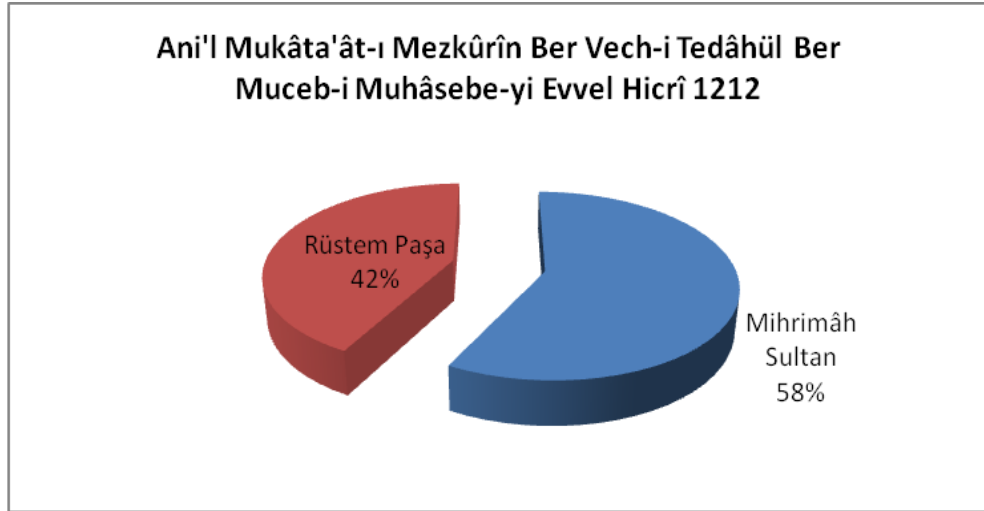
¹⁴⁴⁷ 18. yüzyıl mukâataalarının bir kısmı mîrî yani devlete ait bir kısmı ise vakıf mukâataası şeklindedir. Mîrî mukâataaların gelir ve idaresi devlete bağlıdır. Vakıf mukâataalarının gelir ve idaresi temelde vakfa aittir. Ancak incelediğimiz dönemde hazine dolaylı yoldan gelir sağlamaya çalışmaktadır. Özellikle Haremeyn Evkâf-ı Mukâataaları'nın katkısı zikre değerdir. Eğer bir mukâata ömür boyu bir kişiye belli bir bedelle verilmişse bu duruma “*malikâne mukâataa*” denir. Malikâne olan mukâataalar bazen mîrî bazen ise vakıf mukâataası olabilir. Malikâne olarak verilen mukâataaların muaccelle denilen bir satış bedeli olurdu. Hazineye ayrıca muaccelle dışında her yıl bir bedel ödenirdi. Buna da “mal veya müccelle” denirdi. Mal mukâataaların yıllık vergisi sayılabilir. Malikâne mukâataalarındaki gelirler “mal” ve “muaccelle” adı altında bütçede kaydedilir. Bkz. Cezar, s. 22; Mukâataaları kayd-ı hayat şartıyla alan malikâneci öldüğünde, devlet bu mukâataayı tekrar satışa çıkarırdı. Vakıflardan mukâataaları alanlar öldüğünde de mukâataalar tekrar satışa sunulurdu. Bkz. Cezar, s. 33.

¹⁴⁴⁸ Hangi mukâataanın hangi vakfa ait olduğunu ilgili bilgiler Bu çalışmanın girişinde verilen Mihrimah Sultan ve Rüstem Paşa hakkında yapılan tezlerden mukâata isimlerinden yola çıkılarak bulunmaya çalışılmıştır.

¹⁴⁴⁹ **EV.HMH.d.7290** numaralı belge 1211-1212 yılları arasındaki vakıf hesaplarını kapsamaktadır. Bu belgede Rodosçuk kazasındaki Çernoda mukâataasının geliri 13.000 akçe olarak verilmiş ve genel toplam buna göre yapılmıştır. Aradaki farkın yazım yanlışlığından mı yoksa başka bir sorundan mı kaynaklandığı elimizdeki verilerle açıklanamamaktadır. İlgili belgenin aslı ve transkripti ektedir.

¹⁴⁵⁰ Gelirin hangi vakfa ait olduğu kesin belli olmadığı durumlar için de soru işareti konulmuştur.

¹⁴⁵¹ Hem Mihrimah Sultan'ın hem de Rüstem Paşa'nın Nerdübanlı Karyesi'nde (Bugünkü Kadıköy ilçesine bağlı Merdivenköy) mukâataaları bulunmaktadır. Bu yüzden hangi vakfa ait olduğu belli olmadığı için mukâataa geliri Şekil 37 oluşturulken yarı yarıya paylaştırılmıştır.

Şekil 36: Ani'l-Mukâtaât-ı Mezkûrîn Ber Vech-i Tedâhül Ber Muceb-i Muhâsebe-i Evvel Hicrî 1212

Tablo 31’de görüldüğü surette hicrî 1212 Bilançosu’nda %84,6 oranında büyük bir kısmı mukâtaa¹⁴⁵² gelirlerinden oluşmaktadır. Bu mukâtaalar Tablo 34’te isim isim verilmiştir. Vakfın mukâtaaları¹⁴⁵³ genelde Osmanlı Devleti’nin Rumeli bölgesinde yoğunlaşmaktadır.

Vakfa tahsis edilmiş köy ve kasabaların çeşitli gelirlerinin tahsili der uhde-yi mültezim ile yani mültezim sorumluluğunda toplanırdı. Mültezimler müzayede (açık arttırma) ile vakıf idaresinden aldıkları mukâtaaların iltizam usulüyle vergilerini toplamakla yükümlüydüler. Bu mukâtaalar 22 gruptur. Tablo 34’te mukâtaanın adı ve kazası ve gelirleri verilmiştir.

¹⁴⁵² Haremeyn Evkâf-ı ve mukâtaaları 1171/1757-58 yılına kadar Dârü’s-saâde Ağaları’nın nezâretindedir. Hicrî 1171 yılında mukâtaaların müzayede satış ve iltizam yetkisi defterdarlara verildi. Böylece Haremeyn evkâfı mukâtaaları da malikâne içine alındı. Bu mukâtaalar müzâyede ile satılacaklar böylece muaccele adı altında bir gelir, bir kereliğine elde edilecekti. Mukâtaayı malikane olarak alanlar her yıl “mal” adında bir ödeme yapacaklardı. Mal vakfın ihtiyaçlarını karşılabilecek düzeyde idi. Muacceleler Darbhâne’ye teslim edilerek tasarruf edilecekti. Ancak zamanın savaş koşulları bu tasarrufu önlediği gibi mal fazlalarının da sefer masraflarına harcandı. Vakıf gelirleri bu şekilde devlet giderlerinin finansmanında kullanıldı. Bu sistemlerde mal sabit iken muacceleler artırılıyordu. Sistemin devletin yararına olması için mukâtaaların kısa sürede “mahlûl” olması muaccelelerin fiyat artışı ile yükselmesi gerekmektedir. Bkz. Cezar, s. 102-129; Bütün geliri Haremeyn’e şart edilen vakıflar başlığında Mihrimah Sultan Vakfı ve Rüstem Paşa Medrese Vakfı ilk sırada yer alan iki Haremeyn vakfıdır. Bu bilgi önce Dârü’s-saâde sonra Darbhâne tarafından yönetilen vakıflar arasında araştırdığımız vakıfların olduğunu göstermektedir. Bkz. Mustafa Güler, **Haremeyn Vakıfları (16. ve 17. Yüzyıllar)**, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011, s. 159.

¹⁴⁵³ Mukâtaa ve malikâne için ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000; Erol Özvar, **Osmanlı Maliyesinde Malikane Uygulaması**, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003.

Mukâtaalardan 3 tanesi Anadolu Eyaleti'nde diğer 19 tanesi Rumeli Eyaleti'ndedir. Mukâtaaların %58 Mihrimah Sultan'a, %42 Rüstem Paşa'ya aittir. Hâce Ayşe Sultan Vakfı ait mukâtaa bulunamamıştır. Mihrimah Sultan'a ait mukâtaaların geliri 51.150 kuruştur. Hangi vakfa ait olduğu tam belli olmayan gelirlerin yanlarına soru işareti konulmuştur. Rüstem Paşa'ya ait mukâtaaların geliri ise 37.380 kuruştur.

Vakıflara ait mukâtaaların gelirleri “*emanet usulü*”¹⁴⁵⁴ ile eminler eliyle vakıf adına cibây¹⁴⁵⁵ ettirilecek yerde açık artırma ile belgelerin diliyle “*der uhde-yi mültezim*” yani mültezim sorumluluğunda toplanmaktaydı. Mukâtaa gelirlerinin kolay ve emniyetli tahsilini garantilemek için mültezim eliyle toplanması usulü kullanılırdı.

Bilançonun gelirler bölümünün *Ani'l-mu'accelât-ı mezkûrîn* adlı kısmında çift kiralama sistemi diye anılabilecek icâreteynli¹⁴⁵⁶ gelirler yer almaktadır. Bunlar vakfa ait oda, dükkan, tarla, mahzen ve koru gibi gayri menkullerin bir mutasarrıfa kiraya verilmesiyle elde edilen gelirlerdi. Kiracı gayrimenkulün devri sırasında yüklü miktarda mu'accele (peşin kira) denilen parayı önceden ederdi. Bundan sonra ise aylık olarak ödeyeceği az bir miktar müecceleyi her ay düzenli olarak öderdi. Bu kiralama sisteminde kiracı mahlûl olana dek, yani ölene veya kiralık alanı terk edene kadar kiracı kalırdı. Vakıf binalarının icâreteyne verilmesinin sebebini vakıf binaların harap olmasına bağlayan düşünürler vardır.¹⁴⁵⁷

İcâre kelimesi kiralamak manasında kullanılır. Ancak sözlükte “*iş karşılığı verilen şey, amelin ivazı*” anlamı verilmektedir. İcâre menfaatin sağlanması bakımından ikiye ayrılır. Birincisi ayn ve ikincisi insan icâresidir. Modern hukukta ayn (mal/mülk) “*kira akdi*” ile icârlanır, insan (emek) ise “*iş akdi*” ile icârlanır (kiralınır). Her iki kiralama yönteminde de menfaat sağlama söz konusudur. Kira akdinde taraflar, akit

¹⁴⁵⁴ Emanet Usulü: Osmanlılar'da devlete ait vergi gelirinin özel bir şahsa verilmesine iltizam denirdi. 1811-1839 döneminde genelde mukâtaalar merkezden tayin edilen vali, mütesellim ve voyvodalar verilerek idare ettirildi. İltizam hakim vergilendirme şeklidir. Ancak vergi gelirleri emanet usulü ile görevli devlet memurları tarafından zaman zaman toplanarak bu dönemde merkezileşme sağlanmak amaçlandı. Bkz. Mehmet Genç, “İltizam”, *DİA*, C. 22, İstanbul: 2000, s. 154-158.

¹⁴⁵⁵ Cibây¹⁴⁵⁵: Osmanlılar'da vakıflara ait kira ve gelirleri toplayan câbilerin yaptığı işe cibây¹⁴⁵⁵ denilirdi. Cibây¹⁴⁵⁵ ve kâtiplik aynı kişide olamazdı. Vergi toplama için “cibây¹⁴⁵⁵” terimi kullanılmıştır. Bkz. Mehmet İpşirli, “Câbi”, *DİA*, C. 6, İstanbul: 1992, s. 529-530.

¹⁴⁵⁶ Ahmet Akgündüz, “İcâreteyn”, *DİA*, C. 21, İstanbul: 2000, s. 389-39; Ayrıca bakınız. Genç, s. 29.

¹⁴⁵⁷ Yazar, vakıfların işletme usulleri olarak icâre-i sahiha, icâreteyn ve mukâtaa gibi üç tip kira yönteminden bahsetmiştir. Bahaddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi*, Ankara: TTK Yayınları, 2003, s. 133-14.

sözleri, menfaat ve ücret olmak üzere dört unsur vardır. İcâr akdi muvâvazalı yani iki taraflıdır. Kiralayana “*mucir*”, kiracıya “*müstecir*” denir. Kiralanan eşya, piyasadaki rayiç değerine göre bilirkişi tarafından verilmişse buna “*ecr-i misl*” denir. Vakıf akarının ecr-i misl’den kiralınması hukuka uygun görülür. Hanefî hukukunda kiranın en fazla üç yıl olması gerektiği ve rayiç değerden düşük olamayacağı söylenerek vakıfların hakları korumaya alınmıştır.¹⁴⁵⁸

Vakıflarda asıl olan tekli kiralama olan “*icâre-i vahide*” denilen tek bir defaya mahsus yapılan kira sözleşmesidir. Vakıf hukukunda çatılı “*müsakkafât*” ve çatısız “*müstegallât*” vakıf akarlarının ay veya yıl gibi belli bir süre için mütevellisi tarafından kiralınmasıdır. İcareteyn ve mukâtaalı vakıf malları dışında kalanlar ise icâre-i vahide usulü ile tedavül eden ve intikalsiz olarak kısa süreli kiraya verilen vakıf mallarıdır.¹⁴⁵⁹ Bunun olmadığı durumlarda icâreteyn usulüne başvurulurdu.

5.2.4. Ani’l-Muaccelât-ı Mezkûrîn

Bu bölümde vakfin sahip olduğu muaccelât akarlarından bahsedilecektir.

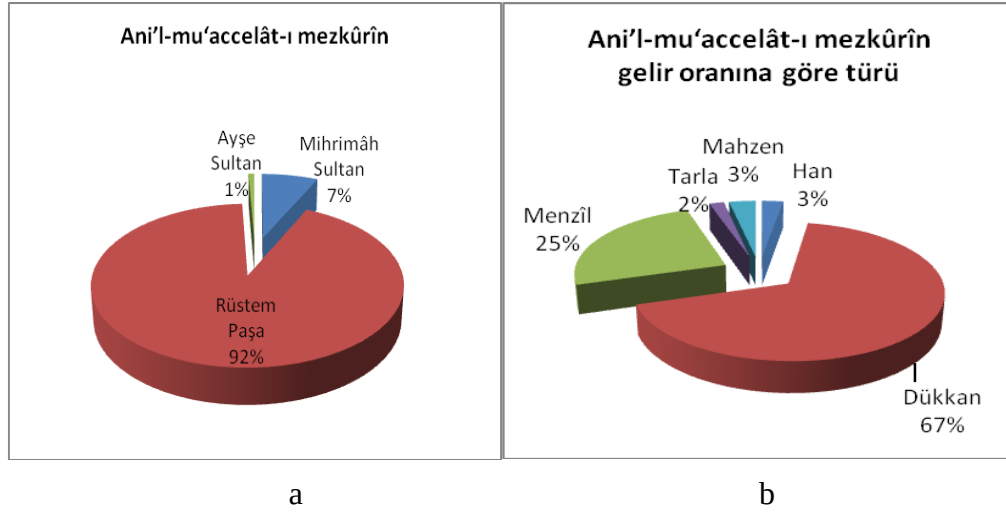
¹⁴⁵⁸ Ali Bardakoğlu, “İcâre”, *DİA*, İstanbul: 2000, s. 379-389.

¹⁴⁵⁹ Ahmed Akgündüz, “İcare-i Vahide”, *DİA*, İstanbul: 2000, s. 388-389.

Tablo 35
Muaccelâtların Kimden Mahlûl Olduğu, Nerede Bulunduğu, Oranı ve Fiyatı

1.	Şeyh Hacı Süleyman'dan mahlûl olan Kebeciyân Hanı'ndaki odaların 1/6 hissesinin muacceleli (peşin kirası) 157 kuruş, RPV.
2.	Yusuf Ağa'dan mahlûl olan Hasırcıyân'daki dükkanın 1/2 hissesinin muacceleli 401,5 kuruş, RPV? ¹⁴⁶⁰
3.	Rodosçuk'ta müyâbhanede? dükkan muacceleli 40 kuruş, RPV.
4.	Gümrük kâtibinden mahlûl menzilin 1/4 hissesinin muacceleli 45 kuruş, RPV?
5.	İbrahim'den mahlûl olan Hasırcıyân'daki dükkan odalarının 1/3 hissesinin muacceleli 440 kuruş, RPV?
6.	Fatma'dan mahlûl olan Üsküdar'daki dükkanların 1/2 hissesinin muacceleli 740 kuruş, RPV.
7.	Hüseyin'den mahlûl Kavak İskeleyi'ndeki menzilin 1/2 hissesinin muacceleli 108 kuruş, RPV.
8.	Mehmed oğlu Hüseyin'den mahlûl Nerdübanlı yakınında tarla tapusu muacceleli 100 kuruş, RPV/MSV?
9.	Mevlevî Hacı Osman Efendi'den mahlûl Aşçıyan'daki dükkan muacceleli 1849 kuruş, RPV?
10.	Kitabîzâde Hüseyin'den mahlûl Rüstem Paşa Câmî yakınındaki mahzenin 1/3 hissesinin muacceleli 225 kuruş, RPV.
11.	Seyyid Ali'den mahlûl derya yakındaki Aşçıyan Korusu'ndaki dükkanın 1/2 hissesinin muacceleli 588 kuruş, RPV?
12.	Hacı Hüseyin'den mahlûl tuzcu dükkan hissesinin muacceleli 135 kuruş, RPV?
13.	Derviş Mustafa'dan mahlûl Ayşe Sultan Vakfı'nda menzilin 1/2 hissesinin muacceleli 50 kuruş, HASV
14.	Çayır Ovası'nda tarla tapusu muacceleli 25 kuruş, RPV.
15.	Fatma oğlu Mustafa'dan mahlûl Edirnekapı'da Demirci hissesinin 3/1 muacceleli 25 kuruş, MSV.
16.	Hacı Mehmed'den mahlûl tuzcu dükkanı muacceleli 141 kuruş, RPV?
17.	Bî-zebân'dan (dilsiz) mahlûl Edirnekapı'da dükkanların 1/4 hissesi muacceleli 360 kuruş, MSV.
18.	Kebeciyân Han'ında oda hissesi muacceleli 25 kuruş, RPV.
19.	Esbâbî Hacı Mehmed'den mahlûl Çaşnigir odaların ve menzilin 1/2 muacceleli 1530 kuruş, RPV.

¹⁴⁶⁰ Listede yanında soru işareti olan kısımların tam olarak Rüstem Paşa'ya ait olduğu verilen bilgilerden çıkarılamamaktadır. Ancak gelir tipi yüzünden Rüstem Paşa'nın gelir kaynağı oldukları düşünülmektedir.

Şekil 37: Ani'l-Muaccelât-ı Mezkûrîn Vakıf Türü ve Gelir Oranına Göre Türü

Muacceleler %92 oranında Rüstem Paşa Vakfı'na aittir. Rüstem Paşa vakfına ait muacceleler 6.549,5 kuruşluk gelir getirmektedir. Muaccelelerin %7 oranındaki Mihrimah Sultan Vakfı'na ait olan kısmı ise 485 kuruşluk gelir getirmektedir. Muaccelerin %1 oranında Hâce Ayşe Sultan Vakfı'na ait olan kısmı ise 50 kuruşluk gelir sağlamaktadır. Muaccelelerin (peşin kiralardan) türlerine göre gelir oranlarına bakıldığında gelirlerin %67'si dükkan kirası, %25'i menzîl, %3'ü han, %3'ü mahzen ve %2'si tarla türündedir. Dükkanlardan 4.719,5 kuruş, menzîllerden 1.733 kuruş, mahzenden 225 kuruş, hanlardan 182 kuruş ve tarla tapularından ise 125 kuruş gelir sağlanmıştır.

Tarafımızca hazırlanan Tablo 32, 33, 34, 35 ve Şekil 34, 35, 36, 37, 38, sonucunda Tablo 33 ve Şekil 34 oluşturulmuştur. Böylece 1212 muhasebesi gelirleri hakkında genel verilere ulaşılmıştır. Tablo 33'de Mukâtaât, Müşâherân-ı İstanbul ve Üsküdar, Müşâherân-ı Anadolu ve Rumeli, Mu'accelât, gelirleri üç vakfa göre ayrılmıştır. Bu ayrım Cağalazâde ailesinin üç üyesi arasında bazıları h.1212 bilançosundan ancak gelir kaynakları hangi vakfa ait olduğu genelde girişte bahsettiğimiz akademik çalışmalardan çıkarılmıştır.

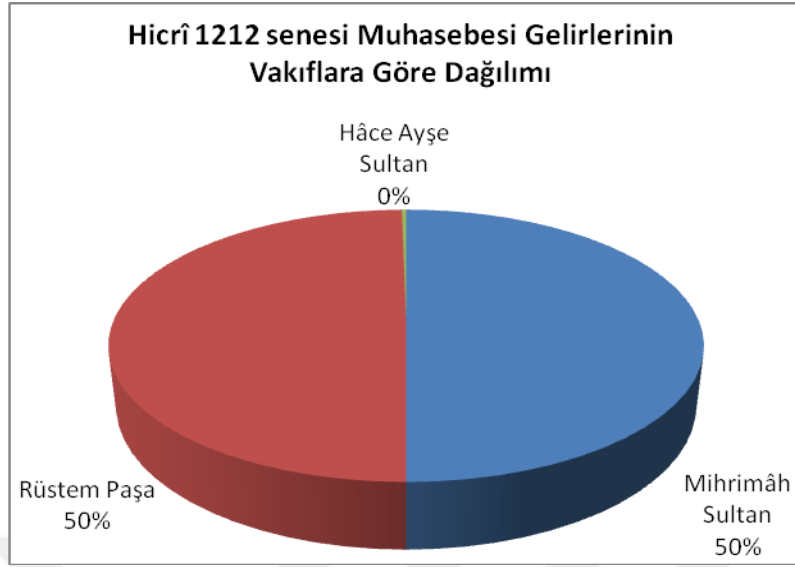
Tablo 36
Vakıflar ve Gelir Türleri, Miktarları

	Mukâtaât (kuruş)	Müşâherân İstanbul ve Üsküdar (akçe/120=kuruş)	Müşâherân Anadolu ve Rumeli (kuruş)	Muaccelât (kuruş)	Toplam (kuruş)
Mihrimah Sultan	51.150	94.872 akçe (790,6 kuruş)	37,5	485	52.393,1
Rüstem Paşa	37.380	510.254 akçe (4252,1 kuruş)	3.926	6.549,5	52.107,6
Hâce Ayşe Sultan		28716 akçe (239,3 kuruş)		50	289,3

Tablo 36’da görüleceği gibi h.1212 senesi gelirlerine genel bakarsak Mihrimah Sultan’a ait gelirlerin 51.150 kuruşu mukâtaât gelirleri 720,6 kuruşu İstanbul ve Üsküdar müşâhereleri, 37,5 kuruşu Anadolu ve Rumeli müşâhereleri, 485 kuruşu ise muaccele geliridir. Bu verilere göre Mihrimah Sultan’ın toplam geliri 52.393,1 kuruştur.

Rüstem Paşa’ya ait gelirlerin 37.380 kuruşu mukâtaât gelirleri, 4.252,1 kuruşu İstanbul ve Üsküdar müşâhereleri, 3.926 kuruşu Anadolu ve Rumeli müşâhereleri, 6.549,5 kuruşu ise muaccele geliridir. Bu verilere göre Rüstem Paşa’nın toplam geliri 52.107,6 kuruştur.

Hâce Ayşe Sultan’a ait gelirlerin 239,3 kuruşu İstanbul ve Üsküdar müşâhereleri, 50 kuruşu ise muaccele geliridir. Bu verilere göre Hâce Ayşe Sultan’ın toplam geliri 289,3 kuruştur.

Şekil 38: Hicrî 1212 Senesi Muhasebesi Gelirlerinin Vakıflara Göre Dağılımı

Hicrî 1212 senesi içinde gelirlerin neredeyse yarısı Rüstem Paşa ve yarısı Mihrimah Sultan'a aittir. Hâce Ayşe Sultan'ın ise %1 bile bulmayan cüzi bir geliri vardır. Bu gelirler ayrıntılı incelendiği zaman Mihrimah Sultan Vakfı gelirlerinin %99'u mukâtaa gelirleridir. Diğer gelirler cüzi miktardadır. Oysaki Rüstem Paşa'nın akarlarının %72'si mukâtaât gelirleridir. %15'i müşâhere geliri iken, %13 muaccelât yani peşin kira gelirleridir. Ayşe Sultan'ın akarlarının %83'ü müşâhere, %17'si muaccele gelirleridir.

Vakıf Gelirleri İçin Değerlendirme

Önceki tablolar ve şekiller analiz yapıldığı zaman ortaya çıkan sonuçlar hakkında hicrî 1212 senesinin tarihsel arka planı bilmeden yapılacak yorumlar ve tarihî bilgilerle yapılacak yorumlar arasında farklılıklar olacaktır.

- 1) Mihrimah Sultan Vakfı'nın asıl gelir kaynaklarının mukâtaalar olduğu ve bu mukâtaaların genelde Rumeli bölgesine toplandığı görülmektedir. Mukâtaaların az sayıda olmasına rağmen yüksek miktarda gelir getirdikleri gerçeği çıkacak ilk sonuç Mihrimah Sultan mukâtaaların büyük işletmeler olduğudur.
- 2) Rüstem Paşa Vakfı'nın asıl gelir kaynaklarını da mukâtaalar oluşturmakta ancak Mihrimah Sultan'ın mukâtaalarının tamamı gibi Rumeli de değil,

Anadolu’da da mukâtaaları vardır. Ayrıca Rüstem Paşa İstanbul, Anadolu ve Rumeli’deki kiralık yerleri (müşâherânları) oldukça fazla sayıda ve küçük gelir kaynaklarıdır. Ama vakıfların gelir kaynakları fazla sayıda olması dikkate değer bir meblağ oluşturmaktadır. Ayrıca alınan peşin kiralalar (muaccelât) dikkate değer bir yekûn tutmaktadır. Muaccelâtların yıldan yıla değişiklik göstermesi yapısındanadır. Bu sebeple her sene vakıfların gelir kaynaklarındaki değişikliklerle oranlar farklılık gösterecektir. Yıldan yıla vakıf getirilerinin hangi vakfa ait olduğu ilgili oranlar değişecektir. Belli bir dönem için ancak ortalamalar hesaplanacaktır.

- 3) Mihrimah Sultan ve Rüstem Paşa’nın kızı olan Hâce Ayşe Sultan Vakfı’na ait sınırlı gelir kaynağı vardır. Genel toplamda %1’den az bir oran tutmaktadır.
- 4) Mukâtaalar dışında özellikle kira getiren han ve dükkan kiralaları ve hamam kiralaları önemli yer tutmaktadır. Bu gün de iş yeri kiralaları bazı kesimler için önemli gelir kaynaklarındandır. Ancak hamam kirası 18.yy başlarında ciddi miktarda gelir getirmekte olan zamansal bir kültür unsur olarak insanların günlük yaşantısı hakkında değerli bir ipucudur. Osmanlı Devleti’nde hamam¹⁴⁶¹ kültürü vardır. Hamamlar vakıfların kurulduğu 16. yy olduğu gibi 18. yy’da toplumun ihtiyaçlarını getirmektedir. Bu yüzden hamamlar ciddi yatırım araçlarıdır.
- 5) Ayrıca aylık kira getiren müşeherânlar bölümünde yer alan icârlı musakkafâtlar han kiralalarından ayrı sayılmıştır. Bunun nedeni bu tip yerlerin tek tek kira getiren birimler olmalarıdır.

¹⁴⁶¹ Mihrimah Sultan Çifte Hamamı (Edirnekapi’da) Mimar Sinan eseridir. Bkz. Bekir Yılmazörnek, “Üsküdar Mihrimah Sultan Külliyesi”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul: 2010. s. 3; Sakarya Rüstem Paşa Hamamı (Sapanca’da), Rüstem Paşa Hamamı (Cibâli’de), Dibek/Bolu Hamamı Mimar Sinan’ın eserlerindendir. Bkz. R. M. Meriç, **Mimar Sinan’ın Hayatı ve Eserleri**, Ankara: TTK Yayınları, 1965; Tezkiret-ül-Ebniye’<http://dergi.mo.org.tr/dergiler/4/360/8821.pdf>. 23.01.2012; Ayrıca Rüstem Paşa, çok sayıda hamam vakfetmiştir. Bunlar arasında Büyükkarışdırın, Rodoscuk, Hayrabolu, Tikveş, Niğbolu, Belgrad Kalesi, Kuçayna, Peşte Kalesi, Estergon, Üstolni Belgrad, Temeşvar, Sapanca, Lapseki, Lefke, Bilecik, Kütahya, Bolvadin, Beypazarı, Ankara, Nazilli, Malatya, Diyarbakır, Erzurum, Erzincan, Van ve Erçiş, Trablusşam’a 2 ve Bursa 4 tane hamamı bulunmaktadır. Bkz. Arslantürk, s. 82; Rüstem Paşa’ya ait h. 1212 Bilançosu’nda Erzurum, Bursa, Kütahya, Lefke, Niğbolu, Kazıklı, Trablusşam, Filibe şehirlerinde hamamlarının isimleri geçmektedir. Araştırma eserlerinde 30’a yakın hamam olmamasına rağmen, h. 1212 Bilançosu’nda 8 hamama ait gelirden bahsedilmektedir. Bu durum zaman içinde bazı hamamların kullanılmayacak duruma gelmesinden kaynaklanmış olabilir. Bazılarının gelirleri ise vakfa hiç verilmemiş olabilir. Zaman içinde vakfın nasıl bir küçülmeye uğradığı hamam sayılarında azalma ile bariz biçimde görülmektedir.

- 6) Tarihsel arka plana bakıldığında Mihrimah Sultan'ın, Kanuni Sultan Süleyman ve Hürrem Sultan'ın kızı olduğu ve gelir kaynaklarını babasını kendisine bahşettiği büyük miktardaki temliklerden sağlamış olduğu görülmektedir.¹⁴⁶²
- 7) Rüstem Paşa Mihrimah Sultan'ın eşi ve Kanuni Sultan Süleyman'ın sadrazamı olarak kendisine verilen haslardan sağlamaktadır. Gelirlerindeki kiralık yerler ve peşin kiralara önemli yer tutması ve gelir kaynaklarının Rumeli dışında İstanbul ve Anadolu'da yaygınlık göstermesi kazancını sağlama şekli etkili olmuştur.¹⁴⁶³
- 8) Mihrimah Sultan'a Kanuni Sultan Süleyman tarafından verilen temlik (mülkiyet devrini sağlayan hukukî işlem) için mülkname de denilen temlikname (İslam devletlerinde bilhassa devlete hizmeti geçenlere hükümdar tarafından mülk olarak verilen yerlerin belgesi) verilir. Temlik bir bedel karşılığında (ivazlı) olursa “*muâvaza*” bedelsiz (ivazsız) olursa “*teberru*” adını alır.¹⁴⁶⁴
- 9) Mihrimah Sultan'ın servetinin önemli bir kısmını oluşturan temliklerin kayıtlı olduğu mülknameler günümüze kadar gelmişse Topkapı Sarayı Arşivi'nde araştırılması gereken bir konudur. Temliklerin Mihrimah Sultan'a ivazlı mı yoksa bedelsiz mi verildiği yani temliklerin muâvaza ile mi teberru yoluyla verildiği diğer bir araştırma konusudur.
- 10) Mihrimah bir hanım sultan olduğu için has veya paşmaklık denilen kaydı hayat şartıyla uhdesine verilen dirlikleri de vardır.¹⁴⁶⁵
- 11) Rüstem Paşa'nın hayattaki tek çocukları ve vakıflarının onlar öldükten sonraki mütevellileri olan Hâce Ayşe Sultan, vakfiye şartlarından olan

¹⁴⁶² Mihrimah'ın geliri ile ilgili bkz. Kadriye Yılmaz Koca, **Osmanlı'da Kadın ve İktisat**, İstanbul: Beyan Yayınları, 1998, s. 70-80; Osmanlı'da ilk dönem kadınlarının toprak üzerinde hukuken hak sahibi olmalarının 975/1567'de çıkarılan bir fermanla mümkün olduğu söylenmektedir. Ancak Mihrimah Sultan topraklar üzerindeki sahipliği konumu sebebiyle erken dönemde başlamıştır. Sultan kızları doğumlarından evleninceye kadar tayinat verilir. Paşmaklık veya has adı verilen dirlikleri vardır. Ayrıca babası Kanuni Sultan Süleyman'ın verdiği temlikleri (bu temlikler vakıf akarına dönüşmüştür) vardır. Evlenince mihr-i müeccel denilen İslam dininin geline verilmesini istediği bir miktar gelirleri vardır. Bkz. M. Çağatay Uluçay, **Harem**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2003, s. 200-202.

¹⁴⁶³ Rüstem Paşa'nın gelirleri hakkında ek bilgi için bakınız. Arslantürk, s. 65-75.

¹⁴⁶⁴ Bilal Aybakan, “Temlik”, **DİA**, C. 40, İstanbul: 2011, s. 430; Mehmet İpşirli, “Temliknâme”, **DİA**, C. 40, İstanbul: 2011, s. 430-431.

¹⁴⁶⁵ Mehmet İpşirli, “Paşmaklık”, **DİA**, İstanbul: 2007, C. 34, s. 186-187.

mütevelliğin nesilden nesile ailede kalması sağlamıştır. Gelirleri anne ve babasının kurduğu vakıfların mütevellisi olması sebebiyle aldığı maaştır.

5.3. 1212 Yılı Vakıf Bilançosunun İkinci Bölümü: Giderler (Vuzi‘a Min Zâlik)¹⁴⁶⁶

Hicrî 1212 senesi vakıf bilançosunun İkinci Bölümü’nde Vuzi‘â min zalik başlığı altında giderler 10 kısımdan oluşmaktadır. Bilançoya göre Hicrî 1212 senesi toplam masrafları 230.414 kuruş 10 nakdiyyedir. Giderler 10 başlık altında verilmesine rağmen 4 temel sınıflamaya girmektedir. Birincisi vazifelilerin maaşları, ikincisi Üsküdar, Tekfur Dağı ve Sapanca imaretlerinin masrafları, üçüncüsü imaretler dışındaki cami medrese bunların mevkuflarının¹⁴⁶⁷ muayyen giderleridir dördüncüsü ise tamirat gibi diğer gider kaynaklarıdır. Bu giderlerin 2.750 akçesi vezâyif-i hademe ve havâlât-ı câbiyân adı altında ödenen görevlilerin maaşlarıdır. 916 gün, 20 ay üzerinden 330.000 akçe: 2.750 kuruştur. Toplam 12 görevlinin 10 tanesi câbî, 2 tanesi hademe görevindedir. Asıl maaş ödemesi sergi¹⁴⁶⁸ giderleri ile birlikte vâkıf soyuna ödenen maaşlar 28.526 kuruştur. Hangi görevlinin hangi vakfa ait olduğu vakfiyelerdeki akar kaynaklarından bulunabilmektedir.

Bilançoda üç tane imaret vardır. Bu imaretlerin en büyüğü Üsküdar İmaretidir. Hicrî 1212 yılında 2.563.680 akçe diğer bir deyişle 21.364 kuruş gideri vardır. Üsküdar İmaretî, Mihrimah Sultan Vakfı’na ait olmasına rağmen Tekfurdağı ve Sapanca İmaretleri Rüstem Paşa Vakfı’na aittir. Bu iki imaretin giderleri Üsküdar’dakine nazaran nisbeten düşüktür. Tekfurdağı İmaretî’nin mutfak masrafı toplam 1.031.430

¹⁴⁶⁶ Giderler bölümünde yanlış ekleme yüzünden sayfa sayıları kaymıştır. 3. yaprağın B sayfası yanlış sırada verilmiştir. 3. yaprağın A sayfasından sonra; 4. sayfa’nın B sayfası gelmesi gerektiği metindeki ifadelerden çıkarılmaktadır. Doğru sıralama: 2A, 2B, 3A, 4B, 5A, 3B, 4A, 5B, 6A sıralamasıdır. Ekler kısmında bu durum sayfa numaraları ile belirtilmiştir.

¹⁴⁶⁷ Mevkuf: Vakfın konusu olan şey (vakfedilen ayn-ı mevkûf) yerine mahall-i mal ifadesi de kullanılmaktadır. Mevkufun mütekavvim (dayanaklı) olması gerekir. Bkz. Akgündüz, s. 77-110-173-187; Toplumun hizmetine sunulmuş hayır müesseseleri olsun ister bunların sürekli işletilmesini sağlayan servet kaynakları olsun vakfedilen her şeyin mevkûf anlaşılması gerekir. Vakfedilen nesnelere fıkıhta mevkûf, mahbûs, muhabbes veya habis denir. Bkz. Yediyıldız, s. 91.

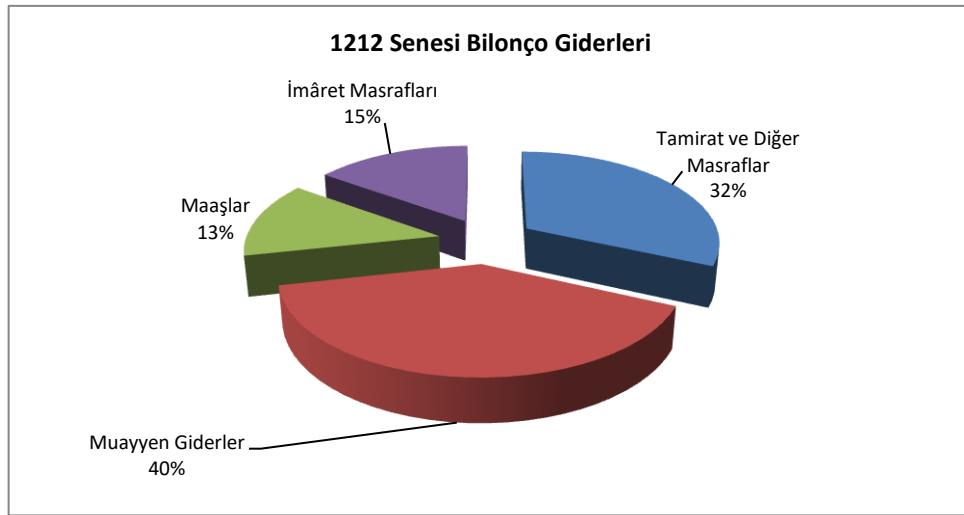
¹⁴⁶⁸ Sergi (سرگی): Devletten ödenecek paranın miktarını gösteren hak sahibine verilen vesikanın adıdır. Devletçe ödenmesi lazımgelen paralar tahakkuk anında ödenemediği için imkan halinde ödeneceğini belirtmek üzere hak sahiplerine sergi adı verilen bir vesika verilir. Ödeme yapıldıkça sergiden düşülürdü. Muhteviyatı tamamen ödenince sergi belgesi istirdad olunurdu (geri alınırdı). Sergi vesikaları devlet hazinesinin bir şahsa borçlu olduğunu göstdiklerinden taklit edilmemeleri için siyakat yazısı ile yazılırlardı. Bkz. Pakalın, “Sergi”, C. III, s. 184.

akçe olup 8.595 kuruş 39 nakdiyeye eşittir. Sapanca İmaretı ise 657.060 akçe mukabili 5.475,5 kuruş mutfak masrafı vardır.

Vakfın muayyen giderleri bölümünde genelde vakfın aydınlatma masrafları kaydedilmiştir. Ancak Üsküdar İmaretı'ndeki giderler farklılık göstermektedir. Surre ödemesi, ihzâriyye ödemesi gibi ödemeler bulunmaktadır. Üsküdar'daki vakfın muayyen giderleri 92.817 kuruş 1 nakdiyedir. Tekfurdağı 328 kuruş; Sapanca 235,5 kuruş 30 nakdiye muayyen gideri vardır.

Diğer masraflar kaleminde zuhuratı mütearif başlığında 288 kuruş, tamirat ba hüccet ve sair masraflar başlığında 71.684,5 kuruş, deyni vakf yani vakıf borcu olarak 123.183,5 kuruş 8 akçe verilmektedir. Bu borç için yapılan ödemeler vardır. Burada vakfın bünyesindeki mektep için yaptığı masraflarda da vardır.

Mukâtaa muhasebelerinde minhâ başlığı ile ocaklık tahsisi, ihracat, mahsubat, cizye ödemeleri, istirdad-ı evkâf gibi giderler ele alınmaktadır. Sonuçta ise irsaliyeye (merkeze ulaşan meblağ/bakiye) ulaşmaktadır.¹⁴⁶⁹

Şekil 39: 1212 Senesi Bilonço Giderlerinin Yüzdelik Oranları

Hicrî 1212 senesi muhasebesinin giderleri oransal olarak incelendiği zaman Şekil 40'taki grafikte görüldüğü üzere vakfın en büyük harcama kalemini %40'ı

¹⁴⁶⁹ Baki Çakır, *Osmanlı Mukâtaa Sistemi: (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul: Kitapevi, 2003, s. 81-82.

muayyen giderlerden oluşmaktadır. Sonra sırasıyla %32 ile tamirat ve diğer masrafları, %15 ile İmâret giderleri, %15 ile vakıf çalışanlarının maaşları yer almaktadır.

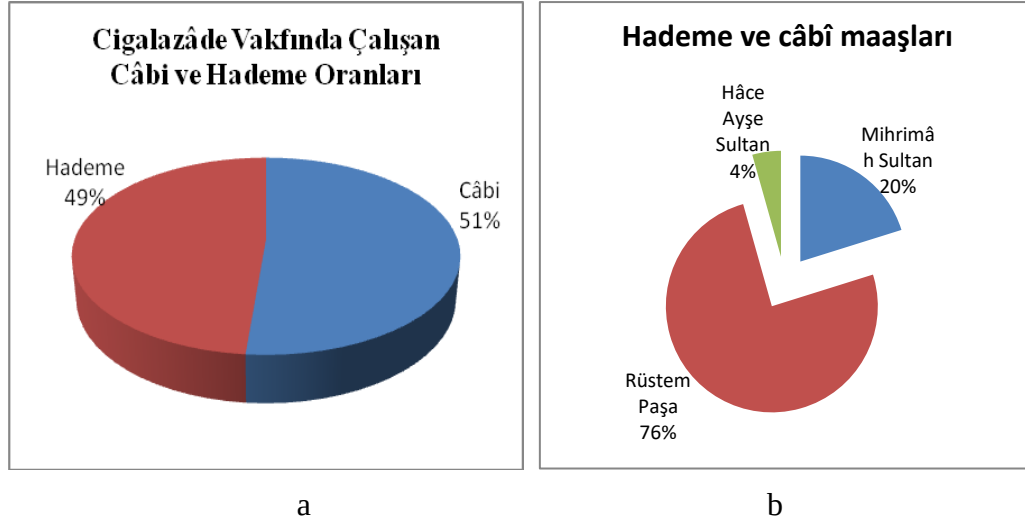
Yukarıda açıklamalara ve vakfın kasa hesaplarına göre vakfın emrine girmiş olan 107.230,5 kuruş 2 nakdiyedir. Ancak vakıf h.1212 senesinde önceki senelerden getirdiği borçlar ile 123.183,5 kuruş 8 akçe borçla seneyi kapatmıştır. Bu borç 4 aylık muhasebeye masraf olarak kaydedilmiştir. Vuzia min zalik olarak gösterilen giderler 230.414 kuruş 10 nakdiyedir. İhracat-ı muayene olarak gösterilen 200.938 kuruş 10 nakdiye tutan gelirler çıkarılırsa 29.476 kuruş imâretin kasası açık vermektedir. Bu açığın oluşmasında tamirat ve diğer masraflar altında vakfın ödediği faiz giderinin etkisi olması muhtemeldir. Ayrıca mütevellî Ali Bey öldüğü için 4 aylık, h.1213 senesi 1 Muharrem'inden Rebûlâhir'in sonuna kadar, muhasebesi görülerek h.1212 yılının muhasebesi ile birlikte yeni mütevellîye Mahmud Beyefendi'ye sunulmuştur. Ek olarak h.1206 öncesine bakılması gerekir çünkü bu seneden itibaren bakâya olarak yazıla gelen 27.242 kuruş h.1212 senesi bilançosunda yazılmamıştır. Acaba bu para tahsil edilmiş midir? Yoksa borçlara karşılık mı gösterilmiştir? Veya tahsilinden ümit kesilip defterlerden silinmiş midir? Bu soruların cevabı yoktur.

5.3.1. Cemâ'ât-ı Vezâyif-i Hademe-i Mezkûrîn an Havâlât-ı Câbîyân

Aşağıda muhasebede ikinci bölümünde cemâ'ât-ı vezâyif-i hademe-i mezkûrîn an havâlât-ı câbîyân başlığından oluşturulani tablo, grafik ve yorumları bulunmaktadır.

Tablo 37
Cemâ'ât-ı Vezâyif-i Hademe-i Mezkûrîn an Havâlât-ı Câbîyân

1.	Kebeciler Hanı kiralarnını toplayan câbînin maaşı 15.840 akçe = 132 kuruş ¹⁴⁷⁰ , günlük 17,29 akçe, RPV.
2.	Edirnekapı Han kiralarnını toplayan câbînin maaşı 26.280 akçe = 219 kuruş, MSV)
3.	Aksaray'daki musakkafâtların kiralarnını toplayan câbînin maaşı 33.012 akçe = 275,1 kuruş, RPV.
4.	Piri Paşa Mahallesi'nde musakkafât kiralarnını toplayan cabinin maaşı 15.840 akçe = 132 kuruş, RPV?
5.	Edirnekapı yakınında musakkafât kiralarnını toplayan cabinin maaşı 22.644 akçe = 188,7 kuruş, MSV.
6.	Tahtakale Mahallesi musakkafât kiralarnını toplayan cabinin maaşı 17.784 akçe = 148,2 kuruş, RPV.
7.	Üsküdar yakınındaki musakkafât kiralarnını toplayan cabinin maaşı 14.400 akçe = 120 kuruş, HASV
8.	Mihrimah Sultan musakkafât kiralarnını toplayan cabinin maaşı 8.640 akçe = 72 kuruş, MSV.
9.	Galata'daki Kurşunlu Hanı musakkafât kiralarnını toplayan câbînin maaşı 1.800 akçe = 15 kuruş, RPV.
10.	Edirnekapı yakınında hamam kiralarnını toplayan câbînin maaşı 9.000 akçe, 75 kuruş, MSV.
11.	Tekfur Dağı'ndaki vakıf hademesinin irsaliye (gönderilen) maaşı 81.960 akçe = 683 kuruş, RPV.
12.	Sapanca'daki vakıf hademesinin irsaliye maaşı 74.160 akçe = 618 kuruş, RPV.

Şekil 40: Cağalazâde Vakfında Câbî ve Hademe Maaşı Oranları ve Üç Vakfa Göre Hademe ve Câbî Maaş Oranları

Şekil 41 ve Tablo 37 verilerinden yararlanarak tarafımızca oluşturulmuştur.

¹⁴⁷⁰ Listedeki maaşların kuruş cinsinden değeri orijinal belgede verilmemiştir. Bu değerler 120 akçe = 1 kuruş üzerinden tarafımızca hesaplanmıştır.

Vakfa çalışan 10 câbi için toplam 1.377 kuruş maaş ödenmiştir. Hademelerin kaç kişi olduğu belli değildir. Hademelere toplam 1.301 kuruş maaş ödenmiştir. Bu iki hizmet türünde hademeler %49 oranında maaş alırken câbîler %51 oranında maaş almıştır. Câbi ve hademe maaş ödemelerinin 249.036 akçelik bölümü yani %76'sı Rüstem Paşa Vakfı'na aittir. 66.564 akçelik bölümü yani %20'si Mihrimah Sultan Vakfı'na aittir. 14.400 akçelik bölüm yani %4'ü Hâce Ayşe Sultan Vakfı'na aittir. Hicrî 1212 Bilançosu'nda toplam 321.360 akçe = 2.678 kuruş câbi ve hademe maaşlarına harcanmıştır.

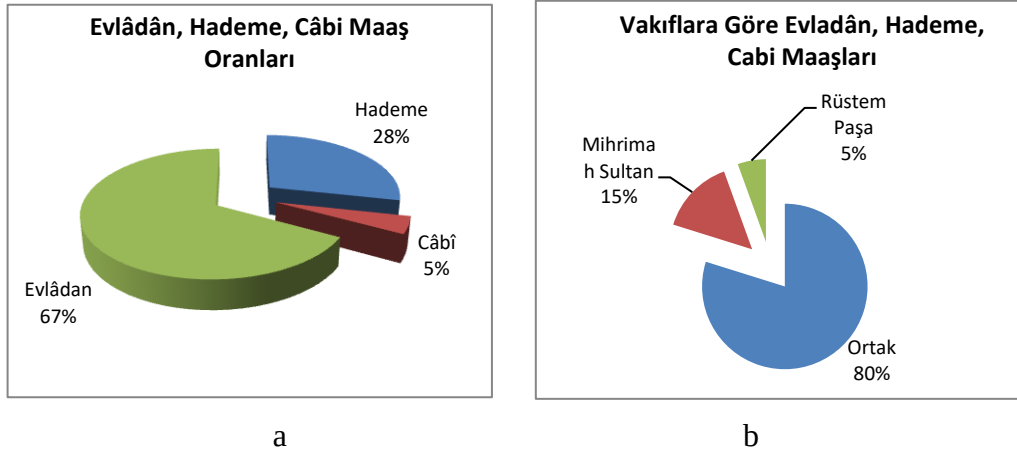
5.3.2. Cemâ'ât-ı Vezâyif-i Evlâdân me'a Hademe-yi Sâ'ire der Sergi

Cemâ'ât-ı vezâyif-i evlâdân me'a hademe-yi sâ'ire der sergi bölümünde Tablo 38'de bu bölümün verileri görülmektedir. Vâkıfın soyundan gelenlerin maaşları, sergideki diğer görevli maaşları 9.508 gün ve 20 ay üzerinden 28.526 kuruş'tur. 26.726 kuruşu ödenmiş, 1.800 kuruşu ödenmemiştir. Buna göre ellerinde sergi vesikası olanların vakıftan alacakları ödenerek bu belge üzerinden düşülmüştür.

Tablo 38
Cemâ'ât-ı Vezâyif-i Evlâdân Me'a Hademe-yi Sâ'ire der Sergi

1.	Vâkıf evlâdından Süleyman Bey'e 6.988 gün 20 ay üzerindne 20.966 kuruş = 2.515.920 akçe ¹⁴⁷¹ ödenmesi gerekirken 1.800 kuruş ödenememiş 19.166 kuruş ödenmiştir. RPV, MSV, HASV.
2.	Üsküdar Medresesi ve Camisi'nin hademe maaşı 1.025 gün, 9 ay üzerinden 3.075,5 kuruş = 369.060 akçe, MSV.
3.	Rüstem Paşa Câmî, Medrese ve Türbesinin hademe maaşı 525 gün üzerinden 1.575 kuruş = 189 000 akçe, RPV.
4.	Edirnekapı Medrese ve Câmisi hademe maaşı 368 gün üzerinden 1104 kuruş = 132480 akçe, MSV.
5.	Diğer hademe maaşı 601 gün yani 21 ay üzerinden, 1.805 kuruş 2 nakdiyye = 216.600 akçe, H.

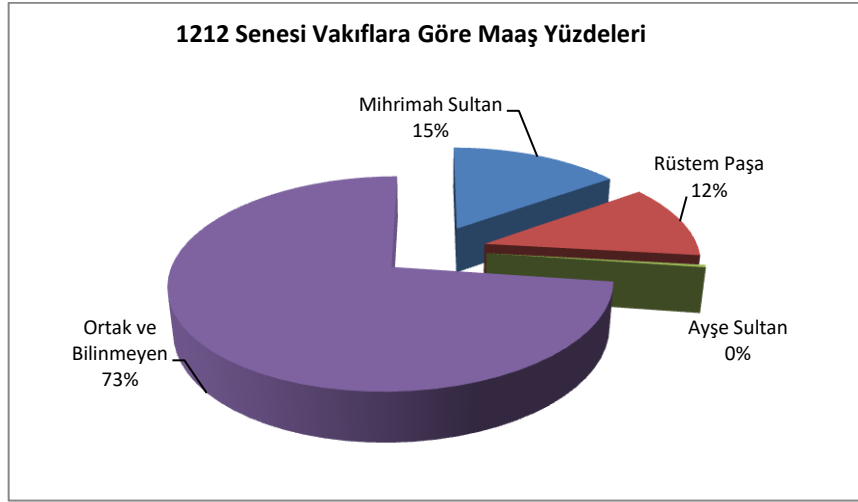
¹⁴⁷¹ Bu listedeki maaşların akçe değerleri orijinal belgede verilmemiştir. Bu değerler 1 kuruş = 120 akçe üzerinden tarafımızca hesaplanmıştır.

Şekil 41: a) Evlâdân, Hademe, Cabi Maaş Oranları b) Vakıflara Göre Evlâdân, Hademe, Cabi Maaşları

Evlâdân, Hademe, Câbi Maaş Oranları Cemâ'ât-ı vezâyif-i hademe-i mezkûrîn an havâlât-ı câbiyân ve Cemâ'ât-ı vezâyif-i evlâdân me'a hademe-yi sâ'ire der sergi listelerinden yukarıdaki Şekil 42a oluşturulmuştur. Maaş alanında vakıf görevlilerinden en büyük payı 2.515.920 akçe ve %67'lik oranla vâkıfın soyundan gelen evlâdları almaktadır. İkinci sırada ise 1.063.260 akçe ve %28 oranla hademeler ve son olarak ise 165.240 akçe ve %5 oran ile vakfın gelirlerini toplayan câbiler almaktadır.

Vakıflara göre maaşları sınıflandırdığımızda üç vakfın soyundan gelenlerin ortak olduğu evlâd-ı vakıf olarak maaş aldıklarını görmekteyiz. Evlâd-ı vakfı, tek başına üç vakıftan herhangi birinin giderleri arasında göstermeye çalışmak beyhude bir uğraş olacaktır. Bir örnek vermek gerekirse evlâd-ı vakf olan Süleyman Bey'in maaşının üç vakfın da ortak gideri olması böyle bir uğraşı imkansız kılmaktadır. Nitekim Şekil 42b'de bu durum ortak gider olarak gösterilmiştir. Ortak sınıflandırmasına eklenen bir diğer gider ise hangi vakfa ait olduğu bilinmeyen hademe maaşlarıdır. Ortak maaş harcamaları %80 ile en büyük kalemi oluşturmaktadır. Mihrimah Sultan Vakfı'nın hademeleri %15, Rüstem Paşa hademeleri %5 oranında maaş giderleri bölümünde yer almaktadırlar.

Not: Şekil 41b ve Şekil 42b'nin toplamından yapılmıştır.

Şekil 42: 1212 Senesi Vakıflara Göre Maaş Yüzdeleri

Maaş harcamalarının en büyük kalemi şüphesiz ki ortak harcamaya giren mütevellî ve vakıf soyuna ödenen maaşlardır. Ortak harcamaların hangi vakıftan yapıldığı belli değildir. Bu yüzden ortak harcama diye verilmiştir. Çünkü bütün vakıflar mütevellî maaşı gibi bazı harcamalardan aynı oranda sorumludur. Şekil 43'te görüldüğü üzere 2.732.520 akçe ile %73 oran ile en büyük maaş kalemini bilinmeyen ve ortak olarak ödenmesi hepsine farz olan maaşlar tutmaktadır. 438.036 akçelik bölümü yani %12'si Rüstem Paşa Vakfı'na aittir. 568.104 akçelik bölümü yani %15'i Mihrimah Sultan Vakfı'na aittir. 14.400 akçelik bölüm yani %0 küsuru Hâce Ayşe Sultan Vakfı'na aittir. 1212 bilançosunda toplam 3.753.120 akçe = 31.275,7≈31.276¹⁴⁷² kuruş maaşlara harcanmıştır.

İmaret Masrafları

Muhasebelerde “*al-masârifat*” başlığı altında harcamalar yani vakfın giderleri ele alınmıştır. Bu gider kalemleri başta inşaat ve tamirat giderleri olmak üzere imaret, kiler harcamaları, aydınlanma ve görevlilere yapılan maaş harcamaları ve diğer gider kalemleridir. Vakıfların giderleri karşıladıktan sonra gelirlerinden kalan fazla kısma “*zevâid*” adı verilmektedir. Haremeyn vakıflarındaki gelir fazlaları büyük fonlar

¹⁴⁷² Bu değer h. 1212 senesi muhasebesinde de bizim yaptığımız gibi yuvarlak hesab olarak hesaplanmıştır..

oluşturmaktadır.¹⁴⁷³ Devlet hazinesi de ihtiyaç duyulduğunda bu vakıf fonlarından borçlanma suretiyle yararlanmıştır. Oysaki bu fonlar gelirlerin giderleri karşılamadığı zamanlar ve ağır tamirat gereken zamanlar için bir sigorta işlevi oluşturmaktadır.

Gelir fazlası olan zevâid mübarek gün ve bayramlarda yapılan giderleri karşılamakta da kullanılırdı. Vakfin gelir fazlasından faydalananlara “zevaid-i horan” denilmekteydi. Gelir fazlası ilk dönemlerde imaretin daha fazla sosyal yardım ve hizmetler sunmasını sağlarken, zamanla çeşitli istismarlar neticesinde vakıflar vazifelerinin dışına çıkarak güçlerinin üstünde insan beslemek zorunda kalmışlar ve bozulmaya yüz tutmuşlardır.¹⁴⁷⁴

Vakfin inşaat masrafları vakıf kurucuları tarafından karşılanırdı. Tahsisat vakıflarında ise inşaat masrafları devlet hazinesinden karşılanırdı. Vakıf tamiri de önemli bir gider kalemini teşkil etmekteydi. Vakfin tamire ihtiyacı varken maaşlar dağıtılamazdı. Müteveli ihtiyaç varken vakfı tamir ettirmezse bu azil sebebi idi. Müteveli vakfin gelirleri tamir için yetmezse borçlanabilirdi.¹⁴⁷⁵

Müteveli vakfiyede geçiyorsa görevlilerin maaşını artırma hakkına sahiptir. Mütevellilerin gider artırıcı diğer bir uygulaması ise zaruri hallerde yeni vazifelilerin göreve alınmasıdır.¹⁴⁷⁶

İmar edilmiş, inşa edilmiş anlamına gelen imaret veya imarethâne kelimesi cami, mescid, medrese, tabhâne, dârü’ş-şifâ, aşevi, kervansaray, muvakkithâne ve türbe gibi birimlerin tamamı veya sadece aşhane için de kullanılırdı. Bu çalışmada ve vakıf bilançosunda yer aldığı gibi imaret, aşhâne anlamında kullanılmaktadır.¹⁴⁷⁷ İmaretler külliyenin parçası veya müstakil kurumlar olarak vakfiyeye göre işletilirdi. İmarette çalışanların ücretleri, ne kadar ve nasıl yemek dağıtılacağı, dağıtılacak yemek çeşitleri vakfiyede belirtilirdi. Genel olarak iki öğün yemek çıkarılırdı. Ramazan ayında ise iftar vakti yemek çıkarılırdı. Cuma ve kandillerde daha güzel yemek çıkarılması, zerde ve

¹⁴⁷³ Özcan, s. 58.

¹⁴⁷⁴ Özcan, s. 65.

¹⁴⁷⁵ Berki, s. 242; Akgündüz, s. 401-407.

¹⁴⁷⁶ Akgündüz, s. 348-350.

¹⁴⁷⁷ İmar kavramının sadece aşevi olarak değil tüm vakfı tanımlamak için kullanıldığını belirtmekte ve şehirlerin oluşumunda vakıf olarak kullanılan imaret teriminin etkin rol oynadığını belirtmektedir. Bkz. Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda İmarat Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar”, **Vakıflar Dergisi**, C. 2, Ankara: 1963, s. 997.

zirbaç gibi tatlıların verilmesi vakfiyede belirtilirdi. Eğer imaret külliyesinin bir parçası ise sadece kendi bünyesinde çalışanların değil Üsküdar imareti gibi varsa medrese müderrisleri, çalışanları ve talebelerini doyururdu.¹⁴⁷⁸

Mihrimah Sultan'ın Üsküdar'daki İmareti 8 bab misafirhâne, mutfak, anbar, kiler ve ahırdan oluşan bir yapı grubudur. İmârette ise yemek ölçülerini ve tuzlarını kontrol edecek imaret şeyhi, misafirhane için gerekli malzemeyi temin edecek vekîlharç, masrafları yazacak vekil harç kâtibi, mutfağa alınan malzemeyi muhafaza edecek kilerci, mutfağı temiz tutacak kilerci şakirdi, anbar malzemesini muhafaza edecek anbarî, dört kişi ekmek pişiren ekmekçi, dört kişi ise yemek hazırlayan aşçı, buğday döven gendûm-kûb, pirinç ve buğday ayıklayan dört nekkad, kase taşıyıcı kâse-keş, et taşıyan hamal-gûşt, odun taşıyan hîme-keş, kazan ve kâse yıkayan kazgan-şûy ve kâse-şuy, ekmek taksimi yapan nakîb-i nân, et taksimi yapan nakîb-i guşt, imaret kapısında bekleyen iki kapıcı, imareti süpüren dört ferrâş, bir ahûri, hela temizleyen kennâs-ı hela, tamir yapan iki meremmetci¹⁴⁷⁹ toplam 43 görevli günlük toplam 114 akçe ücret almaktadır.¹⁴⁸⁰ İlginç olan nokta vakfiye de ismi yazan 43 görevlinin hiçbirinin ismi ve maaş ödentisi h.1212 muhasebesinde gösterilmemiştir. Ancak vakıfta maaş alan hademeler başlığı ile Tablo 37 ve Tablo 38'de toplu halde verilen maaş ödemeleri vardır. Bu gider kalemlerinden kimin ne kadar maaş aldığı çıkarılamamaktadır. Acaba vakıfta çalışan görevlilerin sayısında bir değişme var mıdır? Bu konuda net bir şey söylemek şu anki bilgiler ile mümkün gözükmemektedir. Üsküdar İmareti'nde geçerli olan durum Sapanca ve Tekfurdağı imaretleri için de geçerlidir.

5.3.3. Harc-ı Kilâr-ı İmâret-i Âmire der Üsküdar

Harcama kalemleri arasında imaret mutfağında yapılan harcamalardan biri harc-ı kilâr-ı imâret-i âmire der Üsküdar başlığı ile gösterilen Mihrimah Sultan'ın Üsküdar'daki imaretinde yapılan masraflardır. 1212 hicrî yılında toplam 2.563.680 akçe = 21.364 kuruş harcama yapılmıştır.

¹⁴⁷⁸ Zeynep Tarım Ertuğ, "İmaret", *DİA*, C. 22, s. 219-220.

¹⁴⁷⁹ Zülfikar, s. 53-55.

¹⁴⁸⁰ Zülfikar, s. 74-75.

Tablo 39
Harc-ı Kilâr-ı İmâret-i Âmire der Üsküdar

Kullanılan Malzeme	Yapılan Toplam Masraf (akçe)	Günde Kullanılan Miktar (kıyye)	Kullanılan Süre Günler (eyyam)	Birim Fiyatı (fî akçe)	Toplam bir seferde alınan(kıyye)
Un	1.240.800	11.75 ¹⁴⁸¹	352	300	4.136 aylık kıyye
Buğday	77.280	1	322	240	322
Pirinç	479.520	12	74	540	888
Sadeyağ	260.700	Günlük:1 Cuma ve Ramazan:17	Günlük:322 Cuma ve Ramazan:74	165	1.580
Bal	219.780	22	74	135	1.628
Üzüm	66.600	25	74	36	1.850
Nohud	28.500			570	50
Tuz	15.960			120	135
Safran	22.200	25 dirhem	74	12	1.850 Dirhem
Hamallar, kantariye ve kayık ücreti	18.000				
İmaret için odun	758				
Kalay, kalaycı, kürekçi ücreti	18.000				
Odun	116.320			210	196 çeki tahsil edilen 554 ¹⁴⁸² çeki satın alınan

İmarette en büyük harcama kalemi undur. İkinci sırada pirinç üçüncü sırada sadeyağ arkasından bal gelmektedir. Diğer tüketim ürünleri nisbeten daha az yer tutmaktadır. Bu ürünlerden bazılarının niçin çok tüketildiği bazılarının ise niçin az tüketildiği ile ilgili imaret mutfağında pişen yemekler hakkında bilgi almak gerekmektedir. Mihrimah Sultan Vakfıyesi'ne baktığımızda her fodula¹⁴⁸³ 100 dirhem olacaktır. Koyun etinden yahni pişirilecektir. Ekmek ve etin yarısı sabah yarısı akşam

¹⁴⁸¹ Bu bilgi metinde 11.5 keyl olarak yanlış yazılmıştır. Yapılan hesaplamalara göre bu değer 11.75 keyl olmalıdır. Keyl: Kıyye.

¹⁴⁸² $116.320 / 210 = 553,9047 \approx 554$ gibi bir ondalıklı sayı çıkmaktadır. Oduna ödenen toplam kuruş miktarı odunun birim fiyatına bölünerek ne kadar çeki odun alındığı bulunmuştur. Bu muhasebeyi tutan kâtip sayıyı 554'e yuvarlayarak birim çeki miktarı olarak hesaplamıştır.

¹⁴⁸³ Fodula (fodla), Osmanlılar'da sarayda, imaretlerde, yeniçeri fırınlarında pişirilen yassı pide şeklinde bir çeşit ekmektir. Ana malzemesi undur. Bazen fodula pişirilen ekmek, bazen de bu cins ekmek için ayrılan un anlamında kullanılmıştır. Evliya Çelebi fodula'yı oruç açılan ekmek anlamında kullanmıştır. III. Selim sadrazamlarından İzzet Mehmed Paşa imaretlerde pişirilen fodulaların daha kaliteli olması için hicri Cemâziyelevvel 1211: Kasım 1796'da yeni bir nizamnâme çıkararak, fodulaların iyi undan yapılmasını sağladı. İmaretler genelde vakıf mütevellisinin yaptığı anlaşma ile çarşı fırıncılarına pişirilirdi. Ancak Mihrimah Sultan İmaret'i'nin kendi ekmekçileri (habbâzın) vardı. 1826'da Yeniçeri Ocağı kaldırınca fodula verme yerine tayın vermeye teşebbüs edildi. Bkz. Feridun Emecen, "Fodula", **ĐİA**, C. 13, İstanbul: 1996, s. 167-170.

hanın misafirlerine, komşulara ve fakirlere 100 dirhem = 1 fodula ekmek, 100 dirhem = 1 kıt'a yahni dağıtılacaktır. Hergün sabah pirinç, karabiber, mastakî (sakız), nohut, tuz, soğan, maydanoz, yoğurt, ıspanak, kabak (mevsimlerinde), koruktan pişirilecek pirinç çorbası, akşam ise buğday ve kimyondan hazırlanan yemek ikram edileceği kayıtlıdır.¹⁴⁸⁴

Ramazan ve Kurban Bayramı, Ramazan Geceleri, Mevlid, Regâib, Mirâç Berât, Kadir Geceleri ve Cuma günleri gibi mübarek günlerde (Bu özel günler h.1212 muhasebesinde 74 gün olarak verilmiştir.) pişen yemekler ve içine katılan malzemeler yukarıda Tablo 39'da verilmiştir.

Tablo 40
İmarette Pişen Yemekler ve İçine Katılan Malzemeler

Ekşi Çorba	Dane Yemeği	Zerde Tatlısı	Zırba Tatlısı
Pirinç * ¹⁴⁸⁵ Pestil Kırmızı Kuş Üzümlü * Siyah Kuş Üzümlü * Siyah Erik Badem Nohut * Kuru Nane	Pirinç * Yağ * Karabiber Sakız Nohut * Soğan Tuz *	Pirinç * Yağ * Bal *	Bal * Nişasta Kırmızı Kuş Üzümlü * Siyah Erik İncir Badem Kayısı Safran *

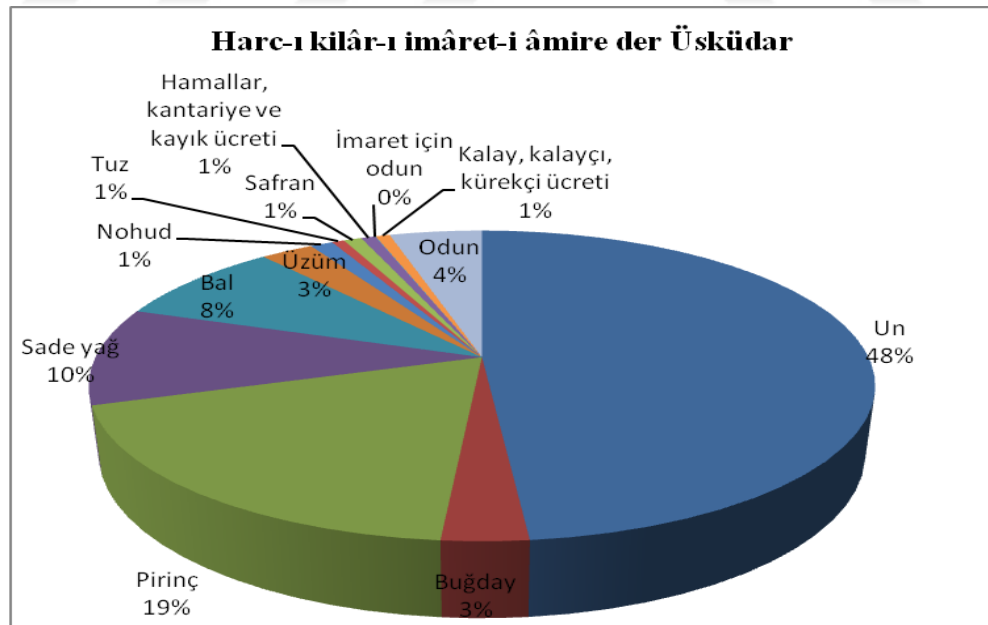
Tablo 40'ta yıldız (*) ile gösterilen pirinç, kırmızı ve siyah kuş üzümü (mevizân), nohut, pirinç, yağ, tuz, bal, safran gibi 9 çeşit gıda maddesi h.1212 muhasebesi kayıtlarında imaret mutfağında kullanılmıştır. Diğer tüketim kalemleri olan pestil, siyah erik, badem, kuru nane, karabiber, sakız, soğan, nişasta, incir, kayısı gibi 10 çeşit tüketim malı artık kullanılmamaktadır. Ayrıca vakfiyede özel olarak belirtilmesine rağmen et, maydanoz, yoğurt, ıspanak, kabak, kimyon gibi 6 çeşit tüketim malı h.1212 muhasebesi harcama kalemlerinde hiç yer almamaktadır. Vakfiyelerinde belirtilmiş olmasına rağmen bazı tüketim mallarının kullanılmamasının sebepleri nelerdir? Aynı durum diğer muhasebe kalemlerinde de var mıdır? Varsa bunun sosyal, siyasi, ekonomik gerekçeleri nelerdir?

¹⁴⁸⁴ Zülfikar, s. 56.

¹⁴⁸⁵ (*) Yıldız ile gösterilenler h. 1212 Muhasebesi kayıtlarında imaret mutfağında kullanılanlardır. Diğer tüketim kalemleri artık kullanılmamaktadır.

İlk vakfiye tarihi olan h.957/1550'den araştırdığımız h.1212/1797 yılına kadar 247 sene geçmiştir. Osmanlı İmparatorluğu bu süre zarfında toprak yitimleri ile karşılaşmıştır. Yitirilen bu topraklarda vakfa ait gelir getiren mevkûflar var mıdır? Bunların elden çıkması vakfın gelirini azaltmış mıdır? Azalan gelirler ne orandadır? Azalan gelirleri karşılamak için giderlerde tasarruf yapılmış mıdır? Yapılan tasarruflar ne oranda ve hangi alanda olmuştur? Bu tip soruların derinlemesine analizi, arşiv belgelerinde zamansal bir kazı ile daha ayrıntılı bir şekilde ortaya çıkacaktır. Araştırmış olduğumuz 1789-1808 yılları arasındaki elli yıla yakın dönemde vakfın elindeki gelir getiren demirbaşlarını vakfiyedeki mevkûflar ile karşılaştırmak vakfın gelir kaynaklarının durumu hakkında genel bir izlenim verecektir. Aynı karşılaştırma gider kalemleri ile de yapılabilir.

Misafirhaneye gelen her misafire bir fodula ekmek ve 40 dirhem bal ikram edilirdi. Misafirlerden 5 kişiye bir sofraya kurulurdu. 16 sofralık ekşi çorba, dâne yemeği, zerde tatlısı pişirilmesi gerekmektedir.¹⁴⁸⁶ Böylece günde 80 kişilik yemek hazırlanacaktır.

Not: Tablo 40 verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

Şekil 43: Harc-ı Kilâr-ı İmâret-i Âmire der Üsküdar Yüzde Miktarları

¹⁴⁸⁶ Zülfikar, s. 57.

Harc-ı kilâr-ı imâret-i âmire der Üsküdar başlığı altında imârette kullanılan belli başlı temel harcama kalemleri gösterilmektedir. İmâret mutfağında oranlar: %48 un, %19 pirinç, %10 sadeyağ, %8 bal, %4 odun, %3 buğday ve %3 oranında kuru üzüm harcaması yapılmaktadır. Tuz, nohut, safran, kalay, kalaycı, kürekçi ücreti, hamallar, kantariye ve kayık ücreti harcamaların toplam %5 oranına denk gelmektedir.

5.3.4. Harc-ı Kilâr-ı İmâret-i Âmire der Tekfur Dağı

Rüstem Paşa 1557 tarihli vakfiyesinde belirtildiğine göre Rodoscuk'ta bir sıbyan mektebi, bir ticari çifte hamam, dört çeşme, altı kaldırımlı yol, 45 mahzen, 8 tabakhane 12 dükkân ve bir kervansaray inşa ettirmiştir. Tekfurdağı Rodosçuk İskelesi Osmanlı İmparatorluğu'nda Rumeli yol sisteminin sol kolunu oluşturuyordu. Rodoscuk iskelesi tarımsal ürünler, tuz, odun, şarap, deri, kumaş gibi ürünlerin yasal ve yasal olmayan satışında uzmanlaşmış bir bölge idi.¹⁴⁸⁷ Tekfudağı İmareti ve Sapanca İmareti Rüstem Paşa tarafından Mimar Sinan'a yaptırılmıştır. Vakfiyede sabah pirinç çorbası, akşam buğday aşısı verilmiştir. Diğer günlerde sabah ve akşam buğday çorbası verilecektir. 25 vukiyye¹⁴⁸⁸ et sabah, 25 vukiyye et akşam verilecektir. Her gün 1 şinik tuz, 1 akçelik soğan, 2 akçelik nohut, sabah için 2 kile 1 şinik pirinç, 0,5 şinik dakik, 2 dirhem sakız, koruk, yoğurt, maydanoz, ıspanak, havuç için 1.000 akçe ayrılmıştır. Akşam için 1 kile 3 şinik buğday, 25 dirhem kimyon alınacaktır.

Her gün fodula pişmesi için 5 kile un, 3 çeki odun alınacaktır. Hergün 5 kişilik 16 sofraya kurulacaktır. Her sofraya her gün 10 vukiyye bal verilecektir.

Her sofraya dane için toplam 250 dirhem pirinç, 125 dirhem sadeyağ, 1 dirhem karabiber, 25 dirhem nohut; her bir sofraya için tek tek 1 kile 3 şinik pirinç, 5 vukiyye sadeyağ, 16 dirhem biber, 1 vukiyye nohut verilecektir.

¹⁴⁸⁷ Gülrü Necipoğlu, **Sinan Çağı Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür**, Çev. Gül Çağalı Güven, Ed. Belgin Çınar, Fahri Aral, Cem Tüzün, H. Pınar Mutlu, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013, s. 426.

¹⁴⁸⁸ Okka (Vukiyye): Eskiden kullanılan bir ağırlık ölçüsü. kıyye-i atika da denir. Şimdiki 1.2822945≈ 1282 kg. Eskiden kullanılan bir ağırlık ölçüsü. Yerlere ve muhitlere göre değişir. 400 dirhem ağırlık. 4 ratl rumi 7 miskal veya 40 dirhem ağırlık. Şer'an kırk dirhem kabul edilmiş. En tanınmış dörtyüz dirhemdir. Halil İnalıcık ve Donald Quartet (Ed.), **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1300-1600**, C. 1 Çev. Halil Berktaş, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000, s. 446; Okka, <http://www.sozluk.net/index.php?word=ok%C4%B1yye&sozluk=osmanlica>, 26 Nisan 2015.

Zerde için her gün 3 şinik pirinç, 8 vukiyye asel, 1 vukiyye 300 dirhem yağ verilecektir.

Ekşi aş için 1 şinik pirinç, 1 vukiyye kara erik, 5 vukiyye siyah üzüm, 100 dirhem pestil, 10 dirhem kuru nane, 2 vukiyye kıvıl üzüm verilecektir.

Cuma gecelerinde, bayram ve Ramazan günlerinde pişen dane için 5 kile pirinç, 15 vukiyye yağ ve 2 vukiyye nohud verilir.

Zerde için 2 kile pirinç, 16 vukiyye bal, 4 vukiyye sadeyağ ve 10 dirhem safran kullanılacaktır.

Ekşi aş için 1 kile pirinç, 3 vukiyye siyah erik, 18 vukiyye kara üzüm, 0,5 vukiyye pestil, 40 dirhem kuru nane ve 7 vukiyye kıvıl üzüm verilecektir.

Mutfakta pişen etin her vukiyyesi 6 kıt'a olacaktır. Her foduladan 100 dirhem olacaktır. Müderrise 2 kıt'a et, 4 fodula, 2 kepçe aş verilecektir. Talebelere 1 kıta et, 2 fodula, 1 kepçe aş verilecektir. Hademelere et, ekmek ve aş verilecektir.¹⁴⁸⁹

Tekfurdağı Rodoscuk İmareti'nde her gün kaç kişinin yemek yediğı tam belli değildir. Vakfiyeye göre her gün 3 çeki odun, 50 vukiyye et, ekmek için 5 kile un alınacaktır.¹⁴⁹⁰ Hicrî 1212 senesi bilonçosu incelendiğinde Tekfurdağı İmareti'nde et için hiç harcama yapılmazken ekmek için harcanan unun 5 kile olarak kalması önemlidir. Et gibi pahalı bir tüketim maddesinin tüketiminden vazgeçilebilirken ekmekte aynı tüketim düzeyinin sürdürülmesi unun en temel ve vazgeçilemez besin maddesi olduğunu göstermektedir.

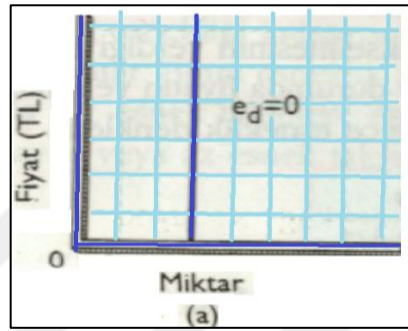
Talep esnekliğı bir malın yerine konulabilecek başka malların varlığını ifade eder. Tüketici bir malın yerine kolaylıkla başka bir malı koyabiliyorsa o malın talebi esnektir. İkamesi zorsa esneklik azdır. Ayrıca mal için ödenen para miktarı tüketici harcamalarında önemli bir yer tutuyorsa ve aşırı fiyat artışlarına rağmen tüketim miktarı çok azalmıyorsa o malın talebi esnek değildir.¹⁴⁹¹ Bu iktisadî özellik ekmeğın temel

¹⁴⁸⁹ VGMA, d.635/2, no 17; Arslantürk, s. 135.

¹⁴⁹⁰ Arslantürk, s.137.

¹⁴⁹¹ Orhan Türkay, "Piyasa Fiyatı ve Esneklikler" **İktisada Giriş**, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2001, s. 50-51.

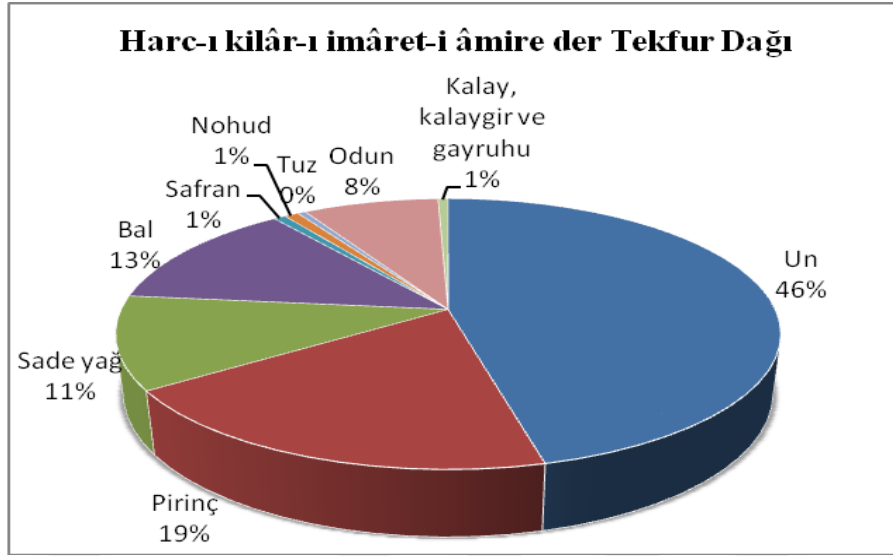
malzemesi unun talebinin esnekliğinin sıfıra yakın olduğunu göstermektedir. Aşağıdaki Şekil 45'te unun talep esnekliği grafiksel olarak gösterilmektedir. Fiyat ne olursa olsun unun talep edilen miktarı yıllar içinde aynı kalmıştır. 1561-1798 arasında 237 yıl vardır. Bu arada untulmaması gereken önemli bir konu şudur. Bu un miktarlarından biri vakfiyenin yazıldığı 1561 yılına diğeri ise 1798 yılına ait anlık görünüm sunmaktadır. Dolayısı ile burada yapılan anlık bir fotoğraf çekimidir. Şüphesiz ki 237 yıllık döneme ait verilerde bir sürelik olsa idi bu konuda daha sağlıklı yorum yapmak mümkün olurdu.

Şekil 44: Unun Talep Esnekliği

Tablo 41
Harc-ı Kilâr-ı İmâret-i Âmire Der Tekfur Dağı

Kullanılan Malzeme	Yapılan Toplam Masraf (akçe)	Günde Kullanılan Miktar (kıyye)	Kullanılan Süre Günler (eyyam)	Birim Fiyatı (fî akçe)	Toplam bir seferde alınan
Un	475.200	5	352	270	1.760
Pirinç	200.688	6	74	452	444
Sadeyağ	114.900	Günlük: 1 Cuma ve Ramazan:6	Günlük: 322 Cuma ve Ramazan:74	150	Günlük: 322 Cuma ve Ramazan: 444
Bal	133.200	12	74	150	888
Safran	7.104	8 dirhem	74	12	592 dirhem
Nohud	8.547	3,5	74	33	259
Tuz	4.800			120	40
Odun	81.000			180	450 Çeki
Kalay, kalaygir vb.	6.000				
Buğday	Macarlar köyüne havale olundu.	1	322		322

Şekil 45: Harc-ı Kilâr-ı İmâret-i Âmire der Tekfur dağı Yüzde Miktarları

Harc-ı kilâr-ı imâret-i âmire der Tekfur Dağı başlığı altında imârette kullanılan belli başlı temel harcama kalemleri gösterilmektedir. İmâret mutfağında %46 un, %19 pirinç, %11 sadeyağ, %13 bal, %8 odun, %3 tuz, nohut, safran, kalay, kalaycı ücreti harcama kalemlerini teşkil etmektedir. Buğday ise vakfa bağlı Macarlar köyünden sağlanmaktadır.

5.3.5. Harc-ı Kilâr-ı İmâret-i Âmire der Sapanca

Mimar Sinan tarafından Rüstem Paşa için Sapanca'da cami, imaret, kervansaray ve hamam inşa edilmiştir. Ayrıca Dibek, Yalova (Yalakabad) İskelesi yanında Samanlı'da da birer cami yapılmıştır. Bu eserler Marmara Denizi'nin doğusundan geçip İzmit Körfezi civarında kümelenen karayollarında hizmet vermekteydiler.¹⁴⁹²

Sapanca İmareti'nde vakfiyeye göre sabah pirinç çorbası, akşam buğday çorbası olmak üzere iki öğün yemek verilmektedir. Her öğünde 15 vukiyye et alınmak üzere günde 30 vukiyye et alınmaktadır. Buçuk şinik tuz, 2 vukiyye soğan da alınacaktır.

¹⁴⁹² Necipoğlu, s. 425.

Fodula için her gün 2,5 kile un ve 2 vukiyye tuz, ilk öğün için 1 kile pirinç, 2 vukiyye nohud alınacaktır. İkinci öğün için 1 kile buğday, 1 vukiyye nohud, 16 dirhem kimyon alınacaktır. Her gece yeterince yağ mumu verilecektir. Her gün 8 sofralık yemek hazırlanacaktır.

Dane için günde 3 şinik pirinç, 2,5 vukiyye sadeyağ, 1 vukiyye nohud, 4 dirhem karabiber alınacaktır. Zerde için buçuk kile pirinç, 5 vukiyye asel, 1 vukiyye sadeyağ verilecektir. Ekşi için buçuk kile pirinç, buçuk vukiyye pestil, 9 vukiyye siyah üzüm, 1 vukiyye kara erik, 20 dirhem kuru nane ve 5 vukiyye kıvıl üzüm verilecektir. Misafirlere ayrılan 8 sofraya günde 5 vukiyye bal verilecektir.

Cuma geceleri, bayram günleri, Ramazan günlerinde çalışanlar ve fakirler için pişen dane için 2,5 kile pirinç, 7,5 vukiyye yağ, 2 vukiyye nohut, 12 dirhem karabiber verilecektir. Zerde için 1 kile pirinç, 10 vukiyye asel, 2 vukiyye sadeyağ 5 dirhem safran verilecektir.

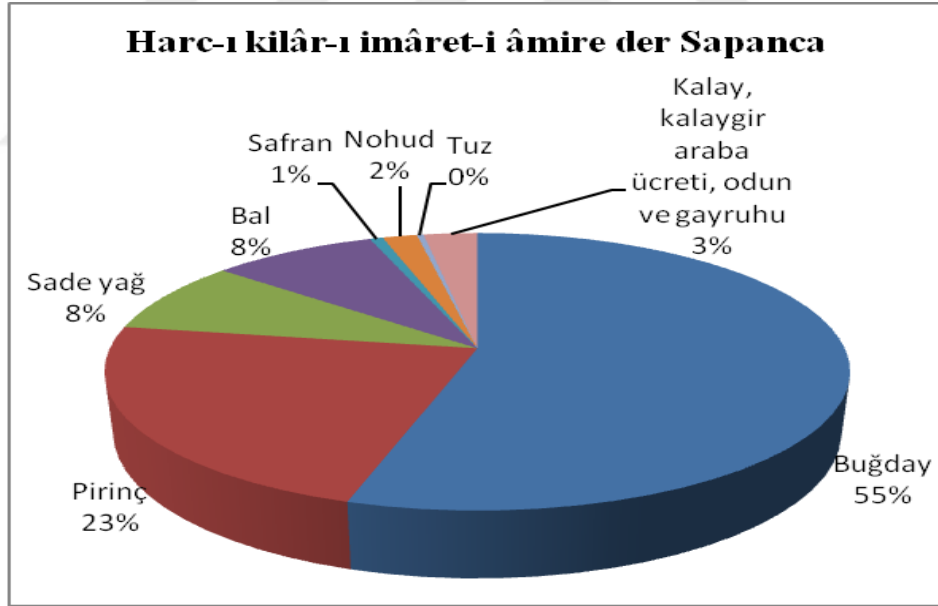
Ekşi aş için buçuk kile pirinç, 2 vukiyye kara erik, 9 vukiyye siyah üzüm, 1 vukiyye pestil, 20 dirhem nane, 5 vukiyye kıvıl üzüm verilecektir. Mutfakta pişen etin her vukiyyesi 6 kıta olacaktır. Her fodula piştikten sonra 100 dirhem baki kalacaktır. İmaret hademelerine, cami cemaatine vesair görevlilere mütevellinin onayı ile fodula, et ve aş verilecektir.¹⁴⁹³

Sapanca İmaretı Üsküdar ve Tekfurdağı gibi incediğimiz imaretler içinde en küçük imarettir. Ancak bir imaretin tüm yükümlüğünü yerine getirmektedir. Tablo 42’de Sapanca İmaretı’nin harcama kalemlerinin listesi ve Şekil 46’da ise giderlerin yüzde grafiğı görölmektedir.

¹⁴⁹³ VGMA, d.635/2, no 17; Arslantürk, s. 137.

Tablo 42
Sapanca İmâreti Mutfak Masrafı

Kullanılan Malzeme	Yapılan Toplam Masraf (akçe)	Günde Kullanılan Miktar (kıyye)	Kullanılan Süre Günler (eyyam)	Birim Fiyatı (fî akçe)	Toplam bir seferde alınan (kıyye)
Buğday	360.000			300	1.200
Pirinç	149.850	4,5	74	450	333
Sadeyağ	55.500	5	74	150	320
Bal	55.500	5	74	150	370
Safran	4.440	6 dirhem	74	10	444 dirhem
Nohud	11.550	5 kıyye 82 dirhemden	74	30	385
Tuz	2.220			6	370
Kalay, kalaygir araba ücreti, odun ve gayruhu	18.000				

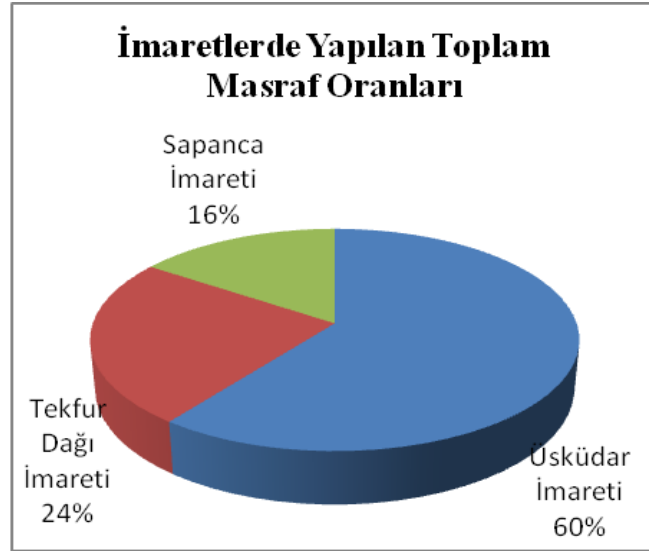

Şekil 46: Harc-ı Kilâr-ı İmâret-i Âmire der Sapanca Yüzde Oranları

Sapanca İmâreti'nde %55 buğday, %5 pirinç, %8 sadeyağ, %8 bal, %3 kalay, kalaygir odun ve diğer harcama kalemleri, %2 nohud ve %1 safran harcama kalemlerini oluşturmaktadır.

Vakfiye ile h.1212 senesi muhasebesi karşılaştırıldığında Sapanca İmaretî'nde h.1212 senesinde artık yemekte et olmadığı gibi soğan, karabiber, pestil, siyah üzüm, kara erik, kuru nane ve kızıl üzüm gibi yemeğe tat ve lezzet katacak malzemelerin alınmadığı ve daha da önemlisi normal günlerde Sapanca İmaretî'nde yemek verilmediği görülmektedir. İmarette artık yemekler Cuma ve Ramazanlar gibi dinî gün ve bayramlarda toplam 74 günde verilmektedir. Verilen yemeklerdeki sade yağ ve bal miktarı %50'ye varan oranda azaltılmıştır. Diğer mal tüketimlerinde de azalmalar görülmesi imârettin zaman içinde yemek vermekte zorlandığını göstermektedir. Görevini yerine getirebilmek için imâret önce normal günlerde aş dağıtımını durdurmuş, arkasından özel günlerde dağıttığı yemeklerdeki bazı lüks görünen gıda maddelerini yemeklerden çıkarmıştır. Dinî günler ve bayramlarda vakfiyede günde 10 vukiyye verilmesi istenen balın miktarı günde 5 vukiyyeye düşürülmüştür. Bütün bunlar vakfın h. 1212 senesinde maddi güçlüklerle karşılaştığının kanıtlarıdır. Artık vakfiyenin yazılmış olduğu en parlak dönemler asırlar öncesinde kalmıştır. İnsan gibi kalıcı olmayan bir varlığın yarattığı vakıfların dünya durdukça devam etmesi istenilse de, zamanla insan eliyle yapılan ve kurulan her eserin gerilediği ve çöktüğü gerçeği unutulmamalıdır. Bu gerileyiş ve çöküşün çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Ancak bu sebepleri incelemek bu araştırma kapsamında yer almamaktadır. Sapanca İmaretî için yapılan yorumlar, Tekfurdağı ve Üsküdar İmaretî için de yapılabilir.

Aşağıda, Şekil 48'de Sapanca, Tekfurdağı ve Üsküdar İmaretleri'ndeki harcama oranları görülmektedir.

Şekil 47: İmaretlerde Yapılan Toplam Masraf Oranları

Hicrî 1212 senesinde Üsküdar İmareti 2.564.418 akçe, Tekfudağı İmareti 1.031.439 akçe ve Sapanca İmareti 657.060 akçe masraf yapılmıştır. Masrafların %60'ı Üsküdar İmareti, %24'ü Tekfur Dağı İmareti, %16'sı Sapanca İmareti için yapılmıştır. Ancak kandil ve zeytinyağı gibi imaret aydınlatmasında kullanılan diğer masraflar burada verilmemiştir. Verilen masraflar imaret mutfağında harcanan kalemlerdir. Ayrıca dikkati çeken bir nokta da Üsküdar İmareti, Mihrimah Sultan Vakfı'na bağlı olarak en büyük harcama oranına (%60) sahiptir. Rüstem Paşa Vakfı'na ait olan Tekfurdağı ve Sapanca İmaretleri'nin toplam harcaması Üsküdar'a göre %40 oranındadır.

Muayyen Masraflar

Muayyen masraflar başlığı altında İstanbul ve Üsküdar, Tekfurdağı ve Sapanca vakıf mülklerindeki aydınlanma, surre ödemesi, mütevellî maaşı, vergi, maaş ve borç ödemeleri yer almaktadır. İstanbul ve Üsküdar muayyen giderleri daha kapsamlı ve geniş olarak muhasebede incelendiği için bu başlıkta da bu konu daha geniş incelenmektedir.

5.3.6. İhracât-ı Mu'ayene der İstanbul ve Üsküdar

İstanbul ve Üsküdar'daki vakıf eserlerinde toplam 92.817 kuruş 1 nakdiyye tutan mu'ayyen (belli, belirli, kararlaştırılan) masraflar bu başlık altında ele

alınmaktadır. Mu‘ayyen masraflar içerisinde vakıfları aydınlatmak için kullanılan balmumu ve zeytinyağının önemli gider kalemleri arasında yer almaktadır.

Zeytinyağının imaretlerin gider kalemlerinde verilmemiş olması dikkati çeken bir husustur. Çünkü zeytinyağı, Orta Asya mutfak kültüründen gelen Türklerin ağız tadına uygun değildir ve daha çok aydınlatmada kullanılmaktadır. İmaretlerde revgan-ı zeyt denilen zeytinyağı yerine, revgan-ı sâde denilen hayvansal bazlı tereyağı kullanılmaktadır. Bu özellik Osmanlı kültürü hakkında ipuçları vermektedir. İlk olarak zeytinyağının değerli bir aydınlanma kaynağı olarak görüldüğü ve onun yerine ikamesi olan tereyağının kullanıldığı anlaşılmaktadır. Zeytinyağının mutfakta kullanılmamaktadır. Hayvancılık temelli bir kültür bölgesi olan Orta Asya’dan gelen Osmanlı Türkleri’nin ağız tadlarının sıvı yağdan ziyade katı yağlara alışık olması geniş halk kitleleri arasında yemek yapımında katı yağların tercih edilmesinde etkili olmuştur.

Zeytinyağı, sebzeli ve balıklı beslenme temeline dayalı Akdeniz mutfağı henüz Osmanlı Türkleri arasında yaygınlaşmamıştır. Vakfiyelere göre Üsküdar, Tekfurdağı ve Sapanca imaretlerinde verilen yemekler ve h.1212 bilançosunda verilen yemekler, tahıl ve et temelli Orta Asya yemek kültürünün devam etmekte olduğunu göstermektedir.¹⁴⁹⁴

Aşağıdaki Tablo 43’de vakıfta kullanılan diğer harcama kalemleri ayrıntıları ile ele alınmıştır. Aslında vakfiyelerde maydanoz, ıspanak, havuç, kara ve kıvıı üzüm, koruk, kara erik ve kuru nane gibi Akdeniz beslenme kültürüne ait sebze ve meyvaların imârette kullanılması istenilmektedir. Fakat zamanla bu tip malzemeler kullanımdan kalkmıştır. Bunun sebepleri ilerleyen sayfalarda ele alınacaktır.

¹⁴⁹⁴ Bahaddin Ögel, “Türk Mutfağı’nın Gelişmesi ve Türk Tarih Gelenekleri”, **Türk Mutfağı Sempozyum Bildirileri**, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982, s. 15-19; Türk mutfağının hayvan eti özellikle koyun eti ve buğday kökenli olduğunu başta patlıcan olmak üzere sebze yemeklerinin Türk mutfağına uydurulduğunu söylemektedir. Yemeklerde kullanılan yağlar hayvansal yağlardır. Amy Singer, **Haydi Sofraya: Mutfak Penceresinden Osmanlı Tarihi**, Çev. Pelin Tünaydın, İstanbul: Kitap Yayınları, 2015, s. 73-97; Pricilla Mary Işın, **Osmanlı Mutfak İmparatorluğu**, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014, s. 7-31.

Tablo 43
İhracât-ı Mu‘ayene der İstanbul ve Üsküdar

Kullanılan Malzeme	Yapılan Toplam Masraf (akçe)	Yapılan Toplam Masraf (kuruş)	Birim Fiyatı (fi akçe)	Toplam bir seferde alınan (kıyye)
Sarı Balmumu H.	265.200	2.210	510	520
Beyaz Balmumu H.	27.000	225	600	45
Balmumu Kesme Ücreti H.		52		
Mumyağı H.	8.640	72	120	72
Bal ve Yağ (Hoca Kasım)		9		
Zeytin Yağı (MSV ve Üsküdar Minaresi)	68.175	568 15 Nakdiyye	135	505
Zeytin Yağı (MSV ve Edirnekapı Minaresi)	49.950	416 30 Nakdiyye	135	370
Zeytin Yağı (RPV Minaresi)	48.600	405	135	360
Zeytin Yağı (RPV Medresesi)	675	5,5 15 Nakdiyye	135	5
Zeytin Yağı (RPV Türbesi)	2.800	22,5	135	20
Zeytin Yağı (HAS Türbesi)	4.050	33,5 30 Nakdiyye	135	30
Zeytin Yağı (Fatma Sultan Türbesi)	3.240	27	135	24
Zeytin Yağı (MSV İmareti Ekmekçilerine)	1.620	13,5	135	12
Zeytin Yağı (MSV İmareti Ahçılarına)	1.620	13,5	135	12
Zeytin Yağı (MSV Câmî‘ Tuvalet Kandillerine)	9.180	V76,5	135	68
Zeytin Yağı (Çaşnigir Odalarında Daye Hatun Mescidi)	6.750	56 30 Nakdiyye	135	50
Zeytin Yağı (Mirahor Câmî‘)	6.750	56 30 Nakdiyye	135	50
Zeytin Yağı (Kebeciyân Hanı Daye Hatun ¹⁴⁹⁵ Türbe, Minare ve Camisi Ramazan Ayında)	6.750	56 30 Nakdiyye	135	50
Zeytin Yağı (Hoca Kasım Minâresi)	6.750	56 30 Nakdiye	135	50
Üsküdar İmareti İçin Kullanılan MalzemeYapılan Toplam Masraf (kuruş)				
Mahya Ücreti (MSV Üsküdar Minaresi)				35
Zeytinyağı (MSV Üsküdar Mahyası)				25
Taht-ı revân (MSV Üsküdar Minaresi)				25
Kandiller (MSV Üsküdar Camisi)				35
Kandillerin Yakımı (RPV Camisi)				15
Muharrem’de Aşure Pişirme Masrafı				270

¹⁴⁹⁵ Bu tabloda “Çaşnigir Odalarında Daye Hatun Mescidi” ve “Kebeciyân Hanı Daye Hatun Türbe, Minare ve Camisi” ifadeleri geçmektedir. Acaba bu iki Daye Hatun aynı kişi midirler?

Mekke ve Medine İçin Surre Ödemesi	10.000
Kudüs İçin Surre Ödemesi	200
Surre Harcı Ödemesi	110
Üsküdar Su Yolu Ücreti	108
Üsküdar İmâret-i Fırın Harcı	120
Suyolu Nazır Maaşı	50
Üsküdar'daki Mahalleler ve Hanlar Avârız Ödemesi	98
Galata Hanı Ekleri İhrâç Ücreti	17
Rüstem Paşa Ekleri İhrâç Ücreti	9
Mîrî Mükerrerem İçin Mutfak Masrafları	6.000
Mîrî Mükerrerem İçin Mest ve Pabuç	2.000
Süleyman Bey İçin Yıllık Baha	150
Mihrimah Sultan Kâtibi Aidat Ödemesi	500
Rüstem Paşa Kâtibi Aidat Ödemesi	300
HAS Kâtibi Aidat Ödemesi	125
Aksaray Cabisinin İhzâriyye Ödemesi	33 40 nakdiye
Piri Paşa İskelesindeki Musakkafat Cabinin İhzâriyyesi	33 40 nakdiye
Edirnekapi Musakkafatları Cabisi İhzâriyye Ödemesi	33 40 nakdiye
Sebzehane'deki Musakafat Cabi İhzâriyye Ödemesi	16,5 20 nakdiye
Ayşe Sultan Musakkafatı İhzâriyye Ödemesi	12
Tahtakale Musakkafatları Cabisi İhzâriyye Ödemesi	3.340 nakdiyye
Üsküdar Musakkafatları Cabisi İhzâriyye Ödemesi	8
Ayasofya Mukâtası Zemin Ödemesi	132,5
Âtik Ali Paşa Mukâtası Zemin Ödemesi	28 16,5 nakdiye
Molla Gürani ve Ahmet Paşa Mukâtaaların Zemîn ¹⁴⁹⁶ Ödemesi	25
Mahmud Paşa-yı Velî Mukâtaasının Zemîn Ödemesi	21,548 nakdiyye
Fatih Sultan Mehmet Mukâtaası Zemîn Ödemesi	42,5
Diğer Vakıflardan Mukâtaaların Zemîn Ödemesi	3.340 nakdiyye
Câmi'-i Kalîçeler Ücreti	51
Avret Alanı Mukâtaası İçin Mîrî Akçe Ödemesi	100
İstanbul ve Üsküdar Subyan Mektepleri Kayme Baha Ödemesi	1.345,5
Subyan Mektebi İçin Isınma Parası	20
Hüccet Harcı	250
Değişik Masraflar	117,5
Vakıf Borcu İçin Faiz Ödemesi	3.000
Borç Ödemesi	62.663 35 nakdiyye
Vakıf Muhasebesi Harcı	250
Hüddâmiye ve Mahzariyye	25

¹⁴⁹⁶ Mukâtaa-ı zemin bir tür tapu vergisidir. İcâre-i zemin, bedel-i öşr ve resm-i tapu adları da verilmektedir. Bu vergi bina yapılarak veya harman yeri olarak kullanılarak zirai faaliyetin dışında bırakılan mîrî topraklardan maktu olarak alınır. Bu tip vergi reayanın tımar düzeninde dirlik sahibine ödemekle yükümlü olduğu nakdi bir mükellefiyettir. Bu özelliği ile toprak üzerinden alınan vergi olan İslami vergi harac-ı muvazzaftır. Osmanlı tatbikatında harac-ı muvazzaf çift akçesi, basma akçesi, kulluk akçesi, zemin resmi; Rumeli'de ise İспенçe resmi, boyunduruk hakkı, ağalık hakkı isimlerini de kapsardı. Vakıf arazilerinde dirlik sahibinin topladığı bazı vergileri vakıflar toplardı. Mukâtaa-ı zemin vakıfların topladığı vergilerdendir Bkz. Ahmet Tabakoğlu, **Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi**, İstanbul: Dergah Yayınları, 1985, s. 52-54..

Tablo 43'teki Mihrimah Sultan Vakfı harcama kalemlerine dikkatlice bakıldığında şeml-i asel denilen balmumunun aydınlanma için kullanıldığı görülmektedir.¹⁴⁹⁷ Mihrimah Sultan Vakfı'nda gelir getirmesi için bir şemhane bulunmaktadır. Burada mum üretilmektedir.¹⁴⁹⁸ Ayrıca Mihrimah Sultan Vakfı'nda diğer birkaç masrafla birlikte şem' denilen mum için günde 2 akçe ayrılmıştır.¹⁴⁹⁹ Hicrî 1212 muhasebesine göre Mihrimah Sultan ve Rüstem Paşa ve İstanbul'da sair mülhakat, cami mihrapları ve habbâzlar kullanması amacıyla “şem'-i asel-i zerd” (sarı balmumu) için 2.210 kuruş, “şem'-i asel-i sefid” (beyaz balmumu) için 225 kuruş, “şem'-i revgan” (mumyağı) 72 kuruş, Balmumu kesme ücreti ve sair masraflar için 52 kuruş, toplam 2.568 kuruş harcanmıştır.

Vakfiyede Mihrimah Sultan Vakfı için Üsküdar'daki caminin mihrabın yanında yakılması için şem'i kâfurî ve her mahfil altındaki چراغ için 1 tane şem'i revgan, mihrabın چراغları için her ay 3 vukiyye iç yağ, kandiller için her ay 10 madralık revgân-ı zeyt, Ramazan'da minare için her gece 6 vukiyye revgan-ı zeyt, medrese abhânesine 1,5 vukiyye revgan-ı zeyt alınmasını vakfetmiştir. Revgan-ı zeyt için ayda 15 akçe tahsis edilmiştir. Ayrıca Edirnekapı Cami kandil yakan چراغcılara kayyım ve ferraşlar ile birlikte kullanacakları malzemeler için aylık 5'er akçe tahsil edilmiştir. Mihrab چراğı için ise ayda 3 vukiyyelik içyağ, kandiller için ayda 10 madra revgan-ı zeyt, Ramazan'da minare aydınlatılması için 3 vukiye zeytinyağı, abhane

¹⁴⁹⁷ Doğan Kuban, Osmanlı döneminde temel aydınlanmanın mum ile sağlandığını, aydınlanmada Osmanlı'nın Bizans'tan farkının mum yapımında zeytinyağı yerine hayvan yağı kullanılması olduğunu belirtmektedir. Mumun esas malzemesi iç yağı ve balmumdur. 19. yüzyılda ispermeçet balinasından yapılan mumlar, iç yağı ile yapılan mumların yerine geçmiştir. Mumlar kandil ve şamdanlara konularak kullanılmıştır. Camilerde iki tür ışık kaynağı vardır. Birincisi mihrabın iki yanındaki büyük şamdanlar; ikincisi kubbeye zicirle asılmış top kandil denilen avizedir. Mevlit ve Regaip Kandilleri'nde minarelere kandil asılmasının II. Selim döneminde (1566-1574) başladığı söylenir. Gerçekten de bu dönemlerden günümüze uzanan vakfa ait camilerde kandil masrafı 1212 muhasebesinde belirtilmiştir. Bkz. Doğan Kuban, “Aydınlatma”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 1993, s. 474-478; 1850'de ilk petrol Pennsylvania'da bulundu ve aydınlatmada kullanılmaya başladı. Petrolde önce zenginler iç mekan aydınlatmasında balmumu; fakirler ise yağmumu ve zeytinyağı hatta yerine ve bolluğuna göre sadeyağ kullanılıyordu. Petrol zeytinyağına göre daha çok ışık veriyordu. Bu yüzden kısa sürede ülkeye tenekelerle çok miktarda gazyağı alındı. Bir süre sonra biriken tenekeler tahıl ölçü birimi olarak kullanıldı. Bkz. Zafer Toprak, “Aydınlatma”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul: 1993, s. 478; Ayrıca bkz. Sertaç Kayserilioğlu, Mehmet Mazak ve Kadir Kon, **Osmanlı'dan Günümüze Havagazının Tarihçesi**, C. 1, C. 2, C. 3, İstanbul: İğdaş yayınları, 1999.

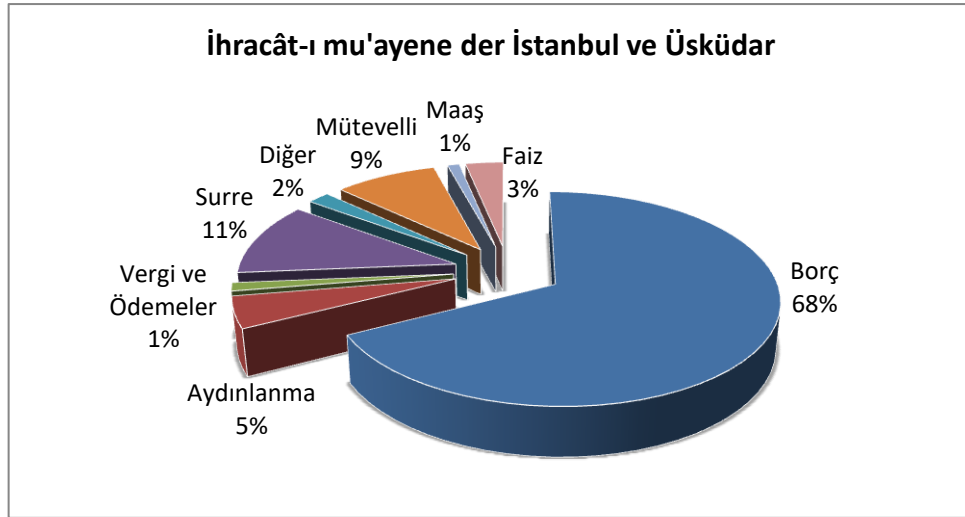
¹⁴⁹⁸ Zülfikar, s. 32.

¹⁴⁹⁹ Zülfikar, s. 53

denilen medrese tuvaletinin aydınlatılması için 1,5 vukiyye zeytinyağı alınması şart koşulmuştur.¹⁵⁰⁰

Mihrimah Sultan Vakfı'nda h.1212'de zeytinyağı için toplam 1.792 kuruş 77 nakdiye harcanmıştır. Zeytinyağı ve balmumunu çerağcı denilen görevliler bir çeşit kandilde kullanır ve aydınlatmayı sağlardı. “Çerağ”, topraktan veya metalden yapılan, içine yağ konulup yan tarafındaki deliğe bir fitil takılarak yakılan kandillerin adı idi.¹⁵⁰¹ Bu kandilleri yakmak ve söndürmek çerağcının görevi idi. Rüstem Paşa Vakfiyesi'ne göre vakıfta toplam 10 çerağcı hizmet vermekte idi. Bu çerağcıdan 2 tanesi günde 4 akçe ile Tahtakale Camisi'nde, 2 tanesi günde 3 akçe ile Tekirdağ'daki Rodosçuk Camisi'nde, 1 tanesi günde 1 akçe ile Estargon Mescidi'nde, 1 tanesi günde 2 akçe ile Samanlı Camisi'nde, 2 tanesi günde 2 akçe ile Sapanca Camisi'nde, 1 tanesi günde 1 akçe ile Kastamonu Atik Atabey Camisi'de, 1 tanesi ise günde 2 akçe ile Kastamonu Daday'da Menekşe Dağı Camisi'nde aydınlatmadan sorumlu idiler.¹⁵⁰²

Üsküdar Mihrimah Camisi'de özellikle Ramazan aylarında mahya, yağ, kandiller yani aydınlatam için 120 akçe harcanmaktadır.

Not: Tablo 43'ten faydalanarak tarafımızdan oluşturulmuştur.

Şekil 48: İhracât-ı Mu'ayene der İstanbul ve Üsküdar

¹⁵⁰⁰ Zülfikar, s. 45-47.

¹⁵⁰¹ Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, s. 72.

¹⁵⁰² VGMA, d.635/2, no:17; Arslantürk, s. 153, 216-224.

Şekil 49'a göre 62.663 kuruş ile vakfın borcu %68 oranıyla en büyük kalemi tutmaktadır. Bir vakıf neden borçlanır? Çağaloğlu vakıfları neden borçlanmıştır? Bunlar cevap bekleyen önemli sorulardır. 3.000 kuruş tutan faizin grafikteki oranı %3'dür. Osmanlı Devleti İslam hukukuna göre yönetilen bir devlet değil midir? İslam hukukunda faiz yasak değil midir? O zaman vakıf neden faiz ödemek zorunda kalmıştır? Diğer önemli ödeme kutsal yerler için surre ödemesidir. Bu ödemenin içinde aşure için yapılacak masraflar da vardır. Bu masraflar %11 oranı ile 10.580 kuruş tutmuştur. Mir-i mükelle ve Süleyman Bey'e verilen 8.150 kuruş mütevellî masrafları içinde %9 ile gösterilmiştir. Vakfa ait cami, mescid ve türbe aydınlatması için kullanılan zeytinyağı, balmumu vb gider kaleleri için 4.511 kuruş harcanmıştır. Bu harcamaların %5'ine tekabül etmektedir. Vergi ve ödemeler başlığında mukâtaa-zemin ödemesi altında bir yer kirası, ihzariye, harç ve avarız ödemeleri 1.178 kuruş ile %1 tutmaktadır. Kâtip ve su yolu nazırı maaşları %1 ile 950 kuruştur. Diğer başlığı altında sıbyan mektebi öğrencileri "kayme baha"¹⁵⁰³ ve ısınma ücreti cami kalıçeleri¹⁵⁰⁴ ve Üsküdar su yolu ücreti, Üsküdar İmâret-i fırın harcı ve diğer masraflar için 1.762 kuruş tutarı ile %2 oranında bir masraf yapılmıştır.

5.3.7. İhrâcât-ı Mu'ayyene-i Mezkûrîn der Tekfûr Dağı

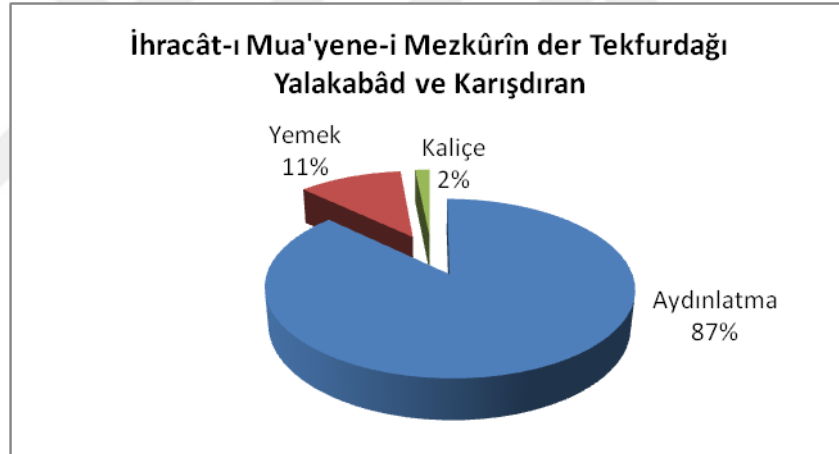
Tekfurdağı'na ait mu'ayyen masraflar başlığında başta aydınlanma giderleri olmak üzere diğer harcamalardan bahsedilecektir.

¹⁵⁰³ Kayme baha (قائمة بها) terkibi kayme ve baha olmak üzere iki kelimden teşkil edilmiştir. Kayme: 1. Ferman, buyruk. 2. Kitap yaprağı 3. Kağıt para anlamlarına gelirken Baha: kıymet, bedel, değer anlamlarına gelmektedir.

¹⁵⁰⁴ Kalıçe: (قالیچه): Küçük halı, seccâde. Milli Eğitim Bakanlığı, **Örnekleriyle Türkçe Sözlük**, C.II, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2004, s.1503.

Tablo 44
İhrâcât-ı Mu‘ayene-i Mezkûrîn der Tekfûr Dağı, Rodosçuk Yalakabâd ve Karışdıran

Kullanılan Malzeme	Yapılan Toplam Masraf (akçe)	Yapılan Toplam Masraf (kuruş)	Birim Fiyatı (fî akçe)	Toplam Bir Seferde Alınan (kıyye)
Zeytin Yağı (Tekfur Dağı Cami)	18.000	150	120	150
Zeytin Yağı (Tekfur Dağı İmaret)	1.440	12	120	12
Kandiller (Tekfur Dağı)		12		
Medrese Müderrisleri Taâmiyesi (Yiyecekleri)		42,5		
Zeytin Yağı (Yalakabâd Câmî‘)	13.500	112,5	135	100
Zeytinyağı (Karışdıran Câmî‘)	3.960	33	120	33
Kaliçeler (Karışdıran Câmî‘)		6		
Zeytin Yağı Nakliye Ücreti		10		

Şekil 49: İhrâcât-ı Mu‘ayene-i Mezkûrîn der Tekfûr Dağı, Rodosçuk Yalakabâd ve Karışdıran

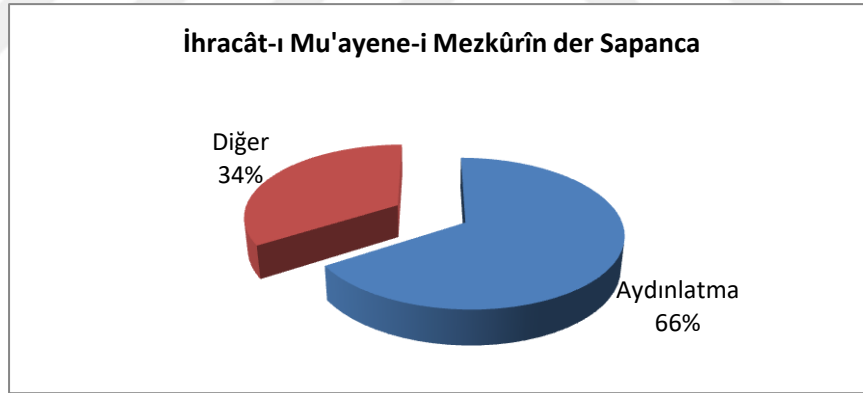
Tekfurdağı, Yalakabâd ve Karışdıran bölgesinde camiler ve imaretlerin aydınlatması için alınan zeytinyağı ve nakli toplam 329,5 kuruş ile %87’i oranıyla en büyük gider kalemini oluşturmaktadır. İkinci olarak müderris taamiyesi olarak gösterilen personel yemek masrafı 42,5 kuruş ile %11 oranındadır. 6 kuruş tutan cami kaliçeleri %2 oranındadır. Bu oranlar yukarıda Şekil 50’de verilmektedir. Tekfurdağı bölgesi harcamaları İstanbul ve Üsküdar muayyen giderlerine göre çok cüzi miktardadır.

5.3.8. İhrâcât-ı Mu‘ayyene-yi Mezkûrîn der Sapanca

Sapanca'ya ait mu'ayyen masraflar başlığında başta aydınlanma giderleri olmak üzere diğer harcamalardan bahsedilecektir.

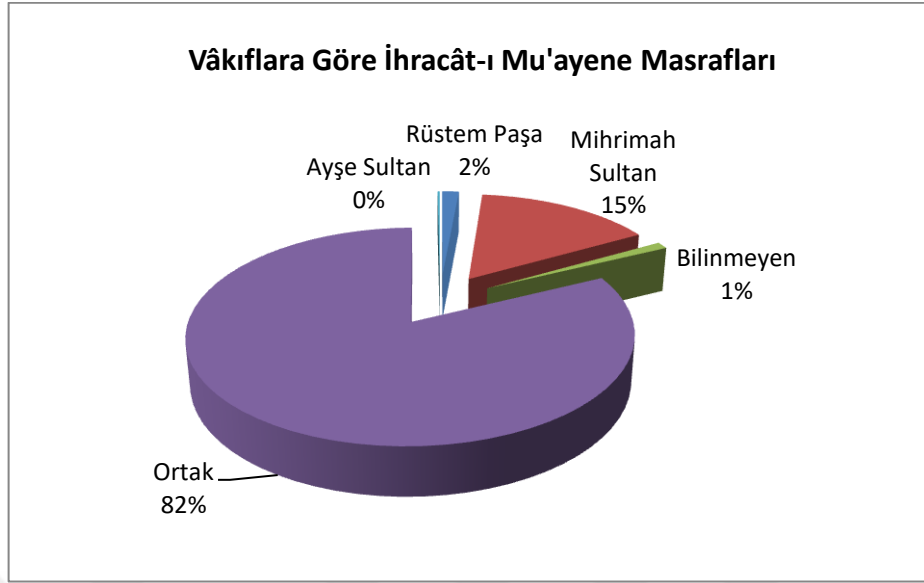
Tablo 45
İhrâcât-ı Mu‘ayyene-i Mezkûrîn der Sapanca

Kullanılan Malzeme	Yapılan Toplam Masraf (akçe)	Yapılan Toplam Masraf (kuruş)	Birim Fiyatı (fî akçe)	Toplam bir Seferde Alınan(kıyye)
Zeytin Yağı (câmi' ve minâre için)	14.850	123,5 30 nakdiyye	135	110
Zeytin Yağı (imâret için)	3.240	27	135	24
Kurban Parası		60		
Câmi'nin diğer masrafları		20		
Câmi' için kandiller, şamandıra ve diğer şeyler		5		

Şekil 50: İhrâcât-ı Mu‘ayyene-i Mezkûrîn der Sapanca

Şekil 51’de görüldüğü üzere Sapanca Vakfı’nın aydınlatılması için 155 kuruş ile %66 oranında aydınlatmaya harcama yapılmıştır. 80 kuruş ile diğer masraflar %34 oranındadır.

Not: Tablo 42, 43, 44, 45'ten faydalanarak oluşturulmuştur.

Şekil 51: Vâkıflara Göre İhracât-ı Mu'ayene Masrafları

Şekil 52'te Rüstem Paşa Vakfı'na ait masraflar, içinde Tekfurdağı ve Sapanca'nın ihracatı mu'ayyene giderleri olmasına rağmen bu masraflar 1.355,5 kuruş ile %2 oranındadır. Mihrimah Sultan Vakfı'nın masrafları 14.292 kuruş ile %15 oranındadır. Hangi vakfa ait olduğu bilinmeyen masraflar 984 kuruş ile %1 oranındadır. Ayşe Sultan Vakfı'nın masrafları çok cüzi bir orandadır ve 170,5 kuruş ile %0 küsur denecek bir oran tutmuştur. Ortak masraflar ise 76.372 kuruş ile %82 oranındadır.

Ortak masraflar içinde gösterilen kalemler şunlardır: Hüccet harcı 250 kuruş, değişik masraflar 117,5 kuruş, vakıf borcu için faiz ödemesi 3000 kuruş, borç ödemesi 62.663 kuruş 35 nakdiyye, vakıf muhasebesi harcı 250 kuruş, hüddâmiye ve mahzariyye 25 kuruş, mîrî mükerrer için mutfak masrafları 6.000 kuruş mükerrer için mest ve pabuç masrafları 2.000 kuruş, Süleyman Bey için? 150 kuruş, Bütün vakıflar için kullanılanlar: Sarı balmumu 2.210 kuruş, beyaz balmumu 225 kuruş, balmumu kesme ücreti 52 kuruş, mumyağı 72 kuruştur.

Hicrî 1212 bütçesinde aydınlanma vb. ortak masraflar için yapılan harcamaların hangi vakıftan yapıldığı verilmemiştir. Bu harcamaların hangi vakıftan yapıldığını vakfiyeden bulmak imkansızdır. Ancak vakfın borcu çok fazladır. Borç, Mihrimah Sultan Vakfı'na mı; Rüstem Paşa Vakfı'na mı; Yoksa Hacı Ayşe Sultan

Vakfı'na mı aittir? Belirsizdir. Bu borcun 3 vakıftan hangisine ait olduğunu belirlemek mümkün değildir Bu konuda h.1212 bilançosunda herhangi bir veri bulunmamaktadır. Bu üç vakıf bu borcu ödemekle ortak yükümlü müdür? Tersine bir ifade olmadığından dolayı ve bu üç vakıf idari olarak ve bilanço olarak birleştirildikleri için, borcu ödemekte ortak olarak yükümlü olduklarını varsayacağız.

Üç vakfin büyük bir yekun tutan borcu bulunduğunu çalışmamızda gösterdik. Bununla birlikte şu sorular gündeme gelmektedir: Üç vakfin bütçesi ortak mı yoksa ayrı ayrı mı yönetilmektedir? Söz konusu borç hangi vakfa ya da hangilerine aittir? Bu sorular zihnimizi büyük bir gayya kuyusuna düşürmektedir. Gayya kuyusunun dipsiz uçurumundan çıkmak da mümkün görünmemektedir. Bu çalışma bu soruların cevabını verme konusunda küçük bir adımdır.

5.3.9. Masârîf-ı Müteferrika-ı Mezkûrîn

Masârîf-ı müteferrika kapsamında vakfin diğer vakıflara yaptığı yardımlar ve surre ödemeleri vb. yer almaktadır. Bu bölüme ait bilgilerin bazıları ihracat-ı mu'ayyene Üsküdar kalemleri içinde yer almaktadır.

Mihrimah Sultan Vakfı'nın h.1212'de Yardım Yaptığı Kurumlar:

- a) Hoca Kasım Mescidi¹⁵⁰⁵
- b) Kebeciyân Hanı Daye Hatun Türbe, Minare ve Camisi
- c) Çaşnigir Odalarında Daye Hatun Mescidi
- d) Mirahor Câmisi
- e) Fatma Sultan Türbesi
- f) Ayşe Sultan Türbesi¹⁵⁰⁶
- g) Rüstem Paşa Cami, Minare ve Türbesi¹⁵⁰⁷

Surre Ödemesi ve Kutsal Yerlere Yapılan Yardımlar

¹⁵⁰⁵ Vakfiyelerde bu mescidi vâkıfenin tamir ettirdiği ve Mihrimah Sultan'ın evine yakın olan bu mescid için günde 2'şer akçe ücretle imâm, müezzin ve kayyım tayin etmiştir. Ayrıca alınacak levazım için günlük 2 akçe ayırmıştır. Bkz. Zülfikar, s. 47.

¹⁵⁰⁶ Mihrimah Sultan kızı Ayşe Sultan öldükten sonra bir türbe yapılmasını vasiyet etmiştir. Bkz. Zülfikar, s. 47.

¹⁵⁰⁷ Mihrimah Sultan eşi Rüstem Paşa ile oğlu ve kızı için üç türbe yapılmasını istemiştir. Bu üç türbede görevlilerin toplam sayısı 285'tir. Günlük toplam 637 akçe almaktadırlar. Bkz. Zülfikar, s. 47.

Mihrimah Sultan, surre emini vasıtasıyla ulaştırılması şartıyla her sene 5.000 sağlam ayar altını 2.500'ü Mekke'de 2.500'ü Medine'de dört mezhebin imamı vasıtasıyla fakirlere dağıtmak üzere göndermiştir. Ayrıca Mihrimah Sultan'ın annesi adını taşıyan Haseki Sultan'ın Vakfiye Sûreti'nde (Esat Ef, Ktp, 3.752, vr. 16-17) bulunan vakfiyesine göre Tatarpazarı adlı mahalledeki mülklerinden vakfettiği arazilerinin gelirinden 3.000 sikkenin surre emini yoluyla Mekke ve Medine'de ihtiyaç sahiplerine dağıtılmasını istemiştir.¹⁵⁰⁸

Mihrimah Sultan Mekke, Medine ve Halilü'r-Rahman'da 83'ü okuyucu, 3'ü reisü'l kura, 3 noktacı, 3 nazır olan 93 kişiye kişi başı iki akçeden 189 akçe verilmesini istemiştir. Ayrıca Makam-ı İbrahim'de 30 cüzhan birer cüz okuyarak vâkıfın ruhuna bahşetmeleri karşılığında 10'ar filori verilmesini şart koşmuştur. Aynı şekilde Medine'de de 30 cüz okunacak ve okuyacak cüzhanlara 10'ar filori verilecektir.¹⁵⁰⁹

Osmanlı devlet adamları bu arada hanım sultanlarının büyük bir kısmı her müslümana farz olan hac vazifesini vekâleten ifa ettirmişlerdir. Devrin şartları dolayısıyla hac için üç dört ay gerekmektedir. Sultanların devlet merkezinden bu kadar uzak kalması uygun görülmediğinden din adamları hac görevinin bir vekil ile görülmesine onay vermişlerdir. Osmanlı devlet adamları vekâlet yoluyla hac yaptırmakla kalmayıp adlarına hac yapılması için vakıflar kurmuşlardır. Hac yapılması için vakıf tesis eden ilk kişi Kanuni Sultan Süleyman'dır Mihrimah Sultan da kendisi için vekâleten hac yapacak üç kişi görevlendirmiştir Her birine senelik 6.000 akçeden toplam 18.000 akçe tahsis etmiştir.¹⁵¹⁰ Mihrimah Sultan bu hac farızasını hayatta iken vakfettirmesine rağmen öldükten sonra da gerçekleşmesini talep etmiş midir? Hicrî 1212 senesi muhasebesinde bu hac farızası için para ayrılmamıştır. Mihrimah Sultan'ın kızı Ayşe Sultan ise hac farızasını bizzat yerine getirdiğinden Hacı Ayşe Sultan diye anılmaktadır.

Mustafa Güler, Osmanlı Devletinde Haremeyn Vakıfları (16. ve 17. yüzyıllar) kitabının üçüncü bölümünde çeşitlerine göre Haremeyn Vakıfları ve Yıllık Haremeyn Payları bölümünde Haseki Sultan'ın Vakfiye Sûreti, Süleymâniye Esad Ef. Ktp. Nr:

¹⁵⁰⁸ Güler, s. 119.

¹⁵⁰⁹ Güler, s. 141.

¹⁵¹⁰ Güler, s. 156-157.

3.752, vr. 16-27'deki Mihrimah Sultan Vakfıyesı'ne dayanarak Mihrimah Sultan Vakfı'nın bütün gelirleriyle Haremeyn'e şart edilen bir vakıf olduğunu öne sürmektedir.¹⁵¹¹ Hicrî 1212 senesi bilançosunda vakıf borçludur. Artan geliri yoktur. Ancak buna rağmen Mekke ve Medine surresi için 10.000 kuruş, Kudüs surresi için 200 kuruş, surre harcı için 110 kuruş ödenmiştir. Surre defterlerinde vakıfların adları ve o yıl ne kadar tahsilât sağladıkları kayıtlıdır. Hicrî 1077 / 1666 yılında Mihrimah Sultan Vakfı, Mekke ve Medine surreleri için 10.000 flori¹⁵¹² ödeme yapmıştır.¹⁵¹³

Mekke'ye su sağlamak için Abbasi Halifesi Hârunu'r-Reşid'in hanımı Zübeyde Hatun su yolları yaptırmıştı. Bu suyolları zamanla tahrip olduğundan Kanuni Sultan zamanında yeni baştan inşa edildi. Ancak geçen 30 yılda sel ve kum fırtınaları suyolları kullanılamaz hale getirdi. Kanuni zamanında yapılan tahkikatda suyollarının ihyası için 30.000 altına ihtiyaç olduğu rapor edildi. Raporun İstanbul'a ulaşmasından sonra ihtiyaç duyulan paradan daha fazlası olan 50.000 altın Mihrimah Sultan tarafından devlet bütçesine ek bir yük getirilmeden karşılandı. Suyollarının ve yeni çeşmelerin inşası (969-981 / 1561-1573) arasında yaklaşık 1.000 kişinin 12 yıllık çalışmasıyla bitirilebildi.¹⁵¹⁴ Mihrimah Sultan Vakfı'nın Haremeyn Hizmetleri için yaptığı tasarruflar aşağıda yer almaktadır:

- 1) Haremeyn ve Halilü'r-Rahman'da vazifeli kişilere para tahsisi
- 2) Vekâleten hac yapılması
- 3) Mekke ve Medine eşrafına ihsanlarda bulunulması
- 4) Medine'de Allah'ın Resûlü'nün rûhu için Kur'ân okunması
- 5) Tatarpazarı Köyü'nde bulunan mülklerinden elde edilen paraların Haremeyn ve Medine'de dağıtılması
- 6) Ayn-ı Zübeyde suyunun tamiri ve ihyası için para verilmesi¹⁵¹⁵

¹⁵¹¹ Haremeyn Vakfı Çeşitleri: A) Bütün gelirleriyle Haremeyn'e şart edilen bir vakıf B) Başka Şartlarla Berâber İçinde Haremeyn'e Hizmet Şartı Bulunan Vakıflar. C) Zürrî Vakıflar D) Haremeyn'e Tahsis Edilen Vakıf Arazileri E) Yörüklerden Alınan Haremeyn Tahsisatı F) Kiraları Haremeyn'e Vakfedilen Ev ve Dükkanlar G) Değişik Vakıfları Haremeyn'de çorbanın zahiresini karşılayan vakıflar. Bkz. Güler, s. 159-198.

¹⁵¹² Flori: Floransa'da XI. yy'dan evvel üzerinde zambak resmi ile basılan flöri ve flörin denilen altın para. Osmanlılar, Avrupa'da basılan altınlara da filori veya filuri derlerdi. Bkz. Mithat Sertoğlu, "Filori", **Osmanlı Tarih Lugatı**, İstanbul: 1986, s. 114.

¹⁵¹³ Güler, s. 203-205.

¹⁵¹⁴ Güler, s. 79-81.

¹⁵¹⁵ Güler, s. 229.

- 7) Surre Ödemesi (Hicrî 1212 Bilaçosu'nda sayılan 7 tasarruftan bir tek bu bu uygulamanın devam ettirildiği görülmektedir.)

Mihrimah Sultan gibi eşi Rüstem Paşa da kutsal yerler ile ilgili tasarrufta bulunmuştur. Medine'de bir medrese yaptırarak Mısır'ın batısı'nda Gave Kazası'ndaki Sendyun ve Müniyye köylerinin gelir fazlasını bağışlamıştır. Hadis ve tefsir âlimlerine senelik 100 sikke-i hasene tasis edilmiştir. Talebelere müderrisin yarısı kadar para tahsis edilmiştir. Cabi ise senelik 6 sikke altın alacaktır. Vakfın idarecisi nazır 10 altın alacaktır. Burada dikkat çeken husus Haremeyn için İstanbul vakfından ayrı bir vakıf kurulmasıdır.¹⁵¹⁶

Rüstem Paşa her gün 30 kişinin birer cüz okumaları karşılığında senelik 70'er sikke tahsis etmiştir. Ayrıca cüzleri dağıtıp toplayan kişiye ve muarife üç altın tahsis etmiştir.¹⁵¹⁷ Bu şekliyle Rüstem Paşa Medrese Vakfı, Mihrimah Sultan Vakfı'ndan daha çok bütün gelirleri ile Haremeyn'e vakfedilen bir vakıftır. Burada dikkat çeken husus Rüstem Paşa'nın Haremeyn için İstanbul'da kurduğu vakıftan ayrı bir vakıf kurmasıdır.¹⁵¹⁸

5.3.10. Ta'mîrât ve Gayruhu bâ Hücet-i Şer'îyye

Bu kısımda vakfa ait tamiratlarla ilgili bilgi verilmektedir.

¹⁵¹⁶ Güler, s. 102.

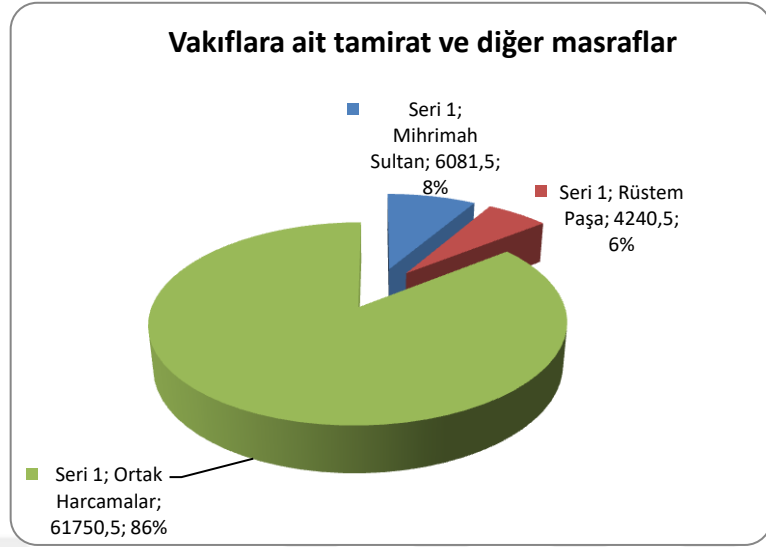
¹⁵¹⁷ Güler, s. 141.

¹⁵¹⁸ Güler, s. 159.

Tablo 46
Tamirat ve Diğer Masraflar

Masârîf-ı müteferrika-ı mezkûrîn kuruş 388
1. Rüstem Paşa Câmisi'nin şadırvanı su yolu tamiri 83 kuruş, RPV.
2. Konak haziresi tamiri 84 kuruş, H.
3. Rüstem Paşa Medresesi lağımının tamiri 56 kuruş, RPV.
4. Cafer Ağa odaları lağımı tamiri 90 kuruş, RPV.
5. Burma hanı abdesthane ve lağım tamiri 75 kuruş, MSV.
Ta'mîrât ve gayruhu bâ hüccet-i şer'îyye kuruş 71.684,5
1. Tezkire-i sâni'ye ¹⁵¹⁹ aidat ödemesi senelik 750 kuruş toplam 3.000 kuruş ödenmiştir. Bunun 750 kuruşu henüz masraf olarak kaydedilmemiştir. H.
2. Çernoda mukâtaası iltizam bedeli 3.000 kuruş muhasebeye kaydedilmiş ama tahsil edilememiştir MSV.
3. Cizye ödemesi için harcanan kalem harcı 400 kuruş. H.
4. İstanbul ve Üsküdar subyan mektepleri için mest ve pabuç parası 355,5 kuruş masraf olarak kaydedilmesine rağmen mahsub olunmuş. MSV.
5. Balık Pazarı değirmen hademeleri masraf harcı 165 kuruş, RPV.
6. İsmet Bey için masraf harcı 5.000 kuruş. H.
7. Vakıf borcu için sarrafa faiz ödemesi 25.000 kuruş. H.
8. Cihân Râfia Hanım ve Vedâde Hanım masraf harcı 10.000 kuruş. H.
9. Mehmed Beyefendi için yıllık ücret ödemesi 7.500 kuruş. H.
10. Mahmud Beyefendi'nin oğlu Mehmed Tahir için câriye ve elbise parasının ödenmesi 4.000 kuruş. H.
11. Camiler için hasır 200 kuruş. H.
12. Mahmud Beyefendi yakınlarına harçlık ödenmesi 4.500 kuruş. H.
13. Camiler ve mescidler için mısır hasırı ücreti 200 kuruş. H.
14. Edirnekapı Câmisi'nin tuvaletleri ve şadırvanlarının tamiri ve mütevellî odasının tamiri 253 kuruş, RPV.
15. Medrese ve câmi' kurşunlarının tamiri 896 kuruş. H.
16. Kebeciyân Hanı câmi, tuvalet ve kaldırım tamiri 405 kuruş, RPV.
17. Rodoscuk Câmî ve imâret tamiri 335 kuruş, RPV.
18. Bakraç kemerindeki su yolu tamiri 1.300 kuruş, MSV.
19. Rüstem Paşa camisinin tamiri 512,5 kuruş, RPV.
20. Kebeciyan Hanı'nın su yolu tamiri 460 kuruş, RPV.
21. Edirnekapı su yolu tünelinin tamiri 1.351 kuruş, MSV.
22. Vâkıfın konağının su yolu tamiri 150 kuruş. H.
23. Rüstem Paşa ve Unkapı Câmisi su yolu tamiri 370 kuruş, RPV.
24. Vâkıfın Harem Konağı için boru ve odun masrafı 307 kuruş. H.
25. Sapanca Kızılağaç'da câmi' ve su yolu tamiri 361 kuruş, RPV.
26. Hayrabolu su yolu tamiri 1.150 kuruş, RPV.
27. Vâkıfın konağının tamiri 513,5 kuruş. H.

¹⁵¹⁹ Tezkire-i sâmiyye: (Sadaret tezkiresi) Sadrazamın resmi dairelereve genellikle nezaretlere gönderdiği tezkirelere denir. Tezkire Osmanlı diplomatiğinde çeşitli bürolara ve kişiler tarafından yazılan konuyu özet olarak açıklayan belgeler için kullanılır. Pek çok türü vardır. Mesela bazı tezkireler görmüş olduğu mali işleve göre isim alırlardı. Tahvil (hazineye giren para), mevacib (görevlilerin üç aylık maaşı), İcmal (mevacibleri toplu gösterirler), be cihet (hazineden para çıkışı), beray-ı masarîf (vazifelilerin yaptıkları masraflar), der zimmet (hazineye teslim edilmemiş borçlardan kalanlar) el mübayaa (satın almalar), ruûs (memuriyet tevcihinde berat), cizye tezkireleri yapıldığı işin adıyla başlarlar ve öyle anılırlardı. Mübahat S. Kütükoğlu "Tezkire" **DA**, C. 41, İstanbul: 2012, s. 73-74.

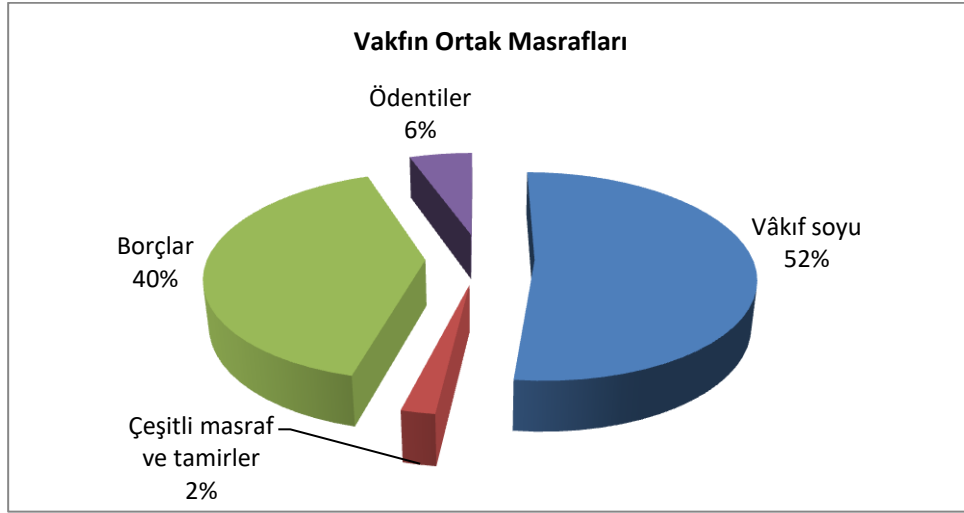
Not: Tablo 46'daki masârif-i müteferrika-ı mezkûrın 388 kuruş, ve ta'mîrât ve gayruhu bâ hüccet-i şer'îyye 71.684,5 kuruş, verileri ile Şekil 53 tarafımızca oluşturulmuştur.

Şekil 52: Vakıflara Ait Tamirat ve Masraflar

Yukarıda verilen Şekil 53'de Mihrimah Sultan Vakfı'nın masrafları 5 kalem üzerinden toplam 6081,5 kuruş ile %8 oranındadır. Rüstem Paşa Vakfı'nın masrafları 12 kalem üzerinden toplam 4.240,5 kuruş ile %5 oranındadır. Hangi vakfa ait olduğu belli olmayan ve ortak masraf olması muhtemel 15 kalem masraf 61.750,5 kuruş ile %86 oranındadır. Bu büyük miktar kendi arasında analiz gerektirmektedir. Bu analiz Şekil 50'deki grafikte ayrıntılı olarak yapılmıştır.

Deyn (borç) ve Yıl Değerlendirmesi

Vakıf borçları konusunda h.1212 yılı muhasebe belgesinin en sonunda bilgi verilmektedir.

Not: Şekil 53'teki ortak masrafların analiziyle Şekil 53 grafiği tarafımızca oluşturulmuştur.

Şekil 53: Vakıfların Ortak Masrafları ve Borçları

Vakfın ortak masrafları incelendiğinde borç ödemesi 25.000 kuruş ile tek kalemlle %40 oranındadır. Çeşitli masraf ve tamirler 3 kalemlle toplam 1.296 kuruş ile %2 oranındadır. Ayrıca h.1212 muhasebesinde tamirat için 16 kalem başlığında toplam 6.428,5 kuruş harcanmıştır. Ödentiler başlığında sadrazam ve cizye için verilen toplam 3.400 kuruş ile %6 oranındadır. Vâkıf soyundan gelenlere verilen maaşlar ve ödemeler ayrıca vâkıf soyunun büyük ihtimalle mütevellî ve ailesinin kaldığı konağın çeşitli masrafları da vakıf tarafından karşılanmaktadır. Bu masraflar 9 kalem üzerinden 32.054,5 kuruş ile %52 oranındadır.

Liste 46'dan h.1212 senesinde vâkıf soyundan gelen İsmet Bey, Cihân Râfia Hanım ve Vedâde Hanım, Süleyman Bey, Mahmud Beyefendi ve oğlu Mehmed Beyefendi'ye vakıflardan ödeme yapıldığını öğrenmekteyiz. Ayrıca h.1212 muhasebenin sonundaki özet bölümünde önceki mütevellinin Ali Bey olduğunu vefat ettiği için yeni bir mütevellî atandığı anlaşılmaktadır. Hicrî 1212 senesi muhasebesinde yeni mütevellinin adı Mahmud olarak verilmektedir.

Hicrî 1212 muhasebesinin son satırları aşağıda aynen verilmiştir.

“Vakf-ı mezbûrun 1212 senesi Muharrem-i gurreinden 1213 senesi Rebû'l-ahiri gayetine gelince 16 aylık müteveffâ-yı mezbûr Ali Beyefendi'nin zaman-ı tevliyyetinde muhasebeleri görülmemiş olmağla 1212 senesi Muharremi gurreinden sene-i mezbûre Zilhiccesi gayetine gelince 1 senelik başka ve 1213 senesi Muharremi gurreinden sene-i mezbûre rebî'ü'l-ahiri gayetine gelince 4 aylık başka başka

muhâsebeleri görülmesi bâ fermân-ı âlî tanzim olunmuş olmağla 1212 senesi Muharremi gurrelerinden sene-i mezbûre Zilhicce gayetine gelince işbu 1 senelik muhasebesinde irâd-ı vakıfdan makbûz ve masârifâtı mizân olundukta 123.183,5 kuruş 8 akçe deyn-i vakf zuhûr edüp lakin 4 aylık muhâsebesine masraf kayd olunacak olduğu şerh verildi.

Tahriren 27 Receb sene 1213 (27 Receb sene 1213 tarihinde yazıldı)."

Hicrî 1212 muhasebesinin son satırlarından anlaşıldığı kadarı ile Vakfın, Ali Bey'in mütevellîliği zamanında ait olan 1 Muharrem 1212 / 29 Rebî'ü'l-âhir 1213 tarihleri arasındaki 16 aylık muhasebesi, padişah fermanıyla iki bölüm hâlinde hazırlanmıştır.

Birincisi: Hicrî 1 Muharrem 1212-29 Zilhicce 1212 dönemine ait olup bir yıllıktır. Miladî olarak 26 Haziran 1797'den başlayarak 14 Haziran 1798 senesine; Rumî takvimde ise 15 Mayıs 1211'den başlayarak 3 Haziran 1212 senesine denk gelmektedir

İkincisi: Hicrî 1 Muharrem-29 Rebî'ü'l-âhir 1213 dönemine ait olup 4 aylıktır. Bu dönem Miladî 15 Haziran 1798'den 10 Ekim 1798'e kadarken; Rumî takvime göre 4 Haziran 1212'den 29 Eylül 1212 tarihine kadardır.¹⁵²⁰

Birinci bölüme, yani 1 Muharrem 1212-29 Zilhicce 1212 dönemindeki bir yıllık muhasebeye göre vakıf irâdından elde edilenlerden masraflar çıktıktan sonra geriye kalan 123.183.5 kuruş 8 akçe, vakfın borcu olarak zuhûr etmiştir. Ancak bu meblağ, sonraki 4 aylık muhâsebede masraf olarak gösterilmiştir.

¹⁵²⁰ Ahmet Murat Aytaç, **Tarih Çevirme Klavuzu**, <http://193.255.138.2/takvim.asp?takvim=2&gun=1&ay=12&yil=1212> (Erişim 24.10.2015).

Tablo 47
1212 Bilançosu'na Göre Vakıfların ve Harcama Kalemleri ve Yüzdeleri (Kuruş)

	Muayyen Giderler	Oranı	Tamirat ve Zuhurât	Oranı	İmarat Harcamalar	Oranı	Maaşlar	Oranı	Toplam	Oranı
Mihrimah Sultan	14292	15%	6081,5	8%	21364	60%	4734,2	15%	46471,7	20%
Rüstem Paşa	1355,5	2%	4240,5	6%	14070,5	40%	3650,3	12%	23316,8	10%
Ayşe Sultan	170,5	0%					120	0%	290,5	0%
Ortak ve Bilinmeyen	77612,5	83%	61750,5	86%			22771,2	73%	162134,2	70%
Toplam	93430,5	100%	72072,56	100%	35434,5	100%	31275,7	100%	232213,2	100%

Not: Oranlar dörtlü tasnife göre vakıflar arasında yapılmıştır.

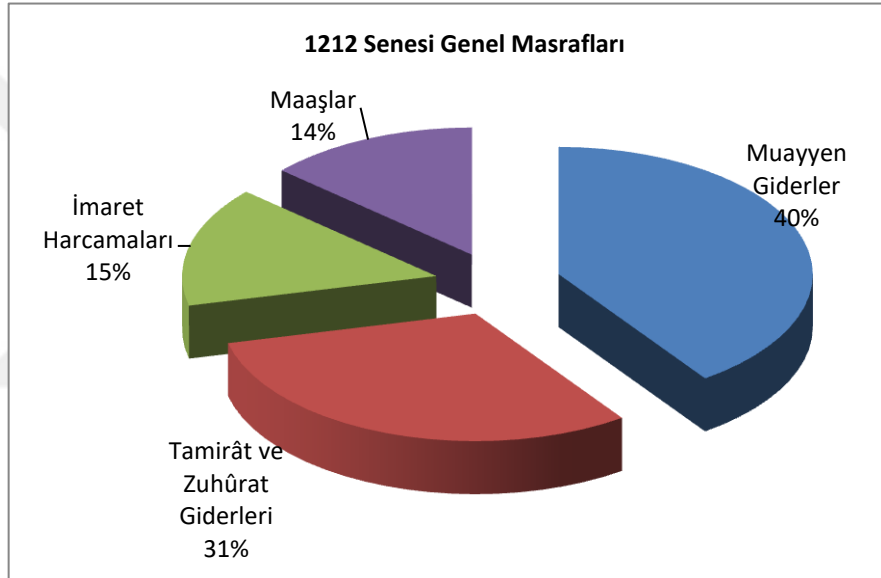
Yukarıdaki Tablo 47'dan anlaşılacağı üzere h.1212 senesi muhasebesinde vakıf türleri dört başlıkta toplanmıştır. Üç tanesi doğal bir sınıflandırmaya sahiptir. Ancak dördüncü tasnif ise verilerin azlığı sebebiyle zorunlu olarak üretilmiştir. Vakıf gelirlerinde sahip olduğumuz Tablo 35 ve Şekil 39'da gösterdiğimiz net verilere vakıf giderleri için sahip değiliz. Vakıf giderleri arasında yer alan evlâd-ı vâkıf ödenekleri, mütevellî maaşı ve hangi vakıftan ödendiğini tespit edemediğimiz bazı gider kaynakları için dördüncü bir tasnif olarak ortak ve bilinmeyen giderler başlığı verilmiştir. Ortak ve bilinmeyen masraflardan muayyen giderler 77.612,5 kuruş ile %83 oranında, tamirat ve zuhurat giderleri 61.750,5 kuruş ile %86 oranında, maaşlar ise 22.771,2 kuruş ile %73 oranında yer tutmaktadır. Ortak ve bilinmeyen giderler toplam 162.134,2 kuruş ile %70 oranındadır.

Hicrî 1212 bilançosunda %20 oranla toplam 46.471,7 kuruşla masraflarda Mihrimah Sultan Vakfı ikinci en büyük harcamayı yapmıştır. 14.292 kuruş ile muayyen giderlerin %15'ini yapmıştır. Tamirat ve zuhurât alanında 6.081,5 kuruş ile bu alandaki harcamaların %8'ini gerçekleştirmiştir. İmarat harcamalarının ise 21.364 kuruş ile %60'ını yapmıştır. Mihrimah Sultan Vakfı'ndan verilen maaşlar ise tüm maaşların %15'ine tekabül etmekte olup 4.734,2 kuruş tutmaktadır.

Hicrî 1212 bilançosunda %10 oran ve toplam 23.316,8 kuruşla masraflarda Rüstem Paşa Vakfı üçüncü sıradadır. 1.355,5 kuruş ile muayyen giderlerin %2'sini yapmıştır. Tamirat ve alanında 4.240,5 kuruş ile bu alandaki harcamaların %6'sını gerçekleştirmiştir. İmarat harcamalarının ise 14.070,5 kuruş ile %40'nı yapmıştır.

Rüstem Paşa'nın Tekfurdağı ve Sapanca'daki iki imaretinin toplam harcamaları verilmiştir. Rüstem Paşa Vakfı'ndan verilen maaşlar ise tüm maaşların %12'sine tekabül etmekte olup 3.650,3 kuruş tutmaktadır.

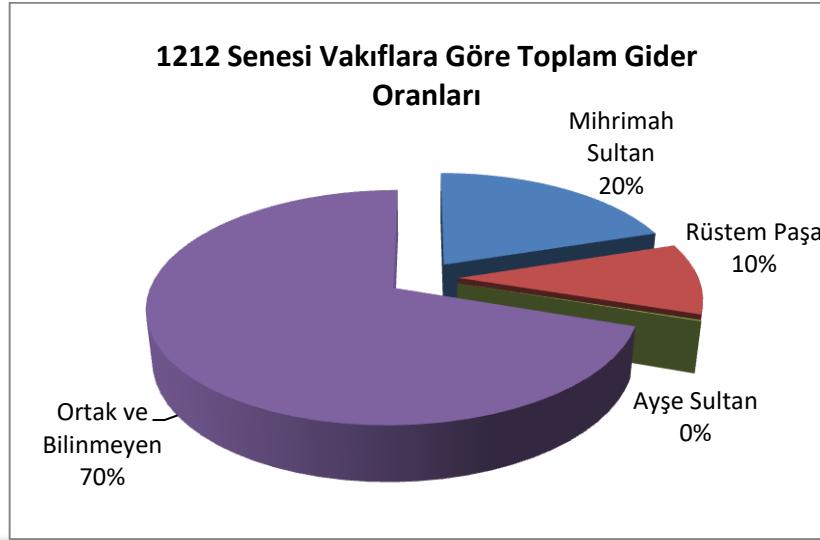
Hicrî 1212 bilançosunda %0 küsur oranı ve toplam 290,5 kuruşla masraflarda Ayşe Sultan Vakfı son sırada yer almaktadır. Ayşe Sultan Vakfı 170,5 kuruş ile muayyen giderlerin %0 küsurunu yapmıştır. Tamirat, zuhurât ve imaret harcamaları alanında bu vakıfla ilgili hiç veriye ulaşılamamaktadır. Ayşe Sultan Vakfı'ndan verilen maaşlar ise tüm maaşların %0 küsuruna yakın bir oranla 120 kuruş tutmaktadır.

Not: 1212 Bilançosu'na göre vakıflar ve harcama kalemleri ve yüzdeleri tablosundan (Tablo 47) h.1212 senesi genel masrafları oluşturulmuştur.

Şekil 54: 1212 Bilançosu Genel Masrafları

Hicrî 1212 Senesi Bilançosu incelendiğinde Şekil 55'te görüldüğü üzere %40 ile muayyen giderler 93.430,5 kuruş tutmakta olup en büyük gider kalemini oluşturmaktadır. Muayyen harcamalar vakıfların aydınlatılmasından surre ödenmesine dek çok farklı ödemeleri içine alan gider kalemidir. İkinci sırada %31 ile tamirat ve zuhurât giderleri 72.072,5 kuruş tutmaktadır. Üçüncü sırada ise %15 ile imaret harcamaları 35434,5 kuruş tutmaktadır. Son olarak %14 ile maaşlar 31.275,7 kuruş tutmaktadır.

Şekil 55: 1212 Senesi Vakıflara Göre Toplam Gider Oranları

Gider kalemleri incelendiğinde zaman Şekil 56'daki grafik oluşturulmuştur. En büyük harcama kalemi %70 ile 162.134,2 kuruş olup hangi vakfa ait olduğu bilinmeyen ve ortak olması muhtemel giderlerdir. Mihrimah Sultan Vakfı'na ait harcamalar 46.471,7 kuruş ile %20 oranındadır. Rüstem Paşa Vakfı ait gider harcamalarının %10 oranında olup 23.316,8 kuruş harcanmıştır. Ayşe Sultan Vakfı ise 290,5 kuruş harcama ile son derece cüzi bir oranda harcama gerçekleştirmiştir.

Vakıf Giderleri İçin Değerlendirme

1) Rüstem Paşa, Mihrimah Sultan ve Hacı Ayşe Sultan vakıflarında en büyük gider kalemini vâkıfın soyundan gelenlere ödenen maaşlar oluşturmaktadır. Vakıflara göre maaşlar sınıflandırıldığında üç vakfın soyundan gelenlerin ortak oldukları ve evlâd-ı vakıf olarak maaş aldıkları ortaya çıkmaktadır. Evlâd-ı vakfı, Mihrimah Sultan, Rüstem Paşa, Hacı Ayşe Sultan vakfının giderlerinden biri olarak göstermek beyhude bir uğraş olacaktır. Nitekim evlâd-ı vakfı olan Süleyman Bey'in maaşı üç vakfın ortak gideridir. Hademe ve cabi maaşları vâkıf soyundan gelenlerin aldığı maaşların 1/4 oranındadır. Zürrî vakıflar için bu sonuç şaşırtıcı değildir. Çünkü evlâdiyet vakfı olarak kurulan vâkıflarda ana gayelerden biri vâkıf soyunun maddi teminatını, geçimini sağlamaktır.

2) Bir diğer önemli mesele kaç tane görevlinin çalıştığına dair veri olmamasıdır. Hademelerin maaşı derken kaç hademenin maaşından bahsedilmektedir? Vakfın ilk kurulduğu zamanlardaki kadar görevli istihdam edilmekte midir? Görevli sayısı artmış mıdır? Yoksa zamanla bir azalma meydana gelmiş midir? Bu mesele hakkında fazla bir bilgi yoktur. Maaşlar hakkında dikkati çeken diğer bir nokta görev niteliklerinin özelliklerinin de verilmemiş olmasıdır. Maaş alanın bir habbâz mı, bir tabbah mı veya bir ferraş mı olduğundan hemen hemen hiç bahsedilmemiştir.¹⁵²¹ Vâkıf çalışanlarının göreve atanma belgeleri bulunmaktadır. Bu belgelerden görevin niteliğine göre maaşlar hakkında bilgi edinilebilmektedir.¹⁵²²

3) Hicrî 1212 muhasebesinde Mihrimah Sultan Vakfı'na ait Üsküdar'da bir imâret, Rüstem Paşa Vakfı'na ait biri Tekfurdağı'nda, diğeri Sapanca'da olmak üzere iki imâret, toplamda üç imâret bulunmaktadır. İmaretinin harcamalarının %60 Mihrimah Sultan'ın kurduğu Üsküdar İmâreti'nde yapılırken, %40 Rüstem Paşa'nın kurmuş olduğu Tekfurdağı ve Sapanca İmâretleri'nde gerçekleşmiştir. Rüstem Paşa'nın İmâretleri nisbeten küçük ölçeklidir. İmâretlerde genel olarak iki öğün yemek çıkarılırdı. Ramazan'da ise iftar vakti yemek çıkarılırdı. İmârette çalışan görevliler ve maaşları ile ilgili h. 1212 muhasebesinde herhangi bir kayıt yoktur. Bu bilgi yokluğuna karşılık imaretlerde harcanan temel tüketim malları olan un, buğday, pirinç, nohut, safran, tuz, sadeyağ, bal, odun gibi belli başlı tüketim mallarının birim fiyatları, imaretler için ne kadar miktar alındığını 1212 muhasebesinde görmek mümkündür. Listeler halinde verilen temel tüketim mallarının fiyatlarından yıl yıl bir seri oluşturularak istatistiksel veriler elde edilebilir. Bunun ayrıntılı açıklaması şudur. Araştırdığımız III. Selim dönemi temel tüketim malları fiyatlarındaki oynamalar ve varsa fiyat artışı ve azalışları 20 yıla yakın bir dönemin ekonomisini bir nebze aydınlatmak için kullanılabilir.

4) Üsküdar, Tekfurdağı ve Sapanca İmâretleri'nde karşılaşılan bir diğer durum ise gıda maddelerinin vakfiyede şart koşulan miktar ve oranlara göre değil de 1212 hicrî senesinin ihtiyaç ve gereksinimlerine göre hazırlanmış olmasıdır. Temel gıda

¹⁵²¹ Ferrâş: döşemeci, süpürücü, temizlikçi, hizmetçi, Kabe'yi süpürüp temizlemekle görevli kişi Habbâz: Ekmekçi, fırıncı Tabbâh: Aşçı. Bkz. Mehmet Kanar, **Örnekli Etimolojik Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, İstanbul: Derin Yayınları 2003, s. 376, 442, 1404.

¹⁵²² Bu belgelerden bazıları eklerde transkripti ile birlikte verilmiştir. (hangisi daha doğru ben bilmiyorum).

maddelerinki et, soğan, sakız, yoğurt, maydanoz, ıspanak, havuç, kimyon, siyah erik, kara üzüm, kuru nane, kızıl üzüm, koruk, pestil, karabiber gibi bazı kalemler tamamen kullanılmazken, yağ ve bal gibi bazı temel gıda ürünleri miktarları azaltılarak kullanılmıştır.¹⁵²³ En dikkati çeken hususlardan birisi ise Sapanca İmâreti'nde olduğu gibi normal gün ve zamanlarda yemek verilmesinin terk edilip Cuma, bayram ve Ramazan günleri gibi özel günlerde yemek dağıtılmasıdır. Bunların çok çeşitli sebepleri olabilir. Bu sebeplerden birisi h.1212 senesine kadar yaşanan toprak kayıpları nedeniyle bazı akarların yitirilmiş olması olabilir. Ayrıca birkaç gelir getiren akar, ciddi tamiratlara ihtiyaç duyarak çalışmamıştır. Hicrî 1212 senesi muhasebesinde tamiratta ihtiyaç duyan mülkler verilmiştir. Bu mülklere ayrılan giderler için imaretlere yeteri kadar ödenek ayrılmamış olabilir. Ayrıca vakfın yöneticilerinin kötü idaresi ve önce kendi giderlerini karşılama düşüncesi imaretlere daha az gelir ayrılmasına sebep olmuş olabilir.¹⁵²⁴

5) İhracat-ı muayene giderleri başlığı altında üç bölüm vardır. Bu bölümler İstanbul, Tekfurdağı ve Sapanca olarak coğrafi bir tasnife göre düzenlenmiştir. Vakıfların harcadığı mu'ayyen (belli, belirli, kararlaştırılan) masraflar bu başlık altında ele alınmıştır. Vakfın borcu ve faiz ödemesi, aydınlatması, surre ödemesi, çeşitli vergi ödemeleri, bazı maaşlar, suyolu ve sıbyan mektebi için yapılan harçlar mu'ayyen masrafları oluşturmaktadır. Vakfın aydınlatılmasında zeytinyağı kullanılmaktadır. Günümüzde zeytinyağını yemeklerde kullandığından için bu ilginç bir bilgidir. Diğer bir dikkati çeken bilgi de vakfın borçları için faiz ödemesidir. İslam devletinde, İslamî bir kurumun faiz vermesi ilginçtir. Diğer bir şaşırtıcı gerçek ise vakıfların tüm vergilerden muaf olmamalarıdır. Vakıflar avarız vergisi gibi bazı vergileri vermek zorundadırlar.¹⁵²⁵ Sıbyan mektebi öğrencilerine bir burs niteliğinde kıyafetlerinin

¹⁵²³ İmâretlerde yapılan kısıntılar hiç şüphesiz eleştirilere de konu oluyordu İstanbul'da verilen imâret yemeklerini eleştiren Mustafa b. Ahmet Ali: "Ekmeklerinin toprak gibi kara, sanki bir avuç kil, çorbalarıysa adeta bulaşık suyu, sütlaç kustumuk gibi, yahniyse öldükten sonra kesilmiş bir deri bir kemik kalmış koyunun etinden yapılmış... Oraya karınlarını doyuracak... olan medrese öğrencilerinin tek sebebi arkadaşlarıyla buluşmak; çorbalarını köpeklerle atıyor, kendileriye aç kalıyor ve madeni çorba taslarıyla ortalığa boğduktan kısa bir süre sonra kalkıp gidiyorlar." diye yazmıştı. Amy Singer, **Osmanlı'da Hayırseverlik Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmâreti**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004, s. 71.

¹⁵²⁴ Vakfın Mütevellisi Mehmet Tahir Bey, vakfı borçladığı ve kötü yönettiği için açılan takibat vardır. Bunları gösteren arşiv belgeleri ekte verilmiştir.

¹⁵²⁵ İmârete ait gelir hesapları içinde rûsûmu örfiye adıyla bahsedilen vergilerin vakıf tarafından tahsil edilmesine rağmen vakıf için harcanmayarak müteveli tarafından hazineye teslim olması gerektiğini düşünülmektedir. Diğer ilginç bilgi ise resm-i çift ve tapu resminin örfi rûsum olarak sayılmasıdır. Vakıflar akarlarında bulunan cizye gibi vergileri merkezi hazineye verirlerdi. Bkz. Barkan, s. 119.

sağlanması vakfın asıl gayesinde çalışmalar yaptığı yönünde bir göstergedir. Sapanca ve Tekfurdağı imâretlerinde önemli muayyen harcamaları aydınlanma giderleri teşkil etmektedir. Bunda hiç şüphesiz özellikle kış aylarında sabah, akşam ve yatsı namazlarının karanlık gecelere kalması etkin bir rol oynamaktadır. İhracatı muayyene giderlerinde borç ödemesi, evlâd-ı vakıf harçlığı ve tamirat gibi masraflar ortak gider olarak 76.372 kuruş ile masraflarda %82 ile yüksek bir oran tutmaktadır. Hicrî 1212 muhasebesinde bahsedilen üç vakfın ayrı ayrı vakıflar olarak mı kabul edildiği yoksa tek bir vakıf olarak mı değerlendirildiği sorusu yoğun bir sis tabakası içinde kalmaktadır. Araştırmanın başından itibaren vakfın her türlü gelir ve gideri Mihrimah Sultan, Rüstem Paşa ve Ayşe Sultan Vakıfları'na tasnifi yapılarak tahlil edilmeye çalışılmıştır. Ancak ortak harcama kalemleri ve bilinmeyen hususlar terkipte net cümleler söylemeyi zorlaştırmaktadır.

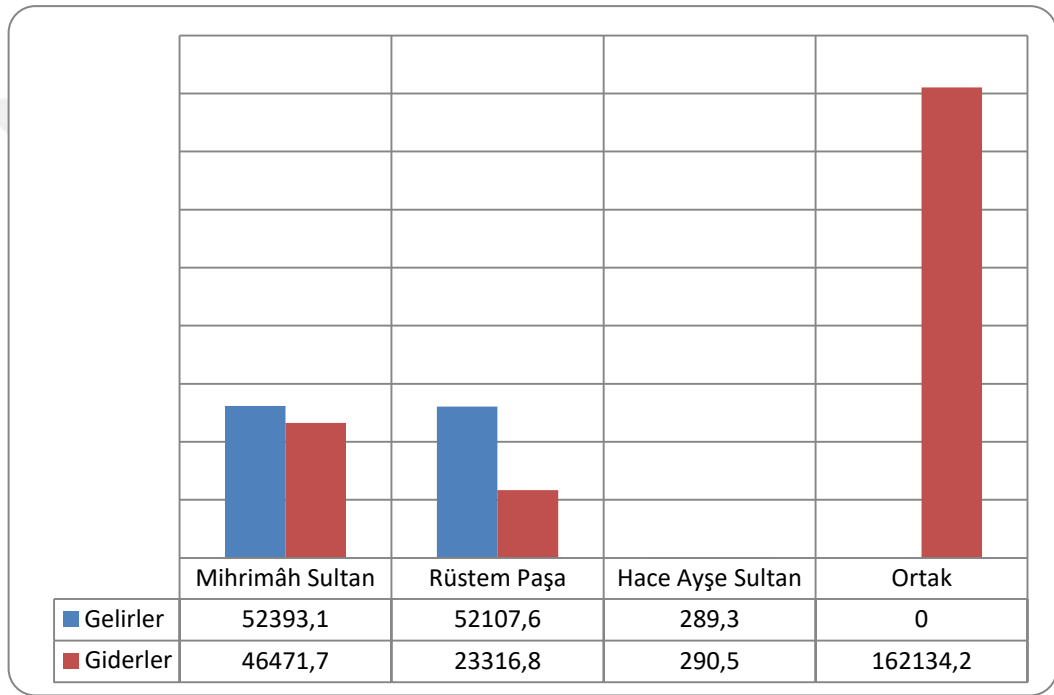
6) Tamirat ve diğer masraflar üzerine bir çalışma yapıldığında yapılan masrafların %88'inin hangi vakfa ait olduğu belli olmayan vakfın borcu, vâkıf soyunun ödenekleri gibi ortak masraflar oldukları görülmektedir. Vakfiyeler yardımı ile gelirler ve giderler incelendiğinde 3 vakfın sadece kağıt üzerinde ortak bir bilançoda mı birleştirildikleri ya da gerçek bir birleşme mi yaşadıkları yani günümüzün şirket evlilikleri tarzında bir birleşme mi yaşadıkları sorusu ortaya çıkmaktadır. Bu soruya net bir cevap verebilmek kolay değildir. Ayrıca bir vakfa ait gelir fazlalığı diğer bir vakfa ait gider fazlasını dengelemekte kullanılmış mıdır? Vakıfların ortak kullanım alanları ve kime ait olduğu belli olmayan gelirler ve giderler gibi veriler bu tip soruların cevaplanmasını zorlaştırmaktadır.

7) Hicrî 1212 senesi muhasebesi hicrî olarak tutulmuştur. Muhasebe h.1212 senesini 123.183,5 kuruş 8 akçe borç ile kapatmıştır. Borçlu kurumlar ile ilgili ilk akla gelen ilk şey kötü yönetim ve vakıfların gelir kaynakların asıl harcama alanları dışındaki alanlara kaydırılmış olması olasılığıdır. Bir diğer olasılık ise 1798 yılına gelindiğinde 200 yılı aşkın bir sürede hizmet veren vakıf akarlarına gerekli bakım yapılamaması nedeniyle ya kullanılamaz hale geldikleri ya da verim ve getirilerinin azalmış olmasıdır. Yılların aşındırma etkisi şüphesiz ki inkar edilemez bir gerçektir. Bu konuda yöneticilerin yetersiz kaldığı görülmektedir. Bu borç aynı zamanda Osmanlı

Devleti'nin sosyo-ekonomik şartlarının bir göstergesi de olabilir. Ayanların güçlü olduğu bir dönemde özellikle Balkanlar'da gelir getiren mülkleri olan bir vakfın bu gelirleri toplayamaması doğal bir durumdur. Çünkü bu dönemde devlet de vergilerini toplamakta acizlik içindedir.

Genel Değerlendirme

Vakıflara ait gelir ve giderler Şekil 57'de karşılaştırılmıştır.

Not: Tablo 36 ve 47'den faydalanarak oluşturulmuştur.

Şekil 56: 1212 Bilançosu'na Göre Vakıfların Gelirleri ve Giderleri (Kuruş)

Şekil 57 incelendiğinde görülecektir ki Mihrimah Sultan ve Rüstem Paşa vakıflarının gelirleri giderlerini karşılamaktadır. Yalnızca Ayşe Sultan Vakfı'nın son derece cüzi miktarda 1,2 kuruş gibi bir açığı vardır. Giderlerde asıl harcama ortak ve hangi vakfa ait olduğu bilinmeyen masraflardandır. Bu tip masraflar araştırdığımız ve her üç vakfın geliri kadar gideri olduğunu bununla birlikte bu üç vakfın birbirinden bağımsız gelir ve gider fazlalarının ayrı değerlendirilmediği bir muhasebe yapısı göstermektedir. Vakıf gelirlerinin hangi vakfa ait olduğuna vakfiyeler sayesinde cevap verebilirken ortak ve bilinmeyen masrafların oluşturduğu kalın bir sis tabakası

yüzünden giderlerin hangi vakfa ait olduğunu belli değildir. Vakıfların giderlerinin birbirinden ayrı tutulduğunu söylemek güçtür. Aynı şey vakıfların hesaplarının birlikte tutulduğu konusunda nisbeten geçerlidir.

Genel değerlendirmede dikkat edilecek önemli bir nokta da ortak ve hangi vakfa ait olduğu kesin bilinmeyen ortak giderler ki bunlar en fazla %82 oranındadır. Ortak giderlerin en büyük kalemi %52 oranında 32.054,5 kuruş tutan vakıf soyuna ödenen maaşlardır. Diğer bir ortak ödeme %40 oranında 25.000 kuruş tutan borç ödemeleridir. Bu sonuçtan çıkarılacak yorum şudur. Vakıf soyuna yapılan ödemeler vakfı zor duruma düşürmüştür. Vakıf, evlâd-ı vâkıfa ödeme yapmak için borçlanmıştır. Bu borcun %2 oranındaki 6.928,5 kuruş tutan kısmının çeşitli masraf ve tamirler için alındığı bir gerçektir. Vâkıf soyu vakfı kötü yönetmiştir. Hatta vakfı borçlu duruma düşürecek kadar vakfin kasasını boşaltmıştır. Bu konu eninde sonunda vakfin yöneticilerinin soruşturma geçirmesine ve sürgüne gönderilmelerine yol açmıştır.¹⁵²⁶

Gelirler ve giderlerin hangi vakfa ait olduğu h.1212 bilançosunda verilmemiştir. Bu konulardaki veriler vakfiyeler üzerindeki kendi incelemelerimiz ve diğer akademisyenlerin vakfiyeler üzerindeki çalışmaları sayesinde ortaya çıkarılmıştır. Vakıf muhasebesinin bahsedilen şekilde muallak bir tarzda tutulmuş olması vakfin kasasının rahatça kullanılmasını kolaylaştırmış. Bu puslu hava mütevelliler ve evlâd-ı vâkıfin puslu havada avlanmayı seven kurtlar gibi kendi isteklerini ön plana geçirmelerine imkan tanımış ve vakfin zarar etmesine yol açmıştır.

Vakıf imaretleri yolculara, ihtiyaç sahiplerine hizmet için yapılmasına rağmen zamanla vazifeli ve berat sahibi bir zümrenin kendileri için çalışan bir varlık haline gelmiştir. Böylece vakıf, topluma fayda vermeyen, kendini besleyen bir zümrenin ihtiyaçlarını temin eden garip bir varlığa dönüşmüştür.¹⁵²⁷

¹⁵²⁶ Hicrî 1212 senesinde müteveli olan Mahmud Bey'in oğlu (Mahmud Bey'in oğlu Mehmet Tahir Bey) ki; h. 1212 bilançosunda harçlık alan Mehmet Tahir Bey'in h. 1225 yılında vakıf mütevellisi olduğu ve 1236 yılında vakfı zarara uğrattığı için soruşturma geçirdiği, 1242 yılında ise sürgün edildiği arşivde bulunan Hatt-ı Hümayun'lardan takip edilebilmektedir. Bu konu ile ilgili belgeler ekler bölümünde transkripti ile birlikte verilmektedir. Bkz. HAT 1512/14 [3 Z 1225]; HAT 1557/51 [1236 Z 29]; HAT 500/24493 [1242 Z 29].

¹⁵²⁷ Barkan, s. 1041.

6. SONUÇ

Vakıf kültürünün Türk-İslam kültüründeki yeri ve önemi yadsınamaz bir gerçektir. Tarih, sanat tarihi, mimari, hukuk, sosyal yapı, siyaset, iktisat tarihi gibi konuları çalışanlar açısından vakıf çalışmaları son derece değerli bilgiler arz etmektedirler. Vakıflar üzerine gerçekleştirilen bu çalışmada araştırmacılar için değerli bir bakış açısı sunulması umut edilmiştir. Mihrimah Sultan Vakfı'nı incelenirken üzerinde çalışılan vakıf muhasebe bilançoları bu konuda çok değerli bilgilere ulaşılmasını sağladı. Çalışmada başlıca kaynak arşiv belgelerinden olan muhasebe kayıtları olmuştur. Çalışma konusu olan vakfın muhasebe kayıtlarına vâkıf olmak ve Mihrimah Sultan Vakıfları'nın Üsküdar'daki sosyo-ekonomik konumunu belirlemek amacıyla h. 1212/1788-9 yılına ait muhasebe bilançosunu tetkik edildi. Bu tetkik sonucunda söz konusu bilançoda sadece Mihrimah Sultan Vakfı verilerinin bulunmadığını, Mihrimah Sultan dahil aynı aileye ait üç farklı kişinin vakıflarının bilançolarının birlikte tutulduğu tespit edildi.

Hicrî 1212 senesi bilançosunda Mihrimah Sultan ile birlikte eşi Rüstem Paşa ve kızları Hacı Ayşe Sultan'a ait üç vakfın bütçeleri birlikte tutulmuştur. Kocasının ve kızının vakıflarından Mihrimah Sultan'a ait vakıflarının ayrılması için h. 1212 senesi bilançosunu ayrıntılı bir şekilde analize girildiğinde bilançonun gelir ve gider diye iki ana bölüme ayrıldığı tespit edildi. Bu bilançoda gelirler kendi arasında müşahere, mukâtaa ve muaccele diye ayrılmakta fakat vakıflara göre ayrılmamakta ve toplamaları ile işlem görmektedirler. Giderler ise en büyük harcama gideri tutan evlâd-ı vakıf maaşları, tamirat, imaret harcamaları ve borç ödemeleri olarak ayrılmıştır. Bütçede gelirler sunulurken bazı akarların hangi vakfa ait olduğu belirtilmekle birlikte akarların büyük çoğunluğunun hangi vakfa ait olduğu belirtilmemiştir. Giderlerin ise neredeyse büyük çoğunluğunun hangi vakfa ait olduğu belirtilmemiştir.

Hicrî 1212 senesi bilançosunun ayrıntısına girildiğinde gelir kaynaklarına ait tasnif yapılabilirken eldeki verilerle gider kaynaklarına yönelik bir tasnif yapılamamıştır. Harcama kalemlerinin tek tek üç vakıftan hangisine ait olduğu tam

olarak tespit edilememiştir. Üstelik üç vakfın bazı harcamaları da ortaktır ve en büyük ortak harcama kalemi ise vâkıf soyundan gelenlere yapılan ödemeler, maaş ödemeleri ve borç faizleridir. Bütün bu hususlar Mihrimah Sultan Vakfı'nın eşi Rüstem Paşa'nın ve kızı Hacı Ayşe Sultan'ın vakıfları ile bilanço üzerinde birleştirildiğini düşündürmektedir.

Vakıf bânileri üzerinde yapılan biyografi çalışması (I. Bölüm'de Vâkıfların Özellikleri) ebeveyn olan iki vâkıfın vakıflarının ilk mütevellisi olarak kızları Hacı Ayşe Sultan'ı atadıklarını ortaya koymuştur. Zamanla gerçekleşen evlilikler nedeniyle aile adı Cağalzâde diye anılır olmuştur. Bu nedenle bilançoları ve mütevellileri birleşen söz konusu üç vakıf "Cağalzâde Vakfı" olarak adlandırıldı.. Zaten aynı aile üyelerine ait üç vakfın birleştirilmiş bilançosunda da Cağalzâde adı geçmektedir. İncelediğimiz vakıfların tüzel kişilikleri hukukî metinlerde yani vakfiyelerde korunmakla birlikte iktisadî metinlerde yani vakıf bilançolarında korunmamıştır.

Mihrimah Sultan Vakfı, Rüstem Paşa Vakfı ve Hacı Ayşe Sultan Vakfı kurulduğu an itibari ile bânileri ve vakfiyeleri ile üç ayrı vakıf; idaresi, bilançosu, giderleri ve borçları ile tek bir vakıf haline dönüşmüştür. Bir benzetme yapmak gerekirse günümüzde gerçekleşen şirket evlilikleri tarzında bir vakıf evliliği yapılmıştır. Üç ayrı vakıf birleşerek Cağalzâde Vakfı adı altında tek bir tüzel kişiliğe dönüşmüştür. Muhasebe belgelerinin sunduğu veriler sonucunda artık bu üç ayrı vakfı tek tek ortaya çıkarmak, ayrı ayrı vakıflar olarak ele almak imkansız hale gelmiştir.

Vakfın/vakıfların ortak harcama kalemlerinden biri olan ve en büyük gider kalemleri arasında yer alan evlâdı vakıf ödemeleri zamanla Cağalzâde Vakfı'nı zora düşürmüştür. Vakıf evlatlık bir vakıf olarak temel görevini yerine getirmiş vakıf soyunun geçimini temin etmiştir. Hatta vakıf, vâkıf soyu ödemelerini gerçekleştirebilmek için gerektiğinde diğer masrafları kısmıştır. Ancak söz konusu ödemeler sonucunda vakıf zamanla artan bir borç yükü altında kalmıştır. Böylece Cağalzâde Vakfı iflasa doğru gitmiştir.

Cağalzâde Vakfı'nı iktisadî olarak etkileyen iç mikro dinamikler muhasebeler üzerinde yapılan ayrıntılı incelemeler sonucunda oluşturulan grafik, liste ve tablolar ile

ortaya konulmuştur. Özellikle vakfa bağlı üç imaret vardır. Bunlar Üsküdar, Tekfurdağı ve Sapanca imaretleridir. Bu imaretler h. 1203-1226 yılları kapsayan 24 yıllık dönemde -yaklaşık III. Selim Dönemi- incelemeye tabi tutulmuştur. Bu yıllar arasındaki Osmanlı-Rus-Avusturya Savaşları, İngiliz ablukası gibi dış tehditler ve onlardan daha fazla tesirli olan iç gelişmeler sonucunda imaretlerin temel harcamalarından olan gıdaların ve diğer tüketim malzemelerinin fiyatlarını arttırmıştır. Fiyat artışlarına neden olan söz konusu iç gelişmelerin başında III. Selim'in tahtan indirilmesi ve yerine geçen IV. Mustafa devri çalkantıları ile onun yerini alan II. Mahmud devri olayları gelmektedir. Bu dönem 6'şar yıllık 4 çeyrek dilime ayrıldığında imaretlerde dağıtılacak gıdalar için satın alınan buğday, un, pirinç, nohut, sadeyağ, bal, tuz, safran, üzüm, odun ve kalay gibi ürünlerin fiyatları en fazla son çeyrekte artmıştır. Hicrî 1221-1226 / 1806-1812 yılları arasına denk gelen son çeyrekte taht değişiklikleri olmuştur. Dolayısıyla taht değişikliklerinin fiyat artışlarında diğer etkenlerden daha fazla tesiri olduğu gözlenmiştir. Bu dönemde Osmanlı ekonomisi dışa kapalı bir ekonomi özelliği taşımaktadır. Dolayısıyla dış gelişmelerden daha çok iç gelişmelerin ekonomiyi olumsuz yönde etkilediği söylenebilir.

Mihrimah Sultan Vakfı'nın asıl gelir kaynakları mukâataalardır. Söz konusu mukâataalar genelde Rumeli bölgesinde toplanmıştır. Mukâataalar diğer akar çeşitlerine göre az sayıda olmalarına rağmen vakfa yüksek miktarda gelir getirmektedirler. Buradan söz konusu mukâataaların büyük işletmeler oldukları sonucu ortaya çıkmaktadır. Tarihsel arka plana bakıldığında Mihrimah Sultan, Kanuni Sultan Süleyman ve Hürrem Sultan'ın kızıdır. Dolayısı ile söz konusu mukâataaları babasının kendisine bahşettiği büyük miktardaki temliklerden sağlamıştır.

Mihrimah Sultan gibi Rüstem Paşa Vakfı'nın da asıl gelir kaynaklarını mukâataalar oluşturmaktadır. Ancak Rüstem Paşa Vakfı'nın hem Rumeli'de hem de Anadolu'da mukâataaları bulunmaktadır. Ayrıca Rüstem Paşa Vakfı'nın İstanbul, Anadolu ve Rumeli'deki kiralık yerleri (müşâherân) oldukça fazla sayıdadır, ancak bunlar mukâataalara göre daha küçük gelir kaynaklarıdır. Yine de söz konusu gelir kaynakları fazla sayıda olduklarında dikkate değer bir gelir getirmektedirler. Ayrıca alınan peşin kiralar (muaccelât) da dikkate değer bir yekûn tutmaktadır. Rüstem Paşa,

Mihrimah Sultan'ın eşi ve Kanuni Sultan Süleyman'ın sadrazamı olarak kendisine verilen haslardan bu gelirleri sağlamaktadır.

Mihrimah Sultan ve Rüstem Paşa'nın kızları tarafından kurulan Hâce Ayşe Sultan Vakfı'na ait gelir kaynakları ise ebeveynlerinin vakıflarına göre çok sınırlı sayıdadır. Bu gelir kaynakları üç vakfın genel toplamında %1'den az bir oran tutmaktadır. Rüstem Paşa ve Mihrimah Sultan'ın hayattaki tek çocukları ve vakıflarının onlar öldükten sonraki mütevellisi olan Hâce Ayşe Sultan, vakfiye şartlarından olan mütevelliliğin nesilden nesile ailede kalması sağlamıştır. Hâce Ayşe Sultan'ın gelirleri anne ve babasının kurduğu vakıfların mütevellisi olması sebebiyle aldığı maaşlardır.

Vakfın kurucularından Rüstem Paşa'nın vakıf akarları, Osmanlı Devleti'nin her bölgesine dağılmış ticari mülklerden oluşmaktadır. Mihrimah Sultan'ın akarları ise daha çok sayısız köy ve tarımsal arazilerden oluşmaktadır. Cağalzâde Vakfı gelirleri hicrî 1203 yılından ve 1226 yılına kadar yani 24 yıllık bir süre zarfında incelendi. Ancak arşivde bulunan muhasebe kayıtlarının 19 yıllık olduğu tespit edildi. Vakfın en büyük gelir kaynağı mukâtaalardır. Sonra sırasıyla müşâherân, muaccelât ve diğer gelirler gelmektedir. Ayrıca han, dükkan ve hamam kiralari önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle de hamamlar önemli gelir kaynakları arasında yer almaktadır. Mukâtaa gelirleri müstegallât gelirlerinden oluşurken, müşâherân ve muaccelelât gelirleri daha çok müsakkafât (çatılı yerler) gelirlerinden oluşmaktadır. Gelir getiren yapıların çatılı ve çatısız olması işletilme tarzını da etkilemektedir.

Giderler içinde zuhurât, tamirat ve borç ödemeleri önemli yer tutmaktadır. Sonra sırasıyla imaret mutfak masrafları, maaş ödemeleri ve muayyen giderler gelmektedir. Mesela h. 1225 yılında en büyük gider kalemi vakfın borçları için yapılan 81.512 kuruş 48 nakdiye ödemesi olmuştur. Bu da giderlerin %74'ünü teşkil etmektedir. Söz konusu borç miktarı vakfın iyi yönetilmediğini ortaya koymaktadır. Maaş giderlerinin büyük kısmını ise ödenen miktarın büyüklüğüne göre sırasıyla mütevellilere, vâkıf soyuna ve vakıf çalışanlarına ödenen maaşlar oluşturmaktadır.

Üsküdar, Tekfurdağı ve Sapanca'daki imaretler için yapılan mutfak harcamaları giderler içinde yer almaktadır. Söz konusu imaret harcamalarına oransal

olarak bakıldığında harcamaların %59'u Üsküdar İmareti, %29'u Tekfurdağı İmareti ve %12'si Sapanca İmareti için yapılmıştır. İmarat harcamaları buğday, un, pirinç, nohut, safran, üzüm ve bal gibi temel tüketim malları ve odun ve kalay gibi yemek yapımı için gerekli malzemelerin alımı için yapılan harcamalardır.

Vakıf gelir ve gider kalemleri karşılaştırıldığında verileri bulunan 19 yılda h. 1214, h. 1215, h. 1220 ve h. 1226 yıllarında gelirler giderlerden fazladır. Geri kalan 15 yılda ise giderler gelirlerden daha fazladır. Bu sonuç söz konusu dönemin büyük bir bölümünde vakfın bütçesinin açık vermekte olduğunu ortaya koymaktadır.

Genelde vakfa ait söz konusu üç imarete tüketilen temel malların birim fiyatları artarken imarete alınan toplam buna paralel olarak miktar azalmıştır. Birim fiyat (fi) artarken harcanan toplam miktar (keyl/kıyye) azalmıştır. Ayrıca incelenen yıllarda üç imaretin toplam harcamalarında (akçe) aşağı yönlü bir azalış gerçekleşmiştir. Birim fiyat, toplam miktar ve toplam harcama birimlerindeki en büyük oynamalar son çeyrekte gerçekleşmiştir. Bu oynamaların temel sebepleri tarihsel arka planda ortaya çıkmaktadır. Son çeyrekte (h. 1221-1226) III. Selim 1221-2/1807 tahtan indirilerek yerine IV. Mustafa getirilmiştir. IV. Mustafa'nın kısa saltanatının ardından II. Mahmud'un tahta geçmesi ile siyasi istikrar yeniden sağlanmıştır. Siyasi istikrar yoksa ekonomik istikrar da yoktur. İmaretlerde harcanan buğday, pirinç, sadeyağ, bal ve tuz verilerinde son çeyrekte görülen azalma siyasi istikrarsızlığın fiyatlara ve harcamalara yansıdığını göstermektedir.

Siyasi istikrarın olduğu III. Selim döneminde yani ilk üç çeyrekte (1203-1220) özellikle söz konusu beş temel gıda (buğday, pirinç, sadeyağ, bal ve tuz) fiyatlarında istikrar bulunmaktadır. Başka bir deyişle siyasi istikrar varsa ekonomik istikrar da vardır. Özellikle iktidarların el değiştirdiği dönemler ve yeni devlet başkanının etkin olarak yönetimi devralmasına kadar geçen sürede siyasi istikrarsızlık yaşanmaktadır. Bu durum incelediğimiz 24 yıllık dönemde belirgin bir şekilde görülmektedir. Siyasi istikrarsızlık ekonomik ve sosyal alanlarda dengesizliklere yol açmaktadır. Siyasal krizler ekonomik istikrarsızlığa, ekonomik istikrarsızlık ise sosyal dengesizliğe yol açmaktadır. Zirvede kopan çığ, dağın eteklerindeki topluma sunulan buğday, pirinç, sadeyağ, bal, tuz vb. ürünlerin miktarının azalmasına, fiyatların artmasına ve dolayısıyla

imaretlerde sunulan yiyecek miktarlarının azalmasına ve kullanılan ürünlerin kalitesinin düşürülmesine neden olmaktadır.

En temel gıda ürünlerinden olan unun fiyatı Üsküdar için son çeyrekte azalmıştır. Buğday unun ham maddesi olmasına rağmen buğday fiyatlarında son çeyrekte artış yaşanırken, un fiyatlarının azalması bir tezat teşkil etmektedir. Bu tezatın nedeni en temel gıda maddelerinden olan un fiyatlarının düşük kalması için devletin gerekli destekleri sunmuş olması olmalıdır. Un gibi fiyatı azalan bir diğer ürün de nohut olmuştur. Nohut fiyatı son çeyrekte artarken Sapanca İmaret ve Tekfurdağı İmaretinin aksine Üsküdar İmaretinde nohut alımını artırmıştır. Safran ve odunun son çeyrekte birim fiyatları artarken imaretlerin aldığı toplam miktar da artmıştır. Odun alımının artışı nispeten daha açıklanabilir bir durumdur. Çünkü yemek yapımında ve ısınmada kullanılan odun en temel harcama kalemlerindendir. Buna karşın temel gıda ürünlerinden biri olmayan ve tatlı yapımında kullanılan safranın alım miktarı azalmamış aksine artmıştır. Bu artışın mantıklı bir açıklamasını yapmak zordur. Üzüm fiyatları azalırken, alınan üzüm miktarı da azalmıştır. Üzüm genelde imarete verilen zerde ve zirbaç gibi tatlıların yapımında kullanılmaktaydı. Ancak fiyat düşerken alımının azaltılmış olması ilginç bir durumdur. Üzüm alım miktarının azaltılmış olması imarette tatlı dağıtımının azaltıldığı anlamına gelebilir.

İncelediğimiz son çeyrekte diğer çeyreklere göre daha fazla fiyat artışı olsa da ilk üç çeyrekte yani III. Selim döneminde fiyat artışları nispeten daha kabul edilebilir bir düzeyde kalmıştır. Dikkate değer bir gelişme olan bu durum ilk üç çeyrekte yaşanan siyasi istikrara bağlı ekonomik istikrardan kaynaklanmaktadır. Söz konusu istikrarın önemli bir kaynağı da Zahirî Nezaretidir. 1793 yılında kurulan Zahirî Nezareti, buğday ve un gibi temel gıda mallarını ambarlarda depolayarak ve piyasaya arz ederek İstanbul'da fiyatların hızla artmasını engellemiştir.

İncelediğimiz üç imarette en büyük harcama kalemlerini sırası ile un, pirinç ve buğday teşkil etmektedir. Ardından yağ, bal ve odun harcamaları gelmektedir. Son sırada ise kuru üzüm, safran, nohut, tuz, kalay-kalaycı ve zahire taşıma harcamaları gelmektedir.

İncelediğimiz vakıf bilançolarında “Vuzi‘â min zalik” başlığı altında giderler 10 kalemde sunulmaktadır. Bilançolarda giderler 10 kalemde sunulmasına rağmen bu giderler 4 genel kalem başlığı altında da sınıflandırılabilir. Bunlardan birincisi vazifelilerin maaşları, ikincisi Üsküdar, Tekfurdağı ve Sapanca imaretlerinin masrafları, üçüncüsü imaretler dışındaki cami medrese ve bunların mevkuflarının muayyen giderleri ve dördüncüsü tamirat gibi “diğer giderler”dir. Muayyen giderler olarak genelde vakfin aydınlatma masrafları yazılmaktadır. Ancak Üsküdar İmareti’ndeki muayyen giderler arasında surre ödemesi, ihzâriyye ödemesi gibi farklı ödemeler de bulunmaktadır. “Diğer giderler” kaleminde ise “zuhuratı mütearif”, “tamirat ba hüccet ve sair masraflar”, “vakıf borcu” ödemeleri ve vakıf bünyesindeki mektep için yapılan harcamalar verilmektedir.

Bilançoda üç imaretin kayıtları yer almaktadır. Bu imaretlerin en büyüğü Üsküdar İmaretidir. Üsküdar İmareti Mihrimah Sultan Vakfı’na aittir. Tekfurdağı (Tekirdağı) ve Sapanca İmaretları ise Rüstem Paşa Vakfı’na aittir. Bu iki imaretin giderleri Üsküdar’dakine nazaran nispeten düşüktür.

Hicrî 1212 yılı muhasebesi giderlerini %40 ile muayyen giderler, %32 ile tamirat ve diğer masraflar, %15 ile imaret giderleri ve %15 ile vakıf çalışanları maaşları oluşturmaktadır. Hicrî 1212 yılı için vakfin en büyük harcama kaleminin %40 ile muayyen giderler olduğu görülmektedir.

Rüstem Paşa, Mihrimah Sultan ve Hacı Ayşe Sultan vakıflarında en büyük gider kalemini vâkıfın soyundan gelenlere ödenen maaşlar ve diğer ödemeler oluşturmaktadır. Vakıflara göre maaşlar sınıflandırıldığında üç vakfin soyundan gelenlerin ortak oldukları ve evlâd-ı vakıf olarak maaş aldıkları ortaya çıkmaktadır. Evlâd-ı vakfı, üç vakfin herhangi birisinin giderlerinden biri olarak göstermeye çalışmak anlamlı olmayacaktır. Nitekim evlâd-ı vakf olan Süleyman Bey’in maaşı üç vakfin ortak gideridir. Hademe ve cabi maaşları vâkıf soyundan gelenlerin aldığı maaşların 1/4 oranındadır. Zürrî vakıflar için bu sonuç şaşırtıcı değildir. Çünkü evlâdiyet vakfı olarak kurulan vâkıflarda ana gayelerden biri vâkıf soyunun geçimini ve maddî refahını temin etmektir.

İncelenen bilançolarda bir diğer önemli sorun ise kaç tane görevlinin çalıştığına dair bir veri olmamasıdır. Hademelerin maaşı derken kaç hademenin maaşından bahsedilmektedir? Vakfın ilk kurulduğu zamanlardaki kadar görevli istihdam edilmekte midir? Görevli sayısı artmış mıdır? Yoksa zamanla bir azalma meydana gelmiş midir? Bilançolarda bu konular hakkında fazla bir bilgi yoktur. Maaşlar hakkında dikkati çeken diğer bir nokta ise maaş alanın bir habbâz mı, bir tabbâh mı veya bir ferrâş mı olduğundan hemen hemen hiç bahsedilmemiş olmasıdır. Başka bir deyişle maaş alan görevlilerin görev nitelikleri ve özellikleri belirtilmemektedir.

Hicrî 1212 yılı muhasebesinde Mihrimah Sultan Vakfı'na ait Üsküdar'da bir imaret, Rüstem Paşa Vakfı'na ait biri Tekfurdağı ve diğeri Sapanca'da olmak üzere iki imaret olmak üzere toplamda üç imaret bulunmaktadır. İmaret harcamalarının %60'ını Mihrimah Sultan'ın kurduğu Üsküdar İmaretini yaparken %40'ını Rüstem Paşa'nın kurduğu Tekfurdağı ve Sapanca İmâretleri yapmaktadır. Rüstem Paşa tarafından kurulan imaretler nispeten küçük ölçeklidirler. İmarette çalışan görevliler ve maaşları ile ilgili h. 1212 muhasebesinde herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Buna karşın imaretlerde harcanan temel tüketim malları olan un, buğday, pirinç, nohut, safran, tuz, sadeyağ, bal ve odun gibi belli başlı tüketim mallarının birim fiyatları ve imaretlere söz konusu tüketim malzemelerinden ne kadar alındığına dair kayıtlar bulunmaktadır. Muhasebe kayıtlarında listeler halinde verilen temel tüketim mallarının fiyatlarından yıl yıl seri oluşturularak istatistiksel verilere ulaşmak mümkündür. Oluşturulan listeler sayesinde çalışmanın odak noktasını teşkil eden III. Selim dönemi temel tüketim malları fiyatlarındaki pozitif ve negatif yönlü oynamalar tespit edilebilir ve böylece bu dönemdeki fiyat hareketleri ve ekonominin seyri aydınlatılabilir. İncelenen vakıf muhasebeleri üzerinden ileride devrin diğer padişahları hakkında da çalışmalar yapmak mümkün gözükmemektedir.

İncelenen üç imarete karşılaşılan bir diğer durum ise gıda maddelerinin vakfiyede şart koşulan miktar ve oranlara göre değil de h. 1212 senesinin piyasa şartlarına göre temin edilmiş olmalarıdır. Vakfiyelerde belirtilen temel gıda maddelerinden et, soğan, sakız, yoğurt, maydanoz, ıspanak, havuç, kimyon, siyah erik, kara üzüm, kuru nane, kızıl üzüm, koruk, pestil ve karabiber gibi bazı kalemler

tamamen kullanılmazken, yağ ve bal gibi bazı ürünler azaltılarak kullanılmıştır. En dikkati çeken hususlardan birisi ise Sapanca İmareti'nde olduğu gibi vakfiyeye rağmen normal gün ve zamanlarda yemek verilmesinin terk edilip Cuma, bayram ve Ramazan günleri gibi özel günlerde yemek dağıtılmaya başlanılmış olmasıdır. Bunların çok çeşitli sebepleri olabilir.

İncelenen vakıf muhasebelerinde “ihracat-ı muayene” giderleri başlığı altında üç bölüm vardır. Bu bölümler İstanbul, Tekfurdağı ve Sapanca olarak coğrafi bir tasnife göre düzenlenmiştir. Vakıfların harcadığı muayyen (belli, belirli, kararlaştırılan) masraflar bu başlık altında verilmektedir. Vakfın borcu ve faiz ödemeleri, aydınlatılması, surre ödemesi, çeşitli vergi ödemeleri, bazı maaşlar, su yolu ve sübyan mektebi için yapılan harçlar muayyen masrafları oluşturmaktadır.

Vakıf muhasebesine göre vakfın aydınlatılmasında zeytinyağı kullanılmaktadır. Günümüzde zeytinyağı diğer yağlardan daha pahalı olup yemeklerde kullanılırken o dönemde aydınlatmada kullanılması ilginçtir. Diğer bir dikkati çeken husus ise vakfın borçları için faiz ödüyor olmasıdır. Diğer bir şaşırtıcı durum ise vakıfların tüm vergilerden muaf olmamalarıdır. Mesela vakıflar avarız vergisi gibi bazı vergileri vermek zorundadırlar.

Sapanca ve Tekfurdağı İmaretleri'nde önemli muayyen harcamaların başında aydınlanma giderleri gelmektedir. Bunda hiç şüphesiz özellikle kış aylarında akşam ve yatsı namazlarının karanlık gecelere kalması etkin bir rol oynamaktadır.

Çalışmanın başından itibaren Mihrimah Sultan, Rüstem Paşa ve Ayşe Sultan Vakıfları'na ait her türlü gelir ve giderler ayrı ayrı tasnif edilerek tahlil edilmeye çalışıldı. Ancak ortak harcama kalemleri ve bilinmeyen hususlar tahliller neticesinde net sonuçlara ulaşmayı zorlaştırdı.

Hicrî 1212 yılı “ihracatı muayyene giderleri” arasında borç ödemesi, evlâd-ı vakıf harçlığı ve tamirat gibi masraflar üç vakfın ortak gideri olarak 76.372 kuruş tutmuş ve masrafların % 82'sini teşkil etmiştir. Üç vakfın söz konusu ortak giderlerine ait oranının % 82'ye varmış olması ve üçü için tek bir bilanço tutulmuş olması, üç vakfın tek bir vakfa dönüştürüldüğü sonucuna ulaşılmasını sağlamıştır.

1212 hicrî yılında yapılan tamirat ve diğer masraflar incelendiğinde bu masrafların % 88'ini hangi vakfa ait olduğu belli olmayan vakfın borcu, vâkıf soyu ödenekleri gibi ortak masraflar oluşturmaktadır. Vakfiyeler yardımı ile gelirler ve giderler incelendiğinde 3 vakfın sadece kağıt üzerinde yani ortak bir bilançoda mı birleştirildikleri ya da gerçek bir birleşme mi yaşadıkları sorusu karşımıza çıkmaktadır. Bu soruya tam olarak net bir cevap verebilmek kolay değildir. Ayrıca bir vakfa ait gelir fazlalığı diğer bir vakfa ait gider fazlalığını dengelemekte kullanılmış mıdır? Vakıfların ortak kullanım alanları ve hangi vakfa ait olduğu belli olmayan gelirler ve giderler gibi veriler bu tip soruların cevaplanmasını zorlaştırmaktadır. Bu durumda günümüzün şirket evlilikleri tarzında bir birleşme yaşanıp yaşanmadığı sorusu gündeme gelmektedir.

Hicrî 1212 senesi muhasebesi 123.183,5 kuruş 8 akçe borç ile kapanmıştır. Borçlu kurumlar ile ilgili ilk akla gelen şey kötü yönetimdir. Vakıfların gelir kaynaklarının asıl harcama alanları dışındaki alanlara kaydırılmış olması olasılığı belirmektedir. Bir diğer olasılık ise 1798 yılına gelindiğinde 200 yılı aşkın bir süredir hizmet veren vakıf akarlarına gerekli bakım yapılamamış olmasıdır. Bunun sonucunda ya kullanılamaz hale geldikleri ya da verim ve getirilerinin azaldıkları düşünülebilir. Yılların aşındırma etkisi şüphesiz ki inkar edilemez bir gerçektir. Bu konuda yöneticilerin yetersiz kaldığı görülmektedir. Bu borç aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik şartlarının bir sonucu da olabilir. Ayanların güçlü olduğu bir dönemde özellikle Balkanlar'da gelir getiren mülkleri olan bir vakfın bu gelirleri toplayamaması doğal bir durumdur. Çünkü bu dönemde devlet de vergilerini toplamakta zorluk yaşamaktadır.

Şekil 58 incelendiğinde görülecektir ki Mihrimah Sultan ve Rüstem Paşa vakıflarının gelirleri giderlerini karşılamaktadır. Yalnızca Ayşe Sultan Vakfı'nın 1,2 kuruş gibi son derece cüzi miktarda açığı bulunmaktadır. Asıl giderleri ortak harcamalar ve hangi vakfa ait olduğu bilinmeyen masraflar oluşturmaktadır. Her üç vakfın da gelirleri kadar giderleri bulunmaktadır. Muhasebe kayıtlarına göre üç vakfın gelir ve gider fazlaları birbirlerinden bağımsız olarak değerlendirilmemektedir. İncelenen bilançoda verilen vakıf gelirlerinin üç vakıftan hangisine ait olduklarına ancak

vakfiyeler sayesinde cevap verebilmektedir. Bununla birlikte ortak ve bilinmeyen masrafların oluşturduğu kalın sis tabakası yüzünden giderlerin hangi vakfa ait oldukları tespit edilememektedir. Vakıfların giderlerinin birbirinden ayrı tutulduğunu söylemek güçtür. Buna karşın vakıfların hesaplarının birlikte tutulduğu konusu nispeten netlik kazanmıştır.

Hicrî 1212 yılı bilançosunda ortak ve hangi vakfa ait olduğu kesin bilinmeyen ortak giderler %82 oranındadır. Ortak giderlerin en büyük kalemini 32.054,5 kuruş ödeme ile %52 oranında tutan vakıf soyuna ödenen maaşlar teşkil etmektedir. Diğer bir ortak ödeme 25.000 kuruş ile %40 oranındaki borç ödemeleridir. Bu verilerden çıkarılan sonuç şudur. Vakıf soyuna yapılan ödemeler vakfı zor duruma düşürmüştür. Vakıf, evlâd-ı vâkıfa ödeme yapmak için borçlanmıştır. Söz konusu borcun sadece %2 oranındaki kısmı, 6.928,5 kuruş tutan çeşitli masraf ve tamirler için alınmıştır. Bu verilere göre vâkıf soyu vakfı kötü yönetmiştir. Hatta vakfı borçlu duruma düşürecek kadar vakfın kasasını boşaltmıştır. Söz konusu suistimaller eninde sonunda vakfın yöneticilerinin soruşturma geçirmesine ve sürgüne gönderilmelerine yol açmıştır.

Gelirler ve giderlerin hangi vakfa ait olduğu h.1212 bilançosunda verilmemiştir. Bu konulardaki verilere vakfiyeler üzerinde doğrudan incelemeler yapılarak ve diğer araştırmacıların vakfiyeler üzerindeki çalışmaları sayesinde ulaşılmıştır. Vakıf muhasebesinin bahsedilen şekilde muallak bir tarzda tutulmuş olması vakfın kasasının rahatça kullanılmasını kolaylaştırmış. Bu belirsiz durum mütevelliler ve evlâd-ı vâkıfın kendi isteklerini ön plana geçirmelerine imkan tanımış ve vakfın zarar etmesine yol açmıştır. Bu durum şu sonucu ortaya çıkarmaktadır. Vakıfların uzun ömürlü olması isteniyorsa vakıflar, vakıf yöneticisi olan vâkıf soyuna karşı da fazladan önlemlerle korunmalıdır.

EKLER

EK 1A: EV. HMH. d. 7360 [1 Muharrem 1212-29 Zilhicce 1212]

İstanbul'da Cağalzâde Rüstem Paşa Camii, Mescit İmaret, Medrese, Zaviye ve Türbesi Evkâfı ile Mihrimah Sultan, Hâce Ayşe Sultan Evkâfı'nın Mahsûlât ve İhracat Muhasebesi

Muhasebe-i mahsûlât ve ihracât evkâf-ı cevâmî'-i şerîf ve mesâcid-i lâtif ve imâret-i âmire ve medâris-i latîf ve zâviye ve türbe-i münîf ve merhûm Rüstem Paşa eş-şehriye Cağalzâde merhûme ve mağfûrun-lehâ Mihrimah Sultan tâbet serâhâ merhûme ve mağfûrun-lehâ Hâce Ayşe Sultan duhterşâh tâbet serâhum der-nezd-i Bâb-ı Edirne Tahte'l-kal'a der-İstanbul ve der-İskele-i Üsküdar ve gayruhû an-zaman-ı İsmet Beyefendi bi'l-asâle es-Seyyid Mehmed Beyefendi Emin-i kiyâh an-Hâcegân-ı Divân-ı Hümayun vasî-i sağîre Esmâ Hanım ve hafide der-batn-ı mâder bi'l-asâle ve bi'l-vesâye ve an-cânib-i Râfî'a Hanım zevce-eş bi'l-vekâle ve an-cânib-i Resmiye Kadın zevce-i merhûm Ali Beyefendi bi'l-vekâle ve an-verese ve an-evlâd-ı merhûm Ali Beyefendi Silâhşor-ı hazret-i şehriyârî an-evlâd-ı vâkıf ber-vech-i meşrût mütevellî-i sâbık bâ-taleb-i Tâhir Beyefendi veled-i saadetlû Mahmud Beyefendi bâ-hüccet-i kâ'immakâm-ı müderris an-evlâd-ı vâkıf ber-vech-i meşrût mütevellî-i lâhik der-muvâcehe-i Şemseddin Beyefendi an-müderrisîn-i kirâm veled-i Şeyh Hüdâyî Mahmud Efendi kâtib-i vakf-ı Mihrimah Sultan ve Osman Efendi kâtib-i Vakf-ı Ayşe Sultan ve der [silik, okunmuyor] es-Seyyid İbrahim Efendi bin Mahmud Efendi ve Osman Ağa ibn-i Hasan Kethüdâ-yı mütevellî-i sâbık ve Hâfız Abdullah Efendi kesedâr-ı Mukâbele-i Süvârî vekîl an-cânib-i Hayriye Hanım zevce-eş an-evlâd-ı vâkıf ve gayruhû be-ma'rifet-i saadetlû Mehmed Avni Efendi Tezkire-i Sâni hâlâ bâ-defter-i müfredât kâtib-i

vakf der-huzûr-ı şer‘-i şerîf vâcib an-gurre-i Muharrem sene 1212 ilâ gâye-i Zilhicce sene-i minhu der nezâret-i Hazret-i Sadr-ı âlî

Asl-ı mâl fi sene-yi kâmile

Kuruş Nakdiye

107230,5 2

An akçe-yi istirdâd-ı cizye-yi re‘âya-yı mukâta‘ât-ı vakf-ı an kazâ-yı mezbûr an cânib-i mîrî an gurre-yi Muharrem sene 1212 ilâ gâye-yi Zi‘l-hicce-i minhu	An akçe-yi Mukâta‘a-i zemîn an vakf-ı kütüphâne-yi merhûm Sultan Mahmud Han –ı Gazi tâbe serâhâ fi‘t-tarihi‘l-mezbûr
Kuruş	Kuruş
2500	69,5

Ani‘l-mahsulât-ı mezkûrîn

Kuruş Nakdiye

104661 2

Ani'l-müşâherân-ı mezkûrın der İstanbul ve Üsküdar ve gayruhu

633842

Be hesab

Kuruş Nakdiyye

5282 2

An mahsûl-i icârât-ı musakkafât-ı der İstanbul ve Üsküdar ve Galata an vakf-ı Rüstem Paşa der yed-i müstehcîrîn an gurre-yi Muharrem sene 1212 ilâ gâye-yi Zi'l-hicce-i minhu Akçe 68256	An mahsûl-i icârât-ı musakkafât-ı der nezd-i Taht'l-kale der İstanbul an vakf-ı mezkûr der yed-i müstehcîrîn fî tarihi'l-mezkûr Akçe 96840	An mahsûl-i icârât-ı musakkafât-ı der nezd-i Aksaray an vakf-ı mezkûr der yed-i müstehcîrîn fî tarihi'l-mezkûr Akçe 90000
An mahsûl-i icârât-ı musakkafât-ı der harc-ı Bâb-ı Zindan an vakf-ı mezbûr der yed-i müstehcîrîn fî tarihi'l-mezkûr Akçe 70998	An mahsûl-i icârât-ı musakkafât-ı der Galata an vakf-ı mezbûr der yed-i müstehcîrîn fî tarihi'l-mezkûr Akçe 40000	An mahsûl-i kıst-ı Han-ı Kebeciyân der nezd-i Bâb-ı Edirne an vakf-ı mezbûr der yed-i müstehcîrîn fî tarihi'l-mezkûr Akçe 100000
An mahsûl-i icâre-i Hân-ı Kebe-i Sulu an vakf-ı mezbûr der yed-i müstehcîrîn fî tarihi'l-mezkûr Akçe 9000	An mahsûl-i icâre-i diğêr Han-ı sa'gîr-i Sulu an vakf-ı mezbûr der yed-i müstehcîrîn fî tarihi'l-mezkûr Akçe 9000	An mahsûl-i icâre-i Han-ı Küçük an vakf-ı mezbûr der yed-i müstehcîrîn fî tarihi'l-mezkûr Akçe 2160
An mahsûl-i icâre-i diğêr Han-ı Küçük an vakf-ı mezbûr der yed-i müstehcîrîn fî tarihi'l-mezkûr Akçe 3600	An mahsûl-i icâre-i Han-ı Sultan an vakf-ı mezbûr der yed-i müstehcîrîn fî tarihi'l-mezkûr Akçe 9600	An mahsûl-i icâre-i Han-ı Kebîr-i Kebe an vakf-ı mezbûr der yed-i müstehcîrîn fî tarihi'l-mezkûr Akçe 6000
An mahsûl-i icâre-i Han-ı sa'gîr-i Kebe an vakf-ı mezbûr der yed-i müstehcîrîn fî tarihi'l-mezkûr Akçe 4800	An mahsûl-i icârât-ı musakkafât an vakf-ı Mihrimah Sultan der yed-i müstehcîrîn fî tarihi'l-mezkûr Akçe 24636	An mahsûl-i icârât-ı mahâret-i atîk? 4 der derunu imâret-i Üsküdar fî tarihi'l-mezkûr Akçe 1440
An mahsûl-i icârât-ı musakkafât an vakf-ı mezbûr der yed-i müstehcîrîn fî tarihi'l-mezkûr Akçe 11598	An mahsûl-i kıst-ı Han der nezd-i Bâb-ı Edirne an vakf-ı mezbûr der yed-i müstehcîrîn fî tarihi'l-mezkûr Akçe 30000	An mahsûl-i icârât-ı musakkafât der Üsküdar an vakf-ı mezbûr der yed-i müstehcîrîn fî tarihi'l-mezkûr Akçe 15198
An mahsûl-i icâre-i Hamam der nezd-i Zincirli kuyu an vakf-ı mezbûr der yed-i müstehcîrîn fî tarihi'l-mezkûr Akçe 12000	An mahsûl-i icârât-ı musakkafât der nezd-i meydaneş?an vakf-ı Merhûme Hâce Ayşe Sultan der yed-i müstehcîrîn fî tarihi'l-mezkûr Akçe 28716	

Ani'l-müşâherân-ı mezkûrîn der Vilâyet-i Anadolu ve Rumeli
Kuruş 3863,5

An mahsûl-i kıst-ı Han ve Hamam der Erzurum me'a Kıst-ı Han-ı der Erzincan der yed-i müstehcîrîn an gurre-yi Muharrem sene 1212 ilâ gaye-yi Zi'l-hicce sene-yi minhu Kuruş 1000	An mahsûl-i kıst-ı han der Edirne gayri ez vezâyif der mahalleş? fi tarihi'l-mezkûr Kuruş 380	An mahsûl-i kıst-ı han der vilayet-i Karışdıran fi tarihi'l-mezkûr Kuruş 100
An mahsûl-i kıst-ı hamam kapluca der Burusa gayri ez vezâyif der mahalleş? fi tarihi'l-mezkûr Kuruş 1900	An mahsûl-i kıst-ı hamam der Kütahya der yed-i müstehcîrîn fi tarihi'l-mezkûr Kuruş 21	An mahsûl-i kıst-ı hamam der Kaza-yı Lefke fi tarihi'l-mezkûr Kuruş 70
An mahsûl-i icâre-i çiftlik der Kazıklı fi tarihi'l-mezkûr Kuruş 30	An mahsûl-i resm-i otlak ve yaylak der Avretalanı der yed-i müstehcîrîn fi tarihi'l-mezkûr Kuruş 37,5	An mahsûl-i Mukâta'a-i asiyâb der Kazâ-yı Tikveş fi tarihi'l-mezkûr Kuruş 60
An mahsûl-i kıst-ı hamam der Niğbolu fi tarihi'l-mezkûr Kuruş 60	An mahsûl-i kıst-ı han der Ereğli fi tarihi'l-mezkûr Kuruş 25	An mahsûl-i kıst-ı hamam der Kazıklı fi tarihi'l-mezkûr Kuruş 30
An mahsûl-i kıst-ı han der Filibe fi tarihi'l-mezkûr Kuruş 150	An mahsûl-i kıst-ı han der Trablus-şam fi tarihi'l-mezkûr Kuruş 100 An câbî dâhili Menteş	

Ani'l-mukâta'ât-ı mezkûrîn ber vech-i tedâhül ber muceb-i muhâsebe-yi evvel vâcib an evvel-i Mart sene-yi 1212? İlâ gaye-yi Şubat sene-yi minhu Kuruş 88530

An mahsûl-i Mukâta'a-i Yenice ve tevâbi'uhâ der kazâ-yı Yenişehir-i Fenâr an evvel-i mart sene-yi minhu der uhde-yi mültezim Kuruş 12500	An mahsûl-i Mukâta'a-i Bakraç ve tevâbi'uhâ der kazâ-yı mezbûr vâcib sene-yi minhu der uhde-yi mültezim Kuruş 7500	An mahsûl-i Mukâta'a-i Hasan Baba ve tevâbi'uhâ der kazâ-yı mezbûr vâcib sene-yi minhu der uhde-yi mültezim Kuruş 9000
An mahsûl-i Mukâta'a-i Çernoda ve tevâbi'uhâ der kazâ-yı Rodoscuk vâcib sene-yi minhu der uhde-yi mültezim Kuruş 10000	An mahsûl-i Mukâta'a-i Avretalanı ve tevâbi'uhâ der kazâ-yı Filibe der uhde-yi mültezim vâcib sene-yi minhu Kuruş 11500	An mahsûl-i Mukâta'a-i Menlik ve tevâbi'uhâ der kazâ-yı Kara Ferye vâcib sene-yi minhu der uhde-yi mültezim Kuruş 13000
An mahsûl-i Mukâta'a-i İstiranca ve tevâbi'uhâ der kazâ-yı Nevrekop vâcib sene-yi minhu der uhde-yi mültezim Kuruş 2350	An mahsûl-i Mukâta'a-i Gore ve tevâbi'uhâ der kazâ-yı Ermiye vâcib sene-yi minhu der uhde-yi mültezim Kuruş 2700	An mahsûl-i Mukâta'a-i Ahurköy ve tevâbi'uhâ der kazâ-yı İpsâla vâcib sene-yi minhu der uhde-yi mültezim Kuruş 1100
An mahsûl-i Mukâta'a-i Babacıklar ve tevâbi'uhâ der kazâ-yı Pınar Hisarı vâcib sene-	An mahsûl-i Mukâta'a-i Çiftlik köy ve tevâbi'uhâ der kazâ-yı Bergos vâcib sene-yi minhu der	An mahsûl-i Mukâta'a-i Karışdıran ve tevâbi'uhâ der kazâ-yı mezbûr vâcib sene-yi

yi minhu der uhde-yi mültezim Kuruş 1000	uhde-yi mültezim Kuruş 850	minhu der uhde-yi mültezim Kuruş 650
An mahsûl-i Mukâta‘a-i Yalakabad ve tevâbi‘uhâ vâcib sene-yi minhu der uhde-yi mültezim Kuruş 1300	An mahsûl-i Mukâta‘a-i Kalkışve tevâbi‘uhâ der kazâ-yı Avret Hisarı vâcib sene-yi minhu der uhde-yi mültezim Kuruş 2100	An mahsûl-i Mukâta‘a-i Hacı Bedirli ve tevâbi‘uhâ der kazâ-yı Sofya vâcib sene-yi minhu der uhde-yi mültezim Kuruş 600
An mahsûl-i Mukâta‘a-i Çamurlu ve tevâbi‘uhâ der kazâ-yı Samâkov vâcib sene-yi minhu der uhde-yi mültezim Kuruş 4000	An mahsûl-i Mukâta‘a-i Karye-i Arnâbûd ve tevâbi‘uhâ der kazâ-yı Tırnovî vâcib sene-yi minhu der uhde-yi mültezim Kuruş 6500	
An mahsûl-i Mukâta‘a-i Nerdübanlı ve tevâbi‘uhâ der kazâ-yı Üsküdar vâcib sene-yi minhu der uhde-yi mültezim Kuruş 200	An mahsûl-i Mukâta‘a-i mezra‘a-yı Geyikli Baba der kazâ-yı Burusa vâcib sene-yi minhu der uhde-yi mültezim Kuruş 30	An mahsûl-i Mukâta‘a-i Tekfur Çayırı ve tevâbi‘uhâ der kazâ-yı Gekbuze vâcib sene-yi minhu der uhde-yi mültezim Kuruş 550
An mahsûl-i Mukâta‘a-i Hırşova ve tevâbi‘uhâ der kazâ-yı Hezârgrâd vâcib sene-yi minhu der uhde-yi mültezim Kuruş 1100	An mahsûl-i Mukâta‘a-i Panayır Dolabân der kazâ-yı Istranca Kuruş Halî 000	

Ani’l-mu‘accelât-ı mezkûrınKuruş6985,5

Berây-ı an mu‘accele-yi sudûs (6/1) hisse-yi oda ve odahâ-yı Han-ı Kebeciyân an mahlûl-u eş-Şeyh Hacı Süleyman Kuruş 157	Berây-ı an mu‘accele-yi nısf hisse-yi dükkan der Hasirciyân an mahlûl-u Yusuf Ağa Kuruş 401,5	Berây-ı an mu‘accele-yi dükkan der müytâbhâne der Rodoscuk an mahlûl Kuruş 40
Berây-ı an mu‘accele-yi Rub‘ hisse-yi menzîl an mahlûl kâtib-i gümrük Kuruş 45	Berây-ı an mu‘accele-yi sülus hisse-yi dükkan der Hasirciyân an mahlûl-u İbrahim Kuruş 440	Berây-ı an mu‘accele-yi nısf hâne dekâkîn der Üsküdar an mahlûl Fatma Kuruş 740
Berây-ı an mu‘accele-yi nısf hisse-yi menzîl der İskele-yi Kavak an mahlûl-u Hüseyin bin Mehmet Kuruş 108	Berây-ı an mu‘accele-yi tapu-yı tarla der nezd-i Nedübanlı an mahlûl Hüseyin bin Mehmed Kuruş 100	Berây-ı an mu‘accele-yi dükkan der Aşciyân an mahlûl Mevlevî Hacı Osman Efendi Kuruş 1849
Berây-ı an mu‘accele-yi sülus hisse-yi mahzen der nezd-i câmi‘-i Rüstem Paşa an mahlûl Kitabîzâde Hüseyin Kuruş 225	Berây-ı an mu‘accele-yi nısf hisse-yi dükkan der koru-yu Aşciyân der cânib-i derya an mahlûl Seyyid Ali Kuruş 588	Berây-ı an mu‘accele-yi hisse-yi dükkan tuzcu an mahlûl Hacı Hüseyin Kuruş 135
Berây-ı an mu‘accele-yi nısf-ı menzîl an vakf-ı Ayşe Sultan an mahlûl Derviş Mustafa Kuruş 50	Berây-ı an mu‘accele-yi tapu-yı tarla der Cayır Ovası an mahlûl Kuruş 25	Berây-ı an mu‘accele-yi sülus hisse-yi timurcu der nezd-i Bâb-ı Edirne an mahlûl Mustafa [bin] Fatma Kuruş 25
Berây-ı an mu‘accele-yi hisse-yi dükkan tuzcu an mahlûl Hacı Mehmet Kuruş 141	Berây-ı an mu‘accele-yi Rub‘ hisse-yi dekâkîn der nezd-i Bâb-ı Edirne an mahlûl bî zebân (dilsiz) Kuruş 360	Berây-ı an mu‘accele-yi hisse-yi oda-yı Han-ı Kebeciyân an mahlûl Kuruş 25

Berây-ı an mu'accele-yi nısf-ı menzıl ve odahâ-yi çaşnıgir an mahlûl Hacı Mehmed an esbâbî Kuruş	1530

Vuziâ min zalıkKuruş230414Nakdiyye 10

El Vezâyif an gurre-yi Muharrem sene-yi 1212 ilâ gaye-yi Zi'l-hicce sene-yi minhu
Yevm 10425 Şehr 10
Kuruş
31276
Edâ şode Edâ ne şode
29476 1800

Cemâ'ât-ı vezâyif-i hademe-i mezkûrın an havâlât-ı câbiyân
Yevm 916 Şehr 20

Kuruş2750 Be hesâb akçe 330000

Berây-ı vezâyif-i an icârât-ı havâle-yi câbî Han-ı Kebeciyan Akçe 15840	Berây-ı vezâyif-i havâle-yi câbî an icârât-ı Han der nezd-i Bâb-ı Edirne Akçe26280	Berây-ı vezâyif-i havâle-yi an icârât-ı câbî musakkafât-ı der nezd-i Aksaray Kuruş 33012
Bahâ-i asel Berây-ı zerde der eyyâm-ı mezkûre beher yevm fî 5 kıyyeden Eyyâm 74 Kıyye 370Fî 150 Kuruş 55500	Bahâ-i za'ferân Berây-ı zerde der eyyâm-ı mezkûre beher yevm fî 6 dirhemden Eyyâm 74 Dirhem 444 Fî 10 Kuruş 4440	Bahâ-i nohud Berây-ı zerde der eyyâm-ı mezkûre beher yevm fî 5 kıyye ve 82 dirhemden Eyyâm 74 Kıyye 385 Kuruş? 68 Fî30 Kuruş 11550
Bahâ-i nemek Berây-ı lâzime-yi Habbâzın ve Tabbâhın-ı imaret Eyyâm Kıyye 370Fî 6Kuruş 2220	Bahâ-i kalay ve ücret-i kalaygîr ve ücret-i araba Berây-ı nakl-i zehâyir ilâ imâret me'a tekmîl-i hatabve gayruhu Kuruş 18000	

İhracât-ı mu'ayene der İstanbul ve Üsküdar an gurre-yi Muharrem sene1212 ilâ gaye-yi Zi'l-hicce sene-yi minhu

Kuruş 92817Nakdiyye1

Bahâ-i şem'-i asel-i zerd (sarı balmumu) Berây-ı habbâzın mihrâb-ı cevâmî-i Mihrimah Sultan ve Rüstem Paşa ve mülhakât-ı sâire der İstanbul ve Üsküdar Kıyye 520Fî 510 Akçe 265200 Be hesab kuruş 2210	Bahâ-i şem'-i asel-i sefid Berây-ı habbâzın mihrâb-ı cevâmî-i mezkûre Kıyye 55 Fî 600 10 Akçe 27000 Be hesab kuruş 225	Ücret-i zebîh-i (kesmek) şem'-i asel me'a masârîfât-ı sâ'ire Kuruş 52
Bahâ-i şem'-i revgan Berây-ı cevâmî-i şerîf-i vâkıf der İstanbul Kıyye 72Fî 120 Akçe 8640 Be hesab kuruş 72	Bahâ-i şem'-i revgan Berây-ı Hoca Kâsım Kuruş [] 9	Bahâ-i revgan-ı zeyt Berây-ı câmi' ve minâre-i Mihrimah Sultan der Üsküdar Kıyye 505Fî 135 Akçe 68175 Be hesab kuruş 568Nakdiyye 15
Bahâ-i revgan-ı zeyt Berây-ı câmi' ve minâre-i Mihrimah Sultan der nezd-i Bâb-ı Edirne Kıyye 370Fî 135 Akçe 49950 Be hesab kuruş 416Nakdiyye	Bahâ-i revgan-ı zeyt Berây-ı câmi' ve minâre-i merhûm Rüstem Paşa Kıyye 360Fî 135 Akçe 48600 Be hesab kuruş 405	Bahâ-i revgan-ı zeyt Berây-ı Medrese-yi Rüstem Paşa Kıyye 5Fî 135 Akçe 675 Be hesab kuruş 5,5 Nakdiyye 15

30		
Bahâ-i revgan-ı zeyt Berây-ı Türbe-yi Rüstem Paşa Kıyye 20Fî 135 Akçe 2800 Be hesab kuruş 22,5	Bahâ-i revgan-ı zeyt Berây-ı Türbe-yi Ayşe Sultan Kıyye 30Fî 135 Akçe 4050 Be hesab kuruş 33,5 Nakdiyye 30	Bahâ-i revgan-ı zeyt Berây-ı Türbe-yi Fatma Sultan Kıyye 24Fî 135 Akçe 3240 Be hesab kuruş 27
Bahâ-i revgan-ı zeyt Berây-ı habbâzîn-i imâret-i Üsküdar Kıyye 12Fî 135 Akçe 1620 Be hesab kuruş 13,5	Bahâ-i revgan-ı zeyt Berây-ı tabbâhîn-i imâret der Üsküdar Kıyye 12Fî 135 Akçe 1620 Be hesab kuruş 13,5	Bahâ-i revgan-ı zeyt Berây-ı kanâdîl-i kenefhâ ve gayruhu der Câmi'-i Üsküdar Kıyye 68Fî 135 Akçe 9180 Be hesab kuruş 76,5
Bahâ-i revgan-ı zeyt Berây-ı mescidi Dâye Hatun der Odahâ- yı Çanşnır Kıyye 50Fî 135 Akçe 6750 Be hesab kuruş 56 Nakdiyye 30	Bahâ-i revgan-ı zeyt Berây-ı Câmi'-i Mîrahor Kıyye 50Fî 135 Akçe 6750 Be hesab kuruş 56 Nakdiyye 30	Bahâ-i revgan-ı zeyt Berây-ı Câmi'-i ve minâre ve Türbe-yi Dâye Hatun der Han-ı Kebeciyan der şehri Ramazân Kıyye 50Fî 135 Akçe 6750 Be hesab kuruş 56 Nakdiyye 30
Bahâ-i revgan-ı zeyt Berây-ı Kasım Kıyye 50Fî 135 Akçe 6750 Be hesab kuruş 56 Nakdiyye 30	Minâre-yi Hoca Ücret-i Mahya-yı Minâre-yi Mihrimah Sultan der Üsküdar Kuruş 35	
Bahâ-i revgan-ı zeyt mâhya-yı câmi'-yi mezbûr Kuruş 11	Ücret-i taht-ı revân? minâre-yi câmi'-yi mezbûr Kuruş 25	Bahâ-i kanâdîl ve gayruhu Berây-ı câmi'-yi mezbûr Kuruş 35
İkâd-ı kanâdîl câmi'-yi Rüstem Paşa Kuruş 15	Harc-ı masârif-ı Berây-ı tabh -ı âşûra der şehri Muharrem Kuruş 270	Edâ-i sure-yi şerîfi ilâ ahâli-yi Mekke-yi mükerrrem ve Medine- yi münevvere Kuruş 10000
Edâ-i sure-yi şerîfi şerîf ilâ ahâli- yi Kuddus-i şerîf Kuruş 200	Harc-ı tezkire-yi surre-yi şerîf ve gayruhu Kuruş 110	Ücret-i râh-ı abî der Üsküdar Kuruş 108
Harc-ı furun-u imâret der Üsküdar Kuruş 120	Edâ-i ma'âş-ı nâzır-ı râh-ı ab-ı hasa Kuruş 50	Edâ-i avâız-ı Berây-ı hanân ve mahallât-ı vakf-ı mezbûr der Üsküdar Kuruş 98
Ücret-i ihrâc-ı müzeyyele-yi (ekleri) Han-ı Galata Kuruş 17	Ücret-i ihrâc-ı müzeyyele-yi Medrese-yi Rüstem Paşa Kuruş 9	Harc-ı masârif-ı Berây-ı matbah- ı mîr-i mükerrrem Kuruş 6000
Bahâ-i yıllık? me'a mest bapuç Berây-ı mîr-i mükerrrem Kuruş 2000	Bahâ-i yıllık Berây-ı Süleyman Beyefendi Kuruş 150	Edâ-i avâid ve gayruhu Berây-ı kâtib-i vakf-ı Mihrimah Sultan Kuruş 500
Edâ-i avâid ve gayruhu Berây-ı kâtib-i vakf-ı Rüstem Paşa	Edâ-i avâid ve gayruhu Berây-ı kâtib-i vakf-ı Hacı Ayşe Sultan	Edâ-i ihzâriyye-yi Câbi-i Aksaray

Kuruş 300	Kuruş 125	Kuruş 33 Nakdiyye 40
Edâ-i ihzâriyye-yi Câbi-i musakkafât-ı der nezd-i Çardak der İskele-yi Pîrî Paşa Kuruş 33 Nakdiyye 40	Edâ-i ihzâriyye-yi Câbi-i musakkafât-ı der nezd-i Bâb-ı Edirne Kuruş 33 Nakdiyye 40	Edâ-i ihzâriyye-yi Câbi-i musakkafât-ı der nezd-i sebze hane Kuruş 16,5 Nakdiyye 20
Edâ-i ihzâriyye-yi Câbi-i musakkafât-ı Ayşe Sultan Kuruş 12	Edâ-i ihzâriyye-yi Câbi-i musakkafât-ı der Tahte'l-kale Kuruş 33 Nakdiyye 40	Edâ-i ihzâriyye-yi Câbi-i musakkafât-ı der Üsküdar Kuruş 8
Edâ-i Mukâta'a-i zemîn be vakf-ı Ayasofya-yı Kebîr Kuruş 132,5	Edâ-i Mukâta'a-i zemîn be vakf-ı Ali Paşa-yı atîk Kuruş 16,5 Nakdiyye 28	Edâ-i Mukâta'a-i zemîn be vakf-ı Ahmet Paşa be vakf-ı Molla Gûranî Kuruş 25
Edâ-i Mukâta'a-i zemîn be vakf-ı Mahmud Paşa-yı Velî Kuruş 21,5 Nakdiyye 48	Edâ-i Mukâta'a-i zemîn be vakf-ı Ebu'l-Feth Sultan Mehmed Han-ı Gazi Kuruş 42,5	Edâ-i Mukâta'a-i zemîn be vakf-ı evkâf-ı sâ'ire Kuruş 33 Nakdiyye 40
Ücret-i [kalîçehâ-yı câmi' Kuruş 51	Edâ-i akçe-yi mîrî Berây-ı mukâtâ'-yı Avret Alanı be cânib-i kürkçü başı-yı hassa Kuruş 100	Edâ-i kayme bahâ-i sübyânân-ı mekteb der İstanbul ve Üsküdar ve gayruhu ber mu'tâd Kuruş 1000 Ziyâde masârifeş-i bâkıyye 0345,5 1345,5
Bahâ-i ahkar (ateş, kül, ısınma parası) Berây-ı sübyânân-ı mekteb Kuruş 20	Harc-ı hüccet-i ve gayruhu Berây-ı umûr-u vakf Kuruş 250	Masârif-ı müteferikâ Berây-ı umûr-u vakf Kuruş 117,5
Edâ-i mürâbaha Berây-ı deyn-i vakf ilâ sarrâf-ı ber muceb-i muhasebe-yi evvel bâ hüccet Kuruş 3000	Edâ-i deyn-i vakf ber muceb-i deyn-i muhasebe-yi evvel tamamen edâ şode Kuruş 62663 Nakdiyye 35	Harc-ı dide muhasebe-yi vakf Kuruş 250
Hüddâmiye ve mahzariye Kuruş 25		

Berây-ı vezâyif-i havâle-yi câbî an icârât-ı müsakkafât-ı der mahalle-yi Pîrî Paşa Akçe 15840	Berây-ı vezâyif-i havâle-yi câbî an icârât-ı müsakkafât-ı der nezd-i Bâb-ı Edirne Akçe 22644	Berây-ı vezâyif-i havâle-yi câbî an icârât-ı müsakkafât-ı der Tahte'l-kale Akçe 17784
Berây-ı vezâyif-i havâle-yi câbî an icârât-ı müsakkafât-ı der nezd-i Üsküdar[] Merhûme Hacı Ayşe Sultan Akçe 14400	Berây-ı vezâyif-i havâle-yi câbî an icârât-ı müsakkafât-ı vakf Merhûme Mihrimah Sultan Akçe 8640	Berây-ı vezâyif-i havâle-yi câbî an icârât-ı müsakkafât-ı vakf-ı mezbûr Akçe 8640
Berây-ı vezâyif-i havâle-yi câbî an icârât-ı müsakkafât-ı Han-ı	Berây-ı vezâyif-i havâle-yi câbî an icârât-ı hamam der nezd-i	Berây-ı vezâyif-i irsâliye-yi hademe-yi vakf der Tekfur Dağı

Kurşunlu der Galata Akçe	1800	Bâb-ı Edirne Akçe 9000	Akçe 81960
Berây-ı vezâyif-i irsâliye-yi hademe-yi vakf der Sapanca Akçe	74160		

Cemâ'ât-ı vezâyif-i evlâdân me'a hademe-yi sâ'ire der sergi

Yevm 9508 Şehr 20

Kuruş 28526 Edâ şode kuruş 26726 Edâ ne şode kuruş 1800

Berây-ı evlâdân-ı vâkıf Yevm 6988 Şehr 20 Kuruş 20966 Edâ şode kuruş 19166 Edâ ne şode Berây-ı vezâyif-i Süleyman Bey an gurre-yi Receb sene-yi minhu ilâ gaye-yi Zi'l-hicce sene-yi 1212 1800	Berây-ı vezâyif-i hademe-yi câmi'-i ve medrese-yi Üsküdar Yevm 1025 Şehr 9 Kuruş 3075,5	Berây-ı vezâyif-i hademe-yi câmi'-i ve medrese ve türbe-yi merhûm Rüstem Paşa Yevm 525 Kuruş 1575
Berây-ı vezâyif-i hademe-yi câmi'-i ve medrese-yi der nezd-i Bâb-ı Edirne Yevm 368 Kuruş 1104	Berây-ı hademe-yi sâ'ire Yevm 601 Şehr 21 Kuruş 1805 Nakdiyye 2	

Ani'l-ihracât-ı mezkûrîn
Kuruş Nakdiyye

200938 10

Harc-ı kilâr-ı imâret-i âmire der Üsküdar vâcib-i an gurre-yi Muharrem sene 1212 ilâ gaye-yi Zi'l-hicce sene-yi minhu Akçe2563680 Be hesap kuruş21364

Bahâ-i dakik has-ı çörekçi Berây-ı fodula-yı imâret-i âmire beher yevm fî 11,5 kıyye ve [] Eyyâm 352 Mahî kıyye 4136 Fî 300 Akçe 1240800	Bahâ-i hinta Berây-ı şorba der eyyâm-ı sâ'ire beher yevm fî 1 kıyyede Eyyâm 322 Kıyye 322 Fî 240 Akçe 77280	Bahâ-i erz-i mısırî Berây-ı dâne ve zerde der eyyâm-ı cumaât ve Ramazân beher yevm fî 12 kıyyeden Eyyâm 74 Kıyye 888 Fî 540 Akçe 479520
Bahâ-i revgan-ı sâde Berây-ı dâne ve şorba der eyyâm-ı mezkûrîn Kıyye 1580 Fî 165 Akçe 260700 Berây-ı dâne der eyyâm-ı cumaât ve Ramazân beher yevm fî 17	Bahâ-i asel Berây-ı zerde der eyyâm-ı cumaât ve Ramazân beher yevm fî 22 kıyyeden Eyyâm 74 Kıyye 1628 Fî 135 Akçe 219780	Bahâ-i mevîzân Berây-ı ekşi aş der eyyâm-ı mezkûre beher yevm fî 25 kıyyeden Eyyâm 74 Kıyye 1850 Fî 36 Akçe 66600

Kıyyeden Eyyâm 74 Kıyye 1258 Berây-ı şorba der eyyâm-ı beher yevm Ramazân beher yevm fî 1 kıyyeden Eyyâm 322 Kıyye 322		
Bahâ-i nohud Berây-ı dâne ve şorba Kıyye 50 Fî 570 Akçe 28500	Bahâ-i nemek Berây-ı lâzime-yi habbâzîn ve tabbâhîn-i imâret Kıyye 135 Fî 120 Akçe 15960	Bahâ-i za'ferân Berây-ı zerde der eyyâm-ı mezkûre beher yevm fî 25 dirhemden Eyyâm 74 Dirhem 1850 Fî 12 Akçe 22200
Ücret-i hammâlân ve kantrîye ve ücret-i kayık Berây-ı nakl-i zehâyir ilâ imâret 18000	Bahâ-i hime Berây-ı lâzime-yi habbâzîn ve tabbâhîn-i imâret Çeki 758	Bahâ-i kalay ve ücret-i kalaygîr ve bahâ-i kürekçi Berây-ı lâzime- yi imâret Akçe 18000
Minha in kadar hime an sefâ'in-i İskele-yi vâkîf der Üsküdar tahsîl şode Çeki 196 İştirâ şode (satın almak) Çeki 554 Fî 210Kuruş 116320		

Harc-ı kilâr-ı imâret-i âmire der Tekfur Dağı eş-şehriye der sâbık an gurre-yi Muharrem sene 1212 ilâ
gaye-yi Zi'l-hicce sene-yi minhu
Akçe1031439Be hesab kuruş 8595 nakdiyye 39

Bahâ-i dakik-i hâs Berây-ı fodula imâret-i beher yevm fî 5 kıyyeden Eyyâm 352 Kıyye 1760 Fî 270 Akçe 475200	Bahâ-i erz-i mısri Berây-ı dâne ve zerde der eyyâm-ı cumaât ve Ramazân beher yevm fî 6 kıyyeden Eyyâm 74 Kıyye 444 Fî 452 Akçe 200688	Bahâ-i revgan-sade Berây-ı dâne ve şorba der eyyâm-ı mezkûrîn Kıyye 766 Fî 150 Akçe 114900 Berây-ı dâne der eyyâm-ı cumaât ve Ramazân beher yevm fî 6 kıyyeden Eyyâm 74 Kıyye 444 Berây-ı şorba der eyyâm-ı sâ'ire beher yevm fî 1 kıyyeden Eyyâm 322 Kıyye 322
Bahâ-i asel Berây-ı zerde der eyyâm-ı cumaât ve Ramazân beher yevm fî 12 kıyyeden Eyyâm 74 Kıyye 888 Fî 150 Akçe 133200	Bahâ-i za'ferân Berây-ı zerde der eyyâm-ı mezkûre beher yevm fî 8 dirhemden Eyyâm 74 Dirhem 592 Fî 12 Akçe 7104	Bahâ-i nohud Berây-ı dâne ve şorba der eyyâm-ı mezkûre beher yevm fî 3,5 kıyyeden Eyyâm 74 Kıyye 259 Fî 33 Akçe 8547
Bahâ-i nemek Berây-ı lâzime-yi habbâzîn ve tabbâhîn-i imâret gâyruhu Kıyye 40 Fî 120 Akçe 4800	Bahâ-i hime Berây-ı lâzime-yi habbâzîn ve tabbâhîn-i imâret çeki Çeki 450 Fî 180 Akçe 81000	Bahâ-i kalay ve ücret-i kalaygîr ve gayruhu Akçe 6000

Bahâ-i hinta Berây-ı şorba der eyyâm-ı sâ'ire beher yevm fî 1 kıyyeden Eyyâm 322 Kıyye 322 Minha tamamen mahsûl Karye-i Macarlar havâle şode

Harc-ı kilâr-ı imâret-i âmire der Sapanca vâcib-i an gurre-yi Muharrem sene 1212 ilâ gaye-yi Zi'l-hicce sene-yi minhu Akçe657060Be hesap kuruş5475,5

Bahâ-i hinta Berây-ı lâzime-yi imâret gâyrulu Kıyye 1200 Fî 300 Akçe 360000	Bahâ-i erz-i mısri Berây-ı dâne ve zerde der eyyâm-ı cumaât ve Ramazân beher yevm fî 4,5 kıyyeden Eyyâm 74 Kıyye 333 Fî 450 Akçe 149850	Bahâ-i revgan-sade Berây-ı dâne der eyyâm-ı mezkûre beher yevm fî 5 kıyyeden Eyyâm 74 Kıyye 320 Fî 150 Akçe 55500

İhrâcât-ı mu'ayyene-yi mezkûrın der Tekfûr Dağı eş-şehriyye-i Rodoscuk me'a Yalakabâd ve Karışdırân vâcib-i an gurre-yi Muharrem sene 1212 ilâ gaye-yi Zi'l-hicce sene-yi minhu Kuruş 378

Bahâ-i revgan-ı zeyt Berây-ı câmi'-i Tekfur Dağı Kıyye 150 Fî 120 Akçe 18000 Be hesâb kuruş 150	Bahâ-i revgan-ı zeyt Berây-ı imâret-i Tekfur Dağı Kıyye 12 Fî 120 Akçe 1440 Be hesâb kuruş 12	Bahâ-i Kanâdîl-i Tekfur Dağı Kuruş 12
Taâmiye-yi müderris-i medrese der Tekfur Dağı Kuruş 42,5	Bahâ-i revgan-ı zeyt Berây-ı câmi'-i der Yalakabâd Kıyye 100 Fî 135 Akçe 13500 Be hesâb kuruş 112,5	Bahâ-i revgan-ı zeyt Berây-ı câmi'-i Karışdırân Kıyye 33 Fî 120 Akçe 3960 Be hesâb kuruş 33
Ücret-i [] kaliçehâ-yı câmi'-yi mezkûr Kuruş 6	Ücret-i nakliye-yi revgan-ı zeyt cevâmi'-yi mezbûr Kuruş 10	

İhrâcât-ı mu'ayyene-yi mezkûrın der Sapanca an gurre-yi Muharrem sene 1212 ilâ gaye-yi Zi'l-hicce sene-yi minhu Kuruş 235,5 Nakdiyye30

Bahâ-i revgan-ı zeyt Berây-ı câmi'-i ve minâre Kıyye 110 Fî 135 Akçe 14850 Be hesâb kuruş 123,5 Nakdiyye 30	Bahâ-i revgan-ı zeyt Berây-ı imâret-i âmire Kıyye 24 Fî 135 Akçe 3240 Be hesâb kuruş 27	Bahâ-i kurban Berây-ı ruh kubû' hazret-i vâkıf Kuruş 60
Bahâ-i [] sâ'ir Berây-ı câmi'-i şerîf Kuruş 20	Bahâ-i kanâdîl şamandıra ve gayruhu Berây-ı câmi'-i ve minâre Kuruş 5	

Masârîf-ı müteferrika-ı mezkûrınKuruş 388

Ta'mîr-i râh-ı abî şadırvân Câmi'-i Rüstem PaşaKuruş 83	Ta'mîr-i hazire-i âb der konak Kuruş 84	Ta'mîr-i lağım medrese-yi Rüstem PaşaKuruş 56
Ta'mîr-i lağım-ı odahâ-yı Ca'fer Ağa Kuruş 90	Ta'mîr-i lağım me'a abdesihâne der han-ı Burma Kuruş 75	

Ta'mîrât ve gayruhu bâ hüccet-i şer'iyye Kuruş 71684,5

Edâ-i avâ'id-i Berây-ı tezkire-yi sâni kî pîş-ezîn (bundan önce)an	Tekmîl-i noksan bedel-i iltizâm mukâta'â-yı Çernoda ve	Harc-ı kalem ve gayruhu Berây-ı istirdâd-ı cizye an cânîb-i mîrî

câlib-i vakf edâ eş bude ve lâkin be muhasebe-yi vakıf idhâl ne şode bûde (idhâl olmadı, girmede) ve hâlâ der yed-i muhasebe bâ hüccet-i şer'yye eda ve masraf kayd şodeKuruş 750 Selâse sinin (3 yıllık) Kuruş 2250 Vacib an gurre-yi Muharrem sene 1212 ilâ gaye-yi Zilhicce sene-yi minhu 750 3000	tevacubhâ vacib an evvel-i Mart sene-yi 1212 ki piş-ezin der muhasebe-yi evvel makbûz kayd şode bude velâkin tahsileş mümkün ne şode ve hâlâ der yed-i muhasebe Berây-ı tekmil hesab Masraf şode Kuruş 3000	vacib an gurre-i Muharrem sene-yi 1212 ilâ gaye-yi zi'l-hicce sene-yi minhu Kuruş 400
Bahâ-i mest pabuç Berây-ı sıbyânân-ı mekteb der İstanbul ve Üsküdar ve gayruhu ki piş-ezin beher sene edâ şode bûde velâkin be muhasebe-yi vakf idhâl ne şode ve hâlâ der yed-i muhasebe-yi masraf kayd ve bâ hüccet-i şer'yye mahsûb şode Kuruş 355,5	Harc-ı mâsarıf derhademe? Nizâ' (olumsuzluk durumu) asiyâb der Balık Pazarı Kuruş 165	Harc-ı masârıf-ıBerây-ı hitân? İsmet Bey veled-i Mîri mükerrerrem Kuruş 5000

Edâ-i murâbahâ-yıdeyn-i vakf ilâ sarrâfân-ı vakf ki gayri ez dâhili muhasebe be temessük bâ devr-i şer' in kadar meblağ der hîn-i müddet-i tevliyet beher sene edâ şode bûd velakin be muhasebe-yi vakf idhâl şode ve hâlâ der yed-i muhasebe be hüccet-i şer'yye idhâl ve masraf kayd şode Kuruş 25000	Harc-ı masârıf-ı Berây-ı cihân? Râfia Hanım ve Vedâde Hanım duhterân-ı mîr-i mükerrerrem Kuruş 10000	Edâ-i yıllık bahâ-i Berây-ı Mehmed Beyefendi Kuruş 7500
Edâ-i bahâ-i kisve ve câriye Berây-ı Mehmed Tâhir veled-i Mahmud Beyefendi Kuruş 4000	Bahâ-i hasır Berây-ı cevâmî-i me'a Câmi'-i Han-ı Kebeciyân Kuruş 200	Edâ-i harçlık be câlib-i Mahmud Beyefendi gayr-i ez bahâ-i yıllık bi'd-defeât (defalarca) Kuruş 4500
Bahâ-i hasır-ı mısırî Berây-ı cevâmî-i ve mesâcid-i latif Kuruş 200	Ta'mîr-i şadırvân ve kenefhâ-yı câmi'-yi der nezd-i Bâb-ı Edirne me'a ta'mîr-i oda-yı müteveli Kuruş 253	Ta'mîr-i kurşun medrese ve câmi'-i vakf Kuruş 896
Ta'mîr-i câmi'-i me'a memşâ (tuvalet) ve kaldırım me'a Han-ı Kebeciyân Kuruş 405	Ta'mîr-i câmi' ve imâret der Rodoscuk Kuruş 335	Ta'mîr-i râh-ı âbî der kemer Bakraç Kuruş 1300
Ta'mîr-i şadırvân câmi'-i	Ta'mîr-i râh-ı âb der Han-ı	Ta'mîr-i lağım-ı râh-ı âb câmi'-i

Rüstem Paşa me'a bahâ-i boru ve seng (taş) Kuruş 512,5	Kebeciyan Kuruş 460	der Bâb-ı Edirne Kuruş 1351
Ta'mîr-i râh-ı âbî konak-ı vâkîf Kuruş 150	Ta'mîr-i râh-ı âb câmi'-i Rüstem Paşa ve Kapân-ı dakîk ve bodrum ve dest-i râh-ı âb Kuruş 370	Masârîf-ı bahâ-i hime me'a boru der Harem Konağ-ı vâkîf Kuruş 307
Ta'mîr-i câmi' ve râh-ı âb der Kızılağaç der Sapanca Kuruş 361	Ta'mîr-i râh-ı âb der Hayrabolu Kuruş 1150	Ta'mîr-i konak-ı hazret-i vâkîf Kuruş 513,5

Ani'z-ziyâdeti'l-harc

În kadar meblağ deyn-i vakf zuhûr-kerd.

Kuruş Nakdiyye

123183,5 8

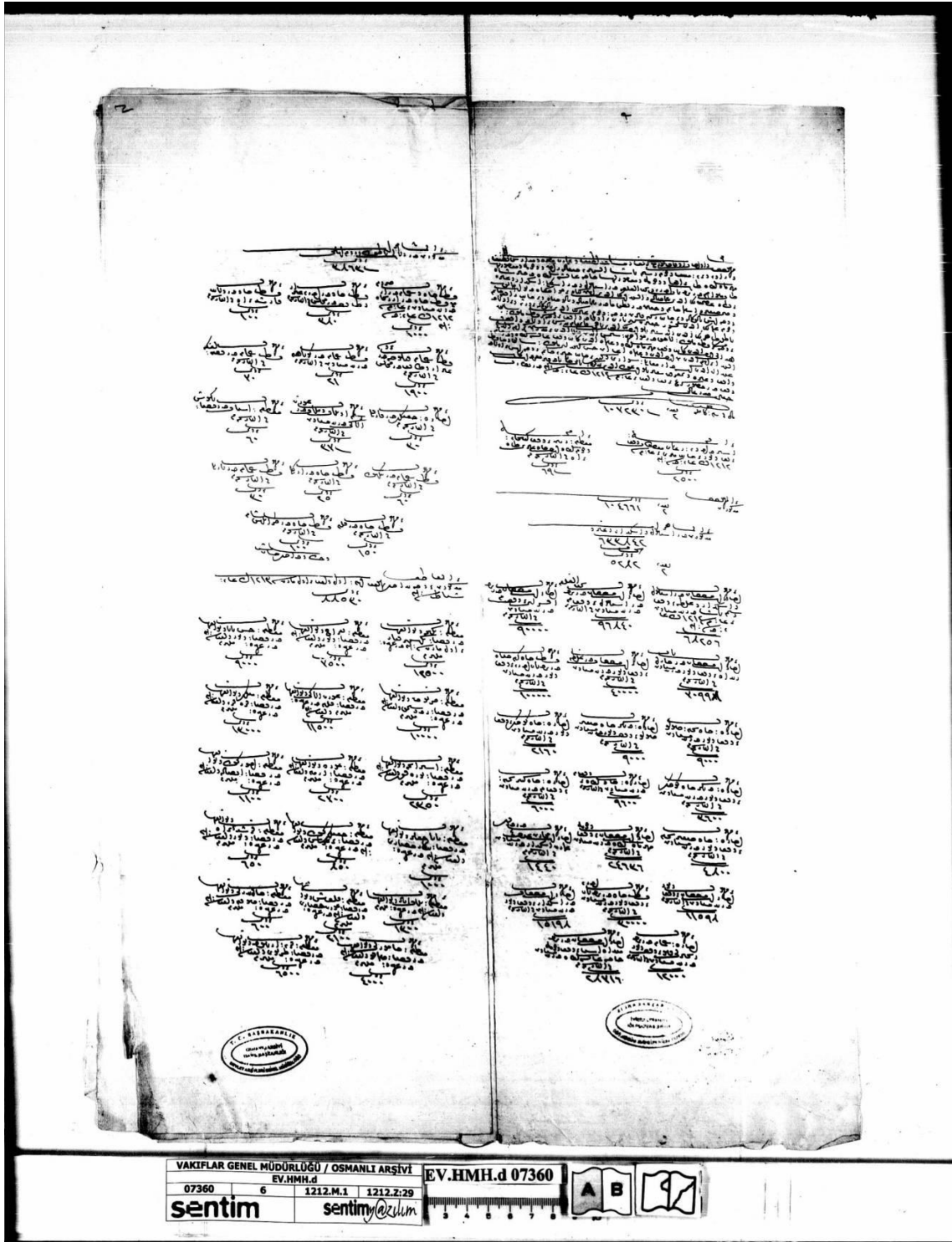
Vakf-ı mezbûrun 1212 senesi Muharrem-i gurrenden 1213 senesi Rebû'l-ahiri gayetine gelince 16 aylık müteveffâ-yı mezbûr Ali Beyefendi'nin zaman-ı tevliyetinde muhasebeleri görülmemiş olmağla 1212 senesi Muharremi gurrenden sene-i mezbûre Zilhiccesi gayetine gelince 1 senelik başka ve 1213 senesi Muharremi gurrenden sene-i mezbûre rebî'ü'l-ahiri gayetine gelince 4 aylık başka başka muhâsebeleri görülmesi bâ fermân-ı âlî tanzim olunmuş olmağla 1212 senesi Muharremi gurrenden sene-i mezbûre Zilhicce gayetine gelince işbu 1 senelik muhasebesinde irâd-ı vakıfdan makbûz ve masârîfâtı mizân olundukta 123183,5 Kuruş 8 akçe deyn-i vakf zuhûr edüp lakin 4 aylık muhâsebesine masraf kayd olunacak olduğu şerh verildi.

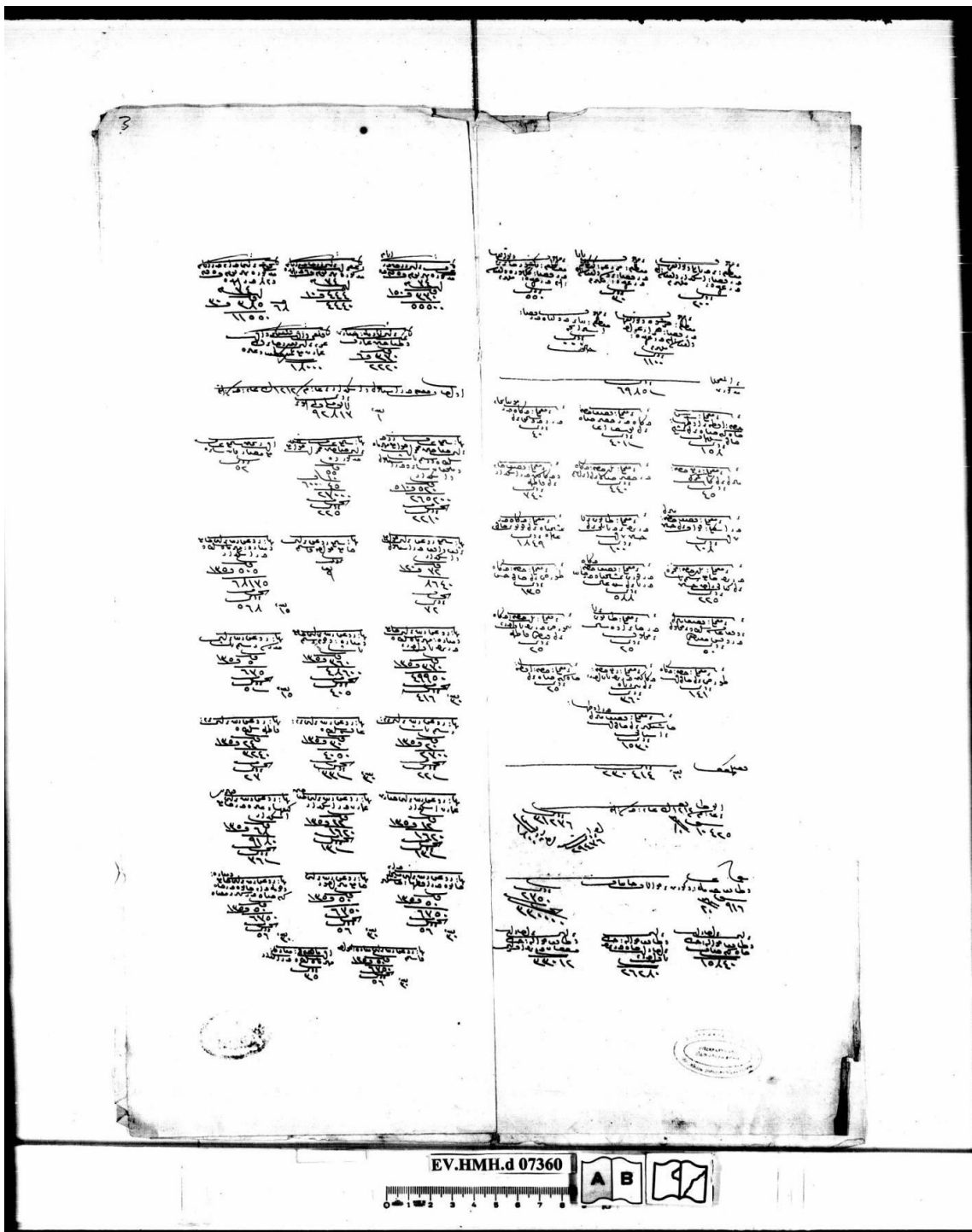
Tahiren 27 Receb sene 1213

İşbu suret-i muhasebedir ki aynıyla mahallinden nakil olunup mütevellî-i lâhık tarafına i'tâ olundu.

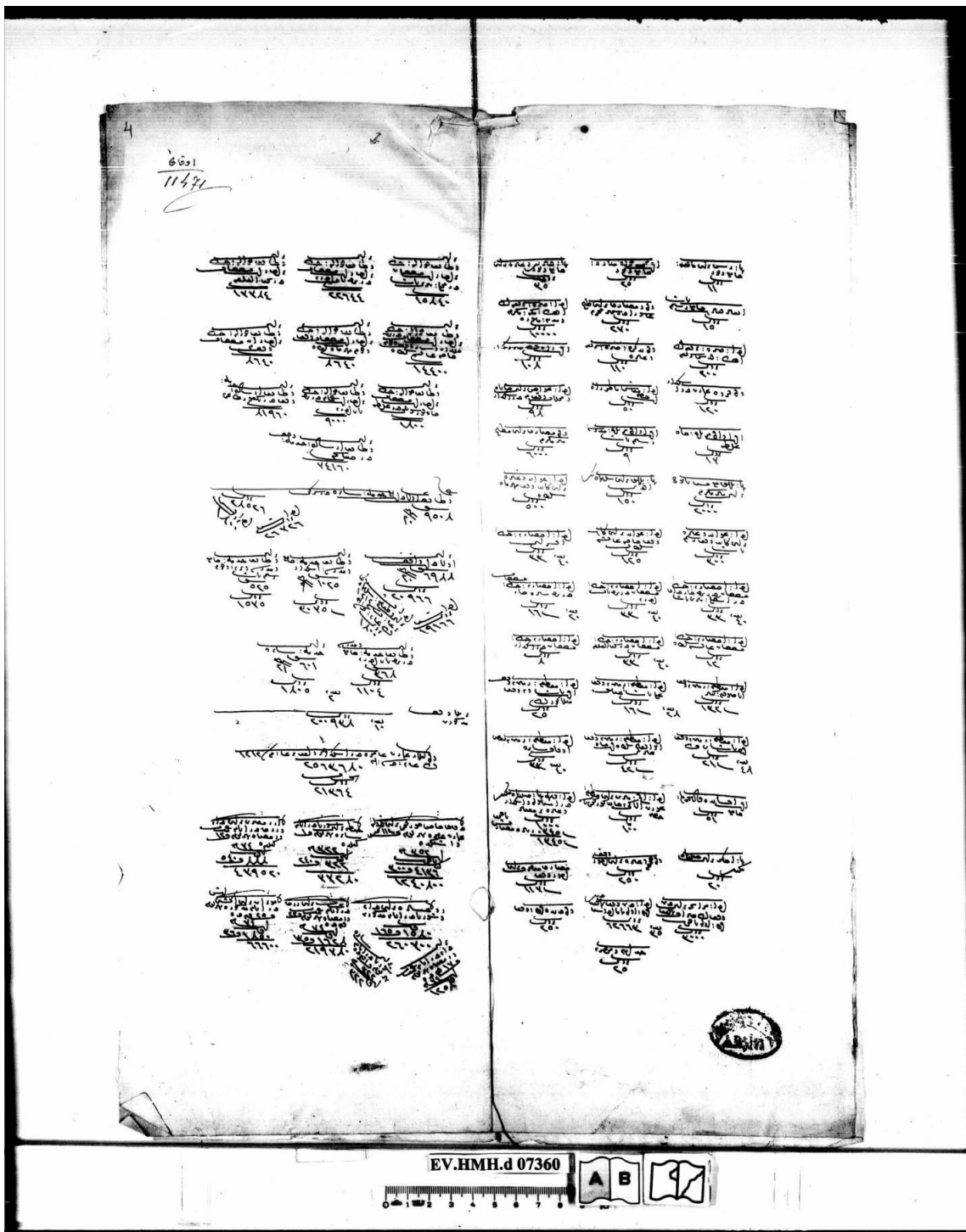
Tahiren: Fî 27 Receb sene 1213

Baş muhasebe gülü

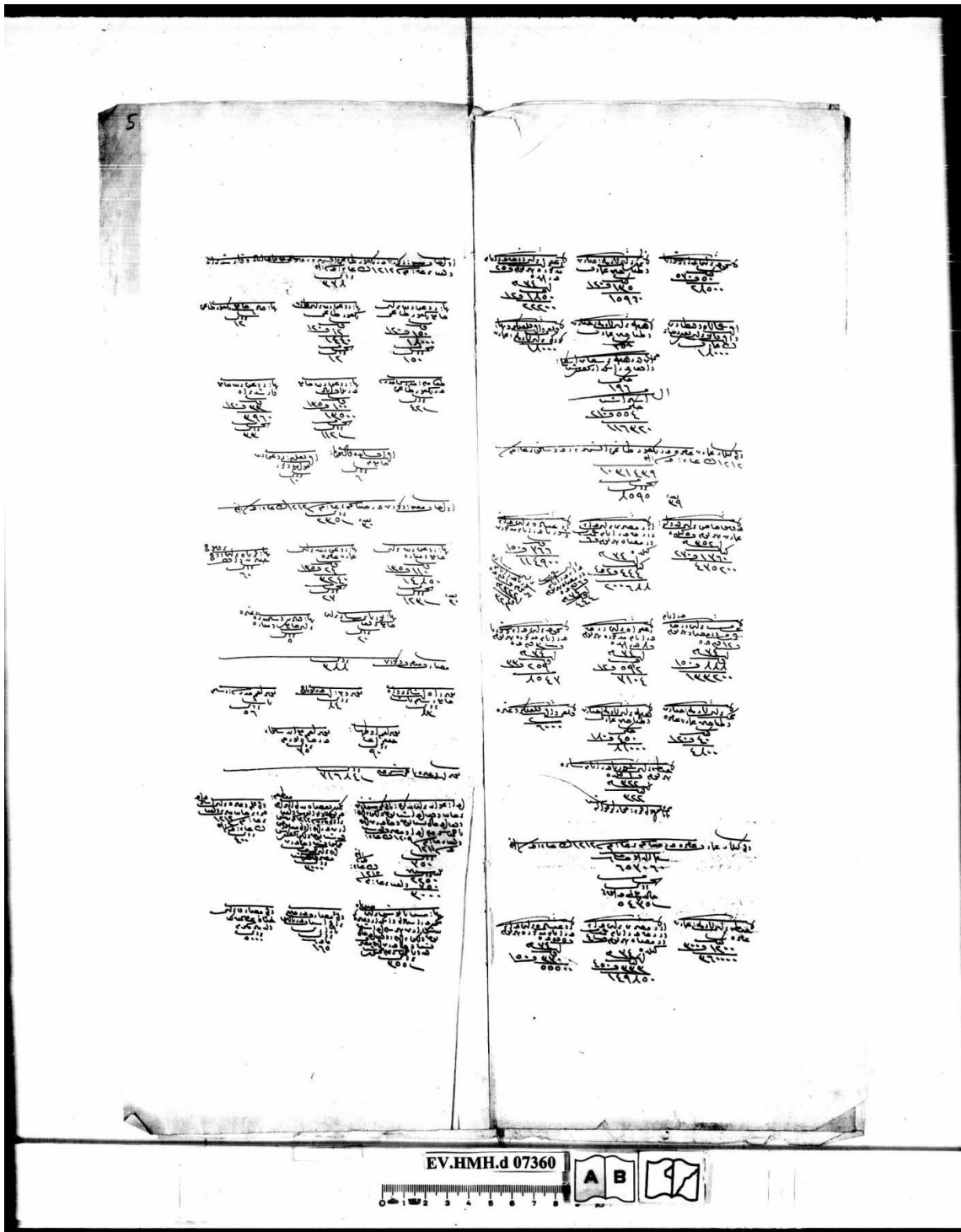

Sayfa 6 : 3B
Sayfa 3: 3A

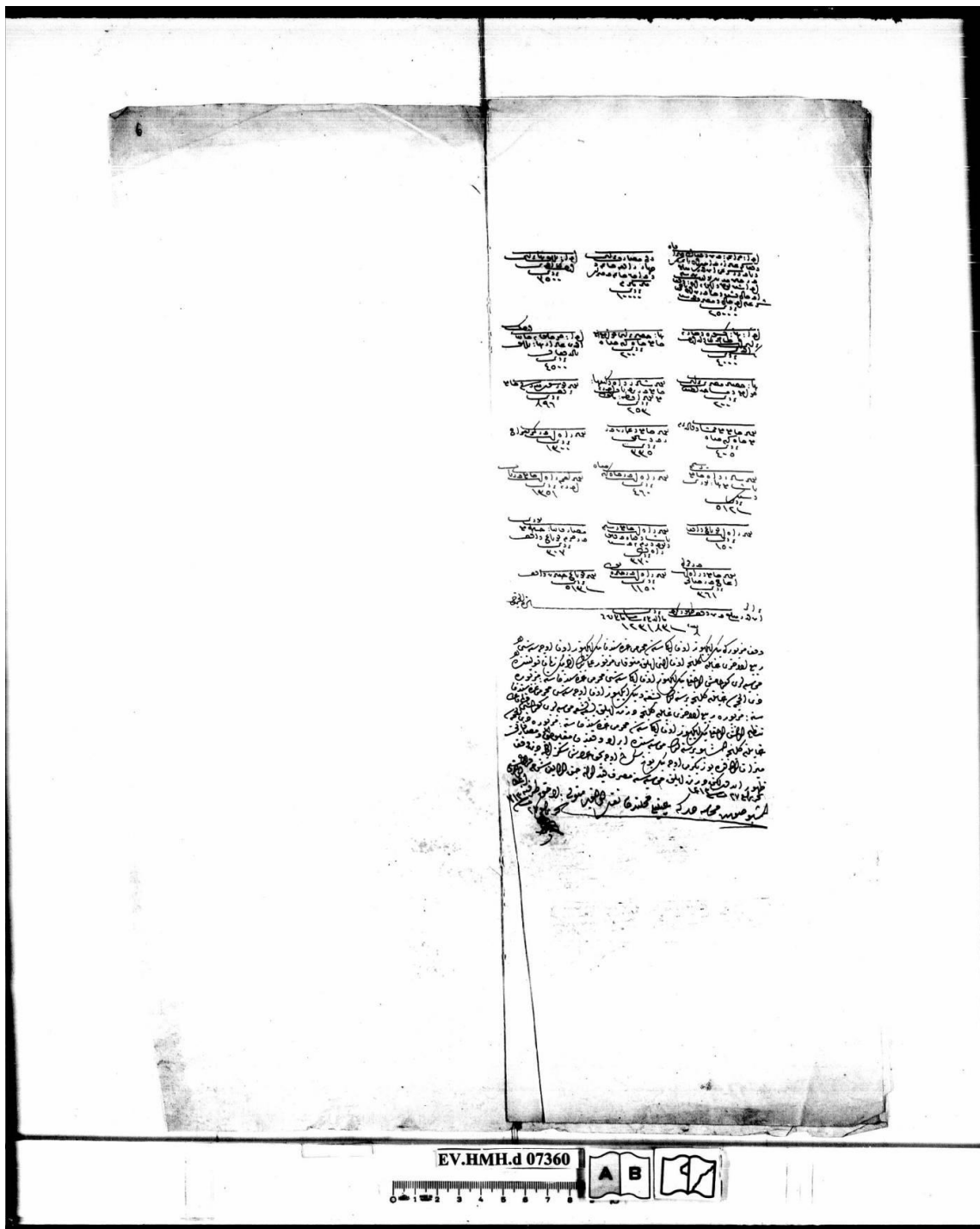
Sayfa : 4 : 4B

Sayfa : 7 : 4A

Sayfa : 8 : 5B

Sayfa : 5 : 5A

Sayfa : 9 : 6A

EK 2A: EV.HMH d. 7290 [1212 N 24]**Bihî**

Berây-ı Muhâsebe-i îrâd-ı vakf sene 1211

İstirdâd-ı cizye sene 1211 Kuruş 2500	Mukâta‘a-i Kitâbhâne-i Vakf-ı Sultan Ahmed Han Kuruş 69,5

An mahsûlât-ı icârât-ı müşâhâre

Kuruş 5270 Kuruş 2

An mahsûl-i icârât-ı musakkafât der-İstanbul ve Galata ve Üsküdar vakf-ı Rüstem Paşa Kuruş 68256	An mahsûl-i icârât-ı musakkafât der Tahte’l-kâle vakf-ı mezbûr Kuruş 96840	An mahsûl-i icârât-ı musakkafât der Aksaray vakf-ı mezbûr Kuruş 90000
An mahsûl-i icârât-ı harc-ı Bâb-ı Zindân Kuruş 70998	An mahsûl-i icârât-ı der Galata Kuruş 40000	An mahsûl-i icârât-ı Han-ı Kebeciyân Kuruş 100 000
Mahsûlât-ı icâre-i Han-ı Kebe Sulu vakf-ı mezbûr Kuruş 9000	An mahsûl-i icâre-i diğêr hân, sağır kapulu Kuruş 9000	İcâre-i hân-ı Küçük Esîr vakf-ı mezbûr Kuruş 2160
İcâre-i Hân-ı Küçük Tevekkül? vakf-ı mezbûr Kuruş 3600	İcâre-i hân-ı Küçük Sultan vakf-ı mezbûr Kuruş 9600	İcâre-i hân-ı Tahta? kebîr vakf-ı mezbûr Kuruş 6000
İcâre-i hân-ı Sagîr Tahta vakf-ı mezbûr Kuruş 4800	Mahlûl icâre-i musakkafât der İstanbul vakf-ı Mihrimah Sultan Kuruş 24636	Mahsulât? İcârât-ı musakkafât der Üsküdar vakf-ı mezbûr Kuruş 11598
Mahlûl icârât-ı hamam der Bâb-ı Edirne Kuruş 30000	Mahlûl icâre-i ma‘âş der Üsküdar vakf-ı mezbûr Kuruş 15198	İcâre-i Hamam-ı Zincirli vakf-ı mezbûr Kuruş 12000
İcârât-ı musakkafât-ı vakf-ı Ayşe Sultan der İstanbul Meydan-ı Esb Kuruş 28716		

El-Müşâherât-ı mezkûr Anadolu ve Rumeli

Kuruş 3863,5

Kıst-ı hân ve hamam der vilâyet-i Erzurum Kuruş 1000	Kıst-ı hân der Edirne ez-gayr-i vezâyif Kuruş 380	Kıst hân der Karışdıran Kuruş 100

Kıst-ı hamam kaplıca	Kıst-ı hamam Kütahya	Kıst-ı hamam Lefke

Akçe? 1900	Kuruş 21	Kuruş 70
İcâre-i Çiftlik-i Kazıklı Kuruş 30	Resm-i otlak ve kışlak der Avratalanı Kuruş 37,5	Mukâta'a-i esbâb-ı Tikveş Kuruş 60
Kıst-ı hamam der Niğbolu Kuruş 60	Kıst-ı han hamam der Ereğli Kuruş 25	Kıst-ı hamam Nazilli Kuruş 30
Kıst-ı han-ı Filibe 150	Kuruş	Kıst-ı han ve hamam der Trablusşam 100 hâlî

Ani'l- Mukâta'ât

Ber vechi tedâhül ber muceb-i muhâsebe-i evvel an evvel-i Mart sene 1212

Kuruş

91530

Mukâta'a-i Yenice ve tevâbi'uhâ der kazâ-ı Yenişehir Kuruş 12500	Mukâta'a-i Bakraç ve tevâbi'uhâ der kazâ-ı mezbûr Kuruş 7500	Mukâta'a-i Hasan Baba ve tevâbi'uhâ der kazâ-ı mezbûr Kuruş 9000
Mukâta'a-i Çernoda ve tevâbi'uhâ der Kazâ-yı Rodosçuk Kuruş 13000	Mukâta'a-i Avratalanı der Kazâ-yı Filibe ve tevâbûhâ Kuruş 11500	Mukâta'a-i Menlik ve tevâbi'uhâ der Kazâ-yı Karaferiye Kuruş 13000
Mukâta'a-i İstiranca ve tevâbi'uhâ der Kazâ-yı Nevrekop Kuruş 2350	Mukâta'a-i Gore ve tevâbi'uhâ der Kazâ-yı Ermiye Kuruş 2700	Mukâta'a-i Ahurköy ve tevâbi'uhâ der Kazâ-yı İpsala Kuruş 1100
Mukâta'a-i Babacıklar ve tevâbi'uhâ der Kazâ-yı Pınar Hisarı Kuruş 1000	Mukâta'a-i Çiftlikköy ve tevâbi'uhâ der Kazâ-yı Bergos Kuruş 750	Mukâta'a-i Karışdıran der Kazâ-yı mezkûr Kuruş 650
Mukâta'a-i Yalakabâd ve tevâbi'uhâ der Kazâ-yı mezbûr Kuruş 1300	Mukâta'a-i Balkış ve tevâbi'uhâ der Kazâ-yı Avret Hisarı Kuruş 2100	Mukâta'a-i Hacı Bedirli ve tevâbi'uhâ der Kazâ-yı Sofya Kuruş 600
Mukâta'a-i Çamurlu ve tevâbi'uhâ der Kazâ-yı Samakov Kuruş 4000	Mukâta'a-i Karye-i Arnâbûd ve tevâbi'uhâ der Kazâ-yı Tırnova Kuruş 6500	Mukâta'a-i Nerdübânlı ve tevâbi'uhâ der Kazâ-yı Üsküdar Kuruş 200

Mukâta‘a-i Mevrâ‘a-i Geyikli Baba ve tevâbi‘uhâ der Kazâ-yı Burusa Kuruş 30	Mukâta‘a-i Tekfur Çayırı der Kazâ-yı Gekböze Kuruş 550	Mukâta‘a-i Hırşova der Kazâ-yı Hezârgrâd Kuruş 1100
Mukâta‘a-i Dolabân halî		

El-Mu‘accelât-ı ??? Mezkûr

	Kuruş
Tarla-yı Yalakabâd	0010
Rub‘ hisse odahâ-ı çaşnigir mahlûl Rukiye Hatun	0090
Rub‘ hisse odahâ-ı Cebthane an mahlûl Ayşe Hatun	0063
Hisse-i kayikhâne der Üsküdar an mahlûl Ayşe Hatun ve Abdurrahman Efendi vakf-ı Ayşe Sultan	0528
	0691
Üç bâb mahzenlerin nısf hisseleri an mahlûl Reşid Ahmed mahzen-i rûgan-ı zeyt	3915
Hisse-i hân-ı Kadirga an mahlûl Nefise ve Adıye	1000
Hisse-i Odahâ-ı hân-ı Çukur an mahlûl Reşid Ahmed	1914
Hisse-i salis hân-ı sagır an mahlûl Emine ve Sulhi Bey ve Ahmed Bey	6721
Hisse-i hân-ı sabun an mahlûl Ahmed Reşid	0400
	14641
Rub‘ hisse odahâ-i dolap an mahlûl Şerife Ayşe	00060
Hâne der Yalakabâd an mahlûl Yorgancı Hacı İbrahim	00125
Hisse-i Odâhâ-i Han-ı Edirne an mahlûl Süleyman	00110
Rub‘ hisse odahâ-i Ayşe Sultan mahlûl Hadice	00087
Hisse-i şem‘hâne der Üsküdar an mahlûl Ayşe Hatun	00243
	15266
Nısf menzil an mahlûl Hadice Hatun der Aksaray	00087
Hisse-i dekâkîn an mahlûl Ahmed bin Hüseyin der Rodosçuk	00100
Rub‘ hisse-i menzil an mahlûl Selvinaz der Ahurkapı	00099
Nısf-ı dükkân an mahlûl Ümmü Gülsüm der Yemişciyân	00270
Nısf-ı dükkân an mahlûl Süleyman der Rodosçuk	00100
	15922
Nısf-ı tarlahâ-i an mahlûl Hasan ibn-i esirci Mahmûd	00348
Rub‘ hisse-i an mahlûl gümrük kâtibi odahâ-i Ayşe Sultan	00045
İmâret derununda binâ olunan yevmî 1 akçe ile icâre-i mü‘eccele fürûht	01950
Hane-i der Galata an mahlûl Abdullah Bey	01000
	19265

Berây-ı vazife-i ??? ve hademe-i ve evlâd-ı vâkıf ve gayri
Fî gâye-i Muharrem sene 1211 ilâ gâye-i Zilkade sene-i minhu
Kuruş 31276

Harc-ı kilâr der imâret-i Üsküdar fî gurre-i Muharrem sene 1211 ilâ gâye-i Zilhicce sene-i minhu	
Eyyâm 90 Fî 560 Kıyye 1057,5 dakik 592200	
90 Fî 500 1057,5 dakik 528750	

172 Fî 280	2021	dakîk	565880
352	4136		1686830
Fî 540 Kıyye 161	hınta-i şorbalık?		0086940
Fî 240	161	hınta-i şorbalık?	0038640
322			1812410
Fî 45 Kıyye 888	erz-i Mısırî		0399600
Fî 123 Kıyye 1580	rûgan-ı sâde		0194340
Fî 87 Kıyye 1628	asel		0141636
			2547986
	Sehven 907	yazmış.	
Fî 34,5 Kıyye 1850	mevîzân		0063825
	Fî 10	Kıyye	
	1850	za'ferân	0018500
Fî 480 Kıyye 50	nohud		0024000
			2654311
Fî 120 Kıyye 133	tuz		0015960
Fî 210 Çeki 750	Bahâ-i hatab		0116340
Tahsil-i iskele			194
			556
	Bahâ-i Kal'y ve ücrethâ		0018000
	Nakliye-i zehâyir		0018000
			2822611
			907
			2821704

Bihi

Masârıf-ı İmâret-i Rodoscuk Sene1211

Fî 270 Kıyye 1760	dakîk-i hâs		475200
Fî 75 Kıyye 888	asel		066600
Fî 120 Kıyye 766	rûgan-ı sâde		091920
			633720
Fî 480 Kıyye 444	pirinç		213120
Fî 10 Dirhem 592	za'ferân		005920
Fî 120 Kıyye 40	tuz		004800
			857560
Fî 180 Çekî 450	bahâ-i hatab		081000
Fî 33 Kıyye 259	nohud		008547
	Ücret-i kal'		006000
			953107

Masârıf-ı İmâret-i Sapanca Sene1211

Fî 420 Kıyye 1200	hınta		504000
Fî 440 Kıyye 33	pirinç		146520
Fî 120 Kıyye 370	rûgan-ı sâde		044400
			694920
Fî 91 Kıyye 370	asel		033670

Fî 30	Kıyye 385	nohud 011550
Fî 6	Kıyye 370	tuz 002220
		742360
Fî 10	Dirhem 444	za'ferân 004440
	Ücret-i nakliye-i zehâyir	018000
		764800

Masârif-ı mu'ayyene der Üsküdar ve İstanbul Sene 1211

Fî 390	Kıyye 520	şem'-i asel 1690
Fî 480	Kıyye 45	şem'-i sefide 0180
	Ücret-i şem'-i asel ve masârif-ı sâ'ire	0052
Fî 120	kıyye 72	şem'-i rûgan der Üsküdar 0072
		1994
	Kuruş 9	Şem'-i rûgan Hoca Kasım 0012
Fî 90	Kıyye 505	Rûgan-ı zeyt Câmi'-i Üsküdar 0378,5
Fî 90	Kıyye 370	Rûgan-ı zeyt Bâb-ı Edirne Câmi'-i 0277,5 Pare 15
Fî 90	Kıyye 360	Rûgan-ı zeyt Câmi'-i Rüstem Paşa 027
		2932 Pâre 15
Fî 90	Kıyye 5	Rûgan-ı zeyt Medrese-i Rüstem Paşa 0003,5 Pâre 15
Fî 90	Kıyye 20	Rûgan-ı zeyt Türbe-i Rüstem Paşa 0015
Fî 90	Kıyye 30	Rûgan-ı zeyt Türbe-i Ayşe Sultan 0022,5
Fî 90	Kıyye 24	Rûgan-ı zeyt Türbe-i Fatma Sultan 0018
		2991,5
Fî 90	Kıyye 12	Rûgan-ı zeyt habbâzân-ı imâret 0009
Fî 90	Kıyye 68	Rûgan-ı zeyt kenefhâ-yı Câmi'-i Üsküdar 0051
Fî 90	Kıyye 12	Rûgan-ı zeyt tabbâhîn 0009
Fî 90	Kıyye 50	Rûgan-ı zeyt Câmi'-i Hoca Kasım 0037,5
		3098
Fî 90	Kıyye 50	Rûgan-ı zeyt Câmi'-i Mirâhor 0037,5
Fî 90	Kıyye 50	Rûgan-ı zeyt Câmi'-i Dâye Hatunder Han-ı Kebeciyân 0037,5
Fî 90	Kıyye 50	Rûgan-ı zeyt Câmi'-i Çeşnigirân 0037,5
	Ücret-i mahyacı der Üsküdar	0035
		3245,5

15 1100

70

990 110

1075 990

Bakkâliye? Kuruş 3245,5

	Bahâ-i zeyt minâre-i Üsküdar	0011
	Ücret-i tecdîd-i Hân-ı der Üsküdar	0025
	Bahâ-i kanâdîl ve sâire câmi'-i mezbûr	0035
		03316
	30	Masârif-ı aşure 00200
	Surre-i Harâmeyn-i şerîfeyn	10000

Surre-i Kudüs	00200
Harc-ı surre tezkiresi	00110
	13826
Ücret-i râh-ı âbî Üsküdar	00108
Harc-ı Furun der Üsküdar	00120
Hâne-i avâriz	00098
Maâş- Nâzır Ağa	00050
	14202
İhrâc-ı müzeyyele Medrese-i Rüstem Paşa	00009
İhrâc-ı müzeyyele Han-ı Galata	00017
Masârıf-ı Matbah-ı mir-i mükerrerem	02000
	22228
Bahâ-i yıllık-ı Süleyman Bey	00150
Avâid-i kâtib-i Mihrimah Sultan	00500
Avâid-i kâtib-i Hâciye Ayşe Sultan	00125
	23003
Avâid-i kâtib-i Rüstem Paşa	00300
Edâ-i İhzâriye-i Aksaray Câbisi	00033
Edâ-i İhzâriye-i Câbi-i Üsküdar	00033
Edâ-i ihzâriye-i Câbi-i Bâb-ı Edirne	00033
Edâ-i ihzâriye-i sebze hâne	00016
	23418
Edâ-i İhzâriye-i Câbi-i Ayşe Sultan	00012
Edâ-i İhzâriye-i Câbi-i Taht-ı kâle	00033
Edâ-i İhzâriye-i Câbi-i Üsküdar	00008
Mukâta‘a-i zemîn Ayasofya	00133
	23604 .
Mukâta‘a-i Ali Paşa	00016 /9
Mukâta‘a-i zemîn-i Ahmed Paşa	00025/16
Mukâta‘a-i Mehmed Paşa	00021 /2
Mukâta‘a-i zemîn-i Sultan Mehmed Han der Rodosçuk	00043,5 .
	23710/25
Efşanda? Kılıç cevâmi‘	00051 .
Mukâta‘a-i zemîn	00030 .
Mukâta‘a-i Kürekçibaşı	00100 .
Berây-ı haffâfiye ve bahâ-i ??? an mekteb haffâfiye	298,5 ??? 945 01243 .
	25134 .
Bahâ-i kömür berây-ı ??? mekteb	00020 .
Harc-ı hacir	00250 .
Masârıf-ı fermân berây-ı umûr-ı vakf	00110 .
Ribh-ı sarrâf	03000 .
	28514
Harc-ı muhâsebe	00250
Hademe ve mahzâriye	00025
Edâ-i deyn-i an Muhâsebe-i Evvel	79240

108030 /16
Tekmil-i aşura 70 .
??? Kanâdîl-i Câmi‘-i Rüstem Paşa 15 .
108115 .

Masârîf-ı mu‘ayyene Rodosçuk Sene 1211

Bihi
Kuruş
Fî 96 kıyye 150 rûgan-ı zeyt câmi‘-i şerîfe 0120
Fî 96 kıyye 12 rûgan-ı zeyt-i imâret-i mezbûr 0009,5 Pâre 4
Bahâ-i kanâdil 0012
Ta‘âmiye-j medrese-i münife-i Rodosçuk 0042,5
Fî 96 Kıyye 33 Rûgan-ı câmi‘-i Karışdıran 0026 16
0210 20
Fî 90 Kıyye 100 Rûgan-ı zeyt Yalakâbâd 0075
Efşânde? kaliçe der cevâmi‘ 0006
Ücret-i araba nakl-i mum ve rûgan-ı zeyt der Karışdıran 0010
0301

Masârîf-ı mu‘ayyene der Sapanca

Fî 96 kıyye 110 Rûgan-ı zeyt 088
Fî 96 kıyye 24 rûgan-ı zeyt-i imâret ve kayyum 019 Pare 6
Bahâ-i kurbân berâyı rûh-ı vâkıf 060
Bahâ-i ??? ??? 020
Bahâ-i kanâdil 005
192

Berây-ı masârîf-ı zuhurât-ı an vakf-ı şerîf

Kuruş
Masârîf-ı pûşîde-i merkad-ı Mihrimah Sultan 150
Masârîf-ı kaldırım ve hân-ı sebîl ve râh-ı âbî der Sapanca 211
Masârîf-ı kandîl-i kübra der râh-ı Sapanca 053
Masârîf-ı duvar-ı mezarlık der Rodosçuk 052
Masârîf-ı samanlık ve han-ı sebîl der Rodosçuk 131
597
Masârîf-ı tamîr-i câmi‘-i veta‘mirât-ı han-ı sebil-i der Karışdıran 241
Masârîf-ı tamîrât-ı râh-ı âbî ve tamîrât-ı imâret vesâirehâ 176
Masârîf-ı râh-ı âbî Hayrabolu 915
Masârîf-ı Câmi‘-i Mirâhur tamîrât ve nakkaşî? 1113,5
Câmi‘-i mezkûrenin müceddeden hasır bahâsı 0090,5

	3133
Masârif-1 tamîrât-1 Câmi'î Çaşnigirân	0033,5
Berây-1 derzi Medrese-i Rüstem Paşa	0123
Masârif-1 şurûb der cevâmi' ve medrese ve hânân	0533
Üsküdar imâret derûnunda bina olunan dört bâb mahzen ve tâmirât-1 kilâr ve esbâb-1	
hınta	2321
Masârif-1 han-1 Kebeciyân-1 tamîrat-1 câmi ve kenefhâ ve kaldırım	0266,5
	6410
Masârifât-1 râh-1 âbiyân	0323
Tathîr-i lağım Câmi'-i Rüstem Paşa	0057
Senevî Rüstem Paşa tûl tamirâtı için	0006
Masârif-1 derzi Câmi'-i Bâb-1 Edirne	0251
	7047
Masârif-1 İstirdâd-1 ????? ???? mîrî	0400
	7447

Defter-i Kâtib-i vakf Cagâlazâde

[illegible][illegible]

482

EK 3A: C. MF, 110/5486 [1212 R 26]

Der-i devlet-mekîne arz-ı bende-i kemine budur ki

Evlâdiyet ve meşrûtiyet üzere mütevellîsi olduğum ceddîm Merhûm Rüstem Paşa tâbe serâhanın evkâfından olmak üzere Medine-i Rodosçuk'da vâki' câmi'-i şerîflerinde yevmî 1 akçe ile devirhân ve yevmî 1 akçe ile müsebbih yevmî 2 akçe ile nokta cihetlerine mutasarrıf olan Seyyid Mehmed Halife İbn-i Abdurrahman bilâ-veled fevt olup yeri hâlî ve hizmet-i lâzimesi mu'attal olmağla erbâb-ı istihkâkından işbu bâ'is-i arz-ı ubûdiyet Ahmed Halife İbn-i Ali her vechile mahal ve müstehak olmağla cihet-i mezkûrları müteveffâ-yı merkûmun mahlûlünden mezbûr kullarına tevcih ve yedine berât-ı şerîf-i âli-şân inâyet ve ihsân buyurulmak bâbında pâye-i serîr-i a'lâya arz olundu. Bâkî emr u fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir.

bende

Ali Hayrî?

Mütevellî-i vâkıf-ı mezbûr
hâlâ

KAYDI DERKENAR

Defter ?????

Defter-i câmi'-i şerîf ve medrese ve imâret ve sâ'ir Merhûm Rüstem Paşa der-kasaba-i Rodosçuk

Seyyid Mehmed Halife ibn-i Abdurrahman devirhân câmi' der-kasaba-i Rodosçuk

???

1

Berây-ı ??? Mehmed ??? Halife ibn-i es-Seyyid ??? Cağalazâde Ali Bey ber-vech-i meşrût mütevellî-i vakf-ı mezbûr bâ-ru'ûs-ı hümâyûn

Fî 15 Safer sene 1210

Seyyid Mehmed Halife ibn-i Abdurrahman müsebbih der-câmi'-i mezkûr

1

Seyyid Abdurrahman nokta-ı câmi'-i mezbûr

1 ?

Vech-i meşrût üzere ve defterde mastûr ve mukayyedir. Emr u fermân devletlü saâdetlü sultanım hazretlerindir.

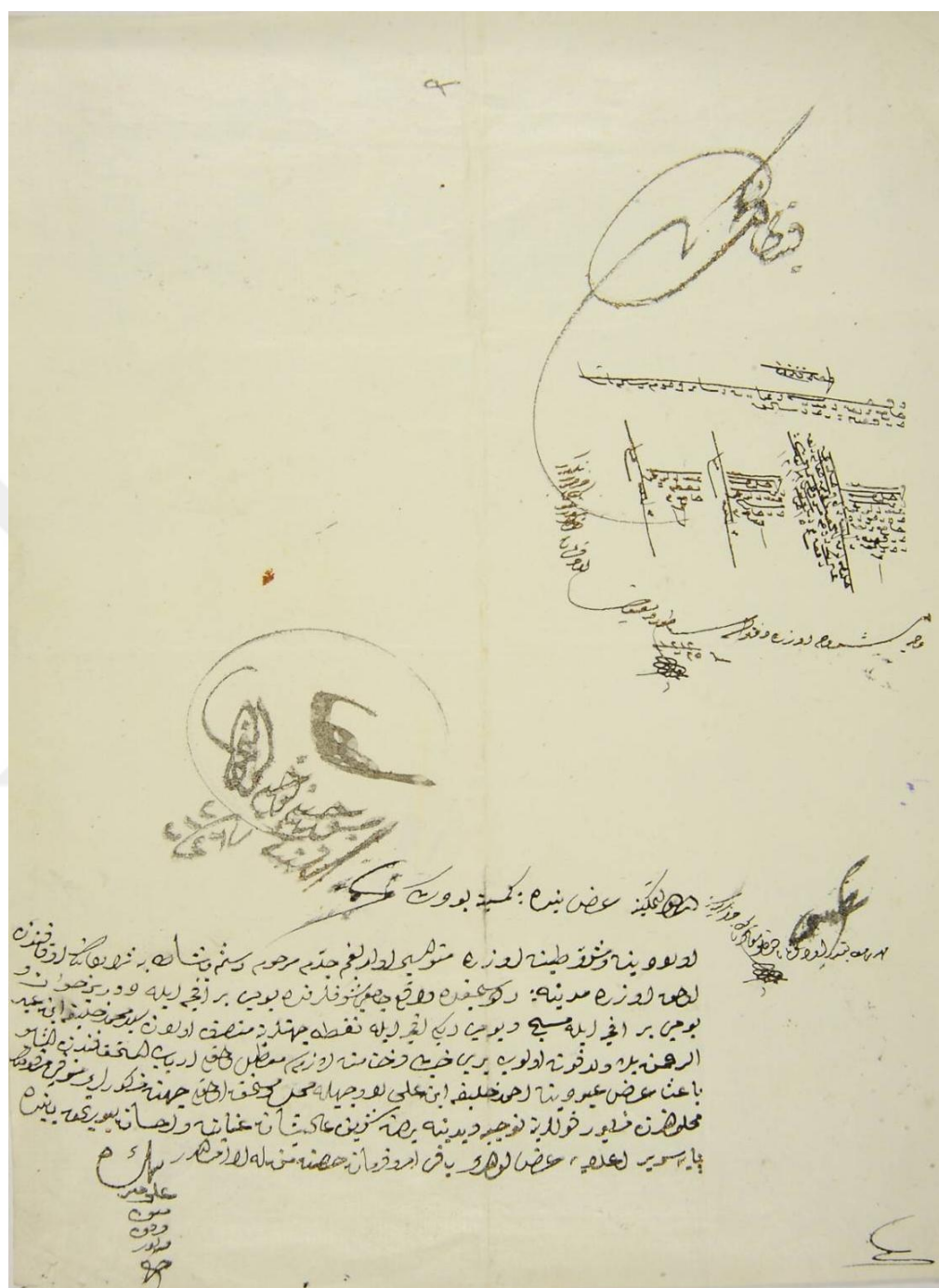
Fî 25 Rebî'ü'l-âhir sene 1212

Sah

Mûcebince tevcih olunmak buyruldu.

Fî 26 Rebî'ü'l-âhir Sene 1212

Mührü mutâbıkdır. Emr u fermân devletlü saâdetlü sultanım hazretlerindir.

SAH
Mûcebince tevcîh olunmak buyruldu.

Fî 26 Rebî'ül-âhir sene 1212

Der-i devlet-i mekîne arz-ı bende-i kemîne budur ki

Evlâdiyet ve meşrûtiyet üzere mütevellîsi olduğum merhûm Receb Ağa Vakfî'ndan olmak üzere İstanbul'da Tahtelkal'a'da vâkî' merhûm Rüstem Paşa Câmi'i'nde yevmî bir buçuk akçe vazîfe ile vakt-i zuhûrda cüzhân ve yevmî bir buçuk akçe vazife ile vakt-i subhda cüzhân olan Seyyid Mehmed Halife ibn-i Abdurrahman bilâ-veled fevt olmağla yeri hâlî ve hidmet-i lâzimesi mu'attal olmağın erbâb-ı istihkâkından işbû bâ'is-i arz-ı ubûdiyyet Ahmed Halife ibn-i Ali her vecihle mahal ve müstehak olmağla cihet-i mezkûru müteveffâ merkûmun mahlûlünden mezbûr kullarına tevcîh ve yedine berât-ı âlişân inâyet ve ihsân buyurmak babında pâye-yi serîr-i a'lâya arz olundu. Bâkî emr u ferman hazret-i men-lehü'l-emrindir.

bende
Mîr Ali
mütevellî-i vakf-ı mezbûr
hâlâ

Kaydı derkenâr

Timar Defteri???

Vakf-ı merhûm ??? Ağa der-İstanbul

Seyyid Mehmed Halil bin Abdurrahman cüzhân der-câmi'-i mezbûr Rüstem Paşa der Tahte'l-kal'a der-İstanbul 1,5

Berây-ı ??? an-kasr-i yed bin Mehmed bâ-arz-ı Cağalazâde ??? ber-vech-i meşrûta **mütevellî-i vakf-ı** mezbûr ??? hümayûn

Fî 15 Safer sene 1210

Seyyid Mehmed Halife ibn-i Abdurrahman cüzhân ??? ??? ??? der-câmi'-i mezbûr Rüstem Paşa der-Tahte'l-kal'a der-İstanbul

1,5

??????

Vech-i meşrûh üzere defterde mastûr ve mukayyedir. Emr u fermân devletlü, sa'âdetlü sultanım hazretlerindir.

Fî 25 Rebî'ül-âhir sene 1212

Tatbîk Mührü mutâbıkdır. Emrû fermân devletlü sa'âdetlü sultanım hazretlerindir.

EK 5A: HAT 220/12244 [1212 N 06]

Üsküdar'da vâki' Hüdâ-yı Mahmud Efendi'nin Evkâfı ile Fatma Hanım Sultan ve Ayşe Sultan ve Halil Beşe vakıflarından olan cihetinin ferâğ ve intikâl ve mahlûlû vukû'unda Mahmud Efendi âsitânesinde post-nişîn olan meşâyihin inhâsı evkâf-ı mezkûre mütevellîlerinin bazı esbâba binâ'en br müddetten berü nizâm-ı mezkûra halel târî olmağla ba'de ez-în evkâf-ı mezkûrenin cihât ve nizâm-ı kadîmlerine arzlarıyla âsitâne-i mezkûr fukarâsına tevcih olunmak ve ecânibe verilmek fi'l-evvel nizâm-ı kadîminden iken bu tarafa bâ-işaret-i aliyye bir kıt'a emr-i şerif ısdâr ve mazmûnu ilâ-mâşâ'ellâhi Teâlâ düstûru'l-amel tutulmak için hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûnlarıyla tevşîh buyurulmak zımnında huzûr-ı hümayûna takdim ve tesyâr olunmağla manzûr ve ma'lûm-ı hümayûnları buyuruldukda bâlâsı mücebince amel oluna deyü hatt-ı hümayûn-ı mehâbet-makrûnlarıyla tevşîh buyurulummak bâbında emr u fermân.

EK 6A: C. EV. 236/11776 [1212 Za 16]

Der-i devlet-mekîne arz-ı bende-i kemîne budur ki

Evlâdiyet ve meşrûtiyet üzere mütevellîsi olduğum ceddem merhûm Mihrimah Sultan tâbet serâhânın evkâfından olmak üzere İstanbul'da Edirnekapısı'nda câmi'-i şerîfleri kurbünde vâki' merhûm Ahmed Paşa türbelerinde yirmi iki akçe vazîfe ile vakt-i subhda cüzhân olan Hafız Seyyid Süleyman ibn-i Abdülcélil fevt olup sulbî oğlu Seyyid Abdülcélil ba'de'l-intikal kable't-tevcîh mezkûr Seyyid Abdülcélil dahi bilâ-veled fevt olup cihet-i mezkûr mahlûl ve yeri hâlî ve hidmet-i lâzimesi mu'attal kalmağı erbâb-ı istihkâkından işbu bâ'is-i arz-ı ubûdiyyet Abdülvahhab Halife ibn-i Mustafa her vecihle mahal ve müstehak olmağla müteveffâ-yı merkûmun mahlûlünden mezbûr kullarına tevcîh ve yedine berât-ı alîşân inayet ve ihsân buyurmak bâbında pâye-i serîr-i a'lâya arz olunur. Bâkî emr u ferman hazret-i men-lehü'l-emrindir.

bende

Ali

Mütevellî-i vakf-ı mezbûr
hâlâ

Mahalli

Masârif-i Hazine?

Vakf-ı merhûme ve mağfûrun-lehâ Mihrimah Sultan der-Üsküdar

Seyyid Süleyman bin Seyyid Halîl halife cüzhân-ı vakf-ı Üsküdar der-türbe-i Bâb-ı Edirne akçe? 22

Berây-ı ??? an-kasr-i yed Hâfız Süleyman bin Mustafa ?????? ber-vech-i meşrûta mütevellî-i vakf-ı mezbûr ve bâ-fermân-ı âlî

Fi 18 Cemâziye'l-âhir 1195

Vach-i meşrûh üzere defterde mastûr ve mukayyedir.

Emr u fermân devletlü saâdetlü sultanım hazretlerindir.

Tatbîk Mührü mutâbıkdır. Fermân devletlü sa'âdetlü sultanım hazretlerindir.

Mûcebince tevcîh olunması buyruldu. 16 Zilkade sene 1212

Bihî

Evlâdı vâkıf ve ecânibin hilâf-ı şart-ı vâkıf iğtisâb eyledikleri mebâlig-i ma'lûmenin rısfı duyûn-ı vakfa ve nisf-ı âharı kendülere terk ola deyü bundan mukaddem sudûr eden hatt-ı hümayûnumu evlâd-ı vakf kendülerine vazife-i muayyenedir zannında olmasunlar. Bir müddetten beri itiyad eyledikleri nesne def'aten kat' olmasun için idi. Yoksa şart-ı vâkıfın tahsis eylediğinden ziyade medhalleri yoktur. Vâridât-ı vakıftan bazı mahallerin istîlâsı irâ'e olunmuş. Vakt-i âsûdegîde vakfı duyûna kim ibtilâ eyledi. Takririn mücebince tanzim eylesin.

Şevketlü, kerâmetlü mehâbetlü, kudretlü, velî-nî'metim efendim, padişahım.

Cağalazâde vakfının keyfiyyâtına dair mukaddemce takdim-i atebe-i ulyâ-yı mülûkâneleri kılınan takrîr-i çâkerânem bâlâsına bir erbâbını bulup vakfın idaresine memur ve iktizâ eden umûruna mu'âvenet ve itidal üzere hidmeti mukâbili kendüye şey tahsis olunarak hilâf-ı şart-ı vâkıf kimesneye bir şey verilmemek üzere râbita tahtına idhal olunmak mazmûnunda şeref-rîz-i sudûr olan sudûr olan hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûn-ı mülûkâneleri mefhum-ı sâmişî karîn-i iz'ân-i çâkerânem oldukça hâlâ Muhâsebe-i Evvel Abdünnâfi' Efendi bendeleri nezd-i çâkerîye celb ile vakf-ı mezbûrun idaresi hususu teklif olundukta vakf-ı mezbûrun bi'l-cümle mukâta'âtının iki yüz yirmi altı senesine mahsûben bundan akdem ilzâm ve bedel-i iltizâmâtı ahz ve sarf ve istihlâk olunmuş ve ol vechile vakf-ı mezbûr tedâhüle girmiş ve külliyetli duyûnu terâküm etmiş olduğundan gayrı üç dört mah erbâb-ı vezâyifin vazifeleri dahi verilmemiş olduğunu ve vakf-ı mezbûrun idaresi 27 senesi mukâta'âtının iltizâmına mütevakkıf ise de mevcut olan deyn verilecek vazife ve masârif-i sairenin te'diyesi için tez elden beher hal külliyetli akçeye muhtâc olup el-hâletü hâzihî akçe tedariki dahi müstehîlül'imkân olmak hasebiyle vakf-ı mezkûrun idaresi müte'assir idiğini beyan eden istinkâf etmiş ve vakfın keyfiyeti fi-nefsi'l-emr böyle olduğundan âhar mamur edecek kimesne dahi bulunamamış olduğundan çaresi lede't-te'emmül hâlâ mütevellînin oğlu Tahir Bey kulları müderrisinden olup bundan sonra nöbet-i tevliyet mûmâ ileyh kullarına intikal edeceğine binâ'en ve pederi dahi alil ve ihtiyar olduğuna ibtinâ'en mîr-i mûmâ ileyh kulları vakf-ı mezkûra mütevellî kaymakamı nasb olunup şu şartla ki fîmâ-ba'd vakf-ı mezbûr mukâta'âtının ilzâm ve iltizâmında ve vukû' bulan mahlulat furûhtunda ve irad ve masârifî hususlarında kâimmakâm-ı mûmâ ileyh hod-be-hod alıp vermeyip gerek iltizâmât ve gerek vezâif ve irad ve masârifâtın cümlesi nâzırları olan tezkire-i sâni efendi kulları nezâretiyle ru'yet ve mukâta'ât temessükâtına dahi nâzırın sah ve işareti munzam olmadıkça ilzâm ve iltizâm olunmamak ve vakf-ı mezbûr nezâret-i sadr-ı a'zamîde olduğundan ale'd-devâm vakf-ı mezbûrun irad ve masârifâtına makam-ı Sadâret'ten dahi nezâret olunarak idare ve ru'yet ettirilmesi hâtır-güzâr-ı ubeydânem olmağla bu vechile vakf-ı mezkûr kâimmakâmlığının mûmâ ileyh Tahir Bey'e ihalesi muvakıf-ı irâde-i aliyyeleri buyrulur ise şurût-ı mezkûre ile ihale olunarak vikâyeten li'n-nizâm iktizâ eden mahallin dahi kayd ve ilmühaberleri i'tâ

ettirileceği muhât-ı ilm-i âlîleri buyuruldukta emr ü ferman şevketlü, kerametlü, mehâbetlü, kudretlü velî-ni‘metim efendim padişahım hazretlerindir.

Sah

Şeref-yâfte-i sudûr olan hatt-ı hümayûn-ı mevhibet-makrûn-ı şâhâne mûcebince kâimmakâmlık-ı mezbûr mûmâ ileyh Tahir Bey'e tevcih ve hatt-ı hümayûnda ve takrirdede mündiric şerâyit derc olunarak berâtı ve iktizâ eden mahallere ilmühaberleri i‘tâ olunmak buyruldu.

Fî 3 Zilhicce sene 1225

اولاد و اخف و اجانبك خلاف شرط و اخف
و اغصباء بلكلری مبالغ معلوفان نفی دیون وقف و نصف اضری
كند و لره زن اولاد و دیون مقدم عهد و ایدین خط هدی اولاد و اخف كند و لره
ظننه اولسونلر برنده بند و اغصباء بلكلری كند وقف قطع اولسونلر بچون ایدی
نخبه بصر اید كندن زبانه و دغلاری بوقدر واردان وقفن بعضی محاران هسلار اراده اولمیش
وقف دیون قیم ایدلر ایدی تقبرن موینجه تنظیم ایوس

شوکله کولتو ورتلو قردلو و نغم اقم
جغاله و قفله کيفياته دار مقدره قديم عتبه عيالي ملوکا ناری قنات تقيير جا کرام بالاسنه برار باني بولوب و قفله اداره سنه
نامور واقضا ايدن امورنه معاونت واعتدال اوزره خدمتي مقابلي کندي شي تحصيل اولنه دق خلوق شرط وقف کنه يري و يارمله
اوزره رابطه تخنه اذغال اولوق مضمونه شريفه صدور اولوک خطها يديون شوغورقون ملوکا ناری مفهوم سياسي قريي اذغال هاکرام
اولوق حاله حاجيه اول عبدالنافع اخري بنه لري نزد جاکري يه جلبايلر وقف نزولله اداره خيوي تکليف اولونق وقف نزولله
بالجمله مقاطعاتک ايکون يکري لاني سنه سه مجله بوزن اقدم ازام و برل التزاماني اخذ و صرف و استهلاك اولوق و اولوب و وقف نزولله
تداخله کيريش وکيلو و بون تراکم ايتي اولونقون غيري اوج ورت ماه ارباب و وظائف وظيفه و مصارف سار نلک تا و يه يکري
اداره يکري سنه مقاطعاتک التزامنه متوقف ايه ده موجود اولان دين و وريلر جمله وظيفه و مصارف سار نلک تا و يه يکري
تيزادن بر حال کيلو اقم يه محتاج اولوب حاله هه اقم تدارک و في سخيلا الملکان اولوق هيله وقف نزولله اداره شمس
ايدونکي يان ايله استکفا فائغي و وقفله کيفيتي في نفس اولور بيله اولونقون آفرما مواد يه جمله کنه دقي بولنه شمس اولونقون
چادک لري اناسل حاله شوليله اوغلي ظاهر بيله قهرري مدرسين اولوب بوزن حکم نوبت نوبت موياليه قهرريه انتقال ايدن
و برل دقي عليل و اختيار اولونقون اجتهاد موياليه قهرري وقف نزولله موياليه قهرريه انتقال ايدن
مقاطعاتک ازام و التزامنه و وقوع بولون محمولات فروخته و ايراد و مصارف خصوصلر قانقاع موياليه خود کورد و بون
کره التزامات و کره وظائف و ايراد و مصارف نلک جمله ناظر لري اولان ترکک نافي اخري قهرري نظامله و بون و مقاطعاتک
دقي ناظرلر مع و اشا دقي نظم اولوقه ازام و اقرار اولونق و وقف نزولله نظارت صدور قديم اولونقون على الدوام وقف نزولله
ايراد و مصارف نلک مقام صادرلر دقي نظارت اولنه دق اداره و بون ايدونکي خاطر کدار عياليه امله اولوب جمله وقف نزولله
قانقاعلر موياليه ظاهر بيله اهاکمه موافق اداره عليه لري بوريلو يه شرط مذکور ايله اها ل اولنه دق و قايه نظام
انقضا ايدن محاکم دقي قيد و علم و خبر لري اعطا ايدن يکي محاط علم عايد لري بورلر اروزان
قردلو و نغم اقم بادشاه حضرت نکر

۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰
 ۲۰۱
 ۲۰۲
 ۲۰۳
 ۲۰۴
 ۲۰۵
 ۲۰۶
 ۲۰۷
 ۲۰۸
 ۲۰۹
 ۲۱۰
 ۲۱۱
 ۲۱۲
 ۲۱۳
 ۲۱۴
 ۲۱۵
 ۲۱۶
 ۲۱۷
 ۲۱۸
 ۲۱۹
 ۲۲۰
 ۲۲۱
 ۲۲۲
 ۲۲۳
 ۲۲۴
 ۲۲۵
 ۲۲۶
 ۲۲۷
 ۲۲۸
 ۲۲۹
 ۲۳۰
 ۲۳۱
 ۲۳۲
 ۲۳۳
 ۲۳۴
 ۲۳۵
 ۲۳۶
 ۲۳۷
 ۲۳۸
 ۲۳۹
 ۲۴۰
 ۲۴۱
 ۲۴۲
 ۲۴۳
 ۲۴۴
 ۲۴۵
 ۲۴۶
 ۲۴۷
 ۲۴۸
 ۲۴۹
 ۲۵۰
 ۲۵۱
 ۲۵۲
 ۲۵۳
 ۲۵۴
 ۲۵۵
 ۲۵۶
 ۲۵۷
 ۲۵۸
 ۲۵۹
 ۲۶۰
 ۲۶۱
 ۲۶۲
 ۲۶۳
 ۲۶۴
 ۲۶۵
 ۲۶۶
 ۲۶۷
 ۲۶۸
 ۲۶۹
 ۲۷۰
 ۲۷۱
 ۲۷۲
 ۲۷۳
 ۲۷۴
 ۲۷۵
 ۲۷۶
 ۲۷۷
 ۲۷۸
 ۲۷۹
 ۲۸۰
 ۲۸۱
 ۲۸۲
 ۲۸۳
 ۲۸۴
 ۲۸۵
 ۲۸۶
 ۲۸۷
 ۲۸۸
 ۲۸۹
 ۲۹۰
 ۲۹۱
 ۲۹۲
 ۲۹۳
 ۲۹۴
 ۲۹۵
 ۲۹۶
 ۲۹۷
 ۲۹۸
 ۲۹۹
 ۳۰۰
 ۳۰۱
 ۳۰۲
 ۳۰۳
 ۳۰۴
 ۳۰۵
 ۳۰۶
 ۳۰۷
 ۳۰۸
 ۳۰۹
 ۳۱۰
 ۳۱۱
 ۳۱۲
 ۳۱۳
 ۳۱۴
 ۳۱۵
 ۳۱۶
 ۳۱۷
 ۳۱۸
 ۳۱۹
 ۳۲۰
 ۳۲۱
 ۳۲۲
 ۳۲۳
 ۳۲۴
 ۳۲۵
 ۳۲۶
 ۳۲۷
 ۳۲۸
 ۳۲۹
 ۳۳۰
 ۳۳۱
 ۳۳۲
 ۳۳۳
 ۳۳۴
 ۳۳۵
 ۳۳۶
 ۳۳۷
 ۳۳۸
 ۳۳۹
 ۳۴۰
 ۳۴۱
 ۳۴۲
 ۳۴۳
 ۳۴۴
 ۳۴۵
 ۳۴۶
 ۳۴۷
 ۳۴۸
 ۳۴۹
 ۳۵۰
 ۳۵۱
 ۳۵۲
 ۳۵۳
 ۳۵۴
 ۳۵۵
 ۳۵۶
 ۳۵۷
 ۳۵۸
 ۳۵۹
 ۳۶۰
 ۳۶۱
 ۳۶۲
 ۳۶۳
 ۳۶۴
 ۳۶۵
 ۳۶۶
 ۳۶۷
 ۳۶۸
 ۳۶۹
 ۳۷۰
 ۳۷۱
 ۳۷۲
 ۳۷۳
 ۳۷۴
 ۳۷۵
 ۳۷۶
 ۳۷۷
 ۳۷۸
 ۳۷۹
 ۳۸۰
 ۳۸۱
 ۳۸۲
 ۳۸۳
 ۳۸۴
 ۳۸۵
 ۳۸۶
 ۳۸۷
 ۳۸۸
 ۳۸۹
 ۳۹۰
 ۳۹۱
 ۳۹۲
 ۳۹۳
 ۳۹۴
 ۳۹۵
 ۳۹۶
 ۳۹۷
 ۳۹۸
 ۳۹۹
 ۴۰۰
 ۴۰۱
 ۴۰۲
 ۴۰۳
 ۴۰۴
 ۴۰۵
 ۴۰۶
 ۴۰۷
 ۴۰۸
 ۴۰۹
 ۴۱۰
 ۴۱۱
 ۴۱۲
 ۴۱۳
 ۴۱۴
 ۴۱۵
 ۴۱۶
 ۴۱۷
 ۴۱۸
 ۴۱۹
 ۴۲۰
 ۴۲۱
 ۴۲۲
 ۴۲۳
 ۴۲۴
 ۴۲۵
 ۴۲۶
 ۴۲۷
 ۴۲۸
 ۴۲۹
 ۴۳۰
 ۴۳۱
 ۴۳۲
 ۴۳۳
 ۴۳۴
 ۴۳۵
 ۴۳۶
 ۴۳۷
 ۴۳۸
 ۴۳۹
 ۴۴۰
 ۴۴۱
 ۴۴۲
 ۴۴۳
 ۴۴۴
 ۴۴۵
 ۴۴۶
 ۴۴۷
 ۴۴۸
 ۴۴۹
 ۴۵۰
 ۴۵۱
 ۴۵۲
 ۴۵۳
 ۴۵۴
 ۴۵۵
 ۴۵۶
 ۴۵۷
 ۴۵۸
 ۴۵۹
 ۴۶۰
 ۴۶۱
 ۴۶۲
 ۴۶۳
 ۴۶۴
 ۴۶۵
 ۴۶۶
 ۴۶۷
 ۴۶۸
 ۴۶۹
 ۴۷۰
 ۴۷۱

OSMANLI ARŞIVI		
HAT		
1512	14	

Bihî

Benim vezirim

Bu Tahir Bey ve sâir Cağalazâdeler bir alay Allah'dan korkmaz mecnûn adamlar[dır]. Mukaddem Hüsû Bey'in verdiği râbıtaya kâil olmayup şer'â ihâlesini kendüsi istid'â etmişidi. Şimdi şer'an iddiâsı bâtil olmuş ne cevap virilür?

Bundan sonra ihtimâm dahi olursa bunlar [vakfın] akçesini sefâhatle yiyüp ve vakfı medyûn etmeğe alışmışlar. Senin nezâretinde olmağla evlâd-ı mürtezika merkûmun mütevellî olmasını kabul ederler ise takrîrinde beyân eylediğin şurût mücebince tanzîm edüp kabul etmedikleri sûrette bir mikdar maaş tayini ile yine kâimmakâm idare edüp merkûmun deyninden güzeste tenzîl olunduktan sonra kusûr her ne kalur ise kâimmakâm ma'rifetiyle mukassetan eda olunmak ve masârif-i âdiyeden ziyâde bir akçe buyuruldu ve sahh olmadıkça sarf olunmamak ve olunur ise kabul olunmamak vechile bir râbıta virüp bu iki sûretten kangısı karar bulur ve fîmâ-ba'd sızıldısı çıkmayacağını akıl tecvîz ider ise ol sureti arz ve ifade eylesin.

Şevketlü kerâmetlü mehâbetlü kudretlü velîni'metim efendim padişahım

Müderresinden Cağalazâde Mehmed Tahir Bey'in evkâf mütevellilerinden lâzım gelenler hâzır oldukları halde Sadr-ı Rumeli Efendi huzurunda ru'yet-i hesâb ve ihkâk-ı hak olunmasını müsted'î bundan akdem rikâb-ı kamer-tâb-ı mülûkânelerine takdim eylediği arzuhâl ve defter ve evrâk-ı sâire bâ-takrîr-i çâkerî atebe-i ulyâ-yı cihân-dârîlerine arz olunduktan husûs-ı mezkûr Sadr-ı Rum Efendi dâ'ilerine havâle olunup ru'yet-i hesâbda zahîre nâzırı dahi bulunması için me'mûr kılınması mazmûnunda hatt-ı hümayûn-ı inâyet-makrûn-ı şâhâneleri şeref-rîz-i sudûr olmağla mücebince efendi müşârun ileyh dâ'ilerine lede'l-havâle huzûru lâzım olanlar celb ile ol dahi Mütevellî Tâhir Bey'in üç senelik vakf-ı mezkûr irâdından makbûz ve masrûfu yegân yegân hesâb ve ru'yet olunduktan bir yük 32.022 kuruş fazla-ı vakf zuhûr edüp meblağ-ı mezkûrdan deyn-i vakf-ı olan yirmi bin dokuz yüz doksan bir kuruş ba'de't-tenzîl bir yük on bir bin otuz bir kuruş fazla görünüp meblağ-ı mezkûr vakf-ı mezbûrun mukaddemki deyni olan 1 yük 33 179 kuruşu ba'de'l-mahsûb kusûr 22.148,5 kuruş deyn-i vakf zuhûr eylemiş ve mûmâ ileyh Tahir Bey'in mürâbahadan 43.350 ve vazîfe-i evlâd-ı vakıfdan ba'zı mesâlihi zımnında 43.965 kuruş ki cem'an 87.315,5 kuruş akçe sarf eylemiş olduğundan masârif-ı vakfa idhâl olunmasını istid'â etmekle zikr olunan 43.350 kuruş güzeste ve mâ'adâsı nâ-mahal masârif olduğundan vakfa idhâle mesâğ-ı şer'î olmadığına i'lâm etmekle muhasebe defterleriyle beraber manzûr-ı ma'âlî-mevfûr-i şâhâneleri buyurulmak için ma'rûz hazûr-ı ma'delet-nüşûr-ı tâc-dârîleri kılındı. Mütevellî-i mâmâ ileyhin deftere idhâlini istidâ eylediği mebâlig-i mezkûreden Şâtırzâde'ye verilen ve buna mûmâsil birkaç kalemi iltifâta nâ-şâyân ve güzeste dahi şer'-i şerife gayr-i mutâbık ise de vakıf medyûn olduğundan sarrafına vesâir güzeste vermek icabına nazaran işbu güzeste ve harc-ı hüccet ve tamirat misillü verilmiş olan

masârif-i vakf-ı mezkûrun emsâli olan evkâf-ı cesimede cârî olduğunu ve mütevellî olan mahiye beş yüz kuruş ile kendüyi idare edemeyeceğini bazı erbâb-ı vukûf ihbâr eylediğinden başka ru'yet olunan muhasebe defterine nazaran mütevellî-i mûmâ ileyh vakf-ı mezkûr uhdesine ihale olunduğu tarihten bu âna kadar haylice deyn dahi te'diye etmiş olduğu vakf-ı mezkûr kâimmakâm ile idare olunduğu surette tayin olunan kâimmakâm dahi umûr-ı vakfî bilâ-menfaat ru'yet etmeyeceği ve el-hâletü hâzihi mütevellî-i mûmâ ileyhin külliyetlice deyni olup meblağ-ı mezkûru dâyinleri kendüye vermeyip vakf-ı mezkûr için vermiş olduklarından mütevellî-i mûmâ ileyhi vakf-ı mezkûrdan keff-i yed ettirildiği hâlde Edâ-i deyne iktidarı olmadığından eshâb-ı duyûnu tacizden hâli olmamaları melhûz olduğuna mebnî vakf-ı mezkûr makâm-ı Sadâret'in zîr-i nezâretinde olduğundan tezkire-i sâni bulunan kullarına öteden beri tevkîlen idare ettirilmekde olduğundan fîmâ-ba'd vakf-ı mezkûrun masârif-i âdiyesinden haric başlıca bir masarîf zuhurunda Sadâret'te bulunan kullarından istîzân olunup ruhsat-i şer'îye ve musahhah buyruldu ile mezun olmadıkça bir akçe sarf olunmamak ve eğer sarf olunur ise senemi hitâmında ru'yet-i muhasebede ol akçe mahsûb olunmayıp mütevellîye zimmet kayd ettirilmek üzere muhâfaza-i emvâl-i vakfa dikkat olunmak hâtır-güzâr olmağla bu bâbda ve umûr-ı vakfın idaresi hususunda ne vechile irâde-i seniyye-i şâhâneleri sünûh eder ise muktezâsının icrasına ibtidâr olunacağı muhât-ı ilm-i âlîleri buyruldukda emr u fermân, şevketlü kerâmetlü mehâbetlü kudretlü veliyyü'n-ni'metim efendim padişım hazretlerininidir.

[illegible]

Benim vezirim

İşbu takririn ve pusula manzûr ve ma'lûm-ı hümayûnum olmuştur? Pek yoluyla tutulmuş bu makûle cesîm maslahatlara mübâşeret olundukta zinhâr arkasını ???? gelmez. Daima üzerinde olmak lâzımdır. Şânizâde ile Cağalazâde Tahir Bey'den başka Anadolu pâyesinde Murad Efendizâde Arif Efendi ile Melek Paşa-zâde Abdülkadir Bey dahi pek meşhurlarından olmağla andan dahi nefy ve iclâları sonraya kalmak üzere mütâla'a etmekde idim. Efendi dâ'imizin mûmâ ileyhimânın dahi nefyleri istîzânına dair silâhdâr ağa tarafına bir tezkireleri vürûd etmiş olmağla derhal işaret eylemeleri için ruhsatı hâvî bâlâsına hatt-ı hümayûnum keşide kılınarak taraflarına gönderildi ve bundan sonra dahi tarîk-i ulemâda bu makûle akâid-i bâtulada olanları tahkîk ve tahririne dikkat edeceklerini iş'âr ediyorlar. Sen dahi sınıf-ı âharda olanları dikkat ve ihtimâm ile ele getirilmesine bezl-i makderet eyleyesin. Pusl-ı mezkûre nezd-i şâhânemde tevkîf kılınmıştır.

Şevketlü, kerametlü mehâbetlü, kudretlü, velî-nî'metim efendim padişahım

Bektaşiler maddesine dair takrir âcizânem bâlâsına kerâmet-efzâ-yı sudûr buyrulan hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûn-ı şâhâneleri me'âl-i münîfi rehîn-i iz'ân ubeydânem olarak semâhatlü Şeyhülislâm Efendi dâ'îlerinin dahi manzûr ve ma'lûmu olmak için derhal irsâl ve muhabere olunup onlar dahi müktezâ-yı irâde-i isabet-ifade-i mülûkâneleri üzere Şânizâde Atâ Efendi ve Cağalazâde Tahir Bey, Balcıyokuşlu-zâde Raşid Bey nefy ve iclâları işaretini der-akab tahrir ve irsal ve ber-mantûk-ı pusula hedmi olunacak yedi aded muhdes Bektaşî tekyelerinden mâ'adâ nerelerde ve ne mahallerde kadim ve hâdis Bektaşî tekyeleri bulunduğunu bi't-tahkik ifade edeceklerini beyan birle tez elden hatırlarına gelen iki tekyeyi kadim olmak üzere pusulanın zîrine ilâve ettirmiş olmalarıyla nefy olunacakların hemen fermanları yazdırılıp mübâşirleri tayin ve siyaset olunacakların icrâ-yı muktezâlarına mübâderet olunarak tez elden defter olunan 9 adet tekyelere dahi münasibi vechile kapucubaşı vesaireden birer mübâşir ve maiyetlerine birer miktar neferât ve taraf-ı şeyhülislâmîden birer büyük kavuklu terfîk birle şimdi cümlesi ihrac ve i'zâm kılınmış olmağın; varacakları tekyeleri bağteten basıp şeyh ve müridlerini ahz u girift ve kapularını temhîr edecek olduklarına binâ'en ahz olunanlar cebehaneye getirilerek habs ve cem' ve bundan böyle efendi-i müşârunileyh dâ'îlerinin bi't-tahkik haber verecekleri sair tekyeler hakkında dahi bu vechile icra olunup ba'dehû gerek bunların hakkında ve gerek tekyelerin hedmi hususunda iktizâlarına ibtidâr olunacağı ???-i hâk-pây-ı şehinşâhîlerine giden pusulada şehidlikteki tekyenin üzerine İçelli Ahmed Paşa Kethudâsı Osman Ağa kullarının ismi işaret olunmuş bulunması beher tekyeye tayin olunan memurların isimlerini işaret suretiyle ibtidâdan ona başlanılmış olmasından iktizâ ederek tıbk-ı ferman-ı übbehet-nişân-ı şâhâneleri üzere defter-i mezkûrun bir sureti çıkarılıp sair tayin olunan memurların isimleri dahi bâlâlarına işaret ettirilerek takdim-i hâk-i kadem-i mekârim-tev'em-i mülûkâneleri kılındığı muhât-ı ilm-i âlem-ârâ-yı zıllu'llâhîleri buyuruldukta emr ü ferman şevketlü, kerametlü, mehâbetlü, kudretlü velî-nî'metim efendim padişahım hazretlerindir.

[illegible][illegible]

SAHH

İşaretleri mûcebince tevcih olunmak buyruldu.

Fî 28 Cemâziye'l-evvel sene 1212

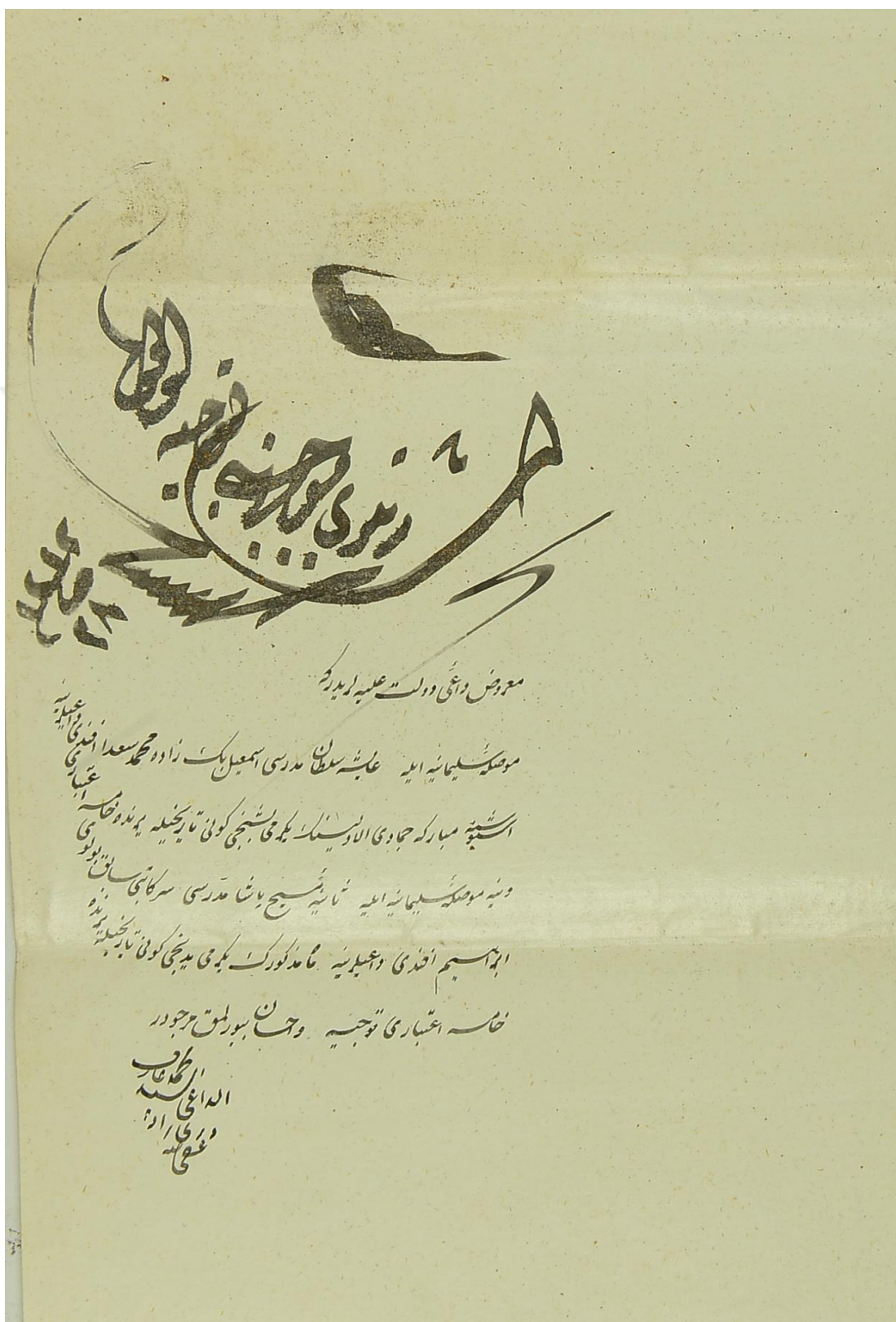
Ma'rûz-ı dâ'î-i Devlet-i Aliyyeleridir ki

Mûsıla-i Süleymaniye ile Ayşe Sultan Müderrisi İsmail Beyzâde Mehmed Süada Efendi dâ'îlerine işbu sene-i mübareke Cumâde'l-ûlâsının yirmi beşinci günü tarihiyle yerinde hâmise itibarî ve yine Mûsıla-i Süleymaniye ile sâniye-i Mesih Paşa müderrisi serkâtibi sâbık Bolevî İbrahim Efendi dâ'îlerine mâh-ı mezkûrun yirmi yedinci günü tarihiyle yerinde hâmise itibarî tevcih ve ihsan buyurulmak mercûdur.

Es-Seyyid Mehmed Ârif

Dürrizâde

Ufiye anhö

Ahker (اخر): (F. i.) Yanar kömür, kor, ateş koru.

Akçe (آقچه): (T. i.) 1. Osmanlıda kullanılan gümüş sikke, pul. 2. nakit, para, zenginlik.

- **Ak akçe:** Gümüş meskûkât.

- **Ufak akçe:** Bozuk para.

- **Akçe etmez:** Bir akçe = pek değersiz.

- **Akçe tahtası:** Sarrafların para saydıkları kenarları ve bir tarafı dar ve açık tahta.

- **Bir kese akçe:** Beş yüz kuruş meblağ.

- **Akçe kesesi:** Para kesesi.

‘Âmire (عامره): (A. s.) Eskiden bir kısım müesseselerin hükümete mensubiyetini anlatmak üzere kullanılan bir tabirdi. Matbaa-i Amire, Tersane-i A-mire, Tophane-i Amire, Darphane-i Âmire bu cümledendir. Amire kelimesinin lûgat manası mamurdur.

Ani’z-ziyâdetü’l- harç: Gider artmasından.

Arnabud (ارنابود): Arnavut.

Asel (عسل): (A. i.) Bal, cennetteki dört ırmaktan biri.

- **Asel-i musaffâ (عسل مصفا):** Süzme bal.

Âsiyâb (اسياب): (F. i.) Âsiyâ, âs, değirmen, su değirmeni.

Asl (اصل): (A. i.) Asıl, kök, temel, kural, gerçek, soy, başlangıç, sağlık, baş, som, saf, halis, başlıca, esâsen, zaten.

Asl-ı vakf (اصل وقف): (A. i.) Vakfın başlangıçta veya sonradan edindiği mallar. Asl-ı vakf, vakf mefhumunun taalluk eylediği mallardır. İster bu mallar bidayeten vakfedilen

¹⁵²⁸ Sözlükçe hazırlanırken yararlanılan kaynaklar: Ferit Develioğlu, **Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat (Eski ve Yeni Harflerle)**, 28. Baskı, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2011; Mehmet Kanar, **Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, C.I.-II, İstanbul: Say Yayınları 2009; Şemseddin Sami, **Kamûs-ı Türkî**, İstanbul: Kapı Yayınları, 2004; Said Öztürk, **Osmanlı Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı ve Tarihi Gelişimi**, İstanbul: OSAV Yayınları, 1996, s.465-481; Mehmet Kanar, **Büyük Türkçe-Farsça Sözlük**, İstanbul: Birim Yayıncılık, 1998; Midhat Sertoğlu, **Osmanlı Tarih Lûgatı**, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1986; Mehmet Dikmen (Editör), **Osmanlıca-Türkçe Sözlük**, İstanbul: Türedav Yayın Grubu, 2012; Yaşar Çağbayır, **Ötüken Türkçe Sözlük (Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı)**, C.I-VI, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007; Hasan Enverî, **Ferheng-i Bozorg-i Sohan**, C.I.-VI, Tahran: İntişârât-ı Sohan, 1382; Halil Sahillioğlu, “1524-1525 Osmanlı Bütçesi”, **İÜİFM Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan’a Armağan**, XLI, 1-4 (1985), s.415-452: <https://dergipark.org.tr/download/article-file/8349> (31.07.2019); Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf İstilahları Lûgatçesi”, **Vakıflar Dergisi**, s.17 Ankara: 1983 s.55-60; Georgios Salakidis, “17. Yüzyılda Yenişehir-i Fenârî Akçelizade el-Hac Ahmed Ağa’nın Nakit Vakfı ve Şehirdeki Meşhur Mevlevihane”, **Vakıflar Dergisi**, 35 Ankara: 2011, s.61-79; Said Öztürk, **Osmanlı Belgelerinde Siyakat Yazısı**, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1994, s.269-283; <https://www.vgm.gov.tr/vakif-islemleri/vakif-kayitlari-arşivi/vakif-deyimleri-ve-terimleri-sözlüğü>; Hayrettin Gültekin, **Osmanlıca Tapu Terimleri Sözlüğü**, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü: <https://www.tkgm.gov.tr/tr/icerik/osmanlica-tapu-terimleri-sozlugu>; Nilgün Çevrimli, “Vakfiyelerde Meşrûta Teriminin Düşündürdükleri; Vakıf Görevlilerine Ait Meşrûtalar”, **Kalemîşi Dergisi**, 6/11/2019: 89-112; Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C.I.-III., İstanbul: MEB Yayınları, 1972.

mallar, ister sonradan vakfolunan mallara ilâve edilmiş mal bulunsun, bunlara asl-ı vakf denir. Vakfın geliri mukabilidir.

Asl-ı mal (اصل مال): Osmanlı maliye muhasebe sisteminde bir çıkarma işlemi gibi düşünülen muhasebe kayıtlarında gelirler “*asl-ı mal*” diye gösterilirdi. Zira giderler bu asıl olan maldan düşülen bir meblağ halinde gösterilir ve bunu ifâde eden bir sözcükle anlatırlardı. Onun için giderleri “*minhâ*” veya “*vuzi'a zâlîke*” veya “*vuzi'a min zâlîke*” deyimleriyle anlatırlardı. Sırası ile “*bundan*”, “*aşağı varılan*”, “*ondan aşağı varılan*” “*çıkarılan*” anlamı taşıyan bu deyimlerin sonucu olarak, sonunda bir fark olacaktı. Bu fark da olumlu veya olumsuz olduğuna göre değişik deyimlerle anılırdı. Gelirlerin fazla olması halinde fark olumlu olacağı için “*el-bâkı*” (arta kalan), giderlerin gelirleri aşması halinde de bu anlama gelen “*ez-ziyade-i masraf ani'l-irâd*” deyimini kullanırlardı.

Aşciyân (آشجیان): (-an F. ç. eki) Aşçılar.

Atîk (عتیق): Eski, asil, güzel.

Avâ'id (عوائد): (A. i., âide'nin ç.) İratlar, gelirler.

-Avâi'd-i mu'tâde (عوائد معتاده): Örtülü ödenek.

Ba hüccet-i şer'yye: Şeri deliller ile (tasarruf olunan toprak).

- Hüccet-i şer'yye: Şer'yye mahkemelerinden sırf mülk taşınmazlar için verilen belge.

Bâb-ı Edirne (باب ادرنه): Edirnekapı.

Bahâ (بها): (F. i.) Kıymet, bedel, değer, bahaya tutmak: değer biçmek.

Bakiyye (بقیه): (A. s. ç. bekayâ) Artan, geri kalan, artık, kalıntı, devamı.

-Bakiyye-i matlûb: Alınacak paranın geri kalan kısmı.

-Bakiyyetü's-selef: Eskiye bağlı, hayırsever dindar kimse.

Be hesâb kuruş: Kuruş hesabı ile, kuruş hesabına göre.

Bedel-i İltizâm: İltizam bedeli.

Beher (بهر): (F. b. s.) Her, her bir, her biri.

Ber mu'tâd (بر معتاد): (F. a. z.) Alışıldığı, adet olduğu, her zaman olduğu üzere.

Berây-i (برای): (F. e.) İçin, maksadıyla, uğruna, olarak.

Bî (بی): (F. e.) -Sız, -maz olumsuzluk anlamı vererek Farsça kelime türeten ek.

Bâ (با): (F. e.) İle, -li, lu, sahip.

Be (ب): (A. e.) İle, vasıtasıyla, beraber, -e, -a.

Bi'd-defe'ât (بالدفعات): (A. zf.) Defalarca, bir kaç kere.

Bi'l asele: Bizzat, kendisi, eli ile, başkasını vâsita etmeden, asâleti ile.

Bi'l-vasiyân: Vasiler ile.

Bil vekâle (بالوكالة): (A. zf.) Vekalet ederek, vekaletle, vekil olarak.

Burusa (بروسه): (Luvi Dili) Prousa: Bursa.

Cabî (جابی): (A. s., cibâyet'den) Vakıflı akâr kiralarnı toplamakta bulunan kimse, cizye ve evkâf gelirlerini toplayan tahsildar.

Cânib (جانب): (A. i., cenb'den, ç. cevânib) Taraf, cihet, yan.

Canib-i mîrî (جانب میری): Devlet tarafından. Devlet ve devlet hazinesi. Vergi alacakları ile ilgili olarak kullanılırdı.

Cânip (جانب): [Bah.] Donanmaya ait levazımın hıfzına ve idaresine memur ve bahriyeye mensup büyükçe bir vazife sahibine verilen unvandı. Tersanede Kurşunlu mahzenine gelen mühimmatın ve yaptırılan gemi ve sair levazımın hesaplarını tutardı.

Câriye (جاریه): Harb neticesinde esir edilen veyahut para ile satın alınan erkeklere "köle" denildiği gibi, kadın ve kızlara da "cariye" denilirdi.

Câriyye (جاریه): (A. s.) Cârî olan, geçer olan.

- **Sikke-i câriyye:** Geçer akçe.

- **Hesâbât-ı câriyye:** Karşılıklı geçen hesaplar.

Cemâ'at (جماعت): (A. i., cem'den, ç. cemâât) İnsan topluluğu, imamın arkasında namaz kılanlar.

Cevâmî' (جوامع): (A. i., câmi' ve câmia'nın ç.) İbadet yerleri, mescitler, toplu şeyler.

Cum'ât/Cumuât (جمعات): (A. i. Cum'anın ç.) Perşembeden sonra gelen günler, Cumalar.

Çâşnigir (چاشنی گیر): (F. b. i. ç. çâşni-girân) Evvelce saraylarda yemeklerin tadına bakan kimse, aşçıbaşı, sofracı başı.

Çekî (چکی): Eskiden odun, taş ve saire tartmak için kullanılan ağırlık ölçülerinden birine verilen addır. Çeki üç ayaklı bir sehpaye ortasından asılmış bir sırlıkla bunun bir ucunda tartılacak şeyi koymaya mahsus kafes gibi ıskara/ızgara şeklinde bir tabla ve öbür ucunda da çekitaşı denilen dört kantar (195 okka, 250 kilo) ağırlığında bulunan bir taş asılı teraziden ibarettir.

Dakîk-i has (دقیق): (A. i.) Has un, unlu, uncu, ince, hassas.

Dâne (دانه): (F. i.) Tane, tohum, çekirdek, kurşun, gülle.

Dâye (دایه): (F. i.) Taya, sütanne, çocuğa bakan kadın.

Defter-i müfredât (دفتر مفردات): 1. Teferruat defteri, ayrıntılı defter. 2. Toptan bilinen şeylerin tek tek ve ayrı ayrı zikredildiği defter.

Dekâkîn (دکاکین): (A. i. ç.) Dükkanlar.

Der (در): (F. e.) İçinde, -de, kapı.

Derûn (درون): (F. i.) İç, içeri, içten, dâhil, gönül, kalp, yürek.

Dest (دست): (F. i.) El.

-**Dest-mâye (دستمایه):** Elde bulunan şey, sermaye.

Deyn (دین): (A. i., ç. düyûn, düyunât) Borç, alacak.

-Deyn-i gayr-i sahih: Huk. Ödeme yahut hakikaten veya hükmen ibra olmaksızın dahi sakıt olan borç.

-Deyn-i hâl: Huk. Bir vakte talik ve tehir edilmeyen borç.

-Deyn-i lazim-i sahih: Huk. Ödenmedikçe ve yahut hakikaten veya hükmen ibra olunmadıkça sakıt olmayan borç.

-Deynen: Borçlanarak, veresiye olarak.

Dirhem (درهم): (A. i. ç. derâhim) Gümüş para, Okkanın 400’de biri, 70 arpalık ağırlık birimi, 148 gramlık ağırlık birimi.

-Dirhem-i ceyyîd (درهم جید): Gümüş para, yeni basılmış gümüş para.

-Dirhem-i hâlis: Saf gümüş dirhem.

-Dirhem-i mağşuş: Karışık dirhem (içine diğer madenler katıştırılmış dirhem).

-Dirhem-i örfî: 16 kırıtlık dirhem.

-Dirhem-i şerî: 14 kırıtlık dirhem.

-Dirhem-i rayiç: Dolaşımdaki para.

-Dirhem-i züyyûf: Başka madenle karıştırılmış gümüş para.

-Dirhem-u dinar: Gümüş ve altına para.

Duhter (دُخْتَر): (F. i. ç. duhterân) Kız, kerime.

- Duhter-i rez (دختر رز): Asmanın kızı yani şarap.

Duhter-şâh: Büyük kız evlat.

Ebu’l-feth (ابو الفتح): Fetih babası. Büyük Selçuklu hükümdarı Alparslan Bizans’ın elinde bulunan Kars ve Ani bölgesine kadar ilerleyerek buraları ele geçirince Abbasi Halifesi Kaim bi-Emrillah tarafından kendisine “Ebu’-Feth” (Fetihlerin babası) lakabı verilmiştir (1064). Ayrıca İstanbul’u fethi muvaffak olan Sultân Mehmed Hân-ı Sâni hazretlerine “Ebu’l-feth” lakap olmuştur.

Edâ (اداء): (A. i.) Borç veya borç gibi herhangi bir şeyi ödeme; yerine getirme.

-Edâ bude (اداء بوده): Yerine getirildi, yapıldı.

-Edâ şode (اداء شده): Yerine getirildi, yapıldı.

Ekşi aş: Erik ile etten yapılan yemek.

Giyâ, giyâh (گیاه): (F. i.) Nebat, bitki, taze ot. [hafifletilmiş “giyeh” dir].

-Emin-i giyâh (امین گیاه): Arpa emini, ot emini.

Erz (آرز): (A. i.) Pirinç [hububattan], fasihi “erüz” dür. Türkçesi: Dügü ve kabuklusu çeltiktir: pirinç tanesi, pirinç çorbası, pirinç unu.

-Erz-i Mısri: Mısır pirinci, pirinç.

Esbâb (اسباب): (A. i. sebep’in ç.) Vâsıtalar, lâzımlar, sebepler, mal, eşya.

-Esbâbî (اسبابی): Sebep olmak: icap etmek, bir işin vukû’ ve husûlüne âlet ve vâsıta olmak yahut çalışmak.

- bilâ sebep:** Bilâ mûcib, meydanda icap ettirecek bir hâl olmaksızın, sebepsiz.
- esbâb-ı mûcibe:** Bir işi icap ettirip husûle getirmeye sebep olan şeyler.
- li-sebep (لسبب):** Bir sebepten, bir işten dolayı.
- Evkâf-ı sâire:** Diğer vakıflar.
- Evlâdân (اولادان):** (veled'in ç.) Evlâdlar.
- Eyyâm (ايام):** (A. i., yevm'in ç.) Günler.
- Eyyâm-ı sâire:** Diğer günler.
- Fi't-tarihi'l-mezkûr:** Zikredilen tarihten beri, sözü edilen tarihten beri.
- Fodula (فودوله):** (i.) İmâretten verilen pidemsi bir nevi ekmek.
- Fodulacı (فودولاجى):** İmâret ekmeklerini yapan veya gezdirip tevzî' eden adam.
- Gâyet (غايت):** ("ga" uzun okunur, A.i. ç. gayât) 1. Nihayet, uç, son. 2. zf. Çok, fazla, son derece.
- Gâyetine:** Nihayetine, sonuna, ucuna.
- Gayr (غير):** (A. s. ç. ağyar) 1. Başka. 2. Yabancı. 2. Olmayan, değil.
- Gayri ez (غير از):** ...-den gayri, ...-den başka.
- Gekbuze:** Gebze.
- Gurre (غره):** (A. i.) 1. Aklık, parlaklık. 2. Atın alnındaki beyazlık, akıtma. 3. Arab aylarının ilk gecesi ve günü.
- Kuruş:** Kuruş.
- Habbâz (خباز):** (A. i.) Ekmekçi.
- Habbâzî (خبازى):** (A. s.) Ekmekçilikle ilgili.
- Habbâzîn (خبازين):** Ekmekçiler.
- Hademe (خدمه):** (A. i.) Hizmetçiler, odacılar.
- Hammâl (حمال):** (A. i.) Para karşılığında arkasıyla, eliyle yük taşıyan adam, hamal.
- Hammâlân (حمالان):** (F. çoğul eki -ân ile) Hammallar.
- Hân (خان):** (T. i.) Han, hükümdar.
- Hânân (خانان):** (F. ç. eki ân ile): Hükümdarlar, hanlar.
- Hân (خان):** (F. i) 1. Han, kervansaray, otel. 2. Dükkan, meyhane.
- Hân (خوان):** (F. i.) 1. Yemek sofrası; üstüne yemek konulan tepsi, sini. 2. Ahçı dükkanı. 3. Yemek.
- Hân (- خوان):** (F. son ek) Okuyan, okuyucu, çağırın.
- Duâ-hân:** Dua eden.
- Mevlid-hân:** Mevlit okuyan.
- Salâ-hân:** Sala veren, sala çağırın.

Harc (خرج): (A. i.) 1. Vergi. 2. Sarf, gider, bir iş için kullanılan madde. 3. Masraf.

-Harc-ı dide (خرج دیده): Göz harcaması (göz tedavisi için harcama?)

-Harc-i kilâr (خرج كلار): Kiler harcaması.

Hasîr (خصير): (A. i.) 1. Hasır. 2. s. Söyler ve okurken dili tutulan.

-Hasîr-i Mısırî: Mısır hasırı.

Hâss (خاص): (A. s.) 1. Mahsus, özel. 2. Hükümdarın kendine mahsus olan. 3. Saf, halis. 4. Osmanlı Devleti devrinde devletin büyüklerine ayrılan ve yıllık geliri yüz bin akçeden yukarı olan arazi.

Hassa (خاصه): (A. i.) Bir kimseye, ya da bir şeye özel olan nitelik, kuvvet, güç, özellik.

-Hassa askerî: Pâdişâhı veya hükümdarı korumakla görevli askerî sınıf.

Hatab (خطب): (A. i. ç. ahtâb) Odun.

Havâlât (حوالات): (A. i. havale'nin ç.) Havaleler.

Havâle (حواله): (A. i.) 1. Bir işi veya bir şeyi başka birine bırakma, üstüne bırakma, ısmarlama.

-Havâle şode (حواله شده): Havale edildi.

Hâzire (خضيره): (A. i.) 1. Etrafı duvar veya çit ile çevrilmiş olup içine girilmesi mümkün olmayan yer. 2. Bir cami veya türbe bahçesinde etrafı çit veya parmaklıkla çevrili mezarlık. 3. Duvarla çevrili ağıl.

Hınta (حنطه): (A. i.) Buğday.

-Hınta-i esved: 1. Siyah buğday. 2. Burçak.

Hime (هيمه): (F. i.) Odun, kütük.

Hîn (حين): (A. i.) An, zaman, vakit, sıra, esna.

-Hin-i müddet: Müddeti içinde, müddet sırasında.

-Hîn-i hâcette: İhtiyaç duyulduğu zaman.

Hitân (ختان): Sünnet, sünnet etme.

Hîtân (حيطان): (A. i. hât'in ç.) Duvarlar, hâiller, engeller, avlular.

-Hât (حانت): (A. i. ç. hîtân) Bir yeri çevreleyen duvar, tahta perde, çit gibi şeyler.

Hüccet (حجت): (A. i.) 1. Senet, vesîka, delil, kanıt [eskiden, şeriat mahkemesinden verilen bir hak veya bir sahiplik gösteren resmî vesîka (belge)]. 2. Seçkin âlimlere verilen unvan.

Huddâm (خدام): (A. i. hâdem'in ç.) Huddâm kelimesi arapça hizmet eden hâdim kelimesinin çoğul halidir. Hizmetçiler.

-Hüddâmiye: Hizmetçi ücreti.

-Hüddâmiye: Şeri mahkemelerde yapılan hizmetler karşılığında ödenen harçlar için kullanılan bir masraf terimidir.

İbn (ابن): (A. i. ç. benûn, ebnâ) Oğul.

-İbn-i: -in oğlu.

İcâr (اجار): (A. i.) 1. Kiraya verme, verilme. 2. Kira parası.

İcârât (اجارات): Kiaralar, iratlar, gelirler.

İcâre, icâret (اجاره): (A. i.) Bırakmak, kira (vakfa veya devlete ait kira), kiraya vermek, îrat, gelir.

-İcâre-i zemîn: Üzerine bina ve bağ yapılan arazinin öşrüne mukabil devlete verilen vergi.

-İcâre-i muaccele: Peşin kira.

İcâre-i müeccile: İleride verilecek kira.

İdhâl (ادخال): (A. i. dühûl'dan, ç. idhâlât) 1. Dâhil etme, içeri sokma. 2. Memleket dışından mal getirme, [“ihrâc” ın zıddı].

İhrâc (اخراج): (A. i. hurûc'dan, ç. ihrâcât) 1. Dışarı atma; çıkarma. 2. Fazla malı, yurt dışına gönderme. 3. Harcama, masraf.

İhrâcât (اخراجات): (A. i. ihrâc'ın ç.) Bir memlekettten başka memlekete mal satma, [“idhâlât”ın zıddı].

İhsâr (احصار): (A. i. hasr'dan) 1. Kısalma; kısaltma. [Arapçada “birini tazyik etme”, “işinden alıkoyma” mânâlarındadır]. 2. kuşatma, sarma.

İhsariyye (احضاريه): Davalarda şahıs getirmek için gönderilen mübaşir ve muhızırın masrafı karşılığı tahsil edilen paradır. Muhzirîyye de denirdi.

Îkâd (ايقاد): (“ka” uzun okunur, A. i.) Yakma, yakılma.

-Îkad-ı kanâdîl (ايقاد قتاديل): Kandillerin yakılması.

Îkâd (ايكاد): (A. i.) Sağlam kalma.

‘Îmâret (عمارت): (A. i.) 1. Ümran, bayındırlık. 2. Yoksullara yiyecek dağıtılmak üzere kurulmuş olan hayır evi. Bu kelime “imar edilmiş, inşa edilmiş” demek olup cami, mescid, medrese, tabhâne, dârü’l-it‘âm, dârü’s-şifâ, aşevi, kervansaray, muvakkithâne, türbe gibi birimlerin tamamı için olduğu gibi bu binalardan biri olan aşhane için de kullanılmıştır. Anadolu ve Rumeli’deki pek çok mimari eserin kitâbesinde yapılar imaret adıyla zikredilmiştir. Evliya Çelebi imareti hem külliye hem de birimlerinden biri olarak kaydetmiştir. Osman Nuri Ergin, bu konudaki yayınlarında ısrarla imaretin aşevi olmayıp “imar edilmiş” anlamına geldiğini söylemektedir. Ancak bazı kaynaklarda imaret doğrudan doğruya “aşevi” mânâsında geçer.

În kadar meblağ: Bu kadar ücret, bu kadar akçe/para.

Îrâd (ايراد): (A. i. vürûd'dan) 1. Getirme. 2. Söyleme. 3. Gelir, kazanç.

Îrâd-ı kelâm (ايراد كلام): Söz söyleme.

İstirdâd (استرداد): (A. i. redd'den) 1. Geri alma, alınma. 2. Verilmiş veya gönderilmiş bir şeyin geri gönderilmesini isteme, geri isteme.

-İstirdâd-ı cizye: Cizyeyi geri isteme.

İstir‘â (استيرعاء): (A. i.) Riâyet isteme.

İştirâ şode (اشترَاء شده): Satın alındı, satıldı.

İ'tâ (اعطاء): (A.i. atâ'dan) Bağışlama, verme, verilme; ödeme.

-İ'tâ olundu: Verildi

Ka'im-makam (قائم مقام): ("ka" lar uzun okunur. A. b. i.) 1. Birinin yerine geçen, yerini tutan, kaymamak. 2. Kaza kaymakamı. 3. Ask. Yarbay.

Kalay-gîr: Kalay-tutan/kalaycı.

Kâlîçe (قالیچه): ("ka" uzun okunur, F. i.) Küçük halı.

Kalîçehâ (قالیچه ها): (F. çoğul eki -hâ ile) Küçük halılar.

Kandîl (قندیل): (A. i.) Kandil, [aslı "kındîl" dir].

Kanâdîl (قنادیل): (A. i. kandîl'in ç.) Kandiller.

Kantar (قنطار): (A. i., ç. kanâtîr) Kantar, [aslı "kintar" dır].

Kantâriyye: (قنطاریه): (A. i.) Kantar resmi, kantarcının aldığı tartma ücreti.

Kebbân/kapân (قَبَان/قپان): (A. i.) Büyük terazi, kapan. [Farsça "kepân/keppân" sözünden Arapçalaşmıştır].

Kapân (قپان): (O. i.) Büyük terazi, kapan.

-Kapan-ı dâkik (قپان دقیق): Hassas büyük terazi.

Karye (قریه): (A. i. ç. kura) Köy; küçük kent.

Kayd şode/şod (قید شده): Kayıt oldu, kayd olunmuş.

Kaaime (قائمة): 1. Kağıt para. 2. Ferman. 3. Büyük makamdan küçük makama uzun kâğıtlar üzerinde yazılan resmî yazı. 4. Hazinesinden karşılığı temin olunarak tedavüle çıkarılan ve akçe yerine alınıp verilmede de kullanılan kâğıt.

Kaza (قضا): (A. i.) 1. İlahî takdir. 2. Kadılık. 3. Kaza. 4. İlçe. 4. Tehlike. 5. Hadise, vukuat.

Kazâî (قضائى): (A. s.) Yargı ile ilgili; hüküm vermeğe ait.

Kebe: [Lat. cappa / Yun. kapa, i.] 1. Kalın ceket; kaput. 2. Kilim ve kapı perdesi olarak kullanılan keçe. 3. {ağız} Yünden örülmüş kalın kilim. 4. {ağız} Halı. 5. {ağız} Kaba kumaştan yapılmış ceket, palto, aba vb. şey. 6. {ağız} İş kıyafeti. 7. {ağız} Keçe.

Kebeciyan: Kebe dokuyanlar, keçe dokuyanlar.

Kenef (كنف): (A.i., ç. eknâf) 1. Çevre, taraf, yön. 2. Sığınacak yer. 3. Tuvalet, ayakyolu.

-Kenefhâ: (F. ç. eki -hâ ile) Tuvaletler.

Kıst (قسط): (A. i.) 1. Hisse, pay, nasip. 2. Tartı, ölçü ve bölüşmelerde doğru iş görme. 3. Parça parça ödenen bir borç ve sâirenin her defada verilen kısmı, taksit. 4. Kapıkulu askerî ulûfesinin üç ayda bir verilen kısmı.

Kıyye (قیه): (A. i.) Okka, dört yüz dirhem.

Kilâr: (F. i.) Kiler.

Kîse (كيسه): (F. i. ç. ekyise) 1. Kese, küçük, büyük torba, kap. 2. Cepte taşınan para torbası. 3. Kumaştan yapılmış çanta biçimindeki kap. 4. Para, para hesabı; para gücü.

Kîse-dâr (كيسه دار): Para hesabını tutan, parayı toplayan kimse, vekilharç.

Kisve (كسوه): (A. i. ç. kusa) Giysi.

Kubûr (قبرور): (A. İ. Kabr'in ç.) Mezarlar, sinler.

Kürkçübaşı: Enderun odalarından Hazine koğuşunun amirlerinden sonra gelen en kıdemli kimse giyimbaşı idi. Ondan sonra kürkçübaşı gelirdi. Terfi ederse giyimbaşı olurdu. Bu ikisi dâhil olmak üzere koğuş eskilerinin on ikisine bıçaklı denirdi. Bunlar, odaların inzibat işleriyle alakalı idiler. Bunlardan sonra gelen dokuz eskiye ise soyunuk denirdi. Kürkçübaşılar, hükümdara mahsus kürklerin muhafazasıyla mükelleftiler.

Lağım (لاغم): 1. Yer altında üstü örtülü hendek, sıçan yolu. 2. Kanalizasyon sularının akmasına mahsus örtülü yol.

Lâhik (لاحق): (A. s.) 1. Lühûk eden, yetişen, ulaşan. 2. Eklenen. 3. Sonradan tâyin edilen, yenisi. Sabık ve lâhik: Eskisi ve yenisi, önceki ve şimdiki.

Latif (لطيف): (A. s.) Allah adlarındandır. 2. Yumuşak, hoş, güzel; nâzik. 3. i. [Abdüllatîf'ten kısaltılarak erkek adı].

Lâzım, Lâzime (لازمه): (A. i.) 1. Gerekli şey. 2. Mat. Gerekçe.

Ma'furû'l-lehâ: Allah tarafından günahları affedilmiş.

Mahal (محل): (A. i.) Yer.

Mahall (محل): (A. i.) Yer.

-Mahall-eş: (Onun) yeri, (onun) mekanı.

Mahâret (مهارت): (A.) Beceri.

Mâhî (ماهى): (F. i.) Balık.

Mahlûl (محلول): (A.) Erimiş, çözülmüş, hallolmuş.

Mahlûlât (محلولات): (A. i. ç.) Doğrudan vârisi olmadığı halde vefât edenlerin evkâfa ait mîrâsları.

-Mahlûlât dâiresi: Bu kabîlden emlâke bakan dâire; mahlûlât müdürü.

Mahsûb (محسوب): (A. s. hisâb'dan ç. mahâsib, mahsûbât) 1. Hesâb edilmiş, hesaba dâhil edilmiş, avans kapatma. 2. Büyük bir zâta mensup kimse.

-Mahsub şode (محسوب شده): Hesap edilmiş.

Mahsûl (محصول): (A. s. husûl'den) 1. Husul bulan, hâsıl olan, meydana gelen şey. 2. Ürün, sonuç. 3. Verim.

Mahsulât (محصولات): (A. i. mahsûl'ün ç.) 1. Hâsıl olan, elde edilen şeyler. 2. Topraktan yetişen şeyler. 3. Ehlî hayvanlardan elde edilen maddeler. 4. Sanayi maddeleri.

Mahzar (محضر): (A. i. huzûr'dan) 1. Huzur yeri, büyük bir kimsenin önü. 2. Hazır olma, görünüş, gösteriş. 3. Resmi makamlara verilen kağıt, arzuhal hakkında kullanılır.

Masraf (مصرف): (A. i.) Harcama, gider.

- Masârif (مصارف):** (A. i. masrafın ç.) Harcanan paralar, harcamalar, giderler.
- Masârîf (مصاريف):** (A. i. masrûf'un ç.) Sarf olunanlar, harcananlar.
- Masârif-i dâime:** Devamlı giderler.
- Masârif-i gayr-i melhuza:** Ne gibi işler dolayısıyla, nerelere ödeneceği önceden bilinmeyen ve zorunluluk görüldükçe ödenilmesi zarurî olan.
- Masârif-i melhuza:** Ne gibi yerlere, ne gibi işler karşılığı ödeneceği önceden bilinen, düşünülebilen masraflar
- Masârif-i muvakkate:** Geçici giderler.
- Masârif-i müteferrika:** Çeşitli giderler.
- Masârif-i seneviyye:** Yıllık giderler.
- Masârif-i şehriye:** Aylık giderler.
- Masârif-i umûmiyye:** Umûmî masraflar, giderler.
- Masârif-i zaide:** Gereksiz, fazla giderler.
- Masârif-i zâtiyye:** Şahsî giderler.
- Masarif:** (A.i. masruf'un ç.) sarfolunanlar, harcananlar.
- Masârifât:** (A.i. masarif'in ç.) Harcanan paralar, giderler.
- Masarîf-eş:** (Farsça üçüncü tekil eki -eş ile) Onun masrafı.
- Masraf şode (مصرف شده):** Harcandı.
- Mea:** İle, birlikte.
- Medâris (مدارس):** (A. i. ç.) Medreseler.
- Medâris-i sahn:** İstanbul'da, Fâtih camii etrafında kurulan sekiz medrese.
- Medâris-i semâniyye:** İstanbul'da Fâtih camii etrafında kurulan sekiz medrese.
- Memşâ:** (A. i. meşy'den) Ayakyolu (tuvalet).
- Merhum (erkek), merhume (kadın) (مرحومہ):** (A.s. rahm'den) 1. Allah'ın rahmetine kavuşmuş, Allah'ın rahmetiyle müjdelenmiş, (bkz: mağfur). 2. Ölmüş, ölü.
- Mescid (مسجد):** (A. İ, sücûd'dan, ç. mesâcid) Secde edilecek, namaz kılınacak yer, küçük cami.
- Meşrût, meşrûta (dişil):** Koşullu, belli şartlar konulmuş.
- Meşrûta:** Satılmamak şartı ile şart eden kişi tarafından bir başkasına bırakılan mülk anlamındadır.
- Meşrûten:** Şarta bağlı olarak.
- Meşrutunleh:** Lehine şart kılınan, kendisine şart edilen kişi veya kişiler.
- Meşrut kılma:** Bazen bir görevi, bazen vakıftan maddi mânevi bir yararlanma hakkını, kişi ve kişilere veya bir makama şart kılmayı tanımlar. Diğer yandan satılmamak

koşuluyla şart eden kişi tarafından bir başkasına bırakılan mülk anlamında kullanıldığına ilişkin örnekler çoğunluktadır.

Mest (مست): (F. s. ç. mestân) Sarhoş, mest.

Mevîz (مویز): Siyah, iri kuru üzüm, bir tür üzüm.

Meviz: Muz.

Mevîz-ân (مویزان): Siyah, iri kuru üzümler, mevîzler.

Mezbûr (مزبور), mezbûre: (A. s.) Adı geçen, yukarıda söylenmiş olan (mezkûr).

Mezkûr (مذكور), mezkûre: (A. s. zikr'den) Zikrolunmuş, adı geçmiş, anılmış, zikredilen, belirtilen, adı geçen.

Minhâ : (A. e. ç. minhüm) 1. Ondan, bundan. 2. i. Çıkarma ve indirme sembolü [inşaat keşif hesaplarında hesaba katılmayacak boşluklar (pencere, kapı. v.b.)]. 3. Ondan, çıkan, harcanan, masraflar. 4. Osmanlı maliye muhasebe kayıtlarında giderleri göstermekte kullanılan deyimden birisidir.

- **Anhâ minhâ:** Şundan bundan.

Minh, minhu: (A. e. ç. minhüm) Ondan, [müzekker hâli].

Mîrî (میری): (F. s.) 1. Devlet hazînesine ait: Devlete ait menkul ve gayrimenkul olan şeyler, devlete ait. 2. i. Devlet hazînesi. [Arapçaya benzetilerek “mîriyye” demek yanlışır].

-**Mîrî arâzi (Arz-ı mîrî):** Çıplak mülkiyeti devlete, sadece tasarruf hakkı şahsa ait olan taşınmaz.

-**Mîrî mükerrerem:** Mîrî: Hükümet malı, beylik. Mükerrerem; muhterem, aziz, sayın, saygıdeğer, sayılan.

Mîzân: (ميزان): (A. i. vezn'den, ç. mevâzîn) 1. Terazî, ölçü âleti, tartı; ölçek. 2. Ölçü. 3. Terazî burcu. 4. Mahşer günü, kıyamet günü.

- **Çeşm-i mîzân:** Terazî kefesî.

Mu‘ayyen (معين), mu‘ayyene: (A. s. ayn'den) 1. Tâyin edilmiş, belli, belirli. 2. Kararlaştırılan.

-**Mu‘ayyenât (معينات):** (A. i. muayyen'in ç.) Asker, me'mur v.b. kimselere hükümetçe bağlanmış erzak ve sâire.

-**Muayyenât-ı askerîye:** Asker erzakı.

Mu‘accel (معجل): (A. s. acele'den) 1. Ta'cîl edilmiş, acele olunmuş. 2. Peşin, önden verilen.

-**Mu‘accele:** Önden alınan. Devlete ait olan (mîrî) iltizam ve mukâtaaların ve taksitle satılan emlakın peşin olarak alınan miktarı. Vakıf kiralardan ya da mâlikâne usulü ile işletilen mukâtaalardan peşin alınan kısmına da denir.

-**Mu‘accelât:** (A. i. muaccel'in ç.) Peşin ödemeler.

Mûceb (موجب): (A. s. vüçûb'dan) 1. İcâb etmiş, lâzım gelmiş. 2. Bir söz veya emrin icâb ettiği şey, netîce. 3. i. Büyük bir me'mûrun, kendisine sunulan evrakı tasdik için ettiği işaret, paraf.

Muhâsebe (محاسبه) : (A. i. hisâb'dan, ç. muhasebat) 1. Hesap işi. 2. Hesaplaşma, hesap görme. 3. Bir dâire veya ticarethanenin hesap işleriyle meşgul olan kısmı, saymanlık.

-Muhâsebe-i evvel (محاسبه اول): Osmanlı Devleti'nin en önemli kalemi olan Başmuhasebe.

Mukâbele (مقابله): ("ka" uzun okunur, A. i. sülale, kabile) 1. Karşılık verme, karşılama. 2. Karşı gelme. 3. Birbiriyle karşılaştırma; karşılıklı yapılan okuma. 4. Camilerde halka karşı Kur'an okuma. 5. tas. Mevlevî âyinlerinde tarikat mensuplarının cezbe haliyle ayakta dönmesi.

-Bilmukabele (بالمقابله): Karşılığında, aynen, mukabele ederek, mukâbil olarak.

Mukâta'â (مقاطعا): ("ka" uzun okunur, A. i. kat'dan, ç. mukataât) 1. Arazinin kesime verilmesi, muayyen bir kira karşılığında birine bırakılması. 2. Bağ, bahçe, arsa hâline getirilen ekim toprağı için verilen vergi. 3. Devlete ait bir gelirin, bir bedel karşılığında kiralanması.

Mukâta'â-ı zemin: Mahsulünden öşür alınırken üzerine bina vesaire yapılarak ziraatin dışında kalan araziye kullananndan öşre bedel alınan yıllık maktu vergi. Mukâtaa-i zemin ve bedel-i öşür diye de anılırdı.

Murabaha (مرا بحة): (A. i. ribh'den) 1. Malı kâr ile satma. 2. Tefecilik, kanunun verdiği izin sınırından aşkın faiz alma.

Musakka fât (مسقفات): (A. s. sakf'dan, müsakkaf'in ç.) Müsakkaf olan, üzeri dam ile örtülü olan yerler [ev, han, dükkân gibi].

Mûytâbân (مويتابان): (F. i. muytâb'ın ç.) Has ahırda bulunan kıl dokuyucular. Bunlar kıldan kebe, kolan, belleme nevinden şeyler dokurlardı.

Mûytâb-hâne: Kıl dokunan yer.

Müderriş (مدرّس): (A. s. ve i. ders'den, ç. müderrişîn) 1. Ders veren, ders okutan, medrese dersi okutan. 2. Profesör.

Müfettiş (مفتّش): (A. s. ve i. fetş'den) 1. Araştıran. 2. Teftiş eden, bir işin düzenli, yolunda olup olmadığını anlamak için o işin etraflica üzerinde durmakla vazifeli bulunan kimse, müfettiş-i hükkâm (hâkimlerin müfettişi) [evvelce] hâkim ve nâiblerin durumunu teftiş için her vilâyette bulundurulmuş büyük şeri me'mur. 4. Bazı vakıf kuruluşlarının işleyişini teftiş etmekle görevlendirilmiş şahıs.

Müfredât (مفردات): (A. i. ç.) 1. basit şeyler [müreккеp olmayanlar]. 2. Toptan bilinen şeylerin ayrıntıları, dökümleri.

Mülhakât (ملحقات): ("ka" uzun okunur, A. i. mülhak'ın ç.) 1. Katmalar, ekler. 2. Bir merkeze bağlı olan yerler.

Mültezim (ملتزم): (A. s. lüzûm'dan, ç. mültezimin) 1. İltizâm eden, bir şeyi veya kimseyi lüzumlu sayıp taraflık gösteren. 2. i. iltizamcı, kesenekçi, kesimci, devlete ait bir geliri götürü olarak üstüne alıp toplayan. 3. Bir mahallin rusûm ve vâridâtını götürü

olarak ve müzâyede ile uhdesine alıp kâr ve zararı kendisine ait olmak üzere belirlenen bedeli taksitli olarak hazineye ödeyen kişi.

Mürâbaha (مراجه): Malı kar ile satma. 2. Tefecilik, kanunun izin verdiği sınırlardan fazla faiz alma.

-Mürâhaka (مراهقه): (A. i.) Bulûğ çağına yânî on iki yaşına yaklaşma.

Müste'cirîn (مستأجرین): (A. i. müste'cir'in c.) : 1) kira ile tutanlar. 2) kiracılar.

Müteferrika (متفرقه): (A. i.) 1. Ufak tefek masraflar için ayrılan para. 2. Cins ve türleri önceden tayin olunamayan muhtelif masraf ve böyle masraflar için verilen meblağ. 2. Muhtelif hizmetlerde kullanılan kimselere verilen ad.

-Masârif-i müteferrika: Ufak tefek masraflar. 2. Çeşitli işler gören. 3. Pâdişâh, sadrâzam ve vezirlerin emirlerini götüren kimse. 4. Emniyet teşkilâtında, hırsız, dilenci, mecnun, esrarkeş ve benzeri gibi kimselerin ilgili makamlara sevk edilmek üzere barındırıldıkları kısım.

Mütevellî (متولى): (A. s. ve i. vely'den) 1. Birinin yerine geçen. 2. Bir vakfın idaresine memur ve Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin görüşü ve müsaadesiyle harcamaya mezuun kişi, tevliyet sahibi. Mütevellî, ekseriya vakfedenin evlâdı olur.

-Kaim-makam-ı mütevellî: ("ka" lar uzun okunur) h u k. [Eskiden] mütevellî makamına kaim olmak ve ona ait vazifeleri îfâ etmek üzere yargıç tarafından nasbolunan zat.

-Mütekellim ale'l-vakf: Mütevellî.

Muvâcehât (مواجهات): (A. i. muvâcehe'nin ç.) Yüzleşmeler, yüz yüze gelmeler.

-Müvâcehe (مواجهه): (A. i. vech'den) 1. Yüzleşme, yüz yüze gelme. 2. Karşı, ön.

-Bi'l-muvâcehe: Yüzleştirerek.

-Muvaceheten: (A. zf.) yüz yüze, karşı karşıya.

-Gıbb-el-muvâcehe: Muvaceheden sonra.

Müzeyyel (مذیل), müzeyyele : (A. s. zeyl'den) 1. Zeyli, ilâvesi, katılmış nesnesi olan. 2. Eklentisi olan. 3. Altına cevabı yazılıp geri gönderilen tezkere.

Nakd (نقد): (A. i. ç. nukud) 1. Akçe, mâdenî para. 2. Para olarak bulunan servet. 3. Peşin para.

-Nakden (نقدا): Peşin olarak.

-Nakdî (نقدی): (A. s.) Nakde mensup, nakille ilgili, para bakımından olan, paraca.

-Nakdî ceza: Para cezası.

-Nakdî kıymet: Bir şeyin para bakımından değeri.

-Nakdîne: (F. i.) 1. Hazır ve peşin para. 2. Kıymetli mal.

-Nakdiyye: (A. s., nakd'den) ["nakdî" kelimesinin müennes].

-Muâvenet-i nakdiye: Para yardımı.

-Mükâfât-ı nakdiye: Para mükâfatı.

Nâzır (ناظر): (A. s. nazar, nezâret'den, ç. nuzzâr) 1. Nazar eden, nezâret eden, bakan, gözeten. 2. i. Vekîl, bakan [kabinede] 3. Bir yüzü bir tarafa olan (bir tarafa doğru bakan).

Ne şode (نه شده\نشده): (F. b. f.) Olmadı.

Nemek (نمک): (F.i.) Tuz.

Nerd-bân (نردبان): (F. b. i.) Merdiven.

-Nerdübanlı: Merdivenli

Nezd (نزد): (F. zf.) 1. Yan, kat. 2. Göre, nazarında, fikrinde.

Nısf (نصف): (A. s., ç. ensâf) 1. Yarım, yarı.

Nizâ' (نزاع): (A. i. nez'den) Çekişme, kavga.

Odahâ: (Oda, F. ç. soneki –hâ ile) Odalar.

Piş ez-în (پیش از این): Bundan önce.

Râh (راه): (F.i.) Yol.

-Rah-i âbî (راه آبی): Suyolu.

Rebî-ül-âhır (ربيع الآخر): (A. b. i.) “*Sonbahar*”: Arabî ayların dördüncüsü (rebî-i sâni). [Eski vesikalarda rebî-ül-âhır “*ra*” kısaltması ile gösterilirdi.].

Rebî-ül-evvel (ربيع الاول): (A. b. i.) “*İlkbahar*” Arabî ayların üçüncüsü. [eski belgelerde rebî-ül-evvel “*r*” harfiyle belirtilirdi.].

Rugan/revgan (روغن): (F. i.) Yağ.

-Revgan-ı sâde: Sâde yağ.

-Revgan-ı zeyt: Zeytinyağı. 2. Rugan, parlak deri. 3. Üstü yağ gibi kayan parlak şey. 4. Hafif hafif esen rüzgârın verdiği serinlik. 5. Cila, vernik.

-Revgan-dân (A. F.b. i.) 1. Yağ kandili 2. Yağhane, yağ çıkarılan yer. 3. Yağ konulan yer.

Rub' (ربع): (A. s. ç. erbâl, rubû') Dörtte bir, çeyrek, bir şeyin dört kısımdan bir kısmı.

Sâbık (سابق), sâbika: (A. s. sebk'den) 1. Geçici, geçen, geçmiş.

-Sene-i sâbika: Geçen yıl. 2. Şimdikinden bir evvel me'mûriyette bulunmuş olan. 3. ilerde bulunan, zamanca, rütbece önde bulunan.

Sadr-ı âli: Vezirlerin veya vekillerin başkanı, sadrâzam.

Sagîr (صغير): (A. s. ç. sigar) 1. Küçük, ufak. 2. Bülûğa ermemiş, erginlik çağına gelmemiş erkek çocuk.

-Sagîre: Bülûğa ermemiş, erginlik çağına gelmemiş kız çocuk.

Sarrâf (صراف): (A. s. ç. sarrâfân) 1. Sarf eden. 2. i. Sarraf. 3. Anlayan, değer veren. 3. Para ve kıymetli madenlerle uğraşan. Cevherci, kuyumcu.

Sarrafa (صرافان): Sarraflar.

Sebze (سبزه): (F. i. ç. sebze-vât) 1. Yeşillik, çimen. 2. Yemeği yapılan yeşillik.

Sebze-hâne: Sebze evi, manav?

Sefâin (سفائن): (A. i. sefîne'nin ç.) 1. Gemiler. 2. mec. Türlü konuları içine alan kitaplar.

Sefîd (سفید): (F. s.) Beyaz, ak.

Selase (ثلاثة): (A. s.) Üç.

Sene-i kâmile: Bütün Sene.

Sene-i minhu: Adı geçen sene.

Seng (سنگ): (F. i.) Taş.

-Seng-i as-yâb: Değirmen taşı.

-Seng-i felâhan: Saban taşı.

-Seng-i fesân: Bileği taşı.

Sergi (سرگی): Devletten ödenecek paranın miktarını gösteren hak sahibine verilen vesikanın adıdır. Devletçe ödenmesi lazımgelen paralar tahakkuk anında ödenemediği için imkan halinde ödeneceğini belirtmek üzere hak sahiplerine sergi adı verilen bir vesika verilirdi. Ödeme yapıldıkça sergiden düşülürdü. Muhteviyatı tamamen ödenince sergi belgesi istirdat olunurdu. Yani vesika geri alınırdı. Sergi vesikası devlet hazinesinin bir şahsa borçlu olduğunu gösteren belge olduğundan taklit edilmemesi için siyakat yazısı ile yazılırdı.

Sinîn (سنين): (A. i. sene'nin ç.) Yıllar.

Süds/Südüs: (سدس): (A. s.) altıda bir 1/6.

-Südüs: (A. s.) altıda bir 1/6.

Surre (صره): (A. i. ç. surer) 1. Para kesesi, para çıkını. 2. Hac zamanlarında pâdişâh tarafından Mekke ve Medine'ye her yıl gönderilen para ve sâire.

-Surre emîni: Bu parayı göndermekle vazifelendirilen kimse.

-Surre-i hümayûn: Hac münâsebetiyle Haremeyn'e gönderilen para ve hediyeler.

Sübyan-ân: Sübyanlar,

Sülüs (ثلث): (A. i.) 1. Üçte bir. 2. (bkz: hatt-ı sülüs). 3. Sikkenin üçte bir değerindeki madenî para.

Şâdurvân (شادروان): (F. b. i.) Şadırvan, en çok cami avlularında bulunan, etrafı çok musluklu duvarla çevrili su haznesi.

Şamandırâ: [Yunanca Tsimadoura'dan] i. dnz.1. Denizde bir tehlikeyi haber vermeye, bir geçidi belirlemeye vb. seyir işaretlerini taşımaya yarayan yüzer cisim. 2. Halkalarına tekne bağlanan, limanda demirlemiş olarak bulunan kapalı bir tur metal fiçı. 3. İşaret fenerlerini taşımakta, batmış gemileri çıkarmakta, yüzebilirliği artırmakta kullanılan, içi hava ya da hafif malzeme ile dolu bir tur fiçı. 4. Su deposu vb. yerlerde su akışını kapamakta kullanılan yüzer top. 5. Kandilde fitili yüzeyde tutmaya yarayan telli bir mantardan oluşan düzenek.

Şehr (شهر): (A. i.) Ay.

-Şehr (شهر): (Pehlevî F.) Kent, şehir.

-Şehr-i: -nın ayı/-nın şehri.

Şehr-yârî (شهریاری): (F. b. s.) 1. Hükümdara, pâdişâha mahsus, hükümdarla, pâdişâhla ilgili. 2. Şehriyarlık, hükümdarlık, padişahlık.

- Şehryârî (شهریاری): Hükümdarlık, şahlık.

Şa‘riyye (شعریه): (O. i.) Şehriye, çorbalık makarna, [“şar” kıl gibi ince olmasından kinaye].

Şem‘ (شمع): (A. i. ç. şümû’) 1. Balmumu. 2. Mum.

Şem‘-i asel (شمع عسل): (A. i.) Balmumu.

Şem‘-i revgan: Yağ mumu.

Şer‘ (شرع): (A. i.) Allah’ın emri, âyet, hadîs, icmâ-i ümmet ve kıyâs-ı fukahâ esasları üzerine kurulmuş olan din kaideleri, dinî kurallar (şeriat).

Şer‘ verildi: İslama uygundur.

Şer‘-i şerîf: İslâm şeriatı.

Şode bûde (شده بوده): Olmuş idi, olmuştu.

-Şode fermûde: Olması emrolundu.

Şorba: Çorba.

Ta‘âm (طعام): (A. i. ç. et’ime) Yemek, aş.

Ta‘âmiye: (A. i.) 1. Yemeklik, yemek parası. 2. Tekkelere bağlanan yemeklik.

Tabbâh (طباخ): (A. i. tabh’dan, ç. tabbâhîn) Aşçı.

Tabbahîn (طباخين): Aşçılar.

Tâbe: (A. cü tayyib’dan) “İyi ve temiz olsun!” manasındadır.

Tâbe serâh, tâbe serâha, tâbe serâhu: “Toprağı, kabri iyi ve temiz olsun!”, “Allah onun toprağını mübarek kılsın.” mânâsına ölen için edilen dua.

Tabh (طبخ): (A. i.) 1. Pişirme, pişirilme. 2. İlâç kaynatma.

Tahrîren (تحریر): (A. zf.) Yazı ile yazmak suretiyle.

Tahsîl (تحصيل): (A. i. husûl’dan) 1. Hâsıl etme, edilme, ele geçme, geçirilme, elde etme. 2. Vergi veya îrat toplama. 3. İlim öğrenme, öğrenim.

Tahsîl şode (تحصيل شده): Tahsil edildi.

Tahsil-eş (تحصيلش): Onun tahsili, onun tahsil edilmesi.

Taht-i revân (تحت روان): Dört kişi ve ekseriya iki katır tarafından taşınan nakil vâsıtası.

Tapu-yı tarla: Tarla tapusu.

Tedâhül (تداخل): (A.i. dühûl’dan, ç. tedâhülât) 1. Birbirinin içine girme. 2. Geri kalma [iş hakkında]. 3. Bir taksitin ödenmeden ötekinin gelmesi; ödemede gecikme. Aylık vesair alacakların vaktinde ödenmeyip gecikmesi. 4. Yığılıp kalma, birikme. 5. Karışma.

Tekmîl (تكميل): (A. i. kemâl'den, ç. tekmîlât) 1. Kemâle erdirmeye. 2. Bitirme, bitirilme, tamamlama, tamamlanma. 3. s. Tam, eksiksiz, bütün, hep.

Tekmil-i noksan: Noksanı tamamlama.

Temessük: (A. i. mesk'den, ç. temessükât) 1. Tutunma, sarılma. 2. Borç için alınıp verilen senet (borç sendi). 2. Yapılan resmî anlaşmayı (muahedeyi yapan tarafından mühürlenerek) tasdik eden kâğıt. 3. Tımar ve zeâmet sahiplerini belgeleyen vesika. 4. Has, tımar ve zeâmet sahipleri ile mütevelliler tarafından verilen, mîrî ve vakıf arazide tasarruf yetkisini bildiren belge.

- **Vakıf Temessükü:** Vakıf memurları tarafından verilen senet.

Tevâbuhâ: Bir merkeze bağlı olan yerler, maiyyet, uydular, peykler, uşaklar.

Tevliyet: (A. i.) 1. Vakıf malları üzerinde kullanma yetkisi, vakıf işine bakma görevi. Mütevellilik. 2. Yüz çevirme, yüz döndürme. 3. fık. Sahip olunan malı peşin değeri ile başkasına tevcih etme.

Tezkire: (A. i. zikr'den, ç. tezâkir) 1. Tezkere, pusula. 2. 1. Aynı şehir ve kasabadaki resmî dairelerin ve halkın birbirine yazdığı kâğıt. 3. Hükümetten alınan izin kâğıdı. 4. Resmî dairelerde yazı işleriyle uğraşanlar, tezkireciler. 5. Reisülküttabın Dîvân-ı Hümayûn üyelerine verdiği hüviyet varakası. 6. Esnafa ve halka verilen resmî kâğıt: *esnaf tezkiresi, redif tezkiresi, gümrük tezkiresi* gibi.

Tezkire-i evvel (تذكرة اول) **ve Tezkire-i sâni** (تذكرة ثانی): Tezkire-i evvel, Divan-ı Hümayûn'un yazı işleriyle meşgul bulunan memurun unvanıdır. Divan kitabı demektir. Tezkireci ilkin bir tane iken sonradan sayısı ikiye çıkarıldığı için birinciye "*Tezkire-i evvel*", ikinciye "*Tezkire-i sâni*" denilmiştir.

Timurcu (تیمورجی): Demirci.

-**Timurcu esnafı:** Demirci esnafı.

'Uhde (عهد): (A.i. ahd'den) 1. Söz verme, bir işi üzerine alma. 2. Vazife, birinin üzerinde bulunan iş. 3. Yapma, becerme. 4. sorumluluk.

Umûr (امور): (A. i. emr'in ç.) 1. İşler, hususlar, maddeler, şeyler.

Vâcib (واجب): (A. s. vüçûb'dan) 1. Terki caiz olmayan, yapılması gerekli. 2. Yapılması şer'an lüzumlu olan, farz derecesine yakın bulunan. 3. fels. Zorunlu. 4. Ulûfe, mevâcib.

Vakf (وقف): (ç. evkâf) Sâhibi tarafından şer'-i şerîf marifetiyle bir fiil-i hayra ve hayrât u hasenâta tahsîs olunmuş mülk ve mâl, hayrâta vakf edilmiş, satılmamak şartıyla bir fiili hayra tahsîs ve terk olunmuş, mevkûf: vakıf arâzi; vakf dükkân.

-**Evkâf-i mûnderise** (اوقاف مندرسه): Eseri, izi kalmamış vakıflar.

-**Evkâf-ı Hümayûn:** Selâtin-i izâmın terk ve tahsîs buyurdukları emlâk ve arâzî-i mevkûfe. Padişahların ve saltanat ailesine mensup olanların vakıfları.

-**Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti:** Osmanlı'da Vakıflar Bakanlığı.

Vech (وجه): (A. i. ç. vüçûh) 1. Yüz, surat, çehre. 2. Üst, satıh, düz, yüz.

Vech-i meşrut: Şarta bağlı münasebetler, şarta bağlı vasıtalardan.

- **Ber-vechi meşrûta:** [Vakıf tarafından] şart olunduğu veya koşulduğu gibi, şart olarak.

Veled (ولد): (A. i. ç. evlâd) 1. Çocuk, erkek evlâd. 2. Oğul. [Eskiden Hristiyan künyelerinde oğul yerine kullanılan kelime]. 3. Oğul (gayri müslimler için).

-Veled-i sulbü (ولد صلبى): Öz oğlu.

-Bilâ veled (بلا ولد): Evlâd bırakmaksızın.

Vezâif (وظائف): (A. i. vazîfe'nin ç.) Görevler, ödevler.

Vuzi'a min zâlik: 1. Aşağı varılan, Ondan aşağı varılan, çıkarılan. 2. Bundan şu masraf edildi. Osmanlı maliye muhasebe kayıtlarında giderleri anlatmak için kullanılır. 3. Osmanlı maliye muhasebe kayıtlarında giderler minhâ (bundan), "**vuzi'a zâlike**" (ondan aşağı varılan) veya "**vuzi'a min zâlûke**" (ondan aşağı varılan; çıkarılan) deyimleri ile anlatılmaktaydı.

Yed (يد): (A. i. ç. eyâdî, eydî, yüdî) 1. El. 2. Kuvvet, kudret, güç. 3. Yardım. 4. Vâsıta. 5. Mülk.

Yenişehir-i Fenâr: 17. yüzyılın ortalarında bugün Larissa denilen Yenişehir-i Fenâr'da Turhan Bey, Ömer Bey, Evrenosoğlu Barak Bey, Mihrimah Sultan vakıfları gibi bazı büyük vakıflar vardı.

Yevm (يوم): (A. i.) Gün, gündüz, nehâr, rûz.

-el-yevm (اليوم): Bu gün, bu günkü günde, henüz, hâlâ, olan.

-fî yevminâ hâzâ (في يومنا هذا): Bugünkü günde, günümüzde.

-Yevmen mine'l-eyyâm (يوماً من الايام): Günlerde bir gün, günün birinde.

-Yevmen fe-yevmen (يوماً فيوماً): Günden güne.

-Küllî yevm (كل يوم): Her gün.

Za'ferân (زعفران): (A. i. ç. zeâfir) Safran.

-Za'ferânî: (A. s.) Safran gibi, safran rengine olan.

Zâviye (زاوية): (A. i. ç. zevâyâ) 1. Açı. 2. Köşe. 3. Küçük tekke. 4. İbadet ve ders için toplanılan yer.

Zebân (زبان): (F. i.) 1. Dil, lisan. 2. anatomiye Dil.

Zebîh (ذبيح): (A. s. zebh'den) 1. Kesilmiş veya kesilecek kurban.

- Zebîha: (A. i. zebh'den, ç. zebâyih') 1. Kurbanlık hayvan. 2. Kurban edilmiş hayvan. 3. s. ["zebîh" in müen.].

Zerd (زرد): (F. s.) 1. Sarı. 2. Solgun, soluk.

Zerde (زرده): (F. i.) 1. Zerde; safran, pirinç ve şekerle pişirilen bir tatlı. 2. Yumurta sarısı. 3. Safran.

Zevce (زوجه): (A. i. ç. ezvâc, zevcât) Nikâhlı kadın, eş.

Zevce-eş: (F. 3. tekil soneki —eş) (Onun) karısı.

Zilhicce (ذى الحجة): Arabî on ikinci ay. Kurban bayramı bu ayın onuncu gününe rastlar.

Zilka'de (ذى القعدة): Arabî ayların on birincisi.

Zuhûr (ظهور): (A. i.) Görünme, meydana çıkma, ortaya çıkma, baş gösterme, türeme.
-Zuhur kerd (ظهور کرد): Meydana çıktı, ortaya çıktı, belirdi.

[illegible]

OSMANLI DEVLETİ KRONOLOJİSİ (1787-1808)¹⁵²⁹

- 13 Ağustos 1787/28 Şevval 1201, Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya savaş ilanı.
- 9 Şubat 1788/2 Cemâziyelevvel 1202, Avusturya'nın Osmanlı'ya savaş ilanı.
- 21 Eylül 1788/20 Zilhicce 1202, Avusturya karşısında Şebeş Zaferi; Banat ve Temaşvar ganimeti 3,5 kuruşa köle, 30 kuruşa dana, 2,3 kuruşa koyun satıldığı söylenir.
- 1788/1202, İsveç'in Rusya'ya savaş ilan etmesi.
- 17 Aralık 1788/18 Rebîülevvel 1203, Özü Kalesi'nin Rusların eline geçmesi.
- 6-7 Nisan 1789/10-11 Recep 1203, I. Abdülhamid öldü.
- 7 Nisan 1789/11 Recep 1203, III. Selim tahta geçti.
- 7 Haziran 1789/13 Ramazan 1203, Sadrazam Koca Yusuf Paşa azledildi. Meyyit/Cenaze Hasan Paşa sadarete geçti.
- 11 Temmuz 1789/17 Şevval 1203, İsveç ile ittifak antlaşması imzalandı. Bu antlaşmaya göre Osmanlı Devleti İsveç'e senede 2000 kese mali yardımı yapacaktır.
- 1 Ağustos 1789/9 Zilkade 1203, Avusturya karşısında Fokşan Bozgunu.
- 22 Eylül 1789/2 Muharrem 1204, Ruslar karşısında Buza Bozgunu
- 23 Eylül 1789/3 Muharrem 1204, İsmail Zaferi ile Hasan Paşa Rusları yendi.
- 8 Ekim 1789/18 Muharrem 1204, Belgrad Avusturyalılara geçti.
- 14 Kasım 1789, Ruslar Bender'i aldı.
- 3 Aralık 1789/15 Rebîülevvel 1204, Cezayirli Meyyit Gazi Hasan Paşa azledildi. Cezayirli Hasan Paşa sadaret ve serdarlığa atandı.
- 31 Ocak 1790/15 Cemâziyelevvel 1204, Prusya–Osmanlı ittifakı yapıldı.
- 29-30 Mart 1790/13-14 Receb 1204, Cezayirli Hasan Paşa'nın vefatı Rusçuklu Hasan Paşa'nın sadaret ve serdarlığı.
- 8 Haziran 1790/25 Ramazan 1204, Avusturya'ya Karşı Yerköyü Zaferi.
- 27 Temmuz 1790/15 Zilkade 1204, Avusturya-Rusya Reichenbach Antlaşması.
- 31 Aralık 1790/15 Cemâziyelevvel 1204, Prusya ile ittifak anlaşması imzalandı.
- 30 Ekim 1790/21 Safer 1205, Kili Ruslara geçti.
- 22 Aralık 1790/15 Rebîülâhir 1205, Ruslar İsmail'i aldı.
- 14-15 Şubat 1791/10-11 Cemâziyelâhir 1205, Sadrazam Rusçuklu Hasan Paşa öldürüldü. Koca Yusuf Paşa ikinci kez sadarete getirildi.

¹⁵²⁹ Osmanlı Devleti'nin Kronolojisi için İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C. 4, İstanbul: 1972; Türk Tarih Kurumu, Tarih Çevirme Klavuzu, <http://www.ttk.gov.tr/index.php?Page=Sayfa&No=385>, (Erişim 17.11.2016).

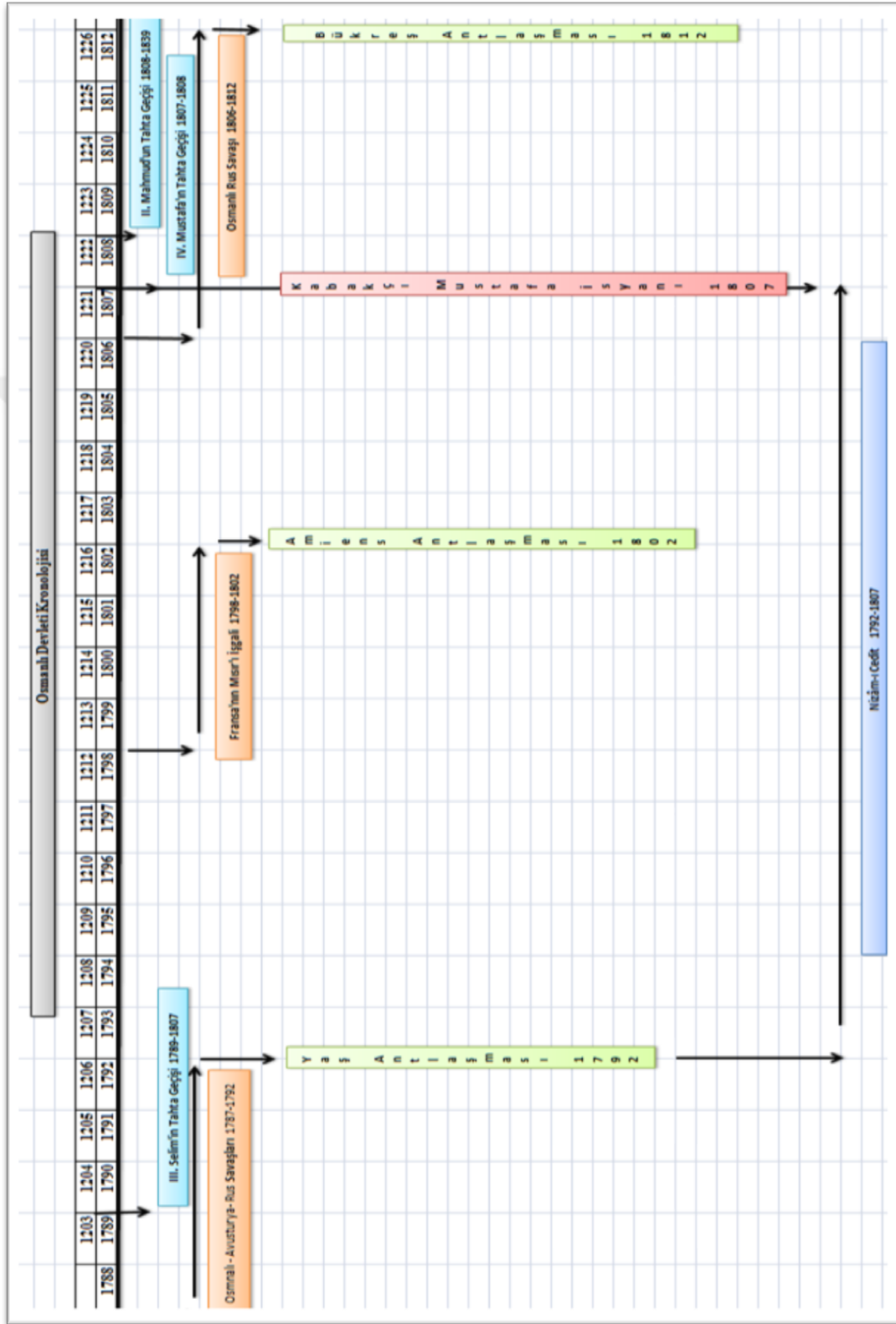
- 1787-1792 Osmanlı-Rus savaşında Osmanlı ile birlikte hareket eden İsveç, Rusya ile ittifak antlaşması yaparak 28 Şubat 1790'da savaştan çekildi. Verela Barışı (1790) ile İsveç bağımsızlığını Rusya'ya karşı korudu ve temin ettirdi.
- 10 Temmuz 1791/9 Zilkade 1205, Ruslar Maçın'ı aldı.
- 4 Ağustos 1791/4 Zilhicce 1205, Osmanlı ve Avusturya arasında Zıştovi Antlaşması imzalandı.
- 9 Ocak 1792/14 Cemâziyelevvel 1206, Rusya ile Osmanlı arasında Yaş Antlaşması imzalandı.
- 4 Mayıs 1792/12 Ramazan 1206, Koca Yusuf Paşa azledildi. Damat Melek Mehmet Paşa sadarete getirildi.
- 13 Eylül 1792/26 Muharrem 1207, Büyük İstanbul Yangını yaşandı.
- 24 Şubat 1793/13 Receb 1207, Nizam-ı Cedit kuruldu.
- 19 Ekim 1794/24 Rebûlevvel 1209, Melek Mehmet Paşa'nın azli İzzet Mehmet Paşa'nın sadareti.
- 7-8 Temmuz 1795/19-20 Zilhicce 1209, Büyük İstanbul Yangını.
- 26 Kasım 1797/6 Cemâziyelâhir 1212, Pazvand-oğlu isyanının bastırılmasına karar verilmesi.
- 2 Temmuz 1798/18 Muharrem 1213, Napolyon'un İskenderiyye'yi işgal etmesi.
- 22 Temmuz 1798/8 Safer 1213 Napolyon'un Kahire'yi alması.
- 1 Ağustos 1798/18 Safer 1213, İngilizler Abukir önlerinde Napolyon donanmasını yendi.
- 30 Ağustos 1798/18 Rebûlevvel 1213, İzzet Mehmet Paşa'nın azliyle Kör-Yusuf Ziyaüddin Paşa'nın sadareti.
- 2 Eylül 1798/21 Rebûlevvel 1213 Osmanlı Fransa'ya harp ilan etti.
- 18 Mart 1799/11 Şevval 1213, Napolyon'un Akka Kuşatması'nda hezimete uğraması ve Mısır'a geri dönmesi.
- 25 Temmuz 1799/21 Safer 1214 Osmanlı'nın Abukir'de Napolyon tarafından bozguna uğratılması.
- 22 Ağustos 1799/20 Rebûlevvel 1214, Napolyon Bonaparte'nin Mısır'dan Fransa'ya dönmesi.
- 21 Mart 1800/24 Şevval 1214, Cezayir-i Sebâ (Yedi Ada) Cumhuriyeti'nin ve Preveze, Parga, Vonitza ve Buthrinto kentlerinin Osmanlı hâkimiyetine girmesi.
- 27 Haziran 1801/15 Safer 1216 Mısır'ın Fransızlar tarafından tahliyesi hakkında mukavele imzalanması.
- 25 Haziran 1802/23 Safer 1217, Osmanlı Fransız Barışı.
- 18 Şubat 1803 / 25 Şevval 1217, Vehhâbiler tarafından Taif'in kuşatması.
- 30 Nisan 1803/8 Muharrem 1218, Vehhâbi Suûd ibn-i Abdülaziz Mekke'ye girdi.

- 24 Nisan 1805 / 24 Muharrem 1220, Kör-Yusuf Paşa'nın istifası ile Bostancıbaşı Hafız İsmail Paşa sadarete geldi.
- 8 Temmuz 1805/10 Rebûlâhir 1220, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır Valiliği.
- 24 Eylül 1805/29 Cemâziyelâhir 1220, Fransız tehlikesine karşı Osmanlı-Rus ittifakının yenilenmesi.
- 2 Haziran 1806/15 Rebûlevvel 1221, İkinci Edirne Vakası'na neden olan Nizâm-ı Cedid ordusunun Kadı Abdurrahman Paşa idaresinde Anadolu'dan İstanbul'a gelişi.
- 14 Kasım 1806/1 Recep 1221, Hâfız-İsmail Paşa'nın azliyle Keçi-boynuzu Ağa-İbrahim Hilmi Paşa'nın sadâreti.
- 13 Aralık 1806/2 Şevval 1221, Sırp İsyanı ve KaraYorgi'nin Belgrad'ı ele geçirmesi.
- 22 Aralık 1806/11 Şevval 1221, Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya harp ilanı ve savaşılan devlet elçilerinin hapsedilmesi usulüne son verilmesi.
- 20 Şubat 1807/12 Zilhicce 1221, Çanakkale Boğazı'nı zorlayan İngiliz donanmasının İstanbul önlerine gelişi.
- 1807/1221 Vehhâbilerin Medine İstilas.
- 20 Mart 1807/10 Muharrem 1222, İskenderiyye'nin İngilizlerce işgali.
- 12 Nisan 1807/3 Safer 1222, Osmanlı ordusunun Ruslara karşı sefere çıkması.
- 25 Mayıs 1807/17 Rebûlevvel 1222, Kabakçı Vakası ile III. Selim'in tahtan indirilmesi.
- 29 Mayıs 1807/21 Rebûlevvel 1222, 18 sene 1 ay 22 gün saltanat süren III. Selim'in tahtan indirilmesi.
- 29 Mayıs 1807/21 Rebûlevvel 1222, IV. Mustafa'nın tahta geçmesi.
- 31 Mayıs 1807/23 Rebûlevvel 1222, IV. Murat ile Yeniçeri Ocağı arasında ocağın III. Selim'in hallinden sorumlu tutulmayacağına dair anlaşma yapılması.
- 18 Haziran 1807/11 Rebûlâhir 1222, Keçi-boynuzu Ağa İbrahim Hilmi Paşa'nın azliyle Anadolu Beylerbeyi ve Akdeniz Boğazı seraskeri Çelebi Mustafa Paşa'nın sadareti ve serdarlığı.
- 25 Ağustos 1807/20 Cemâziyelâhir 1222, Osmalı- Rus Ateşkesi.
- 14 Eylül 1807/11 Recep 1222, 5 ay 25 gün İngiliz işgalinde kalan İskenderiye'nin Mehmet Ali Muhasarası sebebiyle İngilizlerce tahliye edilmesi.
- 28 Temmuz 1808/4 Cemâziyelâhir 1223, Alemdar Mustafa Paşa'nın Babıali ve saray baskını. Sadrazamın azli ve tutuklanması. III. Selim'in öldürülmesi. IV. Mustafa'nın tahtan indirilmesi.
- 28 Temmuz 1808/4 Cemâziyelâhir 1223, II. Mahmud'un tahta cülusu ve Alemdar Mustafa Paşa'nın sadareti.

- 29 Temmuz 1808/5 Cemâziyelâhir 1223, III. Selim'in cenaze merasimi ve katillerinin cezalandırılması.

EK 13: OSMANLI DEVLETİ KRONOLOJİSİ

**EK 14: ÜSKÜDAR TEKFURDAĞI VE SAPANCA İMARETLERİNİN
MASRAFLARI**

Yılar	1203			1204			1205		
Birim Miktar Fiyat	Fî	Kıyye	Akçe	Fî	Kıyye	Akçe	Fî	Kıyye	Akçe
ÜSKÜDAR									
Hinta (Buğday)	490	381	186690	420	322	135240	360	322	115920
Erz-i Mısri(Pirinç)	500	456	228000	450	888	399600	405	888	359640
Revğan-ı sade (Yağ)	113	120	13560	151	1580	238580	201	1580	317580
Asel (Asel)	56	78	4368	66	1628	107448	78	1628	126984
Zaferân (Safran)Dirhem	9	8	72	9	1850	16650	9	1850	16650
Nohud	618	480	296640	660	50	33000	705	50	35250
Nemek (Tuz)	180	120	21600	180	133	23940	180	133	23940
Kalay ve Kalaygir			18000			18000			18000
Dakik-i has (Un)	608	420	255360	540	3939,5	2127330	480	4136	1985280
Hîme (Odon) Çekî	196	150	29400	180	554	99720	165	554	91410
Mevizân	29	40	1160	30	1850	55500	31	1850	57350
Nakl-i zehâyir			18000			18000			18000
TOPLAM			1072850			3273008			3166004
TEKFURDAĞI (Diğer)									
Hinta (Buğday)					322			322	
Erz-i Mısri(Pirinç)	476	430	204680	420	444	186480	390	444	173160
Revğan-ı sade (Yağ)	93	120	11160	135	766	103410	195	766	149370
Asel (Asel)	69	90	6210	66	888	58608	63	888	55944
Zaferân (Safran) Dirhem	9	9	81	9	592	5328	9	592	5328
Nohud	17	19	323	20	259	5180	24	259	6216
Nemek (Tuz)	162	120	19440	139,5	40	5580	120	40	4800
Kalay ve Kalaygir			6000			6000			6000
Dakik-i has (Un)	638	360	229680	459	1760	807840	330	1760	580800
Hîme (Odon) Çekî	167	150	25050	150	450	67500	135	450	60750
Diğer									
TOPLAM			502624			1245926			1042368
SAPANCA									
Hinta (Buğday)	366	330	120780	360	1200	432000	354	1200	424800
Erz-i Mısri(Pirinç)	445	360	160200	420	333	139860	396	333	131868
Revğan-ı sade (Yağ)	123	120	14760	150	370	55500	183	370	67710
Asel (Asel)	48	90	4320	66	370	24420	91	370	33670
Zaferân (Safran) Dirhem	9	9	81	9	444	3996	9	444	3996
Nohud	36	24	864	33	385	12705	30	385	11550
Nemek (Tuz)	8	6	48	7	370	2695	6	370	2220
Kalay ve Kalaygir			18000			18000			18000
Diğer									
TOPLAM			319053			689176			693814

Yılar	1203			1207			1208		
Birim Miktar Fiyat	Fî	Kıyye	Akçe	Fî	Kıyye	Akçe	Fî	Kıyye	Akçe
ÜSKÜDAR									
Hinta (Buğday)	360	322	115920	300	322	96600	480	322	154560
Erz-i Mısri(Pirinç)	390	888	346320	510	888	452880	540	888	479520
Revğan-ı sade (Yağ)	186	1580	293880	150	1580	237000	135	1580	213300
Asel (Asel)	75	1628	122100	81	1628	131868	72	1628	117216
Zaferân (Safran)Dirhem	9	1850	16650	9	1850	16650	9	1850	16650
Nohud	600	50	30000	600	50	30000	600	50	30000
Nemek (Tuz)	195	133	25935	210	133	27930	210	133	27930
Kalay ve Kalaygir			18000			18000			18000
Dakik-i has (Un)	420	4136	1737120	360	4136	1488960	460	4136	1903970
Hîme (Odun) Çekî	150	554	83100	210	554	116340	210	554	116340
Mevizân	45	1850	83250	39	1850	72150	33	1850	61050
Nakl-i zehâyir			18000			18000			18000
TOPLAM			2890275			2706378			3156536
TEKFURDAĞI (Diğer)									
Hinta (Buğday)		322			322			322	
Erz-i Mısri(Pirinç)	390	444	173160	510	444	226440	480	444	213120
Revğan-ı sade (Yağ)	180	766	137880	126	766	96516	135	766	103410
Asel (Asel)	90	888	79920	72	888	63936	69	888	61272
Zaferân (Safran) Dirhem	9	592	5328	9	592	5328	9	592	5328
Nohud	25	259	6475	24	259	6216	24	259	6216
Nemek (Tuz)	121	40	4840	120	40	4800	120	40	4800
Kalay ve Kalaygir			6000			6000			6000
Dakik-i has (Un)	243	1760	427680	330	1760	580800	480	1760	844800
Hîme (Odun) Çekî	120	450	54000	120	450	54000	135	450	60750
Diğer									
TOPLAM			895283			1044036			1305696
SAPANCA									
Hinta (Buğday)	306	1200	367200	345	1200	414000	480	1200	540000
Erz-i Mısri(Pirinç)	360	333	119880	480	333	159840	450	333	149850
Revğan-ı sade (Yağ)	150	370	55500	150	370	55500	150	370	55500
Asel (Asel)	90	370	33300	75	370	27750	69	370	25530
Zaferân (Safran) Dirhem	9	444	3996	9	444	3996	9	444	3996
Nohud	24	385	9240	24	385	9240	24	385	9240
Nemek (Tuz)	6	370	2220	6	370	2220	6	370	2220
Kalay ve Kalaygir			18000			18000			18000
Diğer									
TOPLAM			609336			690546			804336

Yılar	1209			1210			1211		
Birim Miktar Fiyat	Fî	Kıyye	Akçe	Fî	Kıyye	Akçe	Fî	Kıyye	Akçe
ÜSKÜDAR									
Hinta (Buğday)	450	322	144900	540	322	173880	390	322	125580
Erz-i Mısri(Pirinç)	540	888	479520	480	888	426240	450	888	399600
Revğan-ı sade (Yağ)	99	1580	156420	78	1580	123240	123	1580	194340
Asel (Asel)	81	1628	131868	54	1628	87912	87	1628	141636
Zaferân (Safran)Dirhem	9	1850	16650	9	1850	16650	10	1850	18500
Nohud	600	50	30000	540	50	27000	480	50	24000
Nemek (Tuz)	210	133	27930	120	133	15960	120	133	15960
Kalay ve Kalaygir			18000			18000			18000
Dakik-i has (Un)	510	4136	2109360	533,5	4136	2206415	407,8	4136	1686830
Hîme (Odun) Çekî	210	554	116340	210	554	116340	210	554	116340
Mevizân	33	1850	61050	34	1850	62900	34,5	1850	63825
Nakl-i zehâyir			18000			18000			18000
TOPLAM			3310038			3292537			2821704
TEKFURDAĞI (Diğer)									
Hinta (Buğday)		322			322				
Erz-i Mısri(Pirinç)	570	444	253080	480	444	213120	480	444	213120
Revğan-ı sade (Yağ)	140	766	107240	105	766	80430	120	766	91920
Asel (Asel)	77	888	68376	51	888	45288	75	888	66600
Zaferân (Safran) Dirhem	9	592	5328	9	592	5328	10	592	5920
Nohud	33	259	8547	33	259	8547	33	259	8547
Nemek (Tuz)	120	40	4800	120	40	4800	120	40	4800
Kalay ve Kalaygir			6000			6000			6000
Dakik-i has (Un)	600	1760	1056000	354	1760	623040	270	1760	475200
Hîme (Odun) Çekî	180	450	81000	150	450	67500	180	450	81000
Diğer									
TOPLAM			1590371			1054053			953107
SAPANCA									
Hinta (Buğday)	540	1200	648000	390	1200	468000	420	1200	504000
Erz-i Mısri(Pirinç)	480	333	159840	420	333	139860	440	333	146520
Revğan-ı sade (Yağ)	144	370	53280	105	370	38850	120	370	44400
Asel (Asel)	94	370	34780	60	370	22200	91	370	33670
Zaferân (Safran) Dirhem	9	444	3996	9	444	3996	10	444	4440
Nohud	24	385	9240	30	385	11550	30	385	11550
Nemek (Tuz)	6	370	2220	6	370	2220	6	370	2220
Kalay ve Kalaygir			18000			18000			
Diğer									18000
TOPLAM			929356			7046760			764800

Yılar	1212			1213			1214		
Birim Miktar Fiyat	Fî	Kıyye	Akçe	Fî	Kıyye	Akçe	Fî	Kıyye	Akçe
ÜSKÜDAR									
Hinta (Buğday)	240	322	77280	240	322	77280	300	322	96600
Erz-i Mısri(Pirinç)	540	888	479520	750	888	666000	780	888	692640
Revğan-ı sade (Yağ)	165	1580	260700	120	1580	189600	120	1580	222000
Asel (Asel)	135	1628	219780	105	1628	170940	84	1628	137100
Zaferân (Safran)Dirhem	12	1850	22200	12	1850	22200	12	1850	22200
Nohud	570	50	28500	540	50	27000	480	50	24000
Nemek (Tuz)	120	135	15980	120	135	16200	120	135	17200
Kalay ve Kalaygir			18000			18000			18000
Dakik-i has (Un)	300	4136	1240800	270	4136	1116720	256	4136	1058640
Hîme (Odon) Çekî	210	554	116320	210	554	116320	210	554	116340
Mevizân	36	1850	66600	36	1850	66600	36	1850	53100
Nakl-i zehâyir			18000			18000			18000
TOPLAM			2563680			2504860			2475820
TEKFURDAĞI (Diğer)									
Hinta (Buğday)									
Erz-i Mısri(Pirinç)	452	444	200688	720	444	319680	720	444	319680
Revğan-ı sade (Yağ)	150	766	114900	138	766	105708	120	766	91920
Asel (Asel)	150	888	133200	105	888	93240	90	888	79920
Zaferân (Safran) Dirhem	12	592	7104	12	592	7104	12	592	7104
Nohud	33	259	8547	30	259	8880	18	259	4662
Nemek (Tuz)	120	40	4800	120	40	4800	120	40	4800
Kalay ve Kalaygir			6000			6000			6000
Dakik-i has (Un)	270	1760	475200	225	1760	396000	315	1760	554400
Hîme (Odon) Çekî	180	450	81000	180	450	81000	210	450	94500
Diğer									
TOPLAM			1031439			1022412			1162986
SAPANCA									
Hinta (Buğday)	300	1200	360000	270	1200	324000	300	1200	360000
Erz-i Mısri(Pirinç)	450	333	149850	600	333	199800	540	333	179820
Revğan-ı sade (Yağ)	150	370	55500	150	370	55500	135	370	49950
Asel (Asel)	150	370	55500	135	370	49950	120	370	44400
Zaferân (Safran) Dirhem	10	444	4440	10	440	4440	10	444	4440
Nohud	30	385	11550	30	385	11550	30	385	11550
Nemek (Tuz)	6	370	2220	6	370	2220	6	370	2220
Kalay ve Kalaygir			18000			18000			18000
Diğer									
TOPLAM			657060			665460			670380

Yılar	1215			1216			1217		
Birim Miktar Fiyat	Fî	Kıyye	Akçe	Fî	Kıyye	Akçe	Fî	Kıyye	Akçe
ÜSKÜDAR									
Hinta (Buğday)	210	322	67620	210	322	67620	219	322	70518
Erz-i Mısri(Pirinç)	660	888	586080	592,5	888	526140	480	888	426240
Revğan-ı sade (Yağ)	90	1580	142200	90	1580	142200	120	1580	222000
Asel (Asel)	69	1628	112332	90	1628	146520	120	1628	195360
Zaferân (Safran)Dirhem	15	1850	27750	18	1850	33300	18	1850	33300
Nohud	615	50	30750	720	50	36000	720	50	36000
Nemek (Tuz)	120	135	16200	120	135	16200	150	135	20250
Kalay ve Kalaygir			18000			18000			18000
Dakik-i has (Un)	300	4136	1240800	300	4136	1240800	300	4136	1240800
Hîme (Odon) Çekî	210	554	116340	210	554	116340	240	554	132960
Mevizân	36	1850	66600	36	1850	66600	45	1850	83250
Nakl-i zehâyir			18000			18000			18000
TOPLAM			2442672			2427720			2496678
TEKFURDAĞI (Diğer)									
Hinta (Buğday)	240	322	77280	300	322	96600	300	322	96600
Erz-i Mısri(Pirinç)	720	444	319680	660	444	293040	600	444	266400
Revğan-ı sade (Yağ)	120	766	91920	135	766	103410	140	766	107240
Asel (Asel)	90	888	79920	96	888	85248	120	888	106560
Zaferân (Safran) Dirhem	12	592	7104	18	592	10656	18	592	10656
Nohud	18	259	4662	36	259	9324	36	259	9324
Nemek (Tuz)	120	40	4800	120	40	4800	120	40	4800
Kalay ve Kalaygir			6000			6000			6000
Dakik-i has (Un)	315	1760	554400	330	1760	580800	340	1760	598400
Hîme (Odon) Çekî	210	450	94500	210	450	94500	249	450	112050
Diğer									
TOPLAM			1240266			1284378			1318030
SAPANCA									
Hinta (Buğday)	300	1200	360000	420	1200	504000	420	1200	504000
Erz-i Mısri(Pirinç)	570	333	189810	510	333	169830	480	333	159840
Revğan-ı sade (Yağ)	135	370	49950	105	370	38850	144	370	53280
Asel (Asel)	100	370	37000	100	370	37000	120	370	44400
Zaferân (Safran) Dirhem	10	444	4440	15	444	6660	15	444	6660
Nohud	30	385	11554	33	385	12705	36	385	13860
Nemek (Tuz)	6	370	2220	6	370	2220	6	370	2220
Kalay ve Kalaygir			18000			18000			18000
Diğer									
TOPLAM			672974			789265			802260

Yılar	1218			1219			1219N.1/1219.Za.30 (4 Aylık)			
Birim Miktar Fiyat	Fî	Kıyye	Akçe	Fî	Kıyye	Akçe	Fî	Kıyye	Akçe	Kuruş
ÜSKÜDAR										
Hinta (Buğday)	228	322	73416	237	322	76314	360	78	28080	234
Erz-i Mısri(Pirinç)	389	888	345432	315	888	279720	675	214	144450	1203,5
Revğan-ı sade (Yağ)	160	1580	252800	213	1580	336540	120	628	75360	628
Asel (Asel)	160	1628	260480	213	1628	346764	126	716	90126	751,5
Zaferân (Safran)Dirhem	18	1850	33300	18	1850	33300	10,5	1050	11025	91,5
Nohud	720	50	36000	720	50	36000	960	21,5	20640	172
Nemek (Tuz)	187,5	135	25380	234	135	31590	150	40	6000	50
Kalay ve Kalaygir			18000			18000			18780	156,5
Dakik-i has (Un)	300	4136	1240800	300	4136	1240800	300	1966	589800	4915
Hîme (Odun) Çekî	274	554	151796	313	554	173402				
Mevizân	56	1850	103600	70	1850	129500	45	840	37800	315
Nakl-i zehâyir			18000			18000				
TOPLAM			2559004			2719930			1022061	8517,51
TEKFURDAĞI (Diğer)										
Hinta (Buğday)	300	322	96600	300	322	96600	480	77	36960	308
Erz-i Mısri(Pirinç)	545	444	241980	495	444	219780	720	252	181440	1512
Revğan-ı sade (Yağ)	145	766	111070	150	766	114900	180	336	60480	504
Asel (Asel)	150	888	133200	187,5	888	166500	135	420	56700	472,5
Zaferân (Safran) Dirhem	18	592	10656	18	592	10656	12	336	4032	33,5
Nohud	36	259	9324	36	259	9324	36	147	5292	44
Nemek (Tuz)	120	40	4800	120	40	4800	180	25	4500	37,5
Kalay ve Kalaygir			6000			6000			6540	54,5
Dakik-i has (Un)	350	1760	616000	360	1760	633600	480	600	288000	2400
Hîme (Odun) Çekî	295	450	132750	349	450	157050	300	150	45000	375
Diğer							840	4	3360	28
TOPLAM			1362380			1419210			692304	5769,12
SAPANCA										
Hinta (Buğday)	420	1200	504000	420	1200	504000	600	240	144000	1200
Erz-i Mısri(Pirinç)	452	333	150516	426	333	141736	600	189	113400	945
Revğan-ı sade (Yağ)	197	370	72890	270	370	99900	180	210	37800	315
Asel (Asel)	144	370	53280	173	370	64010	135	210	28350	236
Zaferân (Safran) Dirhem	15	444	6660	15	444	6660	12	252	3024	25
Nohud	39	382	14898	42	385	16170	30	126	3780	31,5
Nemek (Tuz)	6	370	2220	6	370	2220	9	160	1440	12
Kalay ve Kalaygir			18000			18000			28500	
Diğer										237,5
TOPLAM			822464			852696			360294	3002

Yılar	1220				1221			1222		
Birim Miktar Fiyat	Fî	Kıyye	Akçe	Kuruş	Fî	Kıyye	Akçe	Fî	Kıyye	Akçe
ÜSKÜDAR										
Hinta (Buğday)	420	280	117600	980	420	250	105000	420	220	92400
Erz-i Mısri(Pirinç)	900	722	649800	5415	930	665	618450	960	608	583680
Revgan-ı sade (Yağ)	225	1292	290700	2422,5	236	1216	286976	240	1140	273600
Asel (Asel)	144	1368	196980	1641,5	236	1292	304912	327	1216	397632
Zaferân (Safran)Dirhem	15	1900	28500	237,5	11	2090	22990	6	2280	13680
Nohud	960	40	38400	320	491	172	84452	21	304	6384
Nemek (Tuz)	150	120	18000	150	255	98	24990	360	76	27360
Kalay ve Kalaygir			18000	150			18000			18000
Dakik-i has (Un)	395	5898	2329680	19414	212	10446	2214504	28	74976	2099328
Hîme (Odun) Çekî	363	694,5	252180	2101,5	312	708	220896	261	721	188181
Mevizân	48	1520	72960	608	48	1330	63840	48	1140	54720
Nakl-i zehâyir			34440	287			38220			42000
TOPLAM			4047240	33727			4003230			3796965
TEKFURDAĞI (Diğer)										
Hinta (Buğday)	660	280	184800	1540	514	250	128500	368	220	80960
Erz-i Mısri(Pirinç)	840	456	383040	3192	900	418	376200	960	380	364800
Revgan-ı sade (Yağ)	240	608	145920	1216	240	608	145920	240	608	145920
Asel (Asel)	120	760	91200	760	183	760	139080	245	760	186200
Zaferân (Safran) Dirhem	24	608	14580	121,5	15	608	9120	6	608	3648
Nohud	36	266	9540	79,5	33	266	8778	30	266	7980
Nemek (Tuz)	180	40	7200	60	270	40	10800	360	40	14400
Kalay ve Kalaygir			18000	150			12000			6000
Dakik-i has (Un)	680	1800	1224000	10200	554	1604	888616	427	1408	601216
Hîme (Odun) Çekî	330	450	148500	1237,5	302	450	135900	273	450	122850
Diğer										72000
TOPLAM			2226780	18556,5			1854914			1533974
SAPANCA										
Hinta (Buğday)	600	480	288000	2400	478	655	313090	355	829	294295
Erz-i Mısri(Pirinç)	600	157,5	94500	787,5	720	247	177840	840	337	283080
Revgan-ı sade (Yağ)	180	175	31500	262,5	210	256	53760	240	337	80880
Asel (Asel)	135	175	23580	196,5	158	256	40448	180	337	60660
Zaferân (Safran) Dirhem	15	214	3132	26,1	14	360	5040	12	505	6060
Nohud	32	117	3780	31,5	31	185	5735	30	253	7590
Nemek (Tuz)	6	300	1800	15	183	160	29280	360	20	7200
Kalay ve Kalaygir			48000	400			66250			84500
Diğer										
TOPLAM			494292	4119,1			691443			824265

Yılar	1222.Ş.1/1222.Za.30 (4aylık)				1222.Z.1/1223.Za.29 EV.HMH.d.08008			
Birim Miktar Fiyat	Fî	Kıyye	Akçe	Kuruş	Fî	Kıyye	Akçe	Kuruş
ÜSKÜDAR								
Hinta (Buğday)	420	60	25200	210	420	220	92400	770
Erz-i Mısri(Pirinç)	960	336	322560	2688	960	608	583680	4864
Revgan-ı sade (Yağ)	136	1260	171756	1431,3	240	1140	273600	2280
Asel (Asel)	114	1344	153240	2277	228	1216	277248	2310
Zaferân (Safran)Dirhem	9	1260	11340	94,5	12	2280	27360	228
Nohud	30	168	5040	42	30	304	9120	76
Nemek (Tuz)	360	42	15120	126	360	76	27360	228
Kalay ve Kalaygir								
Dakik-i has (Un)	33	25773	850740	7089,5	33	74976	2474208	20618
Hîme (Odun) Çekî	300	270	81000	675	300	700	210000	1750
Mevizân	48	632	30336	252,5	48	1140	54720	456
Nakl-i zehâyir			20520	171			42000	350
TOPLAM			1686852	15056,8			4071696	33930
TEKFURDAĞI (Diğer)								
Hinta (Buğday)			76500	637,5	420	220	92400	770
Erz-i Mısri(Pirinç)					960	380	364800	3040
Revgan-ı sade (Yağ)			328080	2734	240	608	145920	1216
Asel (Asel)					210	760	159600	1330
Zaferân (Safran) Dirhem	9	336	3024	25	12	608	7260	60,5
Nohud					30	266	7980	66,5
Nemek (Tuz)	270	12	3240	27	360	40	14400	120
Kalay ve Kalaygir							6000	50
Dakik-i has (Un)	163,5	8880	386640	3222	480	1408	675840	5632
Hîme (Odun) Çekî			30000	250	300	450	135000	1125
Diğer							72000	600
TOPLAM			827484	6895,5			1681200	13410
SAPANCA								
Hinta (Buğday)	450	180	81000	675	450	764	343800	2865
Erz-i Mısri(Pirinç)	720	152	109440	912	840	320	268800	2240
Revgan-ı sade (Yağ)	240	152	36480	304	240	320	76800	640
Asel (Asel)	135	152	20520	171	180	320	57600	480
Zaferân (Safran) Dirhem			2280	19	12	480	5760	48
Nohud	30	114	3420	28,5	30	240	7200	60
Nemek (Tuz)			5880	49	360	20	7200	60
Kalay ve Kalaygir								
Diğer			18000	150			78000	650
TOPLAM			277020	2308,5			845160	7043

Yılar	1224				1225			
Birim Miktar Fiyat	Fî	Kıyye	Akçe	Kuruş	Fî	Kıyye	Akçe	Kuruş
ÜSKÜDAR								
Hınta (Buğday)	480	220	105600	880	960	220	211200	1760
Erz-i Mısri(Pirinç)	960	608	583680	4864	840	532	446880	3724
Revgan-ı sade (Yağ)	240	1140	273600	2280	180	912	164160	1368
Asel (Asel)	159	1216	193344	1611	150	912	136800	1140
Zaferân (Safran)Dirhem	24	2280	54720	456	30	1900	57000	475
Nohud	42	304	12840	107	0	0	0	0
Nemek (Tuz)	360	76	27360	228	360	76	27360	228
Kalay ve Kalaygir			18000	150			12000	100
Dakik-i has (Un)	39	74976	2924040	24367	81	60624	4910544	40921
Hîme (Odon) Çekî	345	680	234600	1955	330	694	229020	1908,5
Mevizân	48	1140	54720	456	45	988	44460	370,5
Nakl-i zehâyir			42000	350			42000	350
TOPLAM			4524504	37704,5			6281424	52345
TEKFURDAĞI (Diğer)								
Hınta (Buğday)	480	220	105600	880	1200	220	264000	2200
Erz-i Mısri(Pirinç)	960	380	364800	3040	900	325	292500	2437,5
Revgan-ı sade (Yağ)	240	608	145920	1216	498	216	107568	896
Asel (Asel)	180	760	136800	1140	150	650	97500	812,5
Zaferân (Safran) Dirhem	24	608	14592	121,5	30	608	18240	152
Nohud	30	266	7980	66,5	36	266	9576	79,5
Nemek (Tuz)	360	40	14400	120	360	40	14400	120
Kalay ve Kalaygir			6000	50			6000	50
Dakik-i has (Un)	540	1408	760320	6336	1200	1181	1417200	11810
Hîme (Odon) Çekî	330	450	148500	1237,5	330	450	148500	1237,5
Diğer			72000	600			72000	600
TOPLAM			1776912	14807,5			2447484	19795
SAPANCA								
Hınta (Buğday)	570	704	401280	3344	1200	528	633600	5280
Erz-i Mısri(Pirinç)	840	304	255360	2128	840	228	191520	1596
Revgan-ı sade (Yağ)	240	304	72960	608	210	228	47880	399
Asel (Asel)	180	304	54720	456	150	228	34200	285
Zaferân (Safran) Dirhem	12	456	5472	45,5	30	342	10260	85,5
Nohud	30	228	6840	57	30	171	5130	42,5
Nemek (Tuz)	360	20	7200	60	360	20	7200	60
Kalay ve Kalaygir							72000	600
Diğer			72000	600				
TOPLAM			875832	7298,5			1001790	8348

Yılar	1226			
Birim Miktar Fiyat	Fî	Kıyye	Akçe	Kuruş
ÜSKÜDAR				
Hinta (Buğday)	960	40	38400	320
Erz-i Mısri(Pirinç)	840	418	351120	2926
Revgan-ı sade (Yağ)	270	380	102600	855
Asel (Asel)	210	608	127680	1064
Zaferân (Safran)Dirhem	24	1520	36480	304
Nohud	60	228	13680	114
Nemek (Tuz)	270	76	20520	171
Kalay ve Kalaygir			12000	100
Dakik-i has (Un)	71	49019	3475020	28958,5
Hîme (Odun) Çekî	390	560	218400	1820
Mevizân				
Nakl-i zehâyir			42000	350
TOPLAM			4437900	36982,5
TEKFURDAĞI (Diğer)				
Hinta (Buğday)		220	0	0
Erz-i Mısri(Pirinç)	900	148	133200	1110
Revgan-ı sade (Yağ)	222	222	49284	410,5
Asel (Asel)	156	296	46176	384,5
Zaferân (Safran) Dirhem	42	296	12432	103,5
Nohud	30	111	3330	27,5
Nemek (Tuz)	270	40	10800	90
Kalay ve Kalaygir			6000	50
Dakik-i has (Un)	1200	789	946800	7890
Hîme (Odun) Çekî	315	375	118125	984
Diğer				
TOPLAM			1326147	11050
SAPANCA				
Hinta (Buğday)	900	352	316800	2640
Erz-i Mısri(Pirinç)	720	152	109440	912
Revgan-ı sade (Yağ)	240	152	36480	304
Asel (Asel)	150	152	22800	190
Zaferân (Safran) Dirhem	24	228	5472	45,5
Nohud	30	114	3420	28,5
Nemek (Tuz)	240	20	4800	40
Kalay ve Kalaygir			0	0
Diğer				
TOPLAM			499212	4160

EK 14: CAĞALAZÂDE VAKIFLARI GELİR GİDER TABLOSU (1203-1226)

Yıllar 120 akçe:1 kuruş	1203	1204	1205	1206	1207	1208	1209	1210	1211	1212	1213	1214	1215	1216	1217	1218	1219	1220	1221	1222	1223	1224	1225	1226
TOPLAM GELİR	83152	87067	911665	99337	979495	1007485	108854	1128615	122510	1072305	128907	122059	1285225	1313035	1287175	126182	123696	1755915	131177	131177	1706135	177739	2320515	1668665
Bakaya	27242	27242	27242	27242	27242	27242	29742	27242	24742	24742	24742	24742	2115	120	140	163	1895	220	255	2476985	97572	38485	31975	9750
İstirdat-ı Cizye	2500	2500	2500	2500	2500	2500	2500	2500	2500	2500	2500	2150	3500	3730	2500	16755	1123	7525	504	78525	3500	1560	685	1750
Mukâtaa-ı Zemin an Vakf-ı Kütüphanе	695	695	695	695	695	695	695	695	695	695	695	695	695	695	695	695	695	695	695	695	695	1295	1235	1295
Müşeherân	5270	5270	5270	5270	5270	5270	5270	5270	5270	5282	5282	5282	3920	5431	5431	5431	5431	54675	5504	56425	56425	56425	56425	56425
Müşeherân-ı Anadolu ve Rumeli	28805	28805	28805	28485	29335	29335	29335	38635	38635	38635	44635	44635	55785	55235	55585	55935	56285	39095	4480	6923	68215	67215	66715	64025
Mukataât	723175	723175	723175	72280	82230	82230	91530	91530	91530	88530	106110	106110	114630	114630	112280	109978	107723	146807	101262	101262	100600	112625	127500	138200
Mu'accelât	4070	6699	106985	16369	49465	77455	4051	71285	19265	68655	23965	3984	43245	55295	53785	52315	50885	194075	9482	9482	5500	126255	322375	4992
TOPLAM MASRAF	112224	126558	1427225	1535815	155083	1637365	194902	192102	185172	230414	169383	197944	1303635	1465985	1612415	174972	1898715	1812665	173051	260069	2996015	259955	2434835	234091
Toplam Vezâyif	21908	27776	28876	28876	29976	31276	31276	31276	31276	31276	31276	32867	32717	41895	43739	45664	476735	614755	64909	68343	65191	62184	487705	50588
Harc-ı Kilâr-ı İmâret-i Üsküdar	28197	27275	26383	240855	22553	26304	275835	274375	23514	21364	61235	206315	208655	20231	205355	208445	21158	33727	27024	30804	34080	377045	42163	366625
Harc-ı Kilâr-ı İmâret-i Tekfûr Dağı	12410	103825	8686	74605	8700	108805	13253	87835	79425	8595	85105	96915	10335	10708	109835	11271	11566	185565	11246	13255	14010	148075	20895	11001
Harc-ı Kilâr-ı İmâret-i Sapanca	5705	5743	57815	50775	57545	67025	77445	5872	6373	54755	55455	55865	5608	6577	66855	67955	6807	4119	6079	6796	7043	72985	8348	4160
Toplam Harc-ı Kilâr-ı İmâretler	46312	434005	408505	366235	370075	43887	48581	42093	378295	354345	201795	359095	362985	37511	382045	38911	39631	564025	44349	50855	55133	598105	70906	
İhracât-ı Muayyene-i İstanbul ve Üsküdar	37304	504235	68157	806815	832115	85761	919545	1148125	1081265	92817	126757	268855	27552	52607	492545	461155	431765	6493	63868	63868	59051	389565	125265	37669
İhracât-ı Mu'ayyene-i Tekfûrdağı, Karışdırın ve Yalakabad	171	1755	1805	2865	277	279	299	299	301	378	3655	3455	7455	757	1061	482	482	1238	735	586	508	4405	813	416
İhracât-ı Mu'ayyene-i Sapanca	152	152	152	1855	1855	1855	192	192	192	2355	245	2355	5275	5605	11375	352	352	673	352	3775	2625	1825	4425	7525
Toplam İhracât-ı Muayyeneler	37627	50751	684895	811535	83674	862255	924455	1153035	1086195	934905	1273675	272665	28825	539245	51453	469495	440105	8404	64955	648315	598215	395795	13782	388375
Zuhûrat ve Mütearife	15068	3346	743	165	1965	341	112	615	292	288	284	10325	8257	2205	9415	4020	171645	4787	1335	4790	22500	184305	110466	266255
Tamirat ve Sair Masraflar ba Hüccet	5688	4630	37625	67625	4229	2006	22487	33665	7155	716845	21665	21665	1835	170365	26721	21665	21665	21665	21665	21665	21665	21665	109966	21665
Toplam Diğer (Zuhuratlar ve Tamiratlar)	20766	7976	45055	69275	44255	2347	22599	3428	7447	719725	21939	31980	10092	17257	276625	25675	388195	26442	22990	26445	44155	400855	1210126	482805
Makbûz	83152	87067	911665	99337	979465	1007485	108854	1128615	122510	1072305	128907	122059	1079325	1313035	1287175	126182	123696	135644	148746	1631135	210989	1744835	150037	185050
Deyn-i Vakf	67135	39491	51556	542445	57134	62988	86048	792405	62662	1231835	132036	76613	13511	17285	32524	67135	67135	456225	67135	968555	886125	81512	934465	49041

KAYNAKÇA

A. Arşiv Kaynakları

Arşiv Belgeleri / Yıl / Yaprak Sayısı / Sayfa Sayısı

1. EV. HMH d. 06796 / 1.M.1204-29.Z.1204 / 3-6
 2. EV. HMH d. 06849 / 1.M.1205-29.Z.1205 / 4-7
 3. EV. HMH d. 06917 / 1.M.1206-29.Z.1206 / 4-7
 4. EV. HMH d. 07002 / 1.M.1207-29.Z.1207 / 3-6
 5. EV. HMH d. 07069 / 1.M.1208-29.Z.1208 / 3-6
 6. EV. HMH d. 07124 / 1.M.1209-29.Z.1209 / 5-9
 7. EV. HMH d. 07213 / 1.M.1210-29.Z.1210 / 3-5
 8. EV. HMH d. 07282 / 1.M.1211-29.Z.1211 / 4-8
 9. EV. HMH d. 07360 / 1.M.1212-29.Z.1212 / 5-9
 10. EV. HMH d. 07429 / 1.M.1213-29.Z.1213 / 3-3
 11. EV. HMH d. 07459 / 1.Ca.1213-29.R.1214 / 5-10
 12. EV. HMH d. 07550 / 1.Ca.1214-29.R.1215 / 4-6
 13. EV. HMH d. 07611 / 1.Ca.1215-29.R.1216 / 11-13
 14. EV. HMH d. 07667 / 1.Ca.1216-29.R.1217 / 6-8
 15. EV. HMH d. 07731 / 1.Ca.1217-29.R.1218 / 3-6
 16. EV. HMH d. 07880 / 1.M.1220-29.Z.1220 / 8-12
 17. EV. HMH d. 08008 / 1.Z.1222-30.Za.1223 / 5-7
 18. EV. HMH d. 08072 / 1.Z.1223-30.Za.1224 / 3-6
 19. EV. HMH d. 08117 / 1.Z.1224-30.Za.1225 / 4-7
 20. EV. HMH d. 08167 / 1.Z.1225-30.Za.1226 / 3-6
 21. EV. HMH d. 07290 / 1.M.1211- 24.N.1212 / 4-7
- BAO, Cevdet Belediye 25-1246, 23.Za.1217.
BOA, AE. III. Selim 119-7254, 21.Ra.1218.
BOA. Cevdet-İktisat, nr. 1085.
C.. ML.. 81-3745 29.R.1231.
EV.d. 30448, s. 96-97.
HAT 1512-14 03.Z.1225.
HAT 1557-51 1236.Z.29.
HAT 277-16307 29.Z.1230.
HAT 500-24493 29.Z.1242.
VGMA, Defter no 635/2, s.1-171

B. Kitaplar

- Afyoncu, Erhan. **Muhteşem Süleyman Kanuni Sultan Süleyman ve Hürrem Sultan**, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011.
- Ahmet Cevdet Paşa, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, C. I, İstanbul: 2011, s. 163-167.
- Akbatu, Şinasi. **İstanbul Hamamları**, İl Yıllığı, İstanbul: 1973.
- Akgündüz, Ahmed. **İslam Hukukunda Kölelik-Cariyelik ve Osmanlı'da Harem**, 6. Basım, İstanbul: OSAV Yayınevi, 2006.
- Akgündüz, Ahmet. **İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi**, 2. Baskı, İstanbul: OSAV Yayınları, 1996.
- Akgündüz, Hasan. **Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi, Amaç, Yapı ve İşleyiş**, İstanbul: Ulusal Yayınları, 1997.
- Akgündüz, Murat. **Osmanlı Dersiamları**, İstanbul: Osav Yayınları, 2010.
- Aksun, Ziya Nur. **Osmanlı Tarihi, Osmanlı Devleti'nin Tahlilli, Tenkidli Siyasi Tarihi**, C.III, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1994.
- Aksun, Ziya Nur. **Yozlaşma, Yenileşme, Değişim Kısacasında Dört Muzdarip Padişah (III. Selim, IV. Mustafa, II. Mahmud, I. Abdülmecid)**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2011.
- Aksüt, Ali Kemali. **Koçi Bey, Risalesi**, İstanbul: Vakıf Gazete Matbaa, 1939.
- Al, Hüseyin ve Şevket Kamil Akar. **Osmanlı Para Reformu**, C. 2 İstanbul: T.C. Merkez Bankası, 2014.
- Alpgüvenç, Can. **Abideleri İle Osmanlı İstanbul'u**, İstanbul: Nesil Yayınları, 2008.
- Alpgüvenç, Can. **İki Hanım Sultan Hürrem ve Mihrimah**, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2011.
- Arsebük, Esat. **Medeni Hukuk, Başlangıç ve Şahsın Hukuku**, İstanbul: Yayınevi, 1938.
- Aru, Kemal Ahmet. **Türk Hamamları Etüdü**, İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi, 1949.
- Aydın, Bilgin ve Rıfat Günelan. **XV- XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Maliyesi ve Defter Sistemi**, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2008.
- Aydüz, Davud. **İslam İktisadında Narh ve Osmanlı Devleti'nde Narh Uygulaması**, İzmir: Işık Yayınları, 1994.
- Aynural, Salih. **İstanbul Değirmenleri ve Fırınları Zahire Ticareti (1740-1840)**, İstanbul: Tarih Vakıf Yurt Yayınları, 2002.

- Ayvansarayî Hüseyin Efendi, Ali Sâtî' Efendi, Süleyman Besîm Efendi. **Hadikâtü'l-Cevâmi' (İstanbul Camileri ve Diğer Dînî-Sivil Mi'mârî Yapılar)**, Hzl. Ahmed Nezih Galitekin. İstanbul: İşaret Yayınları, 2001.
- Baltacı, Cahid. **XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri**, C. II, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2005.
- Baltacı, Cahid. **XV.-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri: Teşkilat, Tarih**, İstanbul: İrfan Matbaası, 1976.
- Belge, Murat. **Tarih Boyunca Yemek Kültürü**, İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2001.
- Belli, Oktay ve İ. Gündag Kayaoğlu. **Anadolu'da Türk Bakırcılık Sanatının Gelişimi, Bakır Yatakları, Üretimi ve Atölyeleri**, İstanbul: Sandoz Kültür Yayınları, 1993.
- Berkes, Niyazi. **Türkiye İktisadi Tarihi**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013.
- Berki, Ali Himmet. "Vakıf Hukuku Yazıları", **Vakıflar Dergisinden Seçmeler I**, Hzl. Hüseyin Çınar. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2013, s. 135-136.
- Berki, Ali Himmet. **Vakfa Dair Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tabirler**, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Neşriyatı, 1966.
- Berki, Ali Himmet. **Vakıflar**, II. Basım, İstanbul: Aydınlık Basımevi, 1946.
- Biber, Nizamettin. **İstanbul Camileri**, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2007.
- Bilgin, Arif ve Özge Samancı. **Türk Mutfağı**, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2008. 2008.
- Bir, Atilla, M. Şinasi Acar ve Mustafa Kaçar. **Anadolu Değirmenleri**, İstanbul: Yem Yayın, 2012.
- Braudel, Fernand. **Medeniyet ve Kapitalizm**, I. Basım, Çev. Mustafa Özel, İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1991.
- Busbecq, Ghiselin de. **Kanuni Devrinde Bir Sefirin Hatıratı (Türk Mektupları)**, Ankara: İstiklal Matbaası, 1953.
- Cabi Efendi, **Cabi Tarihi**, hzl. Mehmet Ali Beyhan, C. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003.
- Camgöz, Mevlüt. **Ekmek, Buğday ve Şehir, 19. Yüzyıl Osmanlı İstanbul'unda İşe Meselesi**, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2017.
- Cebiray, M. Ali ve Nermin Işık. **Osmanlı Dönemi'ne Ait Toplu Beslenme Sistemi Örneği: İmaretler**, Konya: Selçuk Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi, 2016.

- Ceco, Sinan ve Şeyma Aslıvar. **İstanbul'un 100 Vakfı**, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2010.
- Cezar, Mustafa. "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabîî Âfetler", **Güzel Sanatlar Akademisi Türk Sanatı Tarihi Araştırmalar ve İncelemeleri I**, İstanbul: 1963, s. 327-414.
- Cezar, Yavuz. **Osmanlı Maliyesi'nde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. YY'dan Tanzimat'a Mali Tarih)**, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986.
- Clot, Andre. **Muhteşem Süleyman Osmanlı Altın Çağı**, Çev. Turhan Ilgaz. İstanbul: Epsilon Yayıncılık, 2005.
- Çağbayır, Yaşar. **Ötüken Türkçe Sözlük**, C. 4, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007.
- Çağlar, Dursaliye. "Buğday", **Ekmek Kitabı**, Ed. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Kitabevi, 2014.
- Çakır, Baki. **Osmanlı Mukâtaa Sistemi: (XVI-XVIII. Yüzyıl)**, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003.
- Çam, Nusret. **Osmanlı Güneş Saatleri**, İstanbul: Kültür Bakanlığı, 1990.
- Çelik, Gülfettin. **İstanbul Su Külliyyatı XIV (Vakıf Su Tahlilleri 2, Su Hukuku ve Teşkilatı)**, İstanbul: İstanbul Araştırmaları Merkezi, 2000.
- Çelik, Gülfettin. **Gebze (Sosyo-Ekonomik Bir İnceleme) 16 -19. Yüzyıl**, C. 1, İstanbul: Gebze Belediyesi, 2003.
- Çetin, Aysun. **İyileştirir Güzeleştirir Üzüm**, İstanbul: Yayınevi, 2010.
- Çiftçi, Cafer. "Osmanlı Meyve Alım Satımı: Mekânlar, Görevliler, Vergiler ve Standartlar", **Meyve Kitabı**, Ed. Emine Gürsoy Naskali ve Dilek Erkmen. İstanbul: Kitabevi, 2006.
- Dalby, Andrew. **Tehlikeli Tatlar Tarih Boyunca Baharat**, Çev. Nazlı Pişkin. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004.
- Damalı, Atom. **A'dan Z'ye Osmanlı Nümismatik El Kitabı**, İstanbul: Nilüfer Damalı Eğitim, Kültür ve Çevre Vakfı, 2014.
- Danışman, Zuhuri. **Koçi Bey, Risalesi**, Ankara: Kültür Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.
- Danışmend, İsmail Hami. **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C. 4, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1972.
- Demirtaş, Mehmet. "Osmanlı Fırıncı Esnafının Yaptığı Usulsüzlükler ve Uygulanan Yaptırımlar", **Ekmek Kitabı**, Ed. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Kitabevi, 2014.

- Döndüren, Hamdi. **İslam Hukûkuna Göre Günümüzde Vakıf Meseleleri**, İstanbul: Erkam Yayınları, 2016.
- Efe, Recep ve Abdullah Soykan, İsa Cürebal, Süleyman Sönmez. “Türkiye’de Yetişen Zeytin Çeşitlerinin Özellikleri ve Coğrafi Dağılışı”, **Zeytin Kitabı**, Ed. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Kitabevi, 2017.
- Egli, Ernst. **Osmanlı Altın Çağının Mimarı**, Çev. İbrahim Ataç, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2009.
- Eksen, İhsan. **İstanbul’un Tadı Tuzu Saray Sofralarından Sokak Yemeklerine**, İstanbul: Everest Yayınevi, 2008.
- El Kürdi, Muhammed Necmüddin. **Şer‘i Ölçüler ve Fıkıh Hükümleri**, Çev. İbrahim Tüfekçi, İstanbul: Buruc Yayınları, 1996.
- Eminönü Camileri, **Rüstem Paşa Cami**, İstanbul.
- Erünsal, İsmail. **Türk Kütüphaneleri Tarihi, II**, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1991.
- Eton, William. **19. Yüzyılın Başında Osmanlı İmparatorluğu**, İstanbul: Kitabevi, 2009.
- Evliya Celebi. **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, C. I, Hzl. Tefik Temel Kuran, Necati Akbaş, Mehmet Zillioğlu. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1976.
- Faroqhi, Suraiya ve Randı Deguilhem. **Ortadoğu’da Zanaatlar ve Zanaatkarlar**, Çev. Hatice Aslı Tamaç. İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.
- Fleischer, Cornell H. **Tarihçi Mustafa Ali, Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati**, Çev. Ayla Ortaç, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Genç, Mehmet. **Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000.
- Gerlach, Stephan. **Türkiye Günlüğü 1573-1576**, C. I, Ed. Kemal Beydilli, Çev. Turkis Noyan. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007.
- Gökalp, Ziya. **Yeni Hayat Doğru Yol**, Nşr. M. Cumhur. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1976.
- Göleç, Mustafa ve Fatih Güldal, **İstanbul’un 100 Mektebi ve Medresesi**, İstanbul: 2012.
- Göncüoğlu, Süleyman Faruk ve Zeliha Kumbasar. **Gelenekten Geleceğe Camiler**, İstanbul: İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Yayınları, 2006.

- Güçer, Lütfi. **XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler**, İstanbul: 1964.
- Gül, Ahmet. **Osmanlı Medreselerinde Eğitim ve Öğretim ve Bunlar Arasında Dâru'l- Hâdislerin Yeri**, Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu, 1997.
- Güler, Mustafa. **Haremeyn Vakıfları (16.ve 17. Yüzyıllar)**, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011.
- Gültekin, Ahmet. **Osmanlı Kaynaklarına Göre İstanbul Cami, Tekke, Medrese, Mekteb, Türbe, Hamam, Kütüphane, Matbaa, Mahalle ve Selatin İmaretleri**, İstanbul: İşaret Yayınları, 2003.
- Günalan, Rıfat. "Osmanlı Esnaf ve Toplumunda Temizlik Anlayışı: Belgeler Üzerine Bir Değerlendirme", **Temizlik Kitabı**, Ed. Emine Gürsoy Naskali ve Salih Mehmet Arçın. İstanbul: Kitapevi, 2009.
- Günay, Bekir. **Paris'te Bir Osmanlı Seyyid Abdurrahim Muhib Efendi'nin Paris Sefirliği ve Büyük Sefaretnamesi**, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2009.
- Günay, Reha. **Sinan'ın İstanbul'u**, İstanbul: Yem Yayınları, 2006
- Güran, Tevfik. "İstanbul'un İaşesi", **İstanbul Şehir ve Medeniyet**, Ed. Şevket Kamil Akar. İstanbul: 2004, s. 319-325.
- Güran, Tevfik. **Ekonomik ve Mali Yönleri ile Vakıflar Süleymaniye ve Şehzade Süleyman Paşa Vakıfları**, İstanbul: Kitabevi, 2006.
- Güvemli, Oktay. **Türk Devletleri_Muhasebe Tarihi**, C. 1, İstanbul: Y.M.M. Odası, 1995.
- Haskan, Mehmet Mermi. **İstanbul Hamamları**, İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, 1995
- Hızlı, Mefail, "**Osmanlı Vakıf Sisteminde Rakabe**", Sayı 6, C. 6, Bursa: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1994, s. 53-70.
- Işın, Pricilla Mary. **Osmanlı Mutfak İmparatorluğu**, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.
- İlber Ortaylı (Ed.), **Topkapı Sarayı Harem-i Hümayûnu Padişahın Evi Harem**, İstanbul: Korpus Kültür Sanat Yayıncılık, 2012.
- İnalcık, Halil ve Donald Quartet (Ed.). **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1300-1600**, C.1, Çev. Halil Berktaş, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000.
- İskenderoğlu, Reşit. "İlim ve Kültür Müesseseleri Yönü ile Vakıflar", **II. Vakıf Haftası 3-9 Aralık 1984**, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1985, s. 36-40.

- İstanbul Büyükşehir Belediyesi. **Bir Medeniyet Mirası, İstanbul Çeşmeleri**, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2015.
- İzer, Müheyya. **Baharatın İzleri**, İstanbul: Redhouse Yayınevi, 1988.
- Jorga, Nicolae. **Kanuni ve Dönemi Yenilmez Türk**, Çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2008.
- Jorga, Nicolae. **Kanuni ve Dönemi Yenilmez Türk**, Çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul: 2008.
- Kahraman, Seyit Ali. **Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti**, İstanbul: Kitabevi, 2006.
- Karal, Enver Ziya. **Osmanlı Tarihi V. Nizam-ı Cüledid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- Karal, Enver Ziya. **Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları Nizâm-ı Cedit (1789-1807)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Karpat, Kemal H. **Osmanlı Nüfusu 1830-1914**, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- Kayserilioğlu, Sertaç ve Mehmet Mazak, Kadir Kon. **Osmanlı'dan Günümüze Havagazının Tarihçesi**, C. 1-2-3, İstanbul: İğdaş yayınları, 1999.
- Kazııcı, Ziya. **Osmanlı Vakıf Medeniyeti**, İstanbul: Bilge Yayınları, 2003.
- Koca, Kadriye Yılmaz. **Osmanlı'da Kadın ve İktisat**, İstanbul: Beyan Yayınları, 1998.
- Kolerkılıç, Ekrem. **Osmanlı İmparatorluğu'nda Para**, Ankara: Doğu Ltd. Matbaası, 1958.
- Konyalı, İbrahim Hakkı. **Abideleri ve Kitabeleri ile Üsküdar Tarihi**, C.1, İstanbul: Türkiye Yeşilay Cemiyeti Yayınları, 1976.
- Kuran, Abdullah. **Mimar Sinan**, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986.
- Kurşun, Zekeriya ve Bekir Cantemir, Mustafa Göleç. **Yaşayan İstanbul Medreseleri-I-II**, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2008.
- Kuruçay, Akif. **İstanbul'un 100 Hamamı**, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi (Kültür A.Ş.) Yayınları, 2012.
- Kütükoğlu, Mübahat S. **Osmanlı Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri**, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1983.
- Kütükoğlu, Mübahat S. **XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.
- Mehmed Süreyya Beyi, **Sicilli-i Osmani**, Hzl. Seyit Ali Kahraman. İstanbul: 1994.

- Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmani**, C. IV, Hzl. Nuri Akbayer. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Meriç, Rıfkı Melûl. **Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserleri**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1965.
- Mert, Talip. “Beykoz Mum Fabrikası”, Ed. Emine Gürsoy Naskali. **Mum Kitabı**, İstanbul: Kitapevi, 2015, s. 101-113.
- Mumcu, Ahmet. **Tarih İçinde Genel Gelişimiyle Birlikte Osmanlı Devleti’nde Rüşvet (Özellikle Adlî Rüşvet)**, 2. Basım, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1985.
- Mülayim, Selçuk. **Sinan bin Abdülmennan Bir Dünya Mimarının Hayat Hikayesi, Eserleri ve Ötesi**, İstanbul: İsam Yayınları, 2010.
- Necipoğlu, Gülru. **Sinan Çağı Osmanlı İmparatorluğu’nda Mimari Kültür**, Çev. Gül Çağalı Güven, Hzl. Fahri Aral, Cem Tüzün, H. Pınar Mutlu. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Ollivier, **Türkiye Seyahatnamesi (1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul)**, Çev. Oğuz Gökmen, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1977.
- Orhonlu, Cengiz. **Osmanlı Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar: Şehir Mimarları, Kaldırımcılık, Köprücülük, Suyolculuk, Kayıkçılık, Gemicilik, Nehir Nakliyatı, Kervan Yolları**, Der. Salih Özbaran, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984, s. 43-85.
- Ölçer, Cüneyt. **Sultan Mahmud II Zamanında Darp Edilen Osmanlı Madeni Paraları H. 1223-1255 M. 1808-1839**, İstanbul: Yenilik Basımevi, 1970.
- Önge, Yılmaz. “**Mimar Sinan’ın Şadırvanları, Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı**”, Hzl. Zeki Sönmez. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1988.
- Öz, Tahsin. **Ağırnaslı Sinan**, Kayseri: Ağırnas Belediyesi Yayınları, 2005.
- Öz, Tahsin. **İstanbul Camileri**, C. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1962.
- Özkaya, Yücel. **18. Yüzyılda Osmanlı Toplum Yapısı**, İstanbul: YKY Yayınları, 2008.
- Özkaya, Yücel. **Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Öztürk, Nazif. **Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Öztürk, Nazif. **Elmalı Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar (Ahkâmü'l-Evkâf)**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995, s. 7-8.

- Öztürk, Sait. **Osmanlı Arşiv Belgelerinde Yazısı ve Tarihi Gelişimi**, İstanbul: OSAV Yayınları, 1996.
- Özvar, Erol. **Osmanlı Maliyesinde Malikane Uygulaması**, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003.
- Pamuk, Şevket. **İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998**, Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000.
- Pamuk, Şevket. **Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Pay, Salih. "Osmanlı Külliyyelerinde Yönetim (Bursa İvaz Paşa Külliyesi Örneği)", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 9, Sayı 1, Bursa: 2000, s. 1-9: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/uluifd/issue/13499/163149> (Erişim 19.09.2021).
- Pazan, İbrahim. **Padişah Anneleri**, İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı, 2007.
- Peçevi İbrahim Efendi, **Peçevi Tarihi I**, Hzl. Bekir Sıtkı Baykal. Kültür Bakanlığı Yayınları/467.
- Peçevi, İbrahim. **Tarih-i Peçevi**, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, no: 2353, v.4a-4b.
- Peirce, Leslie P. **Harem-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümdarlık ve Kadınlar**, 6. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.
- Pere, Nuri. **Osmanlılarda Madeni Paralar**, İstanbul: Doğan Kardeş Matbaacılık, 1968.
- Peşken, Fatma. "Sevincin Çerezi Buğday", **Çerez Kitabı**, Emine Gürsoy Naskali (Ed.). İstanbul: Kitabevi, 2019.
- Sai Mustafa Çelebi: **Tezkiretü'l bünyan: Mimar Sinan'ın Kendi Ağzından Hayat ve Eserleri**, Hzl. Sadık Erdem. İstanbul: Binbirdirek Yayınları, 1988.
- Sakaoğlu, Necdet. **Bu Mülkün Kadın Sultanları, Vâlîde Sultanlar, Hâtunlar, Hasekiler, Kadın Efendiler, Sultan Efendiler**, 4. Basım, İstanbul: Oğlak Yayınları, 2008.
- Sakaoğlu, Necdet. **Osmanoğullarının Ünlü Kadın Sultanları**, İstanbul: Creative Yayıncılık, 2007.
- Sayar, Ahmet Güner. **Osmanlı İktisadî Düşüncesinin Çağdaşlaşması**, İstanbul: Der Yayınları, 1986.
- Selânikî Mustafa Efendi. **Tarih-i Selânikî**, Hzl. Mehmet İpşirli. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1989.

- Sezer, Sennur ve Adnan Özyaçiner. **Öyküleriyle İstanbul Anıtları**, C. II, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2010.
- Shaw, Stanford J., **Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetimi'nde Osmanlı İmparatorluğu (1789-1807)**, Çev. Hür Güldü, İstanbul: Kapı Yayınları, 2008.
- Singer, Amy. **Haydi Sofraya: Mutfak Penceresinden Osmanlı Tarihi**, Çev. Pelin Tünaydın. İstanbul: Kitap Yayınları, 2015.
- Singer, Amy. **Osmanlı İmparatorluğu İmaretlerinin “Michelin Rehberi”, Haydi Sofraya! Mutfak Penceresinden Osmanlı Tarihi**, Ed. Amy Singer. Çev. Pelin Tünaydın. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015.
- Singer, Amy. **Osmanlı'da Hayırseverlik Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmâreti**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004.
- Şehirali, Sezen. **Yemeklik Dane Baklagiller**, Ankara: Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, 1988.
- Şen, Adil. **Osmanlı'da Dönüm Noktası (III. Selim Hayatı ve Islahatları)**, Ankara: Fecr Yayınları, 2003.
- Tabakoğlu, Ahmet. **Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi**, İstanbul: Dergah Yayınları, 1985.
- Tabakoğlu, Ahmet. **Osmanlı Mali Tarihi**, İstanbul: Dergah Yayınları, 2016.
- Tabakoğlu, Ahmet. **Toplu Makaleler I, İktisat Tarihi**, İstanbul: Kitabevi, 2005.
- Tabakoğlu, Ahmet. **Toplum Makaleler II, İslam İktisadı**, İstanbul: Kitabevi, 2005.
- Tabakoğlu, Ahmet. **Türkiye İktisat Tarihi**, 9. Basım, İstanbul: Dergah Yayınları, 2008.
- Tabakoğlu, Ahmet. **Yayınlanmamış İstanbul Tarihi Ders Notları**, İstanbul: Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.
- Tez, Zeki. **Lezzetin Tarihi, Geçmişten Bugüne Yiyecek, İçecek ve Keyif Vericiler**, İstanbul: Hayy Kitap, 2012.
- Tezcan, Hülya. **Osmanlı Sarayının Çocukları**, İstanbul: Aygaz Yayınevi, 2006.
- Topbaş, Osman Nuri. **Vakıf- İnfak- Hizmet**, İstanbul: Erkam Yayınları, 2011.
- Türkay, Orhan. “Piyasa Fiyatı ve Esneklikler”, **İktisada Giriş**, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2001, s. 39-60.

- Türkmen, Mustafa Nuri. “XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul’da Halkın Temel İhtiyaç Maddelerinden Olan Ekmeğin Temini”, **Ekmek Kitabı**, Ed. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Kitabevi, 2014.
- Uluçay, Çağatay. **Haremde Mektuplar**, İstanbul: Ötüken Yayınları 2011.
- Uluçay, Çağatay. **Harem II**, 4. Basım, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001.
- Uluçay, Çağatay. **Harem II**, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2013.
- Uluçay, Çağatay. **Kanuni Sultan Süleyman ve Ailesi İle İlgili Bazı Notlar ve Vesikalar**, Kanunî Armağanı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1970.
- Uluçay, Çağatay. **Padişah Kadınları ve Kızları**, 6. Basım, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2012.
- Uluçay, Çağatay. **Padişahların Kadınları ve Kızları**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1980.
- Uluçay, M. Çağatay. **Harem II**, 5. Basım, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2003.
- Uluçay, M. Çağatay. **Harem**, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2003.
- Uluocak, Nihat. **Toprak Koruması ve Yem Niteliği Bakımından Türkiye’nin Önemli Doğal Otlak Bitkileri II: Baklagiller**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Yayınları, 1984.
- Ülgener, Sabri F. **İktisat İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri**, İstanbul: İsmail Akgül Matbaası, 1951.
- Villalon, Cristobal de. **Türkiye Seyahati (Viaje de Turquía) Kanuni Devrinde İstanbul 1557 Yılında Bir El Yazması**, Çev. Yeliz Demirören, İstanbul: Erko Yayıncılık, 2011.
- Yarar, Güler. “Osmanlı’da Mum ve Beykoz İspirmit Mumu Fabrikası”, Emine Gürsoy Naskali (Ed.). **Mum Kitabı**, İstanbul: Kitabevi, 2015, s. 5-99.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. “Şuara Suresi, 26/181-182” **Kur’an-ı Kerim ve Meali**, İstanbul: Yayınevi, 2014.
- Yediyıldız, Bahaeddin. **XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003.
- Yerasimos, Marianna. **500 Yıllık Osmanlı Mutfağı**, 3. Basım, İstanbul: Boyut Yayın Grubu, 2005.
- Yeşil, Fatih. **Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi Ebubekir Râtib Efendi (1750-1799)**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010.

Yılmazkaya, Orhan. **Aydınlık Kubbenin Altındaki Sıcaklık Türk Hamamı İstanbul Hamamları Rehberi**, İstanbul: Çitlembik Yayınları, 2002.

Yüksel, Hasan, **Osmanlı Sosyo-Ekonomik Hayatı'nda Vakıfların Rolü (1585-1683)**, Sivas: 1998.

Zinkeisen, Johann Wilhelm. **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi(1453-1574)**, Ed. Erhan Afyoncu Çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011.

C. Tezler

- Akben, Fügen. “Üsküdar’da Mihr-ü-mah Sultan Külliyesi”, **Yayınlanmamış Mezuniyet Tezi**, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1967.
- Arslantürk, Hacı Ahmet. “Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak Kanuni Sultan Süleyman’ın Veziriazamı Rüstem Paşa”, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Aynural, Salih “Selim III. Döneminde İstanbul’da İktisadi Hayat (1789-1807)”, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989.
- Beydilli, Kemal. “1790 Osmanlı-Prusya İttifakı (Meydan Gelişi- Tahlili-Tatbiki)”, **Yayınlanmamış Doçentlik Tezi**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1981.
- Camgöz, Mevlüt. “19. Yüzyıl Osmanlı İstanbul’unda Zahir Fiyatları ve Tedarik Bölgeleri”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans**, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Cangüzel, Zülfikar F. “Mihrimah Sultan’ın Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde Bulunan Vakfiyelerinin Değerlendirilmesi”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989.
- Çakmak, Ömer. “İstanbul Mahkemesine Ait 201 Numaralı Narh Defteri”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Çetinkaya, Ebru. “Bursa Çeşmeleri”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, 2012.
- Hançer, Tansu Hilmi. “Mihrişah Valide Sultan Vakfı’nın Sosyal ve Ekonomik Yönleriyle İncelenmesi (1797-1837)”, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- İnan, Göker. “Rüstem Paşa Tarihi (H.699-968/ M.1299-1561)”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2011.
- Köroğlu, Yunus. “Başbakanlık Osmanlı Arşivi 19 Numaralı Defteri Çerçevesinde İstanbul’a Zahir Sevkiyatı (1794-1795)”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans**, İstanbul: 2000.
- Marie, Lynne ve Thornton Sasmazer. “Provisioning İstanbul”, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Indiana: 1994.

- Özcan, Tahsin. “Klasik Dönem Osmanlı İmarat Sisteminin İktisadi İşleyişi”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991.
- Sahillioğlu, Halil. “Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi 1640-1740”, **Yayınlanmamış Doçentlik Tezi**, İstanbul: İst.Üni. İktisat Fakültesi, 1965.
- Şensoy, Fatma. “XIX. Yüzyıl İstanbul’unda Vakıf Sular”, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.
- Tok, Alaaddin. “From Wood to Coal: The Energy Economy in Ottoman Anatolia and the Balkans (1750-1914)”, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2017.
- Toprak, İsmail. “Osmanlı Devletinde Padişah 3. Selim ve 2. Mahmut Dönemleri Kocaeli Sancağında Ayanlık”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Sakarya: Sakarya Üniversitesi, 2002.
- Taşkın, Figen. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Mültezim Kesimi ve İstanbul Mukâataaları (1550-1605)”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müd. Türk İktisat Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul 1992.
- Taşkın, Ünal. “Osmanlı Devleti’nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.
- Tunç, Sibel. “Çaltı Definesi Sikkeleri Işığında 18. Yüzyıl Osmanlı Ekonomik Değişimleri”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.
- Yılmazörnek, Bekir. “Üsküdar Mihrimah Sultan Külliyesi”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Zülfikar, F. Cangüzel. “Mihrimah Sultan’ın Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde Bulunan Vakfiyelerinin Değerlendirilmesi”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1989.

D. Sempozyum, Seminer, Kongre vd.

- Aslanapa, Oktay. “Mimar Sinan’ın Medreseleri”, **VI. Vakıf Haftası Türk Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde “ Mimar Sinan ve Dönemi” Sempozyumu**, 5-8 Aralık 1988, İstanbul: 1989, s. 201-212.
- Ateş, İbrahim. “Vakıf Belgeler Arşivi’nin Dünü Bugünü”, **II. Vakıf Haftası 3-9 Aralık 1984**, Ankara: 1985, s. 26-31.
- Aydüz, Salim ve Zeliha Kumbasar. “Üsküdar Semtinde Bulunan Muvakkithaneler ve Güneş Saatleri”, **Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V**, C.I, Çoşkun Yılmaz (Ed.). İstanbul: 2007. s. 55-76.
- Baltacı, Cahit. **XV-XVI. Asırlarda Üsküdar Medreseleri**, Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V, C. I, Çoşkun Yılmaz (Ed.). İstanbul: 2007, s. 97-100.
- Baykara, Tuncer. “Vakfın Gelişme ve Gerilemesindeki Etkenler”, **II. Vakıf Haftası 3-9 Aralık 1984**, Ankara: 1985, s. 19-21.
- Bayraktaroğlu, Niyazi. “Evkâf Nazırları”, **Vakıflar Bülteni I**, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970, s. 119-120.
- Bayraktaroğlu, Niyazi. “Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivci”, **Vakıflar Bülteni I**, İstanbul: 1970, s. 94-105.
- Berkol, Feramuz. “Vakıf Müessesesi Hukukî Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü”, **Vakıflar Bülteni I**, İstanbul: 1970, s. 9-19.
- Bolak, A. Aydın (1985). “Vakıflar”, **II. Vakıf Haftası (3-9 Aralık 1984) (Konuşmalar ve Tebliğler)**, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1985, s. 120-121.
- Çavdar, Tuba. **Osmanlı Döneminde Üsküdar’da Kurulmuş Kütüphaneler**, Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V, C. I, Çoşkun Yılmaz (Ed.). İstanbul: 2007, s. 78.
- Eren, Fikret. “Osmanlı Dönemi Vakıfları”, **V. Vakıf Haftası, Restorasyon ve Vakıfların Ekonomik ve Sosyal Etkileri Semineri (7-13 Aralık 1987)**, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, s. 194-201.
- Genç, Mehmet. “Vakıf ve İktisat”, **Vakıf ve İktisat –Sempozyum-**, Ed. Mehmet Kurtoğlu. Ankara: 2014, s. 25-29.
- Gökçen, Ahmet. “Vakıfların Ekonomik Yönü ve Vakıf Müesseselerinin İktisadi Tesirleri”. **II. Vakıf Haftası (3-9 Aralık 1984) (Konuşmalar ve Tebliğler)**, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1985, s. 124-126; Ayrıca **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, C. 36 (1985), s. 86-98.

- Güzel, Ülker (1987). “Cumhuriyet Döneminde Vakıflar ve Ekonomik ve Sosyal Problemleri, Çözüm Yolları”, **V. Vakıf Haftası, Restorasyon ve Vakıfların Ekonomik ve Sosyal Etkileri Semineri (7-13 Aralık 1987)**, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1987, s. 203-207.
- Miroğlu, İsmet. “Türk İslam Dünyasında Vakıfların Yeri”, **II. Vakıf Haftası (3-9 Aralık 1984) (Konuşmalar ve Tebliğler)**, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1985, 122-123.
- Ögel, Bahaddin. “Türk Mutfağı’nın Gelişmesi ve Türk Tarih Gelenekleri”, **Türk Mutfağı Sempozyum Bildirileri**, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982, s. 15-19.
- Önge, Yılmaz. “Vakıf Eski Eserlerin Onarımları”, **II. Vakıf Haftası 3-9 Aralık 1984**, Ankara: 1985, s. 47-48.
- Özönder, Hasan. “Çok Yönlü Vakıf Örneği: Karaman-Oğlu İbrahim Bey İmâreti ve Vakfiyesi”, **II. Vakıf Haftası 3-9 Aralık 1984**, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1985, s. 127-142.
- Öztürk, Mustafa. **XVIII. Yüzyılın Sonlarında Orta Anadolu’da Fiyatlar**, X. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 1993. s. 1822-1824.
- Öztürk, Nazif (1985). “Toplum Devlet İlişkilerinde Vakıfların Yeri”, **II. Vakıf Haftası (3-9 Aralık 1984) (Konuşmalar ve Tebliğler)**, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1985, s. 32-35.
- Şener, Abdülkadir. “Eski Hukukumuzda Göre Evlâdiye Vakıflarda Gelirin Taksimi” **XII. Vakıf Haftası Kitabı Ailenin Eğitimi ve Korunmasında Vakıfların Rolü Semineri (5-6 Aralık 1994: Ankara)**, Ankara: 1995, s. 41-42.
- Şibil, Bayram. “Vakıfların Malî Bünyesi ve Kaynakları”. **II. Vakıf Haftası (3-9 Aralık 1984) (Konuşmalar ve Tebliğler)**, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1985, s. 111-112.
- Şişman, Fuat. “Vakıf Eski Eserlerin Bakımı Onarımı Restorasyon ve Koruması”, **II. Vakıf Haftası (3-9 Aralık 1984) (Konuşmalar ve Tebliğler)**, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1985, s. 113-114.
- Tabakoğlu, Ahmet. (1989), “İslam Fiyatlama İlkelerinin Osmanlı Dönemindeki Uygulaması”, **5. Milletler arası Türkoloji Kongresi Tebliğler, III. Türk Tarihi**, C. 2, İstanbul: 1989, s. 629-630.
- Tekinay, Sulhi. “Vakıfların İmparatorluk Hayatındaki Olumlu ve Olumsuz Etkileri”, **II. Vakıf Haftası (3-9 Aralık 1984) (Konuşmalar ve Tebliğler)**, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1985, s. 148-150.

- Yediyıldız, Bahaeddin (1985). “Vakıf İncelemelerinde Metod Araştırmaları”. **II. Vakıf Haftası (3-9 Aralık 1984) (Konuşmalar ve Tebliğler)**, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1985, s. 16-18.
- Yüksel, İ. Aydın. “İmaretler”, **II. Vakıf Haftası (3-9 Aralık 1984) (Konuşmalar ve Tebliğler)**, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları 1985, s. 163-167.
- Yörükoğlu, Ömer. “Vakıf Müessesesinin Hukukî, Tarihî, Felsefî Temelleri”, **II. Vakıf Haftası (3-9 Aralık 1984) (Konuşmalar ve Tebliğler)**, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1985, s. 115-119.
- Zaim, Sabahattin. “Vakıfların Milli Ekonomiye Etkileri”, **V. Vakıf Haftası, Restorasyon ve Vakıfların Ekonomik ve Sosyal Etkileri Semineri (7-13 Aralık 1987)**, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1987, s. 209-213.
- Zaim, Sabahattin. “Mimar Sinan Döneminin İktisadi Durumu”, **Türk Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde Mimar Sinan Dönemi Sempozyumu, 5-8 Aralık 1988, VI. Vakıf Haftası, Vakıf Haftası Dergisi**, 6 (1989), s. 47-64.

E. Süreli Yayınlar

- Acun, Ramazan. "Bilgisayar ve Vakıf Araştırmaları", **Vakıflar Dergisi**, C. 20, Ankara: 1988, s. 365-377.
- Ak, Mahmut. "Vakıf Kurucusu Bir Hanım Mihrimah Sultan", **Vakıflar Dergisi_2006 Vakıf Medeniyeti Özel Sayısı**, Ankara: 2006, s. 80-87.
- Akar, Tuba. "*Tanzimat Öncesinde Vakıf Kurumu ve Yapıların Korunması*", **Vakıflar Dergisi**, Sayı 33 (2010), s. 89-110.
- Akbulut, İlhan. "Vakıf Kurumu, Mahiyeti ve Tarihi Gelişimi", **Vakıflar Dergisi**, Sayı: XXX, Ankara: 2007, s. 61-72.
- Ali Himmet Berki, "Müstağn-en'anh Vakıflar", **Vakıflar Dergisi**, Sayı VII (1968), s. 17-18.
- Alkan, Mustafa. "Türk Tarihi Araştırmaları Açısından Vakıf Kayıtlar Arşivi", **Vakıflar Dergisi**, Sayı XXX (2007), s. 3-34.
- Ateş, İbrahim. "Hayri ve Sosyal Hizmetler Açısından Vakıflar", **Vakıflar Dergisi**, Sayı XV (1985), s. 55-56.
- Bakırer, Ömür. Vakfiyelerde Binaların Tamiratı ile İlgili Şartlar ve Bunlara Uyulması, **Vakıflar Dergisi**, C. X (1973), s. 113-126.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", **İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt 23, Sayı1-2 (1963), s. 239-296.
- Barkan, Ömer Lütfi. "İslam-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller, Şerî Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar", **Vakıflar Dergisi**, C. 2 (1942), s. 1243-1287.
- Barkan, Ömer Lütfi. "İslam-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller III, İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıflarının Hususiyeti", **Vakıflar Dergisi**, C. 2 (1942), s. 1289-1329.
- Barkan, Ömer Lütfi. "İslam-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller II, Mülk Topraklar ve Sultanların Temlik Hakkı", **Vakıflar Dergisi**, C. 2, (1942), s. 1269-1287.
- Barkan, Ömer Lütfi. "Osmanlı İmparatorluğu'nda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar" **Vakıflar Dergisi**, C. 2, Ankara: 1963, s. 997.
- Barkan, Ömer Lütfi. "Süleymaniye Cami ve İmareti Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993/994 (1585/1586)", **Vakıflar Dergisi**, Sayı 9 (1971), s. 109-161.

- Berki, Ali Himmet. “Vakıflarda Şartlara Riayet Meselesi” **Vakıflar Dergisi**, Sayı VII (1968), s. 12-16.
- Berki, Ali Himmet. “Vakıfların Hukuk ve Tarih Bakımından Kıymeti”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı VI (1965), s. 5-7.
- Berki, Şakir. “Türkiye İmparatorluk ve Cumhuriyet Devrinde Vakıf Çeşitleri”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı IX (1971), s. 1-12.
- Berki, Şakir. “Vakıfların Devlete ve Devletin Vakıflara Hizmeti” **Vakıflar Dergisi**, Sayı VII (1968), s. 45-52.
- Berki, Şakir. “Vakıfların Gördüğü Çeşitli Hizmetler”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı VI, (1965), s. 85-91.
- Cezar, Yavuz. “Zahire Hazinesi ve 1795 (1210) Tarihli Nizamnamesi”, **Toplum ve Bilim**, Sayı 6-7 (Yaz ve Güz 1978), s. 111-157.
- Deniz, Şefaattin. “Evkâf Nedir? Âşir Efendi Zade Mustafa Kâmi”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı XXX (2007), s. 73-86.
- Doğan, Alkım. “Aydın Şatoları”, **Atlas Dergisi**, Sayı 286 (Ocak 2017), s. 92-108.
- Durmuşkahya, Cenk. “Safran Kırmızı Altın”, **Atlas**, Sayı 309 (Aralık, 2018), s. 100-110.
- Ekin, Ümit. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bal Üretimi ve Tüketimi”, **Yemek ve Kültür**, Sayı 43 (İlkbahar 2016), s. 106-118.
- Erdem, Ekrem. “Osmanlı Para Sistemi ve Tağşiş Politikası: Dönemsel Bir Analiz”, **Bankacılar Dergisi**, Sayı 56 (2006), s.10-28.
- Erdoğan, Muzaffer. “Osmanlı Mimarisi Tarihinin Otantik Yazma Kaynakları”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı VI (1965), s. 111-136.
- Erkan, Gönül. “Tabhâne”, **Toplum ve Sosyal Hizmet**, C. 16, Sayı 2 (Ekim 2005), s. 53-56.
- Ertem, Adnan. “Osmanlıdan Günümüze Vakıflar”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı 36 (2011), s. 25-66.
- Eynallı, Ebru. “Vakıfsever Bir Hanım Sultan Mihrimah”, **Restorasyon-Konservasyon-Arkeoloji ve Sanat Tarihi Yıllığı**, Mihrimah Sultan Cami Özel Sayı, Sayı 9 (2014), s. 6-22.
- Faroqhi, Suraiya. “İstanbul’un İaşesi ve Tekirdağ-Rodoscuk Limanı (16-17. Yüzyıllar)”, **Odtü Gelişme Dergisi** 1979-1980 Özel Sayı, Ankara:1981, s. 139-154.

- Genç, Mehmet. “Klasik Osmanlı Sosyal- İktisadî Sistemi ve Vakıflar”, **Vakıflar Dergisi**, C. 42 (Aralık 2014), s. 9-18.
- Gökbilgin, Tayyip. “Rüstem Paşa Hakkında İthamlar”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, C. 8, Sayı 11-12 (1956), s. 11-50.
- Güçer, Lütfi. “XVI. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hububat Ticaretinin Tâbi Olduğu Kayıtlar”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C. 13, No. 1-4, (Ekim 1951-Temmuz 1952), s. 79-98.
- Güran, Tevfik. “İstanbul’un İaşesinde Devletin Rolü, 1793-1839”, **İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası**, C. 44, Sayı 1-4 (1986), s. 245-275.
- Gürbıyık, Cengiz. “Osmanlı İmaretlerinin (Aşevlerinin) Tipolojisi Üzerine Bir Deneme”, **Sanat Tarihi Dergisi**, C. 1, Sayı 1 (Nisan 2015), s. 23-51.
- Güvemli, Oktay ve Batuhan Güvemli. “Osmanlı Kayıt Kültüründe Vakıf Muhasebesi ve Devlet Muhasebe Sistemi”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı 46 (2016), s. 9-22.
- Hinz, Walter, **İslamda Ölçü Sistemleri (Ayrı Basım)**, Çev. Acar Sevim, **Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi**, Sayı 5 (1989), İstanbul 1990, s. 1-82.
- İnalcık, Halil. “Vakıf Medeniyeti”, **Vakıf Medeniyeti Yılı Vakıflar Dergisi Özel Sayısı**, Ankara: 2006, s. 6-7.
- İnankur, Zeynep. “Tiziano’nun Mihrimah Sultan Portresi”, **Antika Dergisi**, Yıl 3, Sayı 30 (Ekim 1987), s. 4-9.
- Karta, Nurullah. “Sultan III. Selim Döneminde Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik Durumu ve Alınan Tedbirler”, **İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, No 6 (Ekim 2014), s. 21-50.
- Koloğlu, Orhan. “Osmanlı Sultanları Monarşisini Yıkarak ve Yerle Bir Etmenin En Güvenilir Yolları Üzerine”, **Tarih ve Toplum**, C. 3, Sayı 14 (1985), s. 64-66.
- Köprülü, Fuad. “Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı I (1938), s. 1-6.
- Köprülü, Fuad. “Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı II (1942), s. 1-35.
- Köprülü, Fuad. “Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti”, **Vakıflar Dergisinden Seçmeler**, Ankara: 2013, s. 241-251.
- Köse, Fatih. “Edirnekapı Mihrimah Sultan Camii Tamirleri ve Onarımları”, **Vakıf Restorasyon Yıllığı**, Sayı 9 (2014), s. 24-34.

- Kuban, Doğan. “Anadolu–Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler” **Vakıflar Dergisi**, Sayı VII (1968), s. 53-73.
- Kunter, Halim Baki. “Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı I (1938), s. 103-129.
- Kuran, Abdullah. “Üsküdar’da Mihrimah Sultan Külliyesi”, **Sanat**, Sayı 6 (1977), s. 10-18.
- Kut, Turgut. “Tarihte Safran”, **Yemek ve Kültür**, Sayı 44 (Yaz 2016), s. 52.
- Küçükdağ, Yusuf. “Seyyid Mahmud-ı Hayranî ve Akşehir’de Seyyid Mahmud-ı Hayranî Manzumesi”, **İstem**, Yıl 2, Sayı 3 (2004), s. 59-69.
- Neftçi, Aras. “Vakıf Mimarı Mirasımız”, **Vakıflar Dergisi**, **2006 Vakıf Medeniyeti Özel Sayısı**, 2006, s. 30-37. ööö
- Oğuz, Tuba. “Muhasebecilerin Eserlerinde Muâmele-i Şer’iyyenin Yeri: Çözüm Yöntemleriyle Murabaha Problemleri”, **Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi Temmuz 2017**, Sayı 13, 2017, s. 122-166.
- Orbay, Kayhan. “Vakıfların Bazı Arşiv Kaynakları”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı: XXIX, Ankara: 2005, s. 27-41.
- Ortaylı, İlber. “Bizim Medeniyetimizde Vakıf Müessesesi Çok Önemidir” Röp. Mahmut Bıyıklı, **Vakıflar Dergisi**, **2006 Vakıf Medeniyeti Özel Sayısı**, Ankara: 2006, s. 26-29.
- Özgür, Hüseyin ve Sedat Azaklı. “Osmanlı’da Yangınlar ve İtfaiye Hizmetleri”. **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C. 3, Sayı 1 (2001), s. 153-172.
- Öztürk, Nazif. “İslam ve Türk Kültüründe Vakıflar”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı XXIX (2005), s. 7-20.
- Sav, Murat ve Kıvanç H. Kuşüzümü, “Restorasyon Çalışmaları Çerçevesinde; Mihrimah Sultan Camii” **Vakıf Restorasyon Yıllığı-Konservasyon-Arkeoloji Sanat Yıllığı**, , Sayı 1 İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü İstanbul Bölge Müdürlüğü Yayınları (2010), s. 43-53.
- Selçuk, Furuzan (1965). “Vakıflar (Başlangıçtan 18. Yüzyıla Kadar)- Islamic Society and the West”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı 6 (1965), s. 21-29.
- Şensoy, Fatma. “Muhasebe Defterleri’nden Vakıfların Çok Yönlü Boyutlarını İzlemek- Bir Örnek XVIII. Yy.”, **Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Sayı 7 (Temmuz 2014), s. 76-103.
- Şık, Bülent. “Arıların Olmadığı Bir Dünyada Gastronomi”, **Metro Gastro Türkiye’nin Yemek Kültürü Dergisi**, Ekim-Kasım-Aralık-2016, s. 16-120.

- Tuncer, Orhan Cezmi. “Anadolu’da Vakıflar ve Bayındırlığa Katkısı”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı XXIX (2005), s. 21-26.
- Tuncer, Orhan Cezmi. “İstanbul Edirnekapı Mihrimah Sultan Camisi Geometrik Kurgusu”, **Vakıflar Dergisi**, 33 (2010), s. 113-124.
- Uçtum, Nejat R. “Hürrem ve Mihrümah Sultanların Polonya Kralı II. Zigsmund’a Yazdıkları Mektuplar”, **Belleten**, C. XLIV, Sayı 176 (1980), s. 697-715.
- Ülken, Hilmi Ziya. “Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı IX (1971), s. 13-37.
- Varlık, Bülent. “Oliver’e Göre 1790’larda İstanbul ve Anadolu Mutfak Kültürü”, **Yemek ve Kültür**, Sayı 35 (Kış 2014), s. 128-133.
- Yediyıldız, Bahaeddin. “Müessese-Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumunu ve Vakıf Müessesesi”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı: XV (1982), s. 23-53.
- Yediyıldız, Bahaeddin. “Türk Kültür Sistemi İçinde Vakfın Yeri”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı 20 (1988), s. 403-408.
- Yediyıldız, Bahaeddin. “Vakıf İstılahları Lügatçesi”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı 17 (1983), s. 55-60.
- Yediyıldız, Bahaeddin. “XVIII. Asır Osmanlı İktisadi Boyutu”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı 18 (1984), s. 5-42.
- Yediyıldız, Bahaeddin. “XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı XVIII (1984), s. 5-42.
- Yeşil, Fatih. “İstanbul İaşesinde Nizam-ı Cedid: Zahirî Nezareti’nin Kuruluşu ve İşleyişi (1793-1839)”, **Türklük Araştırmaları Dergisi**, Sayı 15 (Bahar 2004), s. 113-142.
- Yıldız, İlhan. “Osmanlı’da Medrese: İşleyiş Tarzı ve Ortaya Çıkan Sorunlar”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı 33 (2010), s. 125-140.
- Yücel, Erdem. “Edirnekapısı Mihrümâh Camisi”, **Türkiyemiz**, C. XII, Sayı 36 (Şubat 1982), s. 1-6

F. Ansiklopediler

- Afyoncu, Erhan ve Recep Ahıskalı. “Kâtip”, **DİA**, C. 25, Ankara: 2002, s. 49-55.
- Afyoncu, Erhan. “Rüstem Paşa”, **DİA**, C. 35, İstanbul: 2008, s. 288-290.
- Afyoncu, Erhan. “Rüstem Paşa”, **DİA**, C. 35, İstanbul: 2011, s. 288-290.
- Ahmet Vefa Çobanoğlu, “Küllîye”, **DİA**, C. 26, Ankara: 2002, s. 542-544.
- Akçıl, N. Çiçek. “Rüstem Paşa Külliyesi”, **DİA**, C. 35, İstanbul: 2008, s. 293-294.
- Akgündüz, Ahmed. “İcare-i Vahide”, **DİA**, C. 21, İstanbul: 2000, s. 388-389.
- Akgündüz, Ahmet. “Câmekiyye”, **DİA**, C. 7, İstanbul: 1993, s. 45.
- Akgündüz, Ahmet. “İcâreteyn”, **DİA**, C. 21, İstanbul: 2000, s. 389-390.
- Akgündüz, Ahmet. “İntikal”, **DİA**, C. 22, İstanbul: 2000, s. 353-355.
- Akyıldız, Ali. “Para”, **DİA**, C. 34, İstanbul: 2007, s. 163-166.
- Aybakan, Bilal. “Nakit”, **DİA**, C. 32, İstanbul: 2006, s. 324-326.
- Aybakan, Bilal. “Temlik”, **DİA**, C. 40, İstanbul: 2011, s. 430.
- Aydın, Mehmet Akif. “Mehir”, **DİA**, C. 28, İstanbul: 2003, s. 389-391.
- Aydüz, Salim. “Muvakkithane”, **DİA**, C. 31, İstanbul, s. 413-415.
- Ayrıkan, Bilal. “Temlik” **DİA**, C. 40, İstanbul: 2001, s. 428-429.
- Baltacı, Cahit. “Hürrem Sultan”, **DİA**, İstanbul: 1998, s. 498-500.
- Bardakoğlu, Ali. “Ferâğ”, **DİA**, C. 12, İstanbul: 1995, s. 351-354.
- Bardakoğlu, Ali. “İcâre”, **DİA**, C. 21, İstanbul: 2000, s. 379-388.
- Başıoğlu, Tuncay. “Vazife”, **DİA**, C. 42, İstanbul: 2012, s. 579-582.
- Baysun, Cavid. “*Mihr-ü-Mâh Sultan*”, **İA**, C. VIII, s. 307-308.
- Beydilli, Kemal. “Mustafa III”, **DİA**, C. 31, İstanbul: 2006, s. 280-283.
- Beydilli, Kemal. “İmam”, **DİA**, C. 22, İstanbul: 2000, s.181-186.
- Beydilli, Kemal. “Selim III” **DİA**, C. 36, İstanbul: 2009, s. 420.
- Bilge, Mustafa L. “Aynîzübeyde”, **DİA**, C. 4, İstanbul: 1991, s. 279-280.

- Bilgin, Arif. “Matbah-ı Âmire”, **DİA**, C. 28, Ankara: 2003, s. 115-119.
- Buzpınar, Şit Tufan. “Nakîbüleşraf”, **DİA**, C. 32, İstanbul: 2006, s. 322-324.
- Canatar, Mehmet. “Vekilharç”, **DİA**, C. 43, İstanbul: 2013, s. 10-11.
- Cilacı, Osman. “Dua”, **DİA**, C. 9, İstanbul: 1994 s. 530-535.
- Cirit, Hasan. “Vaaz” **DİA**, C. 42, İstanbul: 2012, s. 404-407.
- Çalış, Halit. “Rakabe”, **DİA**, C. 34, İstanbul: 2007, s.427-428.
- Emecen, Feridun. “Fodula”, **DİA**, C. 13, İstanbul: 1996, s. 167-170.
- Emecen, Feridun. “Selim II”, **DİA**, C. 37. İstanbul: 2009. s. 414-418.
- Emecen, Feridun. “Süleyman I”, **DİA**, C. 38. İstanbul: 2010, s. 62-74.
- Erdem, Sargon. “Buhur”, **DİA**, C. 6, İstanbul: 1992, s. 383-384.
- Erdem, Sargon. “Buhurdan”, **DİA**, İstanbul: 1992, C. 6, s. 384-385.
- Eroğlu, Muhammed. “Aşr-ı şerif”, **DİA**, C. 4, İstanbul: 1991, s. 24.
- Ertuğ, Zeynep Tarım. “İmaret”, **DİA**, C. 22, İstanbul: 2000. s. 219-220.
- Erünsal, İsmail E. “Rüstem Paşa Kütüphanesi”, **DİA**, C. 35, İstanbul: 2008, s. 294.
- Erünsal, İsmail E. “Hafız-ı kütüb”, **DİA**, C. 15, İstanbul: 1997, s. 94-98.
- Eyice, Semavi. “Cağaloğlu Hamamı”, **DİA**, C. 7, İstanbul: 1993, s. 12-13.
- Genç, Mehmet. “Mukâtaa”, **DİA**, C. 31, İstanbul: 2006, s. 129-132.
- Günay, Hacı Mehmet. “Vakıf”, **DİA**, C. 42, İstanbul: 2012, s. 475-479.
- Gündüz, Filiz. “Sinan Paşa Külliyesi”, **DİA**, C. 37, İstanbul: 2009, s. 232-234.
- Hacak, Hasan. “Müşâ”, **DİA**, C. 32, İstanbul: 2006, s. 151-152.
- Huart, CL. “Ahûr”, **MEB İA**, C. I, 5. Basım, İstanbul: 1978, s. 228.
- Huart, CL. “Kürsü”, **İA**, C. 6, İstanbul: s. 1088-1089.
- Huart, CL. “Ser”, **MEB İA**, C. 10, İstanbul: 1967, s. 502.
- İlhan, Avni. “Aslah”, **DİA**, C. 3, İstanbul: 1991, s. 495-496.
- İpşirli, Mehmet. “Câbi”, **DİA**, C. 6, İstanbul: 1992, s. 529-530.

- İpşirli, Mehmet. “Cihet”, **DİA**, C. 7, İstanbul: 1993, s. 546-548.
- İpşirli, Mehmet. “Danişmend” **DİA**, C. 8, İstanbul: 1994, s. 464-465.
- İpşirli, Mehmet. “Dersiâm”, **DİA**, C. 9, İstanbul: 1994, s. 185-186.
- İpşirli, Mehmet. “Duâgu”, **DİA**, C. 9, İstanbul: 1994, s. 541-542.
- İpşirli, Mehmet. “Paşmaklık” **DİA**, C. 34, İstanbul: 2007, s. 186-187.
- İpşirli, Mehmet. “Temlikname” **DİA**, C. 40, İstanbul: 2001, s. 430-431.
- İpşirli, Mehmet. “Temliknâme”, **DİA**, C. 40, İstanbul: 2011, s. 430-431.
- İşbilir, Ömer. “Yük”, **DİA**, C. 44, İstanbul: 2013, s. 46-48.
- Kaçar, Mustafa. “Mihrimah Sultan”, **DİA**, C. 30, İstanbul: 2005, s. 39-40.
- Kal’a, Ahmet. “Esnaflık”, **DİA**, C. 11, İstanbul: 1995, s. 427-428.
- Kallek, Cengiz. “Çeki”, **DİA**, C. 8, İstanbul: 1993, s. 251.
- Kallek, Cengiz. “Kile” **DİA**, C. 25, Ankara: 2002, s. 568-571.
- Kandemir, M. Yaşar. “Cüz”, **DİA**, C. 8, İstanbul: 1993, s. 147-148.
- Kaya, Mahmut. “el-Medînetü’l-Fâzıla”, **DİA**, C. 28, Ankara: 2003, s. 318-320.
- Kılıç, Ali. “Şadırvan”, **DİA**, C. 38, İstanbul: 2010, s. 219-221.
- Kılıç, Orhan. “Osmanlı Devleti’nde Meydana Gelen Kıtliklar”, **Türkler**, C. 10, Hasan Celal Güzel ve diğ. (Ed.). Ankara: 2002, s. 718-730,
- Kramers, J H. “Subaşı” **MEB İA**, C. II, II. Basım, İstanbul: 1979.
- Kuban, Doğan. “Aydınlatma”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 1993, s. 474-478.
- Kuban, Doğan. “Mihrimah Sultan Külliyesi”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 5, İstanbul: 1994, s. 456-457.
- Kurfalı, Kasım. “Dua”, **MEB İA**, C. III, İstanbul: 1978, s. 650-652.
- Kurfalı, Kasım. “Fatıha”, **MEB İA**, C. IV, İstanbul: 1988, s. 526-527.
- Kutluer, İlhan. “İlim”, **DİA**, C. 22, İstanbul: 2000, s. 109-114.
- Kutluer, İlhan. “Müşâherehorân”, **DİA**, C. 32, İstanbul: 2006, s. 153-154.
- Küçükaşçı, Mustafa . “İmam”, **DİA**, C. 22, İstanbul: 2000, s. 178-181.

- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “Müezzin”, **DİA**, C. 31, İstanbul: 2006, s. 491-496.
- Kütükoğlu, “İlmühaber”, **DİA**, C. 22, İstanbul: 2000, s.151.
- Kütükoğlu, Mübahat S. “Tezkire” **DİA**, C. 41, İstanbul: 2012, s.73-74.
- Macdonald, D. B. “İlim”, **MEB İA**, C. V/2, İstanbul:1977, s. 973-974.
- Martal, Abdullah. “Suyolcu”, **DİA**, C. 38, İstanbul: 2010, s. 1-2.
- Maşalı, Mehmet Emin. “Mushaf”, **DİA**, C. 31, İstanbul: 2006, s. 242-248.
- Mert, Özcan. ”Âyan” **DİA**, C. 4, İstanbul: 1991, s. 195-198.
- Mücteba İlgürel, “Subaşı”, **DİA**, C. 37, İstanbul: 2009, s. 447-448.
- Orman, İsmail. “Mihrimah Sultan Külliyesi”, **DİA**, C. 30, İstanbul: 2005, s. 40-42.
- Orman, İsmail. “Türbe”, **DİA**, C. 41, İstanbul: 2012, s. 464-466.
- Özcan, Abdülkadir. “Kapıcı”, **DİA**, C. 24, İstanbul: 2001, s. 345-347.
- Özcan, Nuri. “III. Selim”, **DİA**, C. 36, İstanbul: 2009, s. 421.
- Özen, Şükrü. “Habbe”, **DİA**, C. 14, İstanbul: 1996, s. 343-345.
- Özgüdenli, Osman Gazi. “Vakfiye”, **DİA**, C. 42, İstanbul: 2012, s. 465-467.
- Özkaya, Yücel. “Mütesellim”, **DİA**, C. 32, İstanbul: 2006, s. 203-204.
- Özmel, İsmail. “Kayyım”, **DİA**, C. 25, Ankara: 2002, s. 107-108.
- Öztürk, Nazif. “Mukâtaalı Vakıf”, **DİA**, C. 31, İstanbul: 2006, s. 132-134.
- Öztürk, Nazif. “Mütevelli”, **DİA**, C. 32, İstanbul: 2006, s. 217-220.
- Öztürk, Nebi ve Mehmet İpşirli. “Müderris”, **DİA**, C. 31, İstanbul: 2006, s. 467-470.
- Pamuk, Şevket. “Kuruş”, **DİA**, C. 26, İstanbul: 2002, s. 458-459.
- Ritter, H. “Devir”, **MEB İA**, C. III, İstanbul:1988, s. 558-559.
- Sahillioğlu, Halil. “Dirhem”, **DİA**, C. 9, İstanbul: 1994, s. 368-371.
- Sahillioğlu, Halil. “Akçe”, **DİA**, C. II, İstanbul: 1989, s. 224-227.
- Sakkâr, Sâmî. “Muîd”, **DİA**, C. 31, İstanbul: 2006, s. 86-87.
- Schade, A. “Kayyım”, **İA**, C. 6, İstanbul s. 492-493.

- Singer, Amy. “İmarethaneleler”, **Türkler Ans.**, C. 10, Çev. Alim Yılmaz. Ankara: 2002, s. 483-490.
- Şakiroğlu, Mahmud H. “Cigalazâde Sinan Paşa”, **DİA**, C. 7, İstanbul: 1993 s. 525-526.
- Şakiroğlu, Mahmut H. “Cigalazâde Sinan Paşa”, **DİA**, C. 7, İstanbul: 1993, s. 525-526.
- Tokay, Z. Hale. “Rüstem Paşa Külliyesi.” **DİA**, C. 35, İstanbul: 2008, s. 291-292.
- Toprak, Zafer. “Aydınlatma”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul: 1993, s. 476-481.
- Turgay, Nurettin. “Mütevelli”, **Şamil İslam Ansiklopedisi**, C. 4, İstanbul: Şamil Yayınevi, 1991, s. 404.
- Uludağ, Süleyman. “Halife” **DİA**, C. 15, İstanbul: 1997, s. 299-300.
- Uyar, Gülgün. “Nakib”, **DİA**, C. 32, İstanbul: 2006, s. 321-322.
- Wensinck, A.J. “Mushaf”, **İA**, C. 79, İstanbul: 1979, s. 677.
- Yazıcı, Tahsin ve Mehmet İpşirli. “Ferrâş”, **DİA**, C. 12, İstanbul: 1995, s. 408-409.
- Yediyıldız, Bahaddin. “Vakıf”, **İA**, C. XIII, I. Basım İstanbul: 1982, s. 153-172.
- Yediyıldız, Bahaeddin. “Vakıf”, **DİA**, C. 42, İstanbul: 2012, s. 478.
- Yüksel, Hasan. “Vakfiye”, **DİA**, C. 42, İstanbul: 2012, s. 467-469.

G. Sözlükler

- Ayverdi, İlhan. **Kubbealtı Lugati (Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük)**, 5 Cilt, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2006.
- Çağbayır, Yaşar. **Ötüken Türkçe Sözlük (Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı)**, 5 Cilt, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007.
- Develioğlu, Ferit. **Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lugat**, 21. Basım, Ankara: Aydın Kitabevi, 2004.
- Kanar, Mehmet. **Örnekli Etimolojik Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, İstanbul: Derin Yayınları, 2003.
- Milli Eğitim Bakanlığı, **Örnekleriyle Türkçe Sözlük**, C.II, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2004, s.1503.
- Pakalın, Mehmed Zeki. **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III**, İstanbul: MEB Yayınları, 1993.
- Pakalın, Mehmet Zeki. **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C. 2, İstanbul: MEB Yayınları, 1972.
- Sakaoğlu, Necdet. **Osmanlı Tarih Sözlüğü**, İstanbul: Alfa Bası Yayım, 2016.
- Sertoğlu, Midhat. **Osmanlı Tarih Lûgatı**, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1986.
- Şemseddin, Sami. **Kâmûs-i Türkî**, 5. Basım, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995.
- Ünal, Mehmet Ali. **Paradigma Osmanlı Tarih Sözlüğü**, İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2011.
- Yılmaz, Fehmi. **Osmanlı Tarih Sözlüğü**, İstanbul: Gökkuş, 2010.

H. Dijital Kaynaklar

- Aytaç, Ahmet Murat. **Tarih Çevirme Klavuzu**,
<http://193.255.138.2/takvim.asp?takvim=2&gun=1&ay=12&yil=1212>, (Erişim 24.10.2015).
- Danişmend, İsmail Hami. **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C. 4, İstanbul: 1972;
Türk Tarih Kurumu, Tarih Çevirme Klavuzu,
<http://www.ttk.gov.tr/index.php?Page=Sayfa&No=385>, (Erişim 17.11.2016).
- Sabancıoğlu, Müsemma, “Jaques Pervititch and Insurance Maps of Istanbul”,
Dubrovnik Annals, 7 (2000), ss. 89-98:
<http://www.levantineheritage.com/pdf/Jacques-Pervititch-Musemma-Sabancıoglu-2003.pdf> (Erişim 23.05.2021).
- Önge, Yılmaz. **Modern Restorasyon Prensiplerinin Anadolu Türk Vakıf Abidelerindeki En Eski Uygulamaları**, 1985,
<http://acikerisim.fsm.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11352/546/%c3%96nge.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Erişim 20.09.2021).
- Tarih Çevirme Klavuzu, Türk Tarih Kurumu, Tarih Çevirme Klavuzu,
<http://www.ttk.gov.tr/index.php?Page=Sayfa&No=385>, (Erişim 17.11.2016).
- Tezkiret-Ül-Ebniye, <http://dergi.mo.org.tr/dergiler/4/360/8821.pdf>, (Erişim 23.01.2012).
- Vakıf Terimleri Sözlüğü: <http://www.vgm.gov.tr/sayfa.aspx?Id=30>, (Erişim 16.02.2017).
- Yılmaz, İbrahim. “Osmanlı Klasik Döneminde Vakıf Yapıların Korunmasında Onarım Aşamaları”, **Journal of Ottoman Civilization Studies**, Vol. 3, No.4, 2017, s.36-61, <http://dx.doi.org/10.21021/osmed.273899>, (Erişim 06.12.2016).